

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

ТЕРНОПІЛЬ
2011

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – 299 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 травня 2011 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Микола Москалюк - доктор історичних наук, доцент
Віктор Савенко - кандидат історичних наук, доцент
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Іван Патер - доктор історичних наук, професор
Костянтин Кондратюк - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2011

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Микола Бармак, Олена Бармак

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІЦІЙНИХ ОРГАНІВ У ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті розглянуто питання впровадження російської поліцейських органів на землях Правобережної України в першій половині XIX ст., описано правові основи функціонування та найхарактерніші риси поліції Російської імперії, розкрито політику Павла I та Миколи I у цій сфері.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, поліція, судочинство, перша половина XIX ст.

Упродовж кінця XVIII – початку XIX ст. у Російській імперії неодноразово проводилися реформи державного управління, необхідність яких зумовлювалася різними обставинами, в тому числі і потребою повноцінного включення приєднаних територій в імперську систему. Центральний російський уряд розумів неможливість проведення форсованої інкорпорації і необхідність враховувати конкретні обставини. Він мусив зважати на те, що на анексованих від Речі Посполитої землях є власні традиції державного будівництва та правовий уклад, сформовані владні структури та інституції самоврядування, розвинуті регіональні і корпоративні права.

Особливості адміністративної інтеграції Правобережжя у склад Російської імперії та специфіка створення адміністративних інститутів, наступні трансформації цих структур регіону в імперській системі були пов'язані із завданням зміцнення позицій російської влади в регіоні та забезпечення тут політичної стабільності. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну з особливостей еволюції та функціонування поліцейських органів у губерніях Правобережної України в першій половині XIX ст.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу чи не вперше зроблено спробу дослідити особливості еволюції поліцейських органів у губерніях Правобережної України в першій половині XIX ст.

Об'єктом наукового дослідження виступає російська адміністративно-поліцейська система, що активно запроваджувалася на правобережних землях з 90-х рр. XVIII ст.

Предмет дослідження – функціонування адміністративно-поліцейського апарату в українських губерніях в першій половині XIX ст.

Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити процес впровадження адміністративно-поліцейської системи у губерніях Правобережної України.

Завдання дослідження базуються на значимості розуміння механізму функціонування нової поліцейської системи, що була привнесена російською владою на українські землі.

Досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. Серед сучасних українських науковців можна назвати О. Талдикіна, А. Чайковського, М. Щербака, О. Ярмиша, які досліджують історію функціонування адміністративно-поліцейських структур в Україні [50; 53–55]. Зокрема, О. В. Талдикін зазначив, що організація загальної поліції на українських землях мала певні особливості, зумовлені специфікою окремих регіонів, а остаточне введення нової управлінської системи знаменувало заключний етап уніфікації, створення практично усіх відмінностей у діяльності органів місцевої адміністрації, поліції та суду. Науковець зробив висновок про те, що "адміністративно-поліцейські органи Російської імперії, їх поширення та розвиток на українських землях у єдиній загальноімперській системі місцевих органів управління означали ліквідацію державності України" [55, с. 64].

Отже, досліджувана нами проблема не знайшла ґрунтового, об'єктивного і цілісного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити висновок, що на сьогодні в науковій літературі відсутні праці, у яких було б досліджено особливості еволюції поліцейських органів у губерніях Правобережної України в першій половині XIX ст.

Російська адміністративно-поліцейська система активно запроваджувалася на правобережних землях з 90-х рр. XVIII ст. Цей процес відбувався одночасно із реформуванням цієї галузі державного управління в усій імперії, про що свідчать нормативно-правові акти, видані центральним урядом, що не є адресними щодо приєднаних територій Правобережної України. Цю особливість у становленні російських поліцейських органів у створених на землях колишньої Речі Посполитої українських губерніях, можна пояснити тим, що подібних органів тут раніше не було взагалі.

Проблеми функціонування адміністративно-поліцейського апарату в українських губерніях розглянув О. Ярмиш у дисертації "Політична поліція Російської імперії (1880–1904 рр.)" [54].

О. Ярмиш у іншій своїй розробці “Наблюдают неотступно...” розглянув процес еволюції адміністративно-поліційної системи наприкінці XIX – на початку XX ст. на українських землях у складі Російської імперії [53].

А. Чайковський і М. Щербак на основі архівних джерел, опублікованих матеріалів та документів, дослідили історію функціонування адміністративно-поліційних структур в Україні [50].

Організація і діяльність адміністративно-поліційних органів в Україні у XVIII – першій половині XIX ст. стали предметом дисертаційного дослідження О. Талдикіна [55]. Вчений зазначав, що організація загальної поліції на українських землях мала певні особливості, обумовлені специфікою окремих регіонів, а остаточне введення нової управлінської системи знаменувало заключний етап уніфікації, “стирання” практично усіх відмінностей у діяльності органів місцевої адміністрації, поліції та суду. Науковець зробив висновок про те, що “адміністративно-поліційні органи Російської імперії, їх поширення та розвиток на українських землях у єдиній загальноімперській системі місцевих органів управління означали ліквідацію державності України” [55, с. 159].

У Російській імперії поліція згідно з традицією XVIII – першої половини XIX ст. розглядалася не тільки як державний орган, що запобігає, припиняє правопорушення та карає винних (поліція безпеки), а й як установа, у віданні якої перебувають і деякі адміністративно-господарські функції – “громадська благочинність” [14].

Така думка щодо компетенції поліції побутувала у Російській імперії упродовж багатьох десятиліть. Правознавець С. Корф включав до повноважень поліції “суспільну благочинність” – охорону тиші і спокою, нагляд за виконанням повинностей (виключаючи державні податки), управління іноземними колоністами, контроль за “різними галузями землеробства і домоведення”, “народним продовольством”, “шляхами сполучення, поштою та медичною частиною”, слідування за функціонуванням “громадського піклування” та “цивільним благоустроєм взагалі” [8, с. 336].

Чималу роль для організації ефективної роботи поліційних органів на місцях мало створення у 1802 р. Міністерства внутрішніх справ, завданням якого була турбота “про повсюдне благоденствання народу, спокій, тишу і взагалі впорядкування всієї імперії...” [16]. У 1811 р. управління поліційного діяльністю перейшло до окремого міністерства – Міністерства поліції (проіснувало до 1819 р.). Нормативною основою його організації та діяльності було “Установлення і наказ міністру поліції” [19]. Міністерству поліції підпорядковувалися усі “місця, які становлять столичну, губернську, міську і земську поліцію” [39, с. 301].

Практика функціонування Міністерства поліції не дала очікуваних результатів. У 1819 р. його ліквідували, а його функції перейшли до Міністерства внутрішніх справ.

Маніфест 25 липня 1811 р. визначав порядок формування кадрового складу поліційних органів та саме призначення і звільнення городничих, поліцеймейстерів і земських справників у тих губерніях, у яких вони призначалися від уряду з наступним затвердженням Міністерством поліції. Такі рішення центральної влади Російської імперії безпосередньо вплинули на кадровий склад поліції правобережних українських губерній, позаяк стали причиною того, що значно скоротилася кількість чиновників місцевого походження, що певною мірою негативно позначилося на результатах їх діяльності.

У 1828 р. імператорський указ оголосив про створення жандармського корпусу, основним завданням якого була охорона самодержавної монархічної влади від будь-яких посягань. Корпус жандармів став виконавчим органом Третього відділення канцелярії і не підпорядковувався не тільки місцевому губернському або прокурорському нагляду, але і сенатському [9, с. 12–13]. За характером своєї діяльності жандармерія була близькою до поліції, хоча належала до іншого відомства [41, арк. 1–38].

Головний начальник Третього відділення генерал А. Бенкендорф зобов’язав усіх начальників жандармських частин повідомляти “про всі події в місцях розташування їхніх частин”, “про всі факти, що заслуговували уваги” [37, с.89]. 13 січня 1827 р. жандармський полковник І. Бібіков і поручик П. Шервуд, який був на службі у III відділенні, були скеровані для вивчення політичної ситуації у південних губерніях та містах. Вони отримали спеціальну інструкцію з п’яти пунктів (пізніше цей документ був розісланий в усі губернії і став обов’язковим для жандармських чиновників). Чинам жандармерії пропонувалося наглядати, щоб “спокій і права громадян не були порушені” “в усіх частинах управління у всіх станах,” попереджати місцеву владу про “зловживання, безладдя і вчинки, що суперечать закону”, а також сповіщати про них у Третє відділення [5, с. 59].

Згідно із законом від 28 квітня 1827 р. та “Установленням окремого корпусу жандармів” від 1 липня 1836 р. [32] територія Російської імперії, окрім Польщі, земель Війська Донського і Кавказу, поділялася на п’ять жандармських округів, згодом їх кількість зросла до 8, керівниками яких були жандармські генерали. До складу одного такого округу могло входити декілька губерній. Жандармські штаб-офіцери призначалися у так звані “територіальні відділення” (1–3 губернії), а

після їх ліквідації у кожну губернію. Ці посадовці очолювали жандармські команди, що розташовувалися в усіх губерніях Російської імперії, у тому числі і на Правобережжі України. Функціями чинів жандармерії були виконання вироків суду, розшук селян-втікачів, переслідування злодіїв та контрабандистів, супровід особливо важливих злочинців і арештантів. Жандармські генерали і штаб-офіцери здійснювали нагляд за місцевим державним апаратом, доповідаючи у Третє відділення про настрої в суспільстві і серед селян.

Фактичне управління поліційними органами та вирішення безпосередніх проблем, пов'язаних із функціонуванням поліції, у тому числі і віднайдена коштів на її утримання, покладалися на цивільного губернатора [15]. У щорічному звіті генерал-губернатору про стан справ і виконану владними установами роботу, цивільний губернатор подавав відомості про діяльність поліційних органів, характеризуючи їх кадровий склад та комплектування. Статистична інформація про кількість, види злочинів, інших правопорушень, що траплялися в губернії, була обов'язковою частиною цього документу [42, арк. 3].

Загальна адміністрація та керівництво поліцією міст і повітів перебували у віданні очолюваного цивільним губернатором правління. У першій половині XIX століття відбулися деякі зміни у системі організації структури та діяльності міської і земської поліції.

На розвиток поліції в губернських містах вирішальне значення мали два законодавчі акти. Іменний указ від 24 жовтня 1803 р. "Про поліцейське управління взагалі, про губернаторів військових, цивільних, комендантх, поліцмейстерах і городничих" і "Розпис міст, де є фортеці і порти, щодо поліцейського їх управління, складений на підставі Указу від 24 жовтня 1803 року" від 10 грудня 1804 р. змінили порядок формування поліційних органів міст [55, с. 437].

Реформування міської поліції у 1803–1804 рр. не розв'язало усіх її проблем. Однією із них залишилося фінансування міської поліції. Оскільки вона утримувалася в основному з міських прибутків, це часто ставало на перешкоді збільшенню її штатів, породжувало при прийнятті рішень розбіжності між поліційними установами та органами міського управління – міськими думами, магістратами і ратушами [36, с. 49]. Нечіткість у розподілі повноважень між посадовцями чи владними структурами у містах призводила до того, що часто складалася ситуація, коли "то дума наказувала поліції, то знову поліція вважала думу установою, їй підлеглою" [13, с. 51]. Особливо гострою була проблема взаємин між міською поліцією і становими виборними установами у тих містах, що управлялися відповідно до норм Магдебурзького права. У Києві з початку 20-х років XIX ст. і до 1855 р., скасування чинності Магдебурзького права, працювала комісія з розслідування зловживань в'їтів та інших чиновників магістрату. Спочатку цю комісію очолював поліцмейстер Києва [7, с. 140–168].

Функції міської поліції, втім і земської, постійно розширювалися. Наприклад, на початку XIX ст. до повноважень поліційних органів були включені обов'язки з проведення загального слідства і додаткових слідчих дій, стягуванню податків за беззаперечними обставинами [43, арк. 5].

Згідно з нормами законів Російської імперії, поліційні органи проводили попереднє слідство у справах щодо злочинів [44]. Бувало й так, що справу поліція починала нерідко без будь-якого законного приводу, на основі поширюваних чуток.

Сучасники нерідко відзначали серед негативних аспектів у діяльності міської поліції свавілля і деспотизм поліційних службовців, які, виконуючи свої обов'язки, нерідко зловживали своїми повноваженнями. Однією з причин цього були недоліки кадрової політики, коли в поліційні органи приймалися на службу, з одного боку, особи, непрофесійні і пасивні, зовсім не спроможні дотримуватися дисципліни, а з іншого – навпаки, надмірно старанні у наведенні "ладу", при цьому вони забували про закон, справедливість та милосердя. Це стосувалося однаковою мірою і керівників, і рядових службовців поліції. Наприклад, київський поліцмейстер Голаткін об'їжджав місто у супроводі чотирьох козаків, які хапали і били на місці усіх за будь-які провини [6, с. 172]. А городничий Черкас (50-і рр. XIX ст.), розбираючи справи, вважав нетерпимою вільнодумністю просту згадку про закон: "Я тобі покажу закон, – кричав він і нагороджував ляпасами того, що наважився заперечити йому, – ось тобі закон, місто Височайше мені ввірене, а ти мені смієш говорити про закон" [10, с. 632].

Виконання тілесних покарань згідно з вирокіом суду було одним із обов'язків поліції, і це не додавало їй популярності. У 40-х рр. XIX ст. Міністерство внутрішніх справ проводило опитування щодо скасування тілесних покарань для жінок. Частина генерал-губернаторів позитивно ставилися до цього, але висловила думку про необхідність відміни цього виду покарань і для чоловіків [6, с. 24–25]. Проте у законодавчому порядку жодного рішення не було прийнято з цього питання. Згідно з офіційними даними упродовж 1856–1858 рр. у Київській, Подільській і Волинській губерніях 13 жінок зазнали публічного покарання батогами. Щодо чоловіків, то їх кількість була у декілька разів більшою [34].

Відсутність кваліфікованих працівників і фінансування поліції були надзвичайно важливими, але не єдиними її проблемами, що їх намагалися вирішити посадовці різних рівнів. У 1837–1839 рр. відбувалося реформування діловодства. Воно значно спростилося уведенням єдиних форм документів, що певною мірою сприяло пришвидшенню оформлення та обігу ділових паперів, покращило виконання поліційними органами своїх безпосередніх функцій [45, арк. 1–63].

Юрисдикція земської поліції поширювалася на територію повіту, виключаючи повітові міста. Земська поліція у першій половині XIX ст. зазнала змін, пов'язаних не тільки із розширенням кола її обов'язків і кількісним зростанням її кадрового складу, реформи торкнулися структури цих органів. Ціла низка нормативно-правових актів центральних органів влади Російської імперії стосувалися удосконалення функціонування та уточнення повноважень земської поліції взагалі, порядку отримання посад, організації роботи її службовців, вирішення справ.

Нерідко дворяни, які проживали у повіті, намагалися ухилитися від необхідності служби у складі земського суду. Тому в 1804 р. імператор видав указ, що надавав право Міністерству внутрішніх справ у повітах деяких губерній призначати членів нижнього земського суду, без проведення дворянських виборів [18].

Необхідність обов'язкового ведення журналів і форми щодо їх заповнення чиновниками нижнього земського суду встановив указ, підписаний у лютому 1803 р. Земський справник повинен був реєструвати в журналі усі випадки, що сталися на території повіту, фіксувати діяльність поліції і регулярно подавати цей документ для контролю в губернське правління [55, с. 351].

Указ від 9 травня 1805 р. визначав термін розгляду поданих у земські суди скарг. 11 липня 1812 р. сільська поліція одержала право вирішувати справи щодо незначних злочинів (наприклад, крадіжки на суму не більше 5 карбованців (крб.)). У червні 1817 р. цей указ був підтверджений, але до нього включено положення про порядок проведення слідства у справах, сума збитків за якими була не більшою, ніж 5 крб. (наприклад, обмани, легкі побої, образи, пияцтво, свавілля та ін.). Відповідно до указу від 20 лютого 1814 р. волосні голови повинні були самостійно, без участі чиновників нижнього земського суду проводити слідство щодо незаконної вирубки лісу. З метою більш ефективного розслідування злочинів “по гарячих слідах” указ від 25 жовтня 1820 р. дозволяв земській поліції переслідувати злочинців не тільки на території своєї юрисдикції, а й за її межами. Останній законодавчий акт був особливо важливий, оскільки він сприяв збільшенню ініціативності у діяльності поліції під час розшуку і переслідування злочинців в умовах, коли успішність оперативних дій, виключала можливість розгляду справи в суді і винесення ухвали про розшук злочинців [7, с. 122].

У другій чверті XIX ст. розвиток нормативно-правової бази щодо регламентації функціонування поліційних органів на місцях зумовлювався гостротою соціальної ситуації, що склалася на селі напередодні скасування кріпосного права. Метою реорганізації загальної поліції було більш ефективне виконання завдань з охорони громадського порядку.

Щодо змін у структурі повітової поліції, що відбулися загалом у першій половині XIX століття, то вони характеризувалися появою проміжної ланки між земським судом і волосним правлінням – сільською поліцією в особі соцьких і десятицьких. 1 грудня 1806 р. вийшов указ “Про міську і земську поліції, поділ останньої на штати та станових приставів” [12, с. 242]. Цей нормативний акт не набув відразу поширення в українських губерніях. Це пояснюється тим, що до 30-х рр. XIX ст. повіт залишався найменшою територіальною одиницею у Правобережжі України.

Зростання кількості населення і необхідність систематичного нагляду за правопорядком викликали потребу поділу повітів на більш дрібні територіальні поліцейські одиниці – стани. Стан відповідно поділявся на “сотні” і “десятки”. Відтак з'явилися і нові поліційні посадовці – станові пристави, соцькі (один від 100–200 дворів) та десятицькі (один від 10–30 дворів).

Центром кожного стану було село, містечко, а іноді – позаштатне місто. З метою підтримання зв'язку земських судів із підлеглими йому станами, була створена земська пошта. Для її обслуговування введено обов'язкову повинність для місцевого населення [33].

Стурбований пасивністю земської поліції під час придушення польського повстання 1830–1831 рр., відсутністю чіткого виконавчого апарату і неефективністю формування кадрового складу державних органів влади шляхом дворянських виборів, Микола I писав: “З відомостей, що доходять до мене, я із сумом побачив, що вибори дворянські не завжди відповідають очікуванням уряду. Кращі дворяни або ухилилися від служби, або не брали участь у виборах, або з байдужістю погоджувалися на обрання людей, які не мають необхідних якостей для виконання обов'язків, що покладаються на них. Через це урядовці судової частини були нерідко недостатньо досвідченими в законах; у частині ж поліцейській виявлялися зловживання, накопичення недоїмок, а в справах слідчих і кримінальних заплутаність і упущення...” [4, с. 56]

У червні 1837 р. видані "Положення про земську поліцію" і "Наказ чинам та служителям земської поліції". У кодифікаційному порядку ці нормативно-правові акти увійшли з деякими змінами до "Загального губернського установлення" [35]. Ці законодавчі документи розширили поліційну компетенцію земських судів, зменшили кількість посад, що обіймалися претендентами в результаті дворянських виборів. До складу земського суду входили земський справник, старший або обов'язковий засідатель (вважався помічником справника), декілька засідателів від дворянства і державних селян. Обов'язкового та сільського засідателів зобов'язували бути постійно присутніми у суді [55, с. 486].

Запровадження "Положення про земську поліцію" збільшувало кількість поліційних чиновників у повіті, через те що він поділявся на декілька дільниць-станів, у кожному із яких поліцію очолював дільничний засідатель (становий пристав). У складі земських судів створювалися виконавчі апарати зі станових приставів, які призначалися на посади губернським начальством і перебували у безпосередній залежності від вищої поліційної влади губернії. Діяльність повітової поліції поширювалася на позаштатні міста і містечка, що не одержали, згідно зі штатним розписом, поліційних посад у міській поліції. Зазвичай, ці населені пункти або ті, що були найзручнішими для сполучення чи вимагали посиленого поліційного нагляду, були місцями постійного перебування станових приставів [40, арк. 62]. Становий пристав призначався на посаду губернатором із місцевих дворян, згідно з поданням губернських земських зборів. Він мав постійно проживати на своїй дільниці, для чого йому надавалися кошти для придбання будинку [12].

Становому приставу підпорядковувалися обрані мешканцями соцькі і десяцькі, які безпосередньо наглядали за благочинністю у населених пунктах повіту. У поміщицьких маєтках соцькі і десяцькі призначалися власниками або їхніми уповноваженими особами [29]. На час виконання своїх службових обов'язків, соцькі і підлегли їм десяцькі, звільнялися від інших громадських робіт і міських повинностей. На землях Правобережної України, у Володимирському, Староконстантиновському, Кременецькому, Луцькому і Дубенському повітах Волинської губернії, а також у Кам'янецькому і Проскурівському повітах Подільської губернії на посади соцьких призначалися відставні або безстроково відпускні нижчі чини й інші мешканці, які підтвердили свою благонадійність [30].

"Положення про земську поліцію" підтвердило, а у деяких пунктах розширило функції земського справника і земського суду. Їхніми основними завданнями, як і раніше, вважалися "охорона суспільного спокою, благочинства, г'речності і порядку, належної владі покори, утихомирення всяких протиправних дій, які суперечать вірнопідданому обов'язку та слухняності, і повідомлення про те по начальству; ліквідацію будь-яких недозволених і звабних збіговищ" [55, с. 489]. Поліційні посадовці були уповноважені затримувати осіб "за порушення благочинства і порядку", чинити обшуки, затримувати селян-втікачів та дезертирів, захищати мешканців населених пунктів від злодіїв, наглядати за громадськими місцями (трактирами, ресторанами та готелями), торгівлею книгами, брати на себе керівництво при гасінні пожеж і давати розпорядження для ліквідації наслідків повеней, видавати дозволи ("види") на тимчасовий від'їзд та подо-рожні документи "по казенній потребі" [46, арк. 1–8].

Окремо законодавці виділяли обов'язки повітових поліційних органів "у справах казенних". Сюди включалися стягнення недоїмок [47, арк. 1–83], боротьба з корчемством (самогонварінням), нагляд за торгами, сумлінним виконанням земських повинностей, засвідчення сум повітового казначейства. У справах військового відомства повітові поліційні органи брали активну участь у рекрутських наборах та у розміщенні військ на квартирах.

У першій половині XIX ст. в усій Російській імперії, так і у Правобережній Україні зокрема, тривало удосконалення системи поліційних органів. В основному уряд робив наголос на зміцненні її апарату, доповненні функцій, розширенні владних повноважень, створенні спеціалізованих підрозділів. Поліція Київської, Волинської та Подільської губерній поступово набувала особливостей, характерних для прикордонних територій імперії.

Указ від 31 грудня 1818 р. підтвердив вже сформований порядок призначення на посади земської поліції у Волинській та Подільській губерніях, згідно з яким "для успішного провадження справ" і підвищення особистої відповідальності "земських справників у згаданих губерніях обирали... начальники губерній з урядовців тамтешнього дворянського стану і визначали як коронних, із затвердженням міністерством поліції; засідателів ж у нижні земські суди обирало дворянство із затвердженням начальниками губерній" [4, с. 367].

Вважаючи за необхідне посилити міську поліцію Луцька, до штату якої входили городничий і один квартальний наглядач, волинський цивільний губернатор представив Міністерству внутрішніх справ подання про уведення додаткової штатної одиниці "як для пильного нагляду за внутрішнім у місті порядком, так і для швидшого провадження справ і стягнення недоїмок" [55, с. 320]. Комітет

міністрів 1 червня 1826 р. затвердив положення, згідно з яким увів посаду поліцейного пристава у місті Луцьку [22]. Цьому посадовцю призначили річне жалування у розмірі 450 крб., 200 із яких виділялося із казни, а 250 – виплачувала квартирна комісія [55, с. 394].

Устрій канцелярій генерал-губернаторів визначався низкою нормативно-правових документів, основними з яких були: укази сенату від 31 травня 1827 р. і від 4 жовтня 1835 р. [21] Канцелярія Київського військового губернатора, до штату якої входило 15 осіб, почала діяти на основі указу від 7 березня 1827 р. Поліцейна частина була однією зі складових цієї владної установи.

Уряд імперії, стурбований розмахом польського повстання 1830–1831 рр. та його результатами, зосередив свої зусилля на ліквідації особливостей в управлінні українськими землями Правобережжя та зміцненні поліції практично в усіх містах та повітах Київської, Волинської і Подільської губерній.

Упродовж грудня 1830 – лютого 1832 рр. у структурі державних органів влади для реалізації специфічних функцій створено нову посаду – Подільського і Волинського тимчасового військового губернатора, який перебував у безпосередньому підпорядкуванні у головнокомандувача армії. Здійснюючи й інші повноваження, він також керував діяльністю городничих, земських справників, новоутворених спеціальних поліцейних команд, а також координував дії командирів військових частин, які придушували повстання на території двох правобережних губерній. У 1832 р., з призначенням Київського військового губернатора генерал-губернатором Поділля та Волині, ця посада була скасована [55, с. 401].

24 лютого 1832 р. розпочала функціонування канцелярія Київського військового губернатора і генерал-губернатора Подільського і Волинського. Поліцейна частина канцелярії забезпечувала нагляд за діяльністю посадовців та органів, до повноважень яких входили поліцейні функції. Сюди надходили звіти, донесення, відомості, рапорти повітових і міських поліцейних органів зі всього краю. Чинovníки канцелярії взяли під контроль діяльність польських товариств. Проте вони явно перебільшували їхні значення та вплив на громадсько-політичне життя тогочасного суспільства, особливо після поразки польського повстання 1830–1831 рр. [1, s. 108].

Об'єднані під загальним керівництвом три правобережні губернії одержали офіційну назву «Південно-Західний край». Урядові документи внесли зміни у структуру управління та порядок обіймання деяких посад у державних органах. Зокрема, земські справники та засідателі земських судів тепер призначалися тільки губернськими правліннями [25]. Усі державні установи, їхній правовий статус відтепер відповідав загальноімперській уніфікованій системі влади [23]. Безумовно, це стосувалося і поліцейних органів. Уряд, розуміючи, що реалізація його політики на місцях залежить від злагодженої роботи всіх установ та органів влади і кожного чиновника зокрема, чимало уваги приділяв кадровим питанням

Більш вимогливо і ретельно підбиралися кандидати на відповідальні посади. У 1830 р. на посаду поліцмейстера Києва призначено офіцера корпусу жандармів майора Базіна [48]. З метою посилення контролю за дотриманням правопорядку та виконанням законів із 1832 р. у Києві додатково введено другу посаду поліцмейстера, а прийнята інструкція чіткіше окреслила коло обов'язків поліцмейстерів. Доукомплектовані були міські поліцейні частини.

Посилення органів поліції торкнулося практично усіх міст і повітів Київської, Волинської і Подільської губерній. Затверджені імператором нові штатні розписи збільшили кількість службовців усіх рівнів, у тому числі і серед поліції.

Розроблені заходи щодо покращення діяльності міської поліції та земських судів скеровувалися на встановлення жорсткого нагляду за населенням Правобережної України.

Згідно з указом імператора Миколи I у травні 1831 р. для розслідування справ учасників повстання 1830–1831 рр. утворено Київську і Подільську губернські комісії. Вони виносили ухвали про віддання під військово-польовий суд повстанців, накладали секвестр на їхнє майно. Рішення комісій затверджував безпосередньо імператор. Крім цього, згідно з розпорядженнями Київського військового губернатора, Подільського і Волинського тимчасового губернатора у містах Балта, Гайсин, Липовець, Махнівка, Могилів, Проскурів, Радомишль, Тараща, Умань і Ямпіль створювалися приватні слідчі комісії, до компетенції яких входили розшук і попереднє слідство у справах повстанців.

Іменний указ від 11 січня 1832 р. скасував у Подільській і Волинській губерніях чинні посади підкоморіїв, возних і хорунжих, а їхні обов'язки передав земським судам [24]. Урядові розпорядження визначили умови придатності кандидатів на посади в органи поліції. Зокрема, губернським властям заборонялося приймати на службу в поліцію і пожежні команди представників місцевого населення, точніше осіб «неросійської національності», а також тих, чия благонадійність могла бути поставлена під сумнів [49, арк. 3].

Уряд прийняв рішення ввести підвищені оклади службовцям міських і земських поліцій правобережних губерній. Зокрема, розмір їх грошового утримання зріс удвічі, а справникам земських судів із казни видавали додатково по 500 крб. щороку для відшкодування витрат на роз'їзди [26]. Указ від 28 червня 1832 р. надав право усім без винятку службовцям поліційних органів російського походження одержувати погони відповідно до чину. Цей нормативний акт вміщував і норму, що всупереч "Загальному статуту про пенсії" [38, с. 52], дозволяла особам, які набули права на пенсію за вислугою років, але продовжували працювати у поліції, одержувати одночасно і пенсійні виплати, і грошове утримання відповідно до посади [27].

У кінці 1837 р. на посаду Київського генерал-губернатора був призначений Д. Бібіков, який започаткував нові форми інкорпорації Правобережжя у російські державні структури. Серед пріоритетних заходів своєї діяльності чільний посадовець Південно-Західного краю визначав реорганізацію поліції. Для досягнення поставленої імператором мети – "стремитися к слиянию сего края с Великою Росією" – він звернувся з клопотанням до Міністерства внутрішніх справ і Комітету у справах Західних губерній про дозвіл посилити поліційні установи у Волинській і Подільській губерніях [51, с. 27].

За згодою імператора Д. Бібіков увів при становому приставу посаду помічника, а при земських справниках для провадження таємних справ – додаткову посаду діловода. У кожному земському суді розширено штат посильних: тепер документацію у різні інстанції доставляли 19 службовців, а не три, як було раніше. Становий пристав у своє розпорядження отримав не одного, а двох посильних. Замість посильних команд у 16 повітах призначалися кінні [6, с. 179, 208]. Загалом у трьох правобережних українських губерніях у посильних командах служило 650 осіб: 36 урядників і 614 рядових [3, с. 18].

На посади тисяцьких, п'ятисоцьких і соцьких призначалися відставні нижчі чини службовців. За виконання ними своїх обов'язків їм виплачували жалування із казни [1, с. 179]. Отримали пільги також і обрані з поміщицьких селян-десятьки. Вони разом із членами своїх сімей звільнялися від виконання панщинних робіт. Службовцям земської поліції – земським справникам, становим приставам – надавалося право носити мундир.

Адміністративні заходи, виселення неблагонадійних підданих, арешти, обшуки, конфіскація маєтків, контроль за освітніми закладами – усе це вимагало добре організованої, дисциплінованої таємної поліційної служби. Підпорядкована головному начальнику краю Київська таємна комісія, виконуючи особливі його доручення, керувалася у своїй діяльності переконаннями генерал-губернатора Д. Бібікова, висловленими ним Миколі І: "На поляків надії немає. Вони покірні сьогодні, а зміняться обставини, і вони зрадять честь, совість і государя" [52, с. 25].

Основним наслідком нововведень, зроблених генерал-губернатором Д. Бібіковим було те, що усю поліцію він підпорядкував своєму контролю, створивши злагоджену систему, що чітко виконувала розпорядження влади [6, с. 86].

З 11 травня 1832 р. у Подільській і з 1 січня 1833 р. у Волинській губерніях діловодство державних установ, у тому числі й поліційних органів, перейшло на російську мову [28]. А з 1840 р. усі сфери життя Правобережної України почали регулюватися на підставі загальноросійського законодавства [20, арк. 16–18]. У середині XIX ст. особливості в управлінні цими землями поступово зійшли нанівець. На територію Київської, Подільської і Волинської губерній розповсюджували загальні правила прийому кандидатів на службу у цивільній частині [31]. З 1856 р. норма, що обмежувала призначення на службу спадкових дворян з Правобережної України, скасували. У результаті цього в адміністративно-поліцейському апараті Київської, Подільської і Волинської губерній серед чиновників різко зросла кількість місцевих уродженців [11, с. 31]. 4 грудня 1856 р. скасовані також і обмеження щодо виборів дворянами земських справників, засідателів та інших урядовців, до компетенції яких входили поліційні функції [17].

Отже, викладені факти свідчать про те, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у губерніях Правобережної України адміністративно-поліційне управління мало свої певні особливості. Об'єктивними причинами такого становища були недавнє приєднання цих земель до Російської імперії, їхнє прикордонне розташування, наявність серед місцевого населення активних, опозиційно налаштованих прошарків і власне польське повстання 1830–1831 рр.

Особливості поліційного апарату пов'язувалися з намаганням уряду зміцнити міські, повітові і сільські поліційні органи шляхом жорсткого відбору при формуванні кадрового складу, обмеження кількості службовців, що обіймали посади за результатами виборів, і, натомість, зростання кількості службових місць, кандидати на які призначалися урядом ("від корони"), введення додаткових посад, надання більш широких повноважень як керівному складу, так і рядовим чинам, запровадження додаткового матеріального заохочення тощо.

Список використаних джерел

1. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Bobrowski T. – Lw., 1900. – Т. 1. – 218 с. 2. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-политических учреждений в России с учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени / Анучин Е. – СПб.: Тип. МВД, 1872. – 239 с. 3. Белецкий С. Исторический очерк образования и развития полицейских учреждений в России / Белецкий С., Руткевич П. – СПб., 1913. – 42 с. 4. Градовский А. Д. Система местного управления на Западе Европы и России / Градовский А. Д. – СПб., 1878. – 312 с. 5. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860 гг.). Учебное пособие / Ерошкин Н. П. – М.: МГИАИ, 1985. – 352 с. 6. Записки Петра Дмитриевича Селецкого // Киевская старина. – 1884. – Кн. 9. – С.72–88. 7. Карманин И. Последние годы самоуправления Киева по Магдебургскому праву / Карманин И. // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – Май. – С.140–168. 8. Корф С. А. Губернатор / Корф С. А. // Брокгауз и Эфрон Энциклопедический словарь. – Т. XV. – СПб., 1889. – 478 с. 9. Лопухин А. А. Из итогов служебного опыта: Настоящее и будущее русской полиции / Лопухин А. А. – СПб., 1873. – 74 с. 10. Лучинский Ф. Провинциальные нравы за последние века / Лучинский Ф. // Русская старина. – 1897. – Т. 9. – № 9. – С. 622–648. 11. Никотин И. А. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях / Никотин И. А. – Вильно, 1886. – Т. 1. – 380 с. 12. Общее губернское учреждение // СЗ. – Т. II. – Ч. 1. – Ст. 2513, 2516, 2529. 13. Павловский И. Ф. Полтава в начале XIX века (очерки по архивным данным, с рисунками) / Павловский И. Ф. – К., 1902. – Вып. 1. – 80 с. 14. Полное собрание законов Российской империи (далі ПЗС-1). – Т. VI. – № 3708. – Гл. X. 15. ПЗС-1. – Т. XXVII. – № 19866. 16. ПЗС-1. – Т. XXVIII. – № 20406. 17. ПЗС-1. – Т. XXXI. – № 31215. 18. ПЗС-1. – Т. XXXVIII. – Отд. 1-е. – № 21884. 19. ПЗС-1. – Т. XXI. – Отд. 1. – № 24687. 20. Полное собрание законов Российской империи (далі ПЗС-2). – Т. XV. – № 13591. 21. Там само. – Т. I. – № 1133. 22. ПЗС-2. – Т. I. – № 83. 23. Там само. – Т. VI. – № 4894. 24. Там само. – Т. VII. – № 5068. 25. Там само. – Т. VII. – № 5124. 26. Там само. – Т. VII. – № 5124. 27. Там само. – Т. VII. – № 5293. 28. Там само. – Т. VII. – № 5407. 29. Там само. – Т. XII. – № 10305. – § 24. 30. Там само. – Т. XV. – № 13462. 31. Там само. – Т. XXXI. – № 30885. 32. Там само. – Т. II. – № 1062. 33. Там само. – Т. XII. – № 10309. 34. Русские Ведомости. – 1897. – № 180. 35. Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. II. – Ч. 1. – 810 с. 36. Талдыкин А. В. Административно-полицейский аппарат царизма в Украине в XVIII – первой половине XIX вв.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Александр Васильевич Талдыкин. – К., 2000. – 186 с. 37. Третье отделение Соб. и. е. в. канцелярия о себе самом. – Вестник Европы. – 1917. – Кн. 3. – С. 89. 38. Уставы о Пенсиях и Единовременных пособиях. – СПб., 1896. – 172 с. 39. Хавский П. Собрание законов о полицейском управлении, или наказы губернаторам и устав управы благочиния, со включением законов им предшествовавшим и последовавшим с 1708 по апрель месяц 1823 года / Хавский П. – СПб., 1823. – 138 с. 40. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі ЦДАУ у Києві). – Ф 442. – Оп. 1. – Спр. 10411а. – Арк. 1–7. 41. ЦДАУ у Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 22. 42. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1195. – Арк. 1–2. 43. Там само. – Оп. 147. – Спр. 88. – С. 1–21. 44. Там само. – Оп. 808. – Спр. 176. – Арк. 1–7; Оп. 74. – Спр. 42. – Арк.1–3. 45. Там само. – Оп. 1. – Спр. 2614. – Арк. 1–61. 46. Там само. – Спр. 1389. – Арк. 1–8. 47. Там само. – Оп. 633. – Спр. 145. – Арк. 1–83. 48. Там само. – Оп. 1. – Спр. 748. – Арк. 1–6. 49. Там само. – Спр. 918. – Арк. 1–2. 50. Чайковський А. С. За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – початок XX ст) / Чайковський А. С., Щербак М. Г. – К., 1996. – 269 с. 51. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / Шандра В. С. – К., 1999. – 426 с. 52. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова / Шульгин В. Я. // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – С. 5–32; № 6. – С. 90–131. 53. Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно... (Об организации и основных направлениях работы административно-полицейского аппарата органов политического сыска царизма.)– К.: Юринорм, 1992. – 186 с. 54. Ярмыш А. Н. Политическая полиция Российской империи (1880–1904 гг.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Ярмыш А. Н. – Харьков, 1978. – 178 с. 56. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Бармак М. В. – Тернопіль, 2007. – 512 с.

Николай Бармак, Елена Бармак**ОСОБЕННОСТИ ЭВОЛЮЦИИ ПОЛИЦЕЙСКИХ ОРГАНОВ В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.**

В статье рассмотрены вопросы внедрения русского полицейских органов на землях Правобережной Украине в первой половине XIX века, описаны правовые основы функционирования и характерные черты полиции Российской империи, раскрыто политику Павла I и Николая I в этой сфере.

Ключевые слова: Российская империя, Правобережная Украина полиция, судопроизводство, первая половина XIX в.

Mykola Barmak, Olena Barmak

FEATURES OF THE EVOLUTION OF POLICE AUTHORITIES IN THE PROVINCES RIGHT BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

The question of Russian police on the lands of Right Bank Ukraine in the first half of the nineteenth century. Described the legal basis of functionality and most characteristic features of police of the Russian Empire, The policy of Paul I and Nicholas I in this area.

Key words: Russian Empire and the Right-Bank Ukraine, police, the judiciary, the first half of the nineteenth century.

УДК 351.711+325.45

Володимир Брославський

**СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.**

У статті аналізується становище польської шляхти в умовах поділу Речі Посполитої і виходження Правобережної України наприкінці XVIII ст. до Російської імперії.

Ключові слова: шляхта, маєток, Правобережна Україна, Річ Посполита, Російська імперія.

У другій половині XVIII ст. в Європі відбувається серія політичних, змін, що мали значний вплив на тогочасне суспільство. Завдяки вольностям шляхти та цілеспрямованій політиці сусідніх держав, Річ Посполита перетворилася на маріонеткову державу Російської імперії. За зовнішнім проявом приховувалися постійні перебування російських військових частин на території суверенної держави та регулярні втручання в її внутрішнє життя як з боку Петербурга, так і Відня та Берліна. Однак у кінці XVIII ст. ситуація змінилася. Пруссія висунула територіальні претензії, підтримані Австрією та Росією. У цих умовах пропольська шляхта опинилася у складній ситуації вибору: зі зброєю в руках виступити проти агресорів й загинути у боротьбі чи змиритися зі становищем.

Актуальність нашого дослідження зумовлена змінами у житті пропольської шляхти в умовах включення Правобережної України до Російської імперії наприкінці XVIII ст.

Тогочасні історичні процеси неодноразово ставали об'єктами історичних досліджень. Проте, основна увага приділялася процесу приєднання Правобережної України до складу Російської імперії та соціально-економічному становищу краю.

Об'єктом дослідження є становище польської шляхти за умов вибору нею між боротьбою за незалежність Речі Посполитої та збереженням свого матеріального добробуту й привілейованого становища у суспільстві.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець XVIII ст., на який припадає другий та третій поділ Речі Посполитої та включення Правобережної України до Російської імперії.

Мета статті полягає у дослідженні становища польської шляхти на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.

Серед дослідників, чиї праці присвячені різним аспектам взаємин між шляхтою та Російською імперією, можна віднести М. Яблочкова [36], Н. Імеретинського [12], В. Семевського [29], В. Антоновича [1–2], І. Франка [33], М. Грушевського [10], А. Барановича [3], І. Гуржія [11], М. Маркіна [19], В. Смолія [30], С. Борисевича [6], О. Козій [16], І. Кривошею [17], Н. Громакова [9], С. Лисенка та Є. Чернецького [18], М. Бармака [4], Й. Бялині-Холодецький [39] та Г. Мосціцький [41], С. Аскенази [37–38], Н. Гасіровської [40], Й. Рутковського [42], А. Святоховського [45–46], В. Серчика [43–44], Я. Чубатого [47], Даніеля Бовуа [5], Б. Миронова [21], А. Каппелера [14].

Внаслідок Другого поділу Речі Посполитої – 1793 р. Правобережна Україна відійшла до складу Російської імперії. На думку А. Каппелера, російська політика зіштовхнулася з проблемою, яку мала на Лівобережній Україні, Смоленщині, Балтії, "як приєднати до Російської імперії регіони із самостійною станovo-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною традицією?" [14, с. 67]. Вирішальним для з'ясування цього питання було порозуміння з місцевою елітою. Стосовно шляхти здійснити це було досить важко, оскільки багатовікова державна традиція Речі Посполитої гарантувала шляхті участь в активному політичному житті країни. У складі ж Російської імперії основній масі шляхти відводилась роль соціальної, економічної й культурної верстви. Однак та частина регіональної еліти, що бажала співпрацювати з Російською імперією, заохочувалась, оскільки соціальний статус шляхти відповідав статусові російського дворянства.

Після приєднання Правобережної України у 1793 р. до Російської імперії перед місцевою шляхтою постало питання вибору, пов'язаного з втратою незалежності Речі Посполитої.

Розуміючи, що реальним володарем краю є місцева шляхта, Катерина II ще 8 грудня 1792 р. своїм указом зобов'язала головнокомандувача російської армії, генерала М.Кречетникова усіма можливими способами: грішми, обіцянками чинів і маєтків, перекопати місцеву польську адміністрацію принести присягу на вірність Російській імперії [20, с. 59–60]

Тому не дивним є приклад генерал-поручика А.Злотницького, якому Торговицька конфедерація повеліла створити гусарську бригаду. Призначений комендантом Кам'янця, А.Злотницький прибув у місто 18 квітня 1793 р. А вже 2 травня поточного року здав фортецю генералу Дерфельдену, який залишив його на займаній посаді. У липні того ж року, А.Злотницький отримав чин генерал-поручика російської армії. 11 серпня, передавши командування гарнізоном бригадиру Новікову, відправився у Санкт-Петербург. Перебуваючи у столиці Російської імперії, генерал-поручик добився у Катерини II призначення йому пенсії. Відповідний указ імператриця підписала 9 грудня 1793 р. Замість платні, яку А.Злотницький отримував, перебуваючи на посаді командира бригади, Катерина II нагородила його пенсією у 3 тис. карбованців з прибутків Брацлавської губернії. Її син, імператор Павло I відзначив А.Злотницького орденом Олександра Невського та надав йому великий Радомишльський маєток [20, с. 152–153].

Боячись селянських заворушень зі вступом на територію Речі Посполитої російських військ, значна частина шляхтичів втекла за межі краю. Ті ж, що залишалися, скаржилися владі, що селяни готові піднятися на повстання. Згідно з повідомленнями коменданта Кам'янецької фортеці Орловського, у краї неможливо було знайти жодного місцевого поміщика [30, с. 135].

Ліквідувавши незалежність Речі Посполитої, російський уряд, як слушно відзначав А. Каппелер [14, с. 67], змушений звернутися до досвіду польської шляхти і на регіональному рівні включити її в систему місцевих органів влади. Шляхті було надано більшість посад у губернських і повітових управах Правобережжя. З метою здобуття прихильності польських аристократів Правобережної України на шляхту поширено «Жалувану грамоту дворянству» від 21 квітня 1785 р., якою заборонялось, без судового рішення, привласнювати чужі маєтки чи розоряти їх. Водночас російський уряд залишив за шляхтою її нерухомість та селян.

Від колись могутньої Речі Посполитої, внаслідок Другого поділу 1793 р., залишився, як зазначав А.Каппелер, лише «обрубок держави, залежний від Росії» [14, с. 65–66].

Частина шляхти не могла змиритися з втратою незалежності Речі Посполитої і взяла участь у повстанні 1794 р. на чолі з Т. Костюшом. Напруження, викликане повстанням 1794 р. на Правобережній Україні, набрало досить загрозливого характеру [30, с. 153]. Зокрема, наприкінці 1794 р. виявлено склад зброї шляхтича Комарницького у с.Ординець Брацлавської губернії. Він озброював відставних польських офіцерів та навколишню шляхту, намагався організувати окремий добре озброєний загін [30, с. 172–173]. Катерина II особисто стежила за ситуацією на Правобережній Україні. У своїх листах та розпорядженнях генерал-губернатору Т.Тутолмину вона наказувала накладати секвестр на маєтки осіб, запідозрених у повстанні. Було посилено місцеві військові гарнізони. Завдяки цим заходам основна маса польської шляхти не наважилась ризикнути своїм майном і кинуться у вир національно-визвольної боротьби. У 1795 р. в результаті переговорів між Росією, Австрією та Пруссією, Річ Посполита як держава була ліквідована, а її територія розділена між «союзниками».

Хоча шляхта Правобережжя й не брала активної участі у бойових діях, уряд змушений був враховувати її настрої. З цього приводу І. Франко писав, що шляхта при поділі Польщі не тільки не потерпіла, але навіть виграла, бо могла у своїх стосунках із селянством опертися на сильну російську адміністрацію, якої не було в старій Польщі [33, с. 118].

Одержавши нові чини, звання, землю, кріпаків, більшість шляхти воліла не ризикувати своїм майном і зайняли вичікувальну позицію. Катерина II уважно стежила за їхніми настроями та за перебігом подій на Правобережжі. Російський уряд застосовував на приєднаній території тактику «батого і пряника»: винагороджував вірну шляхту, але й карав бунтівників. Зокрема, у листах та розпорядженнях генерал-губернатору Т.Тутолмину імператриця наказувала накладати на маєтки осіб, запідозрених у повстанні, секвестр, який обмежував право користування майном та прибутками з нього. Усі прибутки із секвестрованих маєтків скеровувалися у губернське казначейство [30, с. 151–153].

Завдяки такій політиці російського царату дворянство Правобережної України поділилося на дві групи: проросійську, вірну царату та пропольську, яка прагнула відновлення незалежності Речі Посполитої.

Враховуючи економічне становище, шляхту можна умовно поділити на: безземельну та малоземельну, середню земельну шляхту, велику земельну шляхту (магнатів). Про чисельність

першого розряду шляхти можна судити згідно з офіційними даними 1802 р. Зокрема, лише у Подільській губернії нараховувалось 94990 осіб дворянського стану. З них землевласниками було лише 8791 осіб обох статей. Решта 81199 (близько 81 %) були безземельною чиншевою шляхтою [7, с. 90–91].

З втратою незалежності Речі Посполитої у 1795 р. численна збідніла й малоземельна шляхта значною мірою втратила можливість військової та адміністративної кар'єри на Правобережній Україні. Оскільки царат сприяв її кар'єрному росту лише у внутрішніх "великоросійських" губерніях. Згодом саме ця збідніла й малоземельна шляхта була найрадикальнішим елементом усіх польських повстань та рухів. Після придушення повстання, частина шляхтичів емігрували з Правобережжя до Франції, де продовжила боротьбу за її визволення та відновлення у попередніх кордонах, а інша розпочала нелегальну діяльність на місцях. Середній земельній шляхті в основному вдалось зберегти свої економічні позиції, проте вона втратила свій політичний вплив. Відносно магнатів російський уряд взяв курс на залучення їх до служби імперії. Завдяки чому останні найменше постраждали, а то й виграли від приєднання краю до Російської імперії.

Приєднання до Російської імперії території Речі Посполитої, із населенням понад 7 млн осіб, призвело до виникнення у царського уряду нових проблем. Навіть значний досвід експансійної політики імперії не міг гарантувати безболісного включення нових земель. Хоча приєднання до Російської імперії таких значних територій перетворило її у наймогутнішу сухопутну країну Європи, проте за словами французького просвітителя Ж.-Ж. Руссо, Польщу було легше ковтнути, ніж перетравити [15, с. 60]. Перед імперією Романових постала практична необхідність забезпечення стабільності свого правління на цих землях, збільшення джерел наповнення бюджету.

Одразу ж після приєднання Правобережжя, уряд Російської імперії зосередив свою увагу на поступовому послабленні польсько-шляхетських позицій. Російські чиновники розуміли, що володарем краю завжди є той, хто володіє його економікою. На Правобережній Україні фінансову могутність шляхті забезпечувала земля. У зв'язку з цим, основний тиск російського уряду скеровувався на зменшення шляхетського та католицького землеволодіння.

Одним із таких важелів стало позбавлення власності за участь у антиросійських виступах. Так, Катерина II своїм указом від 19 квітня 1794 р. повеліла створити у м. Смоленську особливу слідчу комісію з політичних справ під керівництвом генерал-поручика Г. Осипова [20, с. 155–156]. 19 квітня 1794 р., Катерина II підписала ще один указ "Про взяття в секвестр та конфіскацію маєтків, учасників повстання й прийняття інших заходів для запобігання заворушень у краї". Ним російський уряд визнав, що неможливо лише силою зброї викоринити спосіб мислення нових підданих. Тому, з одного боку, наказував за всією строгістю закону поступати із запеклими повстанцями [20, с. 156–158]

Одночасно влада тиснула на тих землевласників, які не бажали присягати на вірність Російській імперії. До їх числа попадали, як особи, що не бажали присягати з політичних міркувань, так і ті, які мали більшу власність у іншій країні. Обидві ці категорії змушені були робити вибір, або стати російськими підданими і зберегти свою нерухому власність, або ж її терміново продавати. Власники-шляхтичі, які не бажали присягати, втрачали право на володіння та успадкування маєтків і були зобов'язані виїхати за межі імперії [22, с. 11]. Маніфестом генерал-губернатора Т. Тутолміна від 16 травня 1795 р. усім, хто не бажав присягати на вірність Російській імперії, надавалось три місяці для того, щоб продати свої маєтки і виїхати за межі Росії. Нерухомість, яку не встигали продати за відведений термін, конфісковувались і передавались до казни [26].

Таким чином, подальше володіння майном на території імперії ставилося у безпосередню залежність від прийняття присяги. Цим заходом російський уряд підірвав економічну могутність тих, хто не бажав визнавати російський уряд законним. Можливі вороги Російської імперії ставали економічно слабшими, оскільки вигідно продати свої маєтки за такий короткий термін вони не могли.

Для прискорення приєднання нових територій та наведення порядку, Катерина II прагнула позбутися на Правобережжі якомога більшої кількості "неблагонадійних елементів". Одним із засобів досягнення цього була конфіскація маєтків у осіб, які зі зброєю в руках відстоювали цілісність та незалежність Речі Посполитої. Український дослідник історії польської шляхти О. Козій вважає, що лише повстання 1830–1831 років послужило причиною розробки російським урядом законодавства про конфіскацію майна осіб, що виступили проти Російської імперії [16, с. 23]. Проте, на основі комплексного вивчення джерельної бази дослідження, треба відзначити, що початки конфіскаційного законодавства слід шукати у кінці XVIII ст. Ще 3 травня 1795 р. імператорським указом генерал-губернатору Т. Тутолміну визначались чіткі правила конфіскації маєтків у поляків, учасників військових дій 1794–1795 р. проти Російської імперії [25].

Використовуючи конфіскації маєтків в учасників повстання, уряд, з одного боку, поповнював державний земельний фонд, а з другого – давав зрозуміти шляхтичам, що будь-який опір російській державі – каратиметься. Паралельно з конфіскацією маєтків, йшов процес роздачі значних

земельних володінь російським дворянам. Зокрема, Катерина II щедро винагородила царських сановників, які брали участь у подіях 1792–1794 рр. [34]. Конфіскацією та наданням земельних володінь російському дворянству уряд намагався послабити позиції польської шляхти на Правобережжі і тим самим не допустити до нових повстань. Упродовж всього досліджуваного періоду російський уряд неодноразово наголошував місцевим адміністраціям саме на цьому аспекті їх діяльності. У вересні 1795 р., через рік після придушення повстання, генерал-губернатор скерував губернським управлінням розпорядження, що вимагало максимально звернути увагу на передачу земельних володінь царським чиновникам та генералам [30, с. 166–167].

Не бажаючи втрачати маєтки, більшість власників підкорилася новій владі, що, як імператорську милість, дарувала їм те, що було відібрано насильно і чим вони раніше володіли спадково.

У мемуарах Я.Охотського [23, с. 30–36] є спогади про те, що частина шляхтичів, завдяки особистим зв'язкам з вищими російськими офіцерами, просила прощення і милості у російських монархів [35]. Бажаючи посилити свої позиції на Правобережжі, заможних та впливових землевласників, зазвичай, прощали та повертали їм нерухомість.

Такі дослідники, як В. Смолій [30, с. 161–163] та В. Каппелер [14] відзначають неоднозначне ставлення імперського уряду до шляхти колишньої Речі Посполитої. Тим, хто, принаймні, ззовні не виказував свого незадоволення приєднанням до Російської імперії або добровільно склав зброю, гарантували недоторканість приватних володінь. Та частина шляхти, яка брала активну участь у повстаннях проти російської влади, відчула на собі карально-конфіскаційні заходи царату.

Однією з умов для володіння шляхтичем земельною власністю, а тим більше кріпаками, було отримання статусу російського дворянина. Для Російської імперії такі поняття, як "дворянин" та "поміщик" (власник помістя) були нероздільні [36, с. 459–461], а за часів Речі Посполитої шляхтич не обов'язково був власником землі чи кріпаків. Більшість з них одержували свої маєтки за службу Речі Посполитій, що неодноразово воювала проти Московського царства, а пізніше Російської імперії. Це викликало обурення російського дворянства. Цілком зрозуміло, що імперська влада не мала наміру визнавати усіх представників польської шляхти в російському дворянстві. Найбільш опозиційною силою самодержавство вважало дрібну шляхту і саме до неї застосовувалися репресивні санкції. У листопаді 1796 р. вийшов указ Катерини II, що мав на меті перевірити законність зарахування польської шляхти до російського дворянства. Згідно з ним усі шляхтичі Правобережної України мали подати свої родовідні книги до намісницьких правлінь [8, с. 121, 151]. У випадку невиконання цієї вимоги вони позбавлялися дворянського стану, що викликало невдоволення та рішучий опір шляхти [31, с. 92].

Отже, наприкінці XVIII ст. польська шляхта опинилася в умовах, пов'язаних з поділом Речі Посполитої і входженням Правобережної України до Російської імперії. Не бажаючи ризикувати своїм матеріальним добробутом та становищем, більшість польської шляхти змирилася з новими реаліями часу й визнали російську владу.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Монография по истории западной и юго-западной Руси / В. Антонович. – К.: Тип. Н. Давиденко, 1885. – 451 с.
2. Антонович В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России / В. Антонович. – К.: Тип. Н. Давиденко, 1867. – 62 с.
3. Баранович А. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. / А. Баранович. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.
4. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. Бармак. – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.
5. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з франц. З. Борисюк / Даніель Бовуа. – К.: Ін-тел, 1996. – 416 с.
6. Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / Борисевич Сергій Олександрович. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с.
7. Борисевич С. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.) / С. Борисевич // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С.86–87.
8. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 7286/II. – Т. VII. – 218 арк.
9. Громакова Н. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795–1830-х роках: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Громакова Наталя Юрївна. – Дніпропетровськ, 2002. – 230 с.
10. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М.Грушевський. – К.: Золоті ворота, 1990. – 524 с. (Репринтне видання 1913 р.).
11. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.
12. Имеретинский Н. Дворянство Волынской губернии / Н. Имеретинский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Шестое десятилетие. – Часть ССLXXVIII. – 1893. – Август. – С.357–360.
13. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.2. – 607 с.
14. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М.Крикун / А. Каппелер. – Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. – 360 с.
15. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. / Пер. с нем. С. Червоная / А. Каппелер. – М.: Прогрес-Традиция, 1997. – 342 с.
16. Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830–1831 рр. і

1863 років: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Козій Олександр Іванович. – Львів, 1997. – 234 с. 17. Кривошея І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): дис. ...канд. іст. наук / Кривошея Ігор Іванович. – Умань, 1997. – 234 с. 18. Лисенко С., Чернецький С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / С. Лисенко, С. Чернецький. – Біла Церква: В-во Тов. охорони пам'яток старожит. Київщини, 2002. – 394 с. 19. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие) / В. Маркина. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 236 с. 20. Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.). – Вып. 1. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правл., 1885. – 328 с. 21. Миронов Б. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. / Б. Миронов. – СПб: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с. 22. Никотин И. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство во еврейх (1649–1876). – Т.1 / И. Никотин. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с. 23. Охотский Ян Дуклан. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века / Ян Дуклан Охотский. – СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1874. – Т.2. – 320 с. 24. ПСЗ-1. – №17090. 25. ПСЗ-1. – №17329. 26. ПСЗ-1. – №17332. 27. ПСЗ-1. – №18828. 28. ПСЗ-2. – №11189. 29. Семевский В. Пожалование населенных имений в царствование Екатерины II (Очерк из истории частной земельной собственности в России) / В. Семевский // Журнал для всех. – 1906. – №5. – С.300. 30. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с. 31. Смолій В. Польський суспільно-політичний рух кінця XVIII ст. на Правобережній Україні / В. Смолій // Проблеми слов'язнознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів. – К.: Вища школа, 1976. – Вип. 14. – С. 88–96. 32. Толстой Д. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. / Д. Толстой. – СПб.: Тип. Юсафата Огризко, 1876. – Т. 1. – 538 с. 33. Франко І. "Король балагулів" Антін Шашкевич і його українські вірші / І. Франко // Збір. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.35: Літературно-критичні праці (1903–1905). – С.113–149. 34. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.211. – Оп.1. – Спр.22. – 8 арк. 35. ЦДАУК. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.1670. – 10 арк. 36. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – Смоленск: Русич, 2003. – 572 с. (Репринтне видання 1876 р.). 37. Askenazy S. Dwa stulecia XVIII i XIX: Badania i przyczynki. T. 1. – 2-e wyd. / S. Askenazy. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1903. – 479 s. 38. Askenazy S. Dwa stulecia XVIII i XIX: Badania i przyczynki. T. 2 / S. Askenazy. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1910. – 583 s. 39. Bialynia-Cholodecki J. Do dziejow drobnej szlachty Podola / Bialynia- J. Cholodecki. – Lwów, 1911. – 214 s. 40. Gąsiorowska N. Polska na przełomie życia gospodarczego (1764–1830) / N. Gąsiorowska. – Warszawa: Nakł. S-ki Akc. – 131 s. 41. Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach / H. Mościcki. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, B.r. – T. 1: Od rozbiorów do Księstwa Warszawskiego 1772–1807. – 116 s. 42. Rutkowski J. Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych / J. Rutkowski. – Poznań: Czcionkami drukarni Uniwersytetu Poznańskiego, 1923. – 277 s. 43. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku / W. Serczyk. – Wrocław: Ossolineum, 1965. – 168 s. 44. Serczyk W. Historia Ukrainy / W. Serczyk. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. – 1979. – 500 s. 45. Świętochowski A. Historia chłopów polskich w zarysie / A. Świętochowski. – Lwów-Poznań: Nakł. wydaw. Polskiego, 1925. – T. 1.: W Polsce niepodległej. – 510 s. 46. Świętochowski A. Historia chłopów polskich w zarysie / A. Świętochowski. – Lwów-Poznań: Nakł. wydaw. Polskiego, 1928. – T. 2.: W Polsce podległej. – 509 s. 47. Chubaty J. Zasada "dwóch sumien": Normy postępowania I granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815) / J. Chubaty. – Warszawa: Neriton, 2005. – 719 s.

Владимир Брославский

ПОЛОЖЕНИЕ ПОЛЬСКОЙ ШЛЯХТЫ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ XVIII В.

В статье анализируется выбор польской шляхты между Речью Посполитой и Российской империей в условиях конца XVIII в.

Ключевые слова: шляхта, имение, Правобережная Украина, Речь Посполитая, Российская империя.

Volodymyr Broslavskyy

THE SITUATION OF THE NOBILITY IN POLAND OF RIGHT-BANK UKRAINE AT THE END OF THE 18TH CENTURY

The article deals with the analysis of the choice of the nobility in Poland between the Polish–Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire on the territory of Right-bank Ukraine at the end of the 18th century.

Key words: nobility, estate, Right-bank Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire.

УДК 947 (477): 323.248

Володимир Окаринський

ПУРИСТИ ЯК МОЛОДІЖНА НОНКОНФОРМІСТСЬКА ТЕЧІЯ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ 1850-Х РОКІВ

У статті досліджено молодіжну течію "пуристів" у середовищі студентської молоді Київського університету, з'ясовано її місце і роль у суспільному житті, зокрема у формуванні хлопоманського руху.

Ключові слова: пуризм, пуристи, балагульщина, хлопоманство, нонконформізм.

У житті суспільства важливе місце відігравали і відіграють не лише офіційно визнані ним групи, класи, партії, а й різні неофіційні (за радянською термінологією – "неформальні") течії. Серед них є й маргінали, люмпени чи різні субкультури (як протиставлення пануючій у соціумі культурі, в широкому значенні). Окремі з цих груп стають родоначальниками змін у суспільстві.

Деякі їх ідеї, принципи, елементи стилю запозичує суспільство, саме зазнаючи змін, хоча воно раніше цих альтернативних рухів і не сприймало. Такими проявами альтернативи були, в різний час, артистична богема, інтелектуали, бунтарська – проти усталених норм старшого покоління – молодь. Загалом же, у суспільстві завжди були нонконформістські, альтернативні течії, що протиставляли себе офіційній культурі. Таке протистояння існувало як на Заході, так і на Сході. Бунтом щодо суспільства, його норм, стереотипів і панівної культури була на початку XIX ст. культура романтизму. У середині XX ст., як рух проти суспільства споживацтва, виникла у середовищі студентської молоді течія "пуристів" або "пуризм", як новітня контркультура.

Вона радикально відрізнялася від інших субкультур того часу і пізніших часів, що головню тяжіли до гедоністичного світосприйняття і способу життя. Пуристський світогляд певною мірою співпадав із пуританським. Аналіз течії пуристів видається актуальним ще й тому, що вона також віддзеркалює процес зародження у середовищі демократично налаштованого студентства зацікавленості простим народом, культурницької праці поміж нього, прояснює виникнення демократичного українофільського напрямку.

Актуальність теми підкреслює й те, що пов'язаними із пуризмом були провідні постаті українського національного руху 1860-х і пізніших років. У статті ми намагалися незаангажовано охарактеризувати цей рух, розглянувши його незалежно від існуючої історіографічної традиції, що висвітлювала його у контексті революційно-демократичних рухів (загальноросійського чи польського) свого часу.

Метою статті є висвітлення основних аспектів діяльності течії пуризму як демократичного нонконформістського руху 1850-х рр. та місце пуристів у суспільному житті свого часу, їх вплив на інші суспільні рухи.

Завданнями статті є: виявлення зв'язків течії пуристів із попередниками, визначення місця пуризму у тогочасному соціумі, зокрема у студентському середовищі, співвідношення у ньому польського та українського рухів, з'ясування еволюції цієї течії та виявлення її наступників, зокрема вплив пуризму на формування хлопоманства тощо.

В історіографії молодіжні нонконформістські рухи демократичного спрямування 1850-х років, зокрема пуризм, не були досліджені спеціально. Окремі праці торкаються зародження українського національного та польського революційно-демократичного рухів на межі 50–60-х рр. XIX ст. Найбільш цінними з-поміж них є праці з історії громадівського руху В. Міяковського [7], який лише частково розглядає 1850-ті рр., а також Л. Іванової та Р. Іванченко, що аналізували течію пуристів крізь призму еволюції хлопоманства і громадівства [5].

Детальніше розглянута ця течія в праці з історії соціально-політичних рухів 50–60-х років XIX ст. Г. Марахова [6]. Висвітлювалися істориками й окремі постаті, пов'язані із течією пуризму, переважно у контексті українофільських рухів, як В. Антонович, Д. Дорошенко [3].

Цінні відомості щодо окремих аспектів пуризму, а також спроби його осмислення у контексті суспільного життя тогочасного, містять праці М. Драгоманова та інших [4].

Крізь призму польського студентського руху теми торкалися польські дослідники М. Дубецький, Я. Табіш, С. Гжималовський [11–12; 14].

У контексті історії Києва розглядав суспільні рухи того часу, зокрема й пуризм, американський автор М. Хемм [13].

Дослідження зазначених авторів, що спиралися на значну джерельну базу, використав і автор цієї статті. Так, архівні джерела, зокрема донесення жандармів, використали у своєму дослідженні Л. Іванова та Р. Іванченко. Також ми по-новому опрацювали мемуарні та етнографічні джерела,

зокрема спогади сучасників, в тому числі активних учасників подій, як Б. Познанського, М. Вронського та інших [2; 15]. Відобразили суспільне життя тогочасного Правобережжя й оприлюднені П. Чубинським та його співавтором К. Михальчуком результати етнографічно-статистичної експедиції Імператорського російського географічного товариства [8].

Студентство Київського університету св. Володимира повною мірою відображало ідейні настрої правобережної молоді. На початок 1850-х років у Києві серед молоді деякого поширення набув рух балагулів. Це був більш масовий вияв шляхетського романтичного козакофільства, що очевидно з'явилося у Києві раніше. Козакофільство і балагульщина були зародком, хоч і поверховим, демократичного руху в суспільстві Правобережної України.

Про поширення близько 1850 року серед київської молоді спеціального типу "балагулів" у свої спогадах засвідчив Т. Добжевич. Згідно з його оцінкою, адепти балагулії намагалися в одязі і товариських прийняттях наслідувати простолюду. Але, як зазначав автор, очевидно, балагули погано зрозуміли характер простолюддя, виявляючи своє народолюбство нехтуванням усякої ввічливості [10, с. 463].

Балагули існували у Києві до середини 1850-х рр. Балагульщина, що з'явилася на Волині і Поділлі у 1830-х рр., згідно з характеристикою К. Михальчука своїми принципами мала цинізм і блазнювання. Це був протест, у грубій та потворній формі, проти аристократизму, французоманії, світських звичаїв. Балагули відзначалися оригінальністю, але також і простотою одягу, часом навіть неохайністю. Уживали переважно народний український костюм, з деякими змінами і доповненнями, іноді, добряче забруднивши його – для певного шику. Нехтували загальноприйнятими звичаями. Гарцювання на конях, перегони, нестримне бенкетування у шинках із селянами і панібратство з ними, розпуста, лайка, а особливо цинічні анекдоти, полювання з пиятикою – усе це складало зміст життя балагулів [8, с. 246–247].

Крім балагульщини, у той же час існувало й козакофільство, як хронологічно більш ранній та елітарний напрям. Під впливом козакофільської літератури балагульщина видозмінилась: хоч розгульність та інші звички залишалися, та вона ставала менш цинічною і більш концептуальною. У такій формі козакофільство знайшло послідовників у більш інтелігентних гуртках молоді [8, с. 247].

У цьому середовищі й виникла течія "пуристів" (з лат. puris – чистий). Вона була протестом, реакцією останнім проявам балагульщини і шляхетського козакофільства у середовищі студентів Київського університету. К. Михальчук і М. Драгоманов навіть характеризували пуристів як секту. Принципами "пуризму" були: серйозне ставлення до науки, строга моральність, що доходила до цнотливості і філософські тенденції [4, с. 239].

Стриманість пуристів була реакцією не лише на балагульство, а й на загальноприйнятну серед студентства розгульність, підтримувану тогочасною імперською адміністрацією генерал-губернатора Д. Бібікова, щоб відволікти молодь від політики. Завзяття і розгульність студентства у бібіковські часи дійшли до руйнування будинку терпимості на Андріївському узвозі, так званий "заклад Камбали". Були й інші інциденти. Отже, розбещеність студентства викликала протилежну реакцію: з'явилося усвідомлення потреби інших форм студентського життя. Як будь-яка реакція, нове явище доходило до крайнощів.

Розгулу і буйності протиставлялися крайня стриманість у їжі, повне викорінення пияцтва, цнотливість, ввічливість та скромність у поведінці і максимально-можлива скромність у одязі, яку можна характеризувати й як окремий стиль. Стриманість строю пуристів була доведена до того, що багато-хто вдягнув штани із сірого солдатського сукна і з такого ж чорного сукна сурдути [2, с. 13]. Часто пуристи користувалися одягом із верблужого волоса [4, с. 240].

Гурток "пуристів" утворився в жовтні 1856 р. з ініціативи студента медицини Фортуната Новицького (1830–1885) [13, с. 70]. Київський історик Г. Марахов та польський автор С. Гжималовський більш детально висвітлили утворення і діяльність пуристів. У заснуванні гуртка брало участь 20 польських і українських студентів, у тому числі В. Мілевич, Я. Залеський, Я. Весоловський, Г. Гартман, Е. Наскренцький, З. Малішевський, В. Лясоцький, Л. Житинський, Ю. і Т. Ожеховські, В. Антонович, Г. Раковський, М. Томашевський, Щ. Оскерко, Ципринський-Цєкави та Е. Бонді.

Це сталося на святкуванні дня народження Ф. Новицького 14 жовтня 1856 р., коли він запропонував влаштувати спеціальне віче, на якому оголосити прізвища студентів-поляків, чия поведінка приносить шкоду польській справі. На зустрічі подавали тільки кльоцки (поль. – kluski; рід галушок) з сиром і чай, тому людей цієї групи почали називати "кльоцкожерці" (поль. – kluskożercy) [6, с. 76; 12, с. 18] або "галушники" [5, с. 172]. Згодом їх перейменовано на "пуристів". Натомість, останні своїх противників називали "різтовсу" ("мускусні олені") чи "тифльовці" [12, с. 19]. "Тифлем" називався товстий драп, із котрого багаті паничі шили собі студентські сурдути, навіть особливого крою: з буфами на плечах, високо пригнаною талією і довгими полами [2, с. 14]. Показово, що

пуристи були здебільшого вихідцями з шляхти із теренів України, Білорусі та Литви. Натомість, "тифльовцями" були переважно "коронярі" (поль. *koroniarze*) – вихідці з коронних польських земель.

Гурток "пуристів" швидко збільшувався. Його учасники висунули завдання боротися з легковажним ставленням до лекцій, гульнею і пиятиками. Також пуристи влаштовували аматорські театральні вистави і концерти, особливо під час Контрактового ярмарку, збирали кошти для надання допомоги бідним студентам. Читали, обговорювали й розповсюджували позацензурну газету "Колокол" О. Герцена і М. Огарьова. Нелегальну літературу доставляли через Одесу [13, с. 70]. Пуристи зблизилися із відомим тоді скрипалем А. Контським, поетом А. Коженевським, учасником повстання 1830 р. А. Пільховським, хірургом І. Коперницьким. Успіхом у глядача користувалися аматорські вистави пуристів за п'єсами "Pan lowialski" і "Dożywocie" О. Фредро, "Свадьба Кречинського" А. Сухово-Кобиліна, "Наталка Полтавка" І. Котляревського, "Горе от ума" А. Грибоєдова. Серед акторів та режисерів були В. Лясоцький, З. Обінський, Т. Ожеховський, Носков [6, с. 76].

Пуристи випускали рукописну газету "Bigos" (польсько-литовська страва – тушкована квашена капуста з м'ясом, що також означає "мішанина" – В. О.). Видання висміювало непристойний спосіб життя багатих студентів, зокрема у ній вміщували сатиричні пісеньки відомих студентських поетів Тадеуша Комара і Владислава Магера. Одна з них закликала студентів-аристократів скинути з себе панське вбрання і вдягти на себе хлопську свитку, бо це одяг важкої праці, одяг народу [13, с. 70; 5, с. 172]. Після першого номера у 1856 році, упродовж декількох років вийшло ще 4–5 чисел видання. Редактором газети був Михайло Боньча-Томашевський [12, с. 19; 14, с. 89].

Отже, ідейні переконання пуристів були демократичними, що виявлялося як у їх зовнішньому вигляді, так і у виданнях групи. Дехто із пуристів, за М. Драгомановим, був близьким до "демократичного католицизму", а досить багато бачили пуризм не лише в моральності і простоті життя й одягу, а й у їх відмінності від росіян [4, с. 239–240]. Тим не менше, майже третина пуристів була не католиками, а православного та іудейського віровизнань, тобто українцями і євреями, як про це свідчать донесення жандармів [5, с. 171].

Згідно з донесеннями, відомо, що зібрання пуристів відбувалися за місцями їх мешкання – у будинках Вомковського і Школінського. Тогочасний попечитель Київського навчального округу лікар-хірург і педагог М. Пирогов не лише знав про пуристів, а й захищав їх від нападок адміністрації й таємної поліції, заперечуючи існування особливого таємного товариства. Він характеризував їх як "кращих щодо моральності". Посилаючись на спогади учасників студентського руху того часу, Л. Іванова та Р. Іванченко висловлювали думку, що таємна організація пуристів безперечно існувала. Ця частина студентства, за тогочасними свідченнями, "відчувала на собі впливи російського визвольного руху, а також була тісно пов'язана із визвольними традиціями місцевого українського населення" [5, с. 171–172]. Гадаємо, що таке твердження перебільшене, а згадані свідчення не можуть бути доказом існування організаційного оформлення пуристів у окрему таємну організацію. Натомість, більш логічно, що пуризм був течією, рухом молоді, із власними цінностями, ідеями, стилем та іншими ознаками, притаманними субкультурам.

На нашу думку, за низкою ознак, пуристи були молодіжною субкультурою, тобто групою людей, що утворювали певну єдність із особливими аспектами поведінки, за допомогою яких вони спілкувалися із зовнішнім світом. Для субкультур характерні особливе світосприйняття та стиль життя. Субкультура утворюється в результаті відповідного ставлення певної групи, спільноти до процесів, що відбуваються у соціальній структурі суспільства та в домінуючій у ньому культурі [9, с. 103].

Для класифікації чи ідентифікації течії пуристів важливо віднайти їх аналоги у новітніх молодіжних субкультурах. Деяким аналогом пуристів у новітній час був рух "Straight edge" ("Прямий шлях"), що виник на початку 1980-х рр. у середовищі панк-руху ("punk"). Продовжуючи цю аналогію, з субкультурою панків можна порівняти рух балагульщини 1830–1850-х років. Якщо для балагулів і для панків характерний протест проти суспільства, нехтування його умовностями і соціальними та економічними обмеженнями, анархізм, то це характеризує й рухи пуристів і "straight edge". Однак, "straight edge", як і перед тим пуризм, відкидали гедонізм і загальну схильність панків чи балагулів до зловживання алкоголем та сексуальним проміскуїтетом.

Для характеристики пуризму щодо інших субкультурних течій свого часу, з'ясування його місця серед інших соціально-культурних рухів, важливо також прослідкувати деяку його подібність із російським нігілізмом кінця 1850–1860-х років. За влучним спостереженням Є. Балакірева (Крота), російських нігілістів із новітньою контркультурою ріднили: життя комунами і повній рівності, скромна і разом із тим епатуюча манера одягу, інтелектуальні шукання і публічне читання рефератів чи літературних творів, нелегальні видання ("самвидав"), утопізм і певне поширення демократичних, соціалістичних й анархістських ідей. Ці ідеї можна прослідкувати й у пуристів

(звідси й "ходіння у народ" В. Антоновича та інших). Нігілісти, як і пуристи, цуралися спиртних напоїв. Щоправда, між нігілістами була поширена теорія "вільного кохання" [1].

Однак, нігілісти мали певний потяг до насильства у втіленні своїх ідей і конфлікті із суспільством. Отже, якщо нігілісти були більш радикальними і революційно чи бунтарськи налаштованими, вступивши у гострий конфлікт із офіційною культурою і суспільством (революціонерів-народників називали згодом "нігілістами"), то пуристи на виразний конфлікт із суспільством не йшли, залишаючись поміркованою течією. З цього огляду перші були більш близькими до контркультури, а другі – до альтернативи у межах існуючої культури [9, с. 103, 109].

Наслідками пуризму, що порівняно недовго проіснував у Київському університеті, стало зневажливе ставлення до студентів-франтів ("тифльовців") і будь-яке уникання манер, модного одягу. На думку хлопомана Б. Познанського: "коричневе, якогось брудного кольору пальто Антоновича, здається до закінчення ним всього курсу, і вічна обшарпаність покійного Тадея Рильського довго залишалися як сліди пуристичного ставлення до зовнішньої форми життя. Гадаю, що пуризм вплинув і на наше в той час уподобання свитки і взагалі простонародного костюму..." [2, с. 14].

Б. Познанський вважав, що ватажками і проповідниками пуризму були названі В. Антонович, що на той час закінчив медичний факультет і перейшов на історико-філологічний, а також Загурський, який невдовзі вибув із Києва [2, с. 13]. До числа пуристів у 1856 році належали майбутні хлопомани В. Антонович (їх ідейний лідер), А. Хамець, О. Хойновський, А. Мйодушевський, Т. Рильський, Я. Загурський, П. Свенціцький, Й. Ролле, В. Василевський і Віцус [3, с. 15–17]. Отже, за персональним складом, нова течія може вважатися безпосереднім попередником, або й ранньою формою руху хлопоманів.

Паралельно із неофіційними течіями, такими як пуристи, виникали й своєрідні організації польського студентства університету, яке тоді складало більшість, зокрема у вигляді земляцтв-гмін. На початок 1857 року там діяло 7 гмін, гуртків і груп. На їх основі у цьому ж році виникло Київське таємне товариство [6, с. 76]. Польська молодь із земляцтв-гмін, яка здебільшого дотримувалася традиційних аристократичних поглядів, загалом неприхильно ставилася до пуристів. З іншого боку, існувало несприйняття провідними "гмінчиками" з Правобережжя намагань "коронярів" (тобто, вихідців із корінної Польщі – "конгресівки") політизувати діяльність гмін. Саме тому в числі пуристів і хлопоманів опинилися керівники польських "українських" гмін: А. Хамець (Волинська), В. Антонович (Українська або Київська) [12, с. 19; 7, с. 131].

Та лише окремі із студентів польських "українських" гмін приєдналися до пуристів, які стали засновниками нового ідейного напрямку "хлопоманів". Процес перетворення "пуризму" у "хлопоманію" висвітлювали Л. Іванова та Р. Іванченко. Саме пуристів студенти-аристократи презирливо назвали "хлопоманами" [5, с. 173].

Таким чином, на основі пуризму відбувалася кристалізація хлопоманства. Цьому сприяло й видання інших, крім "Vigos", неофіційних видань. На відміну від "коронярського" "Ulicznika", молодь з України видавала часопис "Публіцист". Її редактором був пурист А. Мйодушевський, а близькими співробітниками були пуристи-хлопомани В. Антонович і Т. Рильський. Однак, останні вийшли зі складу редакції у 1859 р. через суттєві розходження з приводу статті В. Одинця "Повстання чи революція", у якій основною метою була підготовка повстання, а соціальні питання мали вирішуватися пізніше. В. Антонович і Т. Рильський заснували часопис "Плебей", який після трьох чисел перестав виходити (1860 р.) [15, с. 89–90].

Крім того, у 1857 році, виникла й революційна організація "Тройницький союз", членами якого спочатку були й пуристи-хлопомани. Організація засновувалась на поділі на "трійки": кожен її учасник, який належав до "трійки", яка була основною організаційною одиницею, знав лише інших її членів. Першу (головну) "трійку" складали В. Антонович, Л. Гловацький і, мабуть, В. Мілевич (перший і останній – пуристи). Восени 1859 р. склад трійки змінився: замість двох останніх увійшли В. Камінський і В. Геншель. Наступного року на місце В. Камінського увійшов колишній пурист А. Хамець, а ще наступного року замінили В. Антоновича, який відійшов від польського революційного руху [12, с. 19]. Згідно зі свідчення одного з керівників польського революційного руху Оскара Авейде, суспільний ідеал пуристів-хлопоманів був: "коли не самобутня Україна, то, принаймні, цілковита внутрішня її автономія" [5, с. 177]. Отже, не дивно, що ідейні лідери пуристів-хлопоманів і майбутніх громадівців (В. Антонович) відійшли від революційного руху. Самі ж пуристи були далекі від революційності.

Як визнає етнограф і мовознавець К. Михальчук, який свого часу був провідним хлопоманом і громадівцем, що існування пуризму було короткотривалим, але все ж він справив свій вплив на козакофілство, що згодом перевтілилося у хлопоманію. З іншого ж боку, в літературі з'явилася критика на пануючі звичаї. Такими були, зокрема, кореспонденції Л. Совінського, деякий час активного хлопомана, у пресі та його сатира, як і сатири та комедії А. Коженювського [8, с. 247–248].

Хлопоманство у загальних курсах і підручниках історії України пов'язують переважно із статтю В. Антоновича та його соратників Т. Рильського, Б. Познанського, К. Михальчука та інших, які проголосили повернення до культури українського народу, розірвали зв'язок із шляхетством, жили народним життям, навіть приймали православ'я як релігію простого народу, одружувалися із селянками, а згодом стали засновниками київської "Громади". Однак, при детальнішому аналізі стає зрозумілим, що обмеження хлопоманського руху одними майбутніми "народолюбцями" (їх самоназва) із київської "Громади" є неточним. Це сталося тому, що провідний хлопоман В. Антонович із декількома однодумцями розірвав зв'язок із шляхетським середовищем і рештою польсько-українських хлопоманів, ставши лідером київської "Громади". Фактично київська "Громада" була українським аналогом польських земляцтв-"гмін" уже після розриву із хлопоманією.

Хлопоманів було близько 15 осіб, зокрема В. Антонович, Т. Рильський, П. Свенціцький, Я. Загурський, Віцус, Й. Ролле, В. Василевський, Б. Познанський, Г. Пржедпельський. Кристалізація хлопоманства відбулася близько 1859 р., коли В. Антонович і Т. Рильський, одягнувшись у народний одяг, почали влаштовувати мандрівки Київщиною, а у 1859–1860 рр. до місць Запорозької Січі. Серед учасників цих подорожей були також О. Хойновський, В. Козловський, Л. Сирочинський, В. Василевський, Я. Загурський, Т. Далькевич [5, с. 173–174]. Поряд із зближенням із народом, найактивніші хлопомани віддалилися від політики і обрали культурницьку працю. Вони припинили участь у підготовці повстання. Зрештою, В. Антонович, Т. Рильський та інші вийшли зі своїх гмін і, об'єднавшись із гуртком лівобережних студентів-українців, утворили близько 1861 р. українську київську "Громаду".

Важливо простежити, що основні вияви народолюбної діяльності хлопоманів і майбутніх українофілів-громадівців склалися ще у середовищі пуристів. Серед них були й екскурсії околицями Києва, носіння елементів народного одягу, зацікавлення краєзнавчими дослідженнями тощо. Також пуристи відіграли певну роль у поширенні терміну "громада" ще до утворення київської ("Старої") "Громади".

Так, за ініціативи Ф. Новицького, у 1858 р. вийшов польською мовою збірник київського демократичного студентства "Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego" ("Уривки у віршах та прозі Юзефа Проспера Громадського"). Під цим колективним псевдонімом виступав студентський гурток, об'єднаний спільними науково-суспільними зацікавленнями. У збірнику проголошувалися народолюбські ("хлопоманські") ідеї. Особливо це видно у передмові, у якій зокрема йшлося про виховання, яке давали своїм дітям тогочасні польські обивателі: "Вони роблять все, щоб відірвати дітей від народу, і поряд зростає два класи під одним і тим самим сонцем, на одному і тому ж хлібі, в одному і тому ж селі, але абсолютно різні, без будь-якої можливості якого б то не було примирення". Між віршами збірника також були народо- і українолюбські за змістом "Дитинка", "Військовому лірникові", "Зідхання в степу", "Українки". Центральною ж статтею збірника стала "Uwagi nad znaczeniem prowincjonalizmów w dziejach Polski" ("Думки про значення провінціалізмів у історії Польщі") майбутнього визначного польського історика Александра Яблоновського [7, с. 129–130].

Якщо хлопоманський гурток, як доводив В. Міяковський, був перехідною формою між польською "українською" гміною і українською "Громадою" [7, с. 134], то перехідною формою між демократичним польським студентством і хлопоманством була саме течія пуристів. Саме її представники, україно- і народолюбці, як В. Антонович, поширили ідею зближення із простим українським народом. Зовнішня ознака, що виділяла хлопоманів від студентів-"гмінчиків" – заміна польського костюма простою сільською свиткою з домотканого сукна і заміна польської мови українською, – склалася саме у середовищі гуртка пуристів.

Отже, рух пуристів або пуризм існував близько 1856–1859 рр. і поступово еволюціонував у течію-гурток хлопоманів. Таким чином, рух пуристів і був сполучною ланкою між романтичною українолюбною козакоманією і хлопоманством. Якщо врахуємо, що із хлопоманства, у свою чергу, на початку 1860-х рр., значною мірою, виріс громадівський рух, то роль пуристів у еволюції українофільського руху другої половини ХІХ ст. важко переоцінити. З іншого ж боку, рух пуристів був єдиний, до складу якого входили українські, так і польські народолюбці. До пуристів належали українські і польські активісти демократичних рухів. Нонконформістський щодо суспільства рух пуристів відіграв ключову роль у суспільному житті України 1850-х років, ствердивши у ньому елітарний, і разом із тим демократичний (народолюбний) і українолюбний напрямок.

Список використаних джерел

1. Балакирев Евгений (Крот). Сага о Системе / Евгений Балакирев (Крот) // Технология альтруизма. Неформальная социотехника и альтернативная педагогика. – Режим доступу: <http://www.altruism.ru/sengine.cgi/5/24/17>.
2. Воспоминания Б. С. Познанского (Продолжение) / Б. С. Познанский // Украинская жизнь. – М., 1913. – № 2. – С. 10–26.
3. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська

діяльність / Д. Дорошенко. – Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942. – 168 с. 4. Драгоманов М. П. Евреи и поляки въ Юго-Западномъ краѣ. По новымъ матеріаламъ для Юго-Западнаго края / М. П. Драгомановъ // Политическія сочиненія / Подъ редакціей проф. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковскаго. – Томъ I. Центръ и окраины. – М., 1908. – С. 217–267. 5. Иванова Л. Г. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія / Л. Г. Иванова, Р. П. Иванченко. – К.: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 1999. – 126 с. 6. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века / Г. И. Марахов. – К.: Вища школа, 1981. – 159 с. 7. Мияковский В. "Киевская громада": Из истории украинского общественного движения 60-х гг. / В. Мияковский // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 127–150. 8. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ в Западно-Русскій Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣль. Материалы и изслѣдованія, собранныя дѣйствительным членом П. П. Чубинским. В 7 т. – СПб, 1872–1877; т. VII, ч. 1. – СПб, 1874. – С. 246–248. 9. Яворницька О. Теорія субкультур у соціологічній перспективі / Оля (Олександра) Яворницька // І: незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 24. – С. 100–115. 10. Dobrzewicz T. Wspomnienia z czasów, które przeżyłem / T. Dobrzewicz // Przegląd Polski. – 1883. – II. – S. 463. 11. Dubiecki M. Młodzież polska w uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1861 / M. Dubiecki. – Kijów, 1909. – 90 s. 12. Grzymałowski S. Polska młodzież akademicka w Kijowie 1834–1918 (wybrane rozdziały) / S. Grzymałowski // Wspomnienia z Kijowia. – VI. – Wrocław, 2001. – 42 s. 13. Hamm Michael F. Kiev: A Portrait, 1800–1917 / Michael F. Hamm. – Princeton, 1995. – 328 p. 14. Tabiś J. Polacy na Uniwersytecie Kijowskim, 1834–1863 / J. Tabiś. – Kraków: Wydawn. Literackie, 1974. – 178 s. 15. Wroński M. Ze wspomnień kijowskiego purysty / M. Wroński. – Lwów, 1899. – 16 s.

Владимир Окаринский

ПУРИСТЫ КАК МОЛОДЕЖНОЕ НОНКОНФОРМИСТСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ УКРАИНЫ 1850-Х ГОДОВ

Статья исследует молодежное течение "пуристов" в среде студенческой молодежи Киевского университета, выяснено ее место и роль в общественной жизни, в частности в формировании хлопоманського движения.

Ключевые слова: пуризм, пуристы, балагульщина, хлопоманство, нонконформизм.

Volodymyr Okaryns'kyj

PURISTS AS NONCONFORMIST YOUTH MOVEMENT IN THE SOCIAL LIFE OF UKRAINE 1850-S

The article examines youth motion of "purists" among students of Kyiv University, defines its role and place in society, particularly in the formation khlopoman movement.

Key words: purism, purists, balagul'schyna, khlopomanstvo, nonconformism.

УДК 330.875

Юрій Мартинів

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджено основні тенденції економічного розвитку Почаївської лаври, розкрито особливості процесу становлення її економіки упродовж XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Почаївська лавра, господарський комплекс, Волинь, історія Тернопілля, економіка.

Монастирі здавна були землевласниками і своєрідними осередками економічного життя та господарської діяльності регіонів, у яких вони перебували. Почаївська лавра не становила винятку. Цей важливий осередок духовності відіграв помітну роль в освітньому та культурному житті Волині. Проте не тільки цим відома Почаївська святиня. У житті самої Лаври велике значення мав її господарчий комплекс, що відіграв значну роль в економічному розвитку краю. На жаль, питання становлення та структури господарського комплексу Почаївської лаври в XIX – початку XX століть залишається недостатньо дослідженим. Саме структура господарського комплексу багатогранного життя Лаври у згаданий період аналізується у цій статті.

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток Лаври.

Предметом дослідження є організація і структура господарського комплексу Почаївської лаври упродовж XIX – початку XX ст.

Хронологічні межі охоплюють період від початку XIX – до початку XX століття.

Виходячи з актуальності теми, спираючись на дослідження матеріалів Державного архіву Тернопільського архіву, ураховуючи недостатню наукову розробку питання, автор визначив мету: дослідити організаційну структуру господарського комплексу Почаївської лаври у XIX – початку XX ст.

Метою зумовлено основні наукові завдання, які необхідно розв'язати у процесі вирішення цієї наукової проблеми: виявити і дати аналіз структури господарського комплексу Почаївської лаври, простежити тенденції щодо соціально-економічного розвитку Лаври, визначити рівень економічного розвитку Лаври.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі маловивчених історіографічних та архівних джерел розглянуто організаційну структуру господарського комплексу і економіки Почаївської лаври, досліджено передумови економічного розвитку Лаври та її вплив на населення Кременецького повіту.

Наукових праць по дослідженню соціально-економічного розвитку Почаївської лаври на сьогодні не має. Матеріали для статті використано із фондів Державного архіву Тернопільської області, зокрема це фонд 258 «Духовний Собор Почаївської Лаври». Саме там збереглися документи, що висвітлюють господарський комплекс Почаївської лаври.

Серед основних видів економічної діяльності монастиря були: сільське господарство, рибальство, лісництво, бджільництво, скотарство. Також в приходах Почаївського монастиря діяли заводи, що давали значний прибуток монастирю, поштова станція і готелі для прочан.

Аналіз архівних документів дає підстави вважати, що найбільший прибуток монастирю приносив цегельний завод, а також продаж дерева для будівництва не тільки для храмів і приміщень самого монастиря, але і для спорудження інших храмів Кременецького повіту [1, арк. 1].

Чи не основне місце в економічному житті Почаївської лаври посідало сільське господарство. Тут вирощувались сільськогосподарські культури як для власного вжитку, так і на продаж.

Щоб прогодувати монахів, які проживали в монастирі, вирощували різні види рослинної продукції. Аналізуючи архівні документи маємо змогу дослідити кількість спожитої продукції за 1896 рік. Так, за цей рік спожито: муки – 2948 пудів, хліба – 3638 пудів, гречки – 398 пудів, рисової крупи – 34 пуда, риби – 400 пудів, масла – 71 пудів, яйця – 9884 штук, сала – 69 пудів. На закупівлю ж муки і солі витрачено 937 карбованців (крб.) 55 коп. [2, арк. 47].

У володінні Почаївської лаври було шість садів, частина з яких здавалася в оренду, а інші використовувались для власних потреб. Так, у 1901 році Почаївська лавра виділила в оренду свій сад, що нараховував 2637 дерев, серед яких були: груші, яблуні, сливи, горіхи. Орендатор Волько Садовник взяв сад в оренду на п'ять років. Оплата оренди саду складала 1500 крб. щорічно.

Поряд з орендою власних садів, Почаївська лавра була одним із найбільших землевласників Кременецького повіту. у 1925 році у її користуванні находилось 1259 кв. сажнів землі. На цих полях вирощували для власного споживання такі культури, як: картопля, буряки, капуста, цибуля, огірки, морква, квасоля та інші сільськогосподарські культури. Із часткового продажу власного урожаю Почаївська лавра отримувала певний прибуток. Так, у 1925 році він складав 2195 польських злотих (зл.) [3, арк. 2].

Ще одним джерелом прибутку Почаївської лаври було пасічництво. У різні роки кількість видобутого меду, а також кількість вуликів збільшувалась. Мед використовувався як для внутрішнього споживання, так і на продаж. У 1836 році у лаврі було 950 вуликів, від яких продали 54 пудів меду [4, арк. 3].

У 1925 році у приходах Почаївської лаври було вже три пасічних господарства: один біля воскового заводу, другий на території Кановійської дачі і третій на території лаврського лісу [5, арк. 23].

На кожній із лаврських пасік працювали 7–10 осіб. Заробітна платня останніх становила 7 зл. тижнево, її видавав економ лаври [6, арк. 83].

Кількість продукції з лаврських пасік щороку збільшувалась, а разом із тим покращувалась і якість виробленого меду, що позначалось на зростанні обсягів його реалізації. Так, наприклад у 1927–1928 рр. меду продано майже на 3000 зл. [6, арк. 110].

Значне місце у господарстві Почаївської лаври відігравало й тваринництво. У лаврських стайнях, хлівах і пташниках утримувались коні, корови, свині й домашня птиця [1, арк. 3].

Крім прибутків із сільськогосподарської діяльності, додаткові доходи лаври складалися з продажу деревини та її реалізації у Кременецькому повіті. Так, за лютий 1922 року продано дерева на загальну суму 65 тис. польських марок. Отримані кошти витрачались на потреби Почаївської лаври. Ліс рубали й для власних потреб: деревина використовувалась на будівництво храмів, нових приміщень, ремонт існуючих споруд, а також як паливо [7, арк. 1].

Духовний собор – орган управління Почаївської лаври слідкував за збереженням своїх лісових насаджень. Осіб, які вирубували ліс без дозволу, карали штрафами.

За лісовими насадженнями здійснювався догляд: щоквартально обрізувалися гілки, проводились санітарні вирубки та насадження нових порід дерев. Канцелярія Почаївської лаври щомісячно отримувала звіти про грошовий прибуток від продажу деревини. Реалізація деревини зростала. З документів відомо, що у 1924 році продано лісового матеріалу на суму 6980000000 польських марок. А на утримання лісу і сплати заробітної платні працівникам витрачено 1283000000 польських марок [8, арк. 326].

Крім сільськогосподарського виробництва та лісового господарства Почаївська лавра мала й своє промислове виробництво, а саме восковий і вапняні заводи, винокурню і пивоварню, млини.

У підпорядкуванні Почаївської лаври знаходився цегельний завод, збудований на початку XIX ст. За порядком і працівниками, яких було 15 осіб, наглядав прораб, призначений духовним собором Почаївської лаври. За порушення трудової дисципліни працівників звільняли [9, арк. 17].

Для виготовлення цегли глину добували на території заводу, інші ж матеріали закуплялись. На території цегельного заводу були ще два дерев'яні приміщення. У одному із них зберігали вироблену цеглу, а в іншому – проживали працівники заводу [10, арк.4].

На початку XX ст. кількість виробленої цегли значно збільшилась. У 1910 році вироблялось щомісячно 70 тис. цеглин. 1911 року – 79 тис. цеглин. У січні 1912 року зроблено 72 тис. цеглин, за продаж якої отримали 356 крб. [9, арк. 1].

Робочий графік на цегельному заводі становив 30 днів. Працювали робітники 10 годин щоденно. Відносно невеликою для важкої роботи та з огляду на умови праці була і заробітна платня, що складала 36 крб. щомісячно. Цеглу, виготовлену на заводі, Почаївська лавра використовувала для своїх власних потреб і лише в окремих випадках її продавали [11, арк. 5]. У 1867 році вироблену цеглу лавра використовувала лише для власних потреб.

Почаївська лавра мала й власний вапняний завод, що знаходився у м. Почаєві. На заводі працювало п'ять осіб, це були в основному місцеві жителі. Камінь для заводу завозили із лаврських каменоломень. Вапно, вироблене на заводі, використовувалось для внутрішніх потреб Почаївської лаври [10, арк. 5].

Виробництвом на вапняному заводі керував прораб, який слідкував за порядком і за технологічним процесом. Вапняний завод щорічно давав Почаївській лаврі 3000 пудів вапна. Робочий графік на заводі становив 14 днів і 24 години на добу. На заводі праця була важкою і небезпечною. Тому на кожному із заводів лаври працював лікар, який надавав першу медичну допомогу при нещасних випадках [11, арк. 2].

Одним із найбільш прибуткових лаврських заводів був свічковий завод. Віск для виробництва свічок закупляли у м. Кременці і в м. Дубно. Свічки, вироблені на заводі, використовувались не тільки у лаврі, але їх закупляли як жителі м. Почаєва, так і прочани [10, арк. 6].

У 1835 році свічковий завод виробив 353 пудів свічок із білого і жовтого воску. Загальна сума від їх продажу склала 1000 крб. У 1896 році виготовлено 399 пудів свічок, прибуток з яких склав 26614 крб.

Значно зріс попит на свічкову продукцію на початку XX ст. У 1901 році завод виробив 202 пуди свічок, і загальна сума від їх продажу склала 3488 крб. [12, арк. 2].

Крім продажу свічок жителям Кременецького повіту, Почаївська лавра виділяла свічки для своїх приходів. Так, у 1905 році виділено Житомирському скиту 682 пудів свічок. Сума отриманого прибутку від їх продажу для Почаївської лаври склала 9530 крб. [13, арк. 15].

Тож, порівнюючи економічну діяльність цегельного, вапняного і свічкового заводів можна зробити висновок, що найбільший прибуток для Почаївської лаври давав свічковий завод. Це пов'язувалося з попитом на свічкову продукцію серед населення Кременецького повіту.

Крім згаданих заводів, Почаївська лавра у своєму підпорядкуванні мала і винокурний завод. Його збудовано у травні 1855 року. Частина коштів на будівництво винокурного заводу надав граф Тарнавський. Головним інженером заводу був Мальський [14, арк. 3].

На будівництво заводу витрачено 7834 крб. сріблом, а також 40 кубічних сажнів дров, яких привозили із почаївських лісів. Вже у січні 1901 році на винокурному заводі зварено 230 відер пива. Прибуток від продажу пива складав 850 крб. сріблом щороку.

Велике значення для Почаївської лаври мали млини, завдяки отримували муку для випічки власних хлібобулочних виробів. Свій перший млин Почаївська лавра купила у вересні 1859 року в єврея Мотя, мешканця Старого Почаєва, за 15 крб. сріблом [15, арк. 1]. Млин потребував складного ремонту, у 1895 році виділено на ці потреби 400 крб. [1, арк. 2].

Другий млин знаходився у Суражі. Тут працювали ставничий, сторож, кухарка і писар. В обов'язків намісника млина входив догляд за млином, виплати платні працівникам і ведення

касових звітів про кількість виробленої продукції. Намісника млина призначав духовний собор Почаївської лаври.

У 1928 році на Суразькому млині щомісяця перероблялося по 40 пудів пшениці, 58 пудів жита, 38 пудів ячменю, 23 пуди гречки і 17 пудів вівса [16, арк. 2].

Крім заводів, якими володіла Почаївська лавра, у неї була власна поштова станція, завдяки якій жителі Кременецького повіту вчасно отримували кореспонденцію. Станцію відкрито у 1859 році у Лаврському дворовому готелі [17, арк. 1]. На утворення лаврської поштової станції витрачено 200 крб. За ці кошти закуплено канцелярське приладдя, а також меблі [17, арк. 24].

При поштової станції працювали листоноші, які передавали не тільки листи, а й грошові перекази. Максимальна ж сума грошового переказу становила 500 крб. сріблом. У цьому ж лаврському готелі знаходилась і телеграфна станція, для якої виділяли п'ять кімнат [17, арк. 3].

У кінці XIX століття впевнено про себе заявила фотографія. На початках існувала як вид діяльності ентузіастів. На описуваний період вона почала ставати більш вагомим для відображення історико-суспільного життя і більш технічно доступною ніж в середині XIX століття.

У червні 1870 року утворено у Лаврі фотографічну майстерню, ремонт приміщення якої завершено у 1872 році. На її утворення витрачено 145 крб. [18, арк. 29].

Навчання фотографії та користування фотоапаратурою монахів лаври, навчав почаївський фотограф Соломон Григорович. Саме завдяки фотографії зроблені перші фотознімки Почаївської лаври.

Найманим працівникам лавра сплачувало грошову винагороду. Так, за 1924 рік вона виплатила своїм садовим працівникам 1640 зл. У садах Почаївської лаври працювало приблизно від 20 до 26 осіб, які мали свої певні обов'язки з догляду за деревами [19, арк. 2].

Аналіз архівних документів дозволяє простежити розмір заробітної плати, отриманий робітниками у 1896 році. Так, наприклад: архітектор отримував 360 крб., мийник одягу – 372 крб., кухар – 184 крб., сторожі – 42 крб., столяри – 373 крб., ковали – 265 крб., слюсар – 108 крб., бондар – 186 крб., пасічник – 210 крб. Почаївська лавра на оплату праці найманих працівників виділяла понад 3 тис. крб. [1, арк. 25].

Отже, можна стверджувати що Почаївська лавра була не тільки культурно-освітнім осередком на Волині, посідала визначне місце у формуванні релігійного світогляду українського народу, але й мала значний економічний вплив на розвиток тих галузей промисловості, що почали розвиватись у XIX – початку XX ст.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 4380. – 44 арк. 2. ДАТО. – Ф. 258. – Оп. 2 – Спр. 1455. – 74 арк. 3. Там само. – Оп. 3 – Спр. 750. – 4арк. 4. Там само. – Оп. 2 – Спр. 193. – 13 арк. 5. Там само. – Оп. 3 – Спр. 747. – 123 арк. 6. Там само. – Спр. 1138. – 152 арк. 7. Там само. – Спр. 727. – 77 арк. 8. Там само. – Спр. 942. – 557 арк. 9. Там само. – Оп. 2 – Спр. 1784. – 20 арк. 10. Там само. – Оп. 1 – Спр. 2866. – 8 арк. 11. Там само. – Оп. 2. – Спр. 1530. – 5 арк. 12. Там само. – Спр. 1571. – 19 арк. 13. Там само. – Оп. 1 – Спр. 4584. – 67 арк. 14. Там само. – Спр. 2032. – 47арк. 15. Там само. – Спр. 2234. – 5 арк. 16. Там само. – Оп. 3 – Спр. 978. – 17 арк. 17. Там само. – Оп. 1 – Спр. 3451. – 46 арк. 18. Там само. – Спр. 3040. – 32 арк. 19. Там само. – Оп. 3 – Спр. 748. – 61 арк.

Юрій Мартынів

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА ХОЗЯЙСТВЕННОГО КОМПЛЕКСА ПОЧАЕВСКОЙ ЛАВРЫ В XIX НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

В статье исследовано основные тенденции экономического развития Почаевской лавры, раскрыты особенности процесса становления ее экономики на протяжении XIX – начала XX в.

Ключевые слова: Почаевская лавра, хозяйственный комплекс, Волинь, история Тернопольщины, экономика.

Yuri Martyniv

ORGANIZATION STRUCTURE OF ECONOMIC COMPLEX POCHAEVSKOY LAURELS NINETEENTH EARLY TWENTIETH CENTURY

The article examines the main trends in economic development Pochaevskoy laurels, exposed the process of its economy during the XIX – early XX century.

Key words: Pochaevskaya laurels, Commercial Complex, Volyn, Ternopil history, economy.

УДК 94 (478)

Тетяна Арзуманова

**РОСІЯНИ В ЕТНІЧНІЙ СТРУКТУРІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Розглянуто проблеми якісного та кількісного складу росіян в етнічній структурі населення Харківської губернії у другій половині ХІХ ст. Доведено, що впродовж вказаного періоду відбувалися процеси зростання чисельності росіян у структурі населення регіону, зміцнення позицій російської мови у галузях промислового виробництва, торгівлі, освіти, науки, у повсякденному вжитку, перетворення Харкова у російськомовне місто з домінуючою російською культурою.

Ключові слова: Харківська губернія, русифікація, етнічна структура, росіяни, етнічна ідентифікація.

У сучасній українській історіографії одним з провідних напрямків досліджень виступає регіональна історія. Вивчення етнічного аспекту історії Харківської губернії в другій половині ХІХ ст. дозволяє проаналізувати особливості культурного, етномовного, соціально-економічного розвитку регіону впродовж ХХ – початку ХХІ ст.

Основу джерельної бази дослідження склали матеріали переписів населення Харківської губернії, Харкова (1864, 1879 рр.) та загальноросійського перепису населення 1897 р. У зазначених переписах етнічна належність респондентів визначалась на основі питання про рідну мову (мову повсякденного спілкування), що не завжди співпадало і вело до значних погрішностей у визначенні кількості представників різних етносів, особливостей їх розселення, освітнього рівня, діяльності [12; 13; 17]. До джерел також можна віднести розвідки К. Щекова та М. Сумцова, у яких висвітлено характер відносин між українцями та росіянами в Харківській губернії, проаналізовано причини початку русифікації регіону [7; 16; 18].

Дослідження етнічного розвитку Харківської губернії започатковано Д. Багалієм. Історик описав особливості соціально-економічного та культурного життя росіян у Харкові, визначив причини їх переселення до Харкова і вплив на етнолінгвістичний та етнокультурний розвиток краю [1–2].

У радянській та сучасній українській історіографії дослідники звертали більшу увагу на вивчення економічного і культурного розвитку національних меншин Харкова у зазначений період, до числа яких росіян не відносили [3; 9; 11]. Спеціальні роботи, присвячені вивченню місця росіян в етнічній структурі Харкова другої половини ХІХ ст. відсутні.

Метою статті стала спроба проаналізувати місце російського населення в етнічній структурі Харківської губернії в другій половині ХІХ ст., його вплив на економічний, етнолінгвістичний та етнокультурний розвиток цього регіону.

Визначення етнічної структури населення Харківської губернії у другій половині ХІХ ст. ускладнюється низкою причин. По-перше, під час переписів не завжди підраховувалась етнічна належність респондентів. По-друге, етнічна належність визначалась на основі рідної мови опитуваних, не обов'язково вона співпадала із даними про етнічність [8].

За свідченням джерел, Харківська губернія належала до числа губерній з домінуючим українським населенням. При цьому російське населення також займало значні позиції. Проте з моменту початку колонізації Слобожанщини і до ХІХ ст. взаємопроникнення та синтез російської і української культур були мінімальні за відсутності активних економічних та особистих контактів між представниками цих двох народів. Дуже рідкі були випадки екзогамних шлюбів між ними.

Як зазначали сучасники, відносини між селянами-росіянами і українцями не завжди були добросусідськими: "малорос називає великороса москалем та кацапом, а великорос, у свою чергу, – хохлом, нерідко з епітетом "безмозгий"... Шлюби між великоросами та малоросами надзвичайно рідкісні" [15, с. 50]. Певною мірою антагоністичні стосунки між цими етносами характеризують і усні джерела – поширені на Харківщині прислів'я та приказки: "Тату! Тату! Москаль лізе до хати! – Мовчи, синку, нехай лізе, аби не москаль!" або "З москалем знайся, а каменюку за пазухою держи!" [15, с. 50]. "Хохол тупіше ворони, але хитріше чорта", "Хохол не збреше, та й правди не скаже", "Де два хохли, там три гетьмани", "Коли хохол народився, єврей заплакав" [6, с. 563].

М. Сумцов описував поширену в ХІХ ст. на Слобожанщині казку, "вигадану москалями", що на "хохлі чортова голова": "якось апостол Петро побачив, що "хохол" б'ється з чортом, розгнівався і позрубав їм голови, але милосердний Господь приказав йому понадівати їм голови знов. Петро поспішивсь та й переплутав голови: на чорта надів "хохлацьку", а на "хохла" – чортову. Таким здається великоросам їх "менший брат". Дослідник зазначав, що "ворожа казка зайшла навіть в Харьківщину і інколи "малороси"

її розказують сміху ради, не почувуючи й не помічаючи тут гостро ворожого глузування над ними самими” [16, с. 23].

Особливості розвитку культури, менталітету росіян та українців на Слобожанщині цікавили сучасників, які залишили порівняльні характеристики двох народів: “Одежда на малорусе опрятнее и чище, чем на русском; лаптей он не носит, а ходит в чоботах. Пища его менее груба, чем русского – он любит преимущественно растения: мяса ест мало, исключая свиного сала, которое составляет его любимое кушанье” [16, с. 23]. Відмінність між українцями і росіянами була і в побудові сім’ї – на відміну від великої патріархальної сім’ї росіян, у українців “женатый сын отделяется от отца, хотя это и розоряет его хозяйство” [16, с. 24].

Одним із перших переписів, що відобразив етнічний склад населення Харківської губернії, був перепис 1864 р. Етнічна належність респондентів визначалась на основі даних про рідну мову. Можна припустити, що респондентам ставилось питання про мову повсякденного спілкування. Згідно з матеріалами перепису, росіяни складали 8,3 % населення губернії [12, с. 124–127]. На нашу думку, певна кількість українців, особливо тих, хто мешкав у Харкові, визначили мовою свого повсякденного спілкування російську, і на підставі цього були віднесені до групи великоросів. До росіян передусім були віднесені і представники інших народів – євреїв, поляків, німців та інших, які також мовою свого спілкування називали російську. Згідно з даними перепису лише 0,18 % населення губернії віднесено до категорії не малоросів і не українців.

Підтвердженням цієї гіпотези слугує той факт, що найбільша частина усіх росіян Харківської губернії (40,5 %) мешкали у Харківському повіті [12, с. 124–127]. На жаль, перепис 1864 р. не дає даних окремо по м. Харкову, але, на нашу думку, більшість росіян та віднесених до цієї категорії українців і представників інших національностей, мешкали саме у Харкові як економічному та освітньому центрі.

Таблиця 1

Росіяни в етнічній структурі населення Харківської губернії за переписом 1864 р. (тис., %)

Повіт	Українці	Росіяни		Інші народи	Всього
		кількість в повіті	% від загальної кількості в губернії		
Харківський	120176 (71,2 %)	46892 (27,7 %)	40,5 %	832 (1 %)	168860
Валківський	94169 (99,1 %)	527 (0,56 %)	0,5 %	29 (0,03 %)	94725
Богодухівський	85213 (83,76 %)	16587 (16,2 %)	14,3 %	41 (0,04 %)	101841
Охтирський	91774 (92,78 %)	7152 (7,2 %)	6,1 %	18 (0,02 %)	98944
Лебединський	114832 (98,7 %)	1450 (1,2 %)	1,3 %	62 (0,05 %)	116344
Сумський	126604 (92,6 %)	3525 (7,1 %)	3 %	127 (0,3 %)	49184
Ізюмський	157721 (96,6 %)	5334 (3,3 %)	4,6 %	106 (0,06 %)	163161
Зміївський	87172 (92,8 %)	6737 (7,1 %)	5,82 %	122 (0,01 %)	94031
Куп’янський	98594 (85,8 %)	15502 (13,5 %)	13,4 %	81 (0,07 %)	114177
Вовчанський	84635 (92,4 %)	6961 (7,5 %)	6 %	45 (0,05 %)	91641
Старобільський	213821 (97,6 %)	4982 (2,3 %)	4,3 %	79 (0,03 %)	211882
Всього по губернії	1274711 (91,5 %)	115649 (8,3 %)	100 %	2512 (0,2 %)	1392872

Підраховано автором на матеріалах [12, с. 124–127].

З даних таблиць можна зробити висновок про те, що росіяни у Харківській губернії були найменш представлені в структурі населення Лебединського (1,2 %) та Старобільського (2,3 %) повітів, а найбільш – в Харківському (27,7 %), Богодухівському (16,2 %) та Куп’янському (13,5 %) повітах. Територія цих повітів заселялась ще з XVI століття російськими служилими людьми, старообрядцями. Наприклад, дітьми боярськими Чугуївської вартової служби вздовж річки Уди були засновані села: Введінське, Тернове, Покровське, Васіщево, П’ятицька, Тетлега, Кочеток, Шубіно. Старообрядці-росіяни мешкали у селах Старовірівка, Кам’яна Яруга, Руська Лозова. На початку XIX ст. росіяни були переселені до заснованих у Чугуєві військових поселень і т. п. [7, с. 16, 23, 52].

Дані про етнічну структуру Харкова з’явилися після проведення перепису населення міста у квітні 1879 р. Так, росіяни складали 60,3 % населення, українці – 29,2 %, німці – 2 %, поляки та інші етноси – 1,26 % [17, с. 152–159]. Серед росіян у Харкові спостерігалось домінування чоловіків над жінками: 57 %. Це можна пояснити тим, що у другій половині XIX ст. Харків перетворився в економічний центр, куди на роботу стали приїжджати вихідці з етнічних російських губерній – Курської, Воронежської, Орловської та інших. Також можна припустити, що українці-чоловіки, які мали освіту, ідентифікували себе з росіянами за мовою спілкування. Серед жінок рівень письменності був значно нижчий, тому українки та представниці інших етносів визнавали мовою спілкування свою рідну мову і на основі цього відносились до свого етносу.

Однак, незважаючи на довготривале співіснування з росіянами, домінування росіян у структурі Харкова, в середині XIX ст. це місто було українським, його населення зберігало українську мову, національний одяг, звичаї та традиції [2, с. 130].

Більш повну інформацію про етнічний розвиток Харківської губернії та Харкова зібрано під час проведення загального перепису населення Російської імперії у 1897 р. На жаль, цей перепис також не розкрив реальної картини етнічного розвитку через некоректну постановку питання: респондентам ставилися питання не про їх етнічну належність, а про рідну мову. На основі даних про мову визначалась етнічна належність опитуваних.

Однак навіть такий неповний аналіз дозволив встановити, що на території Харківщини проживала значна кількість етносів. Цей регіон, на відміну від сусідніх етнічних російських (Курської, Воронежської), або етнічно українських губерній (Полтавської) був заселений представниками різних національностей. Усього на території Харківської губернії мешкали представники 45 народів: українці – 80,62 %, росіяни – 17,69 %, білоруси – 0,41 % (слов'янські народи разом складали – 98,72 % населення), євреї – 0,51 %, німці – 0,36 %, поляки – 0,24 %, татари – 0,05 %, вірмени – 0,02 %, цигани – 0,01 % [13, с. 13].

Таблиця 2

Росіяни в етнічній структурі Харкова та Харківської губернії за матеріалами перепису 1897 р.

Народ	Харків			Харківська губернія		
	чоловіки	жінки	всього в місті	чоловіки	жінки	всього
Росіяни	57755	52659	110414	225803	215133	2492316
	52,3 %	47,7 %	63,4 %	51,2 %	48,8 %	17,7 %
Українці	23430	21662	45092	1004372	1005039	2009411
	51,9 %	48,1 %	25,9 %	50 %	50 %	80,6 %
Білоруси	441	171	612	4936	5322	10258
	72 %	28 %	0,35 %	48,1 %	51,9 %	0,4 %
Поляки	2853	1116	3969	4056	1854	5910
	72 %	28 %	2,3 %	68,6 %	31,4 %	0,2 %
Німці	1120	1233	2353	4504	4576	9080
	47,5 %	52,5 %	1,4 %	49,6 %	50,4 %	0,4 %
Євреї	5421	4427	9848	7007	5643	12650
	55 %	45 %	5,6 %	55,3 %	44,7 %	0,5 %

Підраховано автором на основі аналізу "Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г." [13, с. 127, 147].

Матеріали перепису дозволяють скласти уявлення про чисельність та рівень освіти росіян в Харківській губернії наприкінці XIX ст.

Ця інформація вказує на те, що росіяни були найбільш представлені у Харківському (39,4 %), Зміївському (35,6 %) та Вовчанському повітах (25 %). Від 10 до 15 % населення росіяни складали в наступних повітах: Старобільському – 14,7 %, Куп'янському – 13,1 %, Ізюмському – 12 % Охтирському – 11,3 %, Богодухівському – 10 %. Менше всього росіян мешкало у Валківському (2,3 %), Лебединському (4,3 %), Сумському (7 %) повітах [13, с. 130–143].

Майже в усіх повітах (за винятком Куп'янського та Старобільського) чоловіки-росіяни чисельно переважали над жінками. Найбільша перевага чоловіків спостерігалась у Сумському (54,2 %), Охтирському (53,6 %) та Валківському (52,7 %) повітах. На нашу думку, саме у ці повіти скеровувалася найбільша хвиля трудових мігрантів з російських губерній.

Таблиця 3

**Росіяни в Харківській губернії за переписом 1897 р.
(дані по губернії без врахування населення повітових міст)**

Повіт	Чисельність			Письменні			Освіта вища за початкову		
	чоловіки	жінки	всього в повіті	чоловіки	жінки	всього	Чоловіки	жінки	всього
Харківський	71292	66283	137575	31221	17391	48612	8690	7410	16100
	50,2 %	49,8 %	39,4 %	43,7 %	26,2 %	35,3 %	12 %	11 %	11,7 %
Охтирський	9803	8458	18261	2234	759	2993	417	323	740
	53,6 %	46,4 %	11,3 %	22,7 %	8,9 %	16,3 %	4,2 %	3,8 %	4 %
Богодухівський	8063	7777	15840	1634	572	2206	227	198	425
	50,9 %	49,1 %	10 %	20,2 %	7,3 %	13,9 %	2,8 %	2,5 %	2,6 %
Валківський	1985	1775	3760	990	608	1598	220	146	366
	52,7 %	47,3 %	2,6 %	49,8 %	34,2 %	42,5 %	11 %	8,2 %	9,7 %
Вовчанський	21420	20320	41740	5001	1049	6050	317	413	730

	51,3 %	48,7 %	25 %	23,3 %	5,2 %	14,4 %	1,5 %	2 %	1,7 %
Зміївський	41982	40497	82479	10701	2880	13581	654	347	1001
	50,9 %	49,1 %	35,6 %	25,5 %	7,1 %	16,4 %	1,5 %	0,8 %	1,2 %
Ізюмський	17000	16723	33723	4838	1705	6543	704	775	1479
	50,4 %	49,6 %	12 %	28,4 %	10,1 %	19,4 %	4,1 %	4,6 %	4,3 %
Куп'янський	15376	15448	30824	4136	1249	5385	374	298	672
	49,8 %	50,2 %	13,1 %	26,8 %	8 %	17,4 %	2,4 %	1,9 %	2,1 %
Лебединський	3916	3873	7789	916	444	1360	202	190	392
	50,2 %	49,8 %	4,3 %	23,2 %	11,4 %	17,4 %	5,1 %	4,9 %	5 %
Старобільський	26276	26656	52932	5087	1858	6945	532	331	863
	49,6 %	51,4 %	14,7 %	19,3 %	6,9 %	13,1 %	2 %	1,2 %	1,6 %
Сумський	8696	7323	16019	3606	1822	5428	881	686	1567
	54,2 %	45,8 %	7 %	41,4 %	24,8 %	33,8 %	10 %	9,3 %	9,7 %
Всього по губернії	225803	215133	440936	70364	30337	100701	13218	11117	24335
	51,2 %	48,8 %	17,6 %	31,1 %	14,1 %	22,8 %	5,8 %	5,2 %	5,5 %

Підраховано автором на основі аналізу "Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г." [13, с. 130–143].

Аналіз свідчить про те, що писемні росіяни були найбільш представлені у Валківському (42,5 %), Харківському та Сумському (35,3 та 33,8 % відповідно) повітах. Найменша чисельність письменних росіян мешкала у Старобільському та Богодухівському повітах (13,1 % і 13,9 %). Матеріали перепису дозволяють прослідкувати письменність росіян за статтю. У середньому у губернії письменних росіян-чоловіків було вдвічі більше, ніж росіянок (31,1 % та 14,1 % відповідно). Наприклад, у Харківському повіті писемність серед чоловіків складала 43,7 %, жінок – 26,2 %. Однак ця пропорція для різних повітів була різною. Так, майже утричі меншою була кількість грамотних жінок у порівнянні з письменними чоловіками у Куп'янському (6,9 % та 19,3 %), Зміївському (7,1 % та 25,5 %), Лебединському (11,4 % та 23,2 %), Богодухівському (20,2 % та 7,3 %) повітах. Незначна різниця між письменними росіянами та росіянками спостерігалась у Валківському повіті (49,8 % письменних чоловіків та 34,2 % письменних жінок) [13, с. 130–143].

Дані перепису населення 1897 р. дозволили проаналізувати стан розвитку середньої та вищої освіти росіян Харківської губернії. У матеріалах перепису вводилось категорія "освіта вища за початкову", без виділення окремо середньої та вищої. У середньому в губернії відсоток грамотних росіян складав 5,5 % (5,8 % у чоловіків, 5,2 % у жінок). Майже удвічі перевищувався середній показник в губернії у Харківському повіті – 11,7 %. Мінімальна кількість жителів з "освітою вищою за початкову" мешкала у Зміївському (1,2 %), Старобільському (1,6 %) та Вовчанському (1,7 %) повітах. У двох повітах кількість жінок з освітою навіть перевищувала кількість чоловіків. У Вовчанському: 1,5 % серед чоловіків та 2 % – серед жінок; в Ізюмському: 4,1 % та 4,6 % відповідно [13, с. 130–143].

Охарактеризувати російський елемент в етнічній структурі міст Харківської губернії дозволяють дані таблиці 4. Росіяни переважали не тільки у структурі Харкова (63,3 %), але й серед населення більшості міст Харківської губернії наприкінці XIX ст., за винятком Лебедина (41,8 %) та Старобільська (48 %). Саме у містах росіяни були представлені на промислових підприємствах, в установах органів влади, війську, освітній мережі.

Таблиця 4

Росіяни в етнічній структурі населення міст Харківської губернії за переписом 1897 р.

Місто	Чисельність			Письменні			Освіта вища за початкову		
	чоловіки	жінки	всього в місті	чоловіки	жінки	всього	чоловіки	жінки	всього
Харків	57755	52659	110414	27874	16242	44116	8385	7223	15608
	52,3 %	47,7 %	63,4 %	48,2 %	30,8 %	39,9 %	14,5 %	13,7 %	14,1 %
Охтирка	1610	994	2604	973	481	1454	235	197	432
	61,8 %	38,2 %	11,1 %	60,4 %	48,3 %	55,8 %	14,5 %	19,8 %	14,5 %
Богодухів	231	183	414	177	113	290	27	45	72
	56,2 %	43,8 %	3,5 %	76,6 %	61,7 %	70 %	11,6 %	24,5 %	17,3 %
Вовчанськ	1534	1556	3090	911	586	1497	129	287	416
	49,6 %	49,4 %	20,4 %	59,3 %	37,6 %	48,4 %	8,4 %	18,4 %	13,4 %
Золочев	88	67	155	47	33	80	–	–	–
	56,7 %	43,3 %	2,3 %	53,4 %	49,2 %	51,6 %	–	–	–
Валки	305	229	534	227	140	367	–	–	–
	57,1 %	42,9 %	6,7 %	74,4 %	61,1 %	68,7 %	–	–	–

Зміїв	266	199	465	162	131	293	–	–	–
	57,2 %	42,8 %	9,9 %	60,9 %	65,8 %	63 %	–	–	–
Чугуєв	5910	4928	10838	3144	1272	4416	342	69	411
	54,2 %	45,5 %	86 %	53,1 %	25,8 %	40,7 %	5,7 %	1,4 %	3,7 %
Ізюм	1355	1345	2700	876	622	1498	307	290	597
	50,1 %	49,9 %	20,5 %	64,6 %	46,2 %	55,4 %	6 %	21,5 %	22,1 %
Слав'янськ	1902	1766	3668	1048	643	1691	84	232	316
	51,8 %	48,2 %	23,2 %	55 %	36,4 %	46,1 %	4,4 %	13,1 %	8,6 %
Куп'янськ	444	352	796	343	212	555	–	–	–
	55,8 %	44,2 %	11,5 %	77,2 %	60,2 %	69,7 %	–	–	–
Лебедин	170	236	406	118	153	271	41	73	114
	41,8 %	58,2 %	2,8 %	69,4 %	64,8 %	66,7 %	24,1 %	30,9 %	28 %
Старобільськ	955	1033	1988	680	618	1298	–	–	–
	48 %	52 %	20,2 %	71,2 %	59,8 %	65,2 %			
Суми	3623	3019	6642	2274	1429	3703	623	495	1118
	54,5 %	45,5 %	24 %	62,7 %	47,3 %	55,7 %	17,1 %	16,3 %	16,8 %

Підраховано автором на основі аналізу [13, с. 144–155].

Як зазначав Д. Багалій, росіяни у Харкові мешкали в середині XIX ст. на Москалівці та у центрі міста. "Совершенно особый мир, не походивший на прочие окраины Харькова, представляла собой старая Москалевка. Хозяином положения тут был "москаль", отставной солдат". Солдати у відставці працювали "за кров" (невеличкі присадибні ділянки, що їх отримували у кредит) у Карпова на фабриці, в лавках. "Сам Федот Андреевич держался старой веры и был ее покровителем в Харькове" [2, с. 127]. Окрім солдатів, росіяни переважали серед чиновників, представників органів влади. Так, вихідцем із Смоленської губернії був губернатор М. Каховський, вихідцем із Ярославської – П. Трубецької [2, с. 172].

Як зазначав Д. Багалій, майже повністю росіянами було представлено харківське купецтво: "Малоросс – плохой промышленник, а торговать он предпочитает тем, что у него под рукой. Конкурировать с великороссом в промыслах и торгах, требующих особой оборотливости, он был не в состоянии. А такой оборотливости требовали харьковские рынки... нужны были и сношения с фабрикантами, заграничными фирмами, умение пользоваться кредитами, постоянные передвижения с места на место, а ко всему этому у малоросса не было воспитано привычки условиями его предыдущей жизни (крестьянина)..." [2, с. 131].

Великими купецькими династіями у Харкові були Карпови, Павлови, Кузіни. Усі вони були вихідцями з російських губерній (переважно старообрядцями). Наприклад, Акін Павлов був родом із Коломенського повіту Московської губернії. Кузьма Кузін був вихідцем з північних губерній Російської імперії [2, с. 165, 169].

Вихідцями з російських губерній була значна кількість харківських підприємців. Так, Микита Полуектов, власник фабрики з виробництва цукерок, зумів добитися реалізації товарів на ринках півдня та сходу Росії, Кавказу, Закавказзя. Конкурував з М. Полуектовим завод Д. Кромського, харківського підприємця – вихідця з Курської губернії. Значні прибутки кондитерської фабрики дозволяли Д. Кромському займатися благодійністю – він постійно допомагав міському самоврядуванню рідного міста Корочі (Курська губернія), жертвував кошти на благоустрій міста, відкриття навчальних закладів, допомагав сиротам, інвалідам, людям похилого віку [2, с. 169, 172].

Значна кількість росіян працювала на залізниці. Після відкриття залізничного вокзалу за річкою Лопанью (сучасний Південний вокзал) райони Лисої та Холодної Гори, Гончарівки були майже повністю заселені росіянами, робітниками залізниці. Проведення Балашовської залізниці та будівництво паровозобудівного заводу змінило сільський характер округи, "вытеснило из этих мест хатки и клуни, а вместе с ними и последние остатки малороссийской речи" [2, с. 131].

Можна припустити, що в повітових містах, як і в Харкові, відбувалась тенденція відмови міщан-українців від власної етнічної належності, мови та ідентифікація з російською народністю через використання російської мови як повсякденної.

Чисельність росіян у ряді повітових міст переважала над їхньою чисельністю у селах цих повітів. Так, наприклад, в Сумах мешкало 24 % росіян, а в селах Сумського повіту – 7 %, в Ізюмі – 20,5 %, в Ізюмському повіті – 12 %; Старобільську – 20,2 %, у Старобільському повіті – 14,9 %. Абсолютну більшість населення росіяни складали в Чугуєві – 88 % населення [13, с. 144–155].

У ряді повітів росіяни переважали серед сільського населення: так, у Богодухові мешкало 3,5 % росіян, а в повіті вони складали 9,9 % населення; у Зміїві – 9,9 %, у Зміївському повіті – 35,6 % населення. Сільське російське населення переважало над росіянами-міщанами у Куп'янському, Охтирському, Вовчанському повітах. Наведені дані спростовують традиційне твердження радянської та

сучасної української історіографії про те, що росіяни на Слобожанщині були в основному представлені в структурі населення міст.

Набагато вищим був рівень писемності росіян у містах у порівнянні із показниками у повітах. У Охтирці, наприклад, 55,8 % росіян були письменні, а в Охтирському повіті – лише 16,3 %, Лебедині – 66,7 %, Лебединському повіті – 17,4 %, у Вовчанську – 48,4 %, повіті – 14,4 %. Значною була диспропорція писемності російських міщанок та селянок. У Богодухові писемними були 61,7 % росіянок, у селах повіту – 7,3 % російських жінок; у Куп'янську – 60,2 %, у Куп'янському повіті – лише 8 % [13, с. 130–143, 145–155].

У всіх містах і селах рівень писемних жінок був вдвічі-втричі нижчим, ніж писемних чоловіків. Так, у Зміївському повіті писемних серед росіян – чоловіків було 25,5 %, серед жінок – 8 %; у Куп'янському повіті – 26,8 % та 8 %, у Старобільському – 19,3 % та 6,9 % відповідно.

Прослідковувалась певна тенденція: у повітах з незначною кількістю росіян рівень їх писемності був вищим. Наприклад, у Сумському повіті росіяни складали 7 % населення, писемних серед них було 33,8 %; у Валківському повіті – всього росіян – 2,6 %, письменних – 42,5 %. Це зумовлювалось трудовою міграцією, військовою та адміністративною службою росіян у таких повітах. Так, у повітах, у яких росіяни були представлені корінним населенням, рівень їх освіти був значно нижчим [13, с. 130–143, 145–155].

Набагато вищим був відсоток росіян з середньою та вищою освітою у містах у порівнянні із селами: у Охтирці – 14,5 %, у повіті – 4 %, Богодухові – 17,3 %, у повіті – 2,6 %, Вовчанську – 13,4 %, у повіті – 1,7 %. За винятком Чугуєва та Сум в усіх повітових містах кількість жінок із освітою перевищувала кількість чоловіків з освітою. Ізюм – 6 % чоловіків та 21,5 % жінок з освітою, Слав'янськ – 4,4 % та 13,1 % відповідно. У повітах чисельність чоловіків із освітою була вищою, ніж жінок. Однак ця диспропорція була не дуже значною (Лебединський повіт – 5,1 % чоловіків з освітою та 4,9 % жінок; Богодухівський – 2,8 та 2,5 % відповідно) [13, с. 130–143, 145–155].

Українці та росіяни складали основну масу населення Харківської губернії наприкінці XIX ст. Дані перепису 1897 р. дозволяють зробити порівняльну характеристику цих етносів.

Аналіз даних таблиці 5 дозволяє зробити висновок про те, що у містах, за винятком Чугуєва, та повітах Харківської губернії наприкінці XIX ст. рівень писемності серед росіян був значно вищим за рівень писемності українців. Наприклад, у Сумському повіті – 33,2 % писемних серед росіян та 15 % серед українців. Особливо значною була різниця у кількості писемних українок та росіянок. У ряді міст відсоток писемних росіянок був у декілька разів більшим за відсоток писемних українок (Лебедин – 64,8 % писемних росіянок, 9,4 % – писемні українки) [13, с. 108–123].

Таблиця 5

**Писемність серед росіян та українців в Харківській губернії наприкінці XIX ст.
(дані по повітах з урахуванням мешканців повітових міст)**

Повіт, місто	Росіяни, %				Українці, %			
	всього	письменних	чоловіків	жінок	всього	письменних	чоловіків	жінок
Харків	63,4	39,9	48,2	30,8	25,9	36,9	48,5	24,3
Харківський	16,3	17,8	25,8	9,6	83,2	15,1	25,1	5,2
Охтирка	11,1	55,8	60,4	48,3	87,1	20,4	31,7	9,1
Охтирський	11,3	14,5	20,4	8	87,6	14,2	24,4	3,9
Богодухів	3,5	70	76,6	61,7	95	27	38,5	16,8
Богодухівський	10,8	14,9	21,2	8,3	87	11,1	19,7	2,5
Валки	6,7	68,7	74,4	61,1	92,5	27,48	40	15,3
Валківський	2,3	49,5	58,5	39,7	97,4	19,1	11,1	3,1
Вовчанськ	28	48,4	59,3	37,6	70,9	20,4	32,6	8,1
Вовчанський	24,8	13,6	22,1	4,6	75	14,2	24,6	3,6
Зміїв	9,9	63	60,9	65,8	89,2	25,8	39,5	25,8
Чугуїв	86	40,7	53,1	25,8	8,8	50	53,2	15,7
Зміївський	33,2	13,8	22,4	5,1	66,3	11,6	20,6	2,7
Ізюм	20,5	55,4	64,6	46,2	78,3	20,7	30	11,7
Ізюмський	10,8	17,6	26,3	8,9	87,3	10,3	18,1	2,6
Куп'янськ	11,5	69,7	77,2	60,2	86,7	30,1	41,2	18,6
Куп'янський	11,5	69,7	77	60,2	87,3	30,1	41,2	18,6
Лебедин	2,8	66,7	69,4	64,8	95,8	21	33,5	9,4
Лебединський	4,6	19,9	26,4	13,3	95	10,6	19,3	2
Старобільськ	20,2	65,2	71,2	59,8	78,4	21,2	30,3	12,8
Старобільський	14,5	12,7	19,2	6,13	83,5	13,08	17,6	2

Суми	24	55,7	62,7	47,3	70,5	32,9	46,1	19,4
Сумський	4,4	33,2	42	22,9	95,1	15,08	25,4	4

Складено автором на матеріалах [13, с. 108–123]

Матеріали перепису 1897 р. дозволяють порівняти рівень писемності та рівень освіти росіян з представниками інших народів, які мешкали в Харківській губернії наприкінці XIX ст.

Таблиця 6

Писемність найчисленніших народів в Харківській губернії та Харкові наприкінці XIX ст.

	Харківська губернія, %				Харків, %			
	всього в структурі населення	писемних	чоловіків	жінок	всього	писемних	чоловіків	жінок
Українці	80,6	13,2	22,3	4,1	25,9	36,9	48,5	24,3
Росіяни	17,7	22,8	31,1	14,1	63,4	39,9	48,2	30,8
Білоруси	0,4	11,3	19,8	3,5	0,35	43,3	48,7	29,2
Поляки	0,2	42,5	40	48	2,3	41,5	39	47,9
Німці	0,4	37,4	38,3	36,5	1,4	41,2	37,9	44,2
Євреї	0,5	49,1	56,7	39,8	5,6	49,6	57,4	40,1

Складено автором на матеріалах [13, с. 127, 147]

Таблиця 7

**Освітній рівень населення Харківської губернії та Харкова наприкінці XIX ст.
(з освітою вищою за початкову)**

	Харківська губернія, %			Харків, %		
	Всього з освітою	чоловіків	жінок	Всього з освітою	чоловіків	жінок
Українці	0,34	0,37	0,3	3,9	4,5	3,2
Росіяни	5,5	5,8	5,1	14,1	14,5	13,7
Білоруси	0,67	0,9	0,4	3,75	3,4	4,6
Поляки	26	26,7	23,7	26,1	25,4	27,5
Німці	15,7	17,1	14,3	43,3	46,7	40,1
Євреї	10,2	10,4	9,9	10,7	11,3	10
По губернії	1,4	1,5	1,3	12	12,6	11,3

Складено автором на матеріалах [13, с. 127, 147]

Дані таблиць 6–7 свідчать про те, що рівень писемності та освіти у росіян був вищим за українців та білорусів, однак росіяни поступалися полякам, євреям та німцям, у представників яких рівень освіти і писемності був традиційно вищим.

Аналіз даних переписів населення 1864, 1879 та 1897 рр. дозволяють прослідкувати динаміку збільшення чисельності росіян у структурі населення досліджуваного регіону. Зростання кількості росіян у Харкові та Харківській губернії зумовлювалося розвитком промисловості в другій половині XIX ст. Промислове піднесення краю в другій половині XIX ст. призвело до притоку на роботу росіян з низки етнічних російських губерній: Курської, Воронежської, Калузької та інших. Так, під час перепису 1897 року мешканці Харкова вказували, що вони є уродженцями інших губерній: Курської (47598 осіб), Воронежської (9275 осіб), Орловської (9807 осіб), Московської (3329 осіб) [13, с. 13].

Найбільш представлені росіяни були на великих промислових підприємствах Харкова. Так, наприклад, у 1897 р. 25 % робітників прибули до міста на роботу на промислові підприємства (Харківський паровозобудівний завод, завод Гельферіх – Саде та ін.) Серед них переважали росіяни. У 1902 р. частка на харківських підприємствах складала вже 43,4 %. Для порівняння: у Катеринославській губернії у 1902 р. робітники, що приїхали з інших губерній, передусім з центральних губерній Росії, складали 82,8 % штату великих промислових підприємств [5, с. 6]. Багато кваліфікованих робітників-металістів та інженерів прибувають на Харківський паровозобудівний завод із Москви, Санкт-Петербургу, Брянська та Калуги [5, с. 15].

Вважаємо, що до росіян відносили також русифікованих українців-робітників великих підприємств. На думку Д. Багалія, "чимало українців просто не признавали себе українцями, бо не знали, хто вони такі, а інші, поробившись свідомими перевертнями, навмисно записували себе руськими" [1, с. 217–218].

На нашу думку, в умовах русифікації регіону в XIX ст. до росіян також на основі даних про мову відносили представників інших народів (євреї, поляки, німці), які традиційно мешкали в Харківській губернії. При цьому їх загальна кількість, за даними перепису, складала лише 0,18 %, не відповідає дійсності.

Росіяни в середині XIX ст. у Харківській губернії склалися з місцевого населення. Про це свідчить домінування жіночого населення над чоловічим серед росіян в усіх повітах. Для порівняння, перепис

1897 р. засвідчив певну перевагу чоловічого населення серед росіян у низці повітів губернії. Це пояснюється притоком робітників на роботу, навчання, службу.

Із збільшенням чисельності росіян у Харківській губернії поступово зникав український національний одяг, традиції, мова, їм на зміну приходила російська мова і культура. Про зміну культури Харкова, його русифікацію у другій половині XIX ст. свідчать, зокрема, дані сучасника – К. Щелкова: "Со временем все в Харькове изменилось и утратило свой национальный характер. Теперь трудно встретить коренную жительку Харькова в национальном костюме и только старухи носят свои дукачи (червонцы и рубли) и манисто. Все типичное помешалось с Великорусским". Разом з традиційним українським одягом втрачала свої позиції у харківському суспільстві українська мова: "Грустно слышать речь отставшую от малорусской и не приставшую к великорусской. ... Хотя и в настоящее время, как и давно когда-то, с моечного плота слышится национальная песня, но уже как-то сдержанно, боязливо раздается она по реке..." [18, с. 61].

Причину таких етнічних змін у Харкові К. Щелков вбачав у масовій імміграції росіян: "Харьков с переселением сюда с коммерческой целью множества великорусских семейств утратил все свое родное. ... Харьков по характеру его жителей нельзя причислить ни к русским, ни к украинским городам..." [18, с. 59]. Д. Багалій також звертав увагу на важкість визначення національності харків'ян з другої половини XIX ст.: "щось середнє між малоросом та великоросом" [2, с. 61]. Остаточо перетворення Харкова на російське місто завершилось русифікаторською політикою радянської влади.

Таким чином, упродовж другої половини XIX ст. у Харківській губернії спостерігались процеси зростання чисельності росіян в етнічній структурі регіону. Вони переважали серед міщан і мали значне представництво у середовищі харківського чиновництва, купецтва, підприємців, освітян, пролетаріату та військових. Під впливом політики русифікації у зазначений період Харків поступово втратив позиції українського міста і перетворився на центр російської мови та культури. У подальшому дослідникам слід звернути особливу увагу на аналіз процесів відмови мешканців Харкова та губернії українського походження від власної етнічної ідентифікації і початку їх самовизначення як носіїв російської мови та культури.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків, 1990. – 245 с.
2. Багалей Д. И. История Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905). / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. В 2-х т. – Репринт изд. – Харьков, 1993. – Т. 2. – 982 с.
3. Варченко І. Г. Харків у другій половині XIX століття: український колорит / І. Г. Варченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. – Харків: Бізнес – інформ, 2000. – С. 48–55.
4. Верменич Я. Локальні виміри сучасного історичного пізнання: спроби типологізації / Я. Верменич // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико – методол. проблем іст. регіоналістики // В. Смолій. – К.: Ін-т історії України, 2009. – Вип. 3. – С. 9–40.
5. Воскресенский А. А. Революционная борьба рабочих Харьковского Паровозостроительного завода (1895–1917 гг.). Краткий исторический очерк. / А. А. Воскресенский – Х.: Изд-во Харьк. гос. ун-та им. А. М. Горького, 1958. – 246 с.
6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль – М.: Госуд. Изда-во иностран. и национ. словарей, 1956. – Т. IV. – 683 с.
7. Историческая хронология Харьковской губернии / Под ред. К. П. Щелкова. – Х.: Б. И., 1887. – 367 с.
8. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / Андреас Каппелер // Россия – Украины: история взаимоотношений / А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Фроля. – М.: Школа "Языки школьной культуры", 1997. – С. 125–144.
9. Мухіна І. Г. Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 232 с.
10. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки / Л. Нагорна // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико – методол. проблем іст. регіоналістики // В. Смолій. – К.: Ін-т історії України, 2007. – Вип. 1. – С. 107–122.
11. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.
12. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. – Харьков, 1864. – 338 с.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – С.-П.: Издание Центр. стат. ком-та мин-ва внутр. дел, 1904. – Т. XLVII: Харьковская губерния. – 304 с.
14. Солошенко О. М. Національний склад населення Харківщини в другій половині XIX ст. / О. М. Солошенко // Вісник Харківського державного університету. – Харків: Видавництво ХДУ. – 1997. – Серія історія. – С. 71–79.
15. Статистическое описание Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. – 1861. – № 6. – С. 50.
16. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історично – етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків: Вид-во "Союз", 1918. – 240 с.
17. Харьковский календарь на 1883 год. – Харьков: Издание Харьковск. Губернского статист. комитета, 1883. – 127 с.
18. Щелков К. П. Харьков. Историко – статистический опыт / К. П. Щелков. – Харьков, 1880. – 72 с.

Тетяна Арзуманова

РУССКИЕ В ЭТНИЧНОЙ СТРУКТУРЕ ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТ.

Рассмотрены русские в этнической структуре населения Харьковской губернии во второй половине XIX ст. Доказано, что на протяжении второй половины XIX века наблюдались процессы роста численности русских в структуре населения региона, укрепление позиций русского языка в отраслях промышленного производства, торговли, образования, науки, ежедневного общения, превращения Харькова в русскоязычный город с доминирующей русской культурой.

Ключевые слова: Харьковская губерния, русификация, этническая структура, русские, этническая идентификация.

Tetyana Arzumanova

THE RUSSIANS IN ETHNIC STRUCTURE OF POPULATION OF KHARKIV PROVINCE IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY

The Russians in ethnic structure of population of Kharkiv provinces in the second half of XIX century are investigated. The author proved that during this period the growth of Russians in the region population structure, strengthening of Russian language positions in spheres of industrial production, trade, education, science were the main influenced on Kharkiv's citizens Russian language assimilation. Kharkov converted into the Russian-spoken city with the strong positions of Russian culture.

Key words: Kharkiv province, Russian language assimilation, ethnic structure, Russians, ethnic authentication.

УДК 94 (477) "18-19"

Микола Грабар

**МАГНАТСЬКИЙ МАЄТОК У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.
(НА МАТЕРІАЛАХ ЯГІЛЬНИЦЬКОГО КЛЮЧА ЛЯНЦКОРОНСЬКИХ)**

У статті на основі аналізу архівних документів, що переважно вперше вводяться до наукового обігу, аналізується економічне становище та господарська діяльність магнатського маєтку у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст., на прикладі Ягільницького ключа графа Карла Лянцкоронського.

Ключові слова: Східна Галичина, Лянцкоронські, фільварок, прибуток, оренда.

Успішне проведення аграрної реформи має для економіки України особливе, стратегічне значення. Існує чималий історичний досвід щодо створення та діяльності великих підприємницьких аграрних господарств, деякі аспекти розвитку котрого можуть бути доречними і сьогодні. Пропонована стаття покликана привернути увагу до відносно вузького кола проблем (як в територіальному, так соціально-економічному аспектах), пов'язаних зі змінами у аграрних відносинах в поміщицькому господарстві Східної Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. Проте без розуміння цих проблем складно сформулювати узагальнену точку зору на процеси соціально-економічної модернізації регіону.

Еволюція поміщицьких господарств частково або опосередковано розглядалася польськими істориками-економістами й статистами кінця XIX – початку XX ст. [37–38; 40–41].

У радянській історіографії ця проблема висвітлювалася поверхово, тенденційно, у відповідності з ідеологічними потребами комуністичної влади. Серед досліджень радянського часу можна виділити роботи Г. Ковальчака [8], М. Кравця [9], П. Свежинського [13].

Серед публікацій варто виокремити статті Є. Гуменюка, у яких проаналізовано господарську діяльність, прибутковість та рентабельність підльвівських маєтків Потоцьких та Пеняцького маєтку Дідушицьких [3–4].

У наш час проблемі розвитку поміщицьких господарських комплексів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. приділяється значна увага вітчизняними дослідниками, зокрема Л. Горенко [2], О. Лобко [11], В. Павлюком [12], Н. Теміровою тощо [14].

В українській історіографії на сьогодні практично немає комплексних досліджень про магнатські маєтки у Східній Галичині. Перед українськими дослідниками постає завдання проаналізувати еволюцію великого землеволодіння й методи господарювання у поміщицьких

маєтках Східної Галичини. Не в останню чергу це стосується маєткового комплексу Лянцкоронських, який займав помітне місце в регіоні.

Джерельну базу цього дослідження склали неопубліковані документи господарського архіву Лянцкоронських, що переважно вперше вводяться до наукового обігу і нині зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові, у фонді 181, опис 1 ("Лянцкоронські").

Серед використаної актової документації багатим фактологічним матеріалом послужили щорічні фінансові звіти Ягільницького маєтку, в яких відображено усю його фінансова діяльність – прибутки з фільварків, оренди лісів, промислових об'єктів, а також видатки на них.

Важливим джерелом для висвітлення питання оренди є орендні угоди (контракти). Варті уваги також статистичні дані управління маєтків Ягільницького ключа, у яких подано відомості про вартість і площі земельних угідь фільварків.

Для з'ясування господарського та майнового стану магнатського маєткового комплексу цікава інформація міститься у листах офіціалістів до власника маєтку. На підставі цих документів автор головним чином і побудував свої розрахунки та простежив економічне становище магнатського маєтку як важливий чинник господарської діяльності аграрного сектору в Східній Галичині.

Мета статті полягає у висвітленні функціонування поміщицького маєткового комплексу у Східній Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст, його рентабельності, динаміки розвитку основних галузей на прикладі Ягільницького маєтку Карла Лянцкоронського.

Економічну основу аграрних відносин у Східній Галичині в зазначений період становила земельна власність, що зосереджувалася в руках польських магнатів, князів Любомирських, Сапегів, Яблонівських, графів Потоцьких, Дідушицьких, Голуховських, Скарбків, Замойських, Баденів, Стадіонів, Лянцкоронських та інших. Табулярна власність краю у 1889 р. становила 2328 тис. га (42,1 %), а в 1902 р. – 2229 тис. га (40,3 %). У 1902 р. магнатам належало 27,2 % орних земель, 84,7 % – лісів, 48,6 % – пасовиськ і полонин, 34,1 % – луки і городи [37, с. 265–266]. Внаслідок аграрної реформи 1848 р. в магнатському господарстві йшов процес перебудови його на нові – ринкові відносини, зокрема перехід до виробництва з метою одержання підприємницького прибутку. Хоча тут мали місце низка феодалних пережитків, що гальмували проникнення капіталу в сільське господарство.

Об'єктом дослідження виступає Ягільницький ключ* графів Лянцкоронських (Ягільниця стає власністю Лянцкоронських ще у половині ХVІ ст.), що знаходився у Чортківському повіті (сьогодні – Чортківський район Тернопільської області). Маєток розташовувався у південній частині галицького Поділля, вздовж лівої притоки Дністра – ріки Серет, у зоні чорноземних та темно-сірих опідзолених ґрунтів, придатних для польових та городніх культур і здавна використовувались як родючі орні землі. Маєток був досить типовим для регіону.

У зазначений період власником маєтку був граф Карл Лянцкоронський**, один з найпомітніших представників польського магнатства. Згідно з заповітом, складеним у Відні 14 лютого 1874 р., батьком Казимиром Лянцкоронським, Карлу, крім Ягільницького ключа, у Східній Галичині відійшли Комарнівський, Яворівський і Роздільський ключі [16, арк. 1–5]. Також йому належали Мельштинський ключ у Західній Галичині і Водзіславський у Королівстві Польському, та маєток Фрауенвальд у Штирії [18, арк. 6; 42, с. 442]. У 1890 р. загальна площа галицьких маєтків К. Лянцкоронського сягала 35186 моргів землі (1 морг дорівнював 0,57 га), з яких 12590 займали ліси, 22596 – інші землі [45, с. XLVIII].

До Ягільницького ключа входили містечка Ягільниця, адміністративний центр ключа та Улашківці, а також села Антонів, Хом'яківка, Долина, Нагірянкa, Мухавка, Свидова, Сосулівка, Ягільниця Стара, Росохач, Салівка, Шульганівка і Заболотівка. Загальна площа маєтку на липень 1893 р. становила 14691 морг землі, з них 9489 моргів займала рілля, 4500 – ліси, 415 – пасовиська, 175 – луки і городи, 26 – ставки та 86 – неужитки. Вартість цього ключа становила 2145970 злотих ринських (зл.р.)^{***}. Ціна одного моргу орної землі коливалася від 100 до 200 зл., лук – 50–80 зл., пасовиськ – від 30 до 50 зл. [17, арк. 1–3].

* Ключ – категорія історично змінна. Один і той же ключ, як одиниця господарсько-територіального поділу приватних маєтків міг в різний час складатися з різної кількості поселень.

** Граф Карл Антоній Леон Людвік Лянцкоронський, гербу Задора (4.11.1848 – 15.07.1933) – польський мистецтвознавець, колекціонер, письменник, мандрівник. Був спадковим членом палати панів в австрійській Державній Раді (з 1874 р.), цісарським австрійським шамбланом (камергером) (з 19 грудня 1878 р.). На початку 1914 р. – охмістр двору цісаря Франца Йосифа І, мальтійський кавалер (з 13 червня 1873 р.), кавалер ордену Золотого Руна (з 12 квітня 1903 р.) [39, с. 526–527; 42; 15, арк. 2].

*** Золотий ринський – напівофіційна назва грошової одиниці в Австро-Угорській імперії. З 1857 р. на основі монетної конвенції підписаної Австрією з німецькими державами в імперії запроваджувалися гульдени (флорини), що

Ведення ефективного господарства у власних та розпорошених маєтках, вимагало значної кількості офіціалістів та службовців, які б займалися їхньою організацією та контролем. У другій половині XIX ст. управління маєтками рідко зосереджувалася в руках самого власника. Наприклад, Карл Лянцкоронський більшу частину часу жив у Відні, займаючись адміністративними справами та наукою, і не в змозі був займатися безпосередньо організацією господарства у своїх маєтках.

У його маєтковому комплексі структура адміністрації мала відповідну схему керівництва і була добре укомплектована. Найвищою інстанцією, що керувала усіма маєтками було Головне управління маєтків (Naczelny Zarzad dobr), котре знаходилося у м. Комарні. До його штату входили уповноважений (pełnomocnik), адвокат, рахівник та касир. Наступною інстанцією була ключова адміністрація (адміністратор ключа, касир та рахівник ключовий), що управляла всіма напрямками господарства на території ключа. Керівництво фільварками здійснювали адміністратори (економи), практиканти, гуменні, польові, наглядачі за виконанням робіт. Від рангу офіціалістів залежала і заробітна плата. Найвищою на 1886 р. вона була, звичайно, в уповноваженого Адама Ноеля і становила 8000 зл.р. щороку. Крім грошей А. Ноель одержав ординарію збіжжям на суму 1078 зл.р. та за рахунок власника утримувався коровник та город службовця [18, арк. 17]. Річна зарплата адміністраторів ключа коливалася в межах 2500–3000 зл.р., адміністратори фільварків отримували 400–500 зл. р. щорічно [20, арк. 39–40]. Не рідко службовці зловживали своїм службовим становищем. Так, наприклад, у 1898 р. було звинувачено у привласненні грошей касира ключової каси Ягільницького маєтку Янушовського [34, арк. 2]. У 1914 р. розслідувалася справа адміністратора ключа Сигізмунда Кубельки, звинуваченого у безгосподарності й нецільовому використанні коштів маєтку [36, арк. 1–5].

Необхідно зазначити, що для підготовки і підвищення кваліфікації службовців та інших працівників Карлом Лянцкоронським у Ягільниці створено рільничу школу та виділено для неї 20 моргів поля й будівель на суму близько 16 тис. корон (кор.) [1, с. 75].

Організаційним центром магнатського землеробства був фільварок – комплекс житлових і господарських будов, тваринницьких ферм, угідь та майстерень, на яких поміщик вів власне господарство, застосовуючи найману працю селян. У ключі Ягільниця нараховувалось 14 фільварків. Дані щодо наявності земельних угідь маєтку подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл земельних угідь у фільварках Ягільницького ключа (у моргах)

№ п/п	Назва фільварку	Рілля	Луки	Пасовиська	Стави	Неужитки	Всього
1	Нагірянка	826	–	1	–	–	827
2	Соліманівка	1117	1	8	–	1	1127
3	Улашківці	862	15	104	–	–	945
4	Марилівка	445	–	28	–	–	473
5	Каролівка	386	–	4	–	15	473
6	Антонів	646	–	6	–	–	652
7	Мухавка	765	52	31	12	28	888
8	Свидова	1003	1	16	14	26	1060
9	Стара Ягільниця	826	–	20	–	10	856
10	Ельжбетин	427	43	–	–	–	470
11	Казимир	482	8	16	–	5	506
12	Росохач	843	2	57	–	1	903
13	Сусулівка	628	1	64	–	–	693
14	Ланки	206	–	–	–	–	206

[17, арк. 2–3]

Таблиця свідчить про те, що у 14 фільварках Ягільницького ключа найбільшу площу земель – 64,4 % від загальної площі ключа займали орні землі, 2,4 % становили пасовиська, 0,8 % – луки. Це дає підстави стверджувати, що домінуюче місце у маєтку належало землеробству.

Упродовж 1879–1914 рр. у фільварках Нагірянка, Соліманівка, Улашківці, Марилівка та Каролівка господарство велось за рахунок власника. У 1896 р. з оренди повернуто фільварок Свидова. У власній адміністрації перебувало й лісове господарство. В основному фільварки

поділялися на 100 крейцерів. Золотий ринський вживався як синонім гульдена. У 1892 р.в Австро-Угорщині проведено грошову реформу, в результаті якої в обіг вводилась корона (крона). Співвідношення між старою і новою валютою було таким: 1 гульден дорівнював 2 кронам, 1 крейцар – 2 геллерам. Гульден паралельно з кроною перебував в обігу до 1899 р. [6, с. 37, 76, 91–92].

Ягільницького маєтку спеціалізувалися на вирощуванні пшениці. Серед зернових також вирощували жито, ячмінь, овес, просо, гречку, кукурудзу, горох, фасолу, серед технічних – картоплю, льон, ріпак. У 1901 р. у фільварках Соліманівка та Свидова практикувалось вирощування цукрового буряка [24, арк. 28]. На підставі річних звітів, прибутки від реалізації продуктів рослинництва були наступні: 1885 р. – 54233 зл.р. або 33,4 % від загального прибутку, 1889 р. – 65607 зл.р., тобто 35,4 % прибутку [20, арк. 1 зв. – 2 зв., 33–34 зв.; 23, арк. 2–3].

Капіталістичні відносини стимулювали поміщика до переходу на нові раціональні методи обробітку землі, зокрема, застосування сучасних багатопільних сівозмін, внесення добрив, меліорації. Упродовж 1874 р. біля фільварку Улашківці, для забезпечення захисту від виливів ріки Серет, проводилися широкомасштабні роботи з регуляції її русла, на відрізку 300 сажнів (640 м.). В результаті проведених робіт, припинилися розливи ріки, осушено її заплави, отримано у старому руслі 8 моргів землі та усунуто замулення улашківського млина [44, с. 156]. Помітне місце в агротехнічних заходах К. Лянцкоронського займала меліорація ґрунтів, лук, пасовиськ, у даному випадку такий ефективний її вид як дренаж, копання ровів, бетонування каналів. У 1901 р. на проведення таких робіт власником затрачено 16838 корон [36, арк. 1].

Реалізація зерна вимагала від керуючих маєтком налагодження чітких зв'язків з ринком. У листі від 4 вересня 1879 р. уповноважений маєтків Адам Ноель повідомляв Карла Лянцкоронського: "В половині поточного місяця відбудеться перший міжнародний зерновий ярмарок у Львові – на який я зголосився на продаж пшениці і іншого збіжжя з ключа Ягільницького..." [27, арк. 34]. 15 вересня поточного року "Gazeta Lwowska", офіційний друкований орган австрійської влади у Галичині писала: "Значну партію збіжжя для продажу запропонувало управління маєтків гр. Лянцкоронського..." [43].

Велику частину зерна та худоби, вирощених у фільварках маєтку реалізовувалось на ярмарку у містечку Улашківці, що розпочинався щорічно, 7 липня і тривав впродовж двох тижнів. "В часі тривання ярмарку була теж офіційна (не чорна) біржа на продукти сільського господарства, на якій дідичі продавали десятками та сотнями вагонів пшеницю, жито і взагалі збіжжя та інші продукти свого господарства, робили умови на доставку таких продуктів на наступний рік..." [7, с. 245]. Улашківський ярмарок був для власника не лише ринком збуту продукції, а й джерелом прибутків від здачі у найм ярмаркових крамниць, яток, місць для торгу. У 1883 р. з ярмарку в Улашківцях до ключової каси поступило 10026 зл.р., 1885 р. – 8425 зл.р. [19, арк. 2 зв., 19 зв.].

Не останню роль для розвитку внутрішнього та зовнішнього ринку, зростання капіталістичного сільськогосподарського і промислового виробництва у поміщицьких господарствах Східної Галичини мало будівництво залізниць. Так, у 1896 – 1898 рр. товариством Галицьких залізниць ім. Карла Людвіга побудовано лінію Чортків – Залішки, довжиною 51,2 км, що простягалася вздовж Ягільницького маєтку [10, с. 84]. З появою залізниць у маєтках К. Лянцкоронського появляються та застосовуються у господарстві імпортні парові плуги, двигуни, віялки, соломорізки, молотарки сіялки, жатки тощо [22, арк. 2; 26, арк. 14, 20].

Неодмінну умову розвитку поміщицького господарства становило тваринництво, що не тільки забезпечувало тягловою силою та добривами, давало харчування для офіціалістів та челяді маєтку, а й приносило значні прибутки від продажу самих тварин та продуктів їхнього походження. У фільварках власної адміністрації розводили волів, корів молочних й м'ясних, коней, овець. Найбільшу статтю прибутку власник отримав від продажу волів. Так, у 1907–1908 рр. з шести фільварків продали 104 воли на суму 31392 кор. [25, арк. 19–21]. Не останнє місце у тваринництві займало вівчарство, продуктами якого були м'ясо і вовна. Для продажу овець вирощували на Улашківському фільварку. У 1901 р. продали 106 овець на суму 700 кор., 1902 р. – 111 овець на 706 кор. прибутку. Розведення великої рогатої худоби давало й молочні продукти. Породи молочних корів тримали на фільварках Нагірянка та Соліманівка. Прибутки від продажу молока з двох фільварків були наступними: у 1901 рр. продано 13470 літрів молока на суму 1052 кор., 1902 р. – 13886 л. на 1242 кор. [24, арк. 10, 27 зв.].

Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. у Східній Галичині в магнатських латифундіях значного поширення набула підприємницька оренда. На основі аналізу архівних джерел можна простежити той факт, що в оренду здавалися фільварки, земля, млини, гуральні, будинки, а також право пропінатції (монопольне право поміщиків на виробництво і реалізацію спиртних напоїв в своїх маєтках). У 80-х рр. XIX ст. у Ягільницькому ключі 61,3 % орної землі перебувало у посесії. Дев'ять фільварків – Свидова, Стара Ягільниця, Росохач, Сосулівка, Мухавка, Антонів, Казимир, Ельжбетин і Ланки здавалися в оренду, що складало 39,6 % від загальної площі маєтку [19, арк. 2].

Здаючи фільварок в оренду, між власником та орендарем укладалася угода до якої додавався інвентар. У договорі вказувалося кому і на скільки орендувався маєток, сума грошового чиншу, яку посесор сплачував в піврічних частинах (ратах), обов'язки сторін. Термін оренди фільварків в маєтках К. Лянцкоронського коливався від 6 до 12 років. Деякі орендарі орендували одночасно

декілька фільварків та промислові підприємства. У 1914 р. в орендаря Абіша Трейстера у посесії одночасно перебувало три фільварки – Антонів, Казимир і Ягільниця Стара.

Найдовше, 18 років, він орендував фільварок Казимир, 8 років – Ягільницю Стару і Антонів – 1 рік. За орендованих 523 морги у Казимирі він сплачував 14000 кор. чиншу в рік, за 800 моргів в Ягільниці Старій – 28 тис. кор., за 800 моргів у Антонові – 35300 кор. Ціна орендованого моргу землі коливалась від 25 до 45 кор. Часто орендарі не в змозі були повністю сплатити чинш оренди.

Причиною цього були неврожаї через знищення градом врожаю, посушливе літо тощо. У таких випадках власник надавав посесору знижку на суму чиншу. Наприклад, у 1913 р. Абіш Трейстер отримав знижку на 20 % сплати чиншу у фільварках Антонів і Ягільницю Стару і 25 % на Казимир [30, арк. 3–3 зв.]. Відмовляючись на деякий час від ведення господарства власним коштом, поміщик ретельно контролював діяльність орендарів. Про прибутки від оренди фільварків Ягільницького маєтку свідчить таблиця 2.

Таблиця 2

Прибутки від оренди фільварків Ягільницького ключа в 1888–1891 рр. (у зл.р.)

Фільварки	Рік			
	1888	1889	1890	1891
Свидова	10000	10000	8500	8500
Стара Ягільниця	6000	7600	7000	7000
Росохач	5500	5500	5500	5500
Сосулівка	5000	4000	4000	4000
Мухавка і Антонів	14000	12500	12500	12500
Казимир	5000	5500	7500	3250
Ельжбетин	500	750	1500	4000
Ланки	1700	1450	2050	1800
Разом	47700	47300	48550	46550

[20, арк. 21 зв. – 22, 34 зв. – 35; 21, арк. 10, 24 зв. – 25].

Як свідчать матеріали таблиці 2, сума сплачених річних чиншів з оренди фільварків була неоднаковою у різні роки, причиною цього було зниження ціни на оренду при укладанні нових договорів та невчасне внесення орендної плати посесорами. У 1888 р. загальний прибуток Ягільницького ключа становив 189343 зл. р., з яких 25,2 % склав прибуток від орендованих фільварків; 1889 р. – 184651 зл.р., і 25,6 % від оренди; 1890 р. – 187896 зл.р., і 25,8 % від оренди; 1891 р. – 195493 зл. ринських, і відповідно 23,8 % [20, арк. 23, 35 зв.; 21, арк. 11, 26]. Отже, оренда фільварків відігравала важливу статтю прибутку в бюджеті Ягільницького маєтку.

Склад орендарів був різноманітний. У Східній Галичині помітною групою посесорів були польські та єврейські орендарі – в архівних документах досить часто можна зустріти їх прізвища [32, арк. 1; 28, арк. 3]. Орендатори намагалися за час оренди отримати з маєтків якнайбільше прибутку, через що мало турбувалися про їх стан, зокрема про становище селян, які працювали за мізерну платню. У липні 1902 р. під час аграрного страйку, народовська газета "Діло" писала: "Від 15. 07 застрайкували тут поступово 12 громад і то в добрах графа Лянцкоронського. Громади ті: Антонівка, Свидова, Мухавка, Улашківці, Заболотівка, Шульганівка, Нагірянкa, Ягільниця Стара, Хом'яківка, Саліївка, Сусулівка і Росохач. Причина – низька платня селянам літом і зимою" [5, с. 4]. Страйки селян в більшості переважали у фільварках, які перебували у посесії.

У маєтках Карла Лянцкоронського мала місце дрібна селянська оренда. Головним чином, селянам здавались в оренду пасовиська та луки. Орні землі здавались значно рідше, переважно як незручні у користуванні. На підставі наявних в нашому розпорядженні джерел важко встановити точний розмір і характер малої земельної оренди, позаяк дані про неї розкидані у звітах окремих фільварків, виражені переважно у грошовому розмірі орендної плати.

У Ягільницькому ключі, крім виробництва сільськогосподарської продукції, інтенсивно діяли промислові сільськогосподарські підприємства. На території ключа діяло дві гуральні, бровар, 15 водяних млинів і цегельня, вартість яких (крім цегельні) у 1893 р. оцінювалась у 22500 зл.р. [17, арк. 2 зв.].

Чималу частину складали прибутки від млинів, що здавались в оренду. Наприклад, Карл Лянцкоронський через свого генерального уповноваженого Ягільницького ключа Сигізмунда Кубельки, уклав угоду (контракт від 28.07.1913 р.) між євреями Менделем і Маркусем Маргулесами про здачу в оренду в м. Улашківці двох водяних млинів, двох складів, помешкання та городу терміном на 6 років. Річний чинш становив 19 тис. кор. сплачувався щомісячними ратами в розмірі 1583 кор. [29, арк. 97–102].

За 1900–1901 рр. сплата чиншів орендарями млинів була наступною: з двох млинів в Улашківцях до ключової каси було сплачено 35620 кор. чиншу, з трьох водяних млинів у Шульганівці – 1282 кор., двох у Ягільниці – 1600 кор., двох у Свидовій – 850 кор., з млина у Долині 1000 кор., Салівці – 300 кор., Лузі – 200 кор., Сосулівці – 185 кор., Мухавці – 800 кор. та Старій Ягільниці – 514 кор. Стаття прибутку становила 42351 кор., тобто 9,6 % від загального прибутку Ягільницького ключа [24, арк. 11–11 зв.].

Варто також відмітити, що в маєтках Лянцкоронських поширювалася суборенда, тобто подвійне передавання об'єктів в оренду. Зберігся договір оренди, укладений 31.01.1915 р., у якому орендар двох водяних млинів в с. Свидова Ягільницького ключа Мендель Бук віддав їх в суборенду Аврамові Фрідману з річним чиншем 3 тис. кор., та інвентарем на суму 140 кор. У контракті передбачався, що на випадок смерті орендаря, його борг суборендатор зобов'язувався виплатити власникові млинів [31, арк. 1–2].

Основне місце серед промислів у господарстві маєтку посідало гуральництво і броварництво. Видатки на виробництво горілки і пива були мінімальними, оскільки маєток виступав постачальником сировини, так і ринком збуту. Продукція гуралень та броварень за правом пропанації (у Східній Галичині це право неформально проіснувало до 1910 р.) продавалися своїм же селянам та міщанам. Так, з 1908 рр. у селах Свидова і Шульганівка Ягільницького ключа, здавалися в оренду дві гуральні єврею Менделю Маргулісу з річним чиншем 11807 кор. [32, арк. 1–2]. Оренда корчм в містечках Ягільниці та Улашківці та в селах принесла в 1883 р. наступні прибутки: Ягільницька корчма – 5700 зл., Улашківська – 3200 зл., Росохацька – 1000 зл., Свидівська – 400 зл., Мухавська – 500 зл. і Антонівська – 100 зл. [19, арк. 2]. Оренда корчм була найбільш поширеною в селах і містах Східної Галичини та приносила чималі прибутки.

Виробництво цегли у Ягільниці зумовлювалося практичними потребами самого маєтку, а також для отримання прибутку від продажу. У 1897 р. прибуток від реалізації цегли склав 2631 зл. р., 1898 р. – 2642 зл. р., 1899 р. – 3148 зл. р. і відповідно у 1900 р. – 1453 корон [23, арк. 2 зв., 18 зв., 35 зв., 52 зв.].

У 70-х рр. XIX – першому десятилітті XX ст. у Східній Галичині цукрова галузь взагалі не існувала. Лише у 1913 р. почав діяти єдиний цукровий завод у м. Ходорові. Як свідчать архівні джерела, К. Лянцкоронський також мав намір розпочати будівництво цукрового заводу у Ягільниці. Для цього, весною 1913 р. власником запрошено директора Ланьцутської ординації графів Потоцьких, агротехніка Францішека Каменського, який мав дати фахову оцінку щодо рентабельності проєктованого заводу та його впливу на піднесення інтенсивності маєтку. 18 квітня 1913 р. Ф. Каменський у своєму звіті писав графові про доцільність заснування цукрового заводу в Ягільниці та його рентабельності [33, арк. 7–10]. Проте з початком Першої світової війни, будівництво заводу так і не розпочалося.

Таким чином, аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що Ягільницький маєток К. Лянцкоронського був багатогалузевим підприємницьким господарством, зорієнтованим на ринок. Господарство у фільварках Карла Лянцкоронського скеровувалося на найпродуктивніші статті прибутку, характерні для розташування Ягільницького маєтку. У системі фінансів магнатського господарства основна частина коштів використовувалася на потреби самого господарства та його інтенсифікації.

Економічна відсталість Галичини ставила господарства поміщиків у досить вигідні умови розвитку, забезпечуючи їм дешеву робочу силу. Значна частина землевласників, яка не могла пристосувати своє господарство до нових економічних умов, але не бажаючи втрачати прибутки поєднували різні методи організації ведення господарства, зокрема, здавали значну частину фільварків, земель, підприємств, будинків в оренду. Цим процесам також сприяло стійке зростання цін та постійний дефіцит землі.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Галичині велике землеволодіння ще не вичерпало свого потенціалу, тому землевласники або пристосувалися до ринкових умов, щоб вижити, або розорилися.

На сьогодні відчувається відсутність наукових досліджень з цієї тематики. Перспектива подальших розвідок полягає у комплексному та більш ґрунтовному дослідженні господарської діяльності маєткового комплексу родини графів Лянцкоронських у Східній Галичині.

Список використаних джерел

1. Вітенко М. Д. Польське велике землеволодіння в Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.) / М. Д. Вітенко // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Серія “Історія”. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XIV. – С. 72–78.
2. Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л. М. Горенко. – Донецьк, 1997. – 19 с. 3.

Гуменюк Е. Н. Магнатское поместье в Галиции в период капитализма (1871–1910) (По материалам архива Потоцких) / Е. Н. Гуменюк // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы / Ред. коллег.: В. К. Яцунский (отв. ред.) и др. 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 690–705. 4. Гуменюк Е. Н. Шляхетский фольварк как сельскохозяйственное предприятие в начале 1870-х годов в Галиции / Гуменюк Е. Н. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы / Ред. коллег.: Ю. В. Бромлей (отв. ред.) и др. 1966 г. – Таллин, 1971. – С. 435–443. 5. З Чортківщини // Діло – 25 липня 1902. – С. 4. 6. Зварич В. В. Нумизматический словарь / В. В. Зварич. – Львов: Вища школа, 1980. – 224 с. 7. Горбачевський Л. Ярмарки в Улашківцях перед першою війною / Лонгин Горбачевський // Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики // Ред. кол. О. Сосневицька, Б. Стефанович, Р. Дращинський. – Український архів. – Т. XXVI. – Вид.: Діловий комітет земляків Чортківської округи. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1974. – С. 244 – 246. 8. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. І. Ковальчак. – К.: Наукова думка, 1988. – 254 с. 9. Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. / М. М. Кравець. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. – 239 с. 10. Лазечко П. В. Строительство железных дорог и его влияние на социально-экономическое развитие Восточной Галиции (1861–1914): дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.01 / Лазечко Петр Васильевич. – Львов, 1989. – 195 с. 11. Лобко О. А. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток родини Потоцьких XIX – початку XX ст. / О. А. Лобко // Наукові записки НаУКМА. – К., 2006. – Т. 52. Історичні науки. – С. 18–25. 12. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. В. Павлюк. – Запоріжжя, 2000. – 19 с. 13. Свежинський П. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / П. Свежинський. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1966. – 192 с. 14. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с. 15. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (далі – ЦДАУ у м. Львові). – Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 45. – 3 арк. 16. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 60. – 9 арк. 17. Там само. – Спр. 1088. – 6 арк. 18. Там само. – Спр. 2993. – 22 арк. 19. Там само. – Спр. 2994. – 29 арк. 20. Там само. – Спр. 2995. – 45 арк. 21. Там само. – Спр. 2996. – 31 арк. 22. Там само. – Спр. 3000. – 13 арк. 23. Там само. – Спр. 3001. – 60 арк. 24. Там само. – Спр. 3002. – 54 арк. 25. Там само. – Спр. 3004. – 29 арк. 26. Там само. – Спр. 3009. – 75 арк. 27. Там само. – Спр. 3122. – 71 арк. 28. Там само. – Спр. 4372. – 4 арк. 29. Там само. – Спр. 4373. – 121 арк. 30. Там само. – спр. 4374. – 29 арк. 31. Там само. – Спр. 4375. – 2 арк. 32. Там само. – Спр. 4945. – 10 арк. 33. Там само. – Спр. 4984. – 18 арк. 34. Там само. – Спр. 5819. – 45 арк. 35. Там само. – Спр. 5448. – 1 арк. 36. Там само. – Спр. 5821. – 16 арк. 37. Bujak F. Galicya. Kraj. Ludnosc. Spoleczenstwo. Rolnictwo / F. Bujak. – Lwow, Warszawa, 1908. – Т. 1 – 562 s. 38. Diamand H. Polozenie gospodarze Galicyi przed wojna / Herman Diamand. – Lipsk, 1915. – 108 s. 39. Dunin-Borkowski J., hr. Almanach blekitny: Genealogia zyjaecych rodow polskich / Jerzy Hr. Dunin-Borkowski. – Т. I. – Lwow – Warszawa, 1908. – 578 s. 40. Rocznik statystyki przemyslu i handlu krajowego. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / Pod redakcja T. Rutowskiego. – Zs. I. – Lwow, 1886. – 144 s. 41. Skorowidz dobr tabularnych w Galicyi z Wielkiem ks. Krakowskiem. Ulozyl T. Pilat. – Lwow, 1890 – 270 s. 42. Taborski R. Lanckoronski Karol z Brzezia / Roman Taborski // Polski Slownik Biograficzny. – Wroclaw – Warszawa – Krakow: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XVI. – Zs. 70. – 1971. – S. 442–443. 43. Targ zbozowy we Lwowie // Gazeta Lwowska. – 1879. – Nr. 212. – S. 3–4. 44. Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. Wydane przez krajowe biuro statystyczne / pod redakcja T. Pilata. – Lwow, 1880. – R. V. – Zs. II. – S. 156. 45. Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. Wydane przez krajowe biuro statystyczne / pod redakcja T. Pilata. – Lwow, 1891. – Т. XII. – S. LIII.

Николай Грабар

МАГНАТСКОЕ ИМЕНИЕ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВВ. (НА МАТЕРИАЛАХ ЯГЕЛЬНИЦКОГО КЛЮЧА ЛЯНЦКОРОНСКИХ)

В статье на основе архивных документов, которые преимущественно впервые вводятся в научный оборот, анализируется экономическое положение и хозяйственная деятельность магнатского имения в Восточной Галиции в конце XIX – начала XX вв., на примере Ягельницкого ключа графа Карла Лянцкоронского.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Лянцкоронские, фольварк, прибыль, аренда.

Mykola Hrabar

MAGNATE'S ESTATE IN EASTERN GALICIA IN THE END OF XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY (ON MATERIALS JAGIELNICA HERRSCHAFT OF LANCKORONSKI FAMILY)

The article based on archival documents, mostly first appeared in the scientific use, analyzed the economic situation and economic activity magnate's estate in Eastern Galicia in the end of XIX – beginning of the XX century for example Jagielnica herrschaft of Count Karol Lanckoronski.

Key words: Eastern Galicia, Lanckoronski family, folwark, profit, renting.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

КАПІТАЛІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається значення та вплив іноземного капіталу на промисловий розвиток України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та низка інших питань досліджуваної проблеми.

Ключові слова: капіталізація, українські губернії, Російська імперія, промисловий розвиток, іноземний капітал.

На сучасному етапі розвитку історії принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку промисловості, що зазнали принципових трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 р. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії України, яка на той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, які пов'язані із капіталізацією промислового розвитку. Промисловість завжди була одним із важливих об'єктів дослідження вчених. Дослідження капіталізації промисловості являє собою важливу наукову проблему.

Об'єктом дослідження статті є соціально-економічні процеси, пов'язані з іноземними інвестиціями в економіку українських губерній Російської імперії.

Предмет дослідження – капіталізація промисловості українських губерній другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Виходячи із цього, ми визначено одне із основних завдань – розкрити механізми надходження капіталів в українську економіку та показати їхній вплив на процес її становлення та розвитку.

Темпи розвитку промисловості завжди перебувають у залежності від розміру вкладених у неї капіталів. Тому ця проблема завжди була у полі зору як істориків, так і економістів. У різні періоди вивчення цієї проблематики вагомий доробок зробили українські і російські дослідники, зокрема, А. Боханов [1], К. Воблий [2], С. Городецький [4], І. Довжук [7], М. Іоельсон [8], Л. Мельник [11], О. Нестеренко [13], М. Цехановський [22–23].

Проте у переважній більшості їхні праці носили загальний характер і вивчали вплив іноземного капіталу лише на окремі галузі промисловості.

Метою цієї статті є дослідження капіталізації промислових підприємств українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема цукрової промисловості.

Проблема капіталізації української економіки є малодослідженою і залишається актуальною сьогодні в умовах ринкової економіки.

Згідно з офіційною дореволюційною статистикою відношення того чи іншого ринкового підприємства і товариства у Російській імперії на початку ХХ ст. до "іноземного" або "російського" відбувалося за умовними ознаками і працювало це товариство на базі "російського" чи "іноземного" статуту. Фактично участь іноземного капіталу в російських акціонерних промислових підприємствах була значно більшою. За неможливістю підрахувати остаточно дані окремі дослідники цього питання подають різні цифри [21, арк. 217].

Приплив капіталу у промисловість Російської імперії, у тому числі й українські губернії, у 90-х роках ХІХ ст. характеризується наступними даними. До 1889 р. в імперії існувало 504 акціонерних товариства з капіталом у 911,8 млн карбованців (крб.), в 1899 р. акціонерних товариств нараховувалося 1181 з капіталом у 1736,8 млн крб. [21, арк. 248–248 зв.]. Іншими словами, вкладання капіталу у промисловість за десятиріччя збільшилося на 825 млн крб., причому у 1896–1898 рр. щорічний вклад акціонерних капіталів досягав 230–250 млн крб., а у 1899 р. – 431,9 млн крб. Загальна сума усіх акціонерних капіталів, згідно з даними Міністерства фінансів, у 1899 р. становила 2,3 млрд крб.

Таким чином, за десятиліття 1890–1900 рр. залежність російської та української промисловості, а разом з тим усього народного господарства, суттєво збільшилася. Також різко змінився і характер цієї залежності. Уже у 1900 р. на першому місці стояли франко-бельгійські капітали, тоді як німецькі у розглядуване десятиліття змістилися із свого першого місця на третє.

Царизм обстоював інтереси поміщиків, але одночасно сприяв розвитку промисловості, зокрема політикою протекціонізму. Це призвело до того, що іноземним підприємцям вигідніше було

довозити в Україну не товари, а капітали. З кінця XIX ст. починається приплив іноземних капіталів, якому сприяла також грошова реформа 1895–1897 рр., внаслідок якої було досягнуто стабілізації валюти. Також цьому сприяло і те, що у 90-і роки XIX ст. фінансове господарство Російської імперії значно оздоровилося. Фінансова реформа С. Вітте дозволила встановити твердий грошовий обіг, що рятувало іноземців від ризику збитку на хиткій валюті. У ввозі іноземного капіталу були зацікавлені й вітчизняні підприємці, які отримували значний прибуток від участі у змішаних іноземно-російських акціонерних компаніях.

Вперше принципова позиція С. Вітте стосовно інвестицій іноземних капіталів висловлювалась ним на початку 1895 р. Приводом для цього стало внесення Міністерством внутрішніх справ у Державну Думу законопроект про порядок прийняття іноземців у російське підданство, що мав основною метою протидію колонізації західних окраїн імперії вихідцями з Австрії і Німеччини.

Дані за останні п'ять років вказували на те, що $\frac{2}{3}$ іноземців, які натуралізувалися, належало до числа осіб, які займалися промисловою діяльністю. Побоюючись, що прийняття нового закону ще більш ускладнить підприємництво іноземців на території держави, С. Вітте виступив проти нього. У записці від 13 березня 1895 р. на ім'я державного секретаря, урядовець вказав на негативні наслідки кожного з обмежувальних законів для акціонерного засновництва в Російській імперії. С. Вітте не ставив питання про необхідність відміни цих законів або про непоширення їх на акціонерні компанії, але не виключав цього, й більше того, звертав увагу на можливість такого рішення [14, арк. 582–596].

В економіку України надходив переважно приватний капітал Франції, Бельгії та Англії. Упродовж 1895–1901 рр. сума іноземних капіталів, вкладених у промислові підприємства Російської імперії, у тому числі й українські губернії, зросла з 245 млн крб., тобто майже вчетверо. На початку XX ст. приплив іноземних капіталів зменшується, проте невдовзі знову збільшується. У 1914 р. сума іноземних капіталів в акціонерних та пайових товариствах Росії дорівнювала вже 2125,1 млн крб. [21, арк. 241].

Упродовж 1895–1902 рр. у Російській імперії відкрито 99 іноземних компаній з основним капіталом 253 млн крб.; у 1903–1905 рр. – 11 компаній з капіталом 9,5 млн крб. Після 1907 р. приплив капіталу в імперії посилюється. Упродовж 1906–1913 рр. у країні засновано 88 компаній з капіталом 168,6 млн крб. До Першої світової війни у російську, в тому числі й українську промисловість, вкладено 1343 млн крб. іноземних капіталів [2, с. 241–242].

Варто зауважити, що у цей період підприємства у формі командитних товариств представляли вищий рівень асоціацій. Згідно з законом, вони створювалися із одного або багатьох товариств, з утворенням одного чи багатьох вкладників, які довіряють першим суми своїх капіталів у більшій чи меншій кількості. Основна відмінність товариства полягала в тому, що вкладники довіряли свій капітал дійсним керівникам справи, не беручи участі безпосередньо у керівництві. Усі учасники подібних підприємств поділялися на дві категорії: на повноправних власників, які несли необмежену власну і матеріальну відповідальність у справах товариств і на вкладників, які брали участь у справі з точно визначеним капіталом. Між повними товариствами і вкладниками існували й інші відмінності, пов'язані з підприємницькою практикою. Наприкінці XIX – на початку XX ст. багато крупних торгових домів у формі командитних товариств об'єднували капітали і внески багатьох окремих власників [1, с. 58–59].

Монополістичні об'єднання в Російській імперії, у тому числі й Україні, особливо великі, були тісно зв'язані з іноземним капіталом. Напередодні Першої світової війни в руках іноземних підприємців зосереджувалось близько третини всього акціонерного капіталу імперії. Французький капітал становив 33 %, англійський – 23 %, бельгійський – 20 % і німецький – 14 % іноземних вкладень. Понад 25 % усіх іноземних капіталів, вкладених у промисловість країни, припадало на Україну [10, с. 387].

Вкладання іноземного капіталу в діючі у Російській імперії акціонерні товариства набуло значення лише наприкінці XIX ст. Капітал скеровувався як у товариства, засновані за кордоном, але мали підприємства в Російській імперії, так і в російські товариства. Із приблизно 2 млрд крб. таких капіталовкладень біля 1,5 млрд знайшло своє місце в промисловості, 0,3 млрд – в кредитних, страхових і торгових підприємствах, 0,2 млрд – у міській нерухомості і будівництві [21, арк. 301].

Загальна сума французьких капіталів в Україні, що працювали за французькими чи російськими статутами, становила 220 млн франків. Бельгійці вкладали в українські підприємства 155 млн крб., або понад $\frac{1}{2}$ усіх вкладених коштів в Російській імперії. Німці використовували свої кошти (29,7 млн крб., або $\frac{1}{15}$ всіх вкладів) для будівництва заводів і банків, англійці виділили 23 млн крб., або $\frac{1}{20}$ всіх вкладів в імперії. В останнє десятиріччя XIX ст. іноземні інвестиції у вигляді акціонерного капіталу в Російській імперії досягли 911 млн крб., у тому числі в харчовій промисловості – 11,4 млн крб. [7, с. 237].

Напередодні Першої світової війни в російську промисловість, в тому числі українську, вкладено 1500 млн крб. іноземного капіталу. У відношенні до діючого акціонерного капіталу відсоток іноземних капіталів становив 55–60 %.

Досить помітно відбувалося проникнення капіталів у цукрову промисловість, які за джерелом походження були різними. Зокрема, варто навести дані, що характеризують джерела надходження капіталів у цю галузь промисловості. У 50-х роках XIX ст. цукрова промисловість починає набувати ринкового характеру. У неї вкладають кошти не тільки крупні землевласницькі капітали титулованих земельних магнатів-кріпосників, але і капітали національних груп українського і єврейського походження, що безпосередньо ведуть початок з українських ярмарків, скуповування поміщицького і селянського хліба, шкір, полотна, оренди поміщицьких земель.

На цьому ґрунті почали виділятися групи крупних єврейських підприємців – Бродський, Гінзбург і українських – Яхненко, Симиренко, Терещенко, Харитоненко й інші. Так, Яхненко і Симиренко, в минулому кріпаки графа Самойлова, у 50-х роках XIX ст. “викупилися” від кріпацтва і почали свої торговельні операції на ярмарках у містах Наддніпрянської України з 200 крб. капіталу. Вони орендували, а потім будували цукрові заводи, займалися банківськими операціями. У 60-х роках XIX ст. у їхньому товарообороті було 5–6 млн крб. [23, с. 67–68]. Також в цукрову промисловість, як зазначав К. Воблий, вкладалися дворянські капітали [3, с. 24].

Поміщики-цукрозаводчики для накопичення широко використовували торговий капітал, що його одержували від збуту сільськогосподарської і промислової продукції. На перших порах вони торгували виключно оптом. А з ліквідацією гільдійської монополії вплили і в роздрібну торгівлю. Торгівельний прибуток був потужним джерелом накопичення. Під час спільного будівництва заводів, землевласники виділяли матеріали і робочу силу, а купці – гроші на оплату праці. Аналогічна ситуація була вигідною поміщикам, які отримували безвідсоткову позику, а купці, надавши кошти, повертали їх з відсотками у встановлений за контрактом термін у вигляді промислового прибутку.

Залучення у промисловість засобів для “приросту” прискорювало накопичення капіталів. У цьому процесі приймали участь представники різних класів і прошарків суспільства, навіть іноземці. На початку 60-х років XIX ст. у конторі Городищенського заводу зберігали свої гроші ректор Київського університету М. Бунге, київський міський голова Завадський, священник Левицький, купці Ерфурси і Берштамм, поміщики Підгірський і Філіпов та інші [17, арк. 3; 4].

Прибуток цукрової промисловості приваблював й інших купців. Так, Генріх Кельн більше 10 років утримував на орендних умовах Бугаєвський цукровий завод. Накопивши там капітал, він побудував у Києві рафінадний завод, витративши на це 255711 крб. [20, арк. 1, 2]. Цікаво, що цей завод побудовано на тому місці, на якому планували раніше збудувати свій завод купці Яхненко і Симиренко.

З середини 60-х років XIX ст. цукрове виробництво стало притягувати до себе компанійські капітали. Акціонерні товариства, що утворилися, починаючи з 1866 р., зібравши значні капітали, швидко підняли цукрову промисловість. При цьому утворення акціонерних товариств набувало рис грюндерства, “промислової гарячки”, особливо з кінця 60-х і упродовж 70-х років. До акціонерних товариств увійшло багато спритних ділків. До того ж акції цукрових товариств давали до 30 % дивідендів і курси їх нестримно росли. Внаслідок цього у жодній з галузей промисловості не утворилося стільки великих акціонерних товариств, як у цукровій.

Упродовж вказаного періоду майже щороку утворювалося декілька товариств. Утворені раніше товариства швидко збільшували свої капітали. Зокрема, у 1874 р. 8 товариств (з 4330 тис. крб. до 6585 тис. крб.); у 1875 р. 4 товариства (з 1100 тис. крб. до 2301 тис. крб.); у 1876 р. 3 товариства (з 1151 тис. крб. до 2201 тис. крб.) [11, с. 70].

Найбільшого розмаху процес утворення акціонерних і пайових товариств набув на Правобережжі, зокрема Київщині та Поділлі – основних районах цукрової промисловості України. У середньому капітал товариства становив 300–500 тис. крб., проте утворювалися й значно більші компанії: Товариство Київського цукрового заводу з капіталом у 2 млн крб., Олександрівське Товариство цукрових заводів з капіталом в 5 млн крб., Товариство Миколаївського цукрового заводу з капіталом у 1,5 млн крб., Товариство Черкаського рафінадного заводу – капітал 1,5 млн крб. Усього упродовж 60–70-х років XIX ст. інвестиції у цукрову промисловість становили 44 млн крб. [15, арк. 47 зв. – 48].

Акціонерні і пайові товариства орендували маєтки з лісом за невелику орендну плату, будували цукроварні, заводили бурякові плантації. Вони по-хижацьки винищували ліси, виснажували ґрунти, переслідуючи єдину мету – одержання високих прибутків. Акціонувалися також одноособові підприємства, коли поміщик-заводчик входив до складу засновників новостворюваного товариства. Таким чином, серед членів-засновників акціонерних товариств

поряд з поміщиками були купці, іноземні підприємці, представники торгівельних і банківських фірм тощо. На 1881–1882 рр. акціонерним товариствам належало 34,4 % усіх цукрових заводів.

У пореформений період у цукровій промисловості все міцніші позиції захоплює купецький капітал. Після заміни у винокурінні відкупної системи акцизною, капітали колишніх купців-відкупщиків вкладаються у цукрову промисловість спочатку фінансуванням підприємств, а з 70-х років – будівництвом цукрових заводів та орендою поміщицьких заводів. Так, у 1872 р. на Київщині купцям належало 10 великих цукроварень і 13 заводів були взяті ними в оренду; на Поділлі – відповідно 1 і 5. Усього на цей час на Правобережжі купцям належало $\frac{1}{4}$ цукроварень, що виробили цукру 1,2 млн пудів. Панівні позиції зайняв купецький капітал у Харківській губернії, де із загальної кількості (23 цукроварні у 1872 р.) 4 належали купцям і 14 були взяті ними в оренду [16, арк. 40].

Варто відмітити, що французькі, англійські, німецькі, швейцарські, австрійські підприємці були членами-засновниками багатьох акціонерних і пайових товариств. Іноземні підприємці ставали також одноосібними власниками та орендарями цукроварень. Так, австрійському підприємцю Сеттоферу належала цукроварня на Київщині, швейцарському підприємцю Лорітцу – на Харківщині, Бартельс орендував 3 цукроварні на Харківщині, французький підприємець Буйсе – завод на Полтавщині [22, с. 98].

Наприкінці 80-х років XIX ст. із загальної кількості – 157 цукроварень України – акціонерним товариствам належало 56 і 11 заводів вони орендували; в руках поміщиків було 55 цукрових заводів; купцям належало 19 цукроварень та 9 заводів були у них в оренді, решта цукроварень перебувала в руках іноземних підприємців та вихідців з інших соціальних верств [18, арк. 72 зв.].

Окремі райони цукрової промисловості мали свої специфічні особливості. Так, на Поділлі основна маса цукроварень перебувала у руках акціонерних товариств, на Харківщині та Київщині значне місце (поряд з акціонерними товариствами) займав купецький капітал, на Чернігівщині – більша частина цукроварень належала поміщикам. Пересічне забезпечення основними капіталами подільських цукроварень на 1912 р. становило 800 тис. крб. і коливалося в межах від 300 тис. (Буцнівська, Вишневічківська та Лознянська цукроварні) до 2500 тис. крб. (Гніванська). Крім Гніванської цукроварні забезпечення понад 1 млн крб. основного капіталу (від 1,2 до 1,5 млн) мало 7 цукроварень (Вендичанська, Вороновицька, Гайсинська, Могилянська, Степанівська, Тростянецька та Хриновецька) [4, с. 48].

У зв'язку з економічною кризою 70-х – початку 80-х років XIX ст., а також через заборону уряду відкривати нові банки, у Києві упродовж 1872–1883 рр. не було відкрито нових кредитних закладів. У 1883 р. засновано Київську філію Селянського поземельного банку. У 1885 р. виникло Міське кредитне товариство, трохи пізніше – філія Дворянського земельного банку, а в 1894 р. – філія Полтавського земельного банку. Нові заклади не мали безпосереднього відношення до комерційного банку і здійснювали, головним чином, іпотечні операції. Нарешті, у 1894 р. відкривається філія Російського банку для зовнішньої торгівлі, операції якої пов'язувались, в основному з виробництвом і продажем цукру. Пізніше вона займала перше місце серед кредитних закладів Києва. Взагалі цукрова промисловість рано потрапила під вплив банків. Це пояснюється тим, що вона давала підприємцям удвічі вищий прибуток порівняно з іншими галузями обробної промисловості.

Наприкінці XIX ст. у кожному товаристві, приховано чи відкрито, був банківський капітал. Сучасники неодноразово звертали увагу на те, що поміщики з великими труднощами знаходили орендарів для своїх підприємств. Проте тільки вони зверталися у банк із пропонуванням оренди, зразу ж проблема вирішувалася, позаяк банкам заборонялася підприємницька діяльність, то вони були посередниками у процесі створення товариств. Засновниками частіше були близькі до банку особи, а інколи і самі директори. Банк-ініціатор для товариства, що створювалося, починав фінансування. Нерідко банки привласнювали значну частину паїв і акцій.

З початком роботи підприємств, банкіри ставали комісонерами з продажу цукру, отримуючи при цьому комісійні прибутки. Розповсюдження подібних операцій пояснюється тим, що розміри підприємницьких, засновницьких і комісійських прибутків перевищували ті, що утримувалися від операцій з обліку векселів і представлення позик під заставу цінних паперів і товарів [12, с. 2].

У цілому до кінця XIX ст. банківський капітал у більшості промислових товариств відіграв вирішальну роль. Взаємовідносини банків з промисловими підприємствами створювали передумови формування фінансового капіталу. Визначальну роль у їх накопиченні відіграв іноземний капітал. Кореспондент газети "Неділя" у середині 70-х років XIX ст. писав, що іноземці "з великою ніжністю" поглядали на Російську імперію, не бажаючи втратити "можливість заснувати у ній нові промислові підприємства". Сам факт припливу іноземного капіталу в імперію і Україну свідчить про те, що він знаходив собі місце для подальшого розвитку [12, с. 3].

Розглядаючи цей капітал, слід мати на увазі не тільки сам капітал, а і його власників. Більшість людей володіли незначними засобами або зовсім були без них. На перших порах, завдячуючи

власним зв'язкам, вони були посередниками у закупівлі і постачанні на заводи обладнання, керували ремонтними роботами або влаштовувалися на службу в якості управляючих, директорів, технічних спеціалістів, накопичуючи капітали [19, арк. 16, 19, 21, 35].

Чималу роль у кредитних операціях відігравали банківські контори, що з'явилися у Києві у 90-х роках XIX ст. Першу таку контору заснував у 1892 р. Гальперін, але вже в 1896 р. через банкрутство вона припинила своє існування. Банківські контори мали також Лесін та ін. [9, с. 408–409]. Варто відмітити, що Київська контора державного банку у 1896 р. видала підприємцям для розвитку промисловості 5053589 крб. [5, арк. 4], у 1897 р. – 2223436 крб. [6, арк. 32] і в 1898 р. – 1236836 крб. [6, арк. 56].

Одночасно зі зростанням концентрації виробництва, створенням монополій, у Російській імперії та Україні відбувалося зрощення банківського капіталу з промисловим, утворення фінансового капіталу. Банки ставали не тільки кредиторами промислових підприємств, але й співучасниками, розпорядниками виробництва. В економічному і політичному житті країни фінансовий капітал займав панівне становище. Банки, зосередивши значні капітали, перетворилися зі "скромних" посередників у всесильних монополістів, що розпоряджались майже усім капіталом великих підприємців і дрібних власників, а також більшою частиною засобів виробництва і джерел сировини.

Залежність підприємств різних галузей промисловості від банківського капіталу почала зростати в Україні ще з кінця 90-х років XIX ст. [13, с. 100]. Володіючи більшістю акцій акціонерних товариств, банк був їхнім цілковитим власником. Інші великі банки також пов'язувались з підприємствами та акціонерними товариствами. Ось чому в роки промислової кризи (1900–1903 рр.) банки часто зазнавали значних збитків. Однак частка акцій і облігацій, що належали банкам у межах імперії в 90-х роках XIX ст. була незначною. Остаточне зрощення російської промисловості з банками (російськими та іноземними) відбулося тільки на початку XX ст.

Слід відмітити, що на 1 січня 1914 р. сума акціонерних капіталів російських комерційних банків становила 585 млн крб. На банки, у яких домінуюче значення мав іноземний капітал, припадало 434 млн крб. (19 банків), тобто 74 % банківського капіталу Російської імперії. Із цих 19 банків 11 з капіталом у 231 млн крб. контролювалися виключно французькими банками, 6 – з капіталом в 158 млн крб. – німецькими, і 2 банки – з капіталом в 45 млн крб. – англійськими банками [8, с. 134].

Процес проникнення банків в українську промисловість одержав швидкий розвиток після кризи 1900 р. і пізнішої депресії. Російська та українська промисловість, вимагаючи нових капіталовкладень, технічно відставала, змушена була звертатися до банків, що, фінансуючи промисловість, залишали за собою контрольний пакет акцій того чи іншого промислового підприємства. Промислове піднесення не тільки не послабило зв'язки між банками і промисловістю, але ще більше зміцнило їх. Концентрація банківського капіталу і зрощення його з промисловим призводили до панування "фінансової олігархії". Частина іноземного капіталу інвестувалася у промисловість і транспорт, мала прогресивне значення для розвитку народного господарства. Проте з позитивними чинниками, країна втрачала від того, що незначна частина прибутку у вигляді дивідендів "викачувалася" за кордон, однак поступово відбувалася асиміляція іноземного капіталу, в результаті якої він одержував "національний характер".

Процес націоналізації іноземних капіталів відбувався досить швидко в період промислового піднесення перед війною (1909–1913 рр.). Це явище досить яскраво відобразалося на співвідношенні між відкритими російськими й іноземними акціонерними товариствами. Так, упродовж 1901–1911 рр. із 888 відкритих акціонерних товариств з капіталом 1012572 крб. на долю іноземних припадало 127 товариств з капіталом в 211870000 крб., відповідно, 21 % від загальної суми капіталів знову відкритих товариств [8, с. 136–137].

Накопичення російського капіталу проявилось у тих галузях промисловості, що працювали на широкий ринок і не пов'язаних з державними замовленнями. Слід також взяти до уваги, що офіційна статистика не відображає повністю процес проникнення іноземного капіталу в усі галузі промисловості, позаяк одночасно із заснуванням іноземних товариств, акції російських акціонерних товариств переходили в руки іноземних промисловців. Судячи з окремих матеріалів, і тут, в останні роки перед Першою світовою війною, спостерігалися досить часті випадки зворотнього переходу акцій до російських промисловців.

Асиміляції іноземних капіталів перешкоджала і частково та обставина, що основна частина іноземного капіталу припадала на іноземні товариства. Ці товариства, керуючись із-за кордону, не мали глибоких коренів у Російській імперії і уся їхня діяльність зводилася до максимального отримання прибутку.

Починаючи з початку Першої світової війни, процес вкорінення іноземного капіталу в промисловість знову посилювався. Війна поставила великі запити до промисловості, останній потрібні були капітали для розширення підприємств, нових виробництв. Один за одним переходили

промислові підприємства у власність іноземного капіталу. Зрощування між банками і промисловістю стало ще більш тісним.

Отже, іноземний капітал сприяв прискореному розвитку промисловості. У той же час імпорту капіталу мав і негативний наслідок, зокрема значна частина промислового прибутку вивозилася із країни.

Список використаних джерел

1. Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. / А. Н. Боханов. – М.: РАН Институт российской истории, 1994. – 273 с.
2. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. – Т. 3. – 270 с.
3. Воблий К. Г. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.) / К. Г. Воблий. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с.
4. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. – Вінниця, 1929. – 210 с.
5. Державний архів Київської області. – Ф. 1643. – Оп. 1. – Спр. 61. – 80 арк.
6. Державний архів Полтавської області. – Ф. 716. – Оп. 1. – Спр. 5. – 43 арк.
7. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.) / І. В. Довжук. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 312 с.
8. Иоэльсон М. Иностранные капиталы в промышленности / М. Иоэльсон // Финансовые проблемы промышленности. – 1925. – С. 130–144.
9. Історія Кисва: в 2 т. / [за ред. В. О. Голобуцького, О. К. Касименка]. – К.: АН УРСР, 1959. – Т. 1. – 802 с.
10. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкін, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 464 с.
11. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.
12. Неделя. – 1876. – 30 мая.
13. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
14. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 1162. – Оп. 16. – Спр. 3. – 655 арк.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАУ у м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 624. – 59 арк.
16. ЦДАУ у м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 52. – Спр. 437. – 62 арк.
17. Там само. – Оп. 175. – Спр. 78. – 128 арк.
18. Там само. – Оп. 534. – Спр. 422. – 86 арк.
19. Там само. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 13109. – 143 арк.
20. Там само. – Оп. 3. – Спр. 317. – 230 арк.
21. Там само. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 183. – 276 арк.
22. Цехановский М. Ю. О современном положении русской сахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1909. – 323 с.
23. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с.

Николай Москалюк

КАПИТАЛИЗАЦИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

В статье рассматривается значение и влияние иностранного капитала на промышленное развитие Украины во второй половине XIX – начале XX в. и ряд других вопросов данной проблемы.

Ключевые слова: капитализация, украинские губернии, Российская империя, промышленное развитие, иностранный капитал.

Mykola Moskaliuk

CAPITALIZATION OF THE UKRAINIAN PROVINCES ENTERPRISES OF THE RUSSIAN EMPIRE AT THE END OF XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES

The article shows the influence of foreign capital on the development of Ukraine's industry in the XIX – the XX th centuries and many other questions concerning this problem.

Key words: capitalization, Ukrainian province, Russian Empire, industrial development, foreign capital.

УДК 94 (477)

Вікторія Чернописька

ОСНОВНІ ЕТАПИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ЗРОСТАННЯ К.ШЕПТИЦЬКОГО (1869–1910 РР.)

У статті аналізуються основні етапи культурно-освітнього зростання Казимира Шептицького та визначено вплив політичних чинників на формування його світогляду. Доведено, що на становлення світоглядних орієнтирів мала вагомий вплив мати Софія Шептицька.

Ключові слова: Казимир Шептицький, Софія Шептицька, освіта, депутат, політична діяльність.

Тенденції розвитку історичної науки кінця другого – початку третього тисячоліття актуалізують проблему дослідження історії через антропологічний аспект. У зв'язку з цим на дослідницькій арені зміцнює позиції сфера вивчення щоденного життя людини в її історико-культурних, політико-подієвих процесах, тобто осмислення свідомості і діяльності людини в типових сферах приватного життя. У цьому контексті особливої актуальності набуває визначення та аналіз основних чинників, що вплинули на формування світогляду майбутнього архимандрита К.Шептицького, а відтак дозволить комплексно проаналізувати його особистість.

Об'єктом наукового дослідження виступають соціально-політичні, національно-культурні та релігійно-церковні процеси, що відбувались у зазначений період.

Предмет дослідження – основні етапи культурно-освітнього зростання К.Шептицького у контексті формування світоглядних орієнтирів.

Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити основні етапи культурно-освітнього зростання Казимира Шептицького.

Завдання дослідження полягає у тому, щоб визначити значимість сімейного середовища в культурно-освітній діяльності Казимира, проаналізувати основні етапи цього процесу та з'ясувати вплив політичних чинників на формування світогляду К.Шептицького.

Досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. Її дослідження обмежені низкою статей публіцистичного стилю – О.Сайко [8], К.Лабінська [5], А.Баб'як [1], Н.Пікулик [7] та спогадами членів родини Т.Шептицька [9], Я.Шептицький [10], Я.К.Шептицький [12] та Е.Вайман [3]. На особливу увагу заслуговує праця Я.К. Шептицького – "Життєпис родини Шептицьких" [11]. На основі архівних матеріалів родини Шептицьких, автор відтворює події з життя ігумена Климентія до його вступу в монастир Студитського чину. Слід зазначити, що на сьогодні це єдине історичне джерело, у якому окреслено основні роки навчання та його політичної діяльності.

Родовід Шептицьких, згідно з хронікою життя і діянь князя Лева, засновника міста Львова, сягає княжих часів XIII ст. Перший з предків Казимира, про якого збереглися письмові згадки, дідич на прізвище Шептицький, належав до близького оточення князя Лева [13, с.158].

Упродовж XVII–XVIII ст. родина Шептицьких дала українському суспільству декількох визначних особистостей – єпископів Атанасія та Варлаама Шептицьких, митрополита Київського та Галицького Лева, які працювали насамперед для зміцнення церкви та увиразнення етнічної ідентичності українського народу.

На межі XVIII–XIX ст. Шептицькі під впливом тогочасних суспільних процесів асимілювалися в польській культурі та перейшли під юрисдикцію латинської церкви, як і значна частина тогочасних українських аристократів Східної Галичини та незадовго отримали від австрійського уряду титул графів [7, с.8]. Цікаво є те, що ще на початку XVIII ст. виходець цієї родини Варлаам Шептицький виступав з різкою критикою та заборонаю приймати до римо-католицької церкви вірних-католиків східної традиції [2, с.44]. Батько Казимира, Ян Кант Шептицький, належав лише до третього "латинського" покоління, що було незначним періодом у відношенні до давньої української приналежності роду Шептицьких.

Згідно зі свідченнями членів родини, сім'я ніколи не ізолювалася від української культури, зберігала родинні реліквії, дотримувалася традицій східного обряду, і була свідома глибоких зв'язків з українським етносом.

З метою віднайдення родинних документів, що засвідчували б аристократичне українське походження, Ян Казимир неодноразово відвідував василіанські монастирі. Під час зустрічі у 1911 р. з делегацією українських депутатів, які приїжджали вручати портрет митрополита Андрея, виконаний І.Трушем, "висловився, що хоча не розмовляє українською, проте є радий і гордий зі

свого українського походження" [2, с.39]. Це свідчило як про його приналежність до українського народу, так і про те, що він намагався пам'ятати про свої корені.

Мати Софія була дочкою графа Олександра Фредро, визначного польського поета і драматурга [13, с.159]. Отже, на відміну від батька, була представницею польської культури і латинського обряду. Софія Шептицька репрезентувала ультрамонтанський тип релігійності, що був особливо популярним серед католицьких аристократичних середовищ. У Польщі прихильники цього ідейного напрямку вважали церкву найвищою цінністю, натомість державну незалежність покладали на Боже провидіння. Тому у Казимирові мати не розвивала польських патріотичних почуттів, а поширювала патріотизм "предметом якого була католицька церква" [2, с.41].

Аналіз майбутньої діяльності Казимира у складних політичних реаліях приводить нас до висновку, що ультрамонтанство відіграло важливу роль у формуванні його світогляду, проте ультрамонтаністом він так і не став.

У глибоко християнській, проте культурно неоднорідній родині, народився Казимир Шептицький 17 листопада 1869 року в селі Прилбичі Яворівського повіту на Львівщині. Власне рік народження аргументуємо листом Софії із Фредрів Шептицької від 11 грудня 1869 р., у якому вона особисто повідомляла про народження сина Казимира – Марії Шептицького [10, с.10]. Варто зазначити, що серед науковців існує розбіжність щодо встановлення дати народження. Наприклад, визначний громадський та науковий діяч В. Кубійович зазначав, що він народився у 1864 році і був старший від митрополита Андрея на один рік [4, с.3845]. На нашу думку, така розбіжність пов'язана з тим, що на час підготовки до друку "Енциклопедії українознавства", доступ до архівних документів, пов'язаних із родиною Шептицьких, був закритий, тому В.Кубійович не зміг встановити рік народження.

Казимир був шостою дитиною графа Івана Канти й Софії із Фредрів Шептицьких [1, с.154]. Хрещення Казимира – Марії Шептицького відбулося в грудні 1869 року у парафіяльному римокатолицькому костелі с.Брухналь, яке здійснив парох о.Мартин Узарський [7, с.8]. Залучення в сім'ї дітей до християнських традицій і обрядів сприяло формуванню високої духовної культури та поваги до людей.

Початкову освіту разом зі старшими братами Олександром і Станиславом отримав вдома, його навчали приватні учителі: Куїловська, Дефорель, Арнетта і Дімльова. Педагогами були високоосвічені особи, віддані своїй роботі і ставилися до братів Шептицьких з глибокою повагою [10, с. 12]. Лекції з релігії та іноземних мов читала мати Софія, які з 1875 р. Казимир систематично відвідував [7, с. 9]. Домашня приватна освіта стала підґрунтям подальших його студій в гімназії і пізніше в університетах. Результат був очевидний, адже 16 лютого 1881 р. Казимир разом з братом Станиславом, якого у 1904 р. призначили військовим аташе австрійсько-угорської армії при російських військах, успішно склав у школі в Перемишлі підсумковий екзамен з предметів, вивчених вдома у Прилбичах [10, с. 16].

Значний вплив на формування світогляду свого шостого сина Казимира мала мати Софія Шептицька. Надзвичайно духовно обдарована людина, володіла даром вислову, цілеспрямованим інтелектом для якого мислення та емоційний процес – нероздільний, більше того безкомпромісний, що проявлявся у глибокій всеохоплюючій любові до Бога, коли на передній план виступав спосіб буття-існування людини в її духовних парадигмах [7, с.10].

Софія усвідомлювала те, що важливим чинником морального виховання повинно бути достатнє спілкування з дітьми та вміння особисто бути для них прикладом поведінки і зразком кращих людських якостей. Сутність якого полягала у створенні позитивного мікроклімату в сім'ї, обов'язковою умовою якого виступало моральне стимулювання дітей до розвитку й реалізації їхніх духовних потреб, ознайомлення із довкіллям, як багатим джерелом гармонії особистості з суспільством і природою [5, с.9].

Незважаючи на всю складність тогочасних умов, що через об'єктивні причини роз'єднували сина з матір'ю, Софія для збереження і збагачення духовності його виховання, використовує листування. Аналізуючи листи, можна прослідкувати тенденцію, що свідчила про те, що вона зайняла у вихованні сина позицію не просто люблячої матері, але разом з тим вимогливого, обдарованого й терпеливого педагога і друга, відданого та щирого [10]. Це стало поштовхом для Казимира в осягненні норм християнської етики, поведінки та культури взаємин, що в майбутньому стануть основою його життя.

Шкільну освіту (1882 – 1887) він здобув у гімназії св. Анни у Кракові, у навчальному процесі якої використовувались програми, розроблені міністерством освіти у Варшаві. Під час навчання Казимир концентрував особливу увагу на вивченні іноземних мов. Зокрема, розпочав брати лекції з англійської та французької мови [10, с.27]. Разом з тим, він добре володів німецькою, адже "... промовляв до Архикнязя (Рудольфа) по-німецьки, сміливо і добре" [10, с.17]. Зазначимо також, що

з лютого 1882 р. він одночасно відвідував уроки малювання, що, на думку наставника, добре засвоїв через природні здібності [10, с. 20]. У період навчання Казимира в Кракові часто збирається вся родина, зокрема на Різдвяні святкування [7, с.17]. Важливим його успіхом стало складання 11 липня 1887 р. іспиту зрілості (матури) із відзнакою [7, с.17].

Навчанням сина Казимира постійно турбувалася Софія, на її думку, воно було основою формування його як особистості. Тому у своїх листах мати зосереджувала на цьому особливу увагу: "Благословляю Тебе, на шляху успіхів Твоїх" [10, с.19], "Благословляю Твій розум дитино моя" [10, с.18], "...мусиш озброїти розум усіма знаннями" [10, с.23], "... щоб Ти підкорив свій розум, Твоє серце, Твою душу усім вправам, які зможуть, як гімнастика, розвивати Твої сили." [10, с.33], "... слідкуючи за Вами крок за кроком, день за днем, майже година за годиною – я думаю про Ваше здоров'я, Ваше навчання" [10, с.15], "Тобі треба багато вчитися" [10, с.34]. Спілкування між матір'ю і сином продовжувалося упродовж усього навчання Казимира, що сприяло формуванню його як високоосвіченої й інтелектуально розвиненої особистості. Власне листи Софії змістовно виступали своєрідним методичним посібником з моральних засад християнського життя й самовиховання сина.

Вагоме значення для поглиблення наукових зацікавлень К.Шептицького, зокрема у сфері права, мало навчання у відомих тогочасних європейських університетах. Упродовж 1887 – 1888 рр. Казимир вивчав право у Краківському університеті. Підсумком навчання став екзамен з римського права, що він склав 16 травня 1888 р. на юридичному факультеті [10, с.36].

У жовтні 1888 р. він продовжив свої університетські студії у Мюнхені [10, с.37]. Важливо, що саме у Німеччині у дев'ятнадцятирічному віці Казимир проявив себе комунікативною, товариською особою, знайомлячись і спілкуючись із відомою німецькою і польською тогочасною молоддю, визначними громадськими діячами та часто зустрічаючись з апостольським нунцієм [10, с.37]. Постійні спілкування з інтелігенцією сприяли розширенню наукового світогляду юнака та збагаченню його інтересів. У березні-травні 1889 р. Казимир склав випускні іспити і повернувся до родинного села Прилбичі [9, с.38].

К. Шептицький наполегливо прагнув до нових знань, тому, незабаром вирішив продовжити навчання. Свій вибір цього разу він зосередив на відомому європейському університеті в Парижі. Перебуваючи на студіях, юнак наполегливо навчався "... в Парижі треба думати, працювати, але особливо намагатися вчитися" [10, с.39]. Під час навчання Казимир приділяв особливу увагу науковій діяльності: систематично писав наукові статті до солідних періодичних наукових видань, активно друкував рецензії на нові видання польських та інших західноєвропейських авторів, які завжди намагався об'єктивно оцінювати [10, с. 40–41].

К.Шептицького цікавило повноцінне використання репрезентативного кола джерел та їх трактування, що мали інформативне значення та стимулювали розвиток появи спеціальних публікацій. Загалом критико-рецензійна діяльність, систематичний огляд праць науковців щодо вивчення тієї чи іншої сфери життя були важливим чинником формування наукового світогляду Казимира.

У жовтні 1890 р. Казимир поступив, за прикладом старшого брата Романа, майбутнього Галицького митрополита Андрея, на відділ права Ягеллонського університету в Кракові. У студентські роки працював віділовим у академічній читальні [10, с.41], що відкривало перед молодим вченим необмежений доступ до наукової літератури. Зібрані у Краківській бібліотеці документи, матеріали, праці вчених дали Казимиру поштовх до підготовки й швидкого написання докторської дисертації.

Юридичні студії засвоїв успішно, адже навчання завершив 16.07.1892 р. з науковим ступенем доктора права [10, с.44]. Після захисту докторату, перед К.Шептицьким відкрилися широкі перспективи для наукової та політичної діяльності.

Із спогадів племінниці Казимира, Елізабет Вайман ми дізнаємось про те, що оригінал диплому доктора юридичних наук знаходиться у національній бібліотеці у Коніюка в Познані [9, с.37].

Відзначимо при цьому, що під час навчання Казимир зібрав значну бібліотеку художньої літератури, яку в майбутньому продовжував поновлювати новими виданнями. Тематика літератури надзвичайно широка, а хронологічні рамки охоплюють практично усі історичні періоди. Робив він це із надзвичайною систематичністю і впорядкованістю [12, с.23].

Природно, що під час студентських років К.Шептицький активно співпрацював із багатьма європейськими громадськими та релігійними товариствами. У деяких з них був дійсним членом. Наприклад, в Парижі належав до товариства св.Вінцентія. Виступав ідейним натхненником різноманітних добродійних акцій та соціальних ініціатив [7, с.39].

Паралельно з юридичними студіями, Казимир закінчив також інститут лісництва [5, с.9]. У листі до С.Попель, датованому з Прилбич 19 серпня 1892 р., мати повідомляла, що: "... Казьо (так

скорочено родичі називали Казимира – В.Ч.)..., як порадили досвідчені люди, протягом зими засвоюватиме французьку теорію лісництва і згодом декілька місяців проходитиме практику у краю і за кордоном у лісництвах" [10, с.45]. Завдяки студіям і публікаціям Казимира, читач знайомився з широким спектром польських досліджень, що відзеркалювали проблеми лісництва та пов'язаного з ним законодавства.

Після закінчення університетських студій, Казимир допомагав батькові в управлінні родинними маєтками у Прилбичах, Корчині, Городиславичах, Дев'ятниках, проявивши себе успішним адміністратором, передбачливим економом і лояльним керівником [10, с.48]. Як зазначає його племінниця Тереза Шептицька: "видно, що стосунки між стрийцьом і прилбичькими, підвладними селянами сердечні, прості, невимушені" [9, с.45]. Упорядковував юридичні документи родини на власність, зокрема їздив у Петербург, щоб закріпити російське підданство, необхідне для утримання маєтностей, що знаходилися на територіях, анексованих Росією [10, с. 58].

Він підготував ґрунтовний путівник успішного ведення господарства, що тематично складався з чотирьох розділів. У першому розділі описав основні посади, проаналізував кваліфікацію та соціально-матеріальний стан кожного робітника, а також пенсіонера. Якість і кількість полів, пасовищ, лісових площ, будинків та інвентаря та методи сільськогосподарських робіт він виклав у другому розділі. Третій розділ містив системний список та коротку характеристику родинних реліквій та пам'яток, цінність раритетів. В останньому – четвертому – викладено особливості ведення садівництва, бджолярства, а також зведений звіт врожаїв та прибутків. Ґрунтовна праця Казимира була надзвичайно цінною для майбутніх керівників родинних маєтків, а також вагомим чинником ведення прибуткового бізнесу [11, с. 29].

Казимир налагоджував взаємовигідні партнерські контакти для збуту сировини з українськими та польськими власниками [10, с.56]. Не можна оминати і того факту, що К.Шептицький був відомим у краю меценатом, зокрема за його сприянням збудовано кам'яну церкву у Дев'ятниках [12, с.23]

Одночасно він збирав різні бібліографічні документи, що стосувалися як родини, так і греко-католицької церкви, найдавніших часів, написаних старослов'янською мовою. Систематично їх упорядковував і робив для них картотеку [12, с.23]. Опікувався хворою матір'ю, їздив разом з нею на лікування у Ловрано, Гріс, що зблизило їхні духовні відносини [7, с.21]. Під час догляду, на прохання самої Софії Шептицької, Казимир навчив її української мови, щоб вона могла в оригіналі читати послання свого сина, митрополита Андрея [7, с.55].

У 1895 р. Казимир відвідав у Добромилі рідного брата Андрея, а також відбув у тому ж василіанському монастирі реколекції (духовні науки, що тривають упродовж декількох днів – В.Ч.). Перебування у монашій спільноті східної традиції справили на нього незабутнє враження, яким він поділився з близькими [7, с.20]. 9 липня 1886 р. К.Шептицький виступив з доповіддю на католицькому віче, яку мати оцінила як актуальну, зрозумілу, стислу і лаконічну [7, с.21]. Цього ж року, за його стараннями та під керівництвом о.А.Шептицького у родинних Дев'ятниках відбулися василіанські місії. Припускаємо, що цим заходом брати прагнули підготувати родичів до чергової зміни обряду другого сина – Казимира. Очевидним є той факт, що після закінчення навчання, Казимир брав активну участь у громадсько-релігійному житті.

Зрозуміти і певною мірою оцінити постать Казимира Шептицького можна у контексті політичних вимірів, адже початок ХХ ст. ознаменувався його активною діяльністю у сфері суспільно-політичного життя. У квітні 1900 р. Казимира обрано депутатом Віденського парламенту [8, с. 2]. Це був небувалий успіх, що відкривав перспективу політичної діяльності, а відтак – новий період у житті Казимира.

Політична кар'єра Казимира розпочалася у квітні 1900 р., коли його обрали до Віденського парламенту. Через півроку, 17 жовтня на шляхетських зборах, організованих Чарторийським, делегати виявляють йому вотум довіри та одногосно, на засіданні Перемишльського округу, призначають кандидатом до Державної Ради. Казимир отримав широку підтримку як суспільства, так і політиків. Підтвердженням цього є той факт, що губернатор Львова особисто висловив слова радості, і запросив його у свою канцелярію, щоб обговорити майбутню політичну діяльність Казимира та запевнити свою підтримку [10, с.67]. На виборах 15 січня 1901 р. К.Шептицький здобув фактичну перемогу і став дійсним депутатом Віденського парламенту [10, с.68]. Отримані здобутки у суспільно-політичній сфері свідчили про зростаючий авторитет Казимира у політичних колах, а також стали початком прояву його як виразно дієвого політика.

Паралельно з передвиборною діяльністю, К.Шептицький упродовж 1899 – 1901 рр. разом з родиною бере участь в урочистостях, пов'язаних з хіротонією (17.09.1899 р.), в'їздом на єпископський престіл до Станиславова (24.09.1899 р.) та призначенням на посаду митрополита у Львові (1901 р.) Андрея Шептицького. Більше того, на Казимира покладались усі організаційні

обов'язки, що, на думку батька, на найвищому рівні сумлінно виконав "аж роздвоювався та потроювався і був дуже втомлений тією величезною працею" [7, с. 22].

За рекомендацією і на прохання митрополита Андрея, Казимир організував упродовж вересня – жовтня мисливський сезон у Перігінську-Підлютому Стрийського повіту [10, с. 73]. З 1902 р. практика індивідуального полювання стала щорічною, участь у ній брали запрошені гості, члени родини, а також відомі особи краю. Постійними учасниками й організаторами були брати Шептицькі, ініціатори цієї справи, які проводили у такий спосіб свої відпустки [12, с. 24]. З кореспонденції братів стає очевидним те, що їхні стосунки були надзвичайно близькими, а сама діяльність митрополита Андрея у Галицькій митрополії стала предметом особливого зацікавлення К.Шептицького.

Активна громадсько-політична діяльність Казимира розпочинається з виступів у Перемишлі. Перший виступ він виголосив 23 лютого 1901 р., який отримав широку підтримку місцевого населення і міжнародної громадськості. Одразу схвальну оцінку цих виступів надрукувала німецька, чеська та польська преса [10, с. 69]. Одночасно з політичною діяльністю він продовжував активно допомагати батькові у господарських справах та надавав юридичні консультації громадянам у цивільних справах [7, с. 23].

К.Шептицький, незважаючи на молодий вік, як для політика, користувався загальною підтримкою, незаперечним моральним авторитетом у Віденському парламенті та політичною вагою на міжнародному рівні. Підтвердженням для такого твердження є листи батька до матері, що стосуються головування сина на засіданні палати сенаторів, обрання його секретарем палати [10, с.69]. Історична практика переконливо свідчить про те, що доручення важливих державних справ вимагало від особистості ґрунтовних знань, кваліфікованості, фаховості, у цілому цими якостями і був наділений Казимир.

Предметно цікавлячись родинними маєтками, К.Шептицький не оминув земельної проблематики й у своїх депутатських ініціативах. Він неодноразово виступав з доповідями про нові аспекти діяльності землеробських спілок, що позитивно сприймалися політиками. Депутат В.Козловський з приводу цього писав до батька: "Казьо виголосив промову про землеробські спілки, яка була прийнята усією Палатою з оплесками. Від усього серця вітаю з успіхом Казя, який є гордістю та радістю Громади" [10, с. 71].

Усвідомлюючи нові реалії суспільно-політичного життя на межі століть, Казимир виявив себе передбачливим політиком, що об'єктивно оцінював ситуацію, накресливши нову програму соціальної роботи. У своєму виступі 15 травня 1902 р. він висвітлював проблему соціальної опіки, розробив проект обов'язкового страхування [10, с. 72]. Яскравим свідченням його активності у соціальній роботі було питання пенсійного забезпечення працівників приватних закладів, що відповідно вимогам часу була невідкладною справою, оскільки тисячі малозабезпечених сімей чекали її позитивного розв'язання упродовж тривалого часу [7, с. 23]. Соціальні ідеї Казимира набувають широкого резонансу й отримують загальну підтримку суспільства й схвалення уряду [10, с. 72].

17 квітня 1904 р. помирає Софія із Фредрів Шептицька, втрату якої важко пережив Казимир. Із тогочасного популярного часопису "Пшегльонд" стає відомо, що слова співчуття депутатові висловила палата польської громади під головуванням Яворського, а на засіданні депутатів вшанували хвилиною мовчання. Після похорону матері, Казимир взяв на себе частину її обов'язків: став опорою батькові, вів кореспонденцію з членами родини, зокрема з братом Станиславом, який перебував на російсько-японському фронті у Маньчжурії, опрацьовував та систематизував матеріали із її життя Софії Шептицької. Зокрема, уклав три томи листів, загальна кількість аркушів формату А4 – 702, а також продовжував управляти родинними маєтками [10, с. 76].

У зв'язку із сімейною трагедією, помітно погіршилося здоров'я Казимира, тому він змушений тимчасово перервати працю у парламенті, і виїхати на лікування у Монако. І лише в січні 1905 р., після успішного лікування, повертається до Відня на чергове засідання Державної Ради. К. Шептицький одразу активізував свою парламентську діяльність, і видав низку політичних праць [7, с.25]. 21 березня 1906 р. він зустрівся зі своїми виборцями у Перемишлі, де звітував про результати своєї депутатської роботи та проаналізував діяльність Державної ради за мандатний період [10, с.81].

Наступним напрямком його політичної діяльності була господарська. Казимир відіграв чи не найголовнішу роль у розвитку і реформуванні лісництва на початку ХХ ст. Він став співавтором закону під назвою "Загальний австрійський закон про ліси", що набув статусу обов'язкового на усій території Австро-Угорщини.

К.Шептицький поглиблено досліджував означену проблему, а результатом його науково-дослідної роботи став у 1906 р. вихід у м. Львові монографії під назвою "Думка цісарсько-королівського Галицького господарського товариства з приводу законів про ліси". Один екземпляр якої зберігається у Кракові в бібліотеці Ягеллонського університету. Судячи з тематики та змісту

праці, можемо стверджувати, що Казимир переймався проблемами нормативно-правового забезпечення охорони лісів. З "Біографічного словника польських лісників 1907 – 1911 рр." дізнаємося про те, що Казимир був дійсним головою Галицького лісного товариства [10, с.81]. Отже, лісничка галузь отримала наукового фахівця, що висококваліфіковано проявив себе на практиці у цій сфері.

Аналізуючи значний обсяг його політичної діяльності, слід зазначити, що він брав активну участь у формуванні річного бюджету, укладав торгівельні договори з німцями, працював над прийняттям митних тарифів [10, с.80]. Звідси очевидно, що він був компетентним політиком у багатьох важливих справах, адже, здобувши юридичну освіту декларував також себе, як економіст.

Із спогадів спів'язня Романа Новосада, дізнаємось про власну оцінку Казимиром своєї діяльності у австрійському парламенті: "Світське життя у Відні було заповнене не тільки відповідальною працею посла українського парламентарного представництва. Я із зацікавленням відвідував багаточисленні храми різних конфесій, захоплювався їхньою архітектурою: Stephansdom (Стефансдом – собор св. Стефана), Вотівкірхе, велична Карлскірхе, церква Св.ВМ Варвари на Постгассе. Музичними концертами я також захоплювався в міру, бо ж музика також збагачує духовні якості людини" [6, с. 78].

Казимир засуджував антиукраїнську кампанію демократів-народовців, і сформулював власну програму нормалізації українсько-польських взаємин, прагнучи відвернути шовіністичну політику польської влади. Однак, через надмірну "клерикальність", що зашкодила іміджу Казимира, як світського діяча та невідповідність тогочасним польським суспільно-політичним реаліям, висунуті ним ідеї порозуміння та толерантності між двома народами, не були підтримані польським політикумом та громадськістю. Тому, він у 1907 році змушений через власне почуття протесту, засудження офіційної лінії польської політики залишити парламентську польську громаду [7, с.55]. Казимиру Шептицькому, як християнину, було не під силу іти на компроміс з шовіністично налаштованими демократами-народовцями, тому його дипломатична ініціатива стала фатальною у майбутній політичній кар'єрі.

Отже, Казимир Шептицький отримав блискучу юридичну освіту в елітних гімназіях та відомих європейських університетах, що наочно демонструє його неймовірну працелюбність та енергійність. Діапазон його наукової діяльності був широким і охоплював не лише юридичні науки, але і релігієзнавство, мистецтво, іноземні мови, лісництво та інші академічні дисципліни. Молодий учений систематично публікував статті у періодичних виданнях, здійснював редакційну працю, активно друкував рецензії, налагоджував зв'язки і співпрацю з німецькими та польськими ученими і науковцями Німеччини та Польщі, виступав як авторитетний провідник студентських, громадських та релігійних ініціатив.

Сфера політичної діяльності Казимира Шептицького була широкою і охоплювала практично усі аспекти тогочасного суспільно-політичного життя. Звісно, багато перспективних починань він не зміг реалізувати, зважаючи на тогочасну суспільно-політичну ситуацію. Проте, це не було перешкодою до активної позиції Казимира, і у переважній більшості його теоретико-практична діяльність в польському політикумі користувалася підтримкою колег зокрема та громадськості загалом. Перед ним відкрилася блискуча політична кар'єра, однак її здійснення не було втілено у життя в силу певних обставин.

Список використаних джерел

1. Баб'як А. Нові українські мученики ХХ ст. / Андрій Баб'як – Рим, 1990. – 180 с. 2. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії / Міхал Вавжонек. – Рим, 2006. – с. (Серія II. – "Записки ЧСВВ" – Секція I. Том 52).
3. Вайман Елізабета. Заява // Архимандрит Климентій (Шептицький): Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип. 9. – Львів, 2001. – С. 36–37.
4. Енциклопедія українознавства: У 10 т. – Львів, 2000. – Т.10. – С 3605–4015.
5. Лабінська К. Святець з Унева / Катерина Лабінська // Мета. – 19 листопада 1999. – С. 9.
6. Новосад Р. Зустріч і спільне перебування з архимандритом Климентієм Шептицьким / Роман Новосад // Архимандрит Климентій (Шептицький): Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип.9. – Львів, 2001. – С. 76–79.
7. Пікулик Н., Сенік Л. Климентій Шептицький – слуга Божий / Надія Пікулик, Любомир Сенік. – Л.: Свічадо, 1997. – 64 с.
8. Сайко О. Блажений священномученик Климентій Шептицький / Оксана Сайко // Постуляційний центр беатифікації і канонізації святих УГКЦ у місті Львові.
9. Шептицька Т. Спогади про отця Климентія, студита, Казимира Шептицького / Тереза Шептицька // Архимандрит Климентій (Шептицький): Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип. 9. – Львів, 2001. – С. 45–46.
10. Шептицький Я. Отець Климентій Шептицький. Життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких / Ян Казимир Шептицький. [перекл. з пол. Надії Пікулик, Любомира Сеніка; перкл. з франц. Жінет Максимович]. – Л.: "Свічадо", 1996. – 93 с.
11. Шептицький Я. Спогади про стрійка / Ян Шептицький // Архимандрит Климентій (Шептицький): Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря

Студійського Уставу. – Вип.9. – Львів, 2001. – С. 27–30. 12. Шептицький Я.К. Мої спогади про Казимира Шептицького – отця Климентія Шептицького / Ян Казимир Шептицький // Архимандрит Климентій (Шептицький): Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Вип. 9. – Львів, 2001. – С. 22–25. 13. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Упорядн. Жанна Ковба, перю з англ. Ніни Шпет, наук. ред. Мартен Феллер (Серія "Бібліотека Інституту юдаїки") – К.: Дух і Літера, 2003. – 267 с.

Виктория Чернопиская

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО РОСТА К. ШЕПТИЦКОГО (1869–1910 ГГ.)

В статье анализируются основные этапы культурно-образовательного роста Казимира Шептицкого и определено влияние политических факторов на формирование его мировоззрения. Доказано, что на становление мировоззренческих ориентиров имела весомое влияние мать София Шептицкая.

Ключевые слова: Казимир Шептицкий, София Шептицкая, образование, депутат, политическая деятельность.

Victoria Chornopyska

MILESTONES CULTURAL AND EDUCATIONAL GROWTH K. SHEPTYTSKY (1869–1910)

This article analyzes the main stages of cultural and educational growth Casimir Sheptytsky and determined the impact of political factors influenced his outlook. It is proved that the formation of ideological orientations have had considerable impact Sofia Sheptytskyj.

Key words: Casimir Sheptytsky, Sofia Sheptytsky education, deputy political activity.

УДК 94 (477)

Віктор Савенко

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЛЕНІВ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ СЕКЦІЇ НТШ У СФЕРІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1892–1914 РР.)

У статті аналізується дослідницька діяльність НТШ з актуальних проблем історії України та її висвітлення у власних періодичних виданнях кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, історія України, історично-філософська секція, національна свідомість, національне відродження.

Вивчення спадщини Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) неможливе без аналізу його науково-видавничої діяльності. Упродовж кінця XIX – початку XX ст. робота товариства у цьому напрямку досягла свого розквіту і відзначалася значною підтримкою в Україні.

У періодичних виданнях НТШ висвітлювалися актуальні проблеми українського державотворення. Дослідження М. Грушевського, М. Кордуби, С. Томашівського, З. Кузеля, І. Крип'якевича, І. Джеджори та інших представників історично-філософської секції Товариства на цю тему, є важливим й на сьогодні і потребують ґрунтовного вивчення та аналізу, що і зумовлює актуальність цього дослідження.

Об'єктом дослідження є науково-видавнича діяльність НТШ.

Предмет – дослідницька діяльність товариства з актуальних проблем історії України та її висвітлення на сторінках власних періодичних видань.

Метою дослідження є аналіз особливостей наукової роботи членів історично-філософської секції НТШ з історії України, її вплив на формування української національної свідомості кінця XIX – початку XX ст.

Завдання статті ґрунтуються на аналізі механізму дослідницької діяльності НТШ з проблем історії України, впливі на формування національної свідомості українців.

Аналіз історіографії свідчить, що досліджувана нами проблема не достатньо висвітлена в сучасній українській історіографії. Серед праць на цю тему слід відзначити дослідження В. Кубійовича "Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка" (1873–1944) [4], Р. Кучера "Наукове товариство ім. Шевченка. Два ювілеї" [7], І. Крип'якевича "Історично-філософська секція НТШ під керівництвом М. Грушевського у 1894–1913 роках" [11].

За період останнього десятиліття XIX ст. і довоєнні роки XX ст. Галичина здійснила значний поступ в усіх сферах культурного життя. Об'єднавши навколо себе всіх провідних науковців, по обидва боки кордону, НТШ стало осередком української науки та провідним центром національного відродження. Незважаючи на труднощі та перешкоди, НТШ до Першої світової війни опублікувало біля 300 томів наукових праць українською мовою з різних сфер науки [1, с. 553]. Переважна більшість з них була з українознавства, що мало особливо важливе значення для піднесення національної самосвідомості.

Такий швидкий розвиток НТШ від просвітницького товариства до першої Всеукраїнської академії наук відбувся завдяки багатогранный, подвижницькій діяльності його багаторічного голови М. Грушевського. Слід відзначити й те, що, якщо Т. Шевченко вважається символом українського національного відродження середини XIX ст., то М. Грушевський – таким символом кінця XIX – початку XX ст. Усім своїм життям, викладацькою, адміністративною, науковою діяльністю він боровся за українську національну ідею, доводив самобутність українського народу у своїх багаточисленних працях обґрунтував його законне право на власну мову, історію, культуру і державність.

М. Грушевський вважав, що мета і зміст його життя "в тім, щоб послужити національному українському відродженню" [2, с. 4]. Основним методом цього служіння вчений вважав наукову роботу: "Народ доперва тоді почуває себе культурно самостійним, коли він може головніші свої потреби задовільнити в своїй літературі – лише розвоєм наукової літератури, сього верха культурного розвою, в рідній мові, кінчається для суспільності залежність від чужої культури" [3, с. 67].

Саме з цією метою розвитку української наукової думки та публікації кращих наукових праць, ним була створена при НТШ загальноукраїнська наукова видавнича база.

Найближчими помічниками М. Грушевського були видатний український письменник, літературознавець, філософ та дослідник новітньої історії Галичини, голова філологічної секції І.Франко, талановитий фольклорист, етнограф, мовознавець та літературознавець, блискучий публіцист, багаторічний секретар НТШ В. Гнатюк та багато інших. Саме вони були організаторами науки в НТШ, тим стержнем, навколо якого об'єдналися і працювали інші науковці [4, с. 23].

Слід відзначити, що джерелом життєстійкості НТШ була подвижницька діяльність його членів і абсолютна більшість посад у товаристві не оплачувалася. Зазвичай, члени НТШ працювали у школах, гімназіях чи перебували на державній службі і науковою роботою займались у позаслужбовий час [5, арк. 1386].

Члени НТШ проводили дослідження й розробляли теми з усіх наукових напрямків, та все ж найбільша увага зверталася на українознавчі дисципліни. Вони прекрасно усвідомлювали, що національні почуття українського народу ґрунтуються на його історичній пам'яті, що підносить патріотичні почуття та активізує національну гідність людей, сприяє широкому залученню їх до соціальної діяльності, що є виявом національної самосвідомості.

За перші 20 років свого існування (1873–1892 рр.) Товариство ім. Т. Шевченка видавало художню літературу українською мовою, здійснювало внесок у популяризацію рідної мови й піднесення національної самосвідомості. Та вже тоді воно звертало увагу на наукову діяльність українських вчених. Ним опубліковано низку наукових праць. Зокрема, слід відзначити роботи О. Огоновського "Studien auf dem Gebite der rutenischen Sprache" (1880) і "Історія літератури руської" (у 4 частинах, 6 томах, 1889–1894 рр.), що викликали неоднозначну реакцію у науковому світі. З нагоди появи праць О.Огоновського виступив академік О. Пипін у статті іронічного змісту "Особая история русской литературы" (1890 р.), у якій намагався довести, що окремої української літератури "не було, нема, і бути не може". О.Огоновський у брошурі "Моєму критикові. Відповідь А.Піпінові" (1890 р.), спокійно, зважено, використовуючи наукові аргументи, спростував усі "докази" О. Пипіна, наводячи при цьому значну кількість об'єктивних фактів і документальних даних. Йому на допомогу прийшов І. Нечуй-Левицький, який видав окремою відбиткою з журналу "Діло" полемічну працю "Українство на літературних позвах з Московщиною" (1890 р.).

Це була не лише академічна дискусія. Рамки полеміки мали значно ширші межі, адже йшлося про принципи і доленосне питання: українці – самостійний народ з власною культурою, чи лише одне з відгалужень російського етносу з літературою провінційного типу для простолюддя, що не знає літературної мови [4, с. 16]. Дискусія, започаткована О. Огоновським з О.Піпіним, тривала декілька років. Пізніше у ній взяв участь, з російського боку, видатний філолог О.Соболевський, відновивши погодинську теорію про великоросійське населення Києва до татарських часів, а з української – А. Кримський, К. Михальчук та інші київські вчені.

Дискусія розгорнула значну аргументацію на користь самобутньої української мови і літератури. У зв'язку з дискусією, на сторінках преси та окремих видань, за ініціативи М. Грушевського, відділ російської мови Петербурзької академії наук доручив комісії у складі найвидатніших російських філологів (О. Шахматова, Ф. Корша та ін.) підготувати документ, згідно з яким, на підставі наукової

аргументації, Академія вимагала скасувати закони, що забороняли публікації українською мовою. Однак наукову записку “Об отмене стеснений малорусского печатного слова” уряд не прийняв до уваги, обмеження були скасовані тільки після революції 1905 р. [7, с. 18].

Ця дискусія мала й інші наслідки. У результаті її появи в періодичній пресі зростає зацікавленість у вивченні рідної мови та ознайомленні з українською літературою, що було вагомим внеском у розбудову українського національного відродження.

Після реформи 1892 р. основною метою усіх секцій та комісій товариства була діяльність, скерована на розвиток науки як рушійної сили відродження та розвитку української нації, зокрема науки як складової національної культури. Дослідження і висвітлення історичної пам'яті українського народу, широка публікація наукових праць з історії, культури, етнографії, мови і літератури, а “також інших дисциплін, у власних виданнях Товариства, було головною метою як наддніпрянської, так і галицької інтелігенції” [8, арк. 6].

Від початку заснування історично-філософської секції, її члени у своїх працях і розвідках намагалися охопити усі періоди історії України: від найдавніших часів до кінця XIX ст. Значна роль в організації і роботі секції належить її багаторічному голові М. Грушевському. У своїй автобіографії він так описує роботу секції: “Давав реферати, які читалися на засіданні секції, а кращі реферати пізніше друкувалися. Таким чином, направлялися охочі слухачі до наукової роботи, переходячи від рефератів в бібліографічний відділ “Записок” до самостійних оцінок, від дрібних праць в *Miscellanea* до самостійних розвідок. Хоча галицькі обставини зводили нанівець в значній мірі цю роботу, бо після закінчення університету молоді вчені повинні були йти в глуху провінцію, і часто наукові надії які вони подавали, служили поводом для властей держати їх в “чорному тілі”. І все таки, незважаючи на те, з мого семінару повиходило чимало людей, які залишили чималий слід в науковій роботі, а деякі займаються нею й досі, незважаючи на важкі умови: О.Терлецький, Д.Коренець, М.Кордуба, С.Томашівський, С.Рудницький, О.Целевич, Ю.Кміт, З.Кузеля, О.Чайківський, В.Герасимчук, О.Сушко, Ф.Гоглічук, І.Джиджора, І.Кревецький, І.Крип'якевич” [9, арк. 8].

Як свідчить аналіз автобіографії М. Грушевського, він постійно залучав до активної співпраці значну кількість вчених. Поряд з вченими Галичини, в секції працювало багато науковців з Наддніпрянщини, що було особистою заслугою М. Грушевського, а також молоді “адепти” науки, які в минулому прослухали науковий семінар вченого. В міру того, як зростала кількість членів, розширювався обсяг діяльності секції. Упродовж головування М. Грушевського, історична секція провела 303 зборів, на яких прочитано 527 доповідей. Сам М. Грушевський представив 85 рефератів [10, с. 1–19].

Діяльність історично-філософської секції упродовж 1894–1913 рр. відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Роки	Кількість засідань	Усіх доповідей	Доповідей М.Грушевського
1894	5	7	2
1895	9	20	7
1896	15	24	7
1897	11	28	6
1898	12	22	6
1899	13	24	9
1900	12	17	3
1901	8	13	2
1902	16	30	4
1903	17	28	5
1904	15	24	4
1905	15	27	2
1906	20	37	4
1907	16	23	4
1908	23	38	4
1909	22	40	2
1910	21	36	3
1911	20	35	5

1912	20	36	3
1913	13	18	1

Напрямки наукової діяльності були різнобічними. Доповіді, прочитані на секції за головування М. Грушевського, можна поділити на такі групи. Напрямки наукової діяльності історично-філософської секції подано у таблиці 2. Ця статистика орієнтує нас у напрямках діяльності секції. Коли порівнюємо перше десятиріччя з другим, бачимо, що деякі сфери роботи зросли більше, ніж удвічі, збільшилася кількість праць, присвячених періодові козаччини, новітньої історії України, етнографії, економіки і статистики. Це якраз ті сфери праці, на які М.Грушевський звертав особливу увагу.

У перші роки свого головування, він заклав основи вивчення археології і періоду княжої доби. Пізніше почав працювати над іншими періодами української історії, і в цьому напрямі скоректував роботу своїх співробітників. Студії періоду козаччини стали немов спеціальною секції, під керівництвом І. Франка проводилася робота над дослідженням новітньої історії Галичини. М. Грушевський особливо цікавився етнологією та етнографією, і в організації цих досліджень допомагав Ф. Вовкові та В. Гнатиюку. За його ж ініціативи утворено окрему комісію з економіки і статистики [11, с. 74].

Таблиця 2

Проблематики прочитаних доповідей	1894–1902 рр.	1903–1913 рр.	Разом
Джерелознавство	5	8	13
Археологія і проісторія	16	16	32
Княжі часи	24	7	31
Литовські часи	6	10	16
Західні землі XV–XVIII ст.	32	44	76
Козаччина	26	66	92
Австрійські часи	21	62	83
Україна під Росією	2	19	21
Мистецтво	2	7	9
Етнографія	21	46	67
Економіка і статистика	8	27	35
Право	22	20	42
Всесвітня історія	1	5	6
Філологія	–	2	2
Інші	–	2	2
РАЗОМ	186	341	527

Слід зауважити, що особливу увагу секція звертала на дослідження тих періодів історії, у які Україна здобувала незалежність. М. Грушевським створено програму для детального дослідження і опублікування матеріалів козаччини: від виникнення і до скасування Гетьманщини. У своїх працях з історії, члени НТШ доводили давнє походження, самобутність культури й історії України, постійну боротьбу за побудову вільної, самостійної Української держави. Після обговорення на зборах секції, кращі, найбільш науково обґрунтовані реферати, подавалися до друку в "Записках НТШ" [12, арк. 592].

Важко переоцінити значення для піднесення національної самосвідомості друку в "Збірнику історично-філософської секції" "Історії України-Руси". В. Дорошенко з С.Томашівським так характеризують значення цієї праці в період активної боротьби за національне відродження: "Історія України-Руси – це передовсім повний огляд життя українського народу. Ніхто з більших українських істориків не дав нам такої історії: Костомаров, Антонович, Куліш і інші обробляли її монографічно і то

полишали великі прогалини. Таким способом, досі самотнім підручником із такою науковою вартістю була "История Малой России" Банташ-Каменського, що вийшов ще в 1830 р. і сьогодні цілком не відповідає науковим вимогам. Чим є повний підручник історії нашого народу не тільки для дослідників, а й всякого інтелігентного чоловіка – про це годі толкувати. Дальше "Історія" – це перший науковий огляд нашої бувальщини. Науково-теоретична метода М.Грушевського ні чим не відрізняється від найкращих взірців Західноєвропейської історичної науки" [13, арк. 11].

На початку ХХ ст. сучасники М. Грушевського відзначали значний внесок "Історії України-Руси" у піднятті національної самосвідомості. Її національний характер "лежить передовсім в глибокій та ясній свідомості щодо індивідуальності української нації, дальше в тім, що ціла вона навіяна глибокою симпатією для українського народу, бачить в ньому живу одиницю, що розвивається по всім законам живого організму й поодиноким прояв його розвитку, не міряє інтересами інших народів, держав, якихось соціальних верств і т. п. Національний характер "Історії" лежить ще в її цілі. Вона не дослід "науки для наук" чистого, так званого, філософського досліду, а має на меті також цілком конкретні національні цілі і має причинитися до поступу національної свідомості серед нашого народу й дати науку тим, що в історії власної нації можуть чогось навчитись.

Тому-то, як поява "Історія України-Руси" в нашій національно-культурній розвитку надзвичайно важлива. Через неї наша історична наука здобуде перший тривкий фундамент для дальшого розвитку загальної суспільності, знайде невичерпне джерело власного самопізнання, наші передові борці за кращу будучність бачитимуть в ній вірний компас на хвилях практичної боротьби" [13, арк. 12].

НТШ друкувало не тільки наукові дослідження членів товариства, але й кращі праці з історії України таких видатних істориків, як В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, Д. Ільовийського, М. Костомарова, С. Качали, М. Смирнова, М. Дашкевича, І. Шараневича, І. Линкаченко, Я. Шульгина в українських перекладах [14, арк. 3]. Це були одні з перших фундаментальних праць з історії України. Їх публікації рідною мовою мали велике значення для піднесення національної самосвідомості серед всіх верств українського народу.

В НТШ приділялася значна увага збиранню і публікації невідомих документів і рукописів з історії України. Для цього співробітники працювали у архівах і бібліотеках не тільки України і Росії, але й Польщі, Австрії, Німеччини, Ватикану, Швеції та інших країн [15, арк. 1–4]. Зібрані і опрацьовані ними матеріали, літописи, хроніки, правничі матеріали, історично-літературного, історично-етнографічного характеру, а також матеріали з історії церкви, освіти тощо друкували у спеціальних збірниках "Жерела історії України-Руси", "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури".

Трохи пізніше, у 1906 р., в серії "Українсько-руський архів" друкувалися матеріали з історії селянства, господарського і культурного життя Галичини. М. Грушевський писав про те, що ці публікації друкували "надзвичайно важливі джерела для історії суспільних, економічних і національних відносин цього часу [16, арк. 8]. Вони давали можливість читачам, на основі фактичних матеріалів, ознайомитися з власною історією, а також сформувати важливу базу для подальшої наукової роботи.

Отже, НТШ проводило активну наукову роботу щодо дослідження історичного минулого України. На засіданнях історично-філософської секції періодично заслуховувалися наукові реферати, кращі з яких публікувалися у "Записках НТШ".

У своїх серійних виданнях НТШ друкувало найцінніші історичні праці з історії України, збірники документів і рукописів, що були ще маловідомими широкому колу читачів. Ці публікації відіграли значну роль в ознайомленні українців Галичини – Кубані з їх історичним минулим і підносили національну самосвідомість усіх верств населення.

Список використаних джерел

1. Дорошенко Д. Нарис історії України / Дмитро Дорошенко. – Львів, 1991. – 573 с.
2. Михайло Грушевський. Його життя і мученицька смерть. – Львів, 1934. – 16 с.
3. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки / Ярослав Дашкевич // Наукове Товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. – Львів, 1992. – С. 65–68.
4. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949) / Володимир Кубійович – Львів, 1991. – 53 с.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 386–392.
6. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 29–31.
7. Кучер Р. Наукове Товариство імені Шевченка: Два ювілеї / Роман Кучер. – Київ, 1992. – 111 с.
8. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 23.
9. Там само. – Спр. 2194.
10. Записки НТШ. – Т. 1–19 (Справоздані з 1872–1898 рр.). Хроніка НТШ. – Ч. 1–60–62 (Справоздані з 1899–1914 рр.).
11. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом М. Грушевського у 1894–1913 роках // Вісник АН України. – 192. № 5. – С. 70–86.
12. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 592–600.
13. Там само. – Спр. 80.
14. Там само. – Спр. 20.
15. Там само. – Спр. 83.
16. Там само. – Спр. 2194.

Виктор Савенко**НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЧЛЕНОВ ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКОЙ СЕКЦИИ НТШ В ОБЛАСТИ ИСТОРИИ УКРАИНЫ (1892–1914)**

В статье анализируется исследовательская деятельность НТШ по актуальным проблемам истории Украины и ее освещение в собственных периодических изданиях конца XIX – начала XX в.

Ключевые слова: Научное общество им. Шевченко, история Украины, исторически-философская секция, национальное сознание, национальное возрождение.

Viktor Savenko**SCIENTIFIC ACTIVITIES OF MEMBERS OF HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL SECTION SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN THE HISTORY OF UKRAINE (1892–1914)**

The article analyzes the research activities NTSh on actual problems of Ukraine and its coverage in their own journals of the late XIX – early XX century.

Key words: Scientific Society. Shevchenko, the history of Ukraine, the historical and philosophical section, national consciousness, national revival.

УДК 94 (478)**Наталія Лубкович****ГРОМАДСЬКА ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Є. ХРАПЛИВОГО**

У статті, на основі аналізу періодичної преси, досліджено громадську та політичну діяльність Є. Храпливого у першій половині XX століття.

Ключові слова: Є. Храпливий, громадська діяльність, політична діяльність, Українське Національно-Демократичне Об'єднання, Львівська хліборобська палата.

Життєвий шлях Є. Храпливого позначений багатогранною науковою та громадсько-політичною діяльністю. Він зробив вагомий внесок у розвиток української економічної думки першої половини XX ст. Помітною була його роль й у громадському житті Східної Галичини.

Є. Храпливий настільки різнобічна постать в українському суспільно-національному та науковому процесах першої половини XX ст., що вивчення його творчості вказує не лише на важливе значення цієї особистості для історії нашого народу, а й дає змогу глибше зрозуміти обставини соціально-економічного та політичного відродження західноукраїнських земель у той час, з'ясувати причини і характер подій, що відбувалися в Україні взагалі.

Мета дослідження полягає в аналізі громадсько-політичної діяльності Є. Храпливого у першій половині XX ст. в Східній Галичині й у еміграції.

Певні моменти досліджуваної проблеми вже проаналізовано науковцями. Так у монографії І. Витановича, присвяченій історії українського кооперативного руху, є коротка інформація про життєвий шлях, науковий доробок та громадську діяльність Є. Храпливого. У 1980 році видано розвідку "З приводу 30-ліття смерті передового українського економіста і дослідника сільського господарства", у якій висвітлено деякі моменти політичної діяльності Є. Храпливого. Особливу увагу привертає монографія С. Злупка [1], у якій автор розкриває концептуальні засадничі складові творчості й діяльності Є. Храпливого від Першої і до кінця Другої світової війни. Окремо про його громадську та політичну діяльність не йдеться, оскільки автор не ставив перед собою такого завдання. Тому відчутною є потреба об'єктивного і науково виваженого дослідження громадської та політичної діяльності Є. Храпливого, доведення значення його діяльності у суспільно-економічному та політичному житті західноукраїнських земель першої половини XX ст.

Громадсько-активним Є. Храпливий був ще за шкільною партою, належавши до Пласту, будучи членом юнацької спортивної дружини "Поділля III" [1, с. 16].

Після закінчення визвольних змагань українського народу (1918–1919 рр.), та повернення з польського полону, Є. Храпливий належав до "Товариства молода громада" у Львові, "Товариства допомоги українським інвалідам" та "Союзу українських ветеранів" [2, с. 3].

Навчаючись у Відні, Є. Храпливий став членом студентського товариства "Січ". Відень в кінці XIX – першої половини XX ст. був важливим центром розбудови українського інтелектуального життя. Помітну роль у духовному й політичному поступі відіграло Українське академічне товариство "Січ" (засноване 9 січня 1868 р., проіснувало у 1947 р.), яке мало на меті виховувати науковців,

письменників, суспільних діячів серед української студентської молоді. В "Січі" викристалізувалася соборницька ідея й потреба суспільно-громадської активності, до чого закликали її ідейні натхненники М. Драгоманов і С. Подолинський. "Січ" стала значною мірою єднанням між представниками східних і західних земель України, такими як В. Антонович, Н. Кобринська, О. Пчілка, Леся Українка, І. Франко, О. Кобилянська, В. Стефаник, М. Грушевський, Є. Петрушевич, К. Левицький. Вірні ідеї волі і незалежності українського народу, члени "Січі" активно вступали на шлях визвольної боротьби у рядах УСС, УГА, УПА та інших з'єднаннях [3].

Саме в українському студентському товаристві "Січ" Є. Храпливий став учасником декількох політичних акцій. Ще восени 1918 р. він разом з головою "Січі" З. Пеленським підписав меморіал до австрійського уряду з вимогою надати самостійність Східній Галичині. За що поліція притягнула їх до відповідальності [1, с. 17].

Разом з Є. Храпливим у вищій школі з аграрної культури у Відні на лісничому відділі навчався полковник А. Мельник, колишній шеф штабу армії УНР, який згодом після закінчення навчання, став адміністратором митрополичих лісових угідь у А. Шептицького та І. Кедрина що навчався на історико-філософському факультеті Віденського університету. У першій половині 20-х років, будучи членами товариства "Січ", між ними зав'язалася міцна дружба, що тривала до початку Другої світової війни [4, с. 2].

У статті І. Кедрина "Залізні студенти" звернуто увагу на те, що у 20-ті рр. членами "Січі" були колишні вояки, які пройшли Першу світову й українську визвольну війни і які опинилися над "синім Дунаєм", як політичні емігранти, але вирішили використати той час для здобуття вищої освіти [4, с. 2].

Товариство "Січ" на той час було передовою студентською організацією, що не лише гуртувала студентів у Відні, але й проводила там значну національно-політичну діяльність на користь поневоленого українського народу. З віденської "Січі" вийшла значна кількість визначних українських діячів [5, с. 3].

У 1922 р. засновано Центральний союз українського студентства (ЦеСуС) у Празі, який став всеохоплюючою молодіжною українською організацією за кордоном. Ініціатором і одним із її членів-засновників стало товариство "Січ". У січні 1923 р. Є. Храпливий за дорученням "Січі" їздив на з'їзд ЦеСуС до Праги, на якому виступив з доповіддю "Про забезпечення матеріальної допомоги українському студентству" [1, с. 17]. Ця проблема була досить актуальною для самого Є. Храпливого, тому він цікавився нею ціле своє життя. Є. Храпливий належав до засновників комісії допомоги українському студентству (КоДУС) у Львові в 1941 р. [6, с. 4].

Зовсім інша ситуація склалася після закінчення Другої світової війни у Європі. Як свідчать документи КоДУС-у, "щоб не задержувати справи допомоги студентству", професор З. Кузеля скликав 20 серпня 1945 р. у західнонімецькому місті Фюрті нараду з професорами Є. Храпливим і Р. Димінським, на якій "представив наші потреби на полі високого шкільництва й konieczність зайнятися справою приміщення українців на високих школах і справами моральної й матеріальної допомоги українському студентству" [7, с. 39–43]. Відтак уже наступного дня у Фюрті знову зустрівся професори З. Кузеля, Є. Храпливий і Р. Димінський. Перший з них, як свідчить протокол цього засідання, поінформував присутніх про те, що він обговорив справу відновлення праці КоДУС-у з представниками місцевого відділу Українського допомогового комітету. Після цього одногослосно ухвалено відновити працю КоДУСу і "триматися старої традиції в організації допомогової акції, а саме: віддати ведення справ Президії, зложеної з голови, заст. голови й секретаря, а в склад "Комісії" попросити представників українських високих шкіл так, як це було у Львові, а саме: представників "Українського Вільного Університету" (Мюнхен), "Українського Технічно-Господарського інституту" (Регенсбург) і "Богословської Академії" (Бамберг), даліше представника студентства й заступників головних харитативних і громадських установ, у першій мірі "Український Червоний Хрест" і українську Кооперацію" [7, с. 39–43].

Є. Храпливий до самої смерті займав місце першого заступника голови КоДУС-у та опікуна студентської молоді в Ерлангені [6, с. 4]. За заслуги перед організацією та в його світлу пам'ять КоДУС вшанував створенням стипендії його імені [8, с. 65].

Беручи до уваги вміння знаходити спільну мову з молодим поколінням, Є. Храпливий брав активну участь у діяльності Пласту, де він займав передове становище і завдяки своїй наполегливій праці визначне місце – скавтмайстер, дійсний член І-го куреня ім. С. Тисовського. До Пласту Є. Храпливий вступив ще перед Першою світовою війною, однак до активної пластової діяльності приступив в еміграції, восени 1945 р. [9, с. 21]. У північній Баварії, у місті Ерланген, організовано пластову станицю під керівництвом Є. Храпливого, що був причетний й до створення у 1947 р. (де багато українських студентів згуртувалися навчаючись в Ерлангенському університеті) куреня "Лісових мавок" – тісно пов'язаного з українським фольклором і звичаями. Патронка куреня, Леся Українка, та її "Лісова пісня", стали для куреня взірцем всього, що гарне, шляхетне. Курінь був

створений з ініціативи дочки Є. Храпливого студентки-медика Лесі Храпливої та групи студенток Байроїтської гімназії, що старалися зберігати українські традиції, культуру та звичаї. Для "Лісових Мавок" дороговказом стали слова Мавки з п'єси: "Я маю в серці те, що не вмирає". Окрім того, що Мавки були зайняті навчанням, вони знаходили час на працю в Пласті. В 1947 і 1948 роках Мавки відбували зі своїми роями і гуртками екскурсії, влаштовували ватри, та переводили теренові змаги. Також у 1947 році взяли участь в ювілейній пластовій зустрічі у Міттенвальді, з нагоди 35-ліття Пласту, та в новацькому вишколі біля Регенсбурґу. У 1948 році поїхали на старшо-пластунську зустріч у Ваєрн, де познайомились з мюнхенськими членками куреня "Перші стежі". Також нав'язали контакт з латиськими та німецькими скаутами [10].

Свою громадську діяльність, після закінчення навчання Є. Храпливий продовжив у 1924 р. на Самбірщині, співпрацюючи з відомим громадським діячем Самбірщини, о. В. Петриком (майбутнім своїм тестем), допомагаючи йому в праці в гуртках "Сільського господаря" і читальнях "Просвіти" [11, с. 2].

Що стосується політичної діяльності Є. Храпливого то варто зазначити, що він не був політиком, але був громадсько-активним українським патріотом, належав до Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), найбільшої української політичної партії в Галичині. Її членами були здебільшого помірковані представники інтелігенції та духовництва. УНДО вважала, що життя українців під Польщею зможе поліпшитися, коли вони активно включаються в господарсько кооперативну й культурно-освітню роботу. Будучи членом УНДО, такої думки дотримувався й Є. Храпливий, вважаючи, що без наполегливої праці у сфері кооперації неможлива гармонія життя [12, с. 377].

Є. Храпливий не був пасивним учасником УНДО, а брав активну участь у його політично-організаційній та громадській діяльності. Так, у березні 1932 р., упродовж двох днів, проходив партійний конгрес УНДО, у ході якого учасники політичної дискусії критикували й аналізували минуле й говорили про майбутню тактику партії. З'їзд поділився на дві яскраво виражені групи представників опозиції [13; с. 1; 14, с. 1].

У ході Народного з'їзду перед УНДО поставлено завдання працювати над внутрішнім порозумінням між українськими незалежними політичними партіями в краю, у формі міжпартійної ради, і впливати на українську незалежну еміграцію у Європі й Америці в напрямку консолідації та координації її роботи в ім'я здійснення національної ідеї [14, с. 2]. Також Народний з'їзд доручив партійному прововоді УНДО якнайширше використовувати у політичній боротьбі всі конституційні та легітимні можливості, не відрікаючись найвищої національної мети, вимагати від Польщі виконання прийнятих нею міжнародних зобов'язань (договір від 14 березня 1923 р., статут Міжнародної конференції від листопада 1919 р.), що стосувались Східної Галичини, та які українські політики поклали в основу своїх вимог до польської влади. Однак для того щоб вимагати від Польщі виконання договору від 14 березня 1923 р., за яким Польща визнавала доцільним автономний устрій на етнографічній території Східної Галичини, політичному прововоді УНДО потрібно було з'ясувати, як українські політики цей автономний устрій собі уявляють. Без такого з'ясування гасло про автономію Східної Галичини залишалось лише пустою фразою [13, с. 1].

Упродовж 1932 р. відбулося ще декілька засідань Центрального комітету УНДО, на яких обговорювали загальне політичне становище та внутрішню ситуацію у партії. На цих засіданнях обрано президію партії. До якої увійшли: Д. Левицький, голова; В. Мудрий, Ю. Павликовський, Л. Куницький, Г. Тершаковець – заступники голови; В. Целевич, головний секретар. Серед заступників Центрального комітету був і Є. Храпливий [15, арк. 1]. Центральний комітет на засіданні 9 квітня 1932 р. ухвалив резолюцію, у якій йшлося про те, що тодішнє політичне і господарське становище українського народу в Польщі вимагало від української громадськості зміцнення організованої національної праці і політичної боротьби, зокрема зміцнення організації та дисципліни в УНДО [16, с. 4].

Провідні кола УНДО цінити Є. Храпливого і часто висували його на різні "неполітичні" посади. Наприклад, після так званої "нормалізації", польським урядом звільнено з посади комісара Народного Дому в Львові М. Бачинського, адміністратором призначено Р. Вельопеля (поляк), додаючи йому "прибічну раду", до якої за рекомендацією УНДО, увійшли Є. Храпливий і Ю. Мудрак та поміркований "старорусин" А. Копистянський [17, с. 2].

Політика Польської держави між двома світовими війнами скеровувалась на асиміляцію національних меншин. Вона дала поштовх українцям для створення власної економічної опори на село. Авторами української економічної ідеї у 20–30-ті рр. були Ю. Павликовський, О. Луцький, Є. Храпливий, С. Кузик та багато інших. Вони стали творцями української кооперації у Польщі. Польські економісти ставили українську кооперацію – "Маслосоюз", "Центросоюз", "Українбанк",

"Сільський господар" з "Ревізійним союзом українських кооператив" у приклад польській громаді [4, с. 2].

Започаткування польською владою хліборобського самоврядування – хліборобських палат – призвело до зацікавлення представників українських хліборобських організацій та установ. "Справа хліборобського самоврядування у нас нова", – зазначав Є. Храпливий. З цією метою, він пропонував прочитати брошуру польського автора S. Miklaszewski "Isby Rolnicze" 1934 р., у якій обговорювалося хліборобське самоврядування у Польщі та інших країнах Західної Європи. Подавалася схема роботи хліборобських палат та фінансової структури. Є. Храпливий писав про цінність цієї брошури, позаяк у ній подавалися польські законодавчі постанови, що мали відношення до створення хліборобських палат. Цю книгу можна вважати "кодексом" хліборобського самоврядування [18, с. 372].

У щоденнику "Діло", а також у господарській пресі з'явилися статті Є. Храпливого, присвячені хліборобським палатам. У них автор для широкого кола читачів пояснював структуру, функції та роль хліборобських палат у розвитку сільського господарства. Даючи визначення хліборобській палаті Є. Храпливий писав – "це публично правові установи, що згідно з законом нормують працю над піднесенням хліборобської культури та бережуть інтересів-прав хліборобів даного району" [19, с. 15]. Такі установи діяли у західноєвропейських державах, найкращого розвитку досягли в Німеччині. У Польщі існували хліборобські палати на території Познаньщини і Помор'я, які колись належали Німеччині, на інших територіях держави їх запровадили у 1934 р.. Є. Храпливого найбільше цікавили хліборобські палати, що запроваджувались на території, заселеній українцями [20, с. 199].

Згідно з законом, "який покликав до життя" хліборобські палати, повинні дбати за піднесення рівня хліборобської культури через надання напрямку усій хліборобській роботі та через нагляд над цією роботою добровільних хліборобських товариств [20, с. 201].

На думку Є. Храпливого, практичну роботу над піднесенням сільського господарства мали виконувати хліборобські товариства, і лише у деяких сферах сільського господарства працювали хліборобські палати [20, с. 199].

Хліборобські палати перебрали на себе частину роботи, яку раніше виконувала державна влада та отримали додаткові права на упорядкування сільськогосподарських справ у своєму районі. Як стверджував Є. Храпливий: "З представленням цих прав та обов'язків хліборобських палат видно, що їх праця на нашому терені мусить відноситися передовсім до тої господарської праці, яку веде "Сільський господар", а далі і вся наша кооперація". В свою чергу Є. Храпливий закликав насамперед товариство "Сільський господар" та представників інших українських господарських організацій не лишень цікавитись працею Хліборобських палат, але й слідкувати за їхньою роботою та тим хто входив у її склад [21, с. 2].

Кожною хліборобською палатою правила рада, що складалася з різної кількості радників. Склад ради формували так: певну кількість радників обирали повітові, територіальні самоврядні організації, а частину вибирали запропоновані міністром сільського господарства господарські організації, крім того радниками обирали згідно з рішенням міністра осіб які були визначними фахівцями в галузі сільського господарства, або працювали у господарських організаціях як громадські діячі. Тобто обраними до ради хліборобської палати могли бути лише ті, хто безпосередньо працювали на ріллі, особи з вищою освітою й працюючі у хліборобських організаціях, або діячі з фаховою агрономічною освітою хоча б середньою [20, с. 200].

Згідно з статутом, рада хліборобської палати була ухвалюючим і контролюючим органом, вона вибирала управу, що вела безпосередньо усі справи палати, а також комісії, яким подавалися до розгляду справи з окремих питань сільського господарства [22, с. 15]. Комісії розглядали усі ці питання і ухвалювали рішення, що приймала управа з правом змінювати їх. Для виконання усіх справ палати мали бюро, кероване директором [23, с. 3].

На 1934 р. українські представники були лише у Львівській хліборобській палаті. До ради Львівської хліборобської палати увійшли 97 радників – 15 з яких українці, крім того ще 11 радників, що належали до російських організацій [24, с. 3]. З українців до складу увійшли: шестеро з виборів територіального самоврядування, п'ятеро від українських господарських установ (серед них і Є. Храпливий від "Сільського господаря" на 6 років) та ще четверо осіб, призначених міністром хліборобства [25, с. 1].

На першому засіданні Львівської хліборобської палати, 21 березня 1934 р. обрано президента палати К. Папару а його заступником Т. Войнаровського, президента "Сільського господаря", М. Луцького, Є. Брилинського, І. Шепаровича, як членів управи [26, с. 2]. Крім того, українські радники увійшли до окремих комісій хліборобської палати. Наприклад, Є. Храпливий увійшов до комісії годівлі безрогої худоби, хліборобського вишколу молоді та видавничої комісії [27, с. 205].

Українські радники у Львівській хліборобській палаті об'єдналися в Український клуб, що перебував у помешканні "Сільського господаря" у Львові. Головою Українського клубу в Львівській хліборобській палаті був Т. Войнаровський, заступниками Ю. Павликовський та О. Луцький, секретарем Є. Храпливий. Про роботу Львівської хліборобської палати українську громадськість повідомляв Український клуб у господарській пресі, передусім у часописі "Сільський господар" та "Український агрономічний вістник" [28, с. 1].

Проблеми, які розглядала рада Львівської хліборобської палати носили різний характер. Так, на річному засіданні ради, що відбулося 4 лютого 1936 р. обговорювали проблему української мови у Львівській хліборобській палаті, позаяк представники Українського клубу (Ю. Павликовський, Є. Храпливий та ін.) відстоювали право використання рідної мови, що, на їх думку, було основною вимогою у взаєминах серед культурних народів. Після довгих дискусій цю проблему було вирішено на користь українців. Подальше засідання перейшло до обговорення низки питань, пов'язаних з роботою палати, а саме те, що палата мала бути лише контролюючим і координуючим чинником, хліборобською освітою, кооперативним молочарством, діяльністю "Сільського господаря", податків, меліорації і комасації, стипендій для студентської молоді. На завершення засідання відбулися перевибори до управи палати, у зв'язку з поданням Т. Войнаровського у відставку. На його місце обрано М. Луцького, заступниками управи Є. Храпливого, та С. Долянського [29, с. 3].

На початку 1938 р. сформовано другий склад Українського клубу у Львівській хліборобській палаті, головою якого обрано Ю. Павликовського, заступниками О. Луцького та М. Кузьміна, секретарем залишився Є. Храпливий. Перед новим складом Українського клубу постала проблема допомоги селянству своєю працею та знаннями, а також скерування діяльності Львівської хліборобської палати у необхідне для українців русло [19, с. 229].

Отже, громадська діяльність Є. Храпливого розпочалася ще за шкільною партою, коли він разом із своїм старшим братом Романом входив до складу юнацької спортивної дружини "Поділля III". Навчаючись у Відні, Є. Храпливий став членом студентського товариства "Січ", проявив себе активним діячем, відігравав одну із провідних ролей у студентському русі, "Пласті", "Просвіті" та "Рідній школі".

Будучи українським патріотом та одним з керманчів сільськогосподарської роботи на західноукраїнських землях, не стояв осторонь політичної ситуації в краю, а був громадсько-активним належав до УНДО та брав активну участь у діяльності Львівської Хліборобської палати. У 20–30-ті рр. разом з економістами, кооператорами і банкірами входив до творців західноукраїнської політекономії.

Список використаних джерел

1. Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот / С. Злупко. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 283 с. 2. Кузеля З. Професор директор Євген Храпливий / Зенон Кузеля // Свобода, Jersey City and New York. – 1949. – Ч. 115. – С. 3. 3. Ключковська І., Гумницька Н. Українська діаспора в об'єктиві сучасності – національно-політичний та духовно-культурний феномен (перша-третя хвилі еміграції) [Електронний ресурс] / Ірина Ключковська, Наталія Гумницька // Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою. – Режим доступу до статті: [%3A2010-03-11-12-07-01&catid=26](http://www.miok.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=178) %3A2010-03-12-08-52-43&Itemid=47. 4. Кедрин І. Євген Храпливий / Іван Кедрин // Свобода, Jersey city and New York. – 1984. – Ч. 90. – С. 2. 5. Сушко В. Завершується книга про віденську "Січ" / Володимир Сушко // Свобода, Jersey city and New York. – 1993. – Ч. 228. – С. 3. 6. Кузеля З. Св. п. Є. Храпливий / Зенон Кузеля // Свобода. – Parsippany and New York. – 1998. – Ч. 106. – С. 4. 7. Роговий В. Документи комісії допомоги українському студентству в діаспорі як джерело до вивчення жертвності нашого народу в ім'я освіти / В. Роговий // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Випуск 11. – Київ, 2007. – С. 39–43. 8. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Збірник на пошану Зенона Кузеля. Т. CLXIX / За ред. В. Янева. – Париж-Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто-Сідней. – 1962. – 250 с. 9. Качор А. Євген Храпливий. З приводу 30-ліття смерті передового українського економіста і дослідника сільського господарства / А. Качор. – Вінніпег, 1980. – 31 с. 10. Кузишин-Голубець Г. Історія Лісових Мавок. [Електронний ресурс] / Галя Кузишин-Голубець // Режим доступу до статті: <http://20.usp.plastscouting.org/istoria.htm>. 11. Качор А. Євген Храпливий. З приводу 30-ліття смерті передового українсько економіста і дослідника сільського господарства / Андрій Качор // Свобода. – Jersey city and New York. – 1979. – Ч. 149. – С. 2. 12. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний. – Київ: Либідь, 1991. – С. 369. 13. Після Народного З'їзду. Про те, що найбільше заабсорбувало увагу Народного З'їзду // Діло. – Львів, 1932. – Ч. 69 (13018). – С. 1. 14. Народний З'їзд У Львові // Діло. – Львів, 1932. – Ч. 68 (13017). – С. 1–2. 15. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 1–2. 16. Засідання Центрального Комітету УНДО. Загальні дискусії. Вибір повної президії // Діло. – Львів, 1932. – Ч. 79 (13028). – С. 4. 17. Качор А. Євген Храпливий. З приводу 30-ліття смерті передового українського економіста і дослідника сільського господарства / Андрій Качор // Свобода. – Jersey City and New York. – 1979. – Ч. 153. – С. 2. 18. Храпливий Є. Хліборобські палати / Є. Храпливий // Український Агрономічний Вістник. – Львів,

1934. – К. 4. С. 372. 19. Храпливий Є. Другий склад Українського Клубу у Львівській Хліборобській Палаті / Є. Храпливий // Календар "Сільський Господар" за рік 1938. – Львів, 1937. – С. 225–230. 20. Храпливий Є. Про хліборобські палати / Є. Храпливий // Календар "Сільський Господар" на 1935 рік. – Львів, 1934. – С. 199–204. 21. Храпливий Є. З весною відкриють Хліборобську палату у Львові / Є. Храпливий // Діло. – Львів, 1933. – Ч. 17 (13256). – С. 2. 22. Храпливий Є. Хліборобська Палата у Львові / Є. Храпливий // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1933. – Ч. 22. – С. 15–16. 23. Храпливий Є. Хліборобські палати у Львові / Є. Храпливий // Діло. – Львів, 1933. – Ч. 131. – С. 3. 24. Економічний огляд. Наші радники Хліборобської Палати у Львові // Діло. – Львів, 1934. – Ч. 73 (13618). – С. 3. 25. Українські радники у Львівській Хліборобській Палаті // Діло. – Львів, 1934. – Ч. 29 (13574). – С. 1. 26. Відкриття Львівської Хліборобської Палати // Діло. – Львів, 1934. – Ч. 77 (13622). – С. 2. 27. Українські радники у Львівській Хліборобській Палаті // Український Агрономічний Вістник. – Львів, 1934. – К. 2. – С. 205. 28. Український Клуб у Львівській Хліборобській Палаті // Діло. – Львів, 1934. – Ч. 107 (13652). – С. 1. 29. Річне засідання Ради Львівської Хліборобської Палати // Діло. – Львів, 1936. – Ч. 29 (14277). – С. 3.

Natalia Lubkovich

PUBLIC-POLITICAL ACTIVITY OF E. KHRAPLIVYI

In the article, on the basis of analysis of the periodic press, investigational public and political activity of E. Khraplivi in the first half of XX age.

Key words: E. Khraplivi, public activity, political activity, Ukrainian National-democratic Association, Lviv tilling chamber.

Наталія Лубкович

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Е. ХРАПЛИВОГО

В статье, на основе анализа периодической прессы, исследовано общественную и политическую деятельность Е. Храпльового в первой половине XX века.

Ключевые слова: Е. Храпльовый, общественная деятельность, политическая деятельность, Украинское Национально-демократическое Объединение, Львовская хлебопашеская палата.

УДК 94 (477)

Андрій Кліш

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ХРИСТІАНСЬКО-КОНСЕРВАТИВНОЇ ТЕЧІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано політичні аспекти діяльності представників суспільно-християнського руху в Східній Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Східна Галичина, християнсько-консервативний рух, народовці, політична діяльність, національні інтереси.

Функціонування українського християнсько-консервативного руху в Східній Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст. – важлива складова всеукраїнського національно-культурного, суспільно-політичного, господарсько-економічного поступу, що ґрунтувався на загальнолюдських морально-етичних засадах, всебічному розширенні наукового світогляду, духовному збагаченні й культурному вихованні нації, піднесенні рівня освіти й науковості, втіленні у життя національних прагнень багатьох поколінь українців.

Актуальність дослідження ґрунтується на необхідності вивчення та узагальнення досвіду функціонування українського християнсько-консервативного руху в Східній Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст., активна організаційна праця якого виступала важливим чинником і критерієм морального, духовного й культурного збагачення українства.

Об'єкт статті – суспільно-політичні процеси у Східній Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – український християнсько-консервативний рух як важливий чинник консолідації українства, формування національної свідомості й національно-культурного поступу в досліджуваний період.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі ґрунтовного, об'єктивного й комплексного аналізу дослідити ідеологічні засади українського християнсько-консервативного руху в Східній Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Об'єкт, предмет і мета дослідження обумовили вирішення таких основних завдань: проаналізувати основні ідеологічні засади християнсько-консервативного руху; простежити еволюцію його політичних вимог; дати цілісну й об'єктивну оцінку участі християнсько-консервативного руху у формуванні національної свідомості українства.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, загальну характеристику суспільно-християнській течії досліджуваного періоду здійснили Т. Антошевський [32], С. Гелей [33], І. Нагаєвський [34]. Визначним діячам цієї течії присвячені розвідки Т. Батенка [35], О. Гриб [36–37], І. Сохоцького [38], І. Левицького [39], А. Кліша [40].

Основу джерельної бази статті складають матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові та тижневика "Руслан" – видання суспільно-християнської течії.

Із створенням католицького русько-народного союзу (далі – КРНС) українська християнсько-консервативна течія у Східній Галичині вийшла на якісно новий рівень розвитку. Митрополит С.Сембратович мав намір створити клерикальну організацію, однак лідерам християнсько-консервативної течії вдалось його переконати відмовитись від цієї ідеї. Натомість, О.Барвінський запросив до створення КРНС групу світської інтелігенції [1, арк. 5].

Про нову українську політичну організацію йшлося на зібранні деканальних представників, скликаному митрополитом С.Сембратовичем у грудні 1896 р. Незважаючи на його заклики, більшість священників не підтримала ідею створення клерикальної організації або перетворення КРНС на таку [2, арк. 10]. Про створення КРНС стало відомо при папському престолі. Папа Лев XIII цікавився діяльністю КРНС у представника греко-католицької церкви при Ватикані о. Василя Левицького [3, арк. 17].

Опозиційні народовці на чолі з Ю.Романчуком, Є.Олесницьким, К.Левицьким у вересні-грудні 1896 р. укладають з москвофілами політичний союз – так звану "консолідацію" – заради спільної участі у виборах до парламенту у 1897 р. [4, арк. 39]. "Діло" вказувало, що ініціатором консолідації виступило згадане зібрання [5, арк. 4], хоча було відомо, що консолідація готувалась ще з 1893–1894 рр. КРНС відразу став в опозицію до консолідації, чим самоізолювався в українському політичному просторі й викликав хвилю гострої критики. "Діло", "Галичанин" та інша опозиційна преса розглядала КРНС і його лідерів як національних зрадників, що продались полякам [6, арк. 3]. Цьому явищу певною мірою сприяли й польські чинники на чолі з графом К.Бадені, що відверто визнавали О.Барвінського єдиною українською політичною силою, з якою вони готові співпрацювати [7, с. 1].

Союз народовців з москвофілами трактувався КРНС як нове піднесення національно-культурного руху, об'єднання за свої виборчі права й розвиток на "народних основах" [8, с. 2]. КРНС, звісно, пропагував християнський підхід до вирішення політичних й соціальних проблем. Другий параграф статуту КРНС вказував на його мету: "дбати про релігійно-моральні, народні і економічні справи народу руского в Галичині, особливо ж про справи руских селян і міщан, на основах католицьких" [9, с. 3].

Партія на чолі з О.Барвінським намагалась не афішувати своєї лояльності до крайової влади, обмежуючись заявами вірності Габсбургам. Проте постійні закиди з боку польських кіл про намір співпрацювати виключно з КРНС, призвели до того, що його лідери змушені були відмовитись від політичної діяльності на користь участі у парламентській діяльності з метою захисту соціально-економічних та культурно-освітніх прав українців Східної Галичини.

12 лютого 1897 р. О.Барвінський виступив у Галицькому сеймі з ґрунтовною промовою щодо погіршення економічного стану східногалицького селянства. Ця промова чітко висвітлювала основний політичний принцип О.Барвінського і його послідовників [10, арк. 7]. Варто зауважити, що парламентська діяльність християнсько-консервативної течії, починаючи з 1897 р., в основному зосереджувалась на складному економічному становищі українців Східної Галичини.

Значна частина народовців вбачала консолідацію з москвофілами у Галицькому сеймі як відступ від основних принципів і засад національно-культурного розвитку. З іншого боку, польська сеймова більшість мала підставу звинувачувати КРНС у співпраці з москвофілами й орієнтацією на Росію. Внаслідок пропагандистської діяльності польської більшості Галицького сейму, значна частина греко-католицького духовенства відвернулася від КРНС. На зборах, скликаних А.Вахнянином у Львівському окрузі, не було жодного греко-католицького священника, який би схвально оцінив діяльність КРНС у парламенті та сеймі й висловив йому довіру на наступних виборах [11, с. 4].

"Руслан" висвітлював передвиборчу програму КРНС, що ґрунтувалась на ідеях співпраці з москвофілами, відкидання демагогії й популізму [12, арк. 2]. Наголошувалось на християнсько-католицькій позиції КРНС, співзвучній з передвиборчим посланням українських греко-католицьких владик. У посланні йшлося про загрозу для церкви з боку соціалізму, а тому церкві залежало на результатах виборів, через що єпископи рекомендували обирати справжніх патріотів [13, арк. 4].

Розвиток передвиборчого руху призвів до загострення політичних відносин у Східній Галичині й, одночасно, до політичного піднесення населення і недовіри та спротиву політичній пропаганді. Оцінивши ситуацію і розуміючи невідгідність своєї позиції в суспільстві, КРНС був змушений відмовитись від участі у виборах як політична партія. 24 лютого 1897 р. на зборах політичного комітету союзу вирішено самоусунути від виборчої боротьби через неможливість її нормального ведення в існуючих умовах. КРНС не висловлював солідарності з іншими українськими політичними угрупованнями і вважав ідею порозуміння не на часі [14, арк. 11].

Остаточна позиція КРНС висловлювалась у заяві від 8 березня 1897 р., у якій наголошувалося на тому, що приступаючи до виборчої боротьби, КРНС мав намір працювати над примиренням поляків і українців у Східній Галичині. Проте відверті зловживання польської крайової влади і радикалізм певних українських кіл не дозволили їм реалізувати свої засади. КРНС відстоював необхідність дотримання конституції Австро-Угорщини, гарантованих нею національних прав і закликав виборців підтримати тільки тих українців, які визнають свою національність і признають себе католиками [15, арк. 23]. Відмовившись від участі у виборах як партія, КРНС продовжував підтримувати кандидатури окремих своїх діячів або інших поміркованих народовців.

З наближенням виборів у 1879 р., політична ситуація у Східній Галичині загострювалася. Влада вдавалася до репресій, застосування силових методів, арештів, навіть священників. Це значно ускладнювало позицію християнсько-консервативної течії, погіршувало ставлення до них з боку інших українських партій і народних мас загалом; проповідуваними ними мирні, легальні методи політичної боротьби явно не відповідали характеру суспільних відносин. Одночасно зростала популярність радикальних закликів і методів, а поряд з тим, лідерам консолідації вдалось повернути на свій бік народні маси і значно їх активізувати [16, арк. 12]. Вибори до парламенту в Східній Галичині відбулись із значними зловживаннями з боку місцевої влади, застосуванням сили і сутічки поліції з виборцями.

Внаслідок виборів депутатські мандати отримали дев'ять галицьких українців та два українці з Буковини. Серед них: представники християнсько-консервативної течії – О.Барвінський, А.Вахнянин, І.Гробельський, М.Каратницький, К.Мандичевський, К.Охримович; опозиційно-народовської – Т.Окуневський, Д.Танякевич; соціал-демократів – Р.Яросевич [17, арк. 5–6]. Замість семи депутатських мандатів українці мали вже дев'ять. Однак лідери консолідаційного блоку народовців і москвофілів були цими результатами відверто невдоволені. Особисто Ю.Романчук не переміг у жодному з п'яти округів. Москвофіли, незважаючи на підтримку народовців, не отримали жодного мандата. Репресії виборами не закінчились. Одразу після них розпочались судові процеси над найактивнішими громадськими діячами, у тому числі – духовенством.

Результати й умови проведення виборів викликали хвилю критики з боку КРНС і його лідерів. Поширювалася думка, що перемога КРНС була досягнута не так голосами виборців, як підтримкою віденського уряду. Звинувачення в запродавстві за мандати утруднювало діяльність КРНС, його організаційний розвиток [18, арк. 7].

Газета «Руслан» пропонувала відмовитись від взаємних звинувачень й судових розбирань, а перейти до конкретної праці для народу. Часопис звертав увагу новообраних депутатів на основне завдання їхньої парламентської діяльності: відстоювання національно-культурних та економічно-господарських інтересів галицьких і буковинських українців. Орган християнсько-консервативної течії звертався і до австро-угорської влади, наголошував на тому, що національно-культурне та економічно-господарське піднесення українців Східної Галичини і Буковини зміцнить й саму імперію. Для виконання поставленої програми часопис радив українським депутатам співпрацювати з депутатами, які стояли на позиціях «справедливості національної і економічної» [19, с. 2–3].

Отже, внаслідок політичних обставин КРНС не брав участі у виборах до парламенту як партія, а лише підтримував своїх представників. У результаті виборів шість з дев'яти обраних галицьких українських депутатів належали до КРНС. У цілому вибори пройшли зі значним зловживанням влади. Незадоволення результатами виборів, методами їхнього проведення призвело до загострення політичних відносин в краю і критику КРНС.

Лідери християнсько-консервативної течії зосередились в основному на роботі в громадських організаціях, парламенті та сеймі. Працю в Державній раді О.Барвінський, А.Вахнянин та інші депутати доповнювали діяльністю в Галицькому сеймі. На відміну від парламенту тут вони займались переважно економічно-господарськими справами. А.Вахнянин продовжував популяризувати спілку Райфайзена. О.Барвінський виступав у справі охорони і консервації пам'яток архітектури, передусім, сакральних, зниження цін на сіль тощо.

Насамперед він звертав увагу на значні фінансові витрати з крайового бюджету на сесії сейму. Для покращення економічного стану О.Барвінський пропонував не збільшувати податки, а вимагати від уряду більшої участі краю у розподілі існуючих податкових коштів. Також, він визнав недоцільним

прийняття закону про неподільність селянських угідь, коли для вихідців зі села не було створено нових робочих місць. О.Барвінський пов'язував процес гальмування економічних питань з політичними мотивами. На його думку, польські дідичі, заявляючи, що усі досягнення українців – виключно їхня заслуга, сприяли розвитку москвофільства й агресивного ставлення до християнсько-консервативної течії українського політикуму. О.Барвінський радив, звертаючись до польських депутатів, з християнською любов'ю ставитись до українців у Східній Галичині [20, арк. 12–13].

Важливу роль християнсько-консервативна течія посідала у релігійно-церковних питаннях. Особливо у взаєминах християнсько-консервативної течії з єпископом А.Шептицьким. Владика роз'яснював суть християнського вчення у житті людини, його ролі у суспільних процесах, налагодженні миру у сім'ї й державі. Особлива увага зверталася на родинне життя, яке, на думку владики, відображалось на благополуччі суспільного життя, національному і релігійному вихованні молодого покоління [21, с. 29–49]. А. Шептицький протиставив християнське розуміння родини, поширюваними у цей час соціалістами, емансипації та громадянських шлюбів.

Поступово відбувається зближення А.Шептицького з лідерами християнсько-консервативної течії, він втягується у роботу контрольованих ними громадських організацій, налагоджується постійне листування між єпископом і О.Барвінським, у гостях у якого А.Шептицький неодноразово бував. Незадоволені правлінням А.Шептицького були москвофіли, оскільки він не йшов на відкритий конфлікт, чітко окреслив свою українську національну ідентичність, що суперечило їхній ідеології.

Лідери християнсько-консервативної течії поклали певні надії на єпископа А.Шептицького, вважали, що він зможе знешкодити антиунійні змагання москвофілів. Тим не менше на початку він також змушений був зважати на їхній вплив. Подальше знайомство єпископа зі східногалицькими москвофілами дало можливість зрозуміти справжні їх цілі, і тоді А.Шептицький цілковито з ними пориває [22, с. 505].

У такому твердженні є певна доля логіки. А.Шептицький не міг відразу відмовитись від підтримки значної частини кліру, який сповідував москвофільські погляди. Москвофіли-священники вбачали у молодому владиці польський наступ на церкву, тому й чинили йому різні перепони. Зрештою, український національний табір не відрізнявся від них у ставленні до особи єпископа. Орган християнсько-консервативної течії постійно інформував про діяльність молодого владики. "Руслан" писав про те, що станіславівський єпископ А.Шептицький проводив візитацію найбільш віддалених гірських сіл, у багатьох з яких священники-москвофіли занедбали свої пастирські обов'язки тощо [23, арк. 13–14].

Лідери християнсько-консервативної течії поклали на молодого митрополита надію, що він позитивно вплине на галицько-українські відносини, очолить не тільки релігійно-церковне життя у Східній Галичині, але й національно-політичне, піднесе роль духовенства у суспільстві, сприятиме наверненню до церкви світської інтелігенції [24, с. 1–2; 25, с. 2–3]. Християнсько-консервативна течія шукала в особі нового митрополита А.Шептицького підтримки.

Для прихильників О.Барвінського і А.Вахнянина було характерне більш загальне розуміння проблем українців Східної Галичини. Вони постійно наголошували на християнсько-соціалній ідеології як противазі радикалізмові та соціал-демократії. Християнські консерватисти намагались викрити антирелігійну спрямованість соціал-демократів, активно роз'яснювали доктринальні різниці у світогляді християн та соціалістів. Зрештою, вони ставили під сумнів можливість соціал-демократів бути віруючими християнами і їх здатність змінити суспільні відносини на краще [26, с. 4].

Отже, між діячами християнсько-консервативної течії та представниками лівих партій та рухів загострювались внутрішні, ідеологічні протиріччя, особливо в ставленні до релігії, зокрема, християнства та визначення його ролі у житті українців. О.Барвінський, відстоюючи домінуючі інтереси церкви у житті суспільства, у вихованні молоді та вирішенні соціальних проблем, намагався знайти для себе соціальну опору, щоб мати можливість зміцнити становище християнсько-консервативної течії у Східній Галичині.

Не можна не зауважити, що відбувалися зміни і в політичній орієнтації чільних діячів християнсько-консервативної течії. "Руслан" частіше критикував польські правлячі кола за відверте розгортання міжнародної ненависті [27, с. 3–4]. Усе це спонукало до пошуку радикальніших методів відстоювання своїх інтересів.

Зміна позиції християнсько-консервативної течії пов'язана з політикою правлячих польських кіл, які вважали, що вже зробили для українців Східної Галичини багато корисного. Проте ці зміни не означали, що вони збираються переходити у крайню опозицію. Загалом, політична ситуація у Східній Галичині характеризувалася тим, що українські націонал-демократи знову зближувалися з москвофілами, що відштовхувало від них християнських консерватистів. Польські правлячі кола вже не збирались підтримувати О.Барвінського. Його прихильники усвідомлювали цю зміну в польській політиці. Польська преса розпочала небувалий наступ на українство [28, с. 1].

Складна ситуація не дала жодної користі О.Барвінському та його однодумцям. Крайова влада поширювала думки про те, що О.Барвінський нав'язував контакти з радикалами. Ці думки поширювала й московфільська преса [29, с. 3–4]. Варто наголосити на тому, що «Руслан» також подавав більше критичних статей, що стосувалися як крайової влади, так і московфілів, що свідчило про певну переорієнтацію християнсько-консервативної течії. Ю.Романчук взагалі пропонував утворити спеціальний трибунал для розслідувань дій крайової влади у відношенні до українців Східної Галичини [30, арк. 7–8; 31, с. 257].

Таким чином, поряд з тим, християнсько-консервативна течія, враховуючи несприятливі зовнішні обставини, намагалась зміцнитись зсередини. 4 жовтня 1901 р. відбулося зібрання, на якому ставилося питання розширення впливу. «Руслан» опублікував звернення до української інтелігенції із закликом до об'єднання з метою захисту інтересів українців у Східній Галичині, однак ці заклики не змогли дати серйозних результатів, оскільки християнсько-консервативна течія поступово втрачала свій вплив.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУ у м. Львові). – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 5. 2. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 10. 3. Там само. – Ф. 818. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 17. 4. Там само. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 39. 5. Там само. – Ф. 779. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 4. 6. Там само. – Ф. 382. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 3. 7. Наші наміри // Руслан. – 21 січня 1897. 8. Принцип національності // Руслан. – 7 лютого 1897. 9. Наші пляни // Руслан. – 21 лютого 1897. 10. ЦДАУ у Львові. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 7. 11. Рух виборчий // Руслан. – 13 лютого 1897. 12. ЦДАУ у Львові. – Ф. 382. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 2. 13. Там само. – Спр. 23. – Арк. 4. 14. Там само. – Спр. 24. – Арк. 11. 15. Там само. – Спр. 26. – Арк. 23. 16. Там само. – Спр. 29. – Арк. 12. 17. Там само. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 5 – 6. 18. Там само. – Спр. 14. – Арк. 7. 19. Дві задачі послів руских // Руслан. – 25 березня 1897. 20. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 12–13. 21. Пастирський лист до духовенства і вірних Станиславівської єпархії // Твори слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи. – С. 29–49 (том I). 22. Кедрин І. У межах зацікавлення / Кедрин І. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Бібліотека Українознавства НТШ, 1986. – 622 с. 23. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 13–14. 24. Новий митрополит Галицький // Руслан. – 15 листопада 1900. 25. Новий владика // Руслан. – 20 листопада 1900. 26. Чи може християнин бути соціал-демократом? // Руслан. – 17 листопада 1900. 27. Політика цькування // Руслан. – 25 червня 1901. 28. В рішучій хвилі // Руслан. – 4 вересня 1901. 29. Голоси преси // Руслан. – 8 вересня 1901. 30. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 382. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 7–8. 31. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму) / Чорновол І. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 288 с. 32. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Тарас Антошевський. – Львів, 1997. – 36 с. 33. Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / Гелей С. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І.Крип'якевича, 1996. – 122 с. 34. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с. 35. Батенко Т. Анатоль Вахнянин (1841–1908). Біля джерел національного відродження / Тарас Батенко. – Львів: Кальварія, Каменярь, 1998. – 140 с. 36. Гриб О. Олександр Барвінський в громадсько-просвітницькому русі західноукраїнських земель кінця XIX століття / О. Гриб // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 4. Серія Історія. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 66–74. 37. Гриб О. Внесок Олександра Барвінського в національно-культурне відродження західноукраїнських земель наприкінці XIX – на початку XX століття / Гриб О. І. // Українська культура: питання історії, теорії, методики. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених: У 2 ч. – Ч. 1. / Упоряд. І. М. Цуркан. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – С. 6–9. 38. Сохоцький І. Олександр Барвінський / Сохоцький І. // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1961. – С. 116. 39. Левицький І. Олександр Барвінський в історії культурного руху руского народу на Прикарпаття / Левицький І. Е. – Львів, 1901. – 118 с. 40. Кліш А. Кирило Студинський та християнсько-суспільний рух в Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.) / Андрій Кліш // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2006. – № 1. – С. 30–36.

Андрей Клиш

ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХРИСТИАНСКО-КОНСЕРВАТИВНОГО ДВИЖЕНИЯ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

В статье проанализированы идеологические основы общественно-христианского течения в Восточной Галиции в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: Восточная Галичина, христианско-консервативное движение, народовцы, политические аспекты, культурно-образовательная деятельность, национальные интересы.

Andriy Klish

POLITICAL ASPECTS OF CHRISTIAN-CONSERVATIVE MOVEMENT IN EASTERN GALICIA
LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The article analyzes the political aspects of the representatives of the social-christian movement in Eastern Galicia in the late XIX – early XX century.

Key words: Eastern Galicia, Christian conservative movement, economic aspects, cultural and educational activities, national interests.

УДК 334.73

Ірина Гавліч

ІДЕЇ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ У ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті проаналізовано формування у Східній Галичині української кооперативної ідеології у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., розкрито її роль у формуванні національної самосвідомості, піднятті рівня матеріального добробуту.

Ключові слова: кредитна кооперація, Східна Галичина, товариство "Просвіта", громадсько-політичні діячі, кооперативний рух.

Розбудова демократичної держави потребує обґрунтованого прогнозування шляхів соціально-економічного прогресу, що є неможливим без аналітичних і обґрунтованих оцінок питань суспільно-політичного та господарського розвитку України в минулому. Одним із ключових аспектів у цьому комплексі проблем є дослідження історії українського кооперативного руху у Східній Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Східній Галичині розпочалася просвітня та економічна діяльність на засадах самоорганізації та самозахисту. Кооперація стала масовою народною організацією, охоплювала різні аспекти тогочасного життя. Вона, захищаючи економічні і соціальні права галичан, виховувала їх національносвідомими громадянами. В основі діяльності українських кооперативів лежала національна кооперативна ідеологія, вироблена піонерами української кооперації початку ХХ ст.

Проблема формування української кооперативної ідеології у Східній Галичині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. все ще потребує серйозного дослідження, незважаючи на те, що вона не залишилася поза увагою науковців. Одними з перших, хто досліджував розвиток української кооперації у 70–90-х рр ХІХ ст. були В. Барвінський [1], С. Качала [6], К. Левицький [9]. Значне теоретичне і практичне значення для українців Східної Галичини мали праці К. Левицького [10], у яких автор пояснював причини політичної та економічної залежності українців, а шляхи виходу із ситуації, що склалася вбачав у створенні самодопомогових організацій.

До теоретичного обґрунтування засадничих ідей української кооперації у Східній Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст. вдавалися І. Франко [17], А. Ільченко (Жук) [4], Є. Олесницький [12], С. Кузик [8], які вбачали у кооперації засіб захисту національних інтересів українців, шлях до господарського і культурного розвитку українців.

У 1920–1930-ті рр. становище української кредитної кооперації досліджуваного періоду знайшло відображення у роботах К. Коберського, Ю. Павликовського [13; 7]. Вони розглядали кооперацію як природний вияв соціальної та громадської самоорганізації народу, джерело і рушійну силу його господарського та культурного саморозвитку в формах, узгоджених з ментальністю українців, умовами національно-політичного і соціально-економічного життя.

Після 1939 року вивчення історії українського національного кооперативного руху заборонялося. Вчені УРСР, силою обставин, мали дотримуватися класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, явищ і фактів.

Досліджувана проблема вивчалася науковцями з діаспори. Важливою для дослідження цієї проблеми є праця "Історія українського кооперативного руху" І. Витановича [2], у якій він обґрунтував передумови виникнення українського кооперативного руху, простежив динаміку розвитку кооперації з другої половини ХІХ ст. – 60-х років ХХ ст.

Із сучасних вітчизняних істориків слід виділити дослідження С. Гелея [3], С. Злупка [5], Б. Савчука [16] та інших.

Соціально-економічний розвиток Східної Галичини другої половини XIX ст., що перебувала у складі Австро-Угорської імперії, характеризувався наявністю залишків феодального землевпорядкування, аграрним перенаселенням, низькою оплатою праці, значною заборгованістю лихварям і банкам, високими податками.

Негативні соціально-економічні явища в українському селі та місті, посилені світовою аграрною кризою, сприяли формуванню у Східній Галичині в останній третині XIX – на початку XX ст. української кооперативної ідеології, творцями якої були інтелігенти, переважно юристи і письменники (Ю. Федькович, А. Жук, Ю. Бачинський, В. Навроцький, Є. Олесницький, М. Павликовський, І. Франко та ін.).

Як вважали представники народовського руху Галичини, кооперація мала здатність органічно ввійти у життя українців, яким здавна притаманні риси колективізму й взаємодопомоги, завдяки схильності до життя і праці в громаді [3, с. 215]. Ці зміни у поглядах пояснюються тим, що до керівництва рухом прийшли нові лідери, які належали до середовища світської інтелігенції, – такі професори і юристи, як Ю. Романчук, О. Огоновський, брати Барвінські. Під їх керівництвом народовці переходять до практичної роботи у масових організаціях, зокрема у "Просвіті". У 1871 р. проведено реформування товариства "Просвіта" – з власне просвітницької організації вона стала просвітницько-економічною.

За ініціативи В. Навроцького і В. Барвінського всенародні віча 1880 і 1883 років у Львові і в краї вперше порушили питання про об'єднання та координацію національних сил для громадсько-економічної праці, вони передбачали звільнення господарств українських селян за допомогою різного роду кредитних організацій від лихварських і банківських боргів. Тоді вперше прозвучало гасло "Економічна праця на користь селянства" і створення підвалин повноцінного національного життя [2, с. 164].

Ці погляди знайшли своє відображення у виступі В. Нагірного на Другому народному вічі русинів 17 червня 1883 р., текст якого написав І. Франко. Наприкінці цього важливого програмного документу сформульовано найважливіші завдання економічного поступу українців краю: "Часи поезії минули вже – і для того треба братися до праці, щоб не було запізно!.. Засновуймо свої каси позичкові і держім в наших руках, заводім зсипи збіжжя на лиху годину, підпираймо наші економічні і наукові товариства, не даймо і одної п'яді землиці нашої видерти собі з рук, помагаймо друг другові всюди і маймо око бачне на все, що около нас діється, – от наша програма, наша чинність!" [15, с. 7].

Серед західноукраїнських письменників одним із перших у поширенні кооперативної ідеології можна вважати Ю. Федьковича. У його оповіданні "Фармазони" йдеться про організацію позичкової каси на паях у селі Срібнарові. До речі, це видання "Просвіта" видала ще в 1873 р. Через три роки вийшла повість І. Наумовича "Мельникова Юстина", один із розділів якої теж присвячувався заснуванню кредитного кооперативу. Авторська ідея полягала в тому, що братства тверезості, засновані у сільських місцевостях мали організовувати ощадно-позичкові товариства [3, с. 217].

Праця В. Барвінського "Вексель і лихва – наша біда" застерігала селян перед лихварською кабалою, оскільки вони не були підготовлені до господарювання у ринкових умовах. Причинами важкого економічного становища галицьких селян В. Барвінський вважав лінивство, схильність до пияцтва, але найважливішою було лихварство, побороти яке він радив налагодженням дешевого кредиту для дрібних товаровиробників. Економіст згодом прийшов до висновку, що звільнення селян з лихварських пут – надважливе завдання. Необхідно "сотворити для нашого народа раціональний кредит, відповідаючий потребам і природі наших селянських господарств" практично кредит повинен мати нижчий відсоток, ніж максимальний чистий дохід від селянського господарства. Організація такого кредиту мала йти двома шляхами: по-перше, за допомогою держави, по-друге, при допомозі економічних асоціацій" [1, с. 16].

В. Барвінський рекомендував у громадах організувати кредитні установи, які б контролювали раціональність використання отриманих кредитів. "Треба – твердив він – звертати велику увагу на ощадність: учти, помагати, посередничати в складанню ощадностей і корисним льокуванню капіталів, особливо по містечках і селах треба наклоняти бідніших людей до складання гроша в початкових касах ощадності. При такій роботі будуть одиниці кріпко в'язатися в ту суспільність, в той народ, котрий їм дає добру основу до їх існування" [1, с. 17].

Важливим для формування української кооперативної ідеології став Перший український просвітньо-економічний конгрес, що відбувся у Львові 1–2 лютого 1909 року. Одна із секцій якого спеціально розглядала питання ідейних засад та організації українських кооперативів. Із основною доповіддю "Значення кооперації для нашого народу" виступав відомий громадський діяч і публіцист А. Жук (1880–1968 рр.).

У своєму виступі він детально охарактеризував соціально-економічне становище українців Наддніпрянщини і Галичини, прослідкував значну організуючу роль кооперації як організації, що

готує народ до самооборони і до досягнення соціальних, політичних та культурних цілей, передусім до здобуття національно-політичної незалежності. Підтвердивши необхідність політичної боротьби для досягнення національних і соціальних цілей, А. Жук запропонував ще один шлях, що підводив надійні основи під політичний та соціальний поступ українців і певною мірою гарантував його.

Це шлях економічного та культурного розвитку нації, на якому кооперації належатиме основна роль. Вона, за словами А. Жука, "утворить національну фабричну промисловість, дасть засоби для існування мільйонам голодного й безробітного люду, спинить еміграцію, зробить наше селянство сильнішим економічно остільки, щоб не допустити до руїни свого краю й колонізації його чужим елементом, запотребує величезні кадри інтелігентних робітників і тим утворить величезний ринок для національної літератури й штуки – цього найяскравішого вислову національної культури... Коли розпилена тепер народна маса буде зорганізована в економічні і просвітньо-культурні інституції, коли вся сіть наших інституцій буде об'єднана в національні союзи й федерації – тоді наш народ прибере форми організму, нації. І коли цей процес самоорганізації нації завершиться, тоді наступить самий важливий акт національно-політичної боротьби. Тоді ми поставимо дах на нашій національній будівлі, тоді введемо купол, на якому поставимо прапор самостійної нації" [14, с. 555].

Отже, проблему українських соціалістів "Що є першорядним завданням: досягнення соціальної справедливості чи забезпечення загальнонаціональних інтересів?" А. Жук розв'язав наступним чином: слід домагатися національного визволення, що забезпечується поряд з політичною діяльністю просвітницькою працею та діяльністю у сфері економічного розвитку нації, зокрема у кооперації. Остання поряд з іншими перевагами мала здатність згладжувати, а то й усувати соціальні суперечності [2, с. 165].

Переконаність, що "в міру того, як зростатимуть наші економічні національні організації кооперативні, ми все більше набиратимемо сили політичної", спонукала А. Жука до самовідданої праці у кооперації. Він намагався вивести український кооперативний рух із "ідейного непорозуміння і організаційного хаосу, подолати його філантропічний характер". Це зблизило його з галицькими діячами кооперації, які прагнули поширити серед українського кооперативного руху українців європейські принципи і методи праці. За словами І. Витанович, А. Жук намагався українську кооперацію теоретично і практично "наблизити до світла, а передусім до всеукраїнської одности й усенаціональної плановости, щоб український кооперативний рух став доказовим засобом розвитку національного життя і сили" [2, с. 166].

Очевидно, що еволюція галицького політикуму та його бачення економічних проблем концентровано віддзеркалилась на діяльності І. Франка як політика, так і вченого-економіста. Аналізуючи суспільно-економічний стан селянства та жорстокі методи його експлуатації лихварським капіталом, він рекомендував використати кооперативну форму співпраці для боротьби з цим злом. "Тільки кооперативна боротьба за існування могла запевнити людині перевагу над іншими живими й неживими творами природи", – наголосив він у статті "Мисли о еволюції в історії людскости" (1881). Проти неграмотності – товариства тверезості, проти лихварства – кредитні спілки і громадські каси, проти економічних злиднів – крамниці, склади збіжжя тощо. Кооперативна ідея, на його думку, приведе до створення справедливого суспільства без "усяких привілеїв і всякого визиску" [5, с. 321].

У статті "Як би нам в біді рятуватися" учений так відповів на власне запитання: "Нам здається, що тут треба почати раду і роботу – від громади". Громадівське господарювання, що ґрунтувалося на об'єднанні зусиль і виробничих засобів, допомогло б подолати малоземелля, обмеженість ресурсів, неможливість застосування прогресивних технологій. "Одиною можливою тут поправою, – зазначив І. Франко, – вважаю устроєння обік переважної часті дрібних індивідуалістичних господарств також значнішого числа середніх господарств, зорганізованих на основі кооперації" [5, с. 324].

Органічною складовою економічної програми І. Франка була проблема звільнення українського народу від поневолення і возз'єднання всіх українських земель в єдиній незалежній державі. У центрі національно-культурного руху мали стати економічні проблеми. "Економічне питання таке важке, таке основне, – говорив він, – що й при справі політичної самостійності всякого народу не то що покинути не можна, але треба класти його як вихідну точку" [5, с. 324].

Є. Олесницький, працюючи над програмою українського національного життя у Галичині, один із перших почав виступати з переконаннями безнадійності політичної боротьби без опори на економічно заможне громадянство. "Економічна незалежність єсть першим і найконечнішим умовієм розвитку народного або національного" – писав він. [12, с. 19].

Важливу роль у популяризації кооперативної ідеї відіграв визначний громадський та кооперативний діяч, економіст і агроном К. Паньківський. На його думку, кооперативні спілки повинні стати "великою школою життя" для їх членів і осередками морального виховання. Вони, на

його думку, повинні були виробити найкращу національну свідомість і досконалий тип людини. А кооперативи є осередками "правдивої демократії", тому здатні витворити "вільного чоловіка" в українському суспільстві [5, с. 309].

У своїх статтях на суспільну тематику К. Паньківський, звертаючись до інтелігенції, намагався акцентувати увагу на економічну діяльність, переконував, що вона має не менш важливе значення для національно-визвольного руху, ніж діяльність у сфері освітянської роботи. У своїй праці "Помагаймо собі самі..." він писав: "В історії нема випадку, щоб культурно більш розвинутий і заможний народ допоміг розвинути бідніший від себе нації з одної лише сентиментальності..." [5, с. 310].

Відомий тогочасний український економіст К. Кульчицький у 1904 р. закликав "Помагаймо собі самі, бо ніхто нам не допоможе", а в 1910 р. він зазначав "Засади багатонаціональності кооперативів не можуть мати місця у таких багатонаціональних краях, як Галичина, бо вона зміцнила би лише позицію народів сильніших на користь народів слабших...". Учений попереджав, що без ліквідації дискримінації українців у економічних питаннях не можливі польсько-український політичний діалог та співпраця, адже "економічні інтереси в міжнародних відносинах завжди були і є причиною ворожнечі і війн..." [9, с. 200].

Отже, особливістю і досягненням української галицької економічної думки була її державницька позиція. Уперше було заявлено, що суспільно-національне і соціально-економічне відродження нерозривно пов'язане, а для досягнення цієї мети необхідна праця усіх верств української громадськості.

Список використаних джерел

1. Барвінський В. Вексель і лихва наша біда / В. Барвінський. – Львів, 1875. – 34 с. 2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософської Секції НТШ. / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство Української Кооперації, 1964. – 624 с. 3. Гелей С. Теорія та історія кооперації: Підручник / С. Гелей, Р. Пастушенко. – К.: Знання, 2006. – 513 с. 4. Жук А. Українська кооперація в Галичині / А. Жук. – Київ: Друкарня Другої Артлі, Велика Володимирська 43, 1913. – 60 с. 5. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки / С. Злупко. – Львів: Євросвіт 2002. – 528 с.: іл. 6. Качала С. Що нас губить, а що допомогти може / С. Качала. – Львів, 1870. – 28 с. 7. Коберський К. Про кредит і сільські каси (райфазенки) / К. Коберський. – Львів: "Сільський господар", 1928. – 40 с. 8. Кузик С. Про кооперацію, її поширення і значіння для нас (3 нагоди першого просвітньо-економічного конгресу у Львові) / С. Кузик. – Львів, 1909. – 79 с. 9. Кульчицький К. Лихва і кооперація кредитова / К. Кульчицький // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу ревізійного / Ред. О. Саєвич, А. Жук. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. З друкарні "Діла", 1913. – Ч. 11–12 – С. 200–203. 10. Левицький К. Про каси позичкові. З статуту товариства каси позичкової "Власна помочь" / К. Левицький. – Львів, 1889. – 46 с. 11. Левицький К. Про нові спілки господарські / К. Левицький. – Львів, 1904. – 40 с. 12. Олесницький Є. Реферат економічний д-ра Євгенія Олесницького выголошений на вѣчи народнѣмъ въ Станиславовѣ дня 4 н. ст. липня 1892 / Є. Олесницький. – Львів: Накладомъ автора. Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка подъ зарядомъ К. Беднарского, 1892. – 29 с. 13. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху / Ю. Павликовський. – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – 16 с. 14. Перший український просвітньо-економічний конгрес уладжений Товариством "Просвіта" в сороклітє заснованя у Львові в днях 1. і 2. лютого 1909. року. / Протоколи і реферати зредагували Д-р І. Брик і Д-р М. Коцюба; Коштом і накладом Товариства "Просвіта" – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1910. – XIV, 2, 655 с. – (На авантитулі назв.: Пропамятна книга). 15. Резолюція Руского Всенародного Віча, котре старанням львовських Русинів відбулося в "Домі Народнім" на дни 17. (29) червня 1883 р. 16. Савчук В. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) / В. Савчук. – Івано-Франківськ: Плай, 1999 – 121с. 17. Франко І. Земельна власність у Галичині // Збір. Творів у 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 44 – Кн. 1. – С. 546–576.

Ірина Гавлич

ИДЕИ КООПЕРАТИВНОГО ДВИЖЕНИЯ ВО ВЗГЛЯДАХ УКРАИНСКИХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ДЕЯТЕЛЕЙ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX СТ.)

В статье проанализировано формирование в Восточной Галичине украинский кооперативной идеологии в конце XIX – начале XX века, раскрыта ее роль в формировании национального самосознания, повышении уровня материального благосостояния.

Ключевые слова: кредитная кооперация, Восточная Галиция, общество "Просвіта", общественно-политические деятели, кооперативное движение.

Irina Havlich

IDEA OF COOPERATIVE MOVEMENT IN VIEWS UKRAINIAN PUBLIC-POLITICAL FIGURE
EASTERN GALICIA (THE END OF XIX – BEGINNING XX CENTURY)

The article analyzes the formation in eastern Galicia the Ukrainian cooperative ideology in the late XIX – early XX century, reveals its role in shaping national identity, raising the level of material prosperity.

Key words: Credit cooperatives, Eastern Galicia, society was highly active, social and political figures, the cooperative movement.

УДК 63 (477.87)

Неля Жулканич

**АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В РЕГІОНІ КАРПАТ
(СЕРЕДИНА XIX – 20–30-ТІ РР. XX СТ.)**

У статті проаналізовано аграрні перетворення, здійснювані на теренах карпатських областей України впродовж середини XIX – 20–30-х рр. XX століть, зокрема причини та наслідки відміни панщини в Австро-Угорській імперії та реформування сільського господарства карпатських областей урядами Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії у міжвоєнний період.

Ключові слова: Карпати, аграрні перетворення, сільське господарство, селянство, реформи.

Дослідження історичних аспектів розвитку аграрних відносин сучасного українського села є надзвичайно актуальним на сьогодні. Адже нинішні зміни форм господарювання в сільському господарстві за своїми масштабами і радикальністю перевершують сутність соціально-економічних трансформацій, що відбувалися в аграрній сфері України у XIX–XX ст. Проте здійснюючи сучасне реформування аграрного сектору незалежної України слід враховувати уроки минулого.

Питання формування аграрних відносин в областях українських Карпат привертали й продовжують привертати увагу багатьох науковців-дослідників. Проблеми аграрних реформ та аграрних відносин в регіоні відображені у працях В. Ботушанського, М. Герасименко, О. Гуцуляка, І. Коломійця, М. Лендел, І. Шульги [1–6; 14] та інших.

Метою статті є оцінка аграрних перетворень, здійснюваних на теренах карпатських областей впродовж середини XIX – 20–30-ті рр. XX століть.

До "возз'єднання" з УРСР західноукраїнські землі в різні періоди перебували у складі декількох іноземних держав. Проте територіальні зміни не покращили соціально-економічного становища населення цих земель. Воно залишалося злиденим в силу відсталих аграрних відносин та колоніальної політики урядів. Фільваркове поміщицьке господарство формувало уклад тогочасного села, селянам належали лише невеликі клаптики ріллі. Крім того, що відробляли панщину, на них лежав ще й тягар державних та панських податків і повинностей – данина натурою (зерном – "осип", десятиною від бджіл тощо), чинш (оброк з луків, худоби) та інше.

Важким тягарем для селянства залишалося право пропінації. Цей привілей галицьких поміщиків передбачав примусову купівлю селянами горілки у поміщиків. На кожного мешканця віком понад 14 років припадало близько 14 літрів горілки щорічно [10, с. 106]. Лише у 1848 році цю повинність відмінено.

У середині XIX ст. в ряді країн Європи відбулися революції, основним завданням яких була ліквідація феодално-кріпосницьких відносин, повалення абсолютистських монархій, національне визволення та створення національних держав. В Австрійській імперії така революція мала місце у 1848–1849 рр. Незважаючи на те, що вона зазнала поразки, окремі її здобутки – скасування залежності, ліквідація обмежень в розвитку ремесел, дозвіл купівлі-продажу землі тощо – створили сприятливі умови для розвитку капіталізму. Проте, цей розвиток був нерівномірним і неоднаковим для різних територій Австрійської імперії.

Відсталі в економічному відношенні землі, а саме: Закарпаття та Галичина, до складу якої, на правах окремого округу, входила Буковина, перетворилися у аграрно-сировинний придаток австрійських провінцій, постачальника продуктів харчування і сировини для промислово розвинених регіонів та ринку збуту товарів. Внаслідок цього економічний статус західноукраїнських земель серед інших провінцій імперії наближався до колоніального.

У ході революції 1848–1849 рр. австрійський уряд провів селянську реформу. Основним результатом її стало скасування панщини. На Закарпатті вона ліквідовувалася, згідно із законом, прийнятим, 18 березня 1848 р.; у Галичині – згідно із законом австрійського імператора Фердинанда I від 17 квітня 1848 р.; на Буковину дію цього закону мав декрет від 1 липня 1848 р. [4, с. 732].

У зверненні цісаря Фердинанда I повідомлялося про те, що панщинні та інші кріпосні повинності скасовуються з 15 травня. Далі йшлося конкретно про умови відміни панщини та інших повинностей:

“1) Відносини підданські враз зо всякими повинностями як господарів ґрунтових, так і халупників і комірників зносяться.

2) Сервітути існуючі остаються нетикані, але повинні вживатися тільки з відповідною оплатою, високість тої оплати залежить від добровільної умови.

3) Властивці дїбр днем 15 мая звільняються від оплати податку урбаріального, від обов'язку давання запомоги своїм підданим, від обов'язку закладання і провадження книг ґрунтових, від уплати податку на удержування сторожі безпеченства, від заступування підданих в справах спірних, від доставки рекрутів і сполучених з нею видатків і від додатку на кошти лічення підданих...” [14, с. 37].

Таким чином, повністю відмінялися підданські обов'язки (не для усіх категорій селян), наявні сервітути (тобто землі спільного користування селян та панів, до яких відносилися луки, пасовища, ліси тощо) залишалися недоторканими, тобто у власності панів, а за селянами залишалися лише їх польові наділи. За користування сервітутами селяни мали платити панам.

За втрату повинностей пани звільнялися від так званих “опікунських обов'язків” та цілої низки інших. До того ж вони отримували компенсацію: 1/3 вартості повинностей мала сплатити панам держава, а 1/3 прирівнювалася до вартості “опікунських” та інших обов'язків, а ще 1/3 компенсувалася вартістю сервітутів, останні дві сплачували селяни.

Внаслідок аграрної реформи поміщики втратили владу над селянами, проте були збережені поміщицькі маєтки та грошові прибутки у вигляді викупних платежів, щорічне отримання яких гарантував уряд.

Однак ліквідація залежності в результаті революції, не змінила на краще становище селян. Аграрна реформа, проведена урядом, ліквідувала панщину, однак не розв'язала аграрного питання, не зачепила основ поміщицького землеволодіння. Кількість поміщицької землі, включаючи державну та церковну залишалася незмінною і складала понад 40 %. До прикладу, у Східній Галичині у середині XIX ст. домініальні (поміщицькі) землі становили майже половину всього землекористування – понад 49 %, рустикальні (селянські) – близько 49 %, вільні (міських громад, вільних селян) – 4 %. Кількість же дрібних селянських господарств постійно збільшувалася. У Східній Галичині, на Буковині та у Закарпатті кількість дрібних селянських господарств була найбільшою. Наприклад, у Східній Галичині у 1859 р. вона становила 534 тис. у 1902 р. – вже 650 тис. [13, с. 12]. На одне селянське господарство припадало в середньому 8,9 морга, на одне поміщицьке землеволодіння – 755 моргів*.

Згідно з указом від 2 березня 1853 р. в інтересах поміщиків проводились відокремлення урбаріальних лісів і пасовищ від поміщицьких (сегрегація), а також зведення в єдиний масив розкиданих земель – ріллі і луків – селянських господарств (комасація). Оскільки указом не визначалася площа лісових масивів і пасовищ, що припадали на земельний наділ, то поміщики при проведенні сегрегації ошукували селян.

Грабнижницькою була і комасація. За своєю суттю вона планувалася як прогресивний захід, що сприяв би пожвавленню сільськогосподарського виробництва. Однак зазначене землевпорядкування, проведене державою з метою ліквідації розпорощення земельних ділянок і створення більших та краще придатних для використання, призвело до значного зменшення й до того дрібних селянських наділів. В результаті чого, кількість власників наділів розміром 85–175 га впродовж 1868–1895 рр. зросла на 96,4 %, 175–350 га. – на 20,1 %, тоді як кількість малоземельних та безземельних господарств зменшилася на 2 % [15, с. 131; 16, с. 52], незважаючи на поповнення цієї соціальної групи за рахунок розореного середнього селянства.

Зменшення розмірів земельних наділів селян відбувалося і внаслідок завищення рівня якості земель. Якщо раніше земля оцінювалася 2 чи 3 класом, то внаслідок втручання поміщика в процес її оцінки, земля зараховувалася до 1 чи 2 класу. Таким чином, селянин внаслідок комасації одержував менший, проте “кращої” якості наділ.

Загалом, земельне врегулювання призвело до поглиблення розшарування селян, збільшення кількості батраків та поденників, які за свою працю одержували вчетверо менше, ніж сільськогосподарські робітники в інших провінціях імперії.

* Морг – 0,575 га.

Низькою залишалася продуктивність сільськогосподарських земель, що перебували у володінні селян. Основними причинами цього були відсталі методи обробітку ріллі, повільне впровадження передових агротехнічних заходів. Відтак середня врожайність пшениці у Східній Галичині складала у 1869 р. – 8,9 ц з га, у 1896 р. – 10,5; жита відповідно – 8,7 та 8,5; вівса – 5,9 та 6,2 ц на га [16, с. 14]. Упродовж другої половини XIX ст. урожайність основних сільськогосподарських культур в регіоні залишалася у півтора-два рази нижчою, ніж в більш економічно розвинутих країнах Європи.

Маючи в користуванні невеликі наділи землі, менші за потреби прожиткового мінімуму**, селяни не могли навіть задовольнити власні потреби у продуктах харчування, змушені були шукати додаткових заробітків, наймаючись до поміщиків. Розорюючись, селяни поповнювали ряди сільського пролетаріату. На початку XX ст., як зрештою й напередодні Другої світової війни, $\frac{3}{4}$ населення західноукраїнських земель проживало на селі і було зайнято в сільськогосподарському виробництві [9, с. 17]. У селянських господарствах регіону українських Карпат на 1 га ріллі припадало вдвічі більше працездатних осіб, від потреби. Це зумовило масовий відтік працездатного населення в інші країни. У другій половині XIX ст. лише із Закарпаття та Галичини виїхало на заробітки понад 500 тис. осіб [5, с. 34].

У пореформений період для Західної України характерним було збереження значної земельної власності поміщиків, монастирів, держави. На початку XX ст. вона становила в Галичині 40,3 %, Буковині – 46 %, Закарпатській Україні – 70,9 % [8]. Руйнування поміщицької власності мало місце з кінця XIX ст., вона почала переходити до орендарів, посесорів, купців, селян. Землю перепродували спекулянти, підвищуючи ціну на 25–50 %. Значною кількістю землі володіла католицька й уніатська церква, буковинський православний релігійний фонд: у Галичині – 126 тис. га, Буковині – 270, Закарпатті – 20 тис. га [11, с. 58].

Повільними темпами, однак поступово збільшувалося й селянське землеволодіння за рахунок купівлі поміщицької землі, відбувався процес розшарування селянства, концентрації землі у його заможної частини. Якщо у 1868 р. було 1520 актів купівлі-продажу селянської землі, то в 1896 р. – 65671. До 80 % селянських господарств були без- і малоземельними. Оскільки земля стала товаром, її ціна постійно зростала. У Галичині 1 га землі в 1901 р. мав вартість 790 корон, а в 1906 р. – 1264 корони [15, с. 139].

Отже, у пореформений період для аграрних відносин в Україні було визначальним розширення та зміцнення приватної власності на землю, поступове зменшення поміщицького землеволодіння й зростання його іпотечної заборгованості.

На початку XX ст. Галичина, Буковина, Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорщини. Так, у 1900 р. близько 95 % населення займалося сільським господарством. Близько 70 % прибутку Західної України надходило від сільського господарства. У сільському господарстві безпрецедентне визискування селян при викупі землі та упорядкуванні справи сервітутів завело західноукраїнське село у безвихідь, а Перша світова війна призвела до занепаду всього господарства краю, погіршення становища населення.

Після завершення війни та розпаду Австро-Угорської імперії, окупації західноукраїнських земель Польщею, Румунією та Чехо-Словаччиною, становище селян краю не покращилося. Уряд кожної з цих країн намагався врегулювати аграрне питання шляхом проведення реформ.

Своєрідно відбувалися аграрні перетворення на Закарпатті. 21 березня 1919 р. в Угорщині перемогла соціалістична революція, було проголошено Угорську радянську республіку. Упродовж трьох днів в країні встановлено владу Рад. Такі владні органи з'явилися і на Закарпатті, що не була окупована військами Румунії та Чехо-Словаччини. Хоча радянська влада проіснувала в Угорщині 133 дні, а на Закарпатті – лише 40 днів, упродовж 21 березня – 29 квітня 1919 р. [11, с. 93], але за цей короткий період існування в країні проведено певні соціально-економічні й культурні перетворення.

Слідом за декретом Революційної урядової Ради Угорщини від 26 березня 1919 р., згідно з яким націоналізовано великі та середні промислові, транспортні підприємства, торговельні заклади, магазини, банки, ощадкаси та фінансові установи, підготовлено закон про аграрну реформу. Однак він був прийнятий у період, коли в Закарпатті політичне та соціально-економічне становище було надзвичайно складним. Боротьба проти капіталістичної експлуатації, за революційне розв'язання аграрного, зокрема земельного питання, – такими основними проблемами були зайняті селяни в період включення Закарпаття до складу Чехо-Словаччини за Сен-Жерменським договором, у вересні 1919 р.

Щоб відвернути населення від революційної боротьби, створити класову опору на селі, уряд вдався до проведення земельної реформи. Вона проходила у два етапи: упродовж 1919–1925 і

** Прожитковий мінімум дорівнював наділу в 10 моргів.

1925–1929 рр. Її суть полягала в тому, що у маєтках, що мали понад 100 га землі, зайвина підлягала відчуженню і продажу безземельним та малоземельним селянам. З 200 тисяч га земель і пасовищ у 1920–1923 рр. продано 31 тис. га землі, проте біднякам і середнякам – лише четверту частину з них, інші перейшли у володіння держави, а згодом – до чеських колоністів і місцевої буржуазії [11, с. 101].

У кінці XIX – на початку XX ст. Східна Галичина у складі Австро-Угорщини була аграрно-сировинним придатком промислових центрів митрополії. Основну частину населення Прикарпаття становили селяни у 1890 році – 76,6 %. Не покращилося становище населення Прикарпаття і під владою Польщі. Основна галузь економіки – сільське господарство залишалося відсталою та низькопродуктивною. 70 % кращих земельних угідь Прикарпаття перебувало в руках поміщиків, монастирів та церкви, що становили 6 % від усіх землевласників. Решті – 94 % селянських господарств належало лише 30 % земель [3, с. 4]. У Східній Галичині польський уряд проводив аграрну реформу у формі парцеляції деяких поміщицьких фільварків, однак розподілено ці землі було виключно серед польських переселенців-колоністів.

Певні спроби вирішити проблеми західноукраїнського селянства були здійснені в період існування Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), створеної після завершення Першої світової війни. 14 квітня 1919 р. Українська Національна Рада ухвалила закон про земельну реформу. Він передбачав наділення землею найбідніших верств сільського населення. Однак, внаслідок падіння ЗУНР, анексії території Галичини Польщею, закон практично не був реалізований.

30 липня 1921 р. румунський уряд видав закон про аграрну реформу для Буковини, Бессарабії та Семигороддя. Вона зберігала поміщицьке володіння, встановлювала його розмір – до 250 га родючої землі. Реформа передбачала вилучення 144,2 тис га землі та розподіл її (за викуп) між 90 тис. господарів. Землю вилучали у іноземців, які до 1 серпня 1914 р. не мали буковинського або румунського громадянства, а також у братств, фондів, товариств. Зрештою вилучили лише 63 тис. га земель, що розподілили між 50 тис. господарів [7, с. 271]. Новими власниками стали, здебільшого, заможні румуни.

Отже, з наведеного можна зробити висновок, що реальних проселянських аграрних реформ за аналізований період в західноукраїнських землях регіону Карпат не відбулося.

З усіх західноукраїнських земель Закарпаття перебувало в найважчому становищі. Селянство залишилося в економічній залежності від дідичів, переважно угорського походження. Безземелля змушувало селян шукати підробітків, а дістати їх вони могли тільки у поміщицьких господарствах, позаяк промисловість була слаборозвинена і не потребувала значної кількості робочих рук. Наслідком злиденного життя був масовий виїзд за океан – до США та Канади.

Аграрні перетворення, що мали місце в областях українських Карпат упродовж середини XIX – 20–30-х рр. XX ст. не вирішили селянського питання. Реформа 1848 р. на західноукраїнських землях мала як позитивні, так і негативні наслідки. Найбільшим її досягненням стало скасування панщини, проте вона зберігала поміщицьке землеволодіння.

На початку XX ст. більша частина земель Галичини та Закарпаття перебувала у складі Австро-Угорської імперії, зосереджувалася в руках поміщиків.

У 20–30-х роках західноукраїнські землі частково опинилися в межах Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії. Аграрні реформи, проведені тут у 1919 р., не покращили становища селян.

Загалом аграрні перетворення на теренах областей українських Карпат не було розв'язані ні урбаріальними реформами Марії-Терезії, ні скасуванням панщини, ні шляхом проведення аграрних реформ в наступні роки.

Список використаних джерел

1. Ботушанський В.О. Розвиток сільськогосподарської освіти на Буковині (70-ті роки XIX – на початку XX ст.) / Ботушанський В.О. // Питання історії України: Зб.наук.статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С.94–105.
2. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / Герасименко М.П. – К., 1959.
3. Гуцуляк О.М. Розквіт економіки Прикарпаття в єдиному народногосподарському комплексі країни / Гуцуляк О.М. // Історія народного господарства на економічній думки Української РСР. Випуск 17. – 1983. – С. 3–7.
4. Довідник з історії України. К., 2001. – 1135 с.
5. Коломиец И.Т. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX ст. / Коломиец И.Т. – Т.1. – Томск, 1962.
6. Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: Уроки минулого і сучасність / Лендел М.А. – Ужгород, 1999. – 275 с.
7. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка., 1980. – С. 271.
8. Нариси історії Закарпаття. – Т. I. – Ужгород, 1993. – 435 с.
9. Соціальні перетворення у Радянському селі. – К., 1976. – 144 с.
10. Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні / Третяк А. М. – К.: Аграрна наука, 2002. – 278 с.
11. Шляхом до щастя. – Ужгород: Карпати, 1973. – 288 с.
12. Шульга І. Соціально-економічні відносини на Закарпатті і класова боротьба у XVIII – першій половині XIX ст. / Шульга І. – Львів, 1965. – 186 с.
13. *Mały rocznik statystyczny*. – Warszawa, 1938. – 152 s.
14. *Magyar statistikai évkönyv*. – Budapest, 1874. – 332 old.
15. *Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája IV kötet: A gazdaságok megoszlása jelleget és nagyság szerint*.

– Budapest, 1900. – 426 old.

Неля Жулканич

**АГРАРНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В РЕГИОНЕ КАРПАТ
(СЕРЕДИНА XIX – 20–30-Е ГОДЫ XX СТ.)**

В статье проанализированы аграрные преобразования, осуществляемые на территории карпатских областей Украины на протяжении середины XIX – 20-30-х гг XX веков, в частности причины и последствия отмены барщины в Австро-Венгерской империи и реформирования сельского хозяйства карпатских областей правительствами Польши, Чехо-Словакии и Румынии в межвоенный период.

Ключевые слова: Карпаты, аграрные преобразования, сельское хозяйство, крестьянство, реформы.

Nelia Zhulkanych

**ON THE QUESTION OF AGRARIAN REFORMS IN THE CARPATHIAN REGION
(THE MIDDLE OF THE XIX–XX CENTURIES)**

The article analyzes the agrarian reforms, undertaken on the territory of the Carpathian region of Ukraine during the mid-nineteenth – early twentieth centuries, including the causes and consequences of abolition of serfdom in the Austrian empire and the reform of agriculture by governments Carpathian regions of Poland, Czechoslovakia and Romania in the 20–30's twentieth century.

Key words: Carpathians, the agrarian reforms, agriculture, peasantry reform.

УДК 94 (477)

Інна Чуйко

**РОЛЬ Є. ОЛЕСНИЦЬКОГО У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО
КООПЕРАТИВНОГО РУХУ**

У статті досліджено кооперативну діяльність визначного українського політика, економіста і громадського діяча Є. Олесницького у розвитку українського кооперативного руху.

Ключові слова: Є. Олесницький, кооперативний рух, громадсько-економічна діяльність, господарські установи, кооперація.

5 березня 2010 року минуло 150 років від дня народження Євгена Олесницького – визначного українського політика, парламентаря, економіста, кооператора і громадсько-політичного діяча. А ще – адвоката, публіциста, журналіста, редактора, видавця, перекладача, письменника, промовця, і, взагалі, всебічно обдарованої особистості, універсалізму якої можна щиро дивуватися. Усім своїм життям і багатогранною плідною діяльністю Є. Олесницький захищав соціально-економічні інтереси галичан, сприяв культурно-просвітньому розвитку українства, боровся за українську національну ідею. Упродовж кількох десятиліть він був одним із лідерів та організаторів громадсько-економічного і національно-політичного життя Східної Галичини.

Особливими є заслуги Є. Олесницького у розвитку кооперативного руху. Він відіграв важливу роль у господарській організації українства. Кооперативна діяльність і нагромаджений ним досвід захисту економічних прав селян, організаторські здібності як керівника і члена галицьких господарських товариств слугуватимуть прикладом для сучасних економістів. Донині зберігає актуальність його творча спадщина з різних сфер наукових знань. Саме кооперативна діяльність громадсько-політичного діяча стала предметом нашого дослідження.

Комплексне висвітлення цієї наукової проблеми залишилося поза межею історичних розвідок. Її окремі положення відображено у працях дослідників діаспори А. Качора [1–2] та І. Витановича [3], які фрагментарно відтворили роль Є. Олесницького у розвитку українського кооперативного руху. Важливі аспекти життєвого шляху економіста містять публікації сучасних науковців, зокрема Р. Матейка [4–6], Я. Заніка [7], С. Гелея і Р. Пастушенка [8]. Цінними для розробки досліджуваної теми є монографії Л. Реві-Родіонової [9], О. Кузьмінця і О. Цапка [10].

Наукове дослідження присвячене розв'язанню таких завдань, як: аналізу напрямків, змісту і основних результатів праці Є. Олесницького у кооперативних товариства Стрийщини і Східної Галичини; з'ясуванню його внеску у поліпшення економічного добробуту українських селян.

У другій половині XIX – початку XX ст. на західноукраїнських землях виникали різні форми економічної самооборони громадянства, що ґрунтувалися на багатовікових народних традиціях. Найважливішою з них була кооперація – рух самозахисту економічно слабких і соціально принижених верств населення [11, с. 215]. Основною формою кооперації була кредитна, що вважалася важливим чинником матеріальної підтримки селянства [12, с. 19].

У розвитку кредитної кооперації активно проявив себе Є. Олесницький. Намагаючись піднести економічний добробут селян Стрийщини, у 1894 р. він разом з однодумцями заснував "Руську задаткову касу" (товариство з обмеженою відповідальністю) і став членом її правління [13, с. 16–17]. Економіст перетворив її у надійну фінансову інституцію, що виділяла кошти селянам на купівлю землі, розвиток ремісництва і заснування дрібних кооперативів [7, с. 169]. Є. Олесницькому і його колегам вдалося реорганізувати установу, що на загальних зборах 1895 р. перейшла від поляків до українців [3, с. 141]. Ця праця, як він згадував, здійснювалась на громадських засадах [14, с. 54–55].

Завдяки сумлінній роботі керівництва, "Руська задаткова каса" стала однією з найбільших кредитних установ Стрийщини до Першої світової війни. За своїм впливом вона займала друге місце після перемиської "Віри".

Зазначимо, що, крім широкої громадської діяльності у Стрийському повіті, Є. Олесницький не відмовлявся від праці у львівських економічних установах. Так, 1892 р. він був одним із засновників асекураційного (страхового) товариства "Дністер" ("Товариство взаїмних забезпечень від вогню, крадіжки та влому "Дністер") [15, с. 50]. Економіст став від початку створення членом наглядової ради "Дністра", а з 1909 р. – членом його дирекції [16, с. 133].

1894 р. на засіданні наглядова рада страхової компанії "Дністер" (у складі з Є. Олесницьким) прийняла рішення про створення товариства з обмеженою відповідальністю "Дністер" [17, с. 159]. Відтак, із 1895 р. почав функціонувати кооперативний банк (ощадно-позичкове товариство) "Дністер" [18, с. 53]. Його створення вважали економічно виправданим, адже зібрані кошти страхова компанія мала ввести в грошовий обіг [17, с. 159].

Зростання чисельності кредитних спілок зумовило заснування 1898 р. крайового союзу кредитового у Львові (КСК) [11, с. 217]. Саме страховій компанії "Дністер" належала ініціатива організації КСК, про що було вирішено ще 1896 р. на засіданні наглядової ради "Дністра", членом якої був і Є. Олесницький [18, с. 54]. Кооператор також взяв участь у заснуванні КСК. Відомо про обурення Є. Олесницького тим, що не було враховано його порад і, як наслідок, накреслено кредитовій установі обов'язки організовувати кооперативи різного типу і проводити у них ревізії [19, с. 299].

У 1902 р. австро-угорський прем'єр-міністр Е. Кербер спонукав представників українського національного проводу заснувати у Львові парцеляційний банк, обіцяючи свою допомогу. На посаду директора установи передбачалося обрати Є. Олесницького. Такий банк із невідомих причин так і не створили. Проте у 1910 р. з'явився "Земельний банк іпотечний", до організаторів якого увійшов Є. Олесницький, будучи членом його наглядової ради [16, с. 133].

На початку XX ст. частину функцій КСК перейняли новостворені товариства. Обов'язок ревізувати кооперативи перейшов у відання спеціальної ревізійної установи – крайового союзу ревізійного (КСР) [8, с. 61]. На щорічних загальних зборах КСР делегати обирали голову і 12 членів ради товариства [20, с. 239]. До складу перших членів ради входив і Є. Олесницький [21, с. 1].

На сторінках журналу "Економіст" (органу КСР) читаємо пояснення умов отримання кредиту в різних фінансових установах Східної Галичини. Так, для одержання позики до 10 млн крон у крайовому банку Львова необхідна наявність власного капіталу (не менше 10 тис. крон), добре розвиненого вексельного портфелю, зразкового фінансового становища і діловодства. Кредит надавала дирекція банку разом з комітетом цензорів у складі 16 членів. Зауважимо, що у склад цього комітету поряд з іншими входив і Є. Олесницький [22, с. 14].

Із усіх видів виробничої кооперації у Східній Галичині найзначнішого розвитку набула молочарська. Її розгортанню передувала чимала організаторська й пропагандистська робота, очолювана Стрийською філією "Просвіти". Її головою у 1904–1908 рр. був Є. Олесницький. Молочарство стало тією галуззю кооперації, до створення якої він найбільше прилучився. "Батьком" молочарського промислу, правда, вважають хорového диригента і композитора О. Нижанківського. Але погодимось із думкою І. Витановича, що саме під впливом Є. Олесницького, О. Нижанківський вирішив "сховати на час диригентську батуту до футерала й замінити її молочарською кружлівкою" [3, с. 151].

Інженер Ю. Павликовський, учень Є. Олесницького, згадував про те, що у 1904 р. знизилась ціна на збіжжя, м'ясо, а зросли на масло – один з основних продуктів селянських господарств. Є. Олесницький використав цю кон'юнктуру для втілення в життя планів щодо розвитку молочарства [2, с. 353].

Вперше він поставив питання про створення українського кооперативного молочарства на засіданні Стрийської філії "Просвіти" (1903) [6, с. 257]. На скликаній ним конференції у 1904 р. ухвалено конкретну програму практичних дій. Основні її положення ґрунтувалися на організації молочарства, передові позиції у цьому плані посідала філія "Просвіти" у Стрию, проведенні практичних курсів, з залученням технічних засобів, створенні молочарських спілок з завершеним циклом, залученні фахівців [23, с. 25].

Упродовж 1904–1905 рр. на сторінках газети "Діло" Є. Олесницький неодноразово піднімав ці питання [5, с. 9]. Він пропонував селянським господарствам підміських сіл спеціалізуватися на молочарстві, виходячи зі значного попиту в перспективних промислових осередках – Стрию, Дрогобичі, Бориславі, що забезпечило б прибутковість селянських господарств [20, с. 235].

Пропаганда переваг кооперативних молочарських спілок серед українців Східної Галичини незабаром принесла перші практичні результати. Так, у 1904 р. в с. Завадів Стрийського повіту при місцевій читальні "Просвіти" почала діяти перша українська молочарська спілка на чолі з О. Нижанківським [24, с. 3].

Збільшення кількості таких товариств викликало необхідність створення організаційного центру для їх керівництва. Із цією метою Є. Олесницький зніціював нараду Стрийської філії "Просвіти", на якій заснував "Союз руських (українських) молочарських спілок" на чолі з О. Нижанківським (1905) [5, с. 9–10]. Нарада відбулася зі вступним словом Є. Олесницького, який, окрім інших, став членом правління союзу. Основне завдання новоствореної структури полягало у заснуванні нових молочарських спілок, нагляді за існуючими за допомогою інструкторів, посередництво у збуті продукції, відання складом технічних засобів молочарства, організації практичного навчання тощо [25, с. 45–46].

Союз співпрацював із крайовим віділом, Краківським товариством молочарським, Галицьким господарським товариством, а також з різними фірмами і фабриками у краї і за кордоном, зокрема у Копенгагені, Відні, Празі [25, с. 52]. Відділи при сільських закупівельно-збутових кооперативах приймали 200–400 л молока щоденно. Із нього виробляли близько 20 кг масла [26, с. 21]. Значних успіхів у справі молочарства Стрийська філія "Просвіти" досягла у 1906 р. Її здобутки незабаром стали відомі на усій території західноукраїнських земель. Молочна продукція галицьких спілок за якістю зовсім не поступалася продукції польських та німецьких, зате ціна її була нижчою [10, с. 9].

У 1907 р. "Союз руських молочарських спілок" із відділу Стрийської філії "Просвіти" перетворився на самостійну організацію – крайовий "Союз господарсько-молочарський" у Стрию. Лише створення фахової установи з кваліфікованими спеціалістами могло реалізувати потенційні можливості української молочарської кооперації [4, с. 160]. Швидке реформування союзу зумовлювалося ще й активністю поляків у створенні молочарень. Директорами установи стали О. Нижанківський, Л. Горалевич, М. Тюк. На його загальних зборах обрано першу наглядову раду на чолі з Є. Олесницьким (1908 р.) [5, с. 10].

Союз одержував значні дотації від австро-угорського міністерства сільського господарства і крайових державних установ [27, с. 259]. Про позитивні наслідки діяльності молочарських спілок свідчать статистичні дані. У 1909 р. було 42 молочарні [10, с. 10], наприкінці 1910 р. нараховувалось вже 58, а напередодні Першої світової війни їх кількість становила біля 100 при річній переробці 7,5 млн л молока і виробництві 300 т масла, яким торгували у межах Австро-Угорщини та експортували за кордон [5, с. 10]. 1910 р. установа мала 6 крамниць (у Львові, Стрию, Перемишлі, Станиславові), 17 молочарень володіли власними будинками, а прибутки складали до 5 млн крон [1, с. 23].

У 1908 р. союз розпочав будівництво холодильні у Стрию, 1909 р. влаштував першу хліборобську виставку, за яку отримав срібну медаль від австро-угорського міністерства сільського господарства, заснував пасічницьку секцію. У 1913 р. почала працювати молочарська школа у Стрию [20, с. 235–236].

Товариство займалося також справами господарського виховання населення. 1903 р. у Перемишлі організовано практичні курси з питань молочарства, сільської торгівлі, кредиту тощо [10, с. 10]. 1911 р. при установі започатковано щорічні курси бухгалтерства і молочарства [27, с. 259].

Отже, крайовий союз господарсько-молочарський у Стрию завдяки зусиллям Є. Олесницького став однією з найпотужніших економічних структур, що висунула Східну Галичину в число провідних експортерів молочних продуктів, зокрема масла в Європі. Прибутки з молочного господарства становили чималу суму в загальному бюджеті західноукраїнського селянства.

Історія почастально-збутової кооперації почалася 1899 р. зі "Спілки для господарства й торгівлі" у Перемишлі [9, с. 61]. Задля кращої організації торгівельно-посередницьких операцій при крайовому господарському товаристві "Сільський господар" у Львові (очолюваному Є. Олесницьким у 1909–1913 рр.) виник спеціальний синдикат [9, с. 73]. У 1911 р. було вирішено об'єднати останній зі "Спілкою для господарства і торгівлі" у Крайовий союз господарсько-торгівельних спілок у Львові

[8, с. 62]. Його директором став Т. Кормош. Головою наглядової ради обрали Є. Олесницького [28, с. 18–19], який перебував на цій посаді упродовж 1911–1912 рр. [29, с. 3–4].

Основні завдання крайового “Союзу господарсько-торгівельних спілок” у Львові полягали у створенні господарсько-торгівельних товариств, захист і перед владою, технічному контролі, організації закупівлі й збуту рільничої продукції [18, с. 58]. У 1912 р. установа здійснила військові поставки і закликала сільськогосподарські спілки збирати потрібні продукти з цієї ж метою [30, арк. 1]. У період стихійних лих 1912–1913 рр. товариство взяло на себе місію допомоги потерпілим господарствам Східної Галичини [28, с. 10]. Користуючись субвенціями “Сільського господаря”, союз мав сприятливі умови розвитку.

Зростання чисельності товариств для закупівлі й продажу худоби та їх торгівельних операцій викликало потребу об’єднання в межах краю у 1911 р. За сприяння очолюваного Є. Олесницьким “Сільського господаря” засновано крайовий “Союз для хову (розведення) і збуту худоби” у Львові під керівництвом Я. Литвиновича і Б. Дуткевича [3, с. 155]. Є. Олесницький став головою управлінської ради [31, с. 186]. Установа мала опікуватися спілками, допомагати їм у діловодстві й пошуках ринків збуту худоби [20, с. 234].

Поставки, організовані крайовим “Союзом для хову і збуту худоби”, могли впливати на ринкові ціни. Свідченням цього був факт, що 1911 р. установа закупила і відправила на віденські ринки 73575 голів, головним чином свиней [12, с. 18], ставши основним постачальником м’яса у Відень не лише зі Східної Галичини, але й з усієї імперії. Проте успішна діяльність союзу не стала предметом зацікавлення влади. Ця обставина хвилювала Є. Олесницького, про що він зазначав у одному зі своїх депутатських виступів [32, с. 10–11]. Водночас із продажу худоби українські кооператори не мали значних прибутків. Це було пов’язано з конкуренцією з іншими країнами [20, с. 235].

Як бачимо, у Східній Галичині виникла розгалужена мережа сільськогосподарської кооперації, об’єднаної трьома установами: крайовий “Союз господарсько-молочарський” у Стрию, крайовий “Союз господарсько-торгівельних спілок”, крайовий “Союз для хову і збуту худоби” у Львові, які були організовані за ініціативи й активної підтримки Є. Олесницького.

Перша світова війна і воєнні дії, що відбувалися на території Східної Галичини, призвели до занепаду західноукраїнського кооперативного руху. Із розпадом Австро-Угорської імперії закінчився перший період його розвитку.

Таким чином, серед українських громадсько-політичних діячів, які прислужилися національній кооперації, вирізняється постать економіста-правника Є. Олесницького. Він – заслужений організатор, творець і провідник громадсько-економічних товариств Стрийщини (“Задаткова каса”, крайовий “Союз господарсько-молочарський”) і краю (крайовий “Союз господарсько-торгівельних спілок”, крайовий “Союз для хову і збуту худоби” у Львові), а також член дирекції страхового товариства “Дністер”, “Земельного банку іпотечного” та крайового “Союзу ревізійного” у Львові.

Керівні посади в господарських товариствах місцевого, крайового і навіть загальнодержавного масштабу Є. Олесницький продуктивно використав для популяризації демократичних економічних ідей та їх практичної реалізації в українському середовищі.

Молочарство стало тією галуззю сільської кооперації, до створення якої він найбільше прилучився. Саме прибутки від молочарства завдяки діяльності крайового “Союзу господарсько-молочарського” сприяли розв’язанню проблеми поліпшення матеріального добробуту галицько-українських аграріїв. Організаторські здібності економіста-юриста, нагромаджений ним багатий досвід захисту господарських інтересів галицького селянства, його економічні погляди й донині є цінним надбанням українського державотворення.

Список використаних джерел

1. Качор А. Роля “Просвіти” в економічному розвитку Західної України / Качор А. – Вінніпег: Накладом Товариства “Просвіта” в Порт Артурі, 1960. – 31 с. 2. Качор А. Стрий – колиска укарїнського кооперативного молочарства / Качор А. // Стрийщина. Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнітївщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини: В 3 т. / Ред. І. Пеленська, К. Баб’як. – Нью Йорк: Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 2. – С. 345–365. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Український архів; т. XLIX А. Регіональний збірник). 3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософської Секції НТШ / Витанович І. – Нью-Йорк: Товариство Української Кооперації, 1964. – 624 с. 4. Матейко Р. Віхи історії українського кооперативного молочарства / Роман Матейко // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Зб. статей. Том II. За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. С. Гелея. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 159–164. 5. Матейко Р. М. Колиска кооперативного молочарства. Коротка історична довідка про виникнення та діяльність “Маслосоюзу” / Матейко Р. М. // Сільський господар. – 1997. – № 7–8. – С. 9–11. 6. Матейко Р. М. Роль товариства “Просвіта” у становленні та розвитку української молочарської кооперації Східної Галичини (1904–1914) / Матейко Р. М. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / За заг. ред. проф. П. П. Кононенка. –

К.: Поліграфічний центр "Фоліант", 2005. – Т. VI. – С. 255–264. 7. Занік Я. Євген Олесницький і початок української молочарської кооперації в Галичині / Занік Я. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Т. 1. – Львів: Б. в., 1998. – С. 168–170. 8. Гелей С. Львів – столиця української кооперації / Гелей С., Пастушенко Р. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Т. 1. – Львів: Б. в., 1998. – С. 59–66. 9. Рева-Родіонова Л. Українське товариство "Сільський господар". 1899–1944 рр. Історія. Досвід / Рева-Родіонова Л. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – 368 с. 10. Кузьмінець О. В. Діяльність "Просвіт" в галузі кооперації та господарського виховання українського народу в кінці XIX – на початку XX століть / Кузьмінець О. В., Цапко О. М. . – К.: Знання, 1998. – 18 с. 11. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: Навчальний посібник / Лановик Б. Д., Лазарович М. В.. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Тернопіль: Джура, 2003. – 316 с. 12. Олесевич Л. О. Кооперативні міфи і капіталістична діяльність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939) / Олесевич Л. О. – К.: Наукова думка, 1974. – 167 с. 13. Товаришешня кредитові // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Красового Союзу Ревізійного / Ред. О. Сасвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1908. – Ч. 1. – С. 12–19. 14. Олесницький Е. Сторінки з мого життя: У двох частинах / Олесницький Е. – Львів: Накладом Видавничої Спілки "Діло", 1935. – II частина (1890–1897). – 123 с. 15. Котлобулатова І. П. Львівські скарбниці / Котлобулатова І. П. – Львів: ЛА "Піраміда", 2002. – 92 с. 16. Сохоцький І. Д-р Євген Олесницький / Сохоцький І. // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Заходом і коштом Осередку праці НТШ у Філядельфії, 1961. – С. 118–136. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Ч. 8). 17. Павлюк О. Комерційні та кооперативні банки. Кооперативний банк "Дністер" / Павлюк О. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Т. 1. – Львів: Б. в., 1998. – С. 157–160. 18. Історія української кооперації. Витяги з лекцій читаних на кооперативних курсах укр. сел. Спілки в Празі Я. Грабовим. – Прага: Видання української селянської спілки на еміграції в Ч.-С. Р., 1924. – 79 с. 19. Мілянчик А. З господарського минулого Стрийщини / Мілянчик А. // Стрийщина. Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болахівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини: В 3 т. / Ред. І. Пеленська, К. Баб'як. – Нью Йорк: Комітет Стрийщини, 1990. – Т. 2. – С. 292–304. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Український архів; т. XLIX А. Регіональний збірник). 20. Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А. та ін. / Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 410 с. 21. Звіт з діяльності Товариства "Красвий Союз ревізійний у Львові" // Діло. – Львів, 1907. – 6 лютого. – С. 1. 22. Обіжник Краєвого Союзу Ревізійного у Львові з дня 30 цвітня 1908 до союзних стоваришень заробкових і господарських // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Красового Союзу Ревізійного / Ред. О. Сасвич. – Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1908. – Ч. 4. – С. 13–15. 23. Звіт з діяльності філії Просьвіти в Стрию за час від 11. червня 1903 до 11. мая 1904. – Львів: Накладом філії Просьвіти в Стрию. З печатні В. А. Шийковського, 1904. – 31 с. 24. Якель Р. "Маслосоюз" селянам не чужий / Якель Р. // Свобода. – Тернопіль, 2004. – 26 жовтня. – С. 3. 25. Звіт з діяльності філії Просьвіти в Стрию за час від 11. мая 1904 до 11. мая 1906. – Львів: Накладом філії Просьвіти в Стрию. З печатні В. А. Шийковського, 1906. 26. Якель Р. Свій – чужий "Маслосоюз" / Якель Р. // Дзеркало тижня. – 2004. – 23–29 жовтня. – С. 21. 27. Економічна історія України: Підручник / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович, Р. М. Матейко, З. М. Матисякевич; За заг. ред. Б. Д. Лановика. – К.: Видавничий дім "Юридична книга", 2004. – 456 с. 28. Творидло М. "Центросоюз" (трицятиліття його діяльності) / Творидло М. // Ювілейний альманах Центросоюзу в 30-ліття. – Львів, 1930. – С. 6–19. 29. Коренець Д. Вступне слово / Коренець Д. // Ювілейний альманах Центросоюзу в 30-ліття. – Львів, 1930. – С. 3–5. 30. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 36. – 19 арк. 31. Звіт Краєвого Товариства господарського "Сільський Господар" у Львові за рік 1911. – Львів: Накладом Красового Товариства господарського "Сільський Господар" у Львові. З друкарні І. Айхельбергера, 1912. – 203+126 с. 32. Олесницький Є. В обороні хлопа-хлібороба: Промова посла Д-ра Євгена Олесницького виголошена в палаті послів австрійського парламенту на засіданню 13 жовтня 1911 р. при дебаті над внесенем в справі дорожнечі / Олесницький Є. – Львів: "Сільський Господар", 1911. – 16 с. – (Б-ка "Сільського господаря", Ч. 17).

Інна Чуйко

РОЛЬ Е. ОЛЕСНИЦЬКОГО В РАЗВИТТІ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ДВИЖЕННЯ

В статті показано плідотворну кооперативну діяльність видаючогося українського політика, економіста и общественного деятеля Е. Олесницького в розвитку українського кооперативного движенья.

Ключевые слова: Е. Олесницький, кооперативное движенье, общественно-экономическая деятельность, хозяйственные учреждения, кооперация.

Inna Chuiko**ROLE IN THE DEVELOPMENT OF E. OLESNYTSKYI UKRAINIAN COOPERATIVE MOVEMENT**

The cooperative activities of a prominent Ukrainian politician, economist and public figure E. Olesnytskyi are looked in the paper in the development of the Ukrainian cooperative movement.

Key words: E. Olesnytskyi, cooperative movement, social and economic activity, economic institutions, cooperation.

УДК 94 (477)

Юрій Древницький**НАУКОВА СПАДЩИНА ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО У СФЕРІ
ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

У статті висвітлено наукову діяльність В. Старосольського, проаналізовано його праці, присвячені методології вивчення юриспруденції, зокрема її соціологічному напрямку, теорії нації, проблемам держави і права.

Ключові слова: В. Старосольський, держава, влада, право, політика.

Громадсько-політична діяльність В. Старосольського у своїх ключових напрямках була не просто рецепцією суспільно-політичних ідей, що дискутувалися у галицькому середовищі інтелігенції, але зумовлювалася, насамперед, власним пошуком відповідей на актуальні тогочасні проблеми. Основну роль у цьому відіграли наукові зацікавлення В. Старосольського проблемами теорії держави і права, соціології та націології.

В. Старосольський, як і багато тогочасних представників галицької інтелігенції, вдало поєднував у собі риси глибокого дослідника з активною участю в національному русі. Про це, зокрема, писав Іван Кедрин. "Це була виїмкова і насправді дуже рідкозустрічна комбінація прикмет тіла і духа, – підкреслював він, – що зосередилась в одній особі: високий, статний, з подовгастим худим обличчям аристократа і таким же аристократичним спокоєм та манерами, – тип ученого, проте з тонким почуттям гумору і при всьому нахилі до студій далеко не відлюдок, – Богом обдарований промовець, естет і гуманіст, здавалось би – кабінетна людина, проте ідеолог Українського Січового Стрілецтва, – соціяліст, але ворог марксизму й ворог всякого екстремізму та сектанства, рідкісна поява, рідкісна індивідуальність" [1, с. 389].

Підсумком наукової роботи В. Старосольського стала підготовка і видання статей, підручників та монографій. Свідченням його наукового авторитету було обрання 4 січня 1924 р. дійсним членом історично-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові [2, арк. 1]. В. Старосольський був автором близько 20 ґрунтовних праць (окремі з них збереглися лише в рукописах).

Об'єктом дослідження є наукова діяльність В. Старосольського в контексті українського національного руху, а предметом – наукові праці В. Старосольського з юриспруденції.

Метою статті є показати прикладну цінність творчого доробку вченого для сучасних процесів державотворення в Україні.

Комплексне висвітлення зазначеної проблеми залишилося поза межею історичних розвідок, але її окремі положення відображено у працях сучасних дослідників-юристів С. Максимовича [3–5] та П. Стецюка [6]. Зазначені автори відтворили погляди В. Старосольського на генезу національної політико-правової системи, проаналізували його бачення проблем держави і права.

Власна методологічна концепція В. Старосольського у питаннях теорії держави і права формувалася доволі тривалий час, підсумком чого стала публікація праці "Методологічна проблема в науці про державу" (1923 р.).

Розпочинаючи характеристику "суті методологічної проблеми" В. Старосольський стверджував, що не можна в науковій теорії залишити її поза увагою. Він вважав, що спосіб вивчення об'єкту і предмету дослідження є свого роду науковою парадигмою, що веде до певного результату і не дозволяє вийти за її межі. Ще більшої значимості методологічні засади набувають у суспільствознавстві, оскільки тут, у залежності від результатів наукового аналізу, формується людський світогляд і будуються плани щодо подальшого покращення умов суспільного буття індивіду, зазначав вчений [7, с. 27].

Для того, щоб чіткіше зрозуміти характеристику дослідником суті методологічної проблеми політичної науки та його суспільно-політичну концепцію загалом, слід сказати, що В. Старосольський називав політологію "наукою про державу", будучи прихильником інтерпретації політики за посередництвом держави. Він вважав, що в її діяльності концентрується основний зміст політики. Держава – основна категорія політичної теорії, що дає ключ до розуміння сутності й призначення політики, тільки розкривши питання про її природу, можна виділити політику із усієї суспільної системи і комплексу суспільних відносин. Політологія власне сформувалася спочатку як державознавча дисципліна, покликана вивчати призначення і функції державних і політичних феноменів, інститутів, процесів [8, с. 24].

Глибоко аналізуючи стан наукових дискусій щодо політологічних проблем, В. Старосольський наголосив на трьох концептуальних методах – юридичному, соціологічному та соціолого-правовому.

Критикуючи перші два за їх обмеженість у поясненні предмету дослідження, вчений висловив власну підтримку соціолого-правовому або дуалістичному, доводячи, що, застосовуючи його, можна найоб'єктивніше проводити політологічні дослідження. Суть цього методу полягала в синтезі двох інших методів, що дозволяло вивчати теорію держави різносторонньо, використовуючи їх позитивні аспекти й уникаючи негативу [9, с. 3]. Так, соціологічний метод, що розглядав державу і право як різні за своєю суттю явища, скеровувався на аналіз суспільних чинників, що зумовлювали функціонування держави та її інституцій. Юридичний метод, спираючись на твердження про тотожність держави і права, мав застосовуватися при вивченні правового боку політичної сфери у двох аспектах: перший характеризував справжнє здійснення права, другий належить до правових намірів, що повинні втілитись у реальне життя.

В. Старосольський зробив висновок, що найповніше можна дослідити державу, застосовуючи дуалістичний підхід. На його думку, цей підхід вичерпно характеризує суть держави, оскільки в соціології існує багато питань, що стосуються правових питань. І навпаки, юриспруденції притаманні соціологічні аспекти. А тому між обома методами існує тісний зв'язок. Зокрема, на відміну від юридичного методу ("правової догматики" – В. Старосольський), соціологію у правовій сфері цікавлять не лише власне юридичні нормативи, а як і чому вони формувалися саме таким, а не іншим чином. У формальному правознавстві, стверджував В. Старосольський, мова йде лише про "правну дійсність" "фактичних норм", а "для соціології важлива їх дійсна дійсність" [8, с. 34]. Тобто те, що вони є справді реальною, фактичною схемою для людської поведінки, – люди в їх "діяльних взаємовідносинах", вчинки яких можуть і не відповідати змісту фактичних юридичних норм, що існують у суспільстві.

Долаючи крайнощі соціологізму та юридизму, В. Старосольський спирався на їх здобутки, вважаючи, що жоден з цих методів не позбавлений наукової цінності, а проблема полягає лише в тому, у яких межах ця концепція правомірна, і з якою метою можна використовувати цей метод. Він творчо використав передові соціологічні ідеї свого часу, акцентуючи при цьому важливість соціологічних, психологічних, юридичних, культурницьких та інших чинників. Отже, В. Старосольський виступав за розумний баланс детерміністичного, психолого-культурного і правового підходів до вивчення держави.

На думку вченого, політична наука повинна формувати соціальні закони, що є відображенням суспільного життя людини, тобто її ж витвором. Таким чином, дослідник має справу з об'єктом, на якому людська думка має "тавро" свого творця. Отже, ще однією важливою методологічною проблемою для політичної науки як науки суспільної є, на думку В. Старосольського, значення "внутрішньої форми слів", оскільки предметом цієї науки є соціальні явища, авторами і творцями яких є люди: "Назви, якими означено ті явища, суть теж твором людей" [9, с. 2].

Тому для повного політологічного аналізу політичного вияву суспільного життя, на думку В. Старосольського, необхідно також використовувати герменевтичний методологічний принцип, оскільки лише його застосування дає змогу розкрити загальне значення досліджуваного предмету в унікальній формі, адже його творцями є люди, тобто об'єкт виробляється іншим суб'єктом і є синтезом знання, розуміння, чуттєвих даних, культури, менталітету, закладеного у його назву. Останній із названих проблем присвячена стаття "Внутрішня форма в соціологічній термінології (методологічні зауваги)" (1923 р.).

Висловивши власне бачення суті методологічних проблем у тогочасному науковому дискурсі, В. Старосольський у наступних працях виклав оригінальну версію загальної теорії держави. У 1925 р. вийшло дві праці з проблем держави – двотомна "Держава і політичне право", у якій простежено розвиток держави і права від найдавніших часів до XIX ст. та "До питання про форми держави", з аналізом різних монархічних та республіканських моделей держав.

Продовженням цієї проблематики став курс лекцій "Політичне право" (1933 р.), що упродовж тривалого часу багато допрацьовувався і в закінченому вигляді був надрукований вже після

смерті у 1950 р. Останнє видання, що стало своєрідною квінтесенцією поглядів В. Старосольського на означену проблему, складалося з двох самостійних частин. Перша з них – "Розвиток форм політичної організації", що об'єднувала у собі вісім розділів: "Додержавні форми організації", "Перехід до державних форм буття", "Староорієнтальна держава", "Еллінська група держав", "Римська держава", "Візантія", "Феодальна держава", "Абсолютистська держава", присвячувалася еволюції державних форм від найдавніших часів до Великої французької революції. У другій частині – "Конституційна правова держава", зосереджено увагу на характеристиці політико-правової природи новітньої держави.

У своїх працях В. Старосольський виступав апологетом правової держави, яку вважав найвищою формою розвитку інституту держави. З огляду на актуальність цих ідей на сучасному етапі українського державотворення, доречно бодай оглядово окреслити систему поглядів В. Старосольського на питання правової держави. Тим більше, що на думку багатьох українських дослідників її цінність є безперечною. Так, наприклад, С. Максимович вважає, що витворені й утверджені В. Старосольським погляди на правову державу та права і свободи людини, зокрема, у багатьох своїх аспектах не втратили своєї новизни й потребують глибинного дослідження, сутнісного осмислення їхнього неоціненного значення для сучасної української правової та політичної думки, а також для удосконалення юридичного оформлення становлення правової Української держави й громадянського суспільства, законодавчого врегулювання забезпечення і захисту прав та свобод людини, налагодження максимально ефективного механізму гарантування їхнього дотримання у державно-юридичній практиці [3, с. 148].

"Конституційну державу" В. Старосольський розглядав як історичний тип держави, що у свій час за певних обставин логічно прийшов на зміну "державі абсолютистській". Основу, серцевину такої держави складають насамперед права та свободи людини, демократія та народний суверенітет, розподіл влади. Цю державу вчений називав "...дитиною раціоналізму XVII та XVIII століть, дитиною віри в людський розум, абсолютний та незмінний, незалежний від будь-яких "історичних", себто мінливих обставин". У той же час, "конституційна держава", як і будь-який інший історичний тип держави, постійно перебуває в процесі свого еволюційного розвитку, а неврахування чинника останнього, на думку вченого, може призвести до реальної появи певних загроз її існування як такої. Саме тому нові виклики часу ("суспільна диференціація", "класи", "нації", "нові підходи у міждержавних зв'язках") потребували належного реагування з боку як демократичного суспільства, так і самої держави.

Можливо, якщо іти за логікою вченого, саме неврахування цих "нових викликів часу" призвело у свій час до глибоких "криз" європейського конституціоналізму напередодні Першої світової війни, і особливо – у міжвоєнний період. Адже саме в 30-х рр. XX ст. високоосвічена Німеччина, маючи чи не найдемократичнішу на той час "веймарську" конституцію, перетворилась у "Третій Рейх", а фашистські режими запанували в Італії та Іспанії. Тоді ж фактично призупинили свій демократичний розвиток Польща, Румунія, Угорщина, Фінляндія та низка інших європейських держав.

У той же час В. Старосольський не говорив про те, що може (чи повинно) прийти на зміну "конституційної держави". Складається враження, що "конституційну державу" він розглядав як вершину демократичного поступу людства. Тому вчений жодним чином, подібно до С. Дністрянського, не вважав СРСР чи інші тоталітарні режими міжвоєнної Європи новим поступом у розвитку інституту держави як такої. Навпаки, останні, за В. Старосольським, є "прикрим відступом" та "непорозумінням" у загальному процесі демократичного розвитку суспільства [6, с. 63–64].

В. Старосольський до кінця свого життя вірив у торжество ідеалів демократії та в перспективу власне конституційної держави. Сьогоднішні процеси інституалізації міждержавних об'єднань є переконливим доказом далекоглядності його вчень.

Одним із ключових питань, порушених у цих працях, є співвідношення держави і права [10, с. 3]. Поєднання понять "право – держава" та усі подальші наукові суперечки щодо такого зв'язку були історично зумовлені прагненням перетворити державу, витворити та реалізувати новий вид держави, надати їй повного, всеохоплюючого змісту, відмінного від змісту абсолютистичної (за термінологією В. Старосольського – Ю. Д.) держави. Для самого вченого це питання мало значний практичний аспект, який він постійно використовував у своїй адвокатській роботі. При аналізі фахової діяльності В. Старосольського неодноразово бачимо апеляцію не так до чинного законодавства, як до аналізу соціального середовища, вплив якого мав враховуватися на рівні з формальним законодавством. Тому соціологічні ідеї В. Старосольського суттєво впливали на його ж праці в галузі теорії держави й права.

Підсумовуючи розглянуті науково-теоретичні підходи тогочасних вчених щодо питання правової держави, В. Старосольський підкреслював їхню однокісність, викривленість і загалом хибність. Якщо відкинути сутність держави, коли воля держави ідентифікується з волею її органів, з

волею "уряду" не лише "юридично", а й фактично, то замість метафізичної держави, постануть ті реальні чинники, що діють як державна влада [3, с. 145].

Отже, держава – це група людей, що є фактичним носієм державної влади. А відтак і "державне право" – це правові норми, творцями яких є ті фактичні носії влади, а саме – законодавча влада держави. При цьому, їхня власна воля насправді є волею, насамперед, соціальної групи, до якої вони належать, – втіленням її інтересів, змагань, поглядів, культури. І тільки частково ця воля є їхнім індивідуальним витвором. Лише за виняткових обставин пануюча група може проводити свою волю безоглядно, незважаючи на волю решти – непануючих. За звичайних умов кожна "диктатура" змушена йти на поступки, обмежуватися, пристосовуватися до волі тих груп, що не належать до правлячих.

Вже у законодавчому процесі бачимо протиставлення волі тих, що на певний момент виступали як правлячі, наділені правом творити "волю держави", і решти громадян. Вже на цьому етапі відбувається "боротьба за право", за зміст законних норм й існує імовірність порушення законності "державою", а точніше – її органами. Та водночас є й можливість захисту цієї законності тією частиною суспільства, що у цей момент не виступає як державна влада. Від сили, організованості, енергії виступу тієї частини залежить, наскільки захист законності буде успішним і законність реалізована [3, с. 145].

Такий висновок В. Старосольського мав важливе практичне значення, адже вказував на важливість і прогресивність демократичної форми правління, а також на залучення широких верств населення до формування правових відносин у державі. Концептуальний розгляд цієї проблеми вчинено у праці "Das Majoritätsprinzip" ("Принцип більшості"), опублікованій у Відні 1916 р. [11, с. 231]. Ще донедавна німецькі фахівці у галузі права вважали "принцип більшості" В. Старосольського одним з основних понять юриспруденції. Цей принцип реалізується в демократичних суспільствах й передбачає не тільки домінування у ньому волі більшості населення, а й визнання та захищеність, непорушність основних прав усіх осіб, включаючи й тих, що становлять його меншу частину. Тому й правова держава як держава реальних прав людини може існувати тільки у суспільстві, у якому діє справжня демократія, тобто повновладдя більшості з дотриманням прав меншості.

Можна стверджувати, що вчений переосмислив традиційне місце окремо взятої людини у системі формування державного права. Вона мислиться не просто як одиниця населення, що пасивно приймає й підкорюється волі держави, а є громадянином. Тепер за кожним індивідом як членом суспільства потенційно закріплювалася правова ініціатива. А суспільство, як сукупність цих індивідів, що формально знаходилися поза державою, ставало основним суб'єктом формування права. Власне, це був крок у напрямку розвитку громадянського суспільства.

Отже, у сфері законодавчої діяльності держави існує реально-практична проблема законності. Вже на цій стадії постулат законності держави може бути або порушений, або реалізований. А вирішувати це буде не сама тільки "держава" у юридичному розумінні, а, можливо, позадержавні сили, якщо вони зможуть надати реальні гарантії "законності". На завершення цього обґрунтування В. Старосольський зауважував, що остаточний і справжній зміст права залежить і мусить залежати не тільки від держави, а й від чинників і сил, що їх ніяк не можна охопити поняттям держави. Насправді право творить суспільство, – частково користуючись для цього державою як своїм органом, частково без держави і поза нею. Цей засадничий факт указує на можливість "гарантії" для постулату законності держави, і цією гарантією володіє суспільство як справжній творець права. Це дає підставу, зазначав В. Старосольський, констатувати за Ерліхом, що "точка ваги розвою права також в наші часи як повсякчасно не лежить ані в законодавстві, ані в юриспруденції, ані в правосудді, тільки у самому суспільстві". Відповідно, стверджував учений, і розв'язання питання законності держави належить в останній інстанції самому суспільству [10, с. 14–16].

З'ясувавши у цілому походження, поняття та сутність правової держави, звернемося до розуміння "конституційної" держави у трактуванні В. Старосольського. Конституційна держава, на його думку, – це "історичний тип" в історії людства, як і стародавньо-орієнтальна, грецька, римська, феодальна та абсолютистська держави [12, с. 330]. Теорія "конституційної", або "правової", держави склалася наприкінці XIX – на початку XX ст. В її основу покладено такі поняття: народна суверенність і демократія як форма її здійснення, розподіл властей, природні й невідчужувані (непозбувальні за В. Старосольським – Ю. Д.) права людини [12, с. 331].

Серед фундаментальних постулатів правової держави звернемо увагу на трактування В. Старосольським системи прав і свобод людини. Вважаючи людину та її особистість найбільшою цінністю у правовій державі й громадянському суспільстві, науковець проводив поділ "вроджених" прав людини на вольності, політичні та суспільні (у стислому розумінні) права [12, с. 144]. Їхня особливість полягала в теоретичному визнанні їх найважливішими і найсильнішими. Вони повинні

бути критерієм оцінки всього законодавства, встановлювати його напрями і межі, які не вправі порушувати жодний законодавчий акт.

Щодо конкретних "вольностей", то, як зауважував учений, конституції сучасних правових держав містять наступні:

1. "Habeas corpus", що означає цілий комплекс прав, а саме – захист людини перед свавільним порушенням органами держави її особистої волі, а саме волі "особи, помешкання, паперів та її майна". Це поняття прав скероване проти незаконного арешту, обшуку, ревізії документів та конфіскації майна. Воно встановлює низку конкретних правил, що не повинні порушуватись: а) передусім жодний з названих актів не може настати інакше, як лише на підставі судового наказу; б) нікого не можна позбавити "властивого" йому судді, законодавчо передбаченого для конкретної справи; в) арештованого слід в означений термін заслухати та повідомити його про причину арешту.

Розуміючи, що такий формальний припис дає хитку запоруку охорони особистої свободи, В. Старосольський вважав за необхідне посилити матеріальну відповідальність держави. Зокрема, з-поміж засобів, що дають матеріальну запоруку, він називав визнання за ув'язненим права домагатися від держави відшкодування за безпідставне затримання у слідстві [3, с. 146–147].

Крім викладеного, до категорії "Habeas corpus" В. Старосольський відносив різні постанови принципового чи конкретного змісту, що містяться у конституційних, а, насамперед, звичайних законах. До таких належить, зокрема, відомий принцип права "lex retro non agit" ("закон немає зворотної сили"), за винятком, коли нова постанова є для обвинувачуваного кориснішою; постанова, прийнята, звичайно, карними кодексами, про заборону змушувати свідчити проти себе самого чи проти подружжя, кровних родичів та свояків; заборона вигнання громадянина за межі держави; врешті, постанова про те, що укладених громадянами договорів не можна порушувати ані розпорядженнями, ані законами [12, с. 145–146].

2. Свобода пересування. Ця "вольність" виявляється у різних напрямках. Під нею розуміється волю переселення як з місця осілості, так і за межі держави. Окрім того, це "вольність" пересуватися, мандрувати у межах держави і, врешті, "вольність" поселитися за власним вибором у межах держави.

3. Свобода віри й переконання. Вона виявляється у тому, що ніхто не може бути переслідуваний за свої релігійні переконання та приналежність до якогось віросповідання, не може нікому перешкоджати у здійсненні загальногромадянських прав, зокрема, бути комусь перешкодою у доступі до публічних урядів. Ця свобода включає свободу думки, слова і преси.

4. Свобода зборів та об'єднань. До цієї свободи В. Старосольський відносив також "вольності", що стосуються людини як члена нації – так звані "національні свободи". Останні передбачали надання правової гарантії, що усі громадяни держави будуть "рівними незалежно від їхньої національності", зокрема при зайнятті керівних посад; дозвіл на вживання рідної мови в державному та громадському житті, створення національних шкіл [12, с. 146–148]. У згадуваній праці "Принцип більшості", В. Старосольський розвинув погляди Г. Елінека про права меншин, тим самим здійснивши "перше систематичне опрацювання проблеми" (професор Бернацік) [13, с. 138].

Отже, ідея "правової" держави, за В. Старосольським, полягає у тому, що держава повинна бути пов'язана власним правом. І ця ідея правової держави виникла не шляхом теоретичних міркувань, не з логічної необхідності, а на тлі практичних потреб, реальних інтересів. Відтак і державна теорія, і практика прийняли цю ідею як апіорі.

Ще однією центральною темою наукової спадщини В. Старосольського є дослідження розподілу влади та взаємодії між окремими її гілками, що також розглядається у праці "Політичне право".

В. Старосольський простежував історію розвитку ідеї поділу влад ще від античності. І в цьому контексті розглядає погляди від Аристотеля до творців сучасної конституційної доктрини – Д. Локка й Ш.-Л. Монтеск'є. Особливо критично В. Старосольський підходив до поглядів останнього, який визнавав три різні влади – законодавчу, виконавчу і судову. Як прихильник змішаної форми держави з поєднанням елементів монархії, аристократії і демократії Ш.-Л. Монтеск'є вважав, що саме існування трьох різних влад, організовуваних за різними принципами, забезпечуватиме таку форму держави, а власне: законодавча влада має належати народу на засадах демократизму, суди повинні організовуватись за аристократичним принципом, а виконавча влада, що вимагає швидкого вирішення та ефективною і простою організацією, повинна ґрунтуватись на єдиновладді. Лише за умови їх чіткого розмежування та цілковитої взаємозалежності жодна з них не стане абсолютною, а отже не порушуватиметься свобода громадян [12, с. 135].

Полемізуючи з цим твердженням французького мислителя, В. Старосольський відмовився від абсолютизації твердження про поділ влади на три гілки, мотивуючи це тим, що жодна з трьох влад не є носієм лише тієї влади, яку здійснює, як вважається, виключно вона. Так, законодавча влада завжди містить елементи виконавчої, а іноді й судової влад, і, навпаки, законодавча влада фактично належить і двом іншим владам. Так само виконавча влада виконує також деякі завдання

законодавчої і судової влади, наприклад поліційно-карне судочинство (тут і надалі подаємо термінологію В. Старосольського – Ю. Д.), а натомість поділяє з обома іншими владами адміністративні функції. Аналогічно, судова влада не повністю належить судовій гілці влади, що, відтак, здійснює деякі функції законодавчого і виконавчого порядку. Поза тим, підкреслював В. Старосольський, навіть зважаючи на подані застереження, неможливо вмістити у схему трьох влад усі владні установи модерної держави [14, с. 184]. Передусім, наголошував учений, це стосувалося верховної влади у кожній державі. Наукова теорія і практика визнають її виконавчою владою, та фактично, стверджував В. Старосольський, її правова участь у законотворчості та частково у судочинстві надто велика, а адміністративні функції обмежені, щоб можна було називати її "виконавчою", адже таке означення не виражає її головної функції, а саме, не вказує на становище верховної влади власне поза владами, які мають визначену відповідно до потрібного поділу компетенцію, та на її незалежний від того поділу характер. За переконанням мислителя, верховна влада в державі є інституцією, у якій виявляється саме єдиність держави і державної влади, є засадничим стрижнем усіх влад, визначаючою і спрямовуючою їх силою, а тому її не лише доцільно, а й необхідно виділити в окрему гілку влади [14, с. 185].

Вчення про поділ влад вимагало, щоб усі влади були абсолютно відокремлені одна від одної щодо осіб, які їх здійснюють. Тобто, особовий склад кожної влади повинен бути чітко розмежованим; окрім того, жодна влада не повинна залежати від іншої, підпорядковуватись їй. Відтак, послідовне втілення цих приписів неминує б спричинилось, вважав В. Старосольський, до розподілу держави на різні, нічим не взаємопов'язані організації. Тож виникла потреба неохопленої тривладним поділом установи, що утримувала б між ними зв'язок, виступала б запорукою єдності держави та стримувала і врегульовувала би розбіжності у функціонуванні трьох різних влад. Такою верховною владою у державі виступає її глава, і, відповідно до форм правління, В. Старосольський виділяв монарха як верховну владу у монархії та виборного главу (звичайно, з титулом президента) республіки, притому ця найвища державна влада у сучасних державах одноособова [14, с. 186].

Від способу обрання глави республіки – безпосередньо народом чи законодавчою владою – залежить становище верховної влади у державі, оскільки обрання законодавчою владою зумовлює до певної міри залежність, принаймні моральну, глави держави від законодавчого органу, натомість обраний народом глава держави має супроти законодавчої влади більш незалежний, вагомий і авторитетний статус. Завершується правління носія верховної влади – як у республіці, так і в монархії – внаслідок його смерті чи усунення від влади. Носій верховної влади за своєю юридичною природою володіє особливими правами, зокрема: особливим становищем у цивільному і кримінальному праві, отриманням платні на своє утримання і на "репрезентацію", а також правом на отримання певних титулів, особистих почесностей, супроводу і т.п. Деякі конституції надають главі держави право розпуску парламенту до завершення терміну його повноважень, іноді таке право надається за особливих обставин. Ця можливість розпуску законодавчої влади є найсильнішим законно допустимим засобом політичної боротьби [5, с. 158–159].

В. Старосольський доводив, що, попри утвердження в конституційній доктрині ідеї поділу влад, вона апріорно суперечить вченню про народну суверенність, яке визнає лише одну владу – народ, і не допускає жодних обмежень верховної, самостійної, незалежної, неподільної і повної народної влади, у тому числі поділ її на різні напрями [12, с. 134]. Теорія поділу влад визнає виключно за народом лише законодавчу владу; та, поза тим, безпосереднє народоправство, коли носієм законодавчої влади є народ як безпосередній, непохідний законодавчий орган, – є рідкісною формою народовладдя, а поширене, головне, опосередковане народоправство, система репрезентації, коли носієм законодавчої влади виступає спеціально створений (обраний народом) орган. За допомогою представництва народ здійснює свою суверенність, передусім у законодавстві, і передбачається, що представники, або послы презентують не лише своїх виборців, а увесь народ [14, с. 190–191].

В устрої законодавчої влади відомі, зазвичай, дві системи: однопалатний та двопалатний законодавчий орган. Як основний аргумент на користь двопалатної системи її прихильники вказують на слугування її запорукою виваженості та обміркованості й всебічного опрацювання законів. Саме з огляду на це, В. Старосольський обґрунтовував її недоцільність і навіть шкідливість при виробленні складних законів, оскільки вони повинні проектуватись як цілісність, а поодинокі компромісні поправки можуть призвести до непослідовності та неузгодженості окремих частин закону. Тож двопалатна система, на думку вченого, часто спричинюється до компромісів, диктованих політичним співвідношенням сил і політичною тактикою змін, у продуманому як цілісність законопроекті; а вища палата, що не обирається, а призначається "згори", історично завжди є виразником консервативних інтересів та гальмує небажану для себе законотворчість нижчої палати [14, с. 191–192].

Єдиним можливим аргументом на захист двопалатної парламентської системи В. Старосольський визнавав існування у союзних державах (федераціях) та союзах держав

(конфедераціях) поряд із загальнодержавними інтересами територіальних інтересів країв, що власне і презентуються у вищій палаті представниками цих країв. Загалом історичний досвід свідчить, що з двох палат завжди одна, здебільшого нижча, здобувала абсолютну перевагу над іншою і, врешті, увесь “осередок ваги” пересувається лише до однієї палати, а визначений Ш.-Л. Монтеск’є принцип рівноваги двох палат залишається правовим ідеалом [14, с. 192].

Виконавчу владу у всіх державах очолюють міністри як найвищі органи її окремих галузей та координуюча їхню діяльність рада (чи кабінет) міністрів як найвищий її орган у цілому, яку очолює голова ради, міністр-президент або прем’єр. Притому відмінності у виконавчій владі різних держав стосуються лише способу призначення міністрів, їх компетенції і правового становища. У деяких державах міністри призначаються главою держави, тобто виконавча влада створюється верховною владою. Теоретичні передумови такого практичного компромісу влад заклало вчення Ш.-Л. Монтеск’є про поділ влад, що вимагало, щоб виконавча влада належала монарху, а відтак цей принцип перейняли і республіки. В інших державах міністрів призначав законодавчий орган, а також історії відомі колегіальні правління державою, тобто коли виконавча влада формувалась безпосередньо народом і була водночас верховною владою. Відповідно, розрізняють дві системи механізму створення міністерського кабінету: перша система – абсолютна (президентська) – нічим не обмежує компетенції верховної влади, коли монарх чи президент, призначаючи міністрів, формально нічим не пов’язаний і керується виключно власним вільним розсудом; а друга система – парламентарна (парламентська) – формально надає право створення кабінету міністрів верховній владі, але фактично забезпечує вирішальний вплив цього законодавчого органу, притому верховна влада може призначити міністрами лише тих, чиї кандидатури затвердить парламент [5, с. 159–160].

Поза тим, незалежно від способу створення виконавчої влади вона зумовлює обмеження компетенції верховної влади ще в одному напрямі – верховна влада признає передусім голову ради міністрів і доручає йому сформувати кабінет, тож всіх інших членів кабінету верховна влада признає лише на пропозицію прем’єра, який виступає, відповідно, співстворюючим кабінет органом. Така процедура зумовлює правове становище кабінету як цілісності та солідарність його членів. Тож прем’єру, який має нести співвідповідальність за всіх членів кабінету, повинно бути забезпечене і гарантоване право вільного вибору і формування його складу на власний розсуд [14, с. 214].

Сутність правового становища міністрів полягає, окрім їхньої компетенції, в їхній відповідальності. Народна суверенність вимагала безумовної відповідальності виконавчої влади перед народом, властиво перед його законодавчим представництвом, а монархічний принцип, навпаки, встановлював невідповідальність монарха, його недоторканість, аналогічно невідповідальність глави держави визнали деякі республіки. Вислідом цих суперечностей стало встановлення відповідальності міністрів шляхом “контрасигнатури”, коли урядовий акт глави держави вважався чинним лише після його контрасигнації міністром, тож міністерська відповідальність стала “функціонально” пов’язаною з невідповідальністю глави держави. У державах, у яких глава відповідальний, міністри відповідальні не перед народним представництвом, а лише перед ним; і, навпаки, у державах, у яких невідповідальний глава, міністри відповідальні перед парламентом [14, с. 215].

Вчення про розподіл влад, з одного боку, та концепція народної суверенності, з другого, впливали у різних напрямках на організацію та правове становище суду в державі – принцип розподілу влад формував організацію і правове становище суду на аристократичному принципі, а ідея народної суверенності вимагала демократизації суду, його зв’язку з народом. Історії відома різноманітна організація судів – це, передусім, суди цивільного і кримінального права. Відмежовані від них суди “публічного права” виникли на підставі вчення про поділ влад, за яким виконавча влада не могла підпорядковуватись судовій, а отже і рішення цієї влади не могли розглядатись судом; тому для контролю за діяльністю виконавчої влади і законністю її актів та для надання громадянам права на захист порушених нею їхніх прав було введено окремі суди, у які можна було звертатись після переходу усіх адміністративних інстанцій, аж до найвищої. Фактично, стверджував В. Старосольський, ці адміністративні суди теж порушують принцип поділу влад, аналогічно звичайним судам при розгляді ними адміністративних справ. У деяких державах діють й інші суди “публічного права” – суди політичного права, що розглядають справи, пов’язані з порушенням суб’єктивних політичних прав, – це, зокрема, суди з розгляду справ у сфері конституційного права, суди у справах відповідальності глави держави і міністрів, врешті окремі суди для справ виборчого права [14, с. 216–217].

З метою запобігання можливим зловживанням з боку виконавчої влади, що б могла засновувати суди у своїх інтересах, конституції різних держав встановлюють, що суд може бути заснований лише шляхом закону, тобто законодавчою владою. Організація судів у найвищій інстанції “роздвоюється” – у справах безпосередньо правосуддя судочинство очолює найвищий суд, а в адміністративних справах судову організацію – міністерство юстиції, компетенція якого

поширюється виключно на адміністративні справи і воно не має права втручатись у саме правосуддя [14, с. 218].

Отже, В. Старосольський спростовував вчення Ш.-Л. Монтеск'є про абсолютну незалежність трьох гілок влади, вважаючи, що влада у державі лише одна, єдина та охоплює усі можливі напрямки державної діяльності, різні її функції. Вчений також доводив помилковість твердження Ш.-Л. Монтеск'є про відповідність кожній з державних функцій окремої влади, окремого органу, оскільки законодавча влада не є лише законотворчою, виконавча – лише виконавчою, а судова – лише органом правосуддя. Насправді усі три функції, свої завдання держава виконує через три гілки влади, кожна з яких, окрім властивої собі, виконує й обидві інші функції.

Фактично В. Старосольський пропонував систему стримувань і противаг окремих гілок влади, ґрунтовану на їхній взаємодії, взаємопов'язаності, взаємозумовленості та взаємозалежності. Особливо цікавим і актуальним, з огляду на сучасні державно-правові реалії України, видається розкриття вченим сутності однопалатної і двопалатної парламентських систем, висвітлення їхніх особливостей і політико-правової дієвості, а також обґрунтування незалежного становища прем'єр-міністра та визначення особливого статусу суддів. Тож витворена мислителем концепція поділу влад у багатьох аспектах не втратила своєї новизни та потребує глибинного дослідження й осмислення її значення для сучасної української правової й політичної думки та з'ясування доцільності й ефективності її використання при становленні демократичної, правової Української держави і громадянського суспільства.

Значне зацікавлення викликає дослідження В. Старосольського з теорії політичних партій, у якому він аналізує їх роль та місце в конституції Чехословацької Республіки [15]. Дослідник вважав, що формалізація партійної діяльності бере початок з середини XIX ст. і пов'язана передусім із введенням загального виборчого права. Однак функції партій не обмежуються лише парламентською діяльністю, є набагато ширшими. Учений проводив чітку грань між двома поняттями – "політична партія" і "парламентський клуб". Парламентський клуб – лише один з органів партії, причому не найвищий [15, с. 4–6].

В. Старосольський вважав, що в будь-якій партії встановлюється панування керівної верхівки – партійної олігархії, що зосереджує всю повноту влади і через неї маніпулює діями виборців [15, с. 14].

Основними функціями політичних партій дослідник називав активізацію й об'єднання значних суспільних груп, формування ідеології та політичної доктрини, участь у боротьбі за владу тощо. Одним з перших серед вітчизняних та західних дослідників він назвав таку функцію, як участь партій у боротьбі за незалежну державу. Її автор виділив окремим пунктом, враховуючи досвід діяльності українських політичних партій у період національно-визвольних змагань наприкінці XIX – початку XX ст.

Фундаментальність постановки проблем теорії держави і права, здійснена у працях В. Старосольського, дозволяє впевнено віднести його до фахових спеціалістів у галузі правознавства. Його погляди на еволюцію держави багато в чому відображали реалії тогочасного світу, у якому ідея демократії відстоювала свої позиції в оточенні тоталітарних держав. У своїх працях В. Старосольський постає апологетом західної традиції епохи Просвітництва та спирається передусім на принципи верховенства права та свободи індивіда. Така інсталяція західних цінностей в українську інтелектуальну традицію мала на меті витворити моделі організації власної державності, які б найадекватніше відповідали домінуючим світовим зразкам, а, отже, дозволили б найповніше реалізувати наявний в українському суспільстві державотворчий потенціал.

Список використаних джерел

1. Кедрин І. Володимир Старосольський / Іван Кедрин // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 389–392.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 15. – 1 арк.
3. Максимович С. Володимир Старосольський про правову державу / С. Максимович // Вісник Львівського університету. Серія: юридична, 2000. – Випуск 35. – С. 142–149.
4. Максимович С. Володимир Старосольський про форми державного устрою / С. Максимович // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали VII регіональної науково-практичної конференції. Львів, 13–14 лютого 2001 р. – С. 74–76.
5. Максимович С. Концепція розподілу влад Володимира Старосольського / С. Максимович // Вісник Львівського університету. Серія: юридична, 2001. – Випуск 36. – С. 157–162.
6. Стецюк П. Володимир Старосольський (1878–1942) / Петро Стецюк // Вибори та демократія. – 2005. – № 4 (6). – С. 52–55.
7. Старосольський В. Методологічна проблема в науці про державу / В. Старосольський. – Прага: Наклад Українського вільного університету в Празі, 1925. – 36 с.
8. Старосольський В. Причинки до теорії соціології / В. Старосольський. – Львів, 1904. – 36 с.
9. Старосольський В. Внутрішня форма в соціологічній термінології: (Методологічні уваги) / В. Старосольський. – Б.м., 1926. – 8 с.
10. Старосольський В. Держава і право: (Причинки до проблеми правості держави) / В. Старосольський. – Львів: Наклад Союзу українських адвокатів, 1934. – 16 с.
- 11.

Волинець С. Передвісники і творці листопадового зриву: Західно-українські громадські і політичні діячі / Степан Волинець. – Вінніпег, 1965. – 324 с. 12. Старосольський В. Політичне право: (Курс лекцій) / В. Старосольський. – Подєбради: Український техн.-господарський інститут ЧСР, 1933–1934. – 321 с. 13. Старосольський В., Дністрянський С. Українці – професори права / В. Старосольський, С. Дністрянський // Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів. – Львів, 1934. – С. 126–145. 14. Старосольський В. Політичне право: курс лекцій / В. Старосольський. Ч. 14. – Регенсбург-Новий Уль: УТГІ, 1950. – 373 с. 15. Старосольський В. Партії в Конституції Чехословацької республіки / В. Старосольський. – Прага: Наклад Українського вільного університету в Празі, 1923. – 16 с.

Юрій Древницький

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ ВЛАДИМИРА СТАРОСОЛЬСКОГО В ОБЛАСТИ ЮРИСПРУДЕНЦИИ

В статтє исследовано научную деятельность В. Старосольского, проанализированы его труды, посвященные методологии изучения юриспруденции, в частности ее социологического направления, теории нации, проблемам государства и права.

Ключевые слова: В. Старосольский, государство, власть, право, политика.

Yuriy Drevnitskyi

SCIENTIFIC HERITAGE IN LAW OF VOLODYMYR STAROSOLSKYI

In the article reviews the scientific activity of V. Starosolskyi analysis of his works on the methodology of the study of jurisprudence, particularly its sociological direction, the theory of the nation, problems of state and law.

Key words: V. Starosolskyi, state, government, law, politics.

УДК 94 (477)

Ярослав Дзісяк

ЧОРТКІВЩИНА В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ У 1914–1917 РР.

У статті аналізується становище Чортківщини у 1914–1917 рр. На основі опублікованих та неопублікованих архівних матеріалів, розглянуто діяльність російської окупаційної армії на цих теренах.

Ключові слова: Перша світова війна, Чортківський повіт, повітовий начальник, штабс-капітан, нижні військові чини.

Актуальність теми обумовлена потребою всебічного та неупередженого дослідження історії Чортківщини, що сприятиме ширшому пізнанню маловідомих сторінок історії рідного краю у 1914–1917 рр.

Об'єктом статті є Чортківщина у період 1914–1917 рр.

Предметом дослідження є становище Чортківщини в період російської окупації у 1914–1917 рр.

Автор поставив за мету з'ясувати основні аспекти громадсько-політичного та військового життя Чортківщини в час окупації регіону Росією у 1914–1917 рр.

Об'єкт, предмет і мета дослідження обумовлені вирішенням таких основних завдань: проаналізувати просування російських військ, контроль за наявністю дезертирів, як з боку власної, так і з айстро-угорської армій, охарактеризувати внутрішньо-фінансові відносини в межах військової влади та умови і розміри виплати місцевому населенню за здану зброю, залишену з попередніх боїв, висвітлити владні заходи з приводу грабунків та спричинення збитків місцевому населенню; дослідити регламентацію російською владою церковного життя в Чортківському повіті та облаштування братських могил.

При дослідженні цієї теми опрацьовано матеріали, що зберігаються у Державному архіві Тернопільської області, фонд 322 "Канцелярія Тернопільського губернатора", зокрема раніше неопубліковані справи 1, 22, 41, 43, 67, 68, 136, 166, 173. У процесі підготовки статті використано працю М. Лазаровича [1].

В силу не вирішення геополітичних інтересів імператорської Росії та кайзерівської Німеччини почалися військові дії Першої світової війни на Східному фронті. Російський наступ у 1914 р. розпочався таким чином. Дві російські армії: 3-я генерала Русского й 8-а ген. Брусилова, у складі 21 піхотної та 7 кавалерійських дивізій, маючи проти себе тільки 9,5 піхотних і 5 кавалерійських дивізій 3-ї австрійської армії генерала Брудермана й армійської групи генерала Кевеса, почали просування

у Галичину зі сходу. До 23 серпня 1914 р. це просування відбувалось доволі легко. Австрійські війська чинили незначний опір тільки поблизу Тернополя, Острова та Чорткова, тому що основні сили Будармана були ще на заході [1, с. 54].

На 450-кілометровому фронті від Івангорода до Кам'янця-Подільського розгорнулася одна з найбільших у Першій світовій війні Галицька битва за участю 1500 тисяч солдат і офіцерів з обох боків, а також авіації, бронепоездів, танків і навіть хімічної зброї. Вона розпочалася загальним наступом росіян 6 серпня, а вже 12 серпня вони захопили Тернопіль, 15 – Бучач, 22 – Чортків. Упродовж 22 серпня 1914 – липня 1917 рр. у Чорткові дислокувались російські окупаційні війська.

За неповних три роки російська влада досить широко розгорнула свою військово-адміністративну діяльність, що стосувалась багатьох сфер суспільного життя. Військовим генерал-губернатором Галичини був генерал-лейтенант граф Г. Бобринський, ініціатор антиукраїнських репресій, тернопільським губернатором – генерал Чарторийський, військовим комендантом Чортківського повіту – гвардії-поруччик, згодом – гвардії штабс-ротмістр, В. Давидов, його помічниками були: штабс-капітан Ю. Юров, надвірний радник М. Ковальський [2, арк. 183].

Очевидно, що після проходження війська з боями і незначними сутичками, залишались частини зброї, одягу тощо обох воюючих сторін. Тернопільському губернатору Чарторийському 7 вересня 1914 року надійшло звернення від головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, у якому зазначалось, що місцях, де проходили останні бої, австрійськими військами залишено значну кількість зброї, патронів, артилерійських парків і військового транспорту різного призначення.

Вимагалось прийняти енергійні міри через підлеглих чинів та сільську владу для збору вказаних предметів, залучаючи для цієї мети місцеве населення згідно з нарядом і за помірну плату [3, арк. 12]. Згідно з розпорядженням губернатора Галичини, графа Г. Бобринського, від 13 жовтня 1914 р. місцевому населенню призначалось винагороду за доставку зброї, їх частин, обмундирування тощо. Так, за артилерійську зброю або лафету платилося російським карбованцем (крб.) за пуд (близько 16 кг.) ваги; за австрійський гарматний або оптичний приціл – 3 крб.; за артилерійський снаряд із запобіжним ковпачком – 30 копійок; без ковпачка – не приймалися; за російський або австрійський патрон – 1 копійка; сорочку або мундир – 1 крб.; пару чобіт – 2 крб.; шаровари – 1 крб.; шинель – 2 крб.; речовий мішок або портфель – 1 крб.; патронна сумка – 30 копійок; російська рушниця із затвором і штиком – 6 крб.; без затвора або штика – 4 крб.; без затвора і без штика – 3 крб.; австрійська рушниця оцінювалася на 1 крб. менше, відповідно і без затвора або штика [3, арк. 107].

Однак, вже 17 жовтня поточного року видано розпорядження військового генерал-губернатора з вимогою, що за плату в населення приймаються лише предмети обмундирування і спорядження, за зброю – плата не призначається, в силу обов'язкової постанови [3, арк. 183]. Стосовно самих грошей, ставлення громадян до грошової валюти окупаційної влади та захисту своєї валюти (і символів зображення на ній) останньою, цікавим для дослідження є наступний факт. У грудні 1914 р. тернопільський губернатор Чарторийський розглядав заяву від С. Штейна щодо прохання про звільнення з-під арешту його сина Соломона за неповагу до російських грошей. Заява залишилась без задоволення, вирок суду – 3 місяці в'язниці [4, арк. 2–3].

Значну увагу російська військова влада приділяла фінансовій допомозі сім'ям осіб, які були арештовані австрійською владою за симпатії до Росії. Для цього наприкінці 1914 року у Львові створили благодійний комітет. Для вказаних потреб на Чортківський повіт 22 грудня 1914 р. виділили 305 крб. [5, арк. 1], а станом на 7 серпня 1915 року – 610 крб. [5, арк. 26]. Чортківський повітовий начальник рапортував тернопільському губернатору про одержання коштів та список осіб, що одержали ці кошти [5, арк. 17]. Загалом вказані виплати одержали 15 осіб із сіл Чортківського повіту [5, арк. 37]. У канцелярію тернопільського губернатора були надіслані розписки осіб, які одержали гроші [5, арк. 78].

Цікавими є внутрішньо-фінансові відносини в межах російської військової влади. Так, 5 липня 1915 року начальник Чортківського повіту, гвардії поручик В. Давидов звертався до тернопільського губернатора з проханням виплатити йому різницю між військово-підйомними грошима та платнею, згідно з посадою [5, арк. 7]. А також, з тим, щоб видати його дружині Амалії-Розалії Вольтерівні Давидовій посвідчення на право одержання, з 1 червня 1915 року, як дружині обер-офіцера, замість одержаних нею квартирних грошей по Петрограду 25 крб. і 70 копійок та для найму прислуги – 10 крб., "по класу моєї посади" [5, арк. 8].

На перше звернення була дана відповідь, що при підвищенні чину або посади різниця у платні не видається, офіцери одержують за чином, а не за посадою [5, арк. 11]. Керівництву повіту щомісяця виділося 50 крб. на транспортні потреби, ці гроші виписувались на ім'я начальника повіту, а він вже розподіляв між підлеглими [5, арк. 55]. 5 серпня 1916 року прийшло розпорядження від

тернопільського військового генерал-губернатора про те, що ця сума буде видаватися поміж усіма чинами управління, що мають службові поїздки, а не виключно начальникам повітів [5, арк. 78].

Очевидно, що мали місце зловживання з боку начальників повітів. У жовтні 1916 року за попередній місяць на роз'їзди було виплачено начальнику повіту, гвардії штабс-ротмістру В. Давидову 16 крб. 67 копійок, помічникам: штабс-капітану Ю. Юрову – 16,66 крб., надвірному раднику М. Ковальському – 16,67 крб. [5, арк. 183].

Також виникали певні непорозуміння щодо порядку і повноти виплат заробітної плати іншим підлеглим [5, арк. 61–63]. Мав місце доволі чіткий розподіл державного асигнування між військовими і цивільними чинами та їх потребами. Зазначалось, що вимоги для оплати на приготування страв і випічку хліба, опалення і освітлення громадським чинам адміністративно-поліційної служби «не подлежат удовлетворению» [5, арк. 65].

На друк газети «Новое время» у половині квітня 1916 року виділено 20 крб. [5, арк. 44]. Окрема оплата йшла на канцелярські приналежності та на переклад документів з іноземної мови. Зазвичай, іноземна мова була представлена польською та німецькою на російську. 1 липня 1916 року Чортківський повітовий начальник просив повернути йому 475 крб. 39 копійок, витрачені з особистих засобів на вказані цілі [5, арк. 69]. Також він просив про виділення авансових коштів на розширення мережі агентури, бо не мав чим платити за інформацію, отриману від них [5, арк. 75]. На що була одержана відповідь, що оплати не буде, оскільки відсутній кредит [5, арк. 76]. Про фінансову кризу доповідав помічник начальника Чортківського повіту в службовій записці тернопільському губернатору.

На початку березня 1916 року помічник начальника Чортківського повіту висловлював прохання до свого повітового начальника, щоб надати додаткове фінансування на утримання виїзду – за 18 місяців перебування у Галичині витрачених власних коштів на суму понад 700 крб. Оскільки, «в последнее время содержание выезда стало разорительным», – піднялись ціни на фураж, винаймання кучера, на виїзд загалом, потрібно було доплачувати свої гроші – близько 60–65 крб. щомісяця [5, арк. 83]. 30 липня 1916 року – з тим аналогічним проханням на поповнення власних витрат упродовж 26 травня 1915 – 1 серпня 1916 рр. в сумі 987 крб. [5, арк. 84]. У той же час слід звернути увагу на те, що станом на 19 серпня 1916 р. на видачу поліційним урядникам і охоронцям Чортківського повіту видавалися так звані «ковочні гроші» – на підковування коней: один круг підкови з шипами і цвяхами становив 1 крб. 20 копійок, підковування коня з ноги – 10 копійок. Загалом 30 службовцям видали по 60 крб. [5, арк. 101–102].

Регулярно і вчасно виплачувалась службова платня і гроші на харчування у їдальні, з тією різницею, що останні платилися упродовж поточного місяця, а службові – за попередній. Так, станом на 22 жовтня 1916 року для керівництва управління Чортківського повіту кожному службовцю виплачували 990 крб. (службові і харчові) за вересень-жовтень, штат у цьому повіті складався з дев'яти чинів, старшим писарям, чотирьом чинам – по 324 крб. (тільки самої платні за службу) за вересень [5, арк. 129]. Загалом шляхи сполучення повіту охороняли 20 службовців, найманих з місцевих жителів, зазвичай, по одній людині на дільницю. За листопад 1916 р. вони одержали по 12 крб. кожен [5, арк. 65].

Військова влада слідкувала за порядком просування військ, наявністю відсталих від групи просування військових частин, а також – дезертирів власної та ворожої армії. Для цього періодично подавалися рапорти від повітового начальства. Так, Чортківський повітовий начальник гвардії поручик В. Давидов рапортував тернопільському губернатору, графу Чарторийському про те, що упродовж 15–31 грудня 1914 р. відсталих діючої російської армії нижчих чинів не виявлено [6, арк. 15]. Зазвичай, такого роду рапорти подавались через два тижні. Упродовж січня ситуація була аналогічною [6, арк. 16, 17]. У першій половині лютого затримали відсталого козака гірського Моздоцького полку Ф. Чапличина з чотирма конями та возом. Його передали в розпорядження коменданта [6, арк. 25]. Також звітувалося про те, що наприкінці лютого – на початку березня 1915 року не було знайдено зброї та обмундирування [6, арк. 47]. У подальшому, травень-липень 1915 року, відсталих солдатів російської армії також не відмічалось [6, арк. 142, 158, 168]. Щодо армії Габсбургів, то станом на 10 квітня 1915 року в селі Шманьківчики виявлено солдата австрійської армії Вівчара Михайла Олексійовича та передано 14 березня у розпорядження етапного коменданта [7, арк. 112].

У ході війни виникали закономірні негативні явища у ставленні війська до місцевого населення, незважаючи на національність та соціальний стан. 17 вересня 1914 року військовий генерал-губернатор Галичини, генерал-лейтенант, граф Г. Бобринський писав до тернопільського губернатора про те, що майже щоденно поступали скарги від польських поміщиків, що їх маєтки зазнають постійних грабунків і розорень. Після проходження російських військ, з боку нижчих чинів і

козаків, так і з боку місцевих селян. Рекомендувалося прийняти енергійні міри для "прекращення означеного безобразя" [8, арк. 101].

21 листопада 1914 року військовий генерал-губернатор Галичини вимагав прийняти енергійні міри від тернопільського губернатора та його підлеглих, повітових начальників з приводу "непрекращаючого мародерства" [8, арк. 190]. Солдати царської армії чинили грабунки та насильство не лише у відношенні до поміщиків, а й загалом до жителів, не залежно від національності, хто мав щось цінне для війська. Вартим уваги є факт листування Чортківського і Буцацького начальників з наступного приводу. На початку жовтня 1914 року з Чорткова в напрямку на Львів проходили піхотні та кавалерійські частини, у селі Ковалівка декілька солдатів винесли з підвалу 1500 літрів спирту [8, арк. 55]. Буцацький повітовий начальник просив повідомити, які саме військові частини проходили тим напрямком. Від Чортківського повітового начальства була одержана відповідь, що в той час проходив 259 батальйон Ольгопільського полку [8, арк. 56].

На початку вересня 1915 року керівництво Чортківського повіту зверталось до повітового начальства Заліщиків з приводу того, які частини військ перебували у Свидовій у липні того року, оскільки у цьому селі вчинено реквізиції невідомими солдатами, військова частина яких проходила в напрямку Заліщиків [8, арк. 125]. Упродовж січня 1916 року поступило декілька заяв від жителів Чортківського повіту з приводу грабунків та вчинення іншого роду матеріальних збитків. Так, на початку року поступила заява від Ернестини Набергер, що невідомі солдати забрали у неї корову, завдавши збитків на суму 130 крб. [8, арк. 150], невідомими козаками було забрано кобилу у Івана Боровського, на суму 340 корон, у Юзефи Целецької невідомі солдати захопили дві пари коней на суму 950 крб., а незабаром – ще кобилу на суму 200 крб. [8, арк. 137, 142, 151]. Від управління закладу сиріт та бідних подавалася заява про нанесення збитків на суму 1700 крб., через викошування посівів пшениці та ячменю [8, арк. 145]. Ці звернення датовані 18 січня 1916 року. З протоколу помічника начальника Чортківського повіту відомо, що на початку березня поточного року, військові вкрали 17 коней в орендного власника у селі Залісся Йосифа Фельдшуча [8, арк. 64].

Російська окупаційна влада намагалась регламентувати церковно-релігійне життя, що не завжди вписувалось в рамки нової влади. Так, у зверненні військового генерал-губернатора Галичини, генерал-лейтенанта, графа Г. Бобринського від 12 жовтня 1914 року до місцевих губернаторів під грифом "совершенно конфиденциально" зазначалося, що деякі уніатські священики під час богослужінь, моляться за здоров'я австрійського губернатора. Рекомендувалося встановити строгий нагляд та припинити такі дії [3, арк. 69]. 30 листопада того ж року повідомлялося, про можливий приїзд з Австрії через Румунію одного з активних співробітників графа А. Шептицького, станиславівського єпископа Г. Хомишина, згодом канонізованого католицькою церквою [3, арк. 220].

Царській російській військовій владі не можна дорікнути за недбале ставлення до облаштування могил загиблих, чого не можна сказати про пізніші дії Червоної армії. На початку 1915 року, після проходження лінії фронту, дано розпорядження повітовим начальникам, зокрема, і Чортківському, про прискорення прийняття заходів від 6 грудня 1914 р. за № 1719 з асенізації полів битв [9, арк. 16]. Начальник Чортківського повіту звітував, що в цьому повіті на могилах поставлені дерев'яні хрести, багато з них обнесені дерев'яним парканом, зберігаються в належному стані турботою громадського управління [10, арк. 39].

Станом на кінець листопада 1914 року, братські могили знаходились у місті Чортків, селах Джурина та Біла, на них поставлені хрести [10, арк. 141]. 31 грудня тернопільський губернатор звертався до повітових начальників, щоб поставити на могилах – на братських, так і на окремих, чугунні хрести. Попередньо – подати відомості, скільки буде потрібно хрестів [10, арк. 321]. Як відомо зі звіту Чортківського начальника від 17 квітня 1915 року, боїв у Чорткові не було, були тільки незначні сутички передових загонів при вступі російських військ. Загиблі нижні військові чини (солдати) були похоронені на греко-католицьких цвинтарях Чорткова, сіл Джурина і Білої. У лікарнях часто помирали поранені, яких привозили з бойових позицій [10, арк. 143].

Підводячи підсумки, варто зазначити, що протягом 1914–1917 рр. в ході I Світової війни Галичина, Чортківщина в тому числі, пережила першу російську окупацію у XX ст., зазнавши ряд утисків та втрат, що в контексті соціо-культурних парадигм суттєво відрізнялася від власної системи, наближеної до європейського зразка того часу.

Список використаних джерел

1. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / Лазарович М. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
2. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 173. – 183 арк. 3. ДАТО. – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 1. – 12 арк. 4. Там само. – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 22. – 3 арк. 5. Там само. – Спр. 136. – Арк. 1. 6. Там само. – Спр. 68. – Арк. 15. 7. Там само. – Спр. 67. – Арк. 112. 8. Там само. – Спр. 166. – Арк. 125. 9. Там само. – Спр. 41. – Арк. 16. 10. Там само. – Спр. 43. – Арк. 39.

Ярослав Дзисяк

ЧОРТКОВЩИНА В ПЕРИОД РОССИЙСКОЙ ОКУПАЦИИ 1914–1917 ГГ.

В статье раскрываются разнообразные аспекты общественных процессов Чертовщины периода Первой Мировой войны – на основании опубликованных и неопубликованных архивных материалов, отображена деятельность российской оккупационной системы на территории Чертовщины.

Ключевые слова: Первая мировая война, Чертовский уезд, уездный начальник, штабс-капитан, нижние военные чины.

Yaroslav Dzisyak

CHORTKIV REGION OF THE PERIOD OF RUSSIAN OCCUPATION IN 1914–1917

Different aspects of social process of Chortkiv region of the period of I World war – on the base of published and unpublished archives files, is looked up the activity of Russian occupied system on Chortkivshchyna territory.

Key words: First World War, Governor-General, Chortkiv region, the county chief, the staff-captain, captain, lower military ranks.

УДК 94(477)

Ігор Дацків

**ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНОГО КОРПУСУ ГЕТЬМАНАТУ
П. СКОРОПАДСЬКОГО ЗА КОРДОНОМ**

У статті проаналізовано основні форми і методи діяльності дипломатичного корпусу Української Держави 1918 р. за кордоном. Показано, що гетьманський уряд і зовнішній політиці продовжував курс Української Центральної Ради на розширення міжнародних зв'язків з країнами європейської спільноти та встановлення з ними дипломатичних відносин.

Ключові слова: дипломатія, гетьманат, П. Скоропадський, зовнішня політика, міжнародні зв'язки.

Актуальність теми полягає у тому, що українська дипломатія – як стратегічний напрям зовнішньополітичної діяльності нашої держави пройшла довгий і тернистий шлях розвитку – від становлення й самоствердження на право незалежного існування до побудови гуманістичного демократичного суспільства з багатотисячовою самобутньою культурою й традиціями.

Україна у сфері міжнародної діяльності має певний власний досвід, набутий упродовж періоду боротьби українського народу за незалежність та власну державність упродовж 1917–1921 рр. У зв'язку з цим зростає значимість досвіду дипломатичної діяльності українських урядів, коли були зроблені перші кроки на шляху розбудови дипломатичної служби України новітнього часу. Уроки тієї доби актуальні і на сьогодні, вони потребують неупередженого та уважного ставлення сучасників для розуміння витоків зовнішньої політики України, її традицій.

Мета й завдання цієї статті визначені з урахуванням наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її дослідженості. Оскільки в існуючих на сьогодні наукових розробках зазначена тема всебічно не розглядалась, а також з огляду на відсутність виразної концептуальної домінанти, автор поставив за мету з'ясувати й об'єктивно показати роль Гетьманату П.Скоропадського у формуванні та діяльності його дипломатичного корпусу за кордоном.

Об'єктом роботи є зовнішня політика Гетьманату, який відстоював цінності розбудови суверенної України, у системі міжнародних відносин 1918 р.

Предметом дослідження є основні напрями, форми та методи діяльності дипломатичних представництв Гетьманату, що прагнули забезпечити державну незалежність України та її вихід на міжнародну арену як самостійного суб'єкта міжнародного права.

Наукова новизна дослідження зумовлена постановкою та розробкою актуальної проблеми, що ще не отримала належного висвітлення в історичній науці. З'ясовано, що посольства і надзвичайні дипломатичні місії в добу Гетьманату сприяли прориву фактичної блокади України і встановленню її зносин з європейським світом, відіграли важливу роль у пізнанні європейською громадськістю

характеру і змісту національно-визвольних змагань українського народу, його боротьби за державність.

Виявлено і охарактеризовано прорахунки та здобутки в діяльності українських посольств, надзвичайних дипломатичних місій та делегацій 1918 р. у представницькій, військово-санітарній, торгівельно-економічній і пресо-інформаційній сферах, консульській справі, що виступали важливими компонентами державотворчої діяльності.

Зміна історіографічної парадигми в незалежній Україні позначилася на пріоритетах дослідження історії української дипломатії. Сучасні науковці в умовах свободи історичної думки розпочали вивчення раніше замовчуваних її періодів – розбудови вітчизняної дипломатичної служби за доби Української революції 1917–1921 рр., персоналій видатних українських дипломатів. Закономірним результатом таких студій стали дослідження Д. Веденєєва [1], В. Матвієнка [2], В. Соловйової [3], І. Дацківа [4] та інших. Однак донині в історії української дипломатії достатньо маловивчених сторінок. До таких, зокрема, належать особливості форм і методів діяльності дипломатичного корпусу Гетьманату П. Скоропадського за кордоном.

За доби Української Держави процес створення законодавчої бази консульської служби, що опікувалася б охороною інтересів українських громадян за кордоном, набуває подальшого розвитку. Це було продиктовано, насамперед, нагальною потребою впорядкування системи консульського представництва. Юридичним відділом Міністерства закордонних справ (МЗС) упродовж липня-жовтня 1918 р. розроблено низку законопроектів стосовно консульських установ [5]. Міжвідомча комісія, створена за наказом міністра закордонних справ Д. Дорошенка, під головуванням радника міністерства І. Красковського, винесла їх на затвердження Ради Міністрів. Законопроекти, скеровані на впорядкування існуючої системи консульської служби стосувались основних засад її діяльності: розробки консульських штатів; визначення місцевостей, у яких мали б бути консульські представники; вироблення консульського діловодства і тарифу. Крім цього, юридичний відділ підготував законопроект про Державну іспитову комісію, що мала здійснювати апробацію кандидатів на майбутні консульські посади [6, арк. 223].

Процес реорганізації консульської служби вимагав більш досконалої системи диференціації консульств. 4 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон "Про заклад генеральних консульств і консульських агентів за кордоном", згідно з яким вводилась організаційна класифікація консульських установ (генеральне консульство, консульські агентства I і II розрядів) [7, арк. 22–23]. 6 листопада 1918 р. Рада Міністрів прийняла закон, що визначав нові штати та місця перебування консульств України за кордоном. Законом встановлювались чотири види консульських установ: генеральне консульство, віце-консульство, консульство і консульське агентство [8, с. 36–37].

Орієнтація зовнішньополітичного й зовнішньоекономічного курсу Української Держави на країни Четверного союзу, насамперед, Німеччину і Австро-Угорщину визначила плани щодо розгортання широкої мережі консульських установ у цих країнах. Там, а також у Болгарії та Туреччині планувалось відкрити 24 консульства [7, арк. 22]. Як перший крок до встановлення дипломатичних стосунків з країнами Антанти, Міністерство закордонних справ здійснило підготовчі заходи до відкриття 8 консульств у нейтральних європейських країнах [9, арк. 12].

За доби Української Держави у Європі створено генеральне консульство у Берліні, консульство у Мюнхені (Королівство Баварія – Вільна Держава Баварії) на чолі з головою департаменту чужоземних зносин В.Оренчуком, Данцигу (Німеччина), Женеві і Цюриху (Швейцарії) на чолі з О. Вілінським. З 1918 р. при українському посольстві в Австро-Угорщині й дипломатичній місії у Швейцарії працювали консульські відділи [10]. Їхню діяльність важко переоцінити, адже саме вони підготували ґрунт до більш широких дипломатичних взаємин України з європейським світом.

Два українських консульства відкрилися у Румунії: у Яссах на чолі з колишнім українським комісаром при головній команді Румунського фронту, капітаном О. Чоботаренком, у Галаці консульство очолив барон Притвіц. Призначення голови українського генерального консульства у Стокгольмі одержав колишній міністр морських справ УНР Д. Антонович, проте він не встиг виїхати на місце призначення через державний переворот в Україні. У Гельсінґфорсі головою українського консульства призначено П. Сливенка [11, арк. 16–27].

Основним завданням консульських установ був правовий захист громадян України, які з тих чи інших причин опинилися за кордоном, надання їм фінансово-матеріальної допомоги. Спеціальними постановами Ради Міністрів Української Держави міністерствам фінансів і внутрішніх справ виділялись фонди для надання одноразової й періодичної допомоги, як грошима, так і харчами, для українців, які звертались за субсидіями до консульських установ [12, арк. 13]. Надзвичайне навантаження припадало на консульські установи в країнах, у яких перебували українські військовополонені. Подекуди за відсутності дипломатичних представництв їхні функції виконували консульства [9, арк. 23].

Створення широкої мережі дипломатичної та консульської служби вимагало значної кількості спеціально підготовлених кадрів. Уже 20 квітня 1918 р. при Українському товаристві економістів засновано консульські курси [12, арк. 12]. Державною адміністрацією гетьмана П.Скоропадського ця ініціатива була підтримана матеріально [8, с. 37]. Як уже зазначалось, рівень професійної підготовки працівників консульської служби мала визначати Державна іспитова комісія.

Ще за часів Української Центральної Ради почали створюватись місії у справах військовополонених, передусім в країнах, з якими Українська Народна Республіка підписала мирний договір: Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії і Туреччині. Вони засновувались при Українському головному штабі і мали на меті реєстрацію всіх українців, які перебували в полоні або пропали безвісти, а також опікування ними й евакуацію на батьківщину. Їхньою діяльністю з часом почала керувати комісія, заснована ухвалою Військової ради 17 квітня 1918 р., що розпочала свою діяльність 22 квітня, фактично напередодні гетьманського перевороту. Незважаючи на те, що Центральна Рада не встигла у розгорнути справу евакуації українських військовополонених, зазначена комісія у складі двох відділів (загального і статистично-інформаційного) продовжувала свою діяльність у період Української Держави. За сприяння німецького й австро-угорського дипломатичних представництв у Києві досягнуто домовленостей про повернення в Україну хворих та інвалідів через станції Глоби і Волочиськ. 13 травня 1918 р. розпочато їхню евакуацію з Німеччини та Австро-Угорщини [13, арк. 50-а].

У добу Гетьманату П. Скоропадського створена спеціальна комісія у справах військовополонених, до складу якої увійшли представники управління військових комунікацій, військово-санітарної управи, Українського Червоного Хреста, департаменту у справах біженців Міністерства внутрішніх справ, шляхів сполучення, залізничної управи, а також представники місій Німеччини й Австро-Угорщини в Україні. На спільних нарадах вироблений спеціальний план евакуації українських військовополонених на батьківщину та маршрути їх вивезення [13, арк. 50-а зв.].

Відразу після Версальського договору і припинення бойових дій між воюючими сторонами у листопаді 1918 р. розпочалася стихійна масова евакуація українських військовополонених, з якою вже не зміг справитись той технічний апарат, налагоджений гетьманським урядом. 8 листопада 1918 р. уряд призначив особливого Головноуповноваженого з евакуації військовополонених, до якого перейшли питання евакуації полонених в межах України. На цю посаду був призначений генерал Соловйов [13, арк. 50-б зв.].

Українські дипломати у Болгарії, як і в інших державах Четверного союзу приділяли значну увагу розв'язанню проблеми українських військовополонених та біженців, оскільки у цій державі їх налічувалося у 1918 р. 5 тис. військовополонених та понад 1,5 тис. біженців з України [14, арк.4]. Про становище українських військовополонених детально розповідав О.Шульгин у листі Д. Дорошенку від 1 вересня 1918 р. "Полонені – це справжні раби, – писав він. – Бійка їх у таборах стала нормою життя. Багато військовополонених працюють на шахтах. Давно вже вони чекали волі і тепер ніяк не можуть зрозуміти, що їх може тут затримати" [6, арк. 39].

Після відкриття посольства Української Держави у Софії військовополонені та біженці шукали заступництва у чиновників на батьківщині і не могли зрозуміти, чому тривалий час доводиться чекати повернення в Україну. "В результаті вони страшенно озлобилися проти мене і не на жарт загрожують розгромити посольство...Коли я приїхав, – писав до МЗС О. Шульгин, – вони на якийсь час заспокоїлися, а тепер, знову хвилюються, озлоблюються, і не знаю, що буде далі, коли Ви негайно не дасте мені повноваження скласти відповідну комісію, якої цілком природно вимагають болгари згідно з Берестейським миром", – наголошував О.Шульгин в тому ж листі. Він не виключав можливості, що болгарська сторона намагається унеможливити підбурювання українських військовополонених до антиурядових дій з боку місцевих анархічних елементів, які намагалися спровокувати соціальний зрив у Болгарії [6, арк. 39].

Невдовзі зі співробітників посольства (О. Шульгин, Ф. Шульга, В. Драгомирецький, П.Сікора) за наказом Міністерства закордонних справ (МЗС) Української Держави утворено спеціальну комісію, до якої також увійшли: представник військового міністерства капітан Балтов, начальник Софійської інспекції у справах військовополонених Іванов і секретар бюро військовополонених. 16 вересня 1918 р. О. Шульгин надіслав у військове міністерство Болгарії ноту протесту проти затримки з відправленням військовополонених українців на батьківщину. У цьому ж документі він наголосив на незадовільному забезпеченні їх харчами і одягом, важких умовах їхньої праці, знущаннях над ними з боку наглядачів, антисанітарному стані бараків, відсутності медичної допомоги тощо. У відповідь військово міністерство відкинуло усі закиди, звернувши увагу українського посольства – у втручання у внутрішні справи Болгарії. І все ж реакцією на ноту стало певне покращення умов проживання військовополонених та їх харчування при військових гарнізонах, лікування у госпіталях, були покарані

винуватці жорстокого поводження з ними, офіцерам дозволили вільне пересування. Водночас вживалися заходи щодо пришвидшення повернення військовополонених в Україну [15, с. 24].

Зі свого боку українська місія прагнула поліпшити матеріальне становище полонених. Для цього у 1918 р. їм було виділено 24824 крб., тобто майже 9 % річних видатків дипломатичної місії [6, арк. 41]. Виконуючи прохання болгарського уряду щодо спрощення процесу обміну військовополоненими болгарками в Україні та налагодження транспортування їх маршрутом Одеса – Варна на батьківщину, О. Шульгин прагнув використати його з найбільшою ефективністю для своїх співвітчизників. Згідно з умовами Берестейського договору розмір видатків на утримання військовополонених компенсувався залежно від загальної їхньої кількості [16, с. 194].

Український дипломат пропонував своєму урядові на початку вересня зафрахтувати в Одесі пароплав для відправки болгарських репатріантів з України, що пришвидшило б повернення українських військовополонених [6, арк. 67]. Неодноразові звернення О. Шульгина до Д. Дорошенка у цій справі були результативними. Під тиском МЗС для репатріації військовополонених військовим міністерством створено спеціальну делегацію у складі сотника Янкіна й лікаря Григоренка, очолювану полковником Андрусенком і супроводжувану співробітником українського посольства в Софії П. Сікорою, що на початку жовтня 1918 р. виїхала з Одеси до Варни. І вже 4 листопада 1918 р. військове міністерство повідомило МЗС про те, що евакуація українських військовополонених з Болгарії закінчена [17, арк. 35].

За доби Центральної Ради й Гетьманату основним завданням місії з репатріації було повернення військовополонених в Україну, надання їм матеріальної, медичної й гуманітарної допомоги під час перебування у таборах. Місії доклали чимало зусиль для утримання українських військовополонених в окремих національних таборів, у яких можна було створити кращі умови перебування й не допустити вербування у білогвардійські, польські та румунські військові частини.

Торгівельно-економічні взаємини суверенної Української держави з європейськими країнами були започатковані з укладенням Брестського мирного договору. У першому пункті якого, підписаного 9 лютого 1918 р. між УНР і державами Четверного союзу, закладалися основи регулювання товарообміну між сторонами, що "зобов'язувались негайно зав'язати діяльні зносини і провести обмін товарів" [16, с. 294]. 14 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила рішення про створення Державної комісії з товарообміну, до складу якої ввійшли М. Порш, С. Остапенко, І. Феценко-Чопівський, К. Мацієвич та інші.

Комісія, згідно з наданим їй повноваженням, провела переговори з представниками Німеччини і Австро-Угорщини і 23 квітня 1918 р. підписала протокол про економічне співробітництво до 31 липня поточного року. УНР зобов'язувалась поставити 60 млн пудів зерна (20 % загального запасу), 3 млн пудів цукру (15 %), 2,75 млн пудів живої ваги великої рогатої худоби (10 %), 400 млн штук яєць (20 %), 37,5 млн пудів залізної руди (третину вироблено в Україні) тощо. В обмін Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язались доставити в Україну значну кількість сільськогосподарських машин, різних запасних частин для них і транспорту, комплексного обладнання для цукрової, гірничої, вугільної, металургійної і спиртової промисловості. УНР також одержала кредит в сумі 1 млрд німецьких марок [18, с. 62–63].

Для виконання взятих на себе торгівельно-економічних зобов'язань, уряд УНР утворив низку підкомісій, що вели активну роботу щодо детальної розробки експортно-імпорتنих операцій, переговори з кожної номінації товарів і їхньої вартості. І хоча економічний договір був більш вигідним для Центральної держави, ніж для України, яка одночасно потерпала значні економічні збитки від військової присутності на її території армій Німеччини і Австро-Угорщини, він започаткував цивілізовані зовнішньоекономічні зв'язки УНР з європейськими країнами.

Фактично через тиждень після підписання економічної угоди, Центральну Раду усунули від влади і усі зобов'язання, укладеного нею договору, мав виконувати гетьманський уряд. 10 серпня 1918 р. Українська Держава підписала новий протокол економічного співробітництва з Центральною країнами терміном до 30 червня 1919 р., згідно з яким вона зобов'язувалась експортувати до Німеччини та Австро-Угорщини 35 % врожаю збіжжя 1918 р., 10 % цукру, 30 % металопродукції, 20 % спирту тощо [16, с. 304].

Укладення Брестського миру не означало, що кожна з країн-учасниць задоволена торгівельно-економічними стосунками, що ним вони регулювалися. Зокрема, Болгарія прагнула значно розширити економічні стосунки з Українською Державою. Прем'єр-міністр цієї країни доручив послу в Україні І. Шишманову розпочати переговори з представниками уряду про розширення попередніх торгівельно-економічних домовленостей. Той, у свою чергу, звернувся з такою пропозицією до міністра торгу і промисловості С. Гутника, наголосивши на тому, що Україна в торгівельних справах може встановлювати певні відносини, незалежно від позиції австрійців та німців. Так, зокрема, згідно з торговими угодами від 8 і 19 квітня 1918 р. між Україною та державами Четверного союзу проходив

обмін продовольчими і промисловими "лишками", що для української сторони були досить значні й обтяжливі. Болгарська сторона прагнула збільшити свою частку в товарообігу [19, с. 23].

Однак жорсткий контроль з боку Австро-Угорщини та Німеччини за поставками українських товарів в інші країни Четверного союзу фактично блокував збільшення поставок з української сторони, що і підтвердив С. Гутник, не бажаючи йти на конфлікт з німецькою та австрійською сторонами. Така відповідь українського міністра поклатала край подальшим переговорам щодо укладення торгового договору Болгарії з Україною.

Однак українські дипломати, зокрема О.Шульгин, намагався відновити ці переговори, без посередництва німецької сторони. Його позицію з цього питання підтримував І.Шишманов. Український дипломат пропонував ввозити в Україну дубильні речовини, необхідні для шкіряних заводів, натомість вивозити у Болгарію цукор, видублену шкіру, ліс, деякі хімічні вироби. Щоб розв'язати це питання, він звернувся за посередництвом до українських кооперативів та приватних підприємців, надіславши їм зразки натуральних фарбників та тютюну. За його словами, болгарська сторона, з метою заохочення українських торговців, пропонувала закупити близько 300 тис. кг тютюну по 60 німецьких марок за кілограм, підкреслюючи, що при збільшенні поставок ціну можна буде знизити до тієї, за якою купують німці, – 45 марок за кг [12, арк. 5–6].

Разом з тим зміцнення торгівельно-економічних стосунків з Центральними державами сприяло стабілізації політичного становища в Україні і водночас надавали їй певних преференцій у подальшому веденні міждержавних стосунків. Так, у зв'язку з анулюванням Австро-Угорщиною таємного договору про поділ Галичини й затримкою ратифікації Берестейської угоди, політичними спекуляціями щодо приєднання Холмщини до Польщі український посол у Відні В. Липинський пропонував урядові вдатися до економічного тиску. У листі до міністра закордонних справ Д. Дорошенка 6 вересня 1918 р. він писав, що "Австрія більше визискувати нас економічно, чим вона нас тепер визискує, не може... Майте при тім на увазі, що внутрішнє становище Австрії погіршується з кожним днем і наша рішуча позиція може вплинути багато на зміну її політики" [20, с. 85–86].

На жаль, уряд Української Держави проігнорував цю пораду. Так само не скористався з можливості підвищити ставки тарифів на товари, що поставлялись на експорт, у зв'язку з тим, що Австрія не ратифікувала Берестейську угоду і тим самим юридично не підтвердила економічні угоди, що визначали ціну на товари, які вона імпортувала. Тим більше, що розрахунки проводились за застарілими ставками тарифу 1903 р., коли вартість російського карбованця, що і визначав ціну товарообігу у 1918 р., складав 1/30 його вартості у порівнянні з 1903 р. Україна не відступила від узятих на себе зобов'язань. Упродовж 1918 р. вони були виконані на 20 % [18, с. 63–67].

Німеччина й Австро-Угорщина в силу об'єктивних причини, викликаних тривалою військово-політичною кризою, не змогли виконати взяті на себе зобов'язання. Український уряд дав свою згоду на купівлю хліба і предмети першої необхідності в Україні за гроші. Оскільки українське населення відмовилось приймати німецькі та австрійські паперові гроші за товар, провід Української Держави 10 вересня 1918 р. підписав з Центральними державами конвенцію на купівлю 1600 млн крб. (українською монетою) за відповідну суму казначейських болах та паперах, німецьких марках і австрійських коронах. Ці гроші переводились на рахунки Української Держави в державних банках Берліна, Відня і Будапешта. У німецькому банку Україна мала 400 млн німецьких марок, у банках Австро-Угорщини – 158 млн корон [3, с. 279].

Отже, перші документи, підписані гетьманом П. Скоропадським, закріпили правомірність перебирання ним усіх зобов'язань УНР і, передусім, постанов Брестського договору згідно з вимогами міжнародного права. Усі дипломатичні репрезентації Української Держави у країнах Четверного союзу (Австро-Угорщині, Німеччині, Туреччині та Болгарії) отримали найвищу категорію дипломатичних представників – міністрів-резидентів, які акредитувалися керівниками держав, до яких скеровувалися посольства. Діяльність цих репрезентацій набула ключового значення, голови представництв (Ф.Штейнгель (Німеччина), В.Липинський (Австро-Угорщина), О.Шульгин (Болгарія) фактично стали провідними фігурами реалізації української зовнішньої політики.

Уряд Української Держави намагався використати силу і вплив Німеччини та Австро-Угорщини для зміцнення національної державності та захисту від більшовицької агресії. Українські посольства у цих державах здобули авторитет не лише в урядових та впливових політичних колах, але і серед дипломатичного корпусу, акредитованого у Берліні, Відні та Софії. Українські дипломати спільно з МЗС Української Держави, очолюваним Д. Дорошенком, засвідчили намагання формувати незалежну зовнішню політику України, незважаючи на контроль з боку Німеччини та Австро-Угорщини. Їхнім основним завданням стало "визволення з-під опіки" країн Четверного союзу.

У той же час ставилось за мету, використовуючи допомогу Німеччини, однієї з найсильніших держав, що підписали Брестський мир, отримати реальний суверенітет і вийти з-під їхньої опіки та позбутися німецької та австро-угорської військової залежності. Україна змушена була покладати

свої надії на Німеччину, яка могла б протидіяти загрозам з боку радянської Росії і бажала використати її для швидкого замирення й закріплення українських кордонів.

Гетьманський уряд не лише зберіг усі посольські представництва часів Української Центральної Ради, а й вислав дипломатичних представників до Фінляндії, Румунії, Швейцарії, Швеції, Норвегії. Українську Державу де факто визнали Данія, Персія, Греція, Норвегія, які прислали до Києва своїх дипломатичних представників.

Улітку 1918 р. Україна зробила спроби відновити дипломатичні стосунки з країнами Антанти, незважаючи на рішучий протест Центральних держав. На осінь, коли виразно визначилась військова перевага країн Антанти, ставлення Німеччини до дипломатичних контактів України з альянтами змінилось. Уже в жовтні німецький уряд дав свою згоду на встановлення Україною зносин з Антантою. Наприкінці існування Гетьманату П. Скоропадського розпочалися двосторонні контакти з країнами Антанти. Оскільки спроби нав'язати офіційні стосунки з альянтами українська дипломатія розпочала фактично вже напередодні поразки у війні держав Четверного союзу, під політичним впливом якого формувалась її міжнародна орієнтація, вони не встигли набрати системного характеру і обмежились лише заявами про умови співробітництва.

Список використаних джерел

1. Веденєєв, Д. В. Дипломатична служба Української держави, 1917–1923 роки / Д. В. Веденєєв. – К.: Нац. акад. СБУ, 2007. – 261 с.
2. Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії / В. Матвієнко. – К.: Київ. ун-т, 2002. – 372 с.
3. Соловійова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. / В. В. Соловійова. – К.; Донецьк, 2006. – 394 с.
4. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.: / І. Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с.
5. Робітнича газета. – Київ. – 23 жовтня 1918.
6. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України) – Ф. 3766. – Оп. 2. – Спр. 2. – 277 арк.
7. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1, Спр. 34. – 71 арк.
8. Веденєєв Д. На захисті прав українства: З історії консульської служби України / Д. Веденєєв // Розбудова держави. – 1994. – № 4. – С. 33–38.
9. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 144. – 35 арк.
10. Трембiцький В. Зносини Української Держави 1918–1922 років з Царгородською Патріархією / В. Трембiцький // Українське православне слово (Банд-Брук). – 1964. – № 7–8. – С. 7–12.
11. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 22. – 57 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 27. – 73 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3519. – Оп. 1. – Спр. 2. – 36 арк.
14. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 285. – 106 арк.
15. Павленко В. Дипломатична місія УНР в Болгарії. 1918–1920 рр. / В. В. Павленко // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 18–31.
16. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: У 2-х тт. / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – 321 с.; Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 351 с.
17. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 290. – Том 1. – 145 арк.
18. Пригуляк П. П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. / П. П. Пригуляк // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 62–72.
19. Павленко В. В. Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Вікторія Вікторівна Павленко. – К., 1996. – 46 с.
20. В'ячеслав Липинський: З епістолярної спадщини / В. Липинський // (Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна). – К., 1996. – 190 с.

Игорь Дацкив

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО КОРПУСА ГЕТМАНАТА П. СКОРОПАДСКОГО ЗА РУБЕЖОМ

В статье проанализированы основные формы и методы деятельности дипломатического корпуса Украинского государства в 1918 г. за границей. Показано, что Гетманское правительство во внешней политике продолжало курс Украинской Центральной Рады на расширение международных связей со странами европейского сообщества и установления с ними дипломатических отношений.

Ключевые слова: дипломатия, гетманат, П. Скоропадский, внешняя политика, международные связи.

Igor Datskiv

ACTIVITY OF GETMAN DIPLOMATIC DEPARTMENT BY P. SKOROPADSKI IN ABROAD

The major forms and methods of activity of Diplomatic department of the Ukrainian State in 1918 in an abroad is analyzed in the article. It is showed that the Hetman government in a foreign policy continued the course of Ukrainian Central Rada on expansion of international connections with the countries of European community and establishment with them of diplomatic relations.

Key words: diplomacy, hetmanate, P. Skoropadskyi, foreign policy, international relations.

УДК 94 (477)

Роман Ганчин

ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ ЗУНР НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

У статті розглядається процес встановлення влади ЗУНР в листопаді 1918 р. на Тернопільщині. Проаналізовано основні етапи державотворення: перейняття влади, формування повітових інституцій і діяльність головних дійових осіб, що брали участь у листопадових подіях у Тернопільському окрузі.

Ключові слова: ЗУНР, Тернопільщина, підготовчі комітети, повітовий комісаріат, повітова Національна Рада.

Питання встановлення влади Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) не є достатньо вивченим. На даний час науковці в основному акцентують свою увагу на повстанні 1 листопада у Львові, подіях українсько-польської війни 1918–1919 рр., роботі центральних виконавчих органів влади, військового командування, дипломатичних представництв. Достатню увагу в історіографії вже приділено діяльності визначних осіб, які відіграли важливу роль у формуванні ЗУНР (Є. Петрушевич, К. Левицький, Д. Вітовський та ін.). Загалом, незважаючи на підвищення наукового інтересу до історії ЗУНР, її регіональні аспекти фактично залишаються поза увагою дослідників.

У цій статті розглядаються досі не досліджені процеси творення української державності на теренах Тернопільщини. Варто сказати, що зазначений регіон відіграв не менше значення ніж Львівщина, чи Станіславівщина у формуванні державності ЗУНР.

Об'єкт дослідження – підготовчі комітети та повітова адміністрація ЗУНР на Тернопільщині.

Предмет дослідження – процес формування, організаційна структура та діяльність органів місцевого управління ЗУНР в Тернопільському окрузі.

Мета роботи – дослідити особливості встановлення влади ЗУНР на територіях, що входять до сучасної Тернопільської області.

З метою захоплення влади у Галичині в період розпаду Австро-Угорщини у вересні 1918 р. створено Центральний Військовий Комітет (далі – ЦВК). 18–19 жовтня поточного року українські політики та греко-католицьке духовенство утворили у Львові новий представницький орган Українську Національну Раду (далі – УНРада), що мала вирішити питання утворення ЗУНР.

У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. львівська делегація УНРади та ЦВК захопили владу у Львові та більшість повітів краю. Встановивши українську владу, галичани взяли до розбудови власної держави, 9 листопада zorganizували уряд, а 13 – прийняли конституцію, визначивши назву держави – Західно-Українська Народна Республіка.

Не менш резонансні події відбувалися на Надзбруччі. 31 жовтня 1918 р. зі Львова були скеровані кур'єри у Тернопіль та навколишні міста й містечка. Кур'єрами ставали особи, вихідці із цих міст, студенти чи вояки і старшини полку Українських січових стрільців (УСС), які добре орієнтувалися у цій місцевості. До Тернополя скерували Франса Штика [18, с. 726], до Бережан – семінариста Ісидора Сохоцького [13, с. 202], Підгайців – стрільця Василя Головінського [6, с. 225], Теревовлі – семінариста Миколу Тютюнника [7, с. 245], Підволочиська – сина місцевого священика, Вацка [10, с. 353], Чорткова – О. Юрчинського [14, с. 395], Збаража – Семена Пархіна [16, с. 505], Зборова – Галину Тимкевич та Володимира Стельмаха [9, с. 145]. У більшості випадків їх завдання полягало у тому, щоб тільки передати таємну інформацію вибраним особам на місцях від УНРади, хоча існували випадки, коли вони ставали ініціаторами захоплення влади у повітах. У переданих повідомленнях йшлося про те, щоб негайно встановити українську владу в місті та довколишніх селах.

Захопленням влади насамперед займалися священики, адвокати, учителі, вояки-українці колишньої австро-угорської армії, місцева інтелігенція або інші особи, які мали авторитет серед місцевого населення. У Тернополі ініціаторами захоплення влади стали учителі гімназії Семен Сидоряк і Андрій Музичка, а також отець Василь Кузьма [4, с. 83]. У Бережанах – отаман Осип Ковшевич [13, с. 205], у Підгайцях – В. Головінський, а також Ксаверій Мостовий і комісар повітового староства О. Танчаковський [6, с. 225], у Чорткові – адвокати Осип Капустинський та Микола Хомик, письменник Микола Мельник [14, с. 395], у Теревовлі – Антін Заплітний і місцевий парох Степан Мохнацький [7, с. 245], у Бучачі – поручник УСС Юліан Нестайко, який отримував доручення зі Львова [17, с. 74], Підволочиську – Іван Кучмак [10, с. 353–354], Збаражі – отець Степан Тесля [16, с. 505], Зборові – отець Гарасимович, парох села Присовець [9, с. 145].

Насамперед, вони створили підготовчі комітети та обговорили плани перебрання влади. В окремих повітах Тернопільщини, крім підготовчого комітету, також створили дієвий комітет, що був виконавчою структурою органів влади у повіті. У більшості випадків план захоплення влади

зводився до декількох основних етапів: набір добровольців, облога міста, роззброєння жандармерії та австро-угорських військових частин, зайняття повітового староства, залізничної станції та інших адміністративних споруд. За таким планом відбувалося встановлення української влади у більшості повітових центрах краю.

Щоправда місцеві активісти зустрілися із багатьма проблемами на шляху встановлення влади. Одна із них – кадрова, оскільки на місцях перебувало небагато національно свідомих громадян, на яких могла опертися українська верхівка, тому пошук добровольців розширився на довколишні місцевості, наприклад, у Тереховлі, із сусідніх сіл зібрали близько 93 добровольці [7, с. 247]. Іншою, не менш важливою проблемою, що постала перед керівництвом підготовчого комітету, стало забезпечення добровольців зброєю. Як згадував колишній підстаршина УСС Богдан Бородайко, очевидець листопадових подій на Бережанщині, підготовчий комітет мав три військові пістолі й два кріси. З прибуттям добровольців ситуація з озброєнням не змінилася, у їхніх руках були грубі палиці, що пізно увечері могли сприйматися як гвинтівки [13, с. 206].

Загалом владу ЗУНР на Тернопільщині встановлено 1–5 листопада 1918 р. Важко сказати чому цей процес так довго відбувався, оскільки українську владу у Львові встановили ще 1 листопада. Однією із причин цього можна назвати погане сполучення і зв'язок повітових центрів зі Львовом. Лише 3 листопада до Зборова прибули кур'єри зі Львова з наказом захопити владу [9, с. 145]. З іншого боку знаходимо свідчення кур'єрів ЦВК та організаторів захоплення влади у повітах, які вказують, що мали наказ із Львова про встановлення влади у інші дні листопада. Кур'єр до Підволочиська ще в кінці жовтня привіз розпорядження від УНРади, щоб владу у місті встановили у ніч з 2 на 3 листопада [10, с. 353]. Також у цей час захоплено владу у Підгайцях й Тереховлі, у Бережанах з 3 на 4 листопада. Проте існували міста, у яких українську владу встановили ще 1 листопада (це Тернопіль, Збараж, Чортків та Бучач).

Загалом захоплення влади відбулося без опору з боку австро-угорської влади. Аналогічна ситуація склалася у сусідніх селах кожного повітового центру. Тільки у Збаражі виникла перестрілка членів підготовчого комітету з трьома поляками, під час якої вони загинули [16, с. 507]. Австро-угорські чиновники не чинили опору, оскільки був наказ із Відня про передачу влади, тільки невідомо чи українцям, чи полякам. Іншою, не менш вагомою причиною було те, що Австро-Угорщина практично розпадалася. Також існували випадки, коли на посаді міського старости перебував чиновник українець і позитивно сприймав нову українську владу. Таких осіб неодноразово просили залишитися на своїх посадах, оскільки новоутвореній державі бракувало кваліфікованих кадрів. Це стосується не тільки чиновників українців, але й німців, євреїв, які загалом лояльно ставилися до нової влади. Їм теж пропонували залишитися на своїх посадах, однак найчастіше вони відмовлялися. Ця ситуація стосувалася і жандармерії, котра не чинила опору, оскільки більшість вояків, які служили на території Тернопільщини, за національністю були австрійцями, німцями, угорцями і після роззброєння їх чекало безробіття, хоча частина з них приєдналася до Українській державі і залишилася на своїх посадах.

Після роззброєння жандармерії, зайняття приміщень адміністративних установ, розпочався процес творення місцевої адміністрації: обрання повітового комісара, повітової Національної Ради, прибічної ради та інших органів самоврядування. Потрібно зауважити, що повітові комісари були обрані на місцях, тільки згодом повітова УНРада, на своєму з'їзді, затверджувала кандидатуру. Комісарами населення вибирало, зазвичай, осіб авторитетних, патріотів, які мали певний професійний досвід і бажання працювати. Їх обирали не тільки із числа колишніх державних службовців, суддів, адвокатів, але і навіть громадських діячів, учителів, інженерів, священиків, селян.

У Тернополі повітовим комісаром став судовий радник Олексій Сальвицький [4, с. 83], у Бережанах – судовий радник Іван Масляк [13, с. 205], у Чорткові – адвокат Остап Юрчинський [14, с. 395], у Підгайцях – колишній комісар повітового староства Осип Танчаковський [6, с. 227], у Зборові – спочатку Душевчук, а згодом агроном "Сільського Господаря" О.Мельника [9, с. 146]. Першим повітовим комісаром Тереховлі став Антін Заплітний, згодом міністр внутрішніх справ І.Макух призначив на цю посаду адвоката Дмитра Юркевича [7, с. 250], у Бучачі – адвокат Іларіон Боцюрків [17, с. 74], у Збаражі – адвокат Мирон Вітошинський [16, с. 508].

За статусом повітових органів УНРади визначалося коло діяльності повітового комісара. До його компетенції входило затвердження у кожній місцевості міських і сільських комісарів, які йому безпосередньо підпорядковувалися; видання різних розпоряджень для збереження порядку в повіті, накази про встановлення громадських варт, заборони щодо ворожих виступів національних меншин, контроль за політичним рухом, призначення чиновників до повітової адміністрації, фінансового структур, пошти, телеграфу, залізниць та інших адміністративних установ [8, с. 11]. Комісар також контролював діловодство у повіті. Порядок забезпечували повітові військові

коменданти, а також коменданти жандармерій. У господарських справах комісаріати мали співпрацювати з продовольчими структурами [15, с. 2].

Окрім обрання комісарів у повітах, розпочався процес формування низової ланки структури місцевих органів державної влади та управління. У містах, містечках і селах краю обиралися, відповідно, міські, містечкові та сільські (або громадські) комісари, підпорядковані повітовим комісарам. Вони мали аналогічні повноваження, лише у межах підпорядкованих їм адміністративних одиниць. Міським комісаром Тернополя став гімназійний педагог Семен Сидоряк [4, с. 84], у Бучачі – учитель Климентій Рогозинський, [17, с. 84], у Підволочиську – Михайло Навроцький [10, с. 353].

Крім створення виконавчих структур влади, у повітових центрах ЗУНР у листопаді – грудні 1918 р., розпочався процес формування і представницьких органів – повітових УНРад: з'їздів представників усіх міст, містечок, сіл, керівників державних структур, комітетів, спілок, товариств повіту. Такі з'їзди відбувалися двічі на місяць, а в разі потреби і частіше. Повітова рада складалася з 26 осіб, на чолі якої стояв маршалок та виконавчий орган – виділ.

За своїми функціями УНРади мали замінити повітові ради, що діяли за Австро-Угорщини. Так, І. Макух на початку листопада повідомляв про те, що всі існуючі закони "зобов'язуються виконувати далі, також всі уряди і влада у повітах продовжують свою роботу як досі працювали" [3, с. 2]. Спочатку компетенція УНРад визначалася дорадчим і виконавчим органом для повітових комісарів. Проте через те, що не було належного зв'язку, процес творення повітових УНРад проходив не так, як планувалося у Львові. Відтак повітові УНРади набували статусу органу місцевого самоврядування, часто з вирішальним голосом у політико-адміністративних питаннях. Це призвело до того, що у деяких повітах УНРади мали голос дорадчий, але водночас існували повіти, у яких без згоди повітової УНРади повітовий комісар навряд чи відважився б вирішувати будь-яке важливе питання.

У Тернополі, після встановлення української влади, підготовчий організаційний комітет розформовано і створено натомість повітовий комітет УНРади на чолі з відомим освітянином і письменником Петром Карманським [5, с. 186]. Туди увійшли усі керівники відділів, комендант штабу і шість обраних членів, включаючи представника від молоді [1, с. 2]. Згодом повітовий комітет розділили на вузький і ширший. Вузький Комітет збирався на нараду щодня, ширший – до складу якого включили представників від селян, двох делегатів від студентів, міщан та робітників, збирався на нараду щотижня (у неділю) [2, с. 2]. Народи вузького і ширшого комітетів проходили у приміщенні товариства "Українська бесіда" [5, с. 186].

Повітову національну Раду в Бучачі утворили на основі умовного поділу громад на п'ять округів і вибору по три представники з округи. повітова УНРада проводила засідання, на яких обговорювала питання мобілізації річників 18–35 років, постачання продуктів для Галицької армії, податкової повинності. Постанови ради мали негайно виконуватися [17, с. 74].

1 листопада за участі інтелігенції та селян відбулося віче, на якому обрано повітову Національну Раду в Збаражі. Її головою вибрали декана Олексія Заячківського [16, с. 508].

У Бережанах утворили повітову Національну Раду, до складу якої входили представники всіх громад повіту. Головою став Т.Старух. До складу Бережанської УНРади належав повітовий комісар з радою [13, с. 213]. У Тербовлі ще 3 листопада обрали повітову УНРаду із членів ширшого підготовчого комітету [7, с. 250].

Повітові УНРади Тернополя і Бучача відігравали вирішальну роль в керівництві місцевої адміністрації. Їх провідну роль засвідчує широкий спектр народного представництва. Прикладом повітової УНРади із більш дорадчими функціями можна вважати ради у Бережанах і Тербовлі, куди входили повітові комісари та їх радники.

У перші дні після захоплення влади у повітах Тернопільщини призначено чиновників на усі основні посади, фінансових, поштових, податкових, продовольчих структур, залізничних станцій та жандармерій, українців або осіб інших національностей, що лояльно ставилися до нової української влади.

Події, що відбувалися на теренах Тернопільського округу впродовж перших днів листопада є важливою складовою Листопадової національно-демократичної революції 1918 р., що охопила територію усієї Галичини. Захоплюючи владу, українцям вдалося уникнути кровопролиття і успішно встановити українську адміністрацію в більшості повітів Тернопільщини. У захопленні влади на місцях провідну роль відіграла інтелігенція, військові та духовенство, які діяли за підтримки селянства.

У перші дні листопада місцевим активістам вдалося сформувати повітову адміністрацію, що відіграла важливу роль у функціонуванні ЗУНР. У повітових центрах за підтримки місцевого населення створювалися виконавчі та представницькі органи місцевої влади.

Незважаючи на те, що на Тернопільщині відсоток польського, єврейського, німецького населення та інших національностей був не меншим, ніж на Львівщині [11, с. 44], тут вони

проявляли меншу активність у протистоянні українцям щодо встановлення влади. Варто зауважити, що більшість польських чиновників відмовилися співпрацювати з українською владою. Єврейське населення Галичини зайняло нейтральну позицію, щоправда чимало з них вступили до Української Галицької армії.

Список використаних джерел

1. Великі дні // Голос Поділля. – Тернопіль. – 1918. – Ч.1–2. – 9 листопада. 2. Великі дні // Голос Поділля. – Тернопіль. – 1918. – Ч.3. – 12 листопада. 3. Всі влади в повіті урядують // Товмачські вісти. – Товмач. – 1918. – Ч.1. – 12 листопада. 4. Гамуляк В. Тернопіль у боротьбі за державність. / В. Гамуляк // Шляхами золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина – Т.3. Регіональний історично-мемуарний збірник / Наукове товариство ім. Шевченка. – Філадельфія, 1983 – С. 80–98. 5. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи / Н. Гірняк // Шляхами золотого Поділля [Зредагував Степан Конрад]. – Видання комітету Тернопільщини. – Філадельфія, 1960. – С. 185–194. 6. Головінський В. Листопадіві дні в Підгайцях / В. Головінський // Підгасцька земля. Історично-мемуарний збірник. – Головний комітет Підгасчан. – Дітройт, 1980. – С. 225–228. 7. Заплітний А. Теробовля за Української влади / А. Заплітний // Теробовельська земля. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1968. – С. 245–254. 8. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Документи і матеріали. У 5-ти томах. Т.2. Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси [Уклад: О.Карпенко; К.Мицан]. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2001. – 710 с. 9. Зборівщина у часі Західно-Української Народної Республіки // Зборівщина: Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історично-мемуарний і літературний збірник [за ред. Б. Гошовського]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней, Торонто. – 1985. – С. 145–150. 10. Листопадовий чин 1918 р. у Підволочиськах // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних землях України. Зі спогадами і життєписами членів комітету виконавців Листопадового чину. – Накладом комітету Виконавців Листопадового чину. – Нью-Йорк, 1973. – С.352–355. 11. Лісна І. Становлення державності в Галичині (1918–1923 рр.). Монографія / Лісна І. – Тернопіль, 2001. – 92 с. 12. Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / Макарчук С. – Львів. – Світ, 1997. – 192 с. 13. Розвал Австрії – Перший Листопад 1918 р. // Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. – Т. 2., Наукове товариство ім. Шевченка. – Торонто-Нью-Йорк-Лондон-Сідней-Бережани – Козова, 1998. – С. 201–214. 14. Соневицький М. Перший Листопад 1918 р. у Чорткові / М. Соневицький // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних землях України. Зі спогадами і життєписами членів комітету виконавців Листопадового чину. – накладом комітету Виконавців Листопадового чину. – Нью-Йорк, 1973. – С. 394–396. 15. Тимчасовий закон про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки // Голос Поділля. – Тернопіль. – 1918. – Ч.6. – 24 листопада. 16. Чернявський В. Наш Збараж / В. Чернявський // Збаражчина. Збірник споминів статей і матеріалів. / Наукове товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1986 – С. 473–550. 17. Шипилявий С. Бучаччина в боротьбі за самостійну Українську державу / С. Шипилявий // Бучач і Бучачина. Історично-мемуарний збірник. / Наукове товариство ім. Шевченка.– Нью-Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто, 1972. – С. 71–75. 18. Штик Франс. Тернопіль у час визвольної боротьби 1918–1919 рр. (Спомин) / Франс Штик // Шляхами золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина – Т.3., Регіональний історично-мемуарний збірник. / Наукове товариство ім. Шевченка. – Філадельфія, 1983 – С. 726–731.

Роман Ганчин

ОСОБЕННОСТИ УСТАНОВЛЕНИЯ ВЛАСТИ ЗУНР В ТЕРНОПОЛЬСКОМ ОКРУГЕ

В статье рассматривается процесс установления власти ЗУНР а ноябре 1918 г. в Тернопольском округе. Проанализированы основные этапы образования государства: перенятия власти, формирование уездных учреждений и деятельность главных действующих лиц, принимавших участие в ноябрьских событиях в Тернопольском округе.

Ключевые слова: ЗУНР, Тернопольский округ, подготовительные комитеты, уездный комиссариат, уездный Национальный Совет.

Roman Hanchin

PARTICULARITIES OF ESTABLISHMENT OF POWER OF ZUNR IN TERNOPOL REGION

In the article is researched the process of establishment of government power of ZUNR in November 1918 in Ternopol Region. Analysed the main phases of acceptance of power, formation of district's institutions and activity of main acting persons, which took part in the events which had happened in November in Ternopol region.

Key words: the ZUNR, Ternopol Region, establishment of power, preparatory committees, districts commissariat, district's National Council.

УДК 94(477.8)“1918/1920”:332.2.021.8

Маріанна Гладун

ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ЗОУНР

У статті досліджено економічну ситуацію в селі у період існування державних утворень ЗУНР та ЗОУНР. Представлено обговорення на держаних нарадах проектів земельної реформи. Проаналізовано проекти аграрної реформи, створені українськими політичними діячами. Розкрито основні напрямки аграрної політики та показано прийнятий закон земельної реформи.

Ключові слова: Західно-Українська Народна Республіка, Українська Народна Республіка, Західна Область Української Народної Республіки, УНРада, земельна реформа.

Актуальним залишається питання земельних відносин у західноукраїнських землях в період національно-визвольних змагань, оскільки одним із найважливіших причини розпаду колишньої системи аграрних відносин була проблема землеволодіння та користування землею. Поміщикам і церкві належали половина орних земель та пасовищ, більша частина лісів та водойм. Малоземельними та безземельними були понад дві третини селянських господарств. Селянство боролось за переділ землі, ліквідацію поміщицького землеволодіння. Тому проблема земельної реформи завжди була гострим питанням в західноукраїнських землях.

У цьому дослідженні ставиться мета дослідити ситуацію в сільському господарстві в період існування державних утворень ЗУНР та ЗОУНР. Розкрити обговорення українськими політичними діячами проектів земельної реформи, показати ухвалений законопроект аграрної реформи ЗОУНР.

Об'єктом дослідження є проекти земельної реформи українських діячів часу існування ЗОУНР.

Предметом дослідження є особливості аграрної реформи ЗОУНР.

Створення, розвиток та організацію ЗУНР досліджували такі сучасні українські дослідники, як С. Макарчук [1–2] М. Литвин, К. Науменко [3], які проаналізували політичні, ідеологічні витоки створення держави та подальші події, пов'язані зі збройною боротьбою за новостворену ЗУНР, показали економічну і політичну ситуацію в ЗУНР причини об'єднання з УНР та поразку державотворчих спроб українських політиків. І. Лісна дослідила чітку структуру державних органів ЗУНР та їх функціонування, розкрила політичне та економічне становище торкнулася питань земельної реформи [4]. Проблематикою вирішення аграрного питання в ЗУНР займалися О. Павлишин [5], В. Малкін [6].

Джерельну базу статті складають матеріали Центрального державного історичного архіву у м. Львові [7; 12–14] та Державного архіву Львівської області [8; 16].

Українська парламентарна репрезентація (УПР) 10 жовтня 1918 р. зібралась на нараду разом з представниками палати панів, верхньої палати австрійського парламенту, і буковинськими депутатами у Відні. На цих зборах поставлено питання про самовизначення українського народу. В цісарському маніфесті від 16 жовтня 1918 р. наголошувалося на тому, що: "Австрія волею своїх народів має стати союзною державою, в якій кожне плем'я області, яку заселює, творить свій власний державний організм" [1, с. 42].

До Львова 18 жовтня 1918 р. прибули українські депутати обох палат австрійського парламенту від Галичини і Буковини, українські депутати обох крайових сеймів та по три представники від національно-демократичної, християнсько-соціальної, радикальної та соціал-демократичної політичних партій. Зібрання проходило у залі "Української бесіди" Народного дому. Воно уконституювало себе як Українську національну раду (УНРаду) "тієї частини українського народу, що живе в Австро-Угорській монархії, на цілій його етнографічній території" [1, с. 43]. УНРада взяла на себе зобов'язання про втілення у життя права українців на самовизначення. Головою УНРади, згідно зі статутом, оголошувався голова УПР Є. Петрушевич. Наступного дня, 19 жовтня 1918 р. опубліковано "Прокламацію УНРади", у якій зокрема наголошувалося на тому, що: "Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, Північно-Західна Буковина з містами Чернівці, Строжинець і Серет та українська полосу Північно-Східної Угорщини – творять одноцінну українську територію. ... Ця українська територія уконституюється оцим як Українська Держава" [1, с. 43].

Своє право на західноукраїнські землі потрібно було відстояти у боротьбі з поляками. Перемогу українського повстання засвідчив вивішений групою українських вояків на чолі з Зеноном Русиним за дорученням Д. Вітовського синьо-жовтий прапор на Ратуші м. Львова [1, с. 52]. Перемогу декларувала відозва УНРади 1 листопада 1918 р "З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столиці місті Львові і на цілій території Української Держави" [1,

с. 53]. УНР рада зверталась до української громадськості і організацій на місцях, по містах, повітах і селах із закликом "обняти всі державні краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати владу" [1, с. 54]. У більшості повітів з 31 жовтня на 1 листопада передано владу відповідно до наказу Центрального Військового комітету (ЦВК). Воєнні дії з поляками за територію Східної Галичини продовжувались. У цій боротьбі потрібен був політичний союзник та військова і продовольча допомога населенню.

УНРада 3 січня 1919 р. у Станиславові одногослосно ухвалила з'єднання ЗУНР з Українською Народною Республікою в одну суверенну Республіку, затвердивши "Передвступний договір" 1 грудня 1918 р і доручила державному секретареві "негайно розпочати переговори з Київським правлінням про договір злуки". Одночасно Л. Цегельському доручалось при відвіданні Києва добитись, щоб Директорія УНР надіслала в ЗУНР "муку, цукор..." [1, с. 66].

У відповідь Директорія прийняла універсал УНР, вітала "історичний крок західних братів наших..., ухвалила тую злуку прийняти" [1, с. 66].

Національна Рада і Державний Секретаріат визначили делегацію у складі 65 членів. На Софіївському майдані у Києві 22 січня 1919 р перед масовим зібранням декларовано злуку. Ухвалу Національної Ради ЗУНР 3 січня 1919 р. зачитав від західноукраїнської делегації Л. Цегельський, універсал Директорії – Ф. Швець. Урочисте проголошення злуки завершилось молебнем. Після цього відбувався військовий парад [1, с. 67]. ЗУНР отримала назву "Західна Область Української Народної Республіки" (ЗОУНР). Склад і програма нового уряду обговорено і ухвалено на сесії УНРади 4 лютого: головою, президентом уряду, секретарем фінансів, торгівлі та промисловості став Сидір Голубович, закордонних справ – Василь Панейко, внутрішніх справ – Іван Макух, військових справ – Дмитро Вітовський, юстиції – Осип Бурачинський, освіти і віросповідання – Агенор Артимович, шляхів сполучення, пошти, телеграфу – Іван Мирон, земельних питань – Михайло Мартинець, громадських питань – Мар'ян Козаневич [9, с. 170].

Після встановлення української влади у Східній Галичині тимчасовий парламент – УНРада 5 листопада 1918 р. оголосила: "Український парламент, що вибереться і збереться зараз, як тільки край успокоїться, переведе справедливу земельну реформу, силою котрої земля великих земельних дїбр перейде на власність малоземельних і безземельних" [10, с. 336].

Перша світова війна та події національно-визвольного руху призвели до розрухи економіки на території західноукраїнських земель. У результаті воєнних дій, мобілізації робітників та селян до армії, багато підприємств припинило свою роботу, поля були незасіяні та необроблені. У результаті військових дій у Галичині зруйновано понад 40 % господарських і житлових будівель [11, с.135], тисячі будинків і споруд фабрик і заводів, втратили помешкання сотні тисяч осіб, які переносили холеру, тиф та інші хвороби. Деякі містечка та села, розташовані в зонах ведення боїв, були зруйновані майже повністю: Броди, Вишневіч, Яловець, Монастирськ. На 80–90 % зруйновано війною прикарпатські міста і містечка – Надвірна, Журавно, Гвоздець, Галич, Тлумач, Богородчани, Десятин. На 60–90 % – Миколаїв, Розділ, Букачівці, Нижнів, Городенку. 50 % приміщень зруйновано у Скольому, Болехові, Печеніжені. Повністю спалено Немирів, Магерів, Любін, Королівець. Богородчанський староста повідомляв про те, що більше всього потерпіло місто Солотвино: із 700 будинків залишилось 200 і ті зруйновані, 300 предствляють собою одну велику руїну... із 4 500 людей в місті було близько 430 душ. В селі Горохоліно згоріло 500 хат, Порогах – 300, Жураках – 100, Виживці – 120, Ляхівці – 80, Яблунці – 70. Великі втрати були нанесені шахтам в Биткові і Дзвиниче. Близько 1 000 приміщень згоріло в Станіславові [2, с. 64].

Значної матеріальної шкоди нанесено війною у західних повітах Волині, зокрема знищено 246547 будівель, у тому числі у Ковельському повіті – 51145 (у середньому більше 1 будинку на кожне господарство), у Дубнівському – 41842, Луцькому – 46841, Горохівському – 30 551, Рівенському – 1730 будинків, 3627 господарських будівель, 16 шкіл, 3 костели, 7 громадських споруд. Усього 5356 об'єктів [2, с. 64].

При Галицькому намісництві у 1917 році утворено крайовий центр господарської відбудови. Він асигнував понад 1,6 млн крон для відбудови господарства та 351 магнатських садіб [4, с. 27.] У відбудові економіки брали участь такі господарські організації Галичини, як крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові як основна установа з постачання продуктів харчування населенню, крайовий союз збуту худоби у Львові для участі в акціях репарації та закупівлі худоби, крайовий союз господарських торговельних спілок у Львові, "Народна торгівля" у Львові, Крайовий союз господарсько-молочарський у Стрию [12, арк. 2].

Приватні підприємства перебували лише під контролем держави. Були взяті на облік усі державні й приватні запаси будівельних матеріалів, налагоджено виробництво цегли, заготовля лісу, щоб з початком весни приступити до відбудови, розпочато ремонт шосейних і залізничних шляхів, мостів тощо. У повітах утворені "технічні уряди", що підпорядковувалися Державному

секретаріату громадських робіт і безпосередньо займалися усіма питаннями економічного будівництва. При них діяли так звані "будівельні експозитури". Державний секретаріат також підпорядковував усі державні ліси, контролюючи заготівлю лісу, за вирубку якого у приватних власників, держава платила їм відшкодування. Ліс під забудову сім'ям військовослужбовців і бідноті відпускався безкоштовно [4, с. 54].

Генеральна дерекція відбудови при міністерстві громадських робіт видрукувала статистичні дані за період діяльності до кінця 1922 року. Офіційні дані станом на 1 січня 1923 р. показували, що у Львівському воєводстві за час війни знищено 150 255 будинків, а відбудовано 108142; в Станіславівському воєводстві – 128782 будинків, відбудовано – 65329, Тернопільському – 231 574, відбудовано – 114697, на Волині – 202195, відбудовано – 111278 будинків [13, с. 2].

Сільське господарство було підірвано війною. Значна частина земель через нестачу робочих рук і посівного матеріалу лишалась необробленою. Як повідомляв староста Кам'яно-Струмилівського повіту, восени 1914 року "лишилися незасіяними поля найбільш жителів, чоловіки яких перебувають в австрійській діючій армії, або ж які лишилися без робочої худоби..., коні і рогата худоба була в незначній кількості, бо багато коней у населення безплатно – під квитанції взято австрійськими властями під час мобілізації" [14, арк. 111]. У Рогатинському повіті було близько 20 тисяч моргів не оброблено і не засіяної землі. У інших повітах спостерігались різке скорочення посівних площ [15, арк. 7].

Населення голодувало через недостачу харчів, були випадки голодної смерті, епідемій [16, арк. 7; 17, с. 40–46].

Наслідки нищення, руйнувань та розрухи, спричинені Першою світовою війною та національно-визвольною боротьбою, призвели до незадоволення серед населення республіки. Населення висловлювало незадоволення затягуванням аграрної реформи та проведенням інших соціальних заходів. Складність ситуації усвідомлювало й керівництво ЗУНР. М.Лозинський на засіданні УНРади 1 квітня 1919 р. підкреслював: "Незадоволення в краю є спричинене об'єктивними причинами (війна, голод). Обов'язком політичного провідника є, хоч би коштом своєї популярності, вияснювати народові положення та гасити незадоволення" [18, с. 72].

Весною 1919 р. у Галичині відбувся широкий вічевий рух. Велелюдні віча відбулися у Бережанах, Бурштині, Калуші, Коломиї, Чорткові, Рогатині та інших населених пунктах краю. У неділю, 4 травня 1919 р., у Рогатині відбулося віче, на яке зійшло більше 5 тис. жителів повіту. Відкрив віче С.Городецький. К. Левицький охарактеризував політичне становище республіки, закликав до солідарності й спільних дій супроти ворога. Від імені УГА на вічі виступив представник Начальної команди сотник Мечник. Активними на вічі були селяни, які схвалювали у своїх виступах діяльність уряду, однак вимагали якнайшвидшого впровадження земельного закону, зміцнення внутрішнього і зовнішнього фронту [18, с. 74]. 30 березня 1919 р. у Станіславові відбувся з'їзд робітничо-селянських союзів, на якому гостро поставлено питання про землю, тривалість робочого дня тощо [3, с. 56].

Державний Секретаріат ЗУНР вжив конкретних заходів щодо надання матеріальної допомоги населенню республіки. Всі державні органи республіки мали вирішувати цю проблему. Утворений центральною владою Українську продовольчу структуру 14–21 листопада 1918 р. [19, с. 219] був прирівняний у правах до Державного Секретаріату. Очолював його Степан Федак. Після реорганізації у січні 1919 року, продовольча структура увійшла як окремий відділ до складу Державного Секретаріату внутрішніх справ. У повітах їй підлягали повітові продовольчі управи, створені, за вказівкою УНРади вже у перші дні взяття влади [4, с. 54]. Він також розпорядився утворити у кожному повіті, на основі філій господарського товариства "Сільський господар", продовольчі управи із залученням до них представників національних меншин пропорційно до кількості населення. Міська продовольча рада Станіславова була сформована з шести українців і шести поляків та євреїв. Міжнаціональну продовольчу структуру створено у Заліщиках. Продовольча рада утворилася на пропорційній основі, до складу якої входили семеро українців, троє поляків та євреїв – у Жовкві [19, с. 219].

Передусім було взято на облік усі склади і запаси продовольчих товарів і товарів першої необхідності, їх оголошено власністю держави. Приватним власникам за них виплачувалась компенсація. Відкрито державні крамниці, через які населенню продавалося продовольство і промислові товари. Правда, їх вистачало ненадовго, бо запаси були незначними. Уже взимку почала даватися взнаки нестача продуктів харчування, особливо борошна, картоплі, цукру. Продовольча ситуація різко ускладнилась тим, що через Галичину проходила значна кількість колишніх військовополонених, які у зв'язку з закінченням війни їхали додому, з заходу на схід і навпаки. Це був нескінчений потік десятків тисяч осіб, яких, голодних і виснажених, треба було хоча б нагодувати [4, с. 54]. На засіданні Ради державних секретарів схвалено виділити на закупівлю

зерна для найбільшого населення, знищених війною громадян 10 млн гривень (грн.). Наприклад для мешканців Рогатинського повіту виділялося 300 тис. грн. [18,с.73]. Продовольчий відділ при Державному Секретаріаті внутрішніх справ за рахунок державних субсидій виділив 5 млн грн. для закупівлі картоплі і безкоштовного її розподілу серед убогого населення. Так, Коцан Микола, житель Рогатинського повіту одержав 25 тис. грн. для закупівлі 5 відер картоплі [18, с. 73].

У січні 1919 р. український уповноважений у продовольчих питаннях передав Польській робітничій раді 415 буханців хліба для роздачі найбільшим сім'ям. Їх поділили між 265 польськими родинами по 1–3 буханці у залежності від кількості членів родини. Подібним чином 21 і 22 січня між 190 біднішими родинами розділили 3 т кукурудзи [19, с. 220].

У селах Тисовському округу в Закарпатті у березні 1920 р. значна кількість населення голодувала: у селі Корівка голодувало 520 осіб, Лужанка –159, Буча – 235, Зміївка – 201, Іванівка – 321, Добросілля – 540, Четове – 295, Квасове – 695, Мужієве – 672, Боржава – 395, Оросієве – 436, Нижні Ремети – 385, Нове Село – 708, Верхні Ремети – 201, Блажівце – 229, Дідове – 169, Мала Бігань – 190, Хомок –38, Велика Бігань – 241, Бодолів – 401, Грабарів – 134, Мочола – 202, Геча – 208, Чома – 354, Гать – 1352, Мале Гутове – 218, Велике Гутове – 185, Береги – 981, Вари – 1507. Загальна кількість голодуючих цього округу становила 12964 осіб [17, с. 223–224]. Цікава ситуація склалась з 37 вагонами кукурудзи у Закарпатті, про яку дізнаємось з донесення уповноваженого міністерства громадського постачання в м. Берегове: "...Села Ільницю і Осій, цікавить справа з 37 вагонами кукурудзи. З огляду на це усне розпорядження, прийняте через старшого лейтенанта д-ра Гергеля, повідомляю, що сс. Ільниця і Осій через тамошнє товариство закупили 37 вагонів кукурудзи. Боршно, яке відпускали органи місцевої влади голодуючим..." [17, с. 40–46].

Українська адміністрація не змінювала систему власності, зокрема у володінні нерухомістю. Запропонована резолюція УНРаді на перших засіданнях у Станиславові 2–4 січня 1919 р. [5, с. 170]. Сесія ухвалила до початку її реалізації передати безземельним селянам на правах оренди частини двірських обшарів. Це свідчило про повагу депутатів до права власності й несприйняття ними революційних експропріацій. Однак факти мародерства були присутні [19, с. 222].

18 січня 1919 р. Державний Секретаріат внутрішніх справ видав розпорядок (Ч. 72), яким наказував ужити всіх заходів, "щоб весняні роботи не заскочили нас непередбаченими". У обіжнику Державного Секретаріату земельних справ до усіх повітових комісарів щодо весняних засівів відзначалося, що двірські обшари й надалі залишаються у власників, а селяни можуть винаймати землю в дідичів. Окружна військова команда у Коломиї, на підставі наказу Державного секретаріату військових справ, від 19 лютого 1919 р. (Ч. 2638/ гв.) закликала усіх дідичів упродовж 14 днів повернутися до своїх господарств. Непідпорядкування каралося секвестрацією (конфіскацією) майна [5, с.178].

Обшуки та грабунки поміщицьких маєтків зафіксувала польська місія Червоного Хреста. Якою була реальна кількість таких акцій на території ЗУНР невідомо. Однак, варто відзначити, що у грудні 1918 р. стихійні антипоміщицькі виступи селян відбулися на колишніх півавстрійських територіях Польщі, зокрема грабунки маєтків і спроби поділу землі мали місце в Рясівському й Тарнобжезькому повітах [19, с. 222].

Українська влада обійняла адміністрацію тих фільварків, власники яких були відсутніми. Ставлення до поміщицьких маєтків не було однаковим, що можна простежити на прикладі поміщицького маєтку в Гошанах Рудківського повіту. На початку листопада 1918 р. кур'єр УНРаді, теолог Василь Добровольський повідомляв з Рудок: "В повіті спокій, лиш у селі Гошанах у дідича Янка знайдено зброю і амуніцію, яку жандармерія з Хишевич зконфіскувала. Дідич Янко втік до Самбора, полишаючи двір на двох жінок, яким не заплачено. Вони по його втечі з полоненими італійцями кинулись грабувати двір. Однак повітовій владі удалось в час здержати ексцеси. Обійшлося без більшої шкоди. Про удержання порядку стараються самі селяни" [8, арк. 12]. Комісаріат під час передачі майна ухвалив рішення про користування маєтком Францові Фрайсу [8, арк. 15].

У такій складній ситуації питання земельної реформи стояло дуже гостро. Практично однією з причин революційних подій саме була земля та питання, хто нею володітиме.

Під час революції серед селян була найпопулярніша ідея поділу панської землі. У розбудові національної держави, земельна реформа належала до найважливіших проблем керівництва ЗУНР.

Аграрна реформа мала бути однаковою для усієї України, бо її ухвалили Установчі збори соборної України у Києві, після затвердження 3 січня 1919 р. ухвали про Злуку з УНР [5, с. 170].

Земельний закон УНР був прийнятий Директорією 8 січня 1919 р. [20, с. 413–417].

Цей закон скасовував приватну власність на землю й обмежував індивідуальні наділи до 15 десятин (30 моргів) та був виданий під час більшовицького наступу. Делегати УНРаді, які прибули

до Києва ухвалити Акт злуки, закон оцінили негативно. Один із них, галицький селянин, так охарактеризував закон: "Панове, ви хочете соціалізації, комуни? Це не українські слова, і я їх не розумію. Але "коммуна" значить по-українськи не інакше, а так: "Кому – на, а нам нема!" [5, с. 171].

30 січня 1919 р. у Державному секретаріаті земельних справ під керівництвом Г. Мартинця відбулася нарада правників ЗОУНР щодо земельної реформи за участю: Л. Бачинського, О. Бурачинського, С. Витвицького, С. Даниловича, І. Макуха, Р. Перфецького, С. Стебельського, Р. Стельмахіва. Предметом дискусії стало питання: чи земельний закон Директорії обов'язковий і для Галичини? Нарада визнала, що земельне питання належить до першочергових. Л. Бачинський на засіданні УНРади стверджував, що закон Директорії не обов'язковий для ЗОУНР, позаяк виданий перед офіційною злукою, оголошеною на Трудовому Конгресі. Відтак УНРада приступила до підготовки окремого аграрного законодавства для ЗОУНР [5, с. 171].

10 лютого 1919 р. за пропозицією С. Онишкевича склад земельної комісії було розширено до 25 осіб (14 селян, 5 правників, 3 священики, 2 вчителі та 1 інженер). Тоді ж головою земельної комісії замість І. Макуха обрано Л. Бачинського. Одночасно ухвалено, що комісія проводитиме наради постійно [5, с. 172].

Були різні проекти земельної реформи. Один з яких пропонував Л. Бачинський [7, с. 22–23]. Аргументуючи необхідність передати землю у приватну власність з правом спадковості, він вказував на непевність військово-політичного становища ЗОУНР. За умов загрози окупації галицьких земель поляками, росіянами, румунами чи угорцями питання, у чиїх руках опиниться державна власність, ставало проблематичним. Автор проекту заперечував проти передачі землі у спільне володіння громадам, стверджуючи, що через притаманний галицькому селянству індивідуалізм такі господарства будуть занедбані. Окрім Л. Бачинського цей законопроект обговорили й підписали ще 10 депутатів [5, с. 173].

Цікаві думки, висловлені у проекті діяча УНРади Романа Перфецького. У його проекті земельної реформи присутні такі положення: "Вивласнена від власника земля в просторі до 400 гектарів переходить до народного земельного фонду за викупом, а повисше 400 гектарів без викупу. Лише церковні землі переходять до народного земельного фонду без огляду на їх простір, за викупом, однак ся ціна викупу впливає до обласного державного релігійного фонду. Наділені рільники платять за одержану землю її пересічну передвоєнну вартість в дні 1 липня 1914 р., повисшену о 25%, а ся надвижка і ціни за землю призначені на кошти покриття переведення земельної реформи і сплати решту довгів вивласненої землі" [7, с. 24–25].

Проект С. Даниловича "передбачав передачу земель великої власності в "народний земельний фонд" для колективного господарювання... [7, с. 46–47].

Найгостріше постало питання про шляхи вивласнення великої земельної власності – з викупом чи конфіскацією. Делегати визнавали, що історична справедливість вимагала безвикупної конфіскації великих угідь, які на той час майже усі належали польській аристократії. Водночас присутній на засіданнях УНРади наддніпрянський діяч Віктор Андрієвський відзначив: "мусить бути безвикупно конфісковано землі тих, що виступали ворожо проти української держави" [5, с. 173].

Ідею безкоштовної конфіскації усіх великих земельних угідь підтримували соціал-демократи й частина селянства на місцях. У селах східних повітів, зокрема Чортківського, поширювалися чутки, що різниця між більшовиками й українським урядом полягає в тому, що перші хочуть вивласнити землю без викупу, а другий з викупом. Питання викупу набуло політичного забарвлення. Лютневі дебати в УНРаді виявили різні підходи до аграрної реформи, що було неможливо відразу узгодити. Тому пленарні засідання УНРади відклали розв'язання цього питання до другої половини березня 1919 р. Три проекти реформи – урядової комісії, С. Даниловича та Л. Бачинського – Державний секретаріат внутрішніх справ зобов'язався розповсюдити у селах з метою обговорення [5, с. 174].

Керівництво УНРади непокоїлося, позаяк вивласнення без викупу дало б підставу польським поміщикам звинувачувати лідерів ЗОУНР перед західними державами у більшовизмі. Окрім того, 25 лютого 1919 р., у Львові, на переговорах делегації Ради Державного Секретаріату з місією Антанти представники коаліції зажадали, щоби до рішення Паризької мирної конференції українці не ділили польську земельну власність поміж селян. Відтак С. Данилович на засіданні заявив: "Мусимо дати народові землю за викупом. Хто говорить, що маємо вивласнювати без викупу, той хоче, щоби ми робили революцію проти цілого світа, який може нас повалити" [5, с. 174].

У нарадах земельної комісії 3–7 березня 1919 р. брали участь президент Ради Державного Секретаріату С. Голубович і Державний секретар земельних справ Г. Мартинець разом із рільничим референтом секретаріату М. Творидлом. На кількох засіданнях був присутній і колишній міністр земельних справ УНР та автор земельного закону Директорії Микита Шаповал, який роз'яснював провідні ідеї цього закону. На думку Іллі Витановича, наддніпрянський політик намагався запобігти ухваленню окремого земельного законодавства для ЗОУНР. Для укладення

проекту закону на цих засадах земельна комісія УНРади обрала окремих субкомітет у складі: Л. Бачинський (голова), М. Королюк, Р. Перфецький, Л. Петрушевич, І. Попович, П. Філяс [5, с. 174].

На з'їзді Української республіканської партії у Станиславові 22–23 березня 1919 р. ухвалили резолюцію про створення у кожному селі "Селянської спілки". Агітацію та роз'яснювальну роботу щодо організації таких спілок розгорнув партійний орган "Народ". У Городенці на зборах малоземельних і безземельних селян повітовий комісар А. Крушельницький зreferував два погляди на майбутній земельний устрій – поділ землі і спілкове господарство. У дискусії безземельні селяни висловилися за спілкове господарювання на землях великої посілости, а малоземельні утрималися від негайного рішення, потребуючи часу "для розваги". У підсумку ще до ухвалення земельного закону селянський актив Городенщини приступив до творення "Селянської спілки" для колективного господарювання на двірських обшарах. Навесні 1919 р. "Селянські спілки" на взір наддніпрянських були організовані у повітах Тереховля, Жидачів, Сокаль, Перемишляни, Надвірна, Чортків, Станиславів, Сколе, Тернопіль, Зборів, Золочів, Стрий, Старий Самбір, Богородчани, Косів, Самбір (повітові курси), Товмач [5, с. 177].

У квітні 1919 р. УНРада продовжила обговорення аграрної реформи на пленарних засіданнях. Серед інших дискутувалося питання про розподіл церковних земель. Важливою обставиною була участь греко-католицького духовенства в західноукраїнському політичному проводі. Ще під час перших засідань УНРади у Станиславові депутати дорікали церковним ієрархам А. Шептицькому та Г. Хомишину, що вони володіли значними земельними угіддями. На пленарному засіданні 4 квітня 1919 р. інтереси духовенства у аграрній реформі захищав протоігумен П. Філяс. Він висловився проти ігнорування церковного права через цілковите відібрання церковних дібр. Протоігумен звернув також увагу на ті пункти земельних законопроектів, що, на його думку, не сприяли державотворенню [5, с. 176].

Громадськість ЗОУНР була достатньо поінформована про хід підготовки земельної реформи: законопроекти і звіти з засідань УНРади регулярно публікувались на сторінках центральної і повітової та партійної преси. Земельний закон для Західної Обл. УНР УНРада ухвалила 14 квітня 1919 р. [7, с. 30–32].

Вивласнені землі становили земельний фонд ЗОУНР, яким під наглядом уряду мали розпоряджатись обласна, повітова та громадські земельні комісії; вивласненими лісами (лісовим фондом) – Державний Секретаріат земельних справ. Закон унормував склад, спосіб вибору та повноваження вищевказаних земельних комісій. Вивласнені землі мали перейти в розпорядження обласної земельної комісії упродовж року. Землею наділялися передусім безземельні й малоземельні вояки армії ЗОУНР, інваліди, вдови та сироти полеглих на фронтах і жертви військових дій. Наділення мало відбутися після закінчення війни й повернення військових і полонених додому [6, с. 229].

Закон не вирішував усіх питань земельної реформи. Майбутній, обраний на підставі нового виборчого закону, сейм ЗОУНР мав ухвалити принципові рішення щодо відшкодування дотеперішнім власникам чи користувачам земельних угідь розмір оплати за наділену землю. Крім того, окремими законами мали визначитися найвищі межі індивідуального землеволодіння, "право користування ерекціональними землями прислугуюче духовникам", а також час і спосіб наділення землею [6, с. 230].

Сесія обрала обласну земельну комісію у складі Л. Бачинського (УРП), С. Вітика (УСДП), С. Даниловича (УРП), М. Загульського (УНДП), Т. Кормоша (УНДП), М. Королюка (УРП), о. С. Матковського (УНДП), С. Назаревича (УНДП), Р. Перфецького (УНДП), Л. Петрушевича (УНДП), К. Трильовського (СРП), С. Юрика (УНДП). Підсумовуючи законодавчу діяльність УНРади, Є. Петрушевич патетично відзначав: "ми скріпили найтривкішу основу нашої держави – селянство – ухваленням земельного закону, цим ми позбулися наших ворогів польської шляхти" [6, с. 230].

Ухвалений УНРадою земельний закон (невдовзі його опублікувала повітова преса) не забезпечив стабілізації. Ситуація була складною. Головний отаман УНР С.Петлюра 25 квітня 1919р. надіслав зі Здолбунова телеграму Державному Секретаріатові ЗУНР. "Маю цілком певні повідомлення, – писалося в ній, – про неспокій у військах і серед населення на ґрунті незадоволення політикою Державного Секретаріату в соціальних питаннях, а особливо по земельних. Це може скінчитись катастрофою і розвитком більшовизму... Соціальні реформи, а особливо в земельному питанні, а також припинення процесів за відшкодування поміщицьких збитків... мусять бути розв'язані позитивно в першу чергу. Кожний день протягання справи веде неминуче до катастрофи. Прошу звернути на це увагу і вжити відповідних заходів, продиктованих державною мудрістю і передбаченням неминучих конфліктів в житті населення Західної України" [4, с. 51].

Отже, земельну проблему нібито можна було вважати вирішеною. Але при цьому слід вказати на деякі істотні недоліки закону. По-перше, згідно з § 18 наділення землею не могло розпочатися перед закінченням війни і поверненням “жовнірів і полонених додому”.

Таким чином, це наділення відкладалося на невизначений час. По-друге, у законі не було сказано про те, як конфісковувались землі попереднім власникам, з відшкодуванням чи ні. Це питання закон (§ 19) відкладав до вирішення майбутнього парламенту (сейму). По-третє, в законі не сказано, за викуп чи без нього наділялись люди землею. Це теж мав вирішити сейм. У § 21 населення попереджалося, що “за самовільне захоплення, ділення вивласнених на основі цього закону земель та нищення лісів, будинків, інвентаря і земельних плодів, оскільки це не становить вчинків, які підлягають карному закону, мають карати адміністративні власті карою арешту до 6 місяців, до якої може бути додана грошова кара до 10000 корон” [4, с. 53]. Відтак оголошений земельний закон не мав завершеного вигляду й не став стабілізуючим чинником суспільного-політичного життя молодій республіці.

Економічна ситуація в період національно-визвольних змагань була складною. В умовах ведення війни та загального хаосу, селянське населення страждало від голоду та епідемій. Новостворений уряд намагався зарадити цій ситуації, створюючи та залучаючи відповідні товариства допомоги: “Генеральну дерекцію відбудови”, “Харчовий уряд”, “Селянські спілки”, Краєве господарське товариство “Сільський господар” та ін.

Отже, гострі дискусії точились стосовно вирішення земельного питання та прийняття аграрного закону. Українські політики та інтелігенція впродовж листопада 1918 – квітня 1919 рр. займались розробкою цього закону. Однак складка зовнішньополітична ситуація, та події на міжнародній арені, що розгортались не на користь української держави, завадили реалізувати прийнятий 14 квітня 1919 р. Земельний закон ЗОУНР.

Список використаних джерел

1. Макарчук С. А. Українська республіка Галичан. Нарис про ЗУНР / Степан Арсентійович Макарчук. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.
2. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов: Вища школа, 1983. – 255 с.
3. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР/ М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів, 1995. – 118 с.
4. Лісна І. С. Становлення української державності в Галичині (1918–1923) / І. С. Лісна. – Тернопіль, 2001. – 92 с.
5. Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР/ Олег Павлишин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Ред. кол. Ісасвич Я. (голова), М. Литвин, Л. Мацкевий, І. Патер, Ю. Сливка, Ф. Стеблій – Вип. 6: Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 170–183.
6. Малькін В. Закон про аграрну реформу ЗУНР та проблеми його реалізації / В. Малькін // Наукові записки. Історичні науки. – Острого: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2007. – Вип. 8. – С. 221–232.
7. Центральний державний історичний архів у місті Львові (далі – ЦДА у м. Львові). – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 96. – 65 арк.
8. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 12.
9. Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 210–211.
10. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах / Відповідальний редактор проф. О. Карпенко. – Т. 1. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2001. – 584 с.
11. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель./ Г. І. Ковальчак – К., 1988. – 183 с.
12. ЦДА у м. Львові. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 20. – 16 арк.
13. Відбудова // Діло. – 15 липня 1924 р. – С. 2.
14. ЦДА у м. Львові. – Ф. 361. – Оп. 4. – Спр. 109. – 111 арк.
15. Там само. – Ф. 191. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7.
16. ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 144. – 7 арк.
17. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возеднання з Радянською Україною. До 40-річчя Великої жовтневої соціалістичної революції. Збірник документів. – Т. 1. 1917–1923 рр. / Ред. колегія Белоусов В. І., Васи І. М. (голова), Климпотюк М. В., Петрушак І. Д., Повх В. О., Ротман М. Є., Гурениця Г. І., Чубуков Я. А. – Ужгород: Закарпатське обласне в-тво, 1957. – 553 с.
18. Малик Я. Рогатинщина в період ЗУНР / Ярослав Малик // Рогатинська земля: історія та сучасність Матеріали другої наукової конференції Рогатин, 26–27 березня 1999 р. / Я. Малик відп. ред, Р. Коритко і ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001 – С. 71–75.
19. Павлишин О. Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки / Олег Павлишин // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2005. – Випуск 39–40. – С. 203–252.
20. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали у 2 томах / Відп. ред. В. Верстюк. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 744 с.

Марианна Гладун

ОСОБЕННОСТИ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ ЗОУНР

В статье исследованы экономическую ситуацию в селе в период существования государственных образований ЗУНР и ЗОУНР. Представлены обсуждения на государственных совещаниях проектов земельной реформы. Проанализированы проекты аграрной реформы украинскими политическими деятелями. Раскрыты основные направления аграрной политики и показано принятый закон земельной реформы.

Ключевые слова: Западно-Украинская Народная Республика, Украинская Народная Республика, Западная Область Украинской Народной Республики, УНРада, земельная реформа.

Marianna Hladun

FEATURES OF AGRARIAN REFORM WUPR

This article shows the economic situation in the village during the period of state formations of Western Ukrainian People's Republic and Western Region of Ukrainian People's Republic existence. It represents the discussion of land reform projects on state meetings. The work provides the analysis of land reform projects created by Ukrainian politicians. It shows the main directions of agrarian policy and depicts the adopted law of land reform.

Key words: Western Ukrainian People's Republic, Ukrainian People's Republic, Western Region of Ukrainian People's Republic, the Main Ukrainian National Soviet, projects, land reform, Ukrainian population, economic position.

УДК 94 (477)

Андрій Півень

ДЕРЖАВОТВОРЧА ПРАЦЯ ВОЛОДИМИРА ЗАГАЙКЕВИЧА

Проаналізовано громадсько-політичну діяльність В. Загайкевича в роки національно-визвольних змагань, визначено його ставлення до чільних проблем українського державотворення, досліджено його роль у цьому процесі.

Ключові слова: В. Загайкевич, перемишльська УНРада, Домб'є, польська влада, ЗУНР.

Вести наукову мову про Західну Україну, зокрема Перемиську землю, суспільно-політично українське життя у першій половині ХХ ст. – неминуче означає торкнутися життєпису визначного громадсько-політичного життя Володимира Загайкевича. Адвокат, політик, громадський діяч, журналіст – серед цього переліку важко виділити провідне в його діяльності, оскільки всюди виявляв він свій розум, талант, національну гідність. Будучи депутатом Державної Ради Австро-Угорської імперії, членом ЦК УНДО, віце-маршалом польського сейму, заступником голови Української парламентської репрезентації, керівником інших громадських організацій та установах краю завжди виступав він на захист інтересів українців в умовах австро-угорського і польського владних режимів.

Мета статті – проаналізувати державотворчу працю В. Загайкевича упродовж 1918 – 1919 рр. Для реалізації поставленої мети досліджено: особливості суспільно-політичної ситуації в Перемиському повіті напередодні проголошення ЗУНР; розгортання польсько-українського протистояння у повіті; внесок В. Загайкевича у розбудову місцевих інституцій ЗУНР; подальшу долю чільних діячів перемиської УНРади, зокрема В. Загайкевича.

Кульмінацією польсько-українського протистояння на західноукраїнських землях стало проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) у листопаді 1918 р. Новопостала держава на короткий період об'єднала етнічні українські землі. До складу ЗУНР, зокрема, увійшов Перемиський край. Не залишився осторонь революційних листопадових подій В. Загайкевич, який був одним із найактивніших діячів місцевого повітового комітету Української народно-демократичної партії (далі – УНДП) та перемишльської УНРади, очолював низку громадських організацій.

Ця проблема малодосліджена. Сучасні дослідники історії ЗУНР частково відтворили державотворчу працю перемишльського адвоката упродовж жовтня-листопада 1918 р. Інформацію про В. Загайкевича знаходимо у працях І. Соляра [1], М. Литвина [2], Б. Тищика, О. Вівчаренка [3],

низці статей, опублікованих у збірнику "Перемишль і Перемиська земля протягом віків" [4], а також колективних монографіях, присвячених історії ЗУНР [5].

Джерельну базу статті становлять архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові), публіцистичні статті В. Загайкевича, мемуарна література тощо.

М. Литвин справедливо зауважував, що "особливо гострим виявилось польсько-українське протиборство на західних рубежах Західно-Української Народної Республіки... Від української влади в Перемишлі фактично залежала подальша доля держави..." [6, с. 101]. Чільні діячі ЗУНР "важливим стратегічним пунктом у боротьбі за Галичину" [7, с. 414], "ключем до Галичини" адже через Перемишль пролягала залізниця, що з'єднувала Краків і Львів, у місті знаходився військовий гарнізон, а також значна кількість зброї, амуніції тощо.

Військовим діям у Перемиському повіті у листопаді 1918 р. передували тривалі підготовчі дії місцевої української еліти, яка у своїх діях керувалася директивами УНРади, що була утворена 18 жовтня 1918 р. у Львові. Після її утворення у Львові, повітову національну Раду у складі 13 осіб утворено також у Перемишлі. Її очолив Т. Кормош, заступниками обрано В. Загайкевича та М. Демчука, секретарем – Л. Даниловича [6, с. 101].

Першочерговим завданням повітової УНРади стало перебрання влади у Перемишлі. Ситуація значно загострилася наприкінці жовтня 1918 р., адже стало відомо, що польська адміністрація міста має намір оголосити про приєднання повіту до складу відродженої Польської держави. 29 жовтня 1918 р. представники місцевої УНРади на чолі із В. Загайкевичем пішли на переговори до генерала С. Пухальського з вимогою передати владу українцям. Останні розраховували на допомогу військових частин, що дислокувалися навколо Перемишля, зокрема чекали допомоги від військ крайової оборони (18-й полк), піхотних полків у Журавиці, Ярославі, Сяноці, Ряшеві (9-й, 77-й, 34-й і 89-й відповідно) [7, с. 414]. Більшість у військових підрозділах становили українці, проте національно-визвольну боротьбу у краї підтримав тільки 9-й піхотний полк, що дислокувався у Журавиці.

Проти ночі 31 жовтня 1918 р. військові полку "увязнили своїх неукраїнських командантів і офіцерів і в повні зброї під проводом своїх офіцерів українців зі сотником [Миколою] Федюшкою на чолі вирушили на Перемишль" [8, с. 1]. Проте полк, який захопив Журавицю "далі не пішов, бо в наказі (повітової УНРади – А.П.) не йшлося про оволодіння Перемишлем" [7, с. 414]. Наміри українців захопити владу у місті наразилися на спротив поляків, які зусиллями генерала С. Пухальського скерували проти повсталих українців два угорські курені, які однак "по дорозі розбіглися" [7, с. 414].

У цей же період між польською та українською строною розпочалися переговори, під час яких керівник польських військових формувань заявив, що "про Польщу не думає, що він (С. Пухальський – А.П.) є австрійським генералом, яко такий не допустить до влади ані поляків ані українців, лише буде дальше держати режим австрійський..." [9, с. 1]. У цих умовах Т. Кормош, В. Загайкевич, М. Демчук, А. Сабат розпочали переговори із поляками, які, однак, завершилися арештами українських офіцерів і громадсько-політичних діячів. Були сформовані "відділи легіоністів", які захопили залізничний вокзал, стратегічні та військові об'єкти у Перемишлі.

1 листопада 1918 р. українці перебрали владу на західноукраїнських землях. В. Загайкевич відзначав: "Не можна без... почування гордості згалати про цей великий день. З під згарищ і попелищ, серед революційної хуртовини на руїнах австрійської тюрми почала виростати якдавним давно бувало залізні полки із вогнем безмірної саможертви, з суворим обличчям стали ми на межах Галицької Землі. Стали проти кривди, стали за волю й правду. Століттями биті сльозами, вкриті струпом, згуртувавшись під батьківським, синьожовтим, українським прапором з думкою жертвувати всею киплячою кров'ю, святим гнівом переповненого серця, щоби не пеленіти перед своїми нащадками, щоби не згинатись рабом під кождим поглядом пана, а глянути як хазяїн..." [10, с. 1].

Того ж дня розпочалися повторні переговори конфлікуючих сторін у Перемишлі під час яких досягнуто згоди щодо створення двосторонньої українсько-польської комісії. Учасники комісії досягли згоди та порозуміння у дискусійних питаннях, після чого підписали угоду, що повинна була б забезпечити "спокій та громадський порядок" у місті та повіті. Із української сторони угоду підписали В. Загайкевич та А. Алиськевич.

Згідно з досягнутими домовленостями "справами міста Перемишля, головню в справах апровізаційних і справах поліції, безпечинства осіб, майна мала управляти спільна мішана польсько-українська комісія з 8 осіб (по 4 з обох сторін) або їх заступників, в якій на чергомі мав проводити поляк і українець" [9, с. 1]. Однак, як згадував Т. Кормош, польська сторона систематично порушувала умови договору.

Ситуація докорінно змінилася після повернення зі Львова Т. Кормоша, який закликав перемиську УНРаду, зважаючи на систематичні порушення двосторонніх домовленостей поляками,

перебрати владу в краї збройним шляхом. З цією метою створено диктатуру на чолі із Л. Даниловичем, повноваження якої, однак напередодні збройного виступу, були передані УНРаді в Перемишлі. У ніч із 3 на 4 листопада українці захопили владу в Перемишлі. Б. Романченко, один із небагатьох, хто залишив спогади про переможний для українців день: "Загорівся короткий та запеклий уличний бій. Чет Р-ка с кількома старшинами і стрільцями заняв каменицю Кмди залози і полонив там ген.[ерала] Пухальського з його штабом. Інші відділи здобули касарні, склади, староство, пошту, зал. Двірець і т. п. Перемишль став українським – Засане осталося в польських руках... Знято також парк літаків, де найдено 1 літак в добрім стані і його уживано..." [11, с. 11–13].

Після вдалого наступу, за ініціативи польської сторони "розпочалися переговори з польською Радою Народовою і польським військом на Засянню, які довели лиш до військової конвенції, бо члени польської Ради Народової свої підписи на тій конвенції вицофали" [12, с. 1]. Численні непорозуміння вирішувала спільна військова комісія, яка складалася із українських та польських офіцерів. У спільній відозві комісії "До населення міста і повіту!" населення закликали "до спокою і громадського порядку" [13, с. 47]. Діяльність комісії підтримала єврейська національна рада, створена 3 листопада 1918 р. Того ж дня була створена Польська рада народова (далі – ПРН), що закликала поляків повіту "не занепадати духом і водночас... не виконувати наказів генерала Пухальського про розброєння польських частин на Засянні" [13, с. 47].

5 листопада 1918 р. видрукувано перший номер газети повітової УНРади "Воля" (редактор О. Ярема). У редакційній статті "Українці" обґрунтовувалися засадничі принципи етнонаціональної, соціальної, церковно-релігійної, культурної політики нової влади. Зокрема, відзначалося, що "Щоби боронити нашої справи, заснувалася в Перемишлі Перемиська Народна Рада, яка зобов'язується в імені цілого народу добувати приналежні нам права і їх боронити" [6, с. 103]. "Воля" виступила із закликом єдності українських земель, заявляючи, що "український народ бажає собі республіки в складі всіх земель, заселених українським народом" [12, с. 1].

Після вдалого наступу, зазнала трансформації повітова УНРада: до її складу введено керівника військових підрозділів. Водночас В. Загайкевича призначено повітовим комісаром [11, с. 13–19], що було не надто продуманим рішенням, зважаючи на відсутність досвіду у молодого громадсько-політичного діяча. Водночас останній, усвідомлював складність українсько-польських відносин був одним із небагатьох, хто виступав за налагодження тіснішої співпраці із ПРН. Разом із Т. Кормошом він досягнув домовленостей із поляками про те, що "українські громади мали перейти під владу У.Н.Р., а польські громади і місто Перемишль під владу польської Р.Н. з углядненням всюди прав національних меншостей" [12, с. 1]. Проте більшість членів УНР виступила проти такої пропозиції.

Позиція В. Загайкевича була продиктована катастрофічним станом української армії. "Із первісної армії, яка здобула Перемишль, – наголошував Т. Кормош, – багато жовнів по кількох днях покидало армію і вертало домів, тож армія почала розлазитися і се було головною причиною катастрофи і нашого упадку". Б. Романченко відзначав, що "нервозність, непевність, нерішучість били з очей всіх старшин" [11, с. 13–19].

Незважаючи на труднощі, УНРада в Перемишлі розпочала розбудову громадсько-політичних інституцій. Відзначимо, що В. Загайкевич у ці дні перебував на стаціонарному лікуванні, хворів на дифтерію, через що особисто не брав участі у численних нарадах, зборах, вічах, організовуваних повітовою Унрадою. При УНРаді повіту створено президію та секції: закордонних справ, військову, апровізаційну, фінансову, просвітню, санітарну, внутрішню (організаційну), безпеки, призначено відповідних керівників. Для зміцнення громадського правопорядку створювався "Доразний суд". Зокрема, за організацію недозволених зборів, зібрань, антиукраїнських демонстрацій, нападів на військовиків, дезертирство передбачалася найвища міра покарання – смертна кара.

10 листопада 1918 р. УНРада Перемишля надіслала до керівництва ЗУНР звіт про проведену роботу. Члени повітової УНРади прохали надати УНРаді 2–3 млн крон, а також вугілля для відновлення залізничного руху. У відповідь повітовому комісару В. Загайкевичу був надісланий циркуляр Державного Секретаріату внутрішніх справ "Про організацію влади на місцях". У документі відзначалося: "1) Нагляд над всіма урядами має Комісар повітовий. Єму помагають у всім начальники, зглядно довірені урядники; 2) урядуванє у всіх урядах відбуваєсь виключно на язиці укр.; 3) всі агенди Р. пов. Переходять на уряд політично-адміністратійний, а про судьбу маєтку рішить окр. Розпоряд. Секретаріату, який появитья сими днями...; 4) по всіх громадах провести вибори комісарів гром. і їх прибічних рад на засаді рівного і безпосереднього права виборчого; 5) рівночасно по осібним папері долучаєсь певного рода квестіонар, з якого можна звркувати, які уряди має покликатись в кождім повіті до життя, то установити їх начальників зглядно команд (виключно Укр.); 6) Перевести як найскорше мобілізацію і організацію припасів харчевих в повіті" [14, с. 42].

Однак розпорядження Державного Секретаріату виконано не було, оскільки, 11 листопада 1918 р. ПРН фактично без спротиву українських військових узяла під контроль місто. Тоді ж заарештовано членів повітової УНРади, відомих громадсько-політичних діячів (загалом близько 100 осіб). Зважаючи на те, що у помешканні голови повітової УНРади Т. Кормоша "впало багато куль, а між тим один гранат виломав велику част фронтового муру..., завалив стінку", він із родиною переховувався у помешканні В. Загайкевича, де його, а також О. Ярему, А. Сабата, І. Пацлавського, хорунжого Крушельницького заарештовано о 04:30. Згодом Т. Кормош відзначав, що "Всі заарештовання відбулися в доволі брутальний спосіб, але вершом брутальности було ораштовання д-ра Загайкевича польським майором Мадчинським, який хорого на еспанку (при 40 степенях горячки) і серед грубої лайки, як "ти ск... сину" і проклонів витягнув з ліжка і босого, лише в сорочці і колесонах, велів гнати до віддаленої о 4 кілометри Журавиці" [20, с. 474]. У місті розпочалися українські та єврейські погроми. Помешкання В. Загайкевича розграбовано та знищено, як, зрештою, інших членів повітової УНРади. "До помешкання д-ра Загайкевича влітали серед першої ночі що хвиля щораз нові легіонери, – зауважував Т. Кормош, – які, прикладаючи жінкам револьвери до грудей або до чола, під позором ревізії рабували річи..." [20, с. 475].

Уряд ЗУНР з настоюю сприйняв звістку про падіння української влади у Перемишлі. Л. Цегельський напередодні 1 листопада 1918 р. відзначав: "За Перемишль переживали: там стояла сильна польська залога... На втримання Ярослава не розраховували, але сподівались, що ярославський гарнізон зашахує генерала Пухальського в Перемишлі. Ми припускали, що це буде одинокі місце, де дійде до бою. Та боїв там не було, бо генерал Пухальський перехитрив і наших лідерів у Перемишлі, і наших старшин у Ярославі, уклавши з ними "перемір'я" на основі "кондомініуму" (співволодіння) поляківз українцями" [15, с. 55]. О. Кузьма був значно категоричнішим, заявивши: "Місто упало тільки завдяки українській бездарності" [16, с. 1].

Уряд ЗУНР критикував Т. Кормоша та В. Загайкевича за нерішучі дії та тактичні недоліки. Особливе занепокоєння викликали залізничні шляхи Перемишля, які, у випадку повалення української влади, відкривали шлях полякам до Львова. Отримавши наказ "висадити в повітря мости на Сяні в Перемишлі і біля Ярослава", провідники національно-визвольного руху на Перемишльщині не виконали розпорядження Державного Секретаріату внутрішніх справ. "Через ці помилки чи невдачі, – констатував Л. Цегельський, – ми втратили Перемишль, який був ключем до Східної Галичини. Тепер, полякам уже легко було через Мостиська-Городок панцирними поїздами пробратись до Львова на допомогу своїм. Якби мости на Сяні були знищені – це було б або неможливе, або дуже утруднене" [15, с. 56].

Сотник УГА Я. Ярема, який на початку листопада 1918 р. перебував у Перемишлі, відзначав: "Цілі покоління умирили з переконанням, що польські війська зайняли Перемишль (11 листопада 1918 р.) із Засяння тільки тому, що д-р Володимир Загайкевич і д-р Теофіль Кормош, тодішні цивільні провідники Перемишля, заборонили українським військам знищити міст на р. Сян, через який польські війська вдерлися до українського Перемишля. Ця легенда стала навіть "притчею во язиці", її цитували як приклад особливої глупоти" [17, с. 35].

Звичайно частка провини за поразку національно-визвольного руху у краї лежить на В. Загайкевичу, повітовому комісару Перемишля. Водночас відзначимо, що реалізувати постанову УНРади про знищення мосту із залізничними шляхами у Перемишлі було неможливо, оскільки: повітова УНРада не мала достатньої кількості вибухових матеріалів, динаміту, екразиту; у місті не було кваліфікованих фахівців-піротехніків.

Таким чином, Перемишль – один із перших повітів Галичини, окупований поляками. 22 листопада 1918 р. українські військові підрозділи змушені залишити Львів. Поразка українців у національно-визвольній війні, на думку В. Загайкевича, – провина українських січових стрільців (УСС). Він відзначив, що "по розвалі Австрій почали галицькі українці будувати свою державність. У цій рішучій хвилі поповнили галицькі січові стрільці, що перебували тоді на Україні, величезну похибку такого розміру, що вона дотепер жорстоко мстить на цілій Соборній Україні, на цілім українським народі" [18, с. 1].

Основний недолік керівного складу УСС В. Загайкевич вбачав у тому, що січові стрільці "не пішли на поміч zagrożеній Галичині, а зокрема Львову і остали на Великій Україні, щоби бути стрижнем повстання проти тодішнього українського, гетьманського уряду. Їх аргументація була проста і принадлива: "Ми заступаємо ідею соборної України. Чим є супроти неї Львів і Галичина? Дорога Львова веде через Київ" [18, с. 1]. Заклик був прихильно сприйнятий багатьма галичанами, які вірили, що галицьке січове стрілецьтво допоможе наддніпрянцям побудувати державу. Перемишльський адвокат відзначав: "В ім'я сего клича Січові Стрільці не прийшли на поміч Галичині. Львів перейшов в польські руки, а його втрата була головною причиною невдач ЗУНР і є у упадку в літі 1919 року" [18, с. 1].

Арештованих 11 листопада 1918 р. українців відвели на Засяння, розмістивши у 45-му піхотному полку [21, арк. 53]. Як зазначав Т. Кормош, було вивезено 6 цивільних, 70 офіцерів та 64 українських учасників польсько-українського протистояння у Перемишлі (т. з. в. "мужви") [20, с. 478]. Члени УНРади мали змогу без особливих проблем втекти на підконтрольну уряду ЗУНР територію, однак вважали такий крок недоречним. "В часі нашого придержування у вязниці в Перемишлі, – констатував Т. Кормош, – ми мали нераз нагоду втекти і багато військових бранців з тої нагоди скористало. Ми з тої нагоди не користали, бо гадали, що се не випадає, та що "благородна польська нація не схоче за хліб відплачувати каменем та нас вскорі відпустить" [20, с. 478]. Однак для хворого В. Загайкевича втеча була неможливою з огляду на важкий стан здоров'я. Ув'язнених "з непорожніми руками" відвідували родичі, друзі, о. Лакота у шпиталі відправив Службу Божу.

13 листопада 1918 р., на відміну від інших арештованих, В. Загайкевича, відвезли до Кракова на досудове слідство. Наступного дня комісар поліції заявив В. Загайкевичу що він – інтернований і без згоди поліції не має права виїхати з Кракова або ж змінити місце проживання. 19 листопада 1918 р. він отримав офіційного листа у якому зазначалося, що для виїзду із міста йому необхідно мати спеціальний дозвіл [21, арк. 53].

Упродовж листопада – грудня 1918 р. В. Загайкевич разом з іншими діячами перемишльської УНРади проживав у готелі "Центральний", очікуючи остаточного вердикту польської суду. Згідно з рішенням окружного військового командування у Кракові від 27 грудня 1918 р. В. Загайкевича, а також Т. Кормоша, І. Пацлавського, О. Ярему, С. Ардана того ж дня вивезено у Домб'є, який українські ув'язнені називали "польським Телергофом" зважаючи на "лихе приміщення, нужденний харч, цілковите обмеження особистої свободи" [20, с. 480].

Під тиском світової громадськості, зокрема після відвідування табору Домб'є американськими, англійськими, швейцарськими місіями Червоного Хреста упродовж літа – осені 1919 р., В. Загайкевича на початку листопада 1919 р. звільнено з концтабору. Він отримав змогу покинути Краків та повернутися у Перемишль. Інші українські ув'язнені були випущені на волю наприкінці 1919 – у першій половині 1920 рр. [22, с. 112].

Повернення ув'язнених українців, що входили до складу повітової УНРади, було із радістю зустрінуте українським населенням краю. Кореспондент "Українського голосу" у статті "Вітайте!", відзначав: "По однорічній тяжкій неволі повернули в наш город наші дорогі громадяни Олексій Ярема, Іван Жовнір, др. Володимир Загайкевич і Сидір Білинський. Всім нам в пам'яті той мрачний, непривітний день 11 листопада, коли то арештовано їх як членів перемиської Укр.[аїнської] Національної Ради і вивезено на чужину. Повний рік карались вони як в'язні, а ми болючо відчували їх брак серед громадянства, спочували з ними в їх терпіннях, невимовно тужили за ними..." [23, с. 1]. У листопада 1919 р. "Український голос" інформував, що В. Загайкевич "по повероті з Домб'я, веде знов свою канцелярію там де давніше: при вул. Костюшка, в домі Міщанської Каси..." [24, с. 1].

Таким чином, В. Загайкевич був одним із найактивніших діячів перемиської УНРади, зусиллями якої українці перебрали на короткий період часу владу в місті. Проте відсутність політичного досвіду у керівництва повітової УНРади, поблажливість супроти ворога, низький рівень національної свідомості населення, відсутність достатньої кількості зброї та амуніції, нестача військовиків, а також відсутність підтримки від уряду ЗУНР призвели до втрати важливого стратегічного населеного пункту.

Список використаних джерел

1. Соляр І. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича / Ігор Соляр // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Львів-Перемишль, 2001. – С. 51–57.
2. Литвин М. Історія ЗУНР / Литвин М., Науменко К. – Л., 1995. – 368 с.
3. Тищик Б. Становлення державності в Україні (1917–1922) / Тищик Б., Вівчаренко О., Лешкович Н. – Коломия, 2000. – 262 с.
4. Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Перемишль-Львів, 2001. – 324 с.
5. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: історія. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 628 с.
6. Литвин М., Литвин Т. Перемиська повітова Українська Національна Рада 1918 р. / Литвин М., Литвин Т. // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Перемишль – Львів, 2003. – С. 101–106.
7. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1919 / Верига В. – Львів, 1998. – 512 с.
8. Република. – 6 лютого 1919.
9. Република. – 9 лютого 1919.
10. В третю річницю // Український Голос. – 1921. – Ч. 44.
11. Український скиталець. – 1920. – № 1. – С. 13–19.
12. Република – 13 лютого 1919.
13. Литвин М. Україно-польська війна 1918–1919 рр. / Микола Литвин. – Л., 1998. – 526 с.
14. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Том 2. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2003. – 710 с.
15. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. / Цегельський Л. – Нью-Йорк: Булава, 1960. – 312 с.
16. Кузьма О. З листопадових боїв / Кузьма О. // Свобода. – 1926. – Ч. 2.
17. Ярема Я. Над Сяном. Листопадові дні в Перемишлі. Подій й міркування / Ярема Я. // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії / За ред. Д. Микитюка. – Вінніпег, 1976. – Т. V.
18. Галичина і Соборна Україна // Український Голос. – 1921. – Ч. 35.
19. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2636. – Арк. 17–18.
20. Західно-Українська

Народна Республіка 1918 – 1923. Документи і матеріали. Т. 1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 584 с. 21. ЦДАУ у Львові. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 3046. – Арк. 53. 22. Павлишин О. Доля і недоля діячів перемиської української національної ради (1918 – 1919) / Павлишин О. // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Перемишль – Львів, 2003. – С. 107–117. 23. Український голос. – 2 листопада 1919. 24. Український голос. – 9 листопада 1919.

Андрей Пивень

ГОСУДАРСТВЕННООБРАЗУЮЩИЙ ТРУД ВЛАДИМИРА ЗАГАЙКЕВИЧА

В статтє проанализирована общественно-политическая деятельность Владимира Загайкевича в годы национально-освободительного движения, определено его отношения к главным проблемам украинской государственности, исследована его роль в этом процессе.

Ключевые слова: В. Загайкевич, перемишльська УНРада, Домбье, польские власти, ЗУНР.

Andriy Piven'

STATE-WORK OF VOLODYMYR ZAGAYKEVYCH

The socio-political activities of Volodymyr Zahaykevych during the years of national-liberational struggle are analyzed, his attitude to the Key problems of Ukrainian state-building is clarified.

Key words: V. Zagaykevych, UNRada in Peremyshl, Domb'e, Polish authorities, ZUNR.

УДК 94 (477)

Микола Галай

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ШКІЛЬНИЦТВА В ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ У КОНТЕКСТІ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: 1919–1923 РОКИ

У статті проаналізовано освітні процеси на території Тернопільського повіту впродовж 1919–1923 років у контексті освітньої політики Другої Речі Посполитої. Досліджено їхнє місце у процесі колонізації населення краю.

Ключові слова: шкільництво, кураторія, шкільна рада, інспекторат, учительська семінарія.

Поступ будь-якої держави неможливий без розгорнутої освітньої системи, що б забезпечила країну інтелектуальною елітою, без якої, в свою чергу, неможливий ні економічний, ні соціальний розвиток. Тільки озброєна знаннями, творча людина зможе, стати рушієм прогресу рідної країни, поштовхом до стрімкого її розвитку. Питання розвитку освіти завжди викликали інтерес у дослідників. Особливо цікаві вони і для сучасної України, котра ще прокладає свій шлях новітнього державотворення. У цьому контексті проблема становлення шкільництва на теренах Тернопільського повіту в період становлення на цих землях польської влади, розбудови Другої Речі Посполитої, виглядає надзвичайно актуальною.

Об'єктом дослідження виступають освітні та культурні процеси, що відбувалися в тернопільському повіті у 1919–1923 рр.

Предмет дослідження – становлення та розвиток шкільництва в тернопільському повіті у контексті освітньої політики Другої речі посполитої у 1919–1923 рр.

Мета статті полягає у висвітленні освітніх процеси на території Тернопільського повіту в 1919–1923 роках у контексті освітньої політики Другої Речі Посполитої.

Виходячи з мети, у статті поставлено такі завдання: проаналізувати стан наукової розробки цієї проблеми в науковій літературі, визначити стан розвитку шкільництва на території Тернопільського повіту після Першої світової війни, проаналізувати особливості впровадження освітніх реформ у Тернопільському повіті в 1919–1923 роках, визначити місце освітніх реформ у процесі колонізації населення краю.

Вивченням проблем розвитку освіти на західноукраїнських землях, що увійшли до складу Другої Речі Посполитої займалися такі дослідники, як Л. Алексієвець [1], І. Ворончак [2], Є. Громов [3], Н. Оболончик [4], Б. Ступарик [5] та інші. На жаль, на сьогоднішній день немає цілісної праці, присвяченої проблемам освіти міжвоєнного періоду як на території Тернопільського воєводства загалом, так і Тернопільського повіту зокрема.

Аналізуючи систему освітніх закладів у Тернопільському повіті упродовж 1919–1923 рр. передовсім варто охарактеризувати умови, в яких вона формувалася і функціонувала. 11 листопада 1918 року завершилась Перша світова війна, що спричинивши значні матеріальні та людські втрати, призвела до кардинальних змін на геополітичній карті світу. Тернопільський край, що до війни входив до складу Австро-Угорської імперії, тепер опинився у складі Польської держави, яку в історіографії ще називають Другою Річчю Посполитою.

Відновлена через 123 роки після поділів Польська держава, разом зі здобуттям незалежності, отримала низку надважливих проблем, пов'язаних з повоєнною відбудовою інфраструктури та промисловості, розбудовою національної економіки. У зв'язку з цим виникла гостра потреба у кваліфікованих робітниках, яку можна було задовольнити тільки через відродження національної системи професійної освіти як засобу формування продуктивних сил. Тому зрозуміло, що задля налагодження системи професійної освіти потрібно було підвищувати рівень загальної освіти [3, с. 112].

Справами освіти і шкільництва у Польській державі керувало Міністерство релігійних визнань і публічної освіти, створене в 1918 р. на основі однойменного департаменту, що розпочав свою роботу роком раніше. Міністерству підпорядковувалось шість департаментів з 21 відділом [4, с. 48].

Мережа освітніх установ Польщі поділялась на 10 навчальних округів (кураторій). До складу округу входило від одного до трьох воеводств, залежно від території, культурної та історичної приналежності регіону. Однак такий поділ був нерівномірним. Кожна кураторія у свою чергу поділялась на шкільні повітові інспекторати, яких нараховувалось 278 (з урахуванням на кожен повіт). Кожен інспектор керував адміністративними справами в одному повіті [4, с. 48].

Польська влада в одному із своїх перших розпоряджень повідомляла про те, що усі дотеперішні державні й крайові школи, а також навчальні програми залишаються дієвими. Окрім того використовувались колишні австрійські підручники з однією лише поправкою – з них усувалися тексти, що прославляли Австро-Угорщину, а з навчальних планів – німецька мова, історія, географія і статистика Австро-Угорщини та вводилися предмети, що стосувались Польщі [2, с. 45–46].

У 1921 році кураторія Львівського шкільного округу надіслала Тернопільській повітовій шкільній раді 80 екземплярів списку підручників, дозволених Міністерством релігійних визнань і публічної освіти для використання у загальних школах у 1921–1922 навчальному році. Щодо підручників україномовних, дозвіл на їх використання надавала кураторія Львівського шкільного округу [13, арк. 67]. Для української освіти під польською владою настали складні часи. Шкільництво стало ареною гострої польсько-української конфронтації.

Справами шкільництва Тернопільського краю керувала спочатку крайова шкільна рада у Львові, а з 1921 р., після її ліквідації – кураторія Львівського шкільного округу. Перша світова війна негативно вплинула на освітню систему Тернопільського повіту, спричинивши як матеріальні, так і людські втрати. З 73 шкіл, що діяли тут перед війною, 23 були знищені повністю, причому 7 з них влада вирішила взагалі не відбудовувати [10, арк. 31а–32]. Окрім шкільних приміщень постраждали й кваліфіковані учительські кадри, яких у повоєнний час катастрофічно не вистачало в усій державі.

Для усунення проблем кадрового забезпечення у 1919 році прийнято декрет про підготовку вчителів загальних шкіл, і згідно з яким передбачалось п'ятирічне навчання молоді в учительських чоловічих і жіночих семінаріях. Перші три роки підготовки відводились для засвоєння загальної програми, два останні – на педагогічні предмети. Випускники семінарії мали скласти два іспити: один після закінчення навчального закладу, другий – після двох років педагогічної роботи у школі [4, с. 38].

Запроваджені згідно з декретом 1919 року вчительські семінарії не встигали готувати фахівців. У 1923 р. тільки 60 % вчителів мали фахову освіту, а на початку 30-х років – 80 % [4, с. 38].

7 лютого 1919 року уряд прийняв декрет про шкільний обов'язок. Він проголосив обов'язкове навчання у загальній школі для дітей віком від 7 до 14 років. У зв'язку зі складністю втілення такої схеми відразу передбачалося поетапне навчання: дво-, чотири-, і п'ятирічне. Школи мали функціонувати у кожній гміні, у якій було не менше 40 дітей вказаного віку. Якщо такої кількості учнів не було, згідно з декретом, організувалась одна школа на декілька гмін [4, с. 37]. Ступінь організації навчального закладу залежав від кількості учнів. Кількість учителів залежала від кількості класів – один учитель на один клас; для семикласних шкіл, що мали поділ на відділи, передбачалась більша кількість педагогів, ці школи мали також керівника [4, с. 38].

У Тернопільському повіті станом на 1919–1920 навчальний рік нараховувалось 72 школи, з них 41 однокласна, 20 двокласних, 3 трикласних і 8 чотирикласних, з них з українською мовою навчання нараховувалось – 39, з польською мовою навчання – 28 і 5 двомовних шкіл [10, арк. 18–28].

Доволі великими були школи у місті Тернополі. Так, у школі імені А. Міцкевича у Тернополі станом на перший день навчання 1921 року нараховувалось 1117 учнів, з них: поляків – 489,

українців – 378, євреїв – 250, за віросповіданням 398 – римо-католики, 378 – греко-католики, і 341 – іудейського [11, арк. 6].

Декрет про шкільний обов'язок передбачав обов'язковість виконання усіх пунктів і притягнення до відповідальності тих батьків, які не виконували положення про обов'язкову освіту. Проте чимало батьків зверталось з заявами до шкільної адміністрації з проханням звільнити дітей від навчання у школі. Так, наприклад, жителька Плотичі К. Козбур 31 серпня 1921 року звернулася з заявою до повітової шкільної ради у Тернополі з проханням звільнити її сина від навчання у школі через складні матеріальні умови [7, арк. 1]. Проте влада знайшла методи впливу на батьків – штрафи за невідвідування дітьми школи [12, арк. 1–9].

З 1920–1921 навчального року розпочалося поступове впровадження нових навчальних програм, що утверджували основи для створення єдиної школи, котра мала б дбати про «навчання і виховання учнів на позиточних обивателів не тільки власного панства, але і родини народів, опираючись в значній мірі на співпрацю громадськості» [5, с. 120]. 17 березня 1921 р. у Польській державі прийнято конституцію, 118 і 119 статті якої регулювали шкільні питання: «В межах загальної школи навчання є обов'язковим для всіх громадян Польщі» (ст. 118), і – «Навчання в державних школах і школах самоврядування є безкоштовним» (ст. 119) [1, с. 236].

Щороку освітня система у Тернопільському повіті розширювалася. У 1922–1923 навчальному році тут діяло 86 шкіл. У загальних школах з польською мовою навчання було 5039 учнів, а з українською мовою навчання – 5433 [8, арк. 26–30]. У школах з польською мовою навчання більшість складала римо-католики, з українською мовою навчання – греко-католики. Школярі-іудеї у цих навчальних закладах склали 6,7 % і 1,3 % відповідно [8, арк. 26–30].

Проте серйозною проблемою все ще залишалась відвідування учнями школи. У 1921–1922 навчальному році у с. Денисові, згідно зі списком дітей, було 258 зобов'язаних, 188 записаних і 180 дітей, що навчалися у школі [9, арк. 10]. Аналогічна ситуація прослідковується у більшості шкіл повіту.

У сільській місцевості навчання здебільшого проходило у школах, що мали штат з одного або двох учителів, рівень організації навчального процесу був низьким, без дотримання чітко визначених програм навчання.

Санітарно-гігієнічні умови шкіл були доволі складними, досить часто саме приміщення школи було з глинобитними стінами і підлогою, погано освітлювалося. Особливо важким був зимовий період, коли надзвичайно низькі температури доповнювались відсутністю чи недостатнім обігрівом приміщення школи. Наприклад, у однокласній школі у с. Красівка приміщення школи взагалі не обігрівалося [6, арк. 33], причому цей приклад не був одиничним. Це приводило до поширення гострих респіраторних захворювань серед дітей. Через це кураторія Львівського шкільного округу звернулася у січні 1922 року з офіційним циркуляром до дирекцій усіх державних шкіл середніх, семінарій учительських, шкіл заводових і шкільних рад повітових, розміщених на території Львівського шкільного округу з приводу навчання під час морозів. У цьому документі йшлося про те, що у випадку морозів до 15° С дирекція освітнього закладу мала звільнити молодь від навчання [14, арк. 4].

Отже, з перших років незалежності Польська держава почала вирішувати проблеми освіти, розуміючи, що від цього залежить не лише її культурно-освітній, а й суспільно-політичний та економічний розвиток. Незважаючи на усі труднощі післявоєнного часу, вона зуміла досягти певних позитивних змін у сфері освіти.

Упродовж 1919–1923 років освіта на теренах Тернопільського повіту була відновлена і розширена мережа навчальних і культурно-освітніх закладів, у рамках державної політики сформовано систему безкоштовної загальної обов'язкової семирічної шкільної освіти. Це все дала змогу скоротити число неписьменних, поширити освіту серед широких мас населення. Проте залишалися ще проблеми, що потребували вирішення, такі як, відвідуваність учнями школи, складні санітарно-гігієнічні умови.

Список використаних джерел

1. Алексієвць Л. Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр. / Л. Алексієвць // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2008. – Випуск 14. – С. 235–238.
2. Ворончак І. Шкільництво на Борщівщині: Іст. нарис, Ч. 1 / І. Ворончак. – Львів: ВЕЛІАКС, 2003. – 123 с.
3. Громов Є. В. Організація професійної технічної освіти у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.). / Є. В. Громов // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2008. – № 41. – С. 112–115. – Режим доступу до журн.: <http://eprints.zu.edu.ua/2742/1/08geyvtr.pdf>.
4. Оболончик Н. Г. Кременецький ліцей в системі освіти Другої Речі Посполитої: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нагалія Григорівна Оболончик. – Луцьк, 2006. – 224 с.
5. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772–1939) / Б.М. Ступарик. – Івано-Франківськ: [б. в.], 1994. – 144 с.
6. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. 194. – Спр. 81. – 51 арк.
7. ДАТО. – Ф. 194. – Спр. 14. – 12 арк.
8. Там само. – Спр. 52. – 30 арк.
9. Там само. – Спр. 10. – 20 арк.
10. Там само. – Спр. 36. – 32

арк. 11. Там само. – Спр. 10а. – 20 арк. 12. Там само. – Спр. 143. – 9 арк. 13. Там само. – Спр. 1. – 79 арк. 14. Там само. – Спр. 41. – 91 арк.

Николай Галай

СТАНОВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ТЕРНОПОЛЬСКОГО ПОВЕТА В 1919–1923 ГГ.

В статье проанализированы образовательные процессы на территории Тернопольского повета в 1919–1923 годах в контексте образовательной политики Второй Речи Посполитой. Исследованы их место в процессе колонизации населения края.

Ключевые слова: образование, куратория, школьный совет, инспекторат, учительская семинария.

Mykola Galai

BECOMING EDUCATION IN THE TERRITORY OF TERNOPIL COUNTY IN 1919–1923 YEARS

The article analyzes the educational processes on the territory of Ternopil county in the years 1919–1923 in the context of education policy of the Second Polish Republic. Researched polonization place in the country's population.

Key words: pedagogy, curator, School Board, inspectorate, teacher's seminary.

УДК 329(477.83.86):94(477-66.4) "192"

Данило Кравець

СТАВЛЕННЯ ЛЕГАЛЬНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ ГАЛИЧИНИ ДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1920-Х РР.

У статті аналізується ставлення легальних українських політичних партій Галичини до більшовиків загалом та до радянської України зокрема. Розглянуто відношення до УСРР таких західноукраїнських політичних партій, як Української народної трудової партії, Українського національно-демократичного об'єднання, Української соціально-демократичної партії та Української соціалістичної радикальної партії.

Ключові слова: УНТП, УНДО, УСДП, УСРП, радянська Україна.

Актуальність цієї проблематики визначають два аспекти. По-перше досліджувана нами тема є необхідною для осмислення тогочасних суспільно-політичних поглядів українського населення Галичини, зокрема такого явища як радянофіліство. По-друге цей аспект не є достатньо ґрунтовно висвітлений в сучасній українській історіографії.

Новизна досліджуваної теми полягає у тому, що вперше комплексно висвітлюється ставлення легальних західноукраїнських політичних партій як до більшовизму та СРСР, так і до процесів, що відбувались у радянській Україні. На основі партійних політичних програм та резолюцій проаналізовано ставлення до УСРР.

Мета статті – дослідити ставлення низки легальних українських партій Галичини до радянської України в 1920-х рр.

Основними завданнями наукової публікації є: аналіз джерельної та історіографічної бази, присвяченої цій проблематиці, характеристика ставлення галицьких українських політичних партій до УСРР.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні погляди легальних українських політичних партій Галичини у 1920-х роках.

Предмет дослідження – ставлення західноукраїнських політичних партій до СРСР загалом, та до радянської України зокрема.

Основу джерельної бази складають опубліковані архівні матеріали, мемуари сучасників та преса міжвоєнного періоду.

Хронологічні рамки статті охоплюють період від березня 1923 р., тобто від рішення Ради Амбасадорів Антанти про визнання східних кордонів Польщі, до кінця 1920-х рр., коли в результаті репресій проти української інтелігенції в УСРР, більшість галицького політикуму стала на антирадянські позиції.

Незважаючи на наявність значної кількості літератури, присвяченої українським політичним партіям Західної України міжвоєнного періоду, чимало аспектів цієї проблеми все ж не знайшли належного висвітлення в історіографії. Зокрема, досі залишається маловивченою проблема ставлення українських партій Галичини до радянської України. В історіографії відсутнє спеціальне дослідження, яке б охарактеризувало відношення західноукраїнських політичних партій до радянської України, СРСР та й більшовизму загалом. Серед дослідників, які займалися історією західноукраїнського політичного руху можна виділити М.Кугутяка [1–2], І. Соляра [3], І. Васюту [4] та ін. Щодо джерельних матеріалів, то тут варто надати увагу мемуарам І. Кедрин-Рудницького [5], С.Шухевича [6], збірникам документів, присвячених суспільно-політичним рухам [2; 7–9].

У міжвоєнний період на території окупованої Польщею Галичини діяли чотири основні українські політичні партії: Українська народна трудова партія (УНТП), Українська радикальна партія (УРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП) і Українська християнсько-суспільна партія (УХСП). На Волині політичне життя репрезентували деякі представники партій періоду УНР – УСДП, УПСР, та ін. [10, с. 96]. Загалом політичне життя західноукраїнських земель було досить бурхливим. Ось, як І. Кедрин-Рудницький характеризував партійні взаємини міжвоєнного періоду: "Грубо помилився би той, хто думав би, що в західноукраїнському суспільстві 20-их і 30-их років існував тільки двоподіл між революційним підпіллям та легальними партіями і, що ому часописи легальних партій одні проти одних не виступали, а якщо і вели полеміку, то у скромних і пристойних межах і формах. Західноукраїнська преса того часу не цуралася поганої демагогії і дуже гострих виступів з різних нагод" [5, с. 145].

У 1920–1923 рр. Львів був центром єдиного національного фронту, що протистояв польській владі і визнавав легітимність уряду ЗУНР в екзилі. Однак солідарні дії українців не змогли перешкодити остаточній інкорпорації Галичини до Польщі. Не справдилися надії на втручання держав Антанти. Тому наприкінці 1922 р. у настроях львівського керівництва Трудової партії (УНТП) настав перелом на користь пошуку компромісу з Польщею, що викликало рішучий спротив з боку Є. Петрушевича та закордонної групи УНТП.

Трудова партія практично поділилась на два табори. На боці львівського народного комітету стояла більшість його членів і частина інтелігенції, на боці Є. Петрушевича – переважно молодь і частина старших політиків, яка гуртувалася зокрема довкола львівської газети "Слово". Голова екзильного уряду Є. Петрушевич був готовий у цей період співпрацювати із будь-якою зовнішньою силою, яка би допомогла визволити Галичину від поляків, в тому числі із більшовиками. Його радянофільську орієнтацію підтримала закордонна група УНТП, що у зверненні до народного комітету УНТП від 20 квітня 1923р. підкреслювала, що переважаючою орієнтацією цією групи був Схід, хоч не виключалися "власні сили народу і чужа допомога: поки що можемо надіятись кооперації лише з Литвою, Білорусією, радянськими республіками, Німеччиною і зарисовуючоїся можливості помочі зі сторони Англії на випадок її скооперування із Совітами" [11, с. 92].

Рішення Ради Амбасадорів держав Антанти про визнання східних кордонів Польщі 14 березня 1923 р. викликало обурення і розчарування серед українців. Вже 18 березня у Львові відбувся масовий мітинг протесту українців. На ньому колишній віце-президент австрійського парламенту Ю. Романчук зачитав присягу, яку повторювала за ним багатотисячне віче: "Ми, український нарід, клянемося, що ніколи не погодимося на панування Польщі над нами й кожную нагоду використаємо, щоб ненависне нам ярмо неволі зі себе скинути та злучитися з цілим українським народом в одній незалежній соборній державі" [12, с. 58].

У 1920–1930-х рр. проблема розв'язання українського питання турбувала не лише українські політичні сили, а й, передусім, держави, у складі яких перебували українські землі. Будь-яка політична партія Західної України мала свої зовнішньополітичні орієнтири. Проте жодна з них не могла обійти питання ставлення до процесів, що відбувались у радянській Україні в 1920-х рр. [13, с. 21].

Щодо радянської України в складі СРСР, то більшість західноукраїнських угруповань спершу були схильні розглядати її як зародок національної держави, а відтак у своїй пропагандистській діяльності протиставляла її становищу українців у Польській державі [14, с. 79]. Серед української суспільності у 1920-ті роки побутувала думка про можливість радянсько-польської війни і приєднання західноукраїнських земель до Наддніпрянської України [15, с. 372]. Чималий імпульс таким поглядам дала політика "українізації", що її проводило у той час радянське керівництво. Радянофільські настрої були поширені як в соціалістичних, так і в ліберально-демократичних і навіть радикально-націоналістичних середовищах [3, с. 57].

У другій половині 1920-х років ця орієнтація на радянську Україну в провідних національно-політичних угрупованнях не була домінуючою. І. Кедрин-Рудницький у газеті "Діло" звертав увагу на радянофільство у Галичині, намагаючись дати йому пояснення: "Це явище (радянофільство – К.Д.) є з психологічного боку природне на ґрунті загострення наших відносин з поляками. Маси

оглядаються за поміччю у щораз гіршому положенню і гадають найти її по теорії "противники наших противників, є нашими союзниками" [16].

У 1923–1925 рр. в західноукраїнському суспільстві тривала дискусія щодо шляхів консолідації національно-державницького табору. Важливим питанням у ній була проблема оцінки процесів у радянській Україні та зовнішньополітичної орієнтації партій Західної України [17, с. 155].

Радянофільські настрої частини українських політиків суттєво впливали на вироблення консолідаційної програми національного табору. Беручи участь у згаданій дискусії, їх прибічник, головний редактор часопису "Діло", Ф. Федорців вважав, що на Сході існує українська держава, хоча "своїм ладом, устроєм, правовими нормами, становищем у СРСР вона не підходить до розуміння державного твору, яке є основане нашими правно-державними поняттями". Майбутній голова УНДО Дм. Левицький у статті "Ще про наше становище до радянської України" на початку 1925 р. стверджував: "[...] на радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї – чужі рямці фіктивної української державности наповнюються різним змістом справжньої державности. І цей факт є рішальним для нас, як українських націоналістів, на скристалізування нашого відношення до радянської України" [2, с. 236].

Після березневої поразки, західноукраїнські політичні сили пішли різними шляхами. Розвал єдиного фронту довершився з'їздами галицьких партій у Львові упродовж березня-травня 1923 р. УСДП на своєму VI з'їзді 18 березня поточного року остаточно перейшла на прорадянські і прокомуністичні позиції і фактично стала легальною "прибудовою" комуністичного підпілля, що призвело до заборони партії в січні 1924 р. [3, с. 58].

З'їзд УРП від 1 квітня 1924 р., закликав до створення спільного фронту соціалістичних партій, що перебували на платформі самостійної державности, і відмежувалася від союзу з "буржуазними партіями" [18, с. 144]. Тим часом керівництво Трудової партії (УНТП) дедалі більше схилилося до необхідності компромісу з польською владою. Ця лінія домінувала на народному з'їзді УНТП 21 травня 1924 р., який, заявивши протест проти рішення Ради Амбасадорів водночас ухвалив перехід на позиції "реальної політики" і висунув гасло територіальної автономії для всіх українських земель у межах Польської держави. Проте автономістична концепція УНТП протрималася лише 8 місяців. Польські політичні кола, які ще в 1921 р. пропонували порозуміння з українцями, після рішення Антанти у 1923 р. навіть і не розглядали питання автономії [1, с. 134]. В результаті суперечок УНТП розкололася на дві фракції: керівну групу В. Охримовича і В. Бачинського, яка підкреслювала необхідність "органічної роботи" й вироблення автономії під владою Польщі, і так звану "незалежну групу" під проводом П. Евина, що відкидала будь-які спроби полагодити українсько-польські взаємини в межах Польської держави, орієнтувалася на радянську Україну та підпорядковувалася закордонній групі УНТП на чолі з Є. Петрушевичем [1, с. 134].

Явище радянофільства серед галицького політикуму було досить поширене, ось як про це відгукується часопис "Діло": "Небезпека грізна і велика, яка йде зі сходу, цілком тепер вийшла з кола громадянської уваги. Скажемо більше. Стоїмо перед фактом колосального, рівняючи з воєнними часами, поширення московфільських настроїв, які широкою хвилею захопили український національний табір... Настрої і погляди сих наших груп не можна назвати інакше, московфільством, московфільством розуміється модернізованим, відповідно до потреб хвилі. Навіть серед деяких наших націоналістичних кол надії на Москву робляться ознакою доброго тону. Таких явищ ніколи би не терпілося в українському національному таборі раніше – тепер вони існують" [19].

У грудні 1923 р. незалежна група опанувала керівництво УНТП, що було закріплено народним з'їздом 20 квітня 1924 р. Головою партії став спершу священик О. Стефанович, а згодом колишній голова Державного секретаріату ЗУНР С. Голубович. Обидва прибічники Є. Петрушевича та "пішли теж по його лінії орієнтації на Радянську Україну" [11, с. 95]. Це призвело до фактичного розколу партії. Прихильники "автономістичної" платформи перейшли в опозицію, згуртувавшись навколо газети "Діло". Частина молодших активістів покинула партію і приєдналась до групи часопису "Заграва", що виходив у Львові у 1923–1924 рр. за редакцією Д. Донцова, що став рупором інтегрального націоналізму серед українців. У квітні 1924 р. "загравісти", за винятком Д. Донцова, заснували радикально-націоналістичну Українську партію національної роботи (УПНР), провідними діячами якої були С. Підгірський, Д. Паліїв, О. Луцький та інші [3, с. 59].

Розкол у національно-демократичному таборі вдалося частково подолати 11 липня 1925 р. коли внаслідок злиття обох частин УНТП, УПНР та групи депутатів та сенаторів польського парламенту, на з'їзді у Львові утворилося Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), у якому, як писав І. Кедрин-Рудницький: "[...] розплилися вісі інші групи" [5, с. 153]. Воно стало найбільшою та найвпливовішою українською партією. Хоча, як зазначав І. Кедрин-Рудницький, УНДО не було політичною партією у класичному значенні цього слова: "Це був радше народний рух, аніж партія у нинішньому розумінні. УНДО не мало реєстрованих членів за винятком

одного Львова де його члени платили членські внески. Це була загальнонаціональна течія, члени якої стояли у проводі всіх найповажніших культурних і господарських установ: "Просвіти", "Рідної школи", "Центробанку..." [5, с. 153].

У період створення УНДО радянофіли домоглися включення до платформи новоствореної партії компромісної позиції щодо радянської України: "хоча сучасний устрій радянської України не покривається з ідеологією УНДО, усе ж уважаємо радянську Україну етапом до соборної незалежної української держави, яка зреалізується під прапором свідомих мас усього українського народу" [2, с. 140]. Прикладом того, що у 1920-х рр. у радянській Україні були національно свідомі українці є стаття В. Мудрого, приурочена смерті В. Блакитного, надрукована 1925 р. у газеті "Діло". "Як ми не підходили би до тієї революції та як не ставились би до пролетарської диктатури на Україні, то мусимо признати, що з покійним зійшов у могилу один з найідейніших її представників, – писав він. – А всяка ідейність, до чого вона б не прямувала, та яких форм реалізації вона не шукала б, все була, є і буде найкращою і найціннішою прикметою людини" [20, с. 96].

На думку дослідника О. Зайцева, слід розрізняти два принципових типи радянофільства на західноукраїнських землях: радянофільство, пов'язане з переконаннями, прихильники якого тією чи іншою мірою сприймали більшовицькі ідеї та радянський уряд, та радянофільство, виходячи з тактичних міркувань [21, с. 498]. Другий тип радянофільства у 1920-х роках став однією з провідних течій суспільно-політичного життя Західної України та української еміграції. Під вплив радянофільства потрапили не лише вже згаданий Є.Петрушевич та його прибічники, а й такі політики, яких важко було запідозрити у прорадянських симпатіях, наприклад Є. Коновалець чи Д. Паліїв [22, с. 420].

Після рішення Ради Амбасадорів Антанти стосовно Галичини "орієнтація на Схід" стала домінуючою у суспільно-політичних поглядах західноукраїнського політикуму [21, с. 498]. Суть проблеми, що постала перед політичними колами Галичини сформулював І. Коссак, який за дорученням Є. Петрушевича вів переговори з більшовицькими урядами як України так і СРСР: "Є два шляхи: 1) реальної політики, тобто автономії галицько-володимирської держави 2) революційної боротьби. Перший шлях має певні плюси, він може дати нам змогу закріпитися на західних землях, але він позбавить нас революційного духа і віддалить нас від ідеї соборности. Супроти того, що в Польщі не може бути правдивого парламентаризму, а лише панованне скраснів шовіністичних елементів, так звана легальна боротьба не має ніяких виглядів на успіх. В консеквенції мусимо зрозуміти, що необхідна наша кооперація з Україною без огляду на систему яка там панує" [21, с. 500].

У зверненні УНДО до української громади 11 липня 1925 р., з нагоди утворення партії, подавалося дещо ширше пояснення ставлення до радянської України: "Виходячи з демократичного становища, УНДО не може дати своєї апробати на існуючий на радянській Україні перехідний диктаторський режим і одноклясовий устрій, однак признає сучасну радянську Україну поважним і далекосяглим станом державності українського народу та вірить, що під напором свідомих українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації" [2, с. 254].

У рядах УНДО, на думку І. Соляра можна вирізнити три групи: прихильники переговорів з польським урядом (В. Бачинський, А. Говинкович, та ін., згуртовані навколо часопису "Політика"); центральне керівництво об'єднанням (Д. Левицький, В.Мудрий, В. Целевич, Д.Паліїв та ін., – "Діло", "Свобода", "Новий час"); прихильників орієнтації на радянську Україну (П. Евин, О. Марітчак, Г. Микитей, Л. Петрушевич та ін., об'єднані співпрацею у часописі "Рада") [3, с. 60]. З цього приводу В. Мудрий писав у 1934 р. в "Ділі": "Від перших днів повстання УНДО я належав у партії до тих, які послідовно і без перерви поборювали більшовицьке фільство і радянофільство як на терені партії, так і поза нею" [20, с. 98].

На засіданні народного комітету 13 травня 1926 р. В. Мудрий у своєму виступі ґрунтовно зупинився на питанні про ставлення до радянської України: "В радянській Україні всю повноту влади виконує навіть не українське робітництво, а філія московської комуністичної партії, тому УНДО не може вважати радянську Україну етапом до соборної національної і незалежної української держави" [20, с. 99].

Керівництво партією піддавалося критиці з боку петрушевичівців-радянофілів. П. Евин у виступі звинуватив провід партії у антирадянстві й угодовстві з Польщею. Після його виступу дискусія на з'їзді зосередилася, основним чином, навколо проблеми радянської України. Більшість ораторів критикували позицію П. Евина [1, с. 165]. Аргументовану критику радянофільській політичній лінії виклав В. Мудрий. Він, детально вивчивши становище в СРСР і в Україні, підкреслював, що диктатуру в Україні виконує КП(б)У, філія всесоюзної компартії, у якій є тільки 23 % українців. "На Україні відбувається експериментація. Українське селянство, головна основа нашої нації,

противиться комуністичній диктатурі і тим експериментам які довершуються на українським народі. В суті річі Україна стала тепер ще більшою колонією Москви, як була за царських часів" [20, с. 102]. Загалом же з'їзд 1926 р. сформував ставлення партії до радянської України як негативне.

У грудні 1928р. у Львові відбувся III з'їзд УНДО, на якому ставлення до радянської України не було поза увагою. Націонал-демократи вказували на колоніальне становище України в складі СРСР, засуджували більшовицьку національну політику, виступали за відокремлення українських земель від СРСР, створення незалежної Української держави. "Радянська Україна відділена від нас китайським муром" йшлося на з'їзді [7, с. 87]. Ось як охарактеризував ставлення УНДО до радянської України у своїй доповіді голова Української парламентської репрезентації (УПР) Д. Левицький: "Щож до теперішньої радянської України, то слід підкреслити, що чисто формальна її державність, а фактично повна політична і економічна залежність від Москви і на кінець, накинений їй насильно устрій з диктатурою комуністичної партії, не можуть найти ні одного прихильника серед національно свідомих і політично розвинених, демократичних шарів нашого народу. Тим більше ми зорганізовані члени Українського Національно-Демократичного Об'єднання і зокрема єдині вибрані з волі народу репрезентанти української нації, не тільки не можемо, але й не сміємо погоджуватись з колоніальним становищем теперішньої Радянської України в Союзі Радянських Соціалістичних Республік" [7, с. 87].

До радянськості групи УНДО в основному належали прихильники Є.Петрушевича – Л.Петрушевич, Г.Микитей, що видавали газету "Рада", К. Левицький, О.Марітчак та ін. УСРР, незважаючи на форму державного устрою, що там утвердилася, визнавалася ними як здобуток визвольних змагань українського народу. Здобуття соборної української державності пов'язувалося з розбудовою УСРР та об'єднанням навколо неї всіх українських земель. У зв'язку із посиленням антирадянських настроїв у керівництві УНДО вони виступали з нападками на провід партії, звинувачуючи його в угодовстві Польщі, відході від програмних засад. Робилися спроби опанувати партію зсередини [4, с. 244].

У процесі підготовки програми у 1926 р. питання ставлення УНДО до радянської України було серед основних дискусійних проблем. Порівняно із платформою УНДО та проектом програми, що обговорювався у квітні-травні 1926 р. на засіданнях ЦК партії, політичний розділ програми зазнав значних змін. У прийнятій на II з'їзді УНДО 19–20 листопада 1926 р. програмі вилучено пункт, у якому наголошувалося на тому, що радянська Україна вважалася етапом до незалежної української держави. Тактичні резолюції з'їзду конкретизували політику націонал-демократів із важливих питань [4, с. 245].

УПР, що представляла інтереси українців у польському сеймі, також стояла на антирадянських позиціях [23, с. 74]. Зокрема, 16 листопада 1929 р. українські представники у польському сеймі висловили свій протест "Проти червоного терору на Радянській Україні": "Комуністична диктатура на Великій Україні повела черговий, цим разом дуже нагальний і масовий наступ на представників української інтелігенції, зокремаж на визначних діячів української науки й літератури, на українську молодь середніх і вищих шкіл, на діяльних представників українського селянства і робітництва[...]. Словом на всій території Великої України котиться грізна хвиля червоного терору, жертвою якого падуть кращі сини нашого народу" [2, с. 144].

Спроба петрушевичівців-"радянців" утворити свою політичну організацію обґрунтовувалася відходом проводу УНДО від засад політичної платформи, зокрема його переходом на антирадянські позиції. У статті "Нова стадія старих спорів", опублікованій 1 квітня 1927 р. у петрушевичівській газеті "Український прапор", стверджувався факт розколу в УНДО і обґрунтовувалася необхідність відновлення колишньої Трудової партії, організаційним центром якої виступала "Рада" [11, с. 92].

Основною засадою політичної платформи нової партії стала теза про об'єднання західноукраїнських земель із радянською Україною, яке уявлялося як "об'єднання двох державних одиниць на засаді тих чи інших правно-державних умов, оскільки велика об'єднана Україна з причин географічних, історико-політичних і економічних може виникнути лише як держава федераційна у союзі з іншими державами, які повстали на руїнах царської Росії" [11, с. 93].

Курс ундовської "лівизи" на остаточне розмежування і створення нової політичної організації знайшов своє логічне продовження 15 травня 1927 р. на зборах групи "Рада", де було утворено Українську партію праці (УПП) із чітко вираженою радянськостю платформою. У політичній частині прийнятої платформи зазначалося, що "партія змагає до злуки всіх українських етнографічних земель в одній державі, без огляду на таку чи іншу розв'язку правно-державного і суспільно-політичного устрою" [4, с. 255].

Радянську Україну УПП визнавала "здобутком визвольної боротьби українського народу і таким здійсненням його стремління, яке є підставою для повного завершення початкової політичної

мети українського народу, що послідує через розбудову цієї держави та з'єднання з нею прочих українських земель" [4, с. 255]. УПП вважала, що для втілення державної незалежності не можуть бути на перешкоді питання про форму державного устрою. "Українським державним П'ємонтом" оголошувалася радянська Україна, а тому "у загальнонаціональному інтересі є поспособляти її розвою, уже там вибраним шляхом". Оформлення суспільно-політичного ладу на західноукраїнських землях після здійснення ідеї соборності мало підпорядковуватися "тим суспільно-державним формам, які будуть зреалізовані і прийняті на Великій Україні у момент з'єднання" [3, с. 61].

Окрім УНДО та його представників на західноукраїнських землях діяли, також соціалістичні партії. Демократичний напрям західноукраїнського соціалістичного руху був представлений двома партіями: соціалістичною радикальною (УСРП, утворилася 14 лютого 1926 р. у Львові на об'єднавчому з'їзді галицьких радикалів і волинських есерів) та соціал-демократичною. Соціалісти-радикали проповідували немарксистський соціалізм, проголошували своєю метою об'єднану суверенну Українську Соціалістичну Республіку, різко критикували суспільний устрій СРСР, який називали державним капіталізмом. Партію очолювали Л. Бачинський, І. Макух, Д. Ладика [1, с. 234].

Вже в 1920 р. в Галичині відновлюється УРП, а у 1921р., після заборон з боку польського уряду почав виходити орган партії "Громадський голос". Діячі партії, в основному перебували або в еміграції, або у концентраційних таборах (О. Паліїв та ін.) або ж у в'язницях (О. Навроцький, М. Матчак й ін.). На відміну від націонал-демократів, соціалісти-радикали відкидали надії на допомогу ззовні, а орієнтувалися виключно на "власну працю, власну народню організовану силу і змагання" [24, с. 122]. Соціалісти-радикали нав'язували близькі взаємини з крайовою організацією УПСР на Волині, що була під проводом С. Жука і А. Нивинського. М. Стахів з цього приводу відзначав, що "В такий спосіб було вперше проломлено "сокальський кордон" між Галичиною і Волиню" [24, с. 123].

Партійні лідери (Л. Бачинський, І. Макух, О. Навроцький, О. Павлів, М. Рогуцький та ін.) налагоджували зв'язок з тими членами, які перебували в еміграції, здебільшого в Празі. Жоден відомий представник соціалістично-радикальної партії чи УСДП не перейшов до комуністів. Натомість комуністи – українці – це майже усі колишні націонал-демократи і клерикали, ніколи не належали до соціалістичних організацій.

Таким чином, комуністичний рух серед українців – це не певний напрямок соціалістичного табору, а це окремий рух. Комуністичний рух ідеологічно вважав себе окремим відгалуженням українського соціалістичного руху. Соціалісти-радикали провадили послідовну боротьбу з комунізмом та орієнтувалися на Москву [24, с. 123].

На відміну від певних радянськості ілюзій, в УНТП-УНДО в середині 1920-х рр., УСРП послідовно проводила масову роз'яснювальну роботу з розвінчування так званого "комуністичного міфу". Не вірячи в результати більшовицької політики українізації, радикали цей процес характеризували так: "Щоб убити українську державну думку в себе, а закріпити до себе довір'я працюючих мас за границею, треба було Москві заговорити, а то й забратися до українізації чужинців – чиновників на Україні. Коли та державна думка буде вбита, тоді й українізація переведеється як непотрібний агітаційний середник" [25, с. 23].

Позиція радикалів щодо радянської влади в УСРП була послідовною й виразно негативною. Найточніше її висловлено на партійному з'їзді 1 лютого 1925 р. у Станиславові: "Політика московської більшовицької партії на Україні ставить укр.[аїнських] селян і робітників у положення колоніальних рабів". На підтвердження цієї тези радикали наводили вісім пунктів-аргументів [24, с. 125].

Щодо УСДП, то вона на початку 1920-х рр. "дарма, що має за собою тридцятилітню історію, цілком зійшла зі сцени суспільного життя" [24, с. 125]. Ліворадикальне крило УСДП вступила до КПЗУ і "Сельробу", окрема група УСДП на селі опинилася під впливом УСРП. Польська соціалістична партія (ППС) і Комуністична партія Польщі (КПП) прагнули підпорядкувати соціалістичний рух національних меншин в Польщі. Через постійні спроби КПЗУ підпорядкувати собі провід ослабленої партії, та не в останню чергу, через матеріальні причини, довгий час не могла повноцінно функціонувати. Цікаво, що УСДП, яка у своїх органах пропагувала за повалення "буржуазного капіталізму" та об'єднання "пролетарських фронтів", сприймалася комуністичним підпіллям Західної України, як "націоналістичною та шовіністичною" організацією [25, с. 24]. Тим не менше, ще до офіційного відновлення партії у 1928 р., газета соціал-демократів "Вперед", зайняла прокомуністичну позицію. УСРП вважалась основою для "будування української державности". Вбачаючи в СРСР зразок утвердження соціалізму, "Вперед" писав, що на захист СРСР повинен стати "весь свідомий соціалістичний пролетаріат". У цілому, характеризуючи заходи з відбудови УСДП, варто зауважити, що у першій половині 1920-хрр. у ній домінували прокомуністичні симпатії та орієнтація на радянську Україну [25, с. 25].

Остаточна позиція партії щодо УСРП виголошувалася на установчому з'їзді 8–9 рудня 1928 р. у Львові, тоді ж і відновила свою діяльність УСДП. На установчий з'їзд прибули 72 делегати.

Відкривав засідання відомий львівський адвокат Л. Ганкевич, який у промові гостро виступив проти УНДО, УПП так і КПЗУ, проте підтримано взаємодію УСДП та УСРП, незважаючи на ідейні розходження між ними [25, с. 35].

Результатом з'їзду стало ухвалення резолюції партії. Щодо радянської України там, зокрема, наголошувалося на тому, що: "Обстоюючи принцип самостійної, соціалістичної соборної української республіки, не погоджуючися з централістичними зусиллями і диктатом Москви, український пролетаріат мусить стояти в обороні Радянської України". Отож я бачимо з цих виступів провід УСДП, вже набагато стриманіше ставився до режиму на радянській Україні, проте і далі вважали УСРП "свою державою" [1, с. 244].

Погроми українства в УСРП у 1930-х рр. викликали гострий протест з боку усіх без винятків західноукраїнських політичних партій. Якщо в середині тих чи інших об'єднань ще поширювалися радянофільські настрої, то з початком репресій УСРП першої половини 1930-х рр. вони повністю зійшли нанівець. КПЗУ залишилась останнім осередком пробільшовицьких поглядів на західноукраїнських землях.

Отож, у 1920-х рр. серед галицького політикуму виділялися як прибічники, так і противники української держави більшовиків на Сході. Характерним прикладом тут було УНДО, представники якого належали як до радянофілів, так і їх противників. Радянофільство в Галичині було досить поширеним явищем, що часто формувало суспільно-політичну ідеологію тих чи інших українських політичних партій.

Список використаних джерел

1. Кугутяк М. Українська націонал-демократія 1918–1929. – Т. 1 / Кугутяк М. – К.; Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.
2. Кугутяк М. Українська націонал-демократія 1918–1929. – Т. 2 / Кугутяк М. – К.; Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 632 с.
3. Соляр І. Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.) / Соляр І. // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 55–67.
4. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / Васюта І. – Львів: Каменярь, 2006. – 335 с.
5. Кедрин І. Життя-події-події-люди: спомини і коментарі / Кедрин І. – Нью-Йорк: Червона калина, 1976. – 724 с.
6. Шухевич С. Мое життя: спогади / Шухевич С. – Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. – 619 с.
7. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. 7 (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.). – К., 2001. – 467 с.
8. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Т. 2. – К., 1992. – 544 с.
9. Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX–XX ст.) – Львів, 1998. – 466 с.
10. Вол Б. Ідея української державності в програмах і діяльності політичних партій Західної України в міжвоєнний період / Вол Б. // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – С. 96–136.
11. Павлюк О. Радянофільство Євгена Петрушевича: переконання чи вимушеність / Павлюк О. // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 92–113.
12. Історія Львова. У трьох томах. – Т. 3. – Львів: Центр Європи, 2007. – 575 с.
13. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності / Соляр І. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 71 с.
14. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / Швагуляк М. // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 77–82.
15. Швагуляк М. Українці і Польська держава: між конфронтацією та порозумінням (кінець 1920-х – 1935 роки) / Швагуляк М. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – Вип. 38. – С. 368–409.
16. Кедрин І. Українці чи Галичани / Кедрин І. // Діло. – 6 січня 1929.
17. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939) / Рубльов О. – К., 2004. – 648 с.
18. Макаруч С. Етносоціальное развитие и национальные отношения на Западно-Украинских землях в период империализма / Макаруч С. – Львов: Вища школа, 1983. – 255 с.
19. Між двох сил // Діло. – 26 липня 1923.
20. Комарницький Я. Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого (1899–1966 рр.): дис... канд. наук: 07.00.01 / Комарницький Ярослав Михайлович. – Львів, 2008. – 232 с.
21. Зайцев О. "Орієнтація на схід" в українському національно-державницькому таборі Галичини (1920-ті рр.) / Зайцев О. // IV міжнародний конгрес українців. Історія Ч. II: ХХ століття. – Одеса; К.; Л., 1999. – С. 498–505.
22. Швагуляк М. Національно-політична діяльність Дмитра Паліва у міжвоєнний період / Швагуляк М. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 7. – Львів, 2000. – С. 418–423.
23. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) / Зайцев О. // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 72–84.
24. Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях / Стахів М. – Львів, 1934. – 135 с.
25. Райківський І. Я. Українська соціал-демократична партія (1918–1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ігор Ярославович Райківський. – Львів, 1996. – 20 с.

Даниил Кравец

ОТНОШЕНИЕ ЛЕГАЛЬНЫХ УКРАИНСКИХ ПАРТИЙ ГАЛИЧИНЫ К СОВЕТСКОЙ
УКРАИНЕ В 1920-Е ГОДЫ

Характеризується отношения легальных украинских политических партий Галичины к большевикам в целом и к советской Украине в частности. Рассмотрено отношение к УССР таких западно-украинских политических партий: Украинской народной трудовой партии, Украинского национального демократического объединения, Украинской социал-демократической партии и Украинской социалистической радикальной партии.

Ключевые слова: Украинская народная трудовая партия, Украинское национальное демократическое объединение, Украинская социал-демократическая партия, Украинская социалистическая радикальная партия, советская Украина.

Danylo Kravets

ATTITUDE OF LEGAL POLITICAL PARTIES IN GALICHYNA TO THE SOVIET UKRAINE IN
1920TH .

The article analyses attitude of legal political parties in Galychyna to the Soviet Ukraine in 1920th . Most of the Ukrainian political parties stood on anti-Soviet platform and were against bolshevism at all. Only the part of UNDO party – the group of E.Petrushkevitch supported Soviet Ukraine and its communists government. Legal socialistic parties were also the opponents of new communistic Ukraine.

Key words: Ukrainian peoples working party, Ukrainian national democratic union, Ukrainian social-democratic party, Ukrainian social-radical party, Soviet Ukraine.

УДК 94 (477): 82.1

Ірина Скакальська

**ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ЕЛІТИ ВОЛИНИ У РОЗВИТОК ДУХОВНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ НАРОДУ**

Статтю присвячено аналізу становища та ролі православного духовенства у Речі Посполитій міжвоєнного періоду. Показано вплив духовної еліти на суспільне, релігійне та культурно-просвітницьке життя Волині у досліджуваній період.

Ключові слова: українська релігійна еліта, Волинь, духовний потенціал, православна церква, міжвоєнний період.

Національне життя українців Волині в умовах Польської держави перебувало під вагомим впливом православної церкви. Її роль у процесах національного усвідомлення, збереження власної ідентичності, всебічних проявів культурного, політичного й економічного життя виявилася хоч і не визначальною, зате надзвичайно важливою. Православна церква стала на той час виразником духовних і національних інтересів українців Волині.

В умовах відсутності Української державності релігійні діячі перебрали на себе низку суспільних функцій, що не стосувалися діяльності суто релігійної організації.

У цьому контексті особливої актуальності набуває повернення історичної правди про роль української православної церкви та її представників у суспільних процесах на Волині у період між двома світовими війнами ХХ ст. Багатогранність і неоднозначність окресленої проблеми потребує об'єктивних, не обтяжених політико-ідеалістичними стереотипами, досліджень різних сфер науки. Релігія може виступати консолідуючим чинником для нації і навпаки – бути генератором деструктивних явищ. Сучасна Українська держава має забезпечити конфесійний мир громадян та зосередити їх релігійні почуття на культурному і моральному зростанні народу.

Метою статті є науковий аналіз внеску української релігійної еліти Волині у міжвоєнний період у національно-культурне виховання молодого покоління. Відповідно, ми можемо запозичити їх досвід у боротьбі з сучасними негативними явищами суспільства та у становленні високих моральних ідеалів народу, його духовності, толерантності, поваги, гуманістичних переконань.

У статті автор сконцентрувала свою увагу на вирішенні таких дослідницьких завдань, що полягають у необхідності розкриття культурно-просвітницької праці релігійної еліти і з'ясування її ролі у збереженні моральних цінностей у суспільстві.

Окреслена нами проблема не знайшла повного висвітлення в історичній науці. Історії церкви присвячена значна кількість праць, виданих в Україні та за кордоном. Є праці загального характеру, що окреслюють релігійне становище всієї Європи [4]. Серед останніх досліджень варто назвати праці Г. Степаненко [22], Н. Шип [27], В. Борщевича [2–3], С. Гладкого [9], В. Рожко [19] та ін.

Висвітлюють цю проблематику наукові доробки вчених діаспори, зокрема, дослідження протоієрея Митрофана Явдося [16], митрополита Іларіона (Огієнка) [13], О. Вороніна [8] та ін.

Проблеми історії церкви висвітлені також у роботах вітчизняних науковців: праці А. Колодного [11], дослідження священнослужителів, зокрема О. Федорова [26], також твори власне української духовної еліти Волині міжвоєнного періоду ХХ ст., наприклад, А. Річинського [17], С. Жука [10] та інших.

На Волині в досліджуваній період діяли дві основні церкви – автокефальна православна церква в Польщі і римо-католицька, остання мала повну підтримку влади. У православної церкви становище було набагато складнішим. У цей час літургії і надалі відправлялися церковнослов'янською мовою, а проповіді виголошувалися російською. Російськомовною залишалася уся богословська література. Це була складна ситуація. Внаслідок перепису 1931 р. в Кременецькому повіті проживало 243032 осіб, серед них православних – 184517 осіб [20, с. 739].

У 20-х рр. ХХ ст. у середовищі вірних автокефальної православної церкви розпочався на Волині рух за українізацію церкви [10, с. 41]. Саме Волинь відіграла важливу роль в історії Української православної церкви. Могиллянське товариство в Луцьку і декілька церковних об'єднань активно працювали в напрямку українізації церкви. Кременецька православна духовна семінарія і православний факультет у Варшавському університеті виховували в національному дусі майбутніх українських православних священиків [10, с. 42].

Підкреслюємо, що саме на Волині розпочалася українізація православного церковного життя, як підтвердження цього, наводимо відозву єпископа Кременецького Діонісія, датовану 6 січням 1921 року, у ній зазначалось: "Найбільше значення в житті народів має національна ідея в часи загальної розрухи, коли не можуть витримати могутні народи і не мають на що спертися". Духовенству пропонувалось: "Кажіть народові промови на його рідній мові, пояснюйте йому [12, с. 86] на тій же мові богослужіння, Святе Письмо, обряди церковні оголошуйте вслух, зрозумілою вимовою церковних пісень і молитов, а він – наш добрий народ – зрозуміє наше піклування про нього і в свій час щиро подякує Вам за вашу пастирську любов" [12, с. 87].

Саме вихованням таких священиків займалась Кременецька православна семінарія. Зокрема, молода генерація українського духовенства, що виховувалась в семінарії, ще під час навчання мала змогу осягнути основи українського національного світогляду, пережити відчуття єдності зі своїм народом, перейнятися його минулим і майбутнім, служити йому, Богові й рідній церкві.

Таким чином, писав професор І. Власовський, семінарія у Кременці готувала далеко не таких кандидатів, яких бажав польський уряд. Кандидати на майбутніх священиків православної церкви, вихованці Кременецької семінарії не піддавались колонізації, навпаки, у переважній більшості вони у старших класах були вже зовсім свідомими українськими патріотами. Під тиском учнів у 1921 р. в семінарії введено вивчення української мови [11, с. 47].

Слід зауважити, що формування українського світогляду в кандидатів до священства, вихованців семінарії, відбувалось не без участі викладачів-патріотів, які працювали в цьому навчальному закладі. Серед них найвідоміші – це професори М. Кобрин, В. Біднов, Л. Данилевич, Ф. Кульчинський та інші [9, с. 146]. Їх невтомна праця, пов'язана з навчанням і вихованням майбутніх пастирів, не обмежувалась уроками, вони проводили чимало позаурочної роботи, пов'язаної з українізацією семінарії: перекладали і видавали українські підручники з богословських предметів, організовували культурно-освітні заходи у семінарії, поглиблювали знання учнів на заняттях гуртків тощо.

Вихованці семінарії відігравали активну роль у суспільно-політичних процесах, що відбувались на Волині у міжвоєнний період ХХ ст. Про це знала і польська адміністрація, тому розпочала ліквідацію православної семінарії у Кременці. У 1934/1935 навчальному році припинили вступні екзамени до першого класу, щоб закриттям класу кожного року згодом ліквідувати її цілком.

У той же час українці прагнули організувати в Кременці православний богословський ліцей, до якого могли б вступити усі бажаючі після закінчення 4 класу гімназії. Проте польська влада не бажала бачити такий ліцей у Кременці, чи будь-де на Волині [10, с. 42].

Поляки розуміли, щоб підготувати пастирів до польського православного костелу з українців, потрібно їх відірвати від рідного середовища і виховувати у польському оточенні. З цією метою у Варшаві мав бути організований православний богословський ліцей, а перед тим у 1935/1936 навчальному році було відкрито православний митрополичий інтернат на державні кошти, і з його вихованців мали бути майбутні ліцеїсти та пастори Польської православної церкви з

богослужбовою польською мовою. Друга світова війна та розгром і окупація нацистами Польщі призвели до повного краху планів польських шовіністів, які намагалися підготувати з української молоді таких служителів [9, с. 152].

Українська громадськість, її провідні представники, намагалась протидіяти окатоличенню. Як приклад, у Почаєві 3–10 жовтня 1921 р. відбулося Волинське єпархіальне зібрання представників духовенства і мирян з метою українізації православ'я [12, с. 86]. Також під тиском українських політичних партій та громадських організацій, зокрема, товариства "Просвіта", у 1924 р. Синод православної церкви в Польщі прийняв постанову про використання рідної мови у церковно-релігійному житті.

Також ще однією ілюстрацією українізації церкви виступала маніфестація, що відбулася у Почаївській лаврі на день преподобного Іова 28 серпня (10 вересня) 1933 року. У цей день до лаври понад 15–20 тисяч осіб, як подавали часописи. Депутати-полонофіли ("бебеки") зручно підготували сотні молодих осіб, що маніфестували свій протест проти русифікаційної церковної лінії митрополита Діонісія [21, с. 407].

Було зрозуміло, що ця маніфестація добре готувалася, але вона ніколи не вдалася б, коли б не було для неї сприятливого ґрунту в тодішньому церковному житті.

Перед закінченням богослужби двоє юнаків повісили на дзвіниці довжелезного українського жовто-блакитного прапора. І тільки прапор замавав, як сотні інших українських прапорів та транспарантів замаляли скрізь на монастирському подвір'ї. Написи на транспарантах були такого змісту: "Хочемо Української церкви!" "Хочемо тільки українського єпископату!" "Хочемо української богослужбової мови!" "Діонісію, геть до Москви!" "Почаївська лавра мусить бути українською!" та інші.

У Почаєві відбувся мітинг. Виступали депутати сейму про необхідність українізації церкви. Депутати перечитали заготовлену петицію до собору єпископів і усі її прийняли оплесками.

Наслідки зібрання виявилися такими: митрополит Діонісій, як росіянин, змушений був зректися української Волині. Архієпископом Волинським призначили українця-холмщак Олексія Громадського. У Почаївському монастирі перестали проголошувати проповіді російською мовою – далі вони виголошувались українською мовою. Архієпископ Олексій запровадив проповідь українською мовою в усій Волині. У його консисторії використовували українську мову, видавали для Волині журнал "Церква і Народ". У Почаївській лаврі зникли написи російською мовою [21, с. 410].

Започаткований українською інтелігенцією та національно свідомим духовенством у 1927 р. процес українізації православної церкви в Польщі сприяв появі на Волині як сильних духовних постатей, так і священнослужителів – молоді генерации місцевого походження. Серед них – митрополит Никанор (Абрамович) (1883–1969 рр.) народився у с. Мизів Ковельського повіту. Після закінчення Київської духовної академії в 1910 р. і прийняття священницького сану в м. Володимирі працював настоятелем церков у волинських селах Білиці, Тишковиці, Сільце. Коли 3–4 жовтня 1921 р. у Почаєві проходив Волинський єпархіальний з'їзд, він відправив у Почаївській лаврі вперше Службу Божу рідною мовою. У грудні 1922 р. владика Діонісій підносить його до сану протоієрея і нагороджує золотим наперсним хрестом [17, с. 141].

Владика Анатолій (Дублянський) народився 11 листопада 1912 р. Закінчив Луцьку гімназію, а згодом – Варшавський університет, здобувши титул магістра філософії у сфері історії. У 1932 р. "Українська нива" друкує його першу наукову розвідку з історії волинської землі. Його праця "Луцьк. Історичний нарис", матеріали до якої він зібрав у бібліотеці Віленського університету ім. Ст. Баторія [17, с. 143].

Ще один знаний релігійний діяч Волині – Василь Біднов (1874–1935 рр.) відомий як український історик церкви, професор, редактор "Православної Волині", яку видавав у Кременці у 30-х роках ХХ ст. [17, с. 212].

Серед представників духовної еліти виокремлювався відомий церковний та освітянський діяч, професор Михайло Кобрин (1871–1956 рр.). Виходець із багатодітної селянської родини, Михайло Петрович був найстаршим і найобдарованішим. Ще в юнацькі роки глибоко усвідомив, що Бог – "це велике слово, найбільше з усіх слів, що існують в мові людській!.. Віра в існування Бога властива людям. Люди завжди й всюди на всіх ступенях свого розвитку вірили в Бога, почитали його". Так писав Михайло Кобрин у праці "Існування Бога в світі", виданій у Кременці 1936 р. [4].

Професор Михайло Кобрин викладацьку працю в Кременецькій православної семінарії поєднував із перекладацькою. Адже у зв'язку з проголошенням автокефалії необхідно було мати богослужбові книжки українською мовою, налагодити їх видання. Це мало прискорити українізацію православної церкви. Для цього передсоборне зібрання православної автокефальної церкви в Польщі (ПАПУ) розробило специфічне положення про нові переклади церковно-богослужбових книг та їх видання. На зібранні професор М. Кобрин виступив з доповіддю "Про мову Богослужіння", у ній він, на основі глибокого вивчення історії православної церкви, аргументовано стверджував, що

запровадження рідної мови народу в богослужінні – основа пасторської діяльності, що не порушує традицій православної церкви. Таку ж позицію на зібранні зайняв відомий вже тоді учений-богослов професор Іван Огієнко [14, с. 266].

Ім'я і діяльність скромного діяча на волинській релігійній і культурно-просвітницькій ниві священика Михайла Тучемського (1870?–1945) ще недостатньо вивчена. Його подвижництвом створювався на початку століття Острозький культурний центр навколо замку князів Острозьких. Він – організатор Острозького музею, відомий також і як публіцист. Випускник Волинської духовної семінарії, М. Тучемський був рукоположений у священицький стан 1896 р. в Почаївській лаврі.

У 1902–1903 рр. М. Тучемського перевели в Остріг спостережником церковноприходських шкіл Острозького повіту. Тут він став ініціатором створення церковно-просвітницького братства імені князів Острозьких (затверджене у 1909 р.). У Острозький період розпочалась його публіцистична діяльність. Спочатку це були короткі інформації про діяльність братства. Після Першої світової війни М. Тучемський був настоятелем у с. Вербовці Кременецького повіту і працював тут з впорядкування парафії. Згодом отримав призначення настоятелем Кременецького Св. Миколаївського собору, а одночасно і членом Волинської духовної консисторії. Займався впорядкуванням занедбаного собору [18, с. 573].

Найвідоміша праця М. Тучемського "По глухих закутках Волинського Полісся", у ній він описав подорож архієпископа Волинського та Кременецького Волинню [16, с. 88]. М. Тучемський відзначав, що владика промови виголошував рідною мовою віруючих [19, с. 576].

Не можемо залишити поза увагою і постать відомого громадсько-політичного, церковного діяча, лікаря, краєзнавця А. Річинського (1892–1956 рр.). У 1911 р. він започаткував часопис "Нові дороги" [8, с. 9]. Активна просвітницька і організаційна робота А. Річинського була призупинена польською владою, що встановилась на Волині. Новій владі не сподобались українофільські переконання молодого лікаря і почалося його переслідування. Проте він не полишає активної громадської роботи. З 1924 р. А. Річинський редагує і видає власним коштом "незалежний місячник українського церковного відродження" "На варті" [8, с. 10]. Творча спадщина А. Річинського досить значна. Праця А. Річинського "Проблеми української релігійної свідомості" є об'ємною і надзвичайно багатую ідеями. Так, наприклад, автор підкреслює важливість функціонування української мови в культурній і позакультурній діяльності української церкви [8, с. 124].

Митрополит Олексій Громадський – відомий церковний діяч на Волині. З 1920 р. протоієрей Олексій виконує обов'язки настоятеля Кременецького Богоявленського монастиря. З квітня 1921 р. – він ректор реорганізованої Волинської духовної семінарії. Творча спадщина владика Олексія охоплює широкий спектр питань, актуальних у першій половині ХХ ст. та становить певний інтерес і сьогодні. Праця "До історії Православної церкви у Польщі за десятиліття перебування на її чолі блаженішого митрополита Діонісія (1923–1933 рр.)". Владика Олексій пише це дослідження, перебуваючи архієпископом Волинським та Кременецьким (1927 р.). У творі проголошується ідея автокефалії православ'я у Другій Речі Посполитій [15, с. 137].

М. Черкавський – видатний громадсько-політичний діяч, просвітянин, педагог, публіцист. У своїх статтях відстоював українську мову, культуру, національну школу. У статті "Наше духовенство" піднімає важливе питання освітнього рівня православного духовенства Волині. Автор підкреслює, що православні священики повинні бути "справжнім світочем не тільки віри й моралі, але культури і знання". Цим вони спонукатимуть прагнення народу до вивчення своєї культури, освіти [16, с. 179].

С. Жук – відомий громадсько-політичний діяч, просвітянин, публіцист, виходець із священицької сім'ї, крім того мав і духовну освіту. Його монографія "Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври" вийшла у видавництві "Церква і нарід" в 1938 р. під псевдонімом С. Жука – С. Антонович. Для її написання С. Жук залучає значну кількість джерел. Основна проблема, яку С. Жук піднімає у монографії, – це українізація церкви [5].

Варто згадати випускника Кременецької духовної семінарії Ю. Шумовського, археолога, православного священика родом з Волині. Юрій Федорович залишив про родину Шумовських – його батьків, братів і сестер – Арсена, Петра, Павла, Олександру і Анастасію, багатотомні спогади "Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині".

Автор на початку своєї праці подає чітку характеристику священства й душпастирства: "Наше духовенство віддавало ідейно всі свої сили, знання і турботи для душпастирської праці в парафії, було освічене теологічно, виховане духовно й релігійно та несучи власний хрест своїх обов'язків, було для парафіян духовними опікунами, а то й несли для людей культурно-освітню працю, медичну поміч та правничу пораду...[22].

Традицію захисників рідної віри на Волині у міжвоєнний період продовжили депутати та сенатори парламенту Другої Речі Посполитої. Так, парламентарі порушували питання стосовно унормування становища церкви та віруючих у державі. Депутат С. Козицький у листопаді 1923 року

в одній зі своїх промов порушив справу осадництва й використання урядом на ці цілі церковних земель [23, с. 410]. Одночасно він наголосив на загрозливій тенденції – появі польської мови у православному богослужінні. Наступного року спроба Синоду православної церкви у Польщі запровадити новий стиль наштотхнула на протест як депутатів, так і населення. У зміні стилю проявився наступ католицизму.

У 1928–1930 рр. депутатським мандатом володів відомий на Волині діяч-професор Іван Власовський. Йому, як одному з представників наростаючого національно-церковного руху, завдяки особистим зв'язкам з єпископом Олексієм (Громадським), вдалося започаткувати діалог між українцями та ієрархією ПАЦП. Лише потужний тиск промосковських сил зірвав цю спробу [23, с. 411].

Здобутком парламентарів та усієї свідомої православної громади Волині – довгоочікувана висвята на вікарного єпископа Луцького архімандрита Полікарпа (Сікорського) [23, с. 412].

У складних повоєнних умовах допомогу від церкви отримували як наукові фундації, мистецькі школи, так і окремі особи. Після Першої світової війни на Волині зосередилося чимало діячів української культури. Духовенство було прихильником думки про вагомий роль друкованого слова у національному розвитку й поступі. Українська православна церква взяла найдіяльнішу участь у відновленні й налагодженні праці товариства "Просвіта" у 20–30-х рр. ХХ ст. Церква надавала значну увагу виданню й поширенню релігійної літератури та преси.

У найскладніші історичні періоди лише релігійні почуття українців, в основі яких була православна віра, виступали порятунком, що допомагав вижити. Аналогічна ситуація склалася і на Волині у міжвоєнний період ХХ ст. Зокрема, релігійна еліта стає виразником духовних та етичних почуттів волинян, впливаючи на формування молоді патріотичних та християнських рис.

Список використаних джерел

1. Бірюліна О. А. Михайло Тучемський – волинський релігійний та культурно-просвітницький діяч / О.А. Бірюліна // "Роде наш красний..." (Волинь у долях краян і людських документах). Наукове видан. / Упорядники Л. К. Оляндер, М. М. Кучерепа. – Луцьк: "Вежа", 1996. – Т. 2. – С. 7–89.
2. Віллем Ж.- П. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го ст. / Віллем Ж.- П. / Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2006. – 331 с.
3. Воронин О. О. Автокефалія Української Православної Церкви / О. О. Воронин. – Кенсінгтон, США: Видавництво "Воскресіння", 1990. – 64 с.
4. В. Л. Із минулої історії українізації православної Церкви на Волині / В. Л. // Літопис Волині. – Вінніпег, Канада, 1990. – Вип. 16. – С. 76.
5. Жук С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври / С. Жук. – Кременець: Церква і нарід, 1938. – 198 с.
6. Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах. Монографія / А. М. Колодний. – Львів: СПОЛОМ, 2005. – 336 с.
7. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. Репринтне видання / Ю. Федорів. – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу. Вид. відділ "Свічадо", 2001. – 363 с.
8. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості / Річинський А. В. / Упоряд. А. Колодний. – К.: Світ Знань, 2000. – 432 с.
9. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині Х – ХХ ст.: Історико-краєзнавчий нарис / В. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2002. – 280 с.
10. Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука / І. Скакальська. – Кременець: ВЦ КОГП ім. Тараса Шевченка, 2006. – 160 с.
11. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. 2-ге вид / М. Сивіцький – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 400 с.
12. Стоколос М. Українізація православної церкви на Волині у 20–30-х рр. історичний досвід і сучасність / М. Стоколос // Волині і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 86–88.
13. Україна прийде до єдиної помісної церкви // Голос православ'я. – № 7 (175). – квітень, 2006.
14. Чернихівський Г. І. Портрети пером: статті, есе, рецензії / Г. І. Чернихівський. – Кременець-Тернопіль, 2001. – 307 с.
15. Протоієрей Олег Мельничук. Свято-Богоявленський Кременецький монастир у контексті історії Православ'я в Україні / Олег Мельничук – К., 2007. – 216 с.
16. "Роде наш красний..." (Волинь у долях краян і людських документах). Наукове видан. / Упорядники Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, М. М. Кучерепа. – Луцьк: "Вежа", 1996. – Т. 2. – 344 с.
17. Марківська Л. Л. Українська інтелігенція Волині між двома світовими війнами: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Людмила Леонтівна Марківська. – Луцьк, 2003. – 230 с.
18. Труженник на ниві Христовій // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 18. – С. 573–574.
19. Прот. Михайло Тучемський На апостольській праці архієрейського служення на Волині (враження від візитації парафій Високопреосвященішим Архієпископом Олексієм на Волині в місяці серпні 1936 р.) // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 18. – С. 574–579.
20. В. К. Віросповідний та національний склад населення пн.-сх. земель Польщі / В. К. // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 22. – С. 739–743.
21. Огієнко І. (митрополит Іларіон) Свята Почаївська лавра / Іван Огієнко – К.: Наша культура і наука, 2004. – 440 с.
22. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священницької родини на Волині / Юрій Шумовський. – Том 1. – США: Саванна, 1994.
23. Борщевич В. Роль парламентської репрезентації в обороні українського православ'я на Волині у 20–30 роках ХХ століття / В. Борщевич // Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Статті, доповіді, виступи. – Острогож, 1998. – С. 410–419.

Ирина Скакальская

ВКЛАД УКРАИНСКИХ РЕЛИГИОЗНОЙ ЭЛИТЫ ВОЛЫНИ В РАЗВИТИЕ ДУХОВНОГО ПОТЕНЦИАЛА НАРОДА

Статья посвящена анализу положения и роли православного духовенства в межвоенной Речи Посполитой. Показано влияние духовной элиты на общественное, религиозное и культурно-просветительское жизни Волыни первой половины XX в.

Ключевые слова: украинская религиозная элита, Волынь, духовный потенциал, православная церковь, первая половина XX в.

Iryna Skakalska

UKRAINIAN CONTRIBUTION VOLYN IN THE RELIGIOUS ELITE OF RELIGIOUS POTENTIAL OF THE PEOPLE

This article examines the status and role of the Orthodox clergy in interwar Poland. The influence of the spiritual elite of social, religious, cultural and educational life of Volyn first half of the twentieth century.

Key words: Ukrainian religious elite, Volyn, spiritual potential, the Orthodox Church, the first half of the twentieth century.

УДК 94 (477)

Ігор Андрухів, Ігор Пилипів

КАТОЛИЦЬКА АКЦІЯ 30-Х РР. ХХ СТ. ТА ЇЇ ВИХОВНИЙ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКУ МОЛОДЬ ГАЛИЧИНИ

У статті розкривається діяльність греко-католицької церкви у вихованні української молоді на принципах релігійної моралі та християнських цінностей. Показана організаційна робота церкви у створенні масового християнського молодіжного руху "Католицька акція" та створення "Марійських товариств", студентської "Обнови", "Католицької асоціації української молоді під назвою "Орли"-КАУМ.

Ключові слова: греко-католицька церква, "Католицька акція української молоді", українські молодіжні товариства, релігійний світогляд, виховання.

Проблема пошуку ефективних форм і методів виховної роботи серед молоді як в минулому, так і сьогодні в умовах державної самостійності України є однією з визначальних. Адже від того, в якому дусі виховуватиметься молодь, залежатиме майбутнє держави. Цим і визначається актуальність дослідження.

Наукова новизна полягає в тому, що практично вперше розкрита виховна роль греко-католицької церкви (ГКЦ) на прикладі проведення "Католицької акції" (КА) у 30-ті рр. ХХ ст.

Метою дослідження є розкриття форм і методів ГКЦ в організації масового аполітичного молодіжного руху в Східній Галичині.

Завдання дослідження базуються на всебічному висвітленні основних аспектів виховної діяльності греко-католицького духовенства серед української молоді на основі християнської моралі на прикладі "Католицької акції".

Особливість пошуку ефективних шляхів виховання молоді в Україні зумовлювалися, як відсутністю державності, так і наявністю різних підходів у розв'язанні цієї проблеми. Особливо це характерно для Східної Галичини з другої половини ХІХ – у першій третині ХХ ст. На відміну від Наддніпрянської України, де все ж таки був відчутний вплив російського абсолютизму в усіх сферах життя, на території Галичини в умовах більш ліберального австро-угорського абсолютизму все ж таки було більше умов для діяльності українських товариств, політичних партій, які, крім основної статутної діяльності, проводили і значну виховну роботу.

Свідченням цих процесів було виникнення на межі ХІХ–ХХ ст. таких молодіжних товариств, як "Сокіл" (1894 р.) [1], "Січ" (1900 р.) [37, с. 994], "Пласт" (1911 р.) [2, арк. 5–8], "Стрілецьких секцій" (1913 р.) [20, с. 61–65], у яких виховувалися майбутні патріоти, які з початком Першої світової війни у складі легіону Українських січових стрільців, а згодом в Українській Галицькій армії намагалися здобути волю для України та відродити соборну незалежну українську державу.

У 20–30-ті роки в Галичині існувало більше 30 молодіжних організацій та громадських об'єднань, у яких активно залучалася молодь. З українських організацій найбільш поширеними з них були "Січі", "Соколи", "Луги", "Пласти". Паралельно з ними існували молодіжні організації, що орієнтувалися на соціал-демократичні партії і являли собою реформістсько-демократичну течію молодіжного руху. Це – "Союз української селянської молоді", знаходився під впливом Української соціал-радикальної партії, "Робітнича громада" – культурно-освітня організація української робітничої молоді, перебувала під впливом Української соціал-демократичної партії, Комуністична спілка молоді Західної України, "Сельроб", "Каменярі", а також "Союз українок", "Поступ" 1888–1894–1910 рр., Український студентський союз у Львові, "Просвіта" "Рідна школа", музичне товариство, "Дорост", "Юнак", "Скала" [3] та інші. Греко-католицьку церкву хвилювало те, що українська молодь, яка ще не мала сформованого світогляду, попадала під вплив різних політичних партій, які часто пропагували ідеї, несумісні з релігійною мораллю.

Серед різних виховних систем зазначеного періоду особливо виділялася богословська концепція греко-католицької церкви, яка намагалася відвернути молодь від дочасної політизації, особливо упродовж 20–30-х рр., коли внаслідок поразки національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр., українські землі опинилися під владою різних політичних режимів.

Питанню аналізу виховних систем, що практикувалися у Галичині в другій половині XIX – першій третині XX ст., присвячено чимало праць, особливо представниками педагогічної науки. Водночас недостатньо приділено увагу ролі греко-католицької церкви у формуванні християнської моралі шляхом створення українських клерикальних молодіжних організацій.

Дослідження діяльності українських товариств у міжвоєнний період в Західній Україні в сучасний період частково досліджували І. Андрухів [18], А. Грицан [9], В. Марчук [19], І. Рудянин [28], Б. Савчук [29–30]. Внесок ГКЦ у виховання української молоді Галичини вивчали У. Яцишин [44] та С. Скрипнікова [31]. Ю. Щербяк досліджував концептуальні засади освітньої доктрини ГКЦ у XX ст. [43]. У той же час відсутні наукові дослідження про формування ГКЦ релігійного світогляду та українського патріотизму через створення власних молодіжних клерикальних організацій.

До Першої світової війни понад 120 тис. української молоді перебувала у рядах таких товариств, як "Сокіл", "Січ", "Пласт". Усі ці інституції, крім "Січі", що була під впливом Української радикальної партії, проводили виховну роботу під гаслом "Бог і Україна" й тісно співпрацювали з ГКЦ.

Особисто митрополит А. Шептицький надіє покладав на "Пласт", у якому була добре налагоджена освітньо-виховна робота. Крім того, в цьому товаристві вихователями та наставниками працювало й чимало досвідчених педагогів й студентів. Зокрема, для проведення вишколу як новаків, так і пластунів, митрополит подарував у своєму маєтку в Підлютому, що в Карпатах, 50 га площі під табір, а також надав грошову й матеріальну допомогу для його облаштування [8]. І саме завдяки цій допомозі уже навесні 1926 р. розпочав свою діяльність найбільший у Галичині пластовий табір. У 1928 р. митрополит надав просторий будинок-санаторій у Підлютому, у якому щороку проходили вишкіл до 80 новаків, готуючись стати членами "Пласту" [8]. Крім того, за сприяння о. Т. Войнарівського засновано пластові табори на горі Сокіл у Карпатах. На "дачі" священика В. Глібовецького, під Чорногорою, пластова молодь завжди знаходила притулок під час мандрівок Гуцульщиною [29, с. 219].

Поразка національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. та окупація Галичини Польщею зумовили серед значної частини українського населення краю апатію й розчарування. Як влучно висловився з цього приводу відомий галицький історик С. Томашівський, "батьки (тобто старі політики – автори) чотири роки вели боротьбу і ніколи не думали, що буде, коли їхня політика не доведе до цілі, і не подбали, говорячи воєнними термінами, ні про бічні мости, для необхідного відступу, перегрупування, зміни тактики і т. п., хоч як легко можна було уявити собі страшний хаос і розтіч в разі невдачі, одним словом, показалися безтямними політиками-стратегами. Подібно вчинили й сини (молоді політики – автори). Вони не тільки присвоїли собі виключне право рішати про високо політичні питання, вони рішили їх так, що невдача була згори запевнена, а вороття неможливе. Знов, як по програній битві, веденій, так собі, всею громадою, і хаос, і розтіч, і деморалізація, і братожерство" [33].

"Конфлікт поколінь" зумовив появу різних національно-виховних ідей, що на думку їх авторів, мали стати основою "ідеальної молодіжної організації" задля виховання молоді в умовах польського режиму. Представники ГКЦ вважали, що ідеальною молодіжною організацією може бути тільки та, що своєю виховну роботу скерує "на виховання духу, свободи й любові". Виховання "духу" (тобто національної свідомості) повинно досягатися вихованням любові до України свого народу та постійним прагненням до знань. Але ідеальною високо духовною й свідомою людиною може стати лише тоді, "коли пізнає закони віри й християнської моралі". А через пізнання та дотримання християнських законів співжиття людина отримує духовну свободу, для чого потрібно "гартувати тіло

й знання". Оскільки головними заповідями християнської моралі є любов до Бога та ближнього, то, на думку богословів, ця любов проявиться лише тоді, коли "на першому місці будуть не матеріальні, а духовні цінності, не буде поділу на роди, на бідних і багатих, на добрих і поганих" [25].

У той же час серед представників різних соціальних верств українського суспільства, пов'язаних з процесом виховання, не було єдиної думки щодо вибору ідеологічних основ для створення як національної програми з виховання, так і вибору форм і методів її практичної реалізації.

Наприкінці 20-х рр. ситуацію ускладнила й світова економічна криза, що її особливо болісно відчувало населення Галичини, що і надалі залишалася сировинним додатком. Не стояла осторонь цих процесів і церква. Зокрема, у 1930 році із пастирським посланням до християн світу звернувся папа римський Пій XI, у якому закликав усіх християн взяти участь у "Католицькій акції", приуроченій до 1900-річчя Голгофської жертви Сина Божого і допомогти духовенству повернути "заблуканих овець" до дотримання в повсякденному житті Христових заповідей [32].

Католицька акція – масовий рух у християнському світі, започаткований у 80-х рр. XIX ст. папою римським Левом XII. Її мета полягала у залученні християнської молоді до "світського апостольства", поширення християнської віри та дотримання норм християнської моралі у повсякденному житті.

На території Галичини КА набула значного поширення у 30-х рр. XX ст., і для цього були певні причини. 1933 р. оголошено "Роком Ісуса Христа", тому з метою популяризації заходів у греко-католицькій пресі Галичини в 30-ті рр. XX ст. почали друкуватися матеріали, присвячені КА. З цього приводу видавець Т. Горникевич звернувся із пропозицією до світських українських видань ширше висвітлювати хід акції з метою духовного та морального виховання української молоді [11]. В офіційному органі Львівської греко-католицької митрополії, журналі "Нива" опубліковано серію статей, присвячених КА [39; 41]. Матеріали, присвячені КА, постійно друкувалися у виданнях Станиславівської та Перемиської єпархій [5; 18; 26].

ГКЦ відгукнулася на виступи папи з приводу політичної ситуації на європейському континенті. Свідченням цього була його підтримка. Він активно форсував діяльність новітнього неполітичного руху КА, що був помітним у тогочасному католицькому світі і ґрунтувався на тезі, що відродження громадського і родинного життя мало здійснюватися власне світськими католиками під проводом єпископів та духовенства, а не влади.

У Галичині КА започаткувала декрет конференції греко-католицьких єпископів, що відбулася 3 січня 1931 року в м. Львові. Організатором та ідейним осередком стали Інститути КА. На основі рішення конференції греко-католицьких єпископів у м. Львові створено архієпархіяльний (Верховний) інститут КА для всіх трьох єпархій. Головою став М. Дзерович. Органом новоствореної організації був неперіодичний часопис під назвою "Католицька Акція". На конференції вирішено підготувати Статут КА та організувати відповідні курси для священників [15].

При парафіях, під керівництвом священників, створювалися гуртки, у яких молодь вивчала історію християнства, ГКЦ, Божі заповіді, християнські моральні цінності тощо. Значна увага в організації КА зверталася на діяльність серед молоді та дітей на периферії. З цією метою проводилися практичні заняття для місцевих священників, видавалися пам'ятки та окремі посібники [7; 24; 40].

У травні 1932 р. до української молоді з пастирським посланням "Слово до молоді" звернувся митрополит А. Шептицький. Зробивши екскурс в минуле, владика відзначив тернистий шлях молоді у боротьбі за державну самостійність України та окреслив основні завдання на майбутнє. Наголосивши на можливих негативних наслідках від дочасної політизації молоді, митрополит засудив будь-яке насильство, навіть якщо воно "вчинене з благородних поривів". На його думку, "хто відкидає авторитет старших, легко відкине авторитет батьків, а відтак і кожний інший авторитет у народі. В кінці дійде до того, що буде відкинений авторитет Церкви, Бога і всякої етики. А це приведе до повної анархії" [42].

У спільному посланні від 1 березня 1933 р. митрополит та єпископи ГКЦ закликали молодь Галичини взяти участь в святі "Українська Молодь Христові" (УМХ), запланованому на 7 травня у Львові [23]. У редакційній статті в журналі "Нива" у 1933 р. відзначалося, що основним завданням КА є поширення католицького світогляду, ідейних засад, високої моральності духу, патріотизму [27].

На заклик митрополита 7 травня 1933 р. до Львова прибуло понад 8 тис. молодих українців, делегатів майже від усіх населених пунктів краю. Пройшовши святковим маршем вулицями міста, учасники свята на площі біля собору св. Юра, у присутності митрополита та вищого духовного кліру ГКЦ, урочисто склали присягу на вірність заповітам Ісуса Христа. Наступної неділі склала присягу решта української молоді у кожній парафії Галицької провінції, а 20 травня поточного року, з

дозволу Львівської шкільної кураторії (новий закон "Про товариства" 1932 р. забороняв шкільній молоді участь у будь-яких товариствах), склали присягу й учні-українці [21].

Таким чином, до КА прилучилася майже уся українська молодь краю, за винятком незначної кількості, як відзначав часопис "Нова зоря", "студентів-націоналістів та всяких соціалістів" [17, с. 5].

Свято УМХ започаткувало офіційне створення гуртків "Католицька акція української молоді" (КАУМ), що займалися культурно-просвітницькою діяльністю. Основними формами були молитви, сповідь, причастя, участь в богослужіннях, релігійні вечори-диспути, читання та обговорення релігійної літератури, аматорські вистави на релігійну тематику, святкові концерти, хорові співи тощо. Особлива увага приділялась боротьбі з неписьменністю та пропагандою здорового способу життя [34, с. 11].

Щорічне зростання рядів КАУМ дозволило розпочати роботу з об'єднання їх в одне товариство. Зокрема, це питання обговорювалося на конференції єпископату Галицької церковної провінції 23 грудня 1935 р. [16, с. 89–90]. Відповідно проводилася підготовча робота з реєстрації статуту, а 14 квітня 1937 р. у Львові відбулися установчі збори новоствореного товариства "Орли"-КАУМ.

Головою товариства обрали полковника А. Мельника. Товариство поставило собі за мету "згуртувати українську молодь під прапор Христа, опікуватися нею від найраніших літ її життя та виховати її на засадах Христової науки як під релігійним, так і моральним оглядом на характерних, мужніх та діяльних членів суспільності, перейнятих жертвенною любов'ю до Христа, Його Церкви й Українського Народу та готових ширити Христову науку й християнські засади в усіх ділянках життя" [35, с. 109].

У виховній роботі товариство використовувало різноманітні форми й методи освітньо-виховної роботи, що мали "знайти рівновагу між чинником духа й тіла". Членом товариства могла стати "кожна особа української національності, що є практикуючим християном". Вступ до товариства був заборонений лише для тих, чия "ціль або діяльність противиться засадам Христової науки та добробуту Української Нації" [10, с. 4].

У структурі "Орлів" існував поділ на п'ять вікових категорій: "орленята" (8–14 років), "орлики" (14–18 років), "орли" (18–21 років), "старші орли" (старші 21 років) і "орляки" (почесні члени і меценати товариства). Оскільки структура, форми й методи роботи у багатьох аспектах були подібними, до забороненого у вересні 1930 р. "Пласту", то товариство іноді ще називали "Католицький Пласт", однак на відміну від забороненого "Пласту", який був під впливом ОУН, "Орли" були аполітичним товариством.

"Орли"-КАУМ активно співпрацювали з "Просвітою", зокрема у культурно-просвітницькій акції "Учітеса, брати мої". Члени гуртків організували у селах хати-читальні та бібліотеки, у яких проводили для селян спільні читання й обговорення релігійної літератури, художньо-історичних творів, газетних статей, подій у світі тощо [6, с. 26–27].

Товариство співпрацювало з релігійно-просвітницьким товариством "Скала", створеним станицславівським єпископом Г. Хомишиним для "поширення і поглиблення освіти й культури українського народу та його релігійно-морального життя". При бібліотеках "Скали" працювали гуртки з ліквідації неписьменності, проводилися культурно-просвітницькі вечори [4, арк. 80–95].

У організаційному зміцненні "Орлів" важливу роль, окрім культурно-освітньої роботи, відігравали літні табори праці й спорту, що були окремими для дівчат і юнаків. Тут вони проходили не лише ідеологічно-організаційний та фізичний вишкіл, а й залучалися до суспільно-корисної праці [13, с. 200–202]. Наприклад, під час таборування влітку 1938 р. біля с.Сокіл, його учасники безкоштовно працювали на археологічних розкопках митрополичого собору в Крилосі, прилучаючись до відродження історичної спадщини давнього Галича. Крім того, для мешканців навколишніх сіл вони читали лекції з історії Галича та України, а для неписьменних організували гуртки з ліквідації неграмотності [41, с. 275–278].

Особливо активною була участь "Орлів" у "Святі Християнської України", що тривало упродовж 14 серпня 1938 – 14 серпня 1939 р. і присвячувалося 950-річчю хрещення України. Свято розпочалося "Днем молитви за долю України", до якої 14 серпня стало майже все українське населення Галичини. 27 вересня 1938 р., на релігійне свято Воздвиження Чесного Хреста, у соборі св. Юра у Львові, освячено символічний ювілейний хрест, церемонія посвяти якого перетворилася у багатотисячну національну маніфестацію. Крім того, упродовж року проводилися поминальні богослужіння за полеглими борцями за волю України, упорядковувалися їх могили, встановлювалися у населених пунктах ювілейні хрести, закладалися символічні камені у фундаменти будівництва українських шкіл, притулків для сиріт, лікарень, хат-читалень та народних домів; вивчалася у гуртках історія України та української церкви, проводилися тематичні вечори й

святкові концерти. Завершилося "Свято Християнської України" 14 серпня 1939 р. спільною молитвою за кращу долю України [36, с. 19].

Наприкінці 1938 р. на теренах краю діяло 189 гуртків "Орлів", у яких налічувалося 4979 осіб [6, с.28]. На жаль, із приходом радянської влади, діяльність "Орлів", як і усіх інших українських політичних партій та громадських об'єднань заборонялися, як "клерикальних" й "буржуазно-націоналістичних". Враховуючи той факт, що КА носила загальнонаціональний характер, особливості проведення її у різних країнах Європи постійно висвітлювалося на сторінках греко-католицької преси [11, с. 372–374].

Необхідно відзначити, що "Католицька акція" активізувала й діяльність "Марійського товариства", що мало за мету поширювати християнську віру, боротися за її чистоту, здійснювати благодійницьку діяльність, сприяти розвитку освіти. Засновником "Марійських дружин" в Україні та їх патроном був митрополит Йосиф Рутський (1573–1637 рр.). До нього входили окремі групи, як "Дружини Марійських пань", "Студентка", "Учениці", "Мужська середньошкільна молодь". Кожне із них займалося конкретною сферою роботи: опікунство сиротинцями, інвалідами, дитячими яслами тощо [14, с. 161, 300–302]. Станом на травень 1937 р. у Галичині діяло 229 марійських осередків, у яких перебувало 17144 осіб [22].

КА активізувала й українське студентство. Зокрема, у 1930 р. у Львові створено товариство "Обнова", що поставило за мету виховувати українську студентську молодь у християнському дусі. Основу товариства складали студенти богословського факультету Львівського університету, а також учні духовних семінарій. Серед членів товариства було й чимало світської студентської молоді. Усі вони теж були учасниками свята "Українська молодь Христові". У 1934 р. "Обнова" стала членом Міжнародного союзу католицьких студентів "Пакс Романа", що об'єднував у своїх рядах студентів більш як 40 країн світу. Крім того, "Обнова" того ж року стала і членом Міжслов'янської католицької федерації "Славія Католика" [6, с. 53].

"Обнова", окрім місіонерської діяльності серед населення краю, приділяла важливе значення і культурно-просвітницькій та спортивній роботі серед своїх членів. Особливою популярністю користувались "Суспільні тижні", під час яких велися дискусії на філософсько-релігійні теми, як "Націоналізм і християнство", "Християнська етика" та інші.

КА, започаткована у Галичині з нагоди відзначення 1900-річчя Голгофської жертви Ісуса Христа, відіграла важливу роль у популяризації християнських цінностей, як основних складових у вихованні української молоді. Вона мала важливе як політичне, так і національно-виховне значення, оскільки підняла політичний престиж українців Галичини та ГКЦ в умовах польської влади, а також засвідчила, що власне християнські цінності можуть стати тією консолідуючою морально-виховною основою, що "приведе український народ до моральної обнови й до нового життя" [22].

"Католицька акція" створила сприятливий ґрунт для виникнення у містах і селах Галичини гуртків КАУМ, які в 1937 р. об'єдналися у "Католицьку асоціацію української молоді" під назвою "Орли"-КАУМ, що мало на меті "згуртувати українську молодь під прапор Христа", а також активізувало діяльність марійських товариств, та студентської "Обнови".

Важливе значення КА і в тому, що зусиллями ГКЦ вдалося зберегти значну частину української та студентської молоді від дочасної політизації, а особливо від антипольських акцій, що приводили в кінцевому підсумку до масових репресій проти українців з боку польської влади.

Отже, завдяки КА українська молодь намагалася дотримуватися у повсякденному житті заповідей Ісуса Христа, виховувалась морально зрілою, національно свідомою, готовою до праці на благо української нації.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3–5.
2. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 5–8.
3. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 3. – 25 арк.
4. ДАІФО. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 478. – 120 арк.
5. А.К., богослов. Завдання Католицької Акції по думці Св. Вітція Пія XI / А.К. // Ювілейний Альманах укр. Католицької Богословів Перемиської єпархії. – 1937. – С. 43–62.
6. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини. 1861–1939 / Андрухів І. – Івано-Франківськ. 1995. – 72 с.
7. Бурнадз Л. Основи і першопричини Католицької Акції в парохії: (Реферат виголошений на деканальному соборчику в Єзуполі дня 11.05.1935 / Бурнадз Л. // Добрий пастир. – 1935. – Т. 5. – Ч. 3–4. – С. 77–88.
8. Буцацький О. Альбом столових маєтків греко-католицької митрополії / Буцацький О. // Мета. – 21 лютого 1932. – С. 13.
9. Гридан А. Міжпартійна боротьба за вплив на "Просвіту" на Прикарпатті 1921–1939 рр. / Гридан А. // Галичина. – 2000. – № 4. – С. 61–65.
10. Готовсь. – Львів. – 1937. – Ч. 5. – С. 4.
11. Горникевич Т. Католицька акція і преса / Горникевич Теофіл // Нива. – 1933. – Т. 25. – Ч. 10. – С. 372–374.
12. Діяльність італійської молоді в Католицькій Акції // Добрий пастир. – 1934. – Т. 4. – Ч. 4. – С. 307–310.
13. КАУМ. Водяний табір над Лімницею // Нива. – 1936. – Т. 31. – Ч. 5. – С. 200–202.
14. Конгрес Марійських дружин у Львові // Нива. – 1937. – Т. 32. – Ч.

7–8.– С.161, 300–302. 15. Конференція ХІ у Львові, дня 3 січня 1931.// Конференції Архирейів Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937). – Львів: "Свічадо", 1937.– С. 87–88. 16. Конференція галицького Єпископату у Львові 23/ХІІ 1935 // Конференції Архирейів Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937). –Львів. "Свічадо", 1937. – С.89–90. 17. Красвий студентський Конгрес // Нова Зоря. – 1933. – Ч. 22. – С. 5. 18. Кульчицький С. Католицька акція між шкільними дітьми на селі – в практиці / Кульчицький С. // Нива. – 1931.– Т. 26. – Ч. 5.– С.173–176. 19. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Марчук В. – Івано-Франківськ, 2004. – 464 с. 20. Назарович М. Організація Українських Січових Стрільців / Назарович М. // Тернопіль. – 1995. – Ч. 4. – С. 61–65. 21. Нова зоря. – Станіславів – 25 травня 1933. 22. Нова зоря. – Станіславів – 2 травня 1937. 23. Пастирське послання митрополита А.Шептицького // Мета. – 3 березня 1933. 24. Підручник Католицької Акції // Добрий пастир.– 1933.– Т. 3. – Ч. 1.– С. 71–74. 25. Підстави ідеальної організації // Поступ. – 25 квітня 1923. 26. Редько Ю. Наше вчора, сьогодні, завтра / Редько Ю. // Католицька Акція. – Квітень 1935. – С. 4–5. 27. Редакція КАУМ (Католицька Акція Української Молоді) // Нива.–1933. – Т. 28. – Ч.10.– С. 161–165. 28. Рудянин І. Участь греко-католицьких священників у роботі громадських організацій Східної Галичини у ХІХ – на початку ХХ ст. / Рудянин І. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2008. – № 11.– С. 25–29. 29. Савчук Б. Український пласт. 1911–1939 / Савчук Б. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1996. – 272 с. 30. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст. – кінець 30 рр. ХХ ст.) / Савчук Б. – Івано-Франківськ, 1999. – 226 с. 31. Скрипнікова С.В. Основні принципи католицького сімейного виховання / Скрипнікова С.В. // Наука. Релігія. Суспільство. – № 4. – 2009. – С. 161–167. 32. Статут Католицької Акції // Нова зоря. – 16 серпня 1931. 33. Томашівський С. Десять літ українського питання у Польщі / Томашівський С. – Львів, 1929– 48 с. 34. Українське Юнацтво. – 1933. – Ч. 5.– С.11. 35. Українське Юнацтво. – 1937. – Ч. 6. – С. 109. 36. Українське Юнацтво. – 1939. – Ч. 1. – С. 19. 37. Українська загальна енциклопедія. Книга знання. В 3-х томах.– Львів-Станіславів-Коломия.– Т.3. б.р.в. – С. 994. 38. У нашого великого добродія // Молоде життя. – Львів. – 15 грудня 1929. – С. 15. 39. Хомин П. Католицька акція (її суть і завдання) / Хомин Петро // Нива. – 1930. – Т. 25. – С.43–48; Ч. 3.– С. 97–103; Ч. 5.– С. 166–167; Ч. 7–8. С.– 241–249. 40. Цегельський М. Програма для конференції КАУМ на 1 рік / Цегельський Микола // Нива. – 1935. – Т. 30. – Ч. 9. – С. 318–323. 41. Ч.Я. Католицька Акція і суспільно-політичне питання / Ч.Я. // Нива. – 1938. – Т. 33. – Ч. 7–8.– С.275–278. 42. Шептицький А. Слово до молоді / Шептицький Андрей // Мета. – 22 травня 1932. 43. Щербяк Ю. Концептуальні засади освітньої доктрини Української греко-католицької церкви в ХХ ст. / Ю. Щербяк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 588 с. 44. Яцишин У. Внесок Української греко-католицької церкви у виховання патріотичного світогляду Галицької молоді / У. Яцишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць НУ "Львівська політехніка". – Випуск 21, 2009. – С. 185–195.

Игорь Андрухив, Игорь Пыльпив

КАТОЛИЧЕСКАЯ АКЦИЯ 30-Х ГГ. ХХ СТ. И ЕЕ ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ НА УКРАИНСКУЮ МОЛОДЕЖЬ ГАЛИЧИНЫ

В статье раскрывается деятельность греко-католической церкви в воспитании украинской молодежи на принципах религиозной морали и христианских ценностей. Показана организационная работа церкви в создании массового христианского молодежного движения "Католическая акция" и создание "Марийский обществ", студенческой "Обновы", "Католической ассоциации украинской молодежи под названием "Орлы"-КАУМ.

Ключевые слова: греко-католическая церковь, "Католическая акция украинской молодежи", украинские молодежные общества, религиозное мировоззрение, воспитание.

Igor Andruhiv, Igor Pylypiv

CATHOLIC ACTION IN THE 30TH OF THE XXTH CENTURY AND ITS EDUCATIONAL INFLUENCE ON UKRAINIAN YOUTH OF GALIZIA

This article examines the activity of Greek-catholic church in educating Ukrainian youth on the principles of religious morals and Christian values. It shows the organizing work of creating massive Christian youth movement Catholic action and creation of "Maryin society," students' "Renewal," "Catholic association of Ukrainian youth called "Eages" KAYN.

Key words: Greek-catholic church, "Catholic action of Ukrainian youth," Ukrainian youth society, religious worldview, education.

УДК 94 (477)

Ростислав Котовський

**ЗМІНИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА
У 1939–1941 РР.**

У статті виокремлено чинники, пов'язані з приходом радянської влади, що впливали на зміну ustalених традицій життя сільських громад Східної Галичини і Західної Волині на рівні сільських громад українців, поляків, євреїв.

Ключові слова: Східна Галичина, Західна Волинь, повсякдення, сільські громади, українці.

Побут і ментальність мешканців сіл Західної України залишалися майже незмінними, консервативними за своєю суттю, впродовж останніх десятиліть і століть. Однак на патріархальні відносини на селі впливали нові тенденції розвитку науки, техніки, політики, що знаходили свій прояв у великих містах та містечках західноукраїнського регіону. Нововведення сприяли покращенню побутових і санітарно-гігієнічних умов проживання селянства, позитивно відображалися на зменшенні ризику інфекційних захворювань і дитячої смертності.

Внаслідок проникнення товарів промислового виробництва, культури й побуту міських жителів – відбувалися зміни і в селянському середовищі. Елементи модерного впливу, передусім, поширювалися серед нечисленних представників сільської інтелігенції та заможного селянства. При цьому, слід виокремити, як галицьке чи поліське село, так і високогірне гуцульське, а також розташовані довкола воєводські та промислові центри. Нові історичні обставини, особливо політичного і економічного характеру, "революційним методом" вплинули на сільський побут і приватне життя сільських мешканців.

У період незалежності України вітчизняними науковцями підготовлена значна кількість праць із суспільно-політичного, державно-правового, соціально-економічного та культурно-освітнього життя регіону. Передусім, це ґрунтовні дослідження М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка "1939: Західні землі України" [1] і В. Барана, В. Токарського "Україна: західні землі: 1939–1941 рр." [2], а також докторські дисертації С. Білоконя [3], В. Гриневича [4], І. Ільюшина [5], В. Макарчука [6] та інших.

В окремих монографічних дослідженнях – І. Андрухів і А. Француза [7], О. Малярчука [8], О. Рубльова [9], Б. Яроша [10] та кандидатських дисертаціях В. Вісина [11], О. Гуменюк [12], Т. Гуменюк [13], В. Ковалюка [14], С. Кондратюка [15], І. Лукачівського [16], В. Півоварчука [17], Й. Надольського [18] та інших дається неупереджений аналіз історії західноукраїнського села.

Мета статті – охарактеризувати суть, наслідки та корінні зміни радянською політичною системою ustalених суспільних засад життя галицько-волинського сільського соціуму в досліджуваний період.

Спільним як для мешканців Карпат і Волині, так і Буковини чи Придністровської низовини, була роль в їхньому повсякденному житті сільської громади. Сільська громада (община) на чолі з парохом (ксьондзом, равиним, пресвітером) і авторитетним учителем школи, були доволі часто, автономно від офіційних представників влади, найбільш шанованими особами у селі чи в певній окрузі. Це стосувалося одночасно декількох різних за національністю і віросповіданням громад, що проживали разом чи по-сусідству.

Громаду становили всі господарі, які щонеділі збиралися після літургії в церкві (костелі, синагозі в шабат) з метою обговорення повсякденних громадських справ. Крім вирішення поточних щоденних питань, різноманітних суперечок, обговорювалися такі справи, як підтримання в належному стані доріг, гребель, скотопрогонів, протипожежного стану, а також "великої політики".

За необхідності з поважних ґазд створювався громадський суд, що на основі традицій, визначав способи подолання конфліктів. Громада уповноважувала своїх представників розв'язувати різні спірні питання й вони вирішувалися мирним шляхом так, щоби не постраждала жодна зі сторін.

За часів міжвоєнної Польщі офіційною владою у селі вважалися вибрані громадою вийти, а також декілька "радних вітові до помочі". Війт, його заступники, громадський писар і члени ради обиралися безпосередньо селянами. Війт на чолі з радними мали завдання – збирання від мешканців села однорічного державного податку, заготівлі дров для школи й канцелярії, ремонту доріг й мостів, організації охорони села.

До сільської ради обиралися також "сельські судді", так звані "таксатори". Вони офіційно "полагоджували" між селянами дрібні справи на зразок "сварки на межах", "поділу спадщини", бійки тощо.

Внаслідок адміністративної реформи у Польщі були створені ґміни. У селах ліквідували громадські ради і селом керував уже солтис і підсолтис, а функції громадського писаря виконував

секретар ґміни. Проте, польська влада не зруйнувала довіру між селянами, що при певних обставинах, породжувало можливість організованого спротиву. Схід села вважався найвищою інстанцією [19, с. 55].

Село жило споконвіку своїми сезонними турботами відповідно до звичаїв та особливостей того чи іншого регіону. Усталені норми та релігія регламентували правила поведінки щодо різних аспектів політичного, громадського та сімейного життя. Ведення одноосібних господарств сприяло формуванню індивідуалістичної селянської психології та пасивного опору владі. Низка робіт у селянському житті виконувалася толокою, шарварком. Так споруджували церкви й народні будинки, збирали урожай чи впорядковували дороги, допомагали немічним та сиротам. Стояти осторонь від життя своєї сільської громади чи общини, було не тільки не вигідним, а й по суті неможливим. “Музика” щоденного сільського життя описувалася таким чином: “Гупали ціпи по снопах, стукотіли ткацькі верстати, тріскотіли сікачі, гуркотіли віялки, шурхотіли жорна, витріскували пранники на річці, чахкали січкари” [20, с. 36].

У перші дні радянської влади селянство, як і міщани, уважно придивлялося до нової ситуації. Вони суттєво відрізнялися своєю поведінкою та манерами. Передусім, вони були дуже скромно вдягнені. Радянські офіцери та солдати у порівнянні з польськими, виглядали “шміраками” і дуже “нервовими”. Яке на загал було здивування, коли дружини партійного керівництва одягали нічні сорочки, куплені у єврейських магазинах, що очевидно, вважали літніми платтями і виходили у них на вулицю. Незвичним було бачити і нових чиновників-чоловіків, котрі по-модному, збивали брови, а їхні “половини” яскраво малювали помадами губи “сердечком”. Деякі червоноармійці були неохайні, з довгими гвинтівками, які часто носили на мотузках, над селами проносились літаки – “кукурузники”. У лексиконі постійно звучав “багатоповерховий мат”, якого раніше не чули. Місцеве населення нишком посміювалося, але відкрито цього не проявляло. Стало зрозуміло, що причини зовнішньої скромності “совітів” – матеріальні проблеми. Держава дбала про “заводи і машини”, а не предмети першої необхідності для громадян [21].

Житель Перемиського повіту с. Вільшанки В. Попович свідчить: “Німецька армія переходячи через село, своєю дисципліною, багатством і якістю воєнного виряду, здивувала людей та їм імпонувала. Однак, німці довго не задержалися на правому березі Сяну, бо згідно з договором Молотова-Ріббентропа, границя між німецькою і радянською окупаційними зонами мала проходити на Сяні. Тож при кінці вересня німці відійшли. А в селі з’явилися перші стежі Червоної армії. В порівнянні з німцями, вони виглядали дуже вбого під кожним оглядом. Відразу обставили кордон на Сяні і нікого не перепускали через ріку. Однак між вояками було багато українців, які дивилися крізь пальці, коли хтось тікав з “раю”. Та за якийсь місяць часу прибула спеціальна прикордонна сторожа зі самих росіян та постійно слідували за берегом Сяну, інші весь час ходили з псами понад рікою. Контроля кордону була надзвичайно гостра, а хто пробував втікати за Сян до нього стріляли без попередження і в цей спосіб вбито чимало втікачів, яких тіла попливли за водою” [22, с. 62]. З відходом наприкінці вересня 1939 р. Червоної армії з теренів Холмщини вимушені були покинути свій край активні члени КПЗУ та наївні селяни, які подалися за власною волею у “країну чудес за обіцянним щастям”. Зазвичай, дальше Волині вони не доїхали, розпізнавши “смак фальші комуністичної системи” [22, с. 264].

На неофіційному рівні ставало все більш відчутно, що міжнародна ситуація загострюється – “Гітлер на Сяні і Бузі не зупиниться”. У центрах більшості сіл встановлювалися радіоточки (у народі названі “брехунчиками”), але будь-яких коментарів щодо цього не було. На захід постійно “відстукували свій біг” ешелони із хлібом та всяким добром, тоді й народилося прислів’я – “на захід з хлібом, хлібом, хлібом, а назад – пусті, пусті, пусті”.

Трагікомізм ситуації полягав у тому, що різноманітними шляхами із заходу прибували біженці-євреї, котрі розповідали про звірства нацистів. Навіть у синагогах і єврейських общинах їх розповідям не вірили, а вважали, що такими методами вони намагаються привернути до себе увагу й розраховують на допомогу. Така історична помилка, в подальшому перебігу подій, коштувала багато “єврейської крові”. Однак, біженці не зупинялися на довго, а дальше прямували на схід. Як згадував Б. Артем: “Я можу стверджувати і маю на це право, що євреї-жителі сіл, містечок і міст у щоденній погоні за парнусою (з івриту – засоби до виживання, заробіток), забували, що живуть на вулкані, який у любий час міг вибухнути і всіх проковтнути. Як на той час (сільська інтелігенція), була начитана про теорію і практику фашизму в Італії, нацизму в Німеччині і франкізму в Іспанії” [23, с. 51]. Однак, в офіційному середовищі не було прийнято ділитися своїми тривогами і невтішними міркуваннями. Загальною прийнятою було, що СРСР і радянська влада “непорушні”.

Типовим краєвидом для західноукраїнського села того часу була наступна картина – у різних кінцях населеного пункту, часто з присілками, височіла дерев’яна греко-католицька церква і кам’яний римо-католицький костел, а між ними на обочині невелика цегляна синагога. У віддалених

від шляхів селам масово зберігалися так звані "курні" хати – комина не було й дим із печі виходив через отвір у дерев'яній стелі й солом'яній стрісі. Оселі так закурювалися димом, що неможливо було забилити їх вапном навіть на великі свята. Типова забудова – невеликий одноповерховий дерев'яний будинок. Хата складалася з сіней і двох кімнат. Кімнати поєднували різноманітні функції – кухні для приготування їжі, спальні, побутових справ і прийому гостей. Будинки зводилися з дерева і обліплювалися глиною та білилися із середини та знадвору.

Крім хати, на території селянської садиби, знаходилися різні господарські забудови: для зберігання продуктів сільськогосподарського виробництва; утримання свійських тварин і птиці; розміщення реманенту і транспортних засобів; дров та інше. Величина і кількість цих будівель залежали від рівня заможності власника та типу господарських занять господаря, яким він надавав перевагу.

Першочергова увага відводилася клуням (у Карпатах побутовала назва "боїще", а на Прикарпатті – "стодола"), у яких знаходився мащений глиною тік, на якому обмолочували збіжжя, а також засторонки для зберігання снопів пшениці, жита чи соломи. Багатші ґазди споруджували великі стодоли площею 100–200 м² для зберігання врожаю та зерна у паках, возівні, горища. Під хатою або стодолю була пивниця, у якій зберігалися овочі, а влітку – молочні продукти. Заможніші селяни будували як житло, так і господарські будівлі більших розмірів і накривали споруди бляхою, черепицею чи дахівкою.

Значну площу території селянського двору займав хлів (у Карпатах "кошара для маржини", а на Прикарпатті – "стайня") для утримання худоби і птиці. До господарського комплексу обов'язково входили "шопи" – навіси, відкриті з одного боку будівлі для складання дров, сільськогосподарських знарядь. Для зберігання возів і саней зводили спеціальні будівлі – возівні чи колешні. Важливу роль у господарстві відігравала комора, призначена для зберігання збіжжя і запасів харчових продуктів, для якої відводилася частина хати або стодоли. Усі споруди двору оточувала огорожа, яку зводили із вертикально збитих дощок або муру із каміння.

Довкола кожної хати був більший чи менший город-сад з деревами та грядки з яриною (цибуля, часник, огірки, гарбузи, петрушка). Біля обійстя насаджувалися кущі, а перед вікнами квіти (рум'янок, мальви, рожі, півонії, братики й ін.). У сільських хатах долівка мазалася глиною, а у заможних господарів ставилася смерекова чи навіть дубова підлога. Піч займала третину кімнати і була важливим осередком сімейного життя, як для дітей, так і осіб похилого віку. У кожній хаті була піч для випікання хліба, а також місцем для спання зимою. Уздовж стін стояли дерев'яні лави, бамбетель, куферок з одягом. Заможніші селяни використовували креденс (шафу-буфет) й фарфорові тарелі.

Стіл розміщувався під стіною, навпроти вхідних дверей. У глиняній печі під комином знаходилася спеціальна виїмка для скіпок, що освітлювали оселю. Дехто із господарів мав підвішену за спеціальний гак у стелі нафтову лампу. "Розкіш панства" – електричне освітлення, було тільки в містечках і довкола окремих промислових підприємствах. На зиму вставляли в кімнатах подвійні вікна, а хату обкладали сухим листям або солом'ю, щоб тепло трималося у хаті. Обігрівалися будинки дровами, що в більшості випадків отримувалися як плата за роботу у фільварку чи лісі. Селяни використовували хату як місце для утримання взимку молодняка худоби, виконання різноманітних господарських робіт.

Будинок, у якому жив український служитель культу, називався плебанією, резиденцією, приходством чи попівством. Зазвичай, він розташовувався у центрі села, поблизу храму. Від звичайних селянських хат плебанія відрізнялася більшими розмірами та ускладненим плануванням. Однак за архітектурним стилем будинок священика, як і заможного селянина, зберігав основні риси, притаманні пересічній хаті тієї чи іншої місцевості. Помешкання священиків часто називають в історичній літературі "мініатюрними палатами галицького ренесансу", "носіями культури і розсадниками української свідомості і національної окремішності" [24, с. 436].

Складовою інтер'єру вітальні священика були старовинні ікони, на стелі висів великий кришталевий ліхтар на свічки ("павук"), а на стіні – годинник. Наявність годинника – характерний атрибут сільської інтелігенції, у той час як для більшості селян – "рано годинником когут, в обід – сонце, а увечері – кури". Невід'ємним атрибутом світлиці пароха (ксьондза) вважалося фортепіано (скрипка, флейта), бібліотека і парафіяльна канцелярія з метрикальною документацією [25]. Принципової різниці між будівлями, що належали священикам і заможним селянам не було, традиційно використовувалися кращі надбання народної архітектури.

Воду для пиття і господарських потреб черпали з криниць, що стояли майже на кожному подвір'ї, часом були спільні для двох-трьох господарств. Криниця мала дерев'яний журавель з бляшаним відром і дерев'яні цямрини. У гірських, пригірських і низинних селах особливим культом користувалася джерельна вода її спеціально обгороджували, там відбувалися щорічні йорданські Водохрестя.

Одяг був двояким – власного виробництва і купований. Міський крам почав поступово витіснити традиційну народну ношу, особливо довкола великих міст. Одяг на щодень, до праці, виготовлявся з домашнього грубоплетеного конопляного полотна, що його ткав сільський ткач. На свята малося краще убрання, що виготовлялося відомими кравцями, або куповане у місті. У теплу пору року чоловіки випускали довгі сорочки поверх штанів, підперезувалися різними ремінцями. Не було прийнято ходити без головного убору ("відкритою головою"). Мужчини ходили навіть у теплі дні року в легких капелюхах, а жінки постійно у різноманітних хустках. У буденні дні більшість людей ходили "на босо", окрім поважних і старших ґаздів, які завжди взували чоботи. Харчування було простим, грубим, природнім, при цьому, сільські мешканці рідко хворіли і не були з надмірною вагою тіла [26].

На стінах у кожній хаті висіли образи, тарелі, подушки, портрети, за якими можна було визначити культурний і національний дух господарів. В українських сім'ях – зображення Т. Шевченка, І. Франка. У польських – А. Міцкевича, С. Баторія, Я. Собезького, а також Ю. Пілсудського. У євреїв табличка – мезуза (вислови із Тори), котру прибивали на правий бік дверної вхідної коробки. На видному місці знаходилися Біблія, молитовники, книги, менори, часописи націоналістичного та господарського спрямування, що у нових політичних реаліях необхідно було "вже не виставляти".

Рівень духовно і матеріального життя сільських мешканців залежав від стратегічного, географічного та економічного розташування населеного пункту. Найбіднішими були лісові поліські села, розташовані у високогір'ї Карпат. Земельний голод особливо давив бідняцькі багатодітні сім'ї і значна частина сіл за часів Польщі деградувала. У пам'яті українських селян надовго збереглися трагічні спогади про пацифікацію ("втихомирнення") сіл у 1930 р. "доблесною польською кавалерією" [27, с. 183].

Важливе місце у житті західноукраїнського села посідали ремесла, що синтезували народну художню творчість і секрети майстерності того чи іншого виробника. Прилучення до ремесла, передбачало традиційно, окреме навчання хлопців і дівчат. Трудова діяльність сільської молоді розпочиналася у п'ять – шість років з догляду за домашньою птицею та худобою. Хлопців з дитинства навчали доглядати за худобою, працювати в полі, пильнувати господарки і мати "ремесло в руках", тобто освоєння тієї чи іншої спеціальності (столяра, тесляра, стельмаха, коваля, кушніра, шевця, ткача, гончаря, мельника, масаря тощо). Сільські дівчата змалку опановували навички прядіння, вишивання, плетіння, кухарства, гаптування, догляду за дітьми. Кожна сільська родина користувалася у повсякденному побуті предметами власного та місцевого виробництва. Особливою пошаною користувалися вправні й досвідчені майстри.

Мешканці сіл, українці і поляки, не завжди жили дружно. Особливо це стосувалося колонізації краю ("східних кресів") у 20–30-х роках ХХ ст. військовими і цивільними осадниками (мазурами) з території корінної Польщі, що вносило значну політичну напругу. Сім'ї часто були мішаними, ходили одні до одних на весілля, кумували. Зазвичай, у таких родинах хлопчика хрестили по батьку, а дівчинку по матері. Однак, ксьондзи підбурювали своїх парафіян і дорікали за такі вчинки. Долаючи релігійні і національні бар'єри, "якась особлива моральна сила", породжена спільною важкою працею, підтримувала добросусідські і родинні взаємини.

Єврейські сільські сім'ї жили серед українців, поляків, німців і займалися сільським господарством, різними ремеслами, а особливо торгівлею та фінансовими операціями (лихварством). Саме євреї опанували на західноукраїнських землях посередництво між містом і селом, виділилися багаті й впливові групи. Вони скуповували у селян сільськогосподарську продукцію і за свої послуги намагалися отримувати високі прибутки. Їхні прибутки вважалися не лише надто великими, а й нечесними, що виступало підґрунтям антисемітизму. Не останнє місце у житті сільських місцевостей відігравала кузня і корчма, у яких збиралися на різні "сходини". Господарем корчми, зазвичай, був єврей. Поширеним явищем було "пропивання" у корчмі свого поля, майна, грошей, хати. Проте, більшість єврейських сімей, маючи багатодітні сім'ї, потерпали від злиднів.

Центром єврейського життя була синагога без штатних (на відміну від католицьких) равина і різника. При синагозі працювала школа-хедер, яку згідно контракту вів учитель-меламед. У сільській синагозі обов'язки равина почергово виконували найавторитетніші і релігійно грамотні члени общини. Синагога була не тільки місцем для молитви, але й, як в українців та поляків – для урочистих зібрань, обговорення поточних справ. В окремих випадках, запрошувалися авторитетні особи із повіту чи воєводства, на новий лад – райцентру чи області, рекомендації котрих вважалися обов'язковими. Єврейські сільські сім'ї впродовж століть зберігали свою духовну та культурну самобутність, внутрішню замкнутість і вирізнялися у загальному сільському середовищі. У сім'ях спілкувалися на ідиші, а при потребі – вільно польською, українською чи німецькою мовами [28].

Слід наголосити на тому, що ті чи інші родини, незалежно від матеріальних статків, національності та віросповідання – знали своє місце у сільській ієрархії і за її межі не переступали,

тобто визначені століттями суспільні порядки. Прості сільські трударі не йшли на конфлікти та в політику. Через те, у нових історичних умовах, було дивним бачити у складі сільського радянського активу осіб різних національностей, але котрі раніше себе ні в чому не проявили.

Основною тезою соціальної картини західноукраїнського села стала суперечність між ґаздою і наймитом (батраком), тобто "за класовою приналежністю – експлуататором і експлуатованим". Звідси витікала і вся складність подальших стосунків. У сільській патріархальній свідомості була вкорінена догма про наймита, зазвичай неграмотного чи малограмотного, який все сприймає спрощено й надається хіба що для важкої буденної роботи та прислуги. А, нова радянська влада робила його своєю опорою, а не як попередні держави – "тих людей, котрі доробилися статків і авторитету". У свою чергу, більшовики стали заручниками подальших історичних подій. Хто не відступив у червні 1941 р. з радянською владою, зазнавали негайної розправи.

У спадщину від "старої буржуазно-поміщицької Польщі", радянська влада в цілому отримала розколотий на ворогуючі стани сільський соціум. "Русін-рольник" і "жид-гандляр" вважалися за другорядних громадян держави. Замість давньої польської сваволі, прийшла нова в особі НКВС, більшовицької партії й сільського активу, що певною мірою асоціювалася з росіянами. Селянський ідеал базувався на прадавніх духовних, господарських та культурних основах, які радянська влада в корені похитнула. Західноукраїнське село мало невирішені одвічні внутрішні протиріччя (українці-поляки-євреї).

Отже, національна самоідентифікація та самоорганізація сільського соціуму формувалася у повсякденному побуті, традиціях, звичаях, ремеслах, релігії, а радянська влада посягнула "на це все – на одвічне і святе". Це призвело до зростаючої конфронтації на політичному, національному, релігійному та класовому ґрунті.

Список використаних джерел

- Литвин М. 1939: Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с. 2. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941рр. / В. Баран, В. Токарський. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с. 3. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.06 / С. І. Білокінь. – К., 2000. – 35 с. 4. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: автореф. д-ра політ. наук: 23.00.02 / В. А. Гриневич. – К., 2008. – 31 с. 5. Ільющин І. І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1945 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / І. І. Ільющин. – К., 2003. – 36 с. 6. Макарчук В. С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): історико-правове дослідження: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / В. С. Макарчук. – К., 2006. – 35 с. 7. Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Івано-Франківськ; Рівне: Таля, 2001. – 336 с. 8. Малирчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малирчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с. 9. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с. 10. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надтир'я, 1995. – 176 с. 11. Вісин В. В. Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Вісин. – Л., 1997. – 26 с. 12. Гуменюк О. В. Радянська західноукраїнських земель у 1939–1941 рр.: методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Гуменюк. – Чернівці, 2009. – 20 с. 13. Гуменюк Т. І. Західноукраїнські землі в 1939–1941 рр.: історіографічний аналіз: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Т. І. Гуменюк. – Л., 2007. – 20 с. 14. Ковалюк В. Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Р. Ковалюк. – Ужгород, 1994. – 22 с. 15. Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. К. Кондратюк. – Л., 2003. – 18 с. 16. Лукачівська І. Л. Інтелігенція західних областей України у суспільно-політичному житті (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Л. Лукачівська. – Л., 1999. – 20 с. 17. Півоварчук В. М. Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Півоварчук. – Л., 2000. – 16 с. 18. Надольський Й. Е. Депортацій на політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1941 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Й. Е. Надольський. – Луцьк, 2006. – 20 с. 19. Коростіль Н. Побут і повсякденне життя українських аграріїв Східної Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.) / Н. Коростіль // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк, 2007. – № 6 (84). – С. 53–56. 20. Бібік А. П. Від Руси до України. Історія села Великої Тур'ї / А. П. Бібік. – Івано-Франківськ, 2004. – 153 с. 21. Левицький Іван Петрович, 1920 р. н., народився в м. Коломия Івано-Франківської обл., освіта вища. Записав автор у 2008 р. 22. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: в 3-х т. / Ю. Сливка (відп. ред.). – Т. 3. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 418 с. 23. Арсен Б. С. Моя горькая

правда. Я і Холокост на Прикарпаття / Б. С. Арсен. – Надворная: Надворнянская типографія, 2006. – 415 с. 24. Баран О. Спогади Степана Шухевича як джерело вивчення культури й побуту галицького сільського духовенства кінця XIX – початку XX ст. / О. Баран // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький часопис. До 100 річчя від народження Романа Шухевича. – Івано-Франківськ, 2008. – Ч. 14. – С. 433–437. 25. Данилюк А. Шляхами України: Етнографічний нарис / А. Данилюк. – Л.: Світ, 2003. – 256 с. 26. Руда Ольга Іванівна, 1925 р. н., народилася в м. Калуш Івано-Франківської області, освіта середня. Записав автор у 2009 р. 27. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1994. – 202 с. 28. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах / Ш. Редліх. – К.: Дух і літера, 2002. – 325 с.

Ростислав Котовський

ИЗМЕНЕНИЯ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОГО СЕЛА В 1939–1941 ГГ.

В выделены факторы, связанные с приходом советской власти, которые влияли на изменение устоявшихся традиций жизни сельских общин Восточной Галиции и Западной Волыни на уровне сельских общин украинцев, поляков, евреев.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Западная Волынь, повседневность, сельские общины, украинцы.

Rostislav Kotovsky

CHANGES IN THE DAILY LIFE OF THE GALICIAN-VOLYN VILLAGES IN 1939–1941.

In highlights factors associated with the advent of Soviet power that influenced the change of established practices of life in rural communities of Eastern Galicia and Western Volhynia in the level of rural communities Ukrainian, Poles and Jews.

Key words: Eastern Galicia, Western Volyn, casual, rural communities, Ukrainian.

УДК 94 (477) "1941/1944"

Олексій Гончаренко

МАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА": ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО СТАТУСУ ТА АНАЛІЗ НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті розглядається проблема визначення статусу цивільно-правових відносин місцевого населення Райхскомісаріату "Україна", зокрема, у майновому їх сегменті. Основна увага приділяється практичній діяльності окупаційної адміністрації у сфері цивільно-правових суспільних відносин, а також аналізу нормативно-правової бази, на основі застосування якої здійснювалось врегулювання відносин щодо володіння, користування та розпорядження майном.

Ключові слова: окупаційний режим, Райхскомісаріат "Україна", цивільно-правові відносини, майнові правовідносини.

Гітлерівська окупація була одним з найважчих періодів вітчизняної історії. Нацистський тоталітарний режим повністю поглинув громадянське суспільство, змусив його працювати на власні потреби. Незважаючи на це, у місцевому суспільстві, продовжували існувати цивільно-правові відносини, притаманні будь-якому соціуму, який зумів пройти період становлення державно-політичних форм свого існування. Тому вивчення маловідомих сторінок цього сегменту окупаційного минулого, здатне показати не лише особливості функціонування гітлерівської адміністрації, а й засвідчити існуючий правовий конфлікт між суспільством і владою та засоби його вирішення.

Однією з умов існування політичної організації суспільства, що власне і призвела до створення державно-політичних режимів, як давно минулого, так і сучасності, є відносини, що складають основу цивільного права. Його внутрішню структуру формують майнові та особисті немайнові відносини, що складаються між фізичними та юридичними особами, державою та іншими суб'єктами публічного права. Майнові правовідносини пов'язуються з належністю, набуттям, володінням, користуванням і розпорядження майном. Усі зазначені правовідносини, нехай і в спотвореному та хаотичному вигляді, але усе ж продовжували існувати і за гітлерівського окупаційного режиму. Причини цього полягала не

стільки в часових аспектах окупації, скільки в тих відносинах, що складали основу існування самого суспільства. Базис, на основі якого існує людське суспільство становлять відносини власності, що фактично прикріплюють людину до певного місця проживання, родини і сім'ї, визначають її місце у системі соціально-економічних і політичних відносин.

Виключення з цих правил становили майнові правовідносини таких категорій населення, як євреї, цигани (роми), військовополонені і представники колишнього радянсько-партійного активу, які відмовлялись співпрацювати з новою владою. Ці особи позбавлялись власності, а самі вони підлягали фізичному знищенню. Належне їм майно переходило у власність установ окупаційної адміністрації.

Досить довгий час в окупованій Україні для врегулювання майнових правовідносин місцевого населення продовжувало застосовуватись радянське цивільне право. Окупаційній адміністрації доводилось видавати нормативні акти локальної дії, встановлювати інші правовідносини. При цьому, юридична складова мала недосконалий характер, оскільки, німецькі чиновники у текстах виданих нормативних актів не обумовлювали припинення дії тих чи інших радянських приписів. Тому, безпосереднім виконавцям встановлених нормативних вимог доводилось досить складно їх виконувати. Часто, на місцях, були відсутні самі тексти радянських законів. Не вистачало і спеціалістів, які були б принаймні з ними знайомі. Таким чином, проблеми нормативно-правового забезпечення функціонування німецької окупаційної адміністрації, правового оформлення стосунків з місцевим суспільством, фактично не розв'язувались і відставали від потреб врегулювання реально існуючих суспільних відносин.

Лише з 12 січня 1943 р. на теренах Райхскомісаріату "Україна" почали діяти "Правила для тимчасового врегулювання особистого, сімейного і спадкового права в Райхскомісаріаті України". Цей нормативний акт складався з трьох розділів: "Особисте право", "Сімейне право", "Право спадкування". У преамбулі цього нормативного акту зазначалось, що "Цивільне право Радянського Союзу відмінене", а тому, "Для забезпечення правопорядку найважливіші правові відносини місцевого населення Райхскомісаріату України, повинні бути заново врегульовані".

Відповідно до першого розділу зазначеного нормативного акту повнолітніми, а відтак і дієздатними оголошувались особи, які досягли 18-річного віку. Недієздатними особами визнавались: неповнолітні; особи, які перебували під опікою; особи, які мали душевні захворювання. Безвісно відсутня особа, за рішенням місцевого судді у цивільних справах (шліхтера), могла бути оголошена померлою. Часові терміни її відсутності мали досягати десяти років.

Розділ "Право спадкування" визначав три черги спадкоємців. До першої – належали діти спадкодавця. Вже зачаті, але ще не народжені діти на момент смерті спадкодавця, лише "приймались до уваги". Незаконнонароджені діти спадкодавця прав на спадкування не мали. До спадкоємців другої черги належали батьки, брати та сестри спадкодавця; третьої – діди та баби.

До спадкоємців належав і той з подружжя, який пережив померлого. У разі, якщо він ставав спадкоємцем, разом з дітьми, йому належала одна чверть власності померлого, а коли спадкування відбувалось із спадкоємцями другої черги – половину. Якщо при відкритті спадщини виявлявся факт відсутності спадкоємців, то у цьому випадку законним спадкоємцем визнавався Райхскомісаріат "Україна".

Заповіт міг бути укладений шляхом протокольного запису, складеного шліхтером або нотаріусом. Заяву спадкодавця засвідчували підписами двоє свідків. При виникненні спору між спадкоємцями, справу розглядав шліхтер. Особа, у якій зберігався заповіт після отримання повідомлення про смерть спадкодавця, зобов'язувалася надати його шліхтеру. При невиконанні цього зобов'язання, шліхтер мав право накладати штраф розміром до однієї тисячі карбованців. При знаходженні заповіту в шліхтера, останній зобов'язувався відкрити та повідомити його зміст спадкоємцям [1, арк. 27–36].

Одним з поширених явищ окупаційного режиму стали постійні пограбування місцевого населення. У цьому аспекті також виявлявся неповноцінний цивільно-правовий статус населення України. Грабунки, належного громадянам особистого майна, стали звичним соціально-побутовим явищем тогочасного життя. Відповідні дії здійснювались як працівниками місцевих українських та німецьких органів влади, так і військовослужбовцями вермахту. При цьому свавільні дії представників органів місцевого управління та поліції підлягали покаранню. Відомо немало фактів звільнення з роботи, ув'язнення тих, хто використовував службове становище та грабував місцеве населення [2, арк. 114]. Саме цим німецька адміністрація намагалась показати свою лояльність та справедливість, готовність до захисту прав та інтересів місцевого населення.

Разом з тим, припинити грабунки, які вчинялись представниками вермахту не вдалось. Окремі офіцери прагнули викоринити це ганебне для армії явище. "Незважаючи на видані раніше розпорядження, деякі військовослужбовці вважають, що сам факт перебування на ворожій території

дозволяє вільно відбирати продукти, тварин і т.п., що належать приватним особам. Подібні помилкові думки повинні бути негайно усунуті", – категорично зазначалося в наказі "Про зміст дисципліни" в одному з армійських корпусів [3, арк. 23]. Проте, грабунки людей не припинялися.

У випадках вилучення німецькими підрозділами майна або знищення його під час боїв, місцеве населення мало право звертатися із заявами про надання компенсацій до органів місцевого управління. "Прошу повернути мені п'ятдесят снопів жита, яке забране німецькою армією під час бою", – зверталась 2 серпня 1941 р. до "комісії національної ради" Підвисоцького району на Кіровоградщині мешканка одного з сіл. Керівник району наклав резолюцію – "повернути" [4, арк. 1]. Таких заяв і звернень до місцевої влади можна відшукати немало. Отже, певні компенсації за пограбоване майно усе ж надавалися. Проте німецькі управлінці перекладали ці проблеми на органи місцевого управління, що відшукували резерви для компенсаційних заходів.

Працівники органів місцевого управління і поліції не могли впливати на поведінку військовослужбовців та критикувати їх дії. "Я розповів населенню про те, що німці не мають права грабувати, вони за все повинні платити" – свідчив колишній начальник районної поліції. За ці слова його заарештували, перевели до іншого району, а невдовзі ще й понизили у посаді [5, арк. 19].

З окупацією України військові адміністрації закликали місцеве населення до збереження спокою та підтримки порядку. У відозвах німецького командування, адресованих місцевому населенню, його намагалися переконати не лише у збереженні у недоторканому вигляді попереднього цивільного статусу, а й у суттєвому зростанні. "Українці, даю вам до відому, що німецьке військо від вас хоче. Ми хочемо, щоб кожен хазяїн мав корову, щоб кожний мав своє поле, свою картоплю, хліб, капусту, молоко, кури, свині, бджоли, щоб зимою не голодували. [...] Хай живе нова Україна із спокійними господарями, господаринями, робітниками, в якій немає жодних жидів, комісарів, більшовиків і жодних партизан" [6, арк. 72], – зазначалося у типовій для тих часів відозві.

Разом з тим, гасла, у яких звучали ідеї відновлення приватної власності та ліквідації колгоспів, не підкріплювалися відповідними практичними заходами. Перебудова суспільства на принципах приватної власності та основах ринкового господарства мала б забезпечуватись правовою системою, у якій проголошені принципи отримали б завершений, цілісний вигляд. Відсутність подібного вирішення майнових проблем є свідченням колоніальної, експансіоністської сутності окупаційного режиму. Усе інше виражало лише певні тактичні плани в економічній та соціальній сферах.

Фактично, гітлерівці залишили у незмінному стані систему майнових правовідносин, що діяла у радянські часи і відповідно якій був відсутнім повноцінний, наділений реальними юридичними правами та можливостями власник, що мав права на необмежене володіння, користування та розпорядження належним йому майном. Реалізація проголошених ідей щодо відновлення приватної власності лежала поза межами окупаційної доктрини.

Незважаючи на пропагандистські гасла окупаційної адміністрації щодо ліквідації колгоспів, на їхній основі утворювались громадські господарства. Об'єкти власності, відібрані у селян у радянський період, залишалися у користуванні громадських господарств і поверненню не підлягали.

Надії колишніх розкуркулених селян на справедливе вирішення майнових проблем виявилися марними. Не йшла мова і про відшкодування збитків, заподіяних їхнім господарствам діями радянської влади. Такі види майнових правовідносин, як право власника на приплід та прибутки взагалі не розглядалися. Це свідчить про те, що німецька влада не збиралася вирішувати назрілі майнові проблеми місцевого населення.

Окремий аспект цивільно-правових засад життя сільського населення перших місяців окупації становив врожай 1941 р. Цілком очевидно, що не з мотивів соціальної справедливості та гуманності, а швидше через руйнацію хлібозаготівельної системи, небезпеки реальної втрати продовольства, частину врожаю було поділено серед населення сіл. Здебільшого, розподілу підлягало зерно. При цьому, певна його частина була розподілена і серед людей, які з початком окупації повернулись до сіл.

Розподіл врожаю не був хаотичним та неконтрольованим. До роботи комісій із розподілу врожаю 1941 р. залучалися працівники районних та сільських управ. Частину зерна отримали розкуркулені мешканці сіл, які до війни в колгоспах не працювали [7, арк. 13]. Певні пільги надавалися дезертирам, які, виступаючи на зборах мешканців сіл, забороняли наділяти зерном сім'ї, рідні яких перебували у Червоній армії [8, арк. 205].

У середовищі сільських громад відбувався перерозподіл об'єктів прав приватної власності, таких, як речі, тварини та приплід, будинки. У частини колишніх радянських активістів та членів партії, спеціальними розпорядженнями районних та сільських управ конфіскувалося життєво необхідне майно. Проте основним об'єктом перерозподілу стала нерухома власність, зокрема, будинки, відібрані у період колективізації. "При приході німців появився актив з бувших розкуркулених або репресованих елементів. Почалося повернення хат розкуркуленим,

відшукування своїх меж і прав на садиби", – зазначалося у одному з післявоєнних радянських джерел [9, арк. 79]. Проте ситуація щодо повернення майна не була однозначною. Частина людей намагалась повернути майно, відібране у свій час радянською владою. Однак, німецькі управлінці відмовляли їм у цьому. Навіть якщо орган місцевого управління приймав позитивне рішення, німецькі керівники їх відміняли [10, арк. 30].

Навесні 1942 р. у зоні військової адміністрації проведено низку заходів, що мали б переконати місцеве населення у "невідворотності" відновлення справедливості. Так, згідно з розпорядженням "Про новий земельний порядок в Гадяцькій окрузі" передбачався поділ землі та проведення організації робіт з її розподілу. Документом передбачалось повернення селянам землі, що належала їм на 1939 р. Розмір площі отримуваної землі не мав перевищувати 0,8 га. Селяни, які могли довести факт своєї участі у боротьбі з партизанами, могли отримати 1 га власної землі. Подальший розподіл землі мав розпочатися восени 1942 р. і безпосередньо залежав від виконання сільськогосподарських поставок. Заяви на отримання земельних ділянок мали право подавати й інші категорії сільського населення, "особливо працездатні та багатосімейні". Умовою отримання присадибної ділянки була повноцінна робота в громадському господарстві.

Право на отримання присадибних ділянок отримали селяни, "які були вигнані советською владою", із застереженням – "коли вони можуть господарювати на своїй ділянці". "Новоприбулі" особи, не мали права відразу отримати землю. Їх зобов'язали "доказати свою працездатність протягом року".

Розпорядженням визначалася категорія селян, що не мала права на отримання земельної ділянки: "неспроможні господарювати", "коли людина не користується довір'ям", "коли один із членів родини неодноразово чинив тяжкі злочини". У разі "недостатньої працездатності" розмір земельної ділянки міг бути зменшений або ж вона відбиралась. Наділення селян присадибними ділянками оформлювалось протоколами, затверджуваними районною владою та сільськогосподарською комендатурою [11].

Ще один із заходів військової адміністрації стосувався повернення будинків. Так, згідно з розпорядженням сільськогосподарської комендатури "Про повернення будинків і області Гадяч, Зіньків, Петрівка" від 9 квітня 1942 р. передбачалось повернення будинків та присадибних ділянок у розмірі, який вони мали станом на 1939 р., але не більше 0,80 га.

Будинки поверталися колишнім власникам негайно, якщо: вони були "пусті або напівзаселені", "в яких живуть активні комуністи або люди, що не люблять працювати". Разом з тим, будинки не поверталися, якщо в них вже мешкали особи, які "через свою роботу з'являються корисними членами громадських дворів", або ж якщо ці будівлі вже використовувались для потреб громадських господарств [11].

Невдовзі аналогічне розпорядження з'явилося і для мешканців м. Гадяча. Міське населення також мало право на отримання відібраного майна, зокрема, будинків з присадибними ділянками не більшими ніж 0,25 га. Розпорядження було доповнено низкою положень, відповідно до яких підлягало конфіскації майно "незаконно" отримане "під час комуністичного режиму", навіть, якщо його власник ще не повернувся, а також "Коли будинком незаконно володіє комуністична родина, годувальник якої знаходиться в червоній армії, і коли ця родина була активно більшовицькою...". При неможливості повернення майна попередньому власнику, йому надався вільний будинок або матеріал для будівництва [12].

Окупаційна адміністрація, усупереч діючим нормативним установкам, зокрема, щодо передачі майна за допомогою акту дарування, намагалась не допустити нагромадження певних цінностей у власності окремих сімей. Так, як можна пересвідчитись з матеріалів одного типового цивільного позову, людина мала право передати власне майно у дар на умовах догляду й харчування "до смерті", оформивши відповідний договір дарування. Разом з тим, окупаційна реальність вносила свої корективи у цей процес. Так, нотаріус міг відмовитись скласти відповідний акт, хоч влада в особі житлового відділу міської управи була не проти такого рішення [13, арк. 1–13]. Особи, які не погоджувались з цими рішеннями органів місцевої влади могли подавати позовні заяви до судів шліхтерів [14, арк. 12].

Аналіз матеріалів судових справ засвідчує про те, що місцеве населення мало право захищати свої майнові права в судовому порядку, які були порушені як з боку одного з подружжя, так й іншими особами. Тому позивачі могли вимагати від суду відновити їх права щодо колишнього майна у вигляді речей, так і продуктів харчування [15, арк. 1–8; 16, арк. 1–6].

Окупаційною адміністрацією проводились заходи із примусового продажу частини майна, зазвичай, тих осіб, які не сплачували податки або накладені на них штрафні санкції. Так, у разі несплати штрафів упродовж однієї доби, виконавці постанов київського міського голови та голів районних управ описували та оцінювали майно, продаж якого компенсував не лише витребувані

суми, а й технічні витрати, пов'язані з його перевезенням та продажем. Описана річ продавалась у визначеному рішенні міського голови закладі торгівлі, відповідно до оцінки визначеної виконавцем постанов. Якщо упродовж двох тижнів річ не продавалась, виконавець разом з двома оцінювачами міг зменшити її вартість.

У разі неможливості продажу речей зазначеним порядком, передбачався його прилюдний продаж. За три дні до запланованого продажу, рішення про це оголошувалося у письмовому порядку у будинковому управлінні, у якому був зареєстрований боржник, відповідній районній управі та торговельному закладі. Торговля розпочиналась із суми боргу з додаванням 33 % від оголошеної вартості. Річ залишалась за тим покупцем, який пропонував найвищу ціну.

У виключних випадках, якщо речі були великі за розмірами і було важко організувати їх транспортування, то відповідним розпорядженням міської управи організовувався продаж за місцем її знаходження [17, арк. 56, 57].

На окупованій території відновлювалась робота нотаріальних контор, що здійснювали наступні правочини: запис актів цивільного стану, засвідчення різних договорів та заповітів, реєстрацію статутів артілей, товариств та компаній, засвідчення підписів юридичних осіб, засвідчення копій документів, інші нотаріальні чинності" [18, арк. 1].

Однією з умов повноцінного існування цивільного права був вільний обіг об'єктів власності. Підходи окупаційної адміністрації до цієї проблеми вважалися обмежувальними: по-перше, значна частина речей була суттєво обмежена та заборонена до вільного обігу, по-друге, влада поступово застосовувала обмежувальні заходи щодо вільного обігу практично усіх об'єктів цивільного права. Шляхом встановлення особливих правил для відповідного виду діяльності, планомірно й системно знищувалась базарна торгівля. Торгувати на відкритих базарах можна було лише у чітко встановлені дні та години. Заборонялись до продажу зерно, птиця та продукти харчування, що підлягали обов'язковій здачі. Лише після того, як селянин здавав усе необхідне державі, він, за відповідною довідкою, виданою гебітскомісаром, мав право продавати цей вид товару на базарі за фіксованими цінами. Заборонялось до продажу майно, що раніше належало євреям [19, арк. 141]. Кількість найменувань товарів, дозволених для продажу, увесь час зменшувалась. За порушення правил торгівлі, органами управління виносились рішення про адміністративне покарання винних у цьому осіб, – штраф до 200 крб. або примусові роботи терміном до двох тижнів [17, арк. 59].

Окупаційною адміністрацією встановлювався особливий порядок продажу окремих об'єктів власності, наприклад, коней. Порушників карали штрафом у розмірі 5000 крб. Передбачалась і додаткова відповідальність – "згідно військового часу". Нагляд за виконанням постанови покладалась на сільських старост та начальників місцевих поліцейних установ [20, арк. 10].

Отже, цивільно-правовий статус місцевого населення, зокрема, майнові правовідносини, безпосередньо залежали від національної приналежності суб'єктів цивільного права. Привілейований, порівняно з рештою населення, цивільно-правовий статус отримали особи німецького походження та громадян Третього Райху. Євреї та цигани, взагалі, втратили право на майно, що оголошувалося державною власністю і підлягало конфіскації. Кошти від його реалізації надходили на рахунки органів місцевого управління.

Для захисту своїх майнових інтересів, місцеве населення мало право звертатися до судових органів та вимагати відновлення порушених прав. Відповідачем у судових позовах могли бути і органи місцевого управління. Разом з тим, грабунки майна, що належало місцевому населенню, так і не припинились. У окремих випадках компенсації за втрачене майно виплачувалися органами місцевого управління. Службовці органів місцевого управління та поліції, які вчиняли ці незаконні дії, підлягали покаранню.

У перші дні гітлерівської окупації, за ініціативи населення, постраждалого від дій радянської влади та органів місцевого управління, здійснювався певний перерозподіл власності, що був припинений розпорядженнями німецьких управлінців. Лише у другій половині 1942 р. у ряді областей, що перебували під юрисдикцією військової адміністрації, розпочався процес передачі колишньої власності їх попереднім власникам. Об'єкти переданої власності стосувалися виключно частини землі та будинків.

Окупаційною адміністрацією суворо контролювався вільний обіг майна. Лише після обов'язкових поставок та сплати податків селяни мали право продавати частину продуктів харчування на місцевих ринках за фіксованими цінами. Асортимент товарів, допущених до купівлі-продажу увесь час зменшувалась. Так само зменшувалась і час, виділений німецькою владою для проведення базарів. Особи, які допускали несанкціоновану купівлю-продаж окремих видів майна, підлягали суворому покаранню.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 224.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 229.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 111.
4. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-2734. – Оп. 1. – Спр. 2.
5. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 39831. – Т. 5.
6. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122.
7. Головний державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 69777-ФП.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 118.
9. Державний архів Київської області. – Ф.Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 45.
10. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – ДАПО. – Ф.Р-2835. – Оп. 1. – Спр. 2.
11. Гадяцька газета. – 16 квітня 1942.
12. Гадяцька газета. – 5 травня 1942.
13. ДАПО. – Ф.Р-2360. – Оп. 1. – Спр. 8.
14. ДАПО. – Ф.Р-2360. – Оп. 1. – Спр. 10.
15. ДАПО. – Ф.Р-2807. – Оп. 1. – Спр. 6.
16. ДАПО. – Ф.Р-2839. – Оп. 1. – Спр. 1.
17. Державний архів Київської області. – Ф.Р-2362. – Оп. 4. – Спр. 2.
18. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-52. – Оп. 1. – Спр. 1.
19. Державний архів Херсонської області. – Ф.Р-1501. – Оп. 3. – Спр. 8.
20. ДАЧО. – Ф.Р-1351. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10.

Алексей Гончаренко

**ИМУЩЕСТВЕННЫЕ ПРАВООТНОШЕНИЯ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ
РЕЙХСКОМИССАРИАТА "УКРАИНА": ПРОБЛЕМЫ ОБОЗНАЧЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО
СТАТУСА И АНАЛИЗ НОРМАТИВНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ**

В статье рассматривается проблема обозначения статуса гражданско-правовых отношений местного населения Рейхскомиссариата "Украина". Основное внимание уделяется практической деятельности оккупационной администрации в сфере гражданско-правовых отношений, а также анализу нормативно-правовой базы, на основе применения которой проводилось регулирование владения, использования и распоряжения имуществом.

Ключевые слова: оккупационный режим, Рейхскомиссариат "Украина", гражданско-правовые отношения, имущественные правоотношения.

Oleksiy Goncharenko

**THE PROPERTY RELATIONS OF THE LOCAL POPULATION REICHKOMMISSARIAT UKRAINE:
PROBLEMS OF DEFINITION OF CIVIL STATUS AND LEGAL ANALYSIS**

The paper examines the status of civil legal relations of the local population reichkommisariat "Ukraine", particularly in the property of their segment. The focus is on practical activities of the occupation administration in civil society relations and the analysis of the regulatory framework, based on which application was performed to regulate relations of possession, use and dispose of property.

Key words: occupational regime, Reichskommissariat "Ukraine", civil relations, property relations.

УДК 94 (477)**Світлана Давидович**

**РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ РАДЯНСЬКОЇ
ВЛАДИ НА СТАНИСЛАВІВЩИНІ**

У статті проаналізовано етапи становлення соціалістичного способу виробництва в сільському господарстві краю, методи, форми і наслідки командно-адміністративної системи управління.

Ключові слова: націоналізація, колгоспи, бригади, партапарат, селянство.

“Соціалістичне будівництво” в регіоні докорінно змінило як політичну систему суспільства, так і традиційні методи господарювання, що склалися століттями. Апробована в СРСР модель модернізації суспільства – радянська, переносилася на Прикарпаття. Радянська базувалася на відвертому насильстві й зламі усталених звичаїв і традицій. До стандартів політичної системи СРСР здійснювалася уніфікація господарського життя. Невід’ємними складовими цього процесу були націоналізація землі, промисловості та природних ресурсів; ліквідація приватновласницького сектору; одержавлення продуктивних сил села – створення соціалістичних господарств (радгоспів, машинно-тракторних станцій, колгоспів); директивне втручання у сферу освіти, культури, релігії тощо.

Село західних областей України викликало зацікавлення багатьох дослідників. Вітчизняні науковці – В. Баран [1], М. Вівчарик [2], Ю. Войцехівський [3], П. Когут [4], Г. Кривчик [5], О. Мальярчук

[6], О. Мороз [7], В. Нечитайло [8], С. Падалка [9], П. Панченко і В. Чишко [10], С. Павлюк [11], І. Рибак [12], Г. Сургай [13], С. Тимченко [14] та інші аналізують різні аспекти життя українського села.

Мета статті – охарактеризувати процес "соціалістичної перебудови" сільського господарства Станіславської області, виокремити його особливості на різних етапах та наслідки.

Галицьке селянство традиційно з повагою ставилося до приватної власності на землю та майно. Влітку 1920 р. 16 із 52 галицьких повітів тимчасово були зайняті кінною армією С. Будьонного й декретом № 1 проголошувалося встановлення радянської влади. Згідно зі свідченням голови Галревкому В. Затонського: "Навіть не те, щоб селяни боялися повороту поляків, а просто вважали за неможливе порушити "святе" право власності, бодай панської. Вперше від більшовиків почули галицькі хлопи, що в порушенні права приватної власності нема гріха" [15, с. 157].

17 вересня 1939 р. зі вступом Червоної армії на західні землі України розпочалися корінні суспільно-політичні та соціально-економічні зміни. Складовою частиною політики радянської влади вважалося "розгортання соціалістичних перетворень" в економіці краю. Згідно з історичною декларацією народних зборів Західної України проголошувалося: "У цілковитій відповідальності до одностайної волі і прагнень трудящих Західної України, захищаючи їхні кривні та життєві інтереси, слідує за прикладом народів Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголошують на території Західної України конфіскацію земель поміщицьких, монастирських та великих державних урядовців зі всім їхнім живим та мертвим інвентарем – та їх садибними будівлями" [16, с. 312].

У декларації наголошувалося на тому, що "Народні Збори затверджують відібрання поміщицьких земель без викупу, через селянські комітети, під керівництвом тимчасових управлінь, і передачу їх у користування трудовому селянству".

Марксистсько-ленінське вчення базувалося на тому, що передача поміщицьких і церковних земель селянам-біднякам є однією з найважливіших демократичних умов успішної перебудови життя трудящих мас на шляху до соціалізму. "Віднині вся земля Західної України з її надрами, всі ліси та ріки оголошуються всенародним добром, тобто державною власністю" [16, с. 312]. Декларація, прийнята Народними зборами, надавала законодавчу базу під конфіскацію і передачу селянам поміщицьких та церковних земель.

З перших днів селянські комітети при підтримці надісланих комуністів, комсомольців, військових підрозділів робітничо-селянської Червоної армії та оперативних працівників НКВС, приступили до складання списків поміщицьких і церковних земель на місцях. Усю землю, ліси, угіддя, надра націоналізовано. Непоодинокими були випадки, коли частина місцевого селянства відмовлялася брати у своє користування конфісковану землю та сільськогосподарський інвентар. Земельні володіння поміщиків, буржуазії, церкви і монастирів ліквідувалися. Великим земельним власником у Польщі була й греко-католицька церква [17, с. 431].

Землю отримали селянські господарства у межах 5 га у районах, розташованих поблизу промислових центрів і 7 га – в інших місцях. Для галицьких воєводств, згідно із законодавством Польської республіки, норма економічної самостійності селянського господарства становила 4,5 га. Лише 12–15 % селянських господарств за рівнем земельної забезпеченості могли займатися повноцінною підприємницькою діяльністю [18, с. 63]. На не розподілених між селянами землях (на базі польських панських фільварків) розпочалося створення перших радянських господарств (радгоспів) та машинно-тракторних станцій (МТС) на нових соціалістичних засадах.

З майна колишніх польських осадників та німецьких колоністів у адміністративному порядку створили сім радгоспів області, а також чотири окремі приміські радгоспи: Станіславів, Снятин, Войнилів і Лисець [19, арк. 74]. Із самого початку своєї організації радгоспи працювали "дуже погано". План весняної сівби у 1940 р. виконано лише на 84,4 % (мало бути зібрано 11,5 ц/га, а реально – 7,7 ц/га). План розвитку тваринництва відповідно – 82,3 %, м'ясоздачі – 76,7 %, удій молока – 49,3 % і т. д. Мільйон збитків дали радгоспи Станіславівської області державі через те, що "видаткова частина перевищила прибуткову майже вдвічі" [20, арк. 56].

Станіславівський обком КП(б)У згідно з протоколом "Про організацію МТС по області" від 1 березня 1940 р., планував негайну організацію машинно-тракторних станцій. З 14 МТС, 12 організувалися у колишніх панських фільварках і 2 у німецьких колоніях (Калуський район – Угорстальська МТС у с. Угорсталь і Снятинський – Микулинська МТС у с. Русово). Центри розташування МТС охоплювали від 12 до 38 населених пунктів області та орної землі у межах від 12600 до 30350 га [19, арк. 5–6]. Відповідно до постанови РНК УРСР № 318 від 15 березня 1940 р. для забезпечення постачання колгоспів, МТС, селянських господарств сільськогосподарськими машинами, міндобривами, хімікатами, вуїллям та запчастинами в області організувалися міжрайонні бази сільгоспостачання. Масово створювалися ветеринарні лікарні, контрольно-наслідні, різноманітні бази й контори.

У західних областях України до 474 тис. селян перейшло понад 1 млн 136 тис. га землі, 84 тис. коней, майже 100 тис. голів великої рогатої худоби, 14 тис. свиней, 27,2 тис. овець, велика кількість посівного і продовольчого матеріалу [16, с. 312–313]. На цих історичних фактах радянська влада будувала свою подальшу агітаційно-пропагандистську роботу. У перші місяці вона схилила на свій бік найбільш бідні й малозаможні верстви сільського соціуму. Влада "щедро" наділяла землею й середняків, з метою "щоби не пустувала земля" та з подальшим стягуванням різноманітних податків, платежів, державних закупівель продукції за фіксованими цінами й т. д. На не розподілених між селянами конфіскованих і націоналізованих землях у адміністративному порядку організовувалися радгоспи, МТС та державні сільськогосподарські підприємства.

Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У видали цілу низку постанов про обов'язкові поставки сільгосппродуктів колгоспами, колгоспними дворами і одноосібними господарствами. У них визначався порядок обов'язкового постачання державі зерна, картоплі, овочів, молока, м'яса, вовни, сіна і т. д. Поряд з "ворогами народу" під репресії попадали особи, котрі вчасно не виконували надмірних завдань влади. Удар скеровувався проти заможної частини селянства, за визначення влади – куркульства .

Заможні господарства почали занепадати, біднішим ставав їх домашній побут. Життя селян-хліборобів одвічно було важким, мозолистим і не завжди ситим. Уже восени 1939 р. селами стали ходити чутки, що тих чи інших ґаздів включили до списків куркулів, яких мають на весні вивезти у Казахстан чи Сибір. У "селянські очі" все більше закрадалася безвихідність ситуації. На той час повсюдно були репресовані сім'ї поміщиків, польських урядників, багатих євреїв. Селянство, як завжди, було в постійній щоденній роботі, але для ґаздів це вже нагадувало "біг по колу". Причини для постійних тривог були обґрунтованими.

Для бідняків сезонні заробітки (косити, сапати, молотити, робота в лісі, на тартаку) і панські фільварки були єдиними джерелами прибутків. Така ситуація була характерною для більшості сіл. Радянська влада дала безкоштовно землю (колишню панську, церковну, монастирську), зерно, худобу, реманент, але обклала податками та вказувала "час сіяти, косити, жати, молотити" тощо. Насадження командно-адміністративних методів керівництва сільським господарством відбувалося через тотальний контроль усіх сторін життя села, так і безпосередньо самого обробітку землі.

Селян навчали не тільки "по-новому думати", але і "по-новому працювати", відмовившись від традиційних підходів. Селянин упродовж століть виробив свої методи господарювання на рідній землі. Дивним для селян-рільників виглядало, коли партійним керівництвом встановлювалися конкретні дати орання землі, посіву зерна, збору урожаю, незважаючи на погодні умови чи релігійні свята.

Не встигли селяни навіть покористуватися землею, тобто зібрати свій перший хліб, як почалася колективізація. Держава конфіскувала роздану землю разом із селянською. З одного боку – колгоспникам надавалися державою деякі пільги, а з іншого – "все спільне, ніче". Уваги заслуговує питання початку колективізації західноукраїнських сіл області і, зокрема, Станіславщини. Головне на що акцентувалася увага – створення передумов для колективізації сільського господарства, тобто матеріально-технічної бази. Партія відповідними вказівками й інструкціями підходила до цього складного питання "виважено".

Спочатку колективізація сільського господарства здійснювалася на добровільних засадах. Однак селяни не бажали йти у колгоспи, незважаючи на пільги та технічну допомогу з боку МТС. Сталінський режим у перші місяці надавав перевагу встановленню контролю над суспільством і зміцненню кордону, а тому спочатку не наполягав на різкому збільшенні кількості колгоспів. Перший колгосп ім. 17 вересня створено 15 березня 1940 р. у с. Буківній Тлумацького району. Восени 1940 р. вище партійне керівництво республіки питання колективізації західноукраїнських областей ставило як першочергову і невідкладну справу – "центральне питання". На кінець року в області нараховувалося вже 73 колгоспи, а до червня 1941 р. – 295, що об'єднували 24749 селянських господарств [21, с. 33]. Суцільна колективізація сільського господарства, на нашу думку, була лише питанням часу – декількох років.

Колективізація не сприймалася значною частиною сільського соціуму. Застосування сільськогосподарських машин, тракторів, використання добрив, наукових агротехнічних досягнень було нагальною потребою часу. Однак соціалістичні методи господарювання позбавляли селянина стимулів до господарювання, відчувували його від землі. Галицьке село виробило свої органічні господарські традиції, виходячи з історичних умов. Селянство розв'язувало свої економічні проблеми на основі принципів самозахисту та самоорганізації – кооперації, супряг, господарських товариств, кредитних спілок.

Радянська влада розпочала "соціалістичну перебудову" на докорінно нових засадах, відкинувши попередні напрацювання "як віджилі, буржуазні" і запропонувала "нові, прогресивні". Цей процес був перерваний 22 червня 1941 р. нападом німецьких військ на територію СРСР.

За роки німецько-радянської війни кількість селянських господарств Станіславівської області суттєво не скоротилася, а становили у межах 20 тис. і нараховувала у 1944 р. більше 214 тис. Критичною склалася ситуація у гірських районах, де одна голова робочої худоби припадала на дев'ять–десять селянських дворів [16, с. 408]. Відновлені райкоми КП(б)У відразу максимально мобілізували тяглову силу (коней) для прифронтових потреб Червоної армії, а також здійснювалася мобілізація чоловіків віком від 18 до 50 років й оргнабори робочої сили на шахти Донбасу та промислові підприємства СРСР.

Сільське господарство Станіславівщини зазнало розрухи внаслідок військових дій, а також забезпечення воюючих сторін продуктами харчування та тягловою силою. Поголів'я тварин на 1 жовтня 1944 р., порівняно з 1941 р., зменшилося удвічі. На момент звільнення області кількість робочих коней становила 68771 голову (54,8 %), великої рогатої худоби – 190964 (46,7 %), овець – 62119 (37 %), свиней – 23436 (17 %) [22, арк. 6].

Ще тривали бої за звільнення західних областей України, Станіславівщину Червона армія повністю очистила від фашистських окупантів на початку жовтня 1944 р., а Раднарком СРСР і УРСР видав цілу низку постанов. Обов'язковий порядок постачання державі сільськогосподарської продукції одноосібними селянськими господарствами визначали постанови: № 675 "Про сіноздачу з урожаю 1944 р." від 17 червня 1944 р., № 695 "Про заготівлі м'яса, молока і вовни на 1944 р." від 21 червня 1944 р., № 792 "Про порядок заготівлі картоплі і овочів з урожаю 1944 р." від 30 червня 1944 р. і інші. Дія постанов не поширювалася на господарства колгоспників, робітників, службовців, непрацездатних. Основний удар вкотре скеровувався проти заможної частини селянства.

Важкий стан в економіці західноукраїнського регіону спонукав керівництво республіки до активних господарських заходів. 21 грудня 1944 р. у складі уряду УРСР створена Рада допомоги західним областям республіки, до складу якої ввійшли п'ять відповідальних працівників ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР на чолі із заступником голови РНК УРСР Л. Корнійцем. У 40 республіканських наркоматах та управліннях затверджено заступників наркомів і начальників із метою оперативного господарського керівництва.

Одним із перших заходів радянської влади в аграрному питанні стало повторне надання землі бідняцьким господарствам, якою вони володіли до нападу на СРСР нацистської Німеччини. Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 7 травня 1945 р. партійно-радянські органи мали до 1 червня завершити повернення селянам усієї землі, відібраної нацистами. Позиція влади стосовно куркульства була однозначною й полягала в послідовній фіскальній політиці, економічному обмеженні та подальшій ліквідації "як класу".

Суцільна колективізація сільського господарства вважалася вирішальним кроком у справі побудови фундаменту соціалістичного суспільства як у СРСР, так і в регіоні. Виходячи з об'єктивних умов у краї, влада не ставила питання про негайне відновлення довоєнних та створення нових колгоспів. У семи західноукраїнських областях станом на 20 квітня 1945 р. відновлено 98 колгоспів і 108 ініціативних груп, у середньому 10–17 колгоспів на область і 20–40 ініціативних груп. Виняток становила Станіславівська область – 1 колгосп, у той час, як сусідня Тернопільська – 35. Упродовж 1945 р. в області організовано лише 4 колгоспи, а в наступному 1946 р. – 17 [6, с. 220]. У чому ж полягала причина відставання Станіславівщини у такій важливій для держави справі, як колективізація сільського господарства?

Колективізація на селі розпочалася під час Другої світової війни. Вона відразу викликала активний і пасивний спротив селянства. До непопулярних заходів радянської влади ще у 1939–1941 рр. (масових репресій, депортацій, реквізицій, податкового пресу, гонінь на релігію та церкву) відносилася й насильницька колективізація. У 1944 р., на час звільнення області від нацистів, у регіоні були організовані військові формування Української повстанської армії (УПА), польської Армії крайової (АК), а також діяла розгалужена мережа Організації українських націоналістів (ОУН), що мала досвід підпільної боротьби з 20–30-х років. Програмними засадами їхньої боротьби була протидія, як у цілому політиці більшовицької партії, так і колективізації на селі.

Як свідчать архівні документи, перші колгоспи створювалися не в селах, а райцентрах, тобто під прикриттям правоохоронних органів через переслідування місцевих активістів з боку УПА і ОУН. До поодиноких активістів-селян членами колгоспів зараховували службовців різноманітних організацій, учителів шкіл, працівників відділів сільського господарства районів і т. д. Це змусило керівництво відкласти суцільну колективізацію західноукраїнського регіону на подальшу перспективу й зайнятися безпосередньо підготовкою передумов.

Постанова ЦК КП(б)У і РНК УРСР "Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станиславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 р." від 7 травня 1945 р. основною формою виробничої кооперації на селі визнала земельні громади, які в обов'язковому порядку вже нав'язувалися державою. У історії повоєнного села земельні громади відіграли значну роль. Радянська влада, розуміючи їх вагу як у господарському, так і в суспільно-політичному житті, підпорядкувала їх своєму контролю та максимально використала. Земельні громади, що виникли до встановлення радянської влади, реорганізовувалися на нових засадах і перевірялися шляхом процедури реєстрації статуту. Станом на 25 квітня 1945 р. у семи західних областях УРСР організовано 2501 земельну громаду, зокрема, у Станиславській області – 200, а на 3 жовтня 1946 р. відповідно – 6919 і 960 [6, с. 220].

У селах, у яких нараховувалося не менше 25 селянських дворів, створювалися земельні громади, порядок роботи яких визначався статутом, що підлягав реєстрації в місцевих органах влади. У статуті земельної громади передбачалися права та обов'язки. Усіма господарськими питаннями керували загальні збори, а в проміжках між ними – рада земельної громади. Вона складалася із трьох осіб, обраних на загальних зборах селян. Вони вирішували різноманітні громадсько-господарські питання, пов'язані із порядком використання угідь загального користування: лісів, пасовищ, озер, річок, сіножатей, скотопрогонів, водопоїв, кар'єрів і т. д.

Земельна громада на своїй території мала утримувати в належному стані шляхи, гаті, дамби, мости, меліоративні споруди, стежити за дотриманням протипожежних заходів. Нею надавалася допомога в обробітку землі певним категоріям селян – інвалідам війни, людям похилого віку, сиротам, безкінним господарствам тощо. Земельна громада мала право юридичної особи і могла набувати рухоме й нерухоме майно. Її статут приймався на загальних зборах селян при обов'язковій участі відповідального працівника з району. Діяльність оформлялася статутом, що набував законної сили після реєстрації його у виконкомі районної ради депутатів трудящих. У селах із чисельністю двісті і більше дворів утворювалося декілька земельних громад [23, с. 114–115].

Формально земельні громади мали значні права, але фактично усі питання вирішувалися партійно-радянським керівництвом. Рухоме і нерухоме майно мало використатися для зміцнення матеріально-технічної бази майбутніх колгоспів. Водночас влада такими заходами намагалася виявити своїх прихильників і формувати сільський господарський актив, що утримувався від участі "в політиці", тобто відкритій підтримці. Скомпроментований колгоспно-радгоспний лад викликав явне несприйняття західноукраїнським селянством.

Земельні громади (товариства), крім явних функцій господарської взаємодопомоги, мали на меті готовити селянство до колективних форм праці й розглядалися як тимчасове явище. Їхня діяльність здійснювалася під невинним контролем партії та представників влади на місцях. Земельні громади виконували визначені політичні завдання – виступали "колективним наглядцем" за життям села. Офіційна точка зору зводилася до того, що "виконуючи постанови партії та уряду, місцеві органи радянської влади почали створювати в селах земельні громади-кооперативи, які повинні були служити своєрідними "містками" до колективізації сільського господарства" [16, с. 412].

Перевіренням важелем впливу на селянство залишалися державні машинно-тракторні станції (МТС), що відновлювали свою роботу. Крім господарських функцій на МТС покладалася й інші, не менш важливі – політичні. Політвідділи при МТС були створені декількома роками пізніше. Проблему забезпечення селянських господарств тягловою силою ЦК КП(б)У вважав вирішувати традиційними методами селянської взаємодопомоги – супрягами. У 1946 р. у Станиславській області працювало 29700 супряжних груп, що здійснювали значну роботу в наданні допомоги безкінним і малоспроможним господарствам [6, с. 42].

Наприкінці 1947 р. радянська влада, численними людськими жертвами, зломилася збройний спротив УПА і ОУН та опанувала ситуацію в західноукраїнському регіоні. Опір УПА і ОУН був значно слабшим у Закарпатській та Чернівецькій областях. Станиславщина відзначалася особливою підтримкою збройної національно-визвольної боротьби та ідеї української самостійності. Хоча пройшло три роки після встановлення радянської влади, але довоєнного рівня колективізації селянських господарств у регіоні не було досягнуто. З 1948 р. розпочинається новий етап, що характеризувався своїми рисами – масовими порушеннями статуту сільгоспартілі та принципів добровільності. На кінець 1948 р. у Львівській області колективізовано 34 % селянських господарств, у Тернопільській – 34 %, у Ровенській – 25 %, у Станиславській – 17 %. 1949 р. став переломним у ході колективізації для Станиславської і Тернопільської областей [24, с. 280].

З процесом розгортання суцільної колективізації зазнало поступового знищення хутірське господарство – прототип фермерства. Постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР № 2467 від 12 серпня 1950 р. передбачала зселити у колгоспні села в 1950–1952 рр. 131244 хутірські двори,

розміщені "на громадських колгоспних землях". У Станіславівській області нараховувалося 16130 хутірських дворів (середньостатистична кількість для західноукраїнських областей). Однак план виселення у 1950 р. – 3 тис. дворів, був виконаний лише на 29 % (найнижчий показник) [6, с. 223].

Селяни-колгоспники отримували за свою працю значно менше, ніж робітники та службовці. Держава використовувала ресурси колективізованого села й надавала явну перевагу розвитку важкої промисловості. У силу того, що обмін між селом і містом був нееквівалентним, оплата праці в колгоспах була мізерною. Селяни-колгоспники жили за рахунок своїх присадибних господарств. У той же час, колгоспникові було не вигідно добре працювати, оскільки держава забирала вироблену сільгосппродукцію за низкою ціною. Упродовж 1951–1953 рр. у сільському господарстві не спостерігалося відчутних зрушень. Належним чином не вирішувалося питання забезпечення тракторами, комбайнами, автомобілями, механізмами, міндобривами, спеціалістами.

На вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС радянське керівництво заявило про критичний стан справ у сільському господарстві та про необхідність проведення аграрних реформ. Аграрна політика післясталінського періоду відзначалася протиборством двох тенденцій – прагматичної та ідеологічної. Перша відображала назрілу потребу в реформуванні цієї відсталої галузі економіки, друга – традиційну лінію аграрної перебудови згідно з ідеологічними догмами [1, с. 153]. Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов робив наголос на створенні великих, добре механізованих господарств, у яких мали працювати сільськогосподарські працівники. Основним методом збільшення виробництва зерна мало стати значне розширення посівних площ.

Після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС почала розроблятися і здійснюватися масштабна програма освоєння цілинних і перелогових земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі й Північному Кавказі. Курс на всебічну інтенсифікацію сільського господарства був переглянутий в рішеннях наступного пленуму. Аграрна політика М. Хрущова базувалася на вирішенні проблем країни екстенсивним шляхом, у першу чергу – освоєння цілинних та перелогових земель. На Станіславівщині активно почали розорювати гірські, передгірські й рівнинні пасовища.

Нарощування сільськогосподарського виробництва поглинало значні ресурси, але не давало належної віддачі. Традиційні площі багаторічних трав замінювалися "царицею полів" – кукурудзою, а також горохом, соєю, викою, бобом. Високі зобов'язання, покладені на господарства, залишалися демагогічними гаслами – "наздогнати і перегнати Сполучені Штати Америки". Ігнорування особливостей місцевого та наукового досвіду ведення землеробства й тваринництва були одними з вагомих причин відставання колгоспів краю. Керівництво області намагалося компенсувати плани за рахунок додаткових капіталовкладень, пільг, постійною ротацією керівних кадрів.

Виробництво валової продукції у відповідності з перспективними планами колгоспів на 1959–1965 рр. повинні були зрости за семирічку більше ніж удвічі. Фактично за п'ять років вони зросли на 10,6 %. Згідно з семирічним планом в 1964 р. колгоспи Івано-Франківської області (до 9 листопада 1962 р. – Станіславівської) мали виростити: м'яса – 46,7 тис. т., а фактично 19,7 тис. т.; відповідно – молока 247 тис. т. і 96,5 тис. т.; шерсті 326 т. і 139 т.; яєць 16,6 млн шт. і 4,8 млн шт. Явно скоротилися темпи приросту поголів'я великої рогатої худоби. За 1955–1959 рр. середньорічний приріст корів становив 5,6 %, а за останнє п'ятиріччя тільки 2,1 %. Зменшилося поголів'я свиней, овець і птиці [25, арк. 9].

У багатьох колгоспах і радгоспах знизилось поголів'я худоби, надої молока, приріст живої ваги молодняка. Причина крилася у відставанні кормової бази. При потребі на зиму 17–18 ц кормових одиниць на умовну голову худоби, фактично заготовлялося 10–12 ц, а у гірських районах 6–8 ц. У багатьох колгоспах і радгоспах відбулося необґрунтоване скорочення площ посіву багаторічних трав, а також дуже низький урожай зеленої маси конюшини, люцерни, без яких неможливе "забезпечення зеленого конвеєру" [25, арк. 24].

Сільське господарство щороку одержувало від держави все більшу кількість тракторів, комбайнів та різноманітних сільськогосподарських машин, міндобрив, фінансову та матеріальну допомогу. Якщо у 1958 р. в колгоспах області працювало 2506 умовних тракторів і 285 зернових комбайнів, то в 1963 р. відповідно 3754 і 463 одиниці. Кількість різноманітної техніки та механізмів постійно нарощувалася. Упродовж хрущовського "великого десятиліття" в сільському господарстві області відбулися значні зміни. Колгоспи стали "крупними" (у 1953 р. – 542 господарства, 1958 р. – 400, 1963 р. – 255), більш економічно міцними господарствами, що мали у своєму розпорядженні достатню кількість землі, трудових ресурсів, тракторів, комбайнів та різноманітних машин [26, арк. 134–135].

Працівники області працювали над збільшенням виробництва сільськогосподарської продукції шляхом покращення організації праці, впровадження передових методів роботи, доцільного розподілу і раціонального використання робочої сили та техніки. Істотні зміни відбулися в організаційній структурі колгоспів. Змінилися види виробничих бригад, збільшилися їх розміри. Якщо в 1953 р. у колгоспах області за бригадою було закріплено в середньому 330 га

сільськогосподарських угідь, в тому числі 204 га ріллі, то в 1964 р. відповідно – 796 га і 512 га. Одночасно з концентрацією виробництва, підвищенням технічного оснащення колгоспів, сільгоспартілі й окремі бригади спеціалізувалися на виробництві певних видів продукції. Низка господарств, виходячи з конкретних природно-кліматичних умов, переглянули форми організації праці і, залежно від своїх особливостей – визначили найбільш ефективні.

Поряд з укрупненням колгоспів, значно скоротилася загальна кількість бригад, особливо рільничих (у 1953 р. – 1219, 1958 р. – 975, 1963 р. – 500) та овочівницьких (у 1953 р. – 329, 1958 р. – 270, 1963 р. – 103). Зовсім ліквідовано – кормодобувні (у 1953 р. – 450, 1958 р. – 113, 1963 р. – 0). Створились нові види виробничих бригад – комплексні, тракторно-комплексні й тракторно-рільничі (як найбільш прогресивні форми бригадної організації праці). Бригади у свою чергу ділилися на ланки. Після реорганізації МТС у 1958 р., тракторні бригади стали колгоспними одиницями.

У колгоспах області тракторні бригади залишились самостійними виробничими одиницями, у той час, коли в інших областях республіки створювалися прогресивні механізовані тракторно-рільничі та тракторно-комплексні бригади. Особливо поширення набрали комплексні бригади, що в 1963 р. становили 24,8 % від загальної кількості усіх виробничих бригад. У тваринництві домінуючою формою організації виробництва й праці були ферми "по видах худоби і птиці", а в спеціалізованих колгоспах – бригади, які облсгуювали певний вид чи групу тварин, або птиці.

У спеціальних "Рекомендаціях обласного управління сільського господарства", розроблених науковцями і спеціалістами-практиками, колгоспам і виробничим управлінням вказувалося: "Завершити в першу чергу внутрігосподарську та поглиблену спеціалізацію господарств. У полішенні організації праці вважати найголовнішим завданням впровадження комплексної механізації в рослинництві і тваринництві... Будівництво культурно-побутових, житлових, тваринницьких, майстерень та інших виробничих приміщень слід проводити тільки на договірних засадах з міжколгоспбудами та іншими будівельними організаціями" [26, арк. 135–140].

Незважаючи на запровадження низки дієвих заходів, соціалістична модель економіки у сільському господарстві відзначалася притаманними їй закономірностями. У 1964 р. із 249 колгоспів області тільки 69 (28 %) закінчили господарську діяльність "по всіх галузях з чистими прибутками". У більшості колгоспів зберігалася застаріла форма оплати праці – трудовень. З 256 колгоспів області у 1965 р. тільки у 78 (30 %) була впроваджена гарантована грошова й акордно-преміальна оплата праці. З 1023 виробничих бригад лише 266, або 26 % перейшли на госпрозрахунок. У тваринництві було переведено на господарський розрахунок 179 ферм (10 %) від загальної чисельності [25, арк. 24–25].

Таким чином, запровадження соціалістичної моделі виробництва у сільському господарстві краю відбувалося насильницькими командно-адміністративними методами. Кожен етап відзначався певними труднощами, особливо у сталінський період історії.

На початок 1950 р. завершилося формування основ соціалістичної моделі економіки у сільському господарстві області, що набуло загальнореспубліканських визначальних рис. На житті села негативно відображалася невідповідність між цінами на сільгосппродукцію і затратами праці, надмірні податки і т. д.

Позитивний наслідок аграрних реформ, ініційованих М. Хрущовим наприкінці 50-х років вичерпався. Партійно-радянське керівництво ігнорувало необхідність корінних змін політичної системи суспільства і пріоритетів економічного розвитку, домінували ідеологічні догми. Аграрні реформи проводилися "згори" і мали половинчастий характер, однак були й певні суттєві зрушення в розвитку сільського господарства краю.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Вівчарик М. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті – середина 90-х рр.); Ін-т історії України НАН України / М. Вівчарик. – К., 1998. – 199 с.
3. Войцехівський Ю. Інтелігенція українського села: 1960-ті – перша половина 1980-х років / Ю. Войцехівський. – К.: Бердянськ, 2004. – 124 с.
4. Когут П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / П. В. Когут; Нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2000. – 25 с.
5. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60–80 рр. XX ст.) / Г. Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2001. – 192 с.
6. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
7. Мороз О. О. Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми / О. О. Мороз. – Вінниця: Універсум, 2003. – 233 с.
8. Нечитайло В. Українське селянство: важкий шлях до волі / В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Апостроф, 1995. – 192 с.
9. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки XX ст.). – К., 2003. – 165 с.
10. Панченко П., Чишко В. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60–80-е годы) / П. Панченко, В. Чишко. – К.: Наук. думка, 1989. – 184 с.
11. Павлюк С. П.

Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С. П. Павлюк. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с. 12. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. XX ст.) / І. В. Рибак. – К.: Рідний край, 1997. – 166 с. 13. Сургай Г. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. Сургай. – К.: Либідь, 1991. – 180 с. 14. Тимченко С. Українське село: Проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 / С. Тимченко. – Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 1995. – 529 с. 15. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1994. – с. 200. 16. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / [редкол. Ю. Ю. Сливка та ін.], – К.: Наук. думка, 1989. – 488 с. 17. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / За ред. П. Яроцького. – К.: Світ знань, 2001. – Т. 4. Католицизм. – 598 с. 18. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с. 19. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. П. – 1. – Оп. 1. – Спр. 15. – 130 арк. 20. ДАІФО. – Ф. П. – 1. – Оп. 1. – Спр. 85. – 98 арк. 21. Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська обл. – К.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1971. – 639 с. 22. ДАІФО. – Ф. П. – 1. – Оп. 1. – Спр. 182. – 12 арк. 23. Богодист І. П. З приводу ролі земельних громад у соціалістичній перебудові західноукраїнського села / І. П. Богодист // Український історичний журнал. – 1962. – № 3. – С. 113–116. 24. Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. XX ст. / М. В. Сеньків. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 292 с. 25. ДАІФО. – Ф. П. – 1. – Оп. 1. – Спр. 2967. – 110 арк. 26. ДАІФО. – Ф. П. – 1. – Оп. 1. – Спр. 3004. – 144 арк.

Светлана Давидович

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ АГРАРНИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА СТАНИСЛАВОВЩИНЕ

В статті аналізуються етапи становлення соціалістического способу виробництва в сільському господарстві краю, методи, форми і наслідки командно-адміністративної системи управління.

Ключевые слова: націоналізація, колхозы, бригады, партапарат, крестьянство.

Svetlana Davidovich

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE AGRARIAN REFORMS OF SOVIET POWER IN STANISLAVIV REGION

The article analyzes the stages of the socialist mode of production in agriculture, land forms and methods of administrative consequences of the command control system.

Key words: nationalization, collective farms, brigades, partaparar, peasantry.

УДК 94 (477)

Дмитро Байкєніч

УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З ПОЛЬЩІ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР У 1944–1946 РР.: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується історико-географічний аспект розселення українських переселенців із Польщі на територію УРСР впродовж 1944–1946 рр. Особливу увагу приділено причинам переселення та регіонам розселення прибулих.

Ключові слова: українські переселенці, Польща, історико-географічний аспект, розселення, УРСР.

Державна незалежність України, як наслідок, – національно-культурне відродження, виявили низку "білих плям" у соціалістичному періоді історії українського народу. Одним із прикладів був процес розселення українських етнографічних груп у період встановлення українсько-польського кордону в 40-х роках XX ст. Актуальним це стало після хвилі створення громадських організацій, об'єднань і товариств – "Лемківщина", "Надсяння", "Любачівщина" та інших у непритаманних для цих етнографічних груп географічних місцевостях Донбасу, Криму, південних областей України тощо.

В українській історіографії останніх десятиліть тема розселення депортованих українців із Польщі на теренах УРСР знайшла значне відображення, як у загальних працях, так і у окремих статтях. Найбільше інформації про розселення українців із Польщі відображено у праці В. Сергійчука "Трагедія українців Польщі" [1]. Дослідник наводить значну кількість архівних

документів, що показують динаміку процесу розселення депортованих та їх кількісні показники в областях УРСР упродовж усього процесу.

Слід зазначити праці В. Кіцака [2], який акцентує основну увагу на характеристиці територій розселення та адаптації українців із Польщі. Крім того, слід зазначити таких науковців, як І. Цепенда [6], Є. Місило, І. Білас [17], О.Буцько [8] та інших, які доклали багато зусиль для висвітлення різноманітних аспектів процесу переселення українців із Польщі в УРСР.

Значним історіографічним здобутком стала можливість ознайомлення з розсекреченими документами архівних установ спецслужб Польщі та України. У збірці документів "Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спецслужб" [3] викладено багато цінного матеріалу про кількість прибулих українців в областях УРСР, рух і час заселення, закріплення, адаптацію тощо.

На жаль, і донині відсутня ґрунтовна узагальнююча праця, яка б, спираючись на документи, могла висвітлити причини розселення українських переселенців із Польщі у кожній окремій області УРСР. Це обумовлює необхідність комплексного дослідження теми та її актуальність.

Метою статті є дослідження процесу планування та здійснення розселення українського населення, переселеного з Польщі на територію УРСР.

Предмет – визначення регіонів розселення українського населення з Польщі на території УРСР в 1944–1946 рр.

Аналіз зазначених джерел дозволяє стверджувати, що, згідно з угодою між Комітетом національного визволення Польщі та урядом УРСР про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з території України до Польщі від 9 вересня 1944 р. (далі – Угода), у її статтях чітких меж розселення в УРСР встановлено не було [4, с. 1–4].

Найпершим документом, що безпосередньо стосувався географії розселення, можна назвати постанову № 1237/69 РНК УРСР і ЦК КП(б)У "Про реалізацію Угоди..." від 19 вересня 1944 р. Зокрема, у статті № 5 цього документа зазначалося: "Створити при РНК УРСР на період евакуації Управління, а при Облвиконкомах західних областей УРСР (виділено мною – Д. Б.) відділи з евакуації і розселення українського і польського населення...". Це було закономірним кроком до вирішення багатьох проблем, пов'язаних з розселенням та улаштуванням прибулого українського населення. Житлове питання вирішувалося шляхом відселення польських сімей і вселення на їхні місця українців лише в західноукраїнських областях, що було також передбачене статтею № 9 зазначеної постанови [3, с. 152–154].

Розглядаючи передумови і час заселення областей УРСР українцями з Польщі слід чітко визначити етапи процесу переселення з українських етнічних територій у Польщі, та виявити певні аспекти, що з цим пов'язані. Більш деталізованою й науково обґрунтованою, на нашу думку, є класифікація етапів переселення, подана Є. Місило у передмові до першого тому праці [5, с. 10–14]. Автор виділив чотири етапи депортації, згідно з якими і визначено причини формування регіонів розселення українського населення, прибулого з Польщі.

Перший етап тривав упродовж 15 жовтня – грудня 1944 р. Виселяли, в основному, мешканців сіл Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замостівського повітів, терени яких навесні і влітку 1944 р. були "ґрунтовно" сплюндровані й спалені загонами Армії Крайової, батальйонів хлопських та інших польських підпільних формувань. Цей етап характеризувався поширеними релігійними утисками і знищенням православних храмів, а також найбільшим відсотком виявлення добровільності населенням щодо виїзду з Польщі.

Проте вже у вересні 1944 р. виявилася тенденція затягування виселення польського населення з УРСР в Польщу, що зривало план вселення українських сімей. Варшавою це пояснювалося невизначеністю побутових умов польських переселенців і відсутністю територій, на яких мали б бути розселені прибулі. Останніми польська влада планувала заселити північні та північно-західні "земі одзискане", обіцяні та передані Польщі трохи згодом – у лютому 1945 р. [6, с. 137–138]. Зі свого боку, М. Хрущов намагався прискорити виселення поляків шляхом відміни заборони РНК УРСР їх мобілізації за межі Західної України на роботу в промисловість східних областей УРСР та інших республік СРСР [7, с. 137–139], через переговори з польськими владними колами щодо швидшої організації польських евакуаційних комісій в Україні тощо.

Багато проблем з підготовкою місць розселення породжувало незнання дійсної кількості переселенців [8, с. 45], а також наявна транспортна проблема. Остання безпосередньо впливала на розселення та затримку всього процесу взагалі [9, с. 178–187].

У зв'язку з пропагандою польських реакціонерів про "історичні кордони Польщі... до Дніпра" більшість українців одразу записувалися на переселення не в Західну Україну, а в глибинні українські області [1, с. 131]. До цього також призвела відсутність вільного житла через небажання поляків виїжджати, позиція православного духовенства їхати на "Велику Україну", а не в західні

області тощо [3, с. 145–146]. Наприклад, більшість населення Білгорайського повіту (2280 сімей) виявили бажання бути евакуйованими до колгоспів Одеської, Запорізької, Херсонської і Дніпропетровської областей і лише 4 сім'ї написали заяви у Волинську область. Своє бажання вони пояснювали так: "Не бажємо жити на кордоні або поблизу нього. Переселятися в прикордонні райони, – це все одно, що перейти з хати в сіні"; "Бажаємо переїхати в області, де ніколи не будемо зазнавати ні ми, ні наші нащадки польського ярма"; "Ми бажємо жити і працювати в колгоспах, бо в колгоспах жити непогано. Ми це бачимо з того, що колгоспники на фронті віддано захищають свої колгоспи" [7, арк. 231]. Вони уявляли собі колгоспи, як організовані господарства, у яких усі працювали з однаковою старанністю. До того ж, переселенців, які записувалися в південно-східній області УРСР, вивозили в першу чергу, що теж мало значення [10, с. 24–25].

Переселення до колгоспів південних областей УРСР стало тенденцією перших місяців і, однозначно вплинуло на перспективні плани розселення в Західному регіоні. Згідно з новим розподілом, розміщенням переселенців мав займатися Наркомзем УРСР, що 21 жовтня 1944 р. вніс до ЦК КП(б)У відповідні пропозиції. Згідно з ними орієнтовна кількість населення, яке треба було прийняти, становила 240 тис. осіб, або 60 тис. господарств. З них 192 тис. осіб (80 %) планувалося поселити у західних областях, а 48 тис. (20 %) – у східних [6, с. 134]. Останніх планувалося розселити в колишніх німецьких, грецьких, болгарських та інших колоніях, що залишилися після війни пустками. Тобто, вже у перший місяць роботи переселенських комісій відбулися зміни в розселенні українських переселенців із Польщі. Виходячи з цього, РНК УРСР і ЦК КП(б)У надіслали листи в обкоми та облвиконками південних областей республіки з вимогою надати управлінню у справах розселення не пізніше 5 листопада 1944 р. інформацію про кількість сімей, які можна було б прийняти та розселити в колгоспних будинках [8, с. 89].

Станом на 20 листопада 1944 р. у 13-ти повітах Польщі подано заяв на евакуацію від 31898 українських господарств, із загальною чисельністю 114629 осіб. З них у східні області виявили бажання виїхати: у Дніпропетровську – 4266 господарств, Одеську – 3334, Запорізьку – 3921, Херсонську – 2604 і в Миколаївську – 2026. У той же час, на виїзд у західні області, для роботи в індивідуальному господарстві, написало заяви лише 1352 господарства (більшість – у Рівненську – 666 і Волинську – 627 області) [1, с. 139–141].

Заяви на виїзд із Польщі українців, різноманітні звіти уповноважених уряду УРСР із переселення станом на листопад 1944 р. чітко визначили два регіони розселення – Західний і Східний та області, що до них входили. Слід зауважити, що до Східного регіону спочатку відносились Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська та Херсонська області; до Західного – Волинська, Дрогобицька (нині – у складі Львівської), Львівська, Рівненська, Тернопільська і Станіславівська (Івано-Франківська). Такий поділ зумовлювався історично-політичними аспектами – входженням теренів Західної України зі своїм європейським (читати буржуазним – Б. Д.) стилем життя до складу УРСР та Сходом, що являв собою систему колгоспів і соціалістичне суспільство. Кордоном між ними слугувала р. Збруч – своєрідний ментально-психологічний бар'єр, не подоланий і сьогодні.

Станом на 1 грудня 1944 р. із Польщі вивезено 3378 українських сімей, загальною кількістю 12931 особа [1, с. 231], які скеровувалися переважно до південних областей, позаяк заходи, використані для прискорення евакуації поляків, не дали значних результатів. Так, на 15 грудня 1944 р. із Західної України евакуйовано всього 1802 польські сім'ї, що нараховували 4195 осіб [11, с. 19]. До цього слід додати заселення Західної України російським населенням, скерованим сюди для керівної роботи і призначеним за партійною квотою для комплектування робітничими кадрами та інженерно-технічними працівниками, а найголовніше – з метою русифікації. Починаючи з 1944 р. і упродовж усієї індустріалізації регіону, внутрішня російська міграція значно скоротила кількість звільненого поляками житла та новобудов майбутніх років у всіх західноукраїнських містах і районних центрах [12, с. 53–71]. Це значною мірою вплинуло на нове розселення українського населення з Польщі поза західноукраїнськими областями.

15 грудня 1944 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 1678 "...з метою своєчасної підготовки до прийому та розселення наново прибулого евакуйованого з Польщі українського населення" було затверджено додаткові області розселення – Ворошиловградська (Луганська), Кіровоградська, Полтавська, Сталінська (Донецька), Сумська і Харківська [13, арк. 251–254]. Насправді ж, з боку уряду УРСР зроблено спробу зменшення економічного тиску на південні області, збільшення кількості вільного житла у Західному регіоні для російського елемента та допомоги у відбудові зруйнованим центрально-східним областям руками українських переселенців, особливо у сільськогосподарському секторі. До цього слід додати й нейтралізацію утворення куцїв УПА на місцях поселення саме шляхом розселення та русифікації [2, с. 91].

Таким чином, термін "Східний" регіон розселення з грудня 1944 р. поширився на центрально-східні області УРСР, а південні області розселення з цього часу слід вважати "Південним" регіоном.

"Західний" регіон змін не зазнав. Усі три регіони розселення мали свої відмінності (географічні, природні, господарські, культурні, національно-побутові, релігійні тощо), що зрештою і вплинуло на подальший хід розселення, кількість господарств, процес асиміляції тощо.

Слід згадати також плани розселення, згідно з яким можна прослідкувати розташування прибулих. У грудні 1944 р. складено третій план. Згідно з його положеннями, найперспективнішими областями розселення визнавалися: Ворошиловградська, що надавала 8729 місць для сімей переселенців (35766 осіб), Запорізька – 8283 (33198 осіб), Миколаївська – 7671 (30601 осіб), Сталінська – 7293 (29045 осіб) тощо [1, с. 235]. Основною ж метою розширення розселення переселенців був радянський плановий резерв. Саме нововведені до розселення області брали на себе план резерву на розміщення 22501 родини (24636 сімей) переселенців із загального резерву в 11 східних областях. Так, до Ворошиловградської області планувалося скерувати 2800 родин, а резерв до цієї ж області складав 5929, до Сталінської – 5400, резерв області – 1893, до Харківської – 1600 сімей, резерв складав – 4000 [14, арк. 133] тощо.

Другий етап виселення українців із Польщі окреслюється хронологічними рамками січня-серпня 1945 р. Через важку зиму процес переселення дещо призупинився. Зате після звільнення від німецької окупації західних регіонів Лемківщини, почався масовий виїзд із сіл, зруйнованих у важких боях між вермахтом та радянськими військами на Дуклянському і Лупківському перевалах. Власне, це була остання група відносно добровільних переселенців, з яких майже половина були мешканцями Холмського, Грубешівського і Томашівського повітів. Усі інші втікали від терору польського підпілля.

Станом на 1 січня 1945 р. до Західного регіону розселення подано 3862 заяви, Південного – 34349, до Східного – лише 6. У інші області УРСР – 14 [15, арк. 162]. Такий стан речей не відповідав плановим програмам відновлення та відбудови промисловості й колгоспів центральних і східних областей УРСР. Тому, починаючи з весни 1945 р., розселення переселенців повністю визначали референти на місцях виходу в Польщі. Це підтверджує збільшення кількості українців, прибулих з Польщі на терени Східного регіону в 1945 р.: станом на 15 червня – 5256 сімей, кількістю 21873 осіб [15, арк. 185]; 15 жовтня – 9816 сімей, кількістю 43157 осіб [3, с. 578].

Одним із шляхів мотивації добровільного переселення українського населення у південні, центральні та східні області УРСР було свідоме неправдиве інформування переселенців щодо різних питань. Останнє, ймовірно, відбувалося заради показового збільшення кількісних показників окремими робітниками. Неодноразово траплялись випадки, коли прибули з Польщі у східні області УРСР селяни Грубешівського і Біло-Підляського повітів вимагали наділення їх індивідуальними господарствами. У своїх вимогах останні посилалися на працівників районних уповноважених [16, арк. 64], хоча весь їхній штат, згідно з інструкцією, мав знати про рішення земельного питання у цих регіонах шляхом праці у колективних господарствах.

Наприкінці березня 1945 р. у Південний і Східний регіон прибуло 93,1 % українців із Польщі або 19796 родин (71839 осіб). Надалі кількість переселенців, що скеровувались за Збруч, у відсотковому відношенні до загальної кількості депортованих постійно зменшувалося [2, с. 91]. До зменшення кількості переселенців у Південному регіоні призводили самовільні виїзди та внутрішня міжобласна і регіональна міграція. Причиною цього була невідповідність місцевої влади дочасного розселення, улаштування та закріплення прибулих, незважаючи на формальну турботу в низці постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У [17, с. 220–221].

Плановість заселення українцями з Польщі різних областей УРСР простежується не тільки в самих планах, а й у різних характерних ситуаціях. Наприклад, у червні 1945 р. ешелон із 56 вагонів з переселенцями, з яких 26 сімей скеровувались у Дніпропетровську область, а 16 сімей у Полтавську, був затриманий на Одещині. Цю ситуацію спричинило прохання Одеського облвиконкому до управління Одеської залізниці щодо вивантаження сімей переселенців на ст. Веселий Кут для розселення у Гросулівському районі області [5, арк. 363], чого зовсім не бажали українські переселенці.

Третій етап "евакуації" тривав упродовж вересня-грудня 1945 р. Використовуючи 3, 8 і 9 дивізії піхоти Війська Польського виселення провадилося із Ліського, Любачівського, Перемишльського та Сяноцького повітів [5, с. 12]. У той же час на теренах Західної України проводилася насильницька депортація польського населення.

Основним регіоном розселення в цей період був Західний. Це зумовлювалося кількома чинниками: по-перше, звільнився значний житловий фонд, залишений виселеними польськими родинками; по-друге, російське населення, розселене в околицях міст й районних центрів, масово мігрувало у великі міста, у яких відбувалася відбудова житла (надання його саме працівникам заводів та фабрик, якими переважно були росіяни), що також збільшило кількість вільного житлового фонду в сільській місцевості; по-третє, транспортні проблеми унеможлилювали перевезення значної кількості переселенців у короткий термін; по-четверте, наростання самовільно

виїжджаючих із Південного та Східного регіонів розселення переселенців довело безперспективність і нераціональне витрачання грошей на облаштування в цих областях. Згідно зі статистичними даними, зміна поглядів владних установ щодо розселення переселенців відбулась восени, а на межі 1945–1946 рр. кількість останніх у Західному регіоні зрівнялася із загальною кількістю Південного і Східного регіонів розселення [3, с. 664].

Для запобігання масовим втечам розселених переселенців, поза Західним регіоном, з 22 жовтня 1945 р. на виконання наказу № 00172 на головних шосейних дорогах органами НКВС організувалася перевірка документів у громадян, що пересувалися в західному напрямку республіки [17, с. 221]. Слід зазначити, що заселення Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської (Хмельницької), Київської та Чернігівської областей українськими переселенцями з Польщі не провадилося. Поодинокі випадки були скоріш винятками, ніж правилом. Якщо подивитися на географію зазначених теренів, то чітко простежується природний територіальний бар'єр між Західним регіоном розселення з одного боку, і Південним та Східним – з іншого. До того ж, задля запобігання самовільному переміщенню переселенців використовувалася колишня польсько-радянська прикордонна лінія з її пропускними пунктами через р. Збруч.

Четвертий етап «евакуації» розпочався 1 січня і закінчився 15 червня 1946 р. Під час нього було переселено найбільшу кількість жителів Закарпаття – більше 250 тисяч. Характеризувала цей етап у порівнянні з іншими максимальною жорстокістю та безоглядністю, з якою провадилося нищення і виселення українських сіл [5, с. 13].

У зазначений період переселення українців здійснювалося лише у Західний регіон розселення, у якому, до того ж, зосереджувалися родини тих, хто самовільно виїхав з інших областей. Останнє підтверджується статистичними даними за 1 вересня 1946 р.: у Західному регіоні розселення знаходилося 77885 сімей, кількістю 309867 осіб; у Південному – 22611 сімей, кількістю 106237 осіб; у Східному – 10033 сім'ї, кількістю 44378; в інших областях – 6 сімей, кількістю 18 осіб [3, с. 898].

Отже, у зв'язку з вимогами воєнного часу, відсутністю статистичної інформації, нестабільними польсько-українськими національно-релігійними взаєминами, транспортними проблемами та іншими причинами, плани розселення українських переселенців із Польщі на терени УРСР упродовж перших двох етапів зазнали значних змін.

У процесі підготовки планів виник новий регіон розселення переселенців, непередбачений на початку, – Східний, який згодом трансформувався у Південний, а його назва перейшла на центрально-східні області УРСР. Останні вводилися як резервні регіони розселення. Однак, незважаючи на попередню тенденцію максимального заселення Південного, а згодом – Східного регіонів розселення, починаючи з осені 1945 р. і до його завершення, переважна кількість переселенців розмістилася на теренах Західного регіону.

Список використаних джерел

1. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В.І. Сергійчук. – Тернопіль: «Тернопіль», 1997. – 440 с. 2. Кіцак В. Депортовані з Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічного пристосування у 1944–1947 рр. / Володимир Кіцак // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2: Депортації 1944–1951. – Львів, 2007. – С. 90–103. 3. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спецслужб / Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України. – Варшава; Київ: В. в. 2000. 4. Угода між Урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. – К., 1944. – 28 с. 5. Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie ukraińców z POLSKI do USRR 1944–1946 / Eugeniusz Misilo. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukrainkie», 1996. – Том 1. Dokumenty 1944–1945. – 1999. – 336 s. 6. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І.Е. Цепенда. – К., 2009. – С. 387. 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк. 236. 8. Буцко О. Україна-Польща: миграционные процессы 40-х годов / О.В. Буцко. – К.: Інститут історії України, НАН України, 1997. – 151 с. 9. Байкеніч Д. Транспортні проблеми під час депортації українців із Польщі в 1944–1946 рр. / Байкеніч Д.В. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009. Жовтень – № 20 (183). – С. 76–84. 10. Щерба Г.І. Геноцид Сталінсько-Берутської політики / Г.І. Щерба // Трибуна. – 1990. – № 11. – 58 с. 11. Сергійчук В.І. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках / В.І. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 1999. – 192 с. 12. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944 – 1996 рр.) (Етносоціол. дослідж.) / Терлюк І. – Львів: Центр Європи, 1997. – 176 с. 13. Державний архів Донецької області. – Ф. Р-2794. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 397. 14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 4959. – Оп. 1. Т. 1. – Спр. 2. – Арк. 158. 15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1470. 16. ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. Т. 1. – Спр. 21. 17. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн.

/ І. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.

Дмитрий Байкенич

**УКРАИНСКИЕ ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ ИЗ ПОЛЬШИ НА ТЕРРИТОРИИ СССР В 1944–1946 ГГ.
ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

В статье рассмотрена география расселения украинских переселенцев из Польши на территории УССР в 1944–1946 гг. Особое внимание автор уделяет причинам географо-статистического планирования и регионам расселения прибывших.

Ключевые слова: украинские переселенцы, Польша, историко-географический аспект, расселение, УССР.

Dmytro Baykynich

**UKRAINIAN MIGRANTS FROM POLAND ON THE TERRITORY OF THE USSR IN 1944–1946
YEARS: HISTORICAL-GEOGRAPHIC ASPECT**

The geography of the settling Ukrainian migrants from Poland on the territory of USSR in 1944–1946 years were examined in the article. The main attention author spare for the reasons of the geography statistical planning of settling.

Key words: Ukrainian migrants, Poland, historical-geography aspects, of the settling, are settling, USSR.

УДК 9 [314.745.25(477)]

Юлія Боднарчук

**МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ УКРАЇНЦІВ, ДЕПОРТОВАНИХ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ У
1944–1946 РР.**

У статті зроблено спробу ретроспективи міграційних процесів депортованих українців. Встановлено причини, хід та тривалість реверсного переселення населення у 1944–1946 рр..

Ключові слова: міграційні процеси, українці, депортація, Польща, 1944–1946 рр.

Трагедія українців у Польщі, що відбулася у середині ХХ ст. відкрилася людству лише на початку 90-х рр. ХХ ст.. Її тлумачення має широку амплітуду поглядів, що здебільшого залежить від національності опонентів. Різнобока інтерпретація вимагає глибокого дослідження, вагомих аргументів для забезпечення тієї чи іншої точки зору. Саме тому питання примусового переселення українців з Польщі у 1944–1946 рр. є актуальним і на сьогодні.

Із огляду на викладене завдання цієї статті – встановити на основі архівних документів причини, хід та тривалість міграційних процесів у середовищі депортованих українців.

Депортоване зі Закерзоння населення, котре розселили в областях УРСР є об'єктом цієї статті.

Предмет статті – сукупність соціально-економічних умов, що спонукали до зворотного переселення депортованих.

Запропонована робота розкриває складову об'ємного суспільно-політичного процесу: депортації українського населення з території Закерзоння у 1944–1946 рр., що стало об'єктом аналізу з боку багатьох науковців. Беззаперечними лідерами у дослідженні окресленої проблеми залишаються дослідники О. Буцко [8], В. Кіцак [17], та багато інших істориків, які здійснили аналітичну ретроспективу історичного розвитку української спільноти на Лемківщині, Холмщині, Підляшші та Надсянні у середині ХХ ст.

На підставі угоди між Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) та урядом УРСР з території колишньої Другої Речі Посполитої розпочалася евакуація корінного населення з етнічних українських теренів. Унаслідок хибно складеного плану розселення, коли враховували потребу в працездатному населенні південних та східних областей УРСР, незважаючи на відсутність житла для їх розміщення, – розпочалася зворотна міграція переселенців. Масова міграція змінила хід депортації, вплинула на соціально-економічний розвиток областей в УРСР, де вони замешкали. Основною метою міграції було прагнення повернутися на попереднє місце проживання або знайти придатне для життя помешкання, сприятливий клімат і звичні умови господарювання.

Формально переселенцям надавали право вибору для розташування у 17 областях УРСР, окрім 50-ти кілометрової прикордонної смуги, що пролягала вздовж Львівської, Волинської, Станіславівської (Івано-Франківська) і Тернопільської областей [1, арк. 43–44]. Питання вибору області розселення, відповідно до змісту угоди, мало принципове значення, оскільки у ній наголошувалося на добровільності при прийнятті рішення про переселення, а отже, й вільному виборі місця проживання. Причини, за яких українці з Польщі потрапляли у східні та південні області УРСР, по суті, спровокували представники з питань евакуації, котрі вели відверто неправдиву агітацію щодо умов праці в колгоспному господарстві, сприятливого клімату, особливих умов проживання СРСР, а виявилось, що розподіл здійснювали відповідно до “спущеного зверху” плану або кількості наданого залізничного транспорту.

Саме явище – укладання плану обмежувало добровільний вибір. Принципом “добровільності” під час переселення нехтували, коли застосовували відверту депортацію за допомогою військових загонів та зброї, також і при розселенні переселенців, коли до вересня 1945 р. згідно з планом перевозили у східні, а з вересня – тільки у західні області УРСР. У наступному це призвело до масових втеч із примусово обраних областей розміщення.

Переселенці, котрих розмістили у східних та південних областях, на власному досвіді пізнавали різницю соціально-економічних умов радянського колгоспного ладу та одноосібного господарювання на основі приватної власності. Зокрема, перевірка стану житлово-побутового влаштування депортованих з боку відповідальних представників виконавчих органів на обласному та республіканському рівнях виявила низку негативних явищ. Так, у звіті від 5 вересня 1946 р. про заходи, що Запорізький КП(б)У й обласний виконком впровадили для повного господарського влаштування родин переселенців, упродовж 7 листопада 1944 – червня 1945 рр. була подана інформація, при аналізі якої встановили, що більшість родин не мали елементарних умов існування і, як наслідок, ці люди змушені були залишати межі області [2, арк. 6–10].

Незадовільні житлово-побутові умови стали основною причиною виїзду депортованих, що спостерігалось в усіх областях східної та південної України. Міністерство державної безпеки СРСР повідомляло про важкий матеріальний та житлово-побутовий стан українських переселенців, які прибули з Польщі, зафіксовані у Кіровоградській, Полтавській, Одеській областях [3, арк. 96–99].

Згідно з постановами уряду, для переселенців, уповноважені представники місцевої влади були зобов’язані з метою будівництва житла виділяти будівельні матеріали. Незважаючи на це, заходи, запланований республіканським урядом, залишалися невиконаними. Про це свідчили дані проведених перевірок у Новгородському районі Кіровоградської області, Великотокмацькому районі Запорізької області. Депортованих зобов’язали самостійно будувати собі житло, але цих робіт так і не розпочали, оскільки районні організації не допомогли у придбанні будівельних матеріалів [3, арк. 96–99]. Ці матеріали, як і зрештою, інші товари у післявоєнний час для сільських мешканців були надзвичайним дефіцитом. А спорудити будинок самотужки у безлісих степах мешканці Карпат не мали змоги.

Таким чином, як свідчили матеріали спецперевірок, основною причиною переїзду переселенців були незадовільні умови їх господарського облаштування і недостатня допомога при будівництві. Адже серед прибулих у 1945 р. переселенців забезпечених будинками у Кіровоградській області було лише 10,5 %, Ворошиловградській – 13,2 %, Дніпропетровській – 25,6 % і т. д. [4, арк. 277].

Матеріальні проблеми спричиняли відчуття соціальної неповноцінності, що руйнувало передумови соціальної адаптації. Так, примусово переселені відчували гостру потребу в одязі та взутті. Внаслідок цього школярі не відвідували шкіл, а дорослі не виходили на роботу. Зокрема, у районах Ворошиловоградської області до школи не ходили більше 36 дітей переселенців, у Балтському і Біляївському районах Одеської області таких дітей було зареєстровано 87. Перевіркою п’яти сільрад Устинівського району Кіровоградської області встановили, що з 630 працездатних переселенців у колгоспах працювали тільки 37 осіб [3, арк. 96–99]. Цей факт дискредитував мету, задля котрої депортованих перевозили як трудові резерви для колгоспів у східні й південні області. Крім того, на тлі загальнообов’язкової колгоспної системи лише 37 сімей мали офіційне джерело прибутків, решта була позбавлена засобів до існування.

Переселенці були змушені використовувати і споживати лише те, що вдалося привезти з Польщі, чого вистачало ненадовго, а придбати будь-які речі чи продукти харчування у післявоєнний час, в умовах карткової системи у містах і повної відсутності товарів на селі, було неможливо. Навіть отримавши гарантовану угодою позичку 5 тис. карбованців (крб.) на господарство, могли купити небагато. Для прикладу у Харкові, Ворошиловграді, Полтаві ціни на продукти споживання коливалися в таких межах: борошно житнє за кілограм – від 42 до 90 крб., борошно пшеничне – від

56 до 115 крб., картопля – від 9 до 60 крб., м'ясо було "продуктом розкоші", ціни на нього коливалися від 500 крб. до 950 крб. за кілограм [5, арк. 22].

Зазначені обставини створили несприятливі умови для адаптаційного періоду депортованих. Залишалось невизначеним джерело прибутку переселенців, що негативно позначилося на життєспроможності таких родин. Долею переселенців фактично ніхто не опікувався, у більшості областей навіть не проводився їх облік, не було контролю за розселенням і благоустроєм. Природно, що у більшості листів, відправлених за кордон, переселенці висловлювали незадоволення своїм становищем [3, арк. 96–99]. У багатьох заявах переселенці бажали повернутися у Польщу. Так, лише від початку переселення до 20 серпня 1945 р. від них в управління з евакуації при РНК УРСР надійшло 295 заяв від 2905 родин. "Закерзонці" хотіли переселитись у західні області УРСР, Білоруську РСР або ж повернутися до Польщі [6, арк. 5–6].

Унаслідок важких матеріально-побутових умов багато переселенців, зібравши рештки майна, у відчаї залишали східні та південні регіони України і переїжджали у західні області – поближче до кордону, щоби при першій нагоді повернутися до Польщі на попереднє місце проживання.

Уряд, прагнучи надати міграційному процесові видимості керованого, видавав постанови та розпорядження, якими прагнув повернути стихійний рух у кероване русло. У зв'язку з цим РНК УРСР і ЦК КП(б)У зобов'язували виконкоми обласних рад і обкоми КП(б)У вжити дієвих заходів щодо припинення самовільних переїздів господарств переселенців у інші райони чи області. Категорично наказували затримувати та повертати на попереднє місце поселення усі родини переселенців, які самовільно переїжджали в інші області. А також, у характерному для тоталітарного режиму стилі, вказували на необхідність "повісти рішучу боротьбу з ворожим і куркульським елементом, розвінчуючи їх антирадянську дію серед широких мас переселенців" [7, арк. 211–214]. Окрім того, враховуючи наявність значної кількості вільних місць у західних областях УРСР, дозволили переїзд окремим сім'ям евакуйованого з Польщі українського населення у кількості 10 тис. осіб понад затверджений план [6, арк. 5–6].

Для припинення самовільних виїздів депортованих, ЦК КП(б)У і РНК УРСР 3 жовтня 1945 р. прийняли постанову "Про невідкладні заходи у господарчому влаштуванні українського населення і роботу серед нього", що мала на меті припинити розвиток причин, що спонукали до реверсної міграції. Наказ Наркомату внутрішніх справ УРСР від 5 жовтня 1945 р. "Про припинення самовільних переїздів евакуйованого з Польщі українського населення" скеровувалася на створення перепон силовими методами для запобігання зворотного переселення, котре невпинно збільшувалося [8, с. 135].

Незважаючи на це, з районів Запорізької області упродовж кінця 1945 – 15 липня 1946 рр. виїхали у західні області України 1700 родин переселенців, Миколаївської – 1500, Кіровоградської – 1160 і т. д. Влада залишалася безсилою у протидії міграційним процесам, тому була змушена проявляти лояльність. РНК УРСР і ЦК КП(б)У 30 березня 1946 р. видали офіційний дозвіл усім переселенцям, які приїхали в область до 1 квітня 1946 р., залишитися для наступного розміщення та проживання, а ті, котрі прибули після зазначеної дати, мали повертатися назад [9, арк. 142].

Унаслідок цього, в деяких західних областях реєстрували скупчення значної кількості переселенців. Наприклад, у Рівненській області самовільно оселилися 1735 сімей. На Тернопільщині таких виявили 2269 родин [10, арк. 2]. Таким чином, управління у справах евакуації не зуміло вчасно проаналізувати і з'ясувати причини, що спричинили масову втечу переселенців з південних та східних областей і, відповідно, застосувати адекватні заходи, щоби їх рух зі сходу на захід не став масовим і стихійним. Унаслідок згаданих подій із 100307 родин, які врахувало управління з евакуації, у західних областях УРСР оселилися 92797 сімей, а до 1948 р. їх кількість збільшилася до 98314 родин (408903 осіб) [11, арк. 20]. Як свідчать дані Міністерства внутрішніх справ, у Дніпропетровській області станом на 15 травня 1947 р. з 5637 родин переселенців залишилося 903, у Сталінській області з розселених у 1945 р. 3044 сімей – 1117, у Кіровоградській із 2812 – 444 [12, с. 345–346].

Провал кампанії щодо переселення українців із Польщі на схід УРСР був очевидним. Республіканському керівництву залишалось тільки констатувати зрив "евакуації" та шукати винних. Незабаром уряд відзначав, що "внаслідок несвоєчасно прийнятих заходів щодо господарського влаштування евакуйованих із Польщі українців, неухважного до них ставлення з боку окремих керівників районів і колгоспів, недостатньої масово роз'яснювальної роботи, а також відсутності боротьби з ворожими і куркульськими елементами, які розповсюджують провокаційні чутки, спрямовані на дискредитацію колгоспного ладу, в Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Одеській областях присутні випадки самовільного переїзду окремих груп евакуйованих господарств у західні й інші області УРСР" [7, арк. 211–214].

Пошуки винних серед політично дезорієнтованих осіб не примусили довго чекати. Так, переселенці І. Дзядов, І. Главач, П. Коник, які у травні 1945 р. прибули у Рівненський район

Ворошиловградської області, були звинувачені у тому, що "робили спробу створити з числа переселенців антирадянську групу з метою нелегального їх повернення в Польщу". За аналогічним звинуваченням був затриманий у західних областях переселенець М. Громчевський, якого засудили до 20 років каторжних робіт [3, арк. 96–99].

Пошук ворогів був характерним для радянської влади, але малоефективним засобом зупинки мігрантів. Тому, враховуючи значну кількість вільних місць у західних областях УРСР і наполегливі клопотання переселенців щодо повернення їх у Польщу, управління з евакуації запропонувало окремим родинам переселенців переїхати зі східних у західні області УРСР понад затверджений план. Це клопотання задовольнили у постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 15 вересня 1945 р. Відповідно до неї у західних областях УРСР дозволили додатково розселити 15 446 родин українців, "евакуйованих" із території Польщі та попередньо розселених на сході УРСР [13, с. 11].

Згідно з архівними даними, серед реверсних мігрантів найбільшу кількість становили представники лемківської етнографічної групи. Поряд із поясненням представників радянської влади щодо передумов повернення, мігранти наводили дещо інші причини цього явища. Найвагоміші серед них – посуха, неврожай і голод; на це вказали 41,1 % мігрантів, про що влада не згадала жодного разу. Наступними були неналежні житлові умови – 27,5 %, несприятливі кліматичні умови і хвороби, пов'язані з ними – 24,3 %, до родичів доїжджали 7,1 %, і лише 0,5 % визнали за причину переїзду небажання працювати у колгоспах [14].

Найнесприятливішим явищем став голод 1946–1947 рр. Зрозуміло, що він уразив найперше новоприбулих поселенців, які внаслідок посухи і втрати врожаю, високих цін на продукти харчування, а подекуди цілковитої їх відсутності були нездатні прогодувати родини. Голод і неналежні житлові умови були, безумовно, вагомим аргументом для зворотного переселення на захід, але значно гірше депортовані переносили голод у поєднанні з незвичними кліматичними умовами та пов'язаними з ним хворобами, що й стало причиною для переселення основної частини лемківської етнографічної групи [15, с. 22]. Отже, потрібно визнати, що наймасовішим реверсний міграційний рух розпочався наприкінці 1945 р. і тривав до 1947 р.

Проте як стверджують дослідники, у зв'язку зі вжитими заходами, на початку 1946 р. кількість самовільних виїздів дещо зменшилася [8, с. 137]. З цим не можна погодитись із огляду на кількість мігрантів, які прибували у цей час, зокрема, на Тернопілля.

Загалом, встановити кількісну динаміку реверсної міграції остаточно неможливо. Лише спогади очевидця тих подій дають уявлення про масовість означеного процесу. Так, редактор Всеслов'янського комітету Н. Філатов, перебуваючи на Тернопільщині, зауважив, що "лише за два дні зустрів на дорогах 14 сімей лемків, які їхали самоплином "на захід" до родини" [12, с. 331]. На Тернопільщину прибували щоденно 10–15 родин.

Контроль на дорогах, арешти валок возів із мігруючими переселенцями, посилювалися під час голоду 1946–1947 рр. Їх повертали на місця попереднього розселення, а вони знову вирушали на захід, у бік втраченої батьківщини. У господарсько-побутовому облаштуванні вони здебільшого були повністю залежними від представників місцевої влади, котрі часто проявляли байдужість, неспроможність, а інколи й корисливість у вирішенні життєво важливих питань. Залишеним напризволяще депортованим доводилося самотужки шукати місце для поселення. Але знайти хоч якесь житло у переповненій такими ж переселенцями Західній Україні наприкінці травня 1946 р. було важко. Для постійного контролю за господарсько-побутовим облаштуванням переселенців, райради й райкоми за кожним населеним пунктом, де вони мешкали, закріплювали відповідальних радянських і партійних працівників. Проте дієвої допомоги від влади вони не отримували. Така ситуація провокувала до зворотної міграції далі на захід.

Реверсна міграція тривала латентно впродовж усього періоду розселення переселенців у західноукраїнських областях. Встановити зі звітних документів точну кількість прибулих і вибулих переселенців неможливо, лише у повідомленнях голів облвиконкомів західних областей зафіксована така тенденція. Зокрема, 11 червня 1946 р. секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький повідомляв секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка про вплив колгоспників зі східних областей УРСР, зазначаючи, що "...за останній час в райони області неорганізовано зі східних областей УРСР і Тернопільської області зокрема прибувають переселенці. Так, у 1946 р. в область прибули зі Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської, Ворошиловоградської областей 946 господарств (3602 особи) і близько 200 сімей із Тернопільської області" [16; с. 494–496]. Голова Дрогобицького облвиконкому скерував у Тернопільський облвиконком аналогічну телеграму з вимогою припинити потік переселенців, які масово йшли з Тернопільської області, створюючи собі й обласному керівництву проблеми [17, арк. 105 зв.].

Надзвичайно сильно ця тенденція проявилася від червня 1946 р. – після припинення прибуття депортованих. Якщо упродовж червня-серпня після припинення розселення, згідно з даними,

офіційними даними спостерігаємо деяке збільшення кількості переселенців, що пояснюється затримкою у підрахунках кількості прибулих, то після серпня кількісна динаміка повільно спадала.

Регресія у кількісній динаміці переселенців спричинена перенасиченістю західноукраїнських областей прибулими з Польщі і постійно мігруючими зі східних областей УРСР переселенцями. Якщо причини, котрі спонукали депортованих на подальшу міграцію із західних областей, були подібними до тих, які постали перед переселенцями східного та південного регіонів, то відрізняло їх те, що із західних йшли не в іншу область у пошуках житла чи родичів, а з метою потрапити в Польщу на попереднє місце проживання.

Бажання максимально наблизитися до районів свого попереднього помешкання штовхало депортованих українців заселяти заборонену 50-ти кілометрову прикордонну смугу в надії перетнути кордон. У листі міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу про спроби українських переселенців нелегальним шляхом повернутися до Польщі зафіксовано, що "...основною причиною рееміграційних настроїв є незабезпеченість їх в місцях розселення, слабка масово-роз'яснювальна робота і провокаційні намови, що переселенці безперешкодно можуть повернутися до Польщі" [12, арк. 344].

Підтвердженням цього були окремі витяги з показів затриманих, які попередньо розселились у Тернопільській області. Так, переселенець М. Бугер засвідчив, що він "...повертався в Польщу з тієї причини, що внаслідок поганого врожаю 1946 р. був не в змозі прокормити сім'ю із 7 осіб", а на звернення до сільради допомогти йому – отримав відмову. Переселенець М. Мудрий із аналогічних причин за порадою представника районної влади разом зі іншими переселенцями виїхав з села Остап'є Скалатського району [12, с. 345].

Здебільшого з відома представників місцевої влади переселенці залишали місця розселення і поверталися на попереднє місце проживання. Значна частина депортованих мала довідки різноманітних радянських органів: "Заготзерно", відділень держбанку, райфінвідділу й інших установ про те, що вони боргів не мають, землею та житлом – не забезпечені. У листі секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу про намагання переселених українців повернутися до Польщі, міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов зазначив, що "...лише за період від 29 квітня до 11 травня 1947 р. прикордонні частини Українського округу затримали 155 родин (666 осіб), які нелегально прагнули повернутися на територію Польщі, з них 526 осіб були з Тернопільської області" [12, с. 342].

Усі затримані на дізнанні засвідчили, що після евакуації з Польщі їх розселили у Тернопільській та інших областях, але внаслідок важкого матеріального становища та відсутності у них житла в містах розселення вирішили самовільно повернутися на попередні місця проживання в Польщу. Прикордонні війська МВС Українського округу упродовж березня-травня 1947 р. лише на одній ділянці округу затримали 271 сім'ю (1044 особи). Вони пересувались у напрямку кордону групами по 5–8 возів із загальною кількістю від 30 до 50 осіб шосейними та польовими дорогами, а також окремими сім'ями, по 2–3 особи залізницею [12, с. 346]. Затриманих, зазвичай, повертали на попереднє місце проживання.

Таким чином, під час депортації українців із Польщі на території УРСР сформувався потужний реверсний потік, котрий змінив хід переселення, виявив на тлі загальної неспроможності радянського уряду створити для переселенців задекларовані в угоді умови, хибність дій щодо примусового їх виселення та розселення. Як наслідок у середовищі переселенців ширився процес міграції. Вже від середини 1945 р. чітко окреслився західний вектор напрямку цього процесу.

Основними причинами реверсного переселення зі східних і південних областей були голод, відсутність житлово-побутових умов та незвичні природно-кліматичні умови. Ці обставини штовхали депортованих на переселення здебільшого у західні області УРСР. Для західноукраїнських областей цей процес став ще одним напрямком формування спільноти переселенців. Переселенці із заходу УРСР прагнули повернутися на місця попереднього проживання в Польщу, або заселяти заборонену для проживання 50-ти кілометрову прикордонну смугу.

Міграція серед переселенців тривала упродовж 1945–1947 рр., коли був остаточно закритий кордон з Польщею на вимогу польської сторони. У межах УРСР масова зміна місць проживання продовжувалася до 1948 р., позаяк заходи влади не призводили до бажаного результату.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 42. – 89 арк.
2. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 25. – 10 арк.
3. Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2606. – 279 арк.
4. Там само. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3816. – 402 арк.
5. Там само. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 39. – 22 арк.
6. Там само. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 10. – 53 арк.
7. Там само. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2627. – 268 арк.
8. Буцко О. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. [Редкол. С. В. Кульчицкий, О. И. Ганжа, Л. И. Гуржий и др.] / Ольга Буцко – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1997. – 274 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.

2605. – 290 арк. 10. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. р-1833. – Оп. 4. – Спр. 83. – 4 арк. 11. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп 1. – Спр. 38. – 61 арк. 12. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / Володимир Сергійчук. – Тернопіль: книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1997. – 439 с. 13. Боднарчук Ю. Житлово-побутові умови розселення на Тернопіллі депортованого з території Польщі українського населення у 1944–1946 роках / Боднарчук Юлія // Формування економічних відносин в умовах становлення ринку. Збірник наукових праць ТДЕУ: Випуск 9. – Тернопіль, 2005. – С. 364–376. 14. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14. 15. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії (1939–1941): Історія українського Центрального Комітету / Володимир Кубійович. – Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. – 664 с. 16. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. / Володимир Сергійчук. – Київ: Видання Української Видавничої Спілки, 1999. – 192 с. 17. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 711. – 128 арк. 17. Кіцак В. Депортовані з Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічного пристосування у 1944–1947 рр. / Володимир Кіцак // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2: Депортації 1944–1951. – Львів, 2007. – С. 90–103.

Юлія Боднарчук

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СРЕДЕ УКРАИНЦЕВ, ДЕПОРТИРОВАННЫХ С ТЕРРИТОРИИ ПОЛЬШИ

В статье сделана попытка ретроспективы миграционных процессов депортированных украинцев. Установлены причины, ход и продолжительность реверсного переселения.

Ключевые слова: депортация украинцев, реверсная миграция, жилищно-бытовые условия.

Julia Bodnarchuk

MIGRATION PROCESSES AMONG UKRAINIAN DEPORTEES FROM POLAND

An attempt retrospective migration Ukrainian deportees. The causes, course and duration of the reverse migration

Key words: deportation of ukrainian, reverse migration, living conditions

УДК 94(477)

Павло Коріненко, Володимир Старка

СХІДНОГАЛИЦЬКИЙ ВЕКТОР ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ У 1920-І РОКИ

У статті аналізується східногалицький вектор внутрішньої політики Польської держави у 1920-і роки, розкриваються її цілі і засоби реалізації, а також неухильне зростання спротиву колонізаційній політиці польської влади з боку українців.

Ключові слова: Східна Галичина, Польща, міжвоєнний період, внутрішня політика, селянство.

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що одним з важливих питань становлення незалежної II Речі Посполитої міжвоєнного періоду є внутрішня політика польських урядів, скерована на посилення держави у всіх сферах соціально-економічного життя. Важливим у цьому контексті є дослідження механізму здійснення внутрішньої політики в Східній Галичині, скерованої на посилення так званого “стану польської присутності”.

Польська держава у 1920 роки була унітарною республікою. У цілому поляки в ній становили більшість населення. На їх долю припадало більш як 2/3 виробництва валового внутрішнього продукту. Разом з тим на окремих територіях Польської держави спостерігалась нерівномірність проживання різних національних меншин. У Східній Галичині що складала 1/3 території Польщі, українців було 5,5 млн, а поляків – 2,2 млн осіб. До того ж абсолютна більшість із них були селянами. Відповідно у польських і українських селян були свої економічні інтереси.

Соціальне становище українських селян, в умовах відсутності власної держави було таким, що вони не могли розраховувати на справедливий і надійний захист з боку Польської держави. Політичне становище також було досить специфічним. Українці опинились в складі Польської держави не за умовами свого вибору, договору. Їх туди “завели” тодішні керманічі країн Західної Європи.

Українські історики постійно проявляли інтерес до політики польської влади щодо українців Східної Галичини, становища українських селян у Польській державі у 20 – 30-і роки ХХ ст., шукали відповіді на багато питань з історії селянства тогочасної Східної Галичини, в тому числі і на те, як вирішувалось земельне питання в умовах спільного проживання на одній території українців і поляків; чи була в українських селян можливість виробляти товарну сільськогосподарську продукцію; дії влади щодо "підправління" демографічної ситуації в Східній Галичині; гальмівні процеси в набутті українськими селянами фахової підготовки, здобутті освіти тощо. Цим та іншим проблемам присвятили свої наукові роботи І.Васюта [4], М.Швагуляк [5], Л.Зашкільняк [6], Н.Коростіль [7], Ю.Сливка [2], С.Лук'яненко [3], І.Зуляк [1], Литвин М. [11], Кугутяк М. [13].

Об'єктом дослідження виступають основну напрямки внутрішньої політики польського уряду стосовно українського населення Східної Галичини.

Предметом дослідження виступає результати реалізації внутрішньополітичних заходів польської влади та їх вплив на економічне, політичне, культурне становище українського населення на означеній території.

Мета дослідження базується на тому, щоб дослідити внутрішню політику польських державних установ у Східній Галичині в окреслений період.

Завдання дослідження полягають у виявленні механізму та особливостях розкриття складного процесу асиміляції українського населення польськими урядовими колами.

У польській історіографії присутня теза про те, що українські селяни в Східній Галичині були менш "культурними", не такими добрими господарями як польські селяни [20, 21]. Якщо в зміст цієї тези вкладали те, що польські селяни на своїх полях, зазвичай, досягали більш високих врожаїв зернових, в кращому стані була належна їм тяглова сила, що, власне, сільське обійстя поляка відрізнялось від обійстя українського селянина, то ця теза, мабуть, є такою, що в цілому відображає реальний стан справ. Хоч і навіть за таких обставин були відхилення "від правил" в той чи інший бік.

Показником господарювання, заможності, "культурності" в східно-галицькому селі, як і в будь-якому іншому, було те, скільки землі, яка була основним показником багатства і якої вона була родючості, мало конкретне господарство. Саме від цього залежала можливість налагодження стійкої сівозміни, кількість і якість утримуваної тягової сили. Немалу роль відігравало і те: була чи не була підтримки селянського господарства з боку владних структур. Ці чинники були сприятливими, визначальними в результативності господарювання поляків, в кінцевому рахунку засвідчували рівень їх "культури".

До речі, навіть на побутовому рівні щодо облаштування селянського двору, розміщення господарських споруд, кількість та відстань між ними, були вони "кам'яниціами" чи із глини – це також впливало на "культуру" селянського життя. У багатьох випадках польські обійстя були в більш добротному, привабливому стані. І це мало місце не тому, що польські селяни були більш "культурними", а тому, що український селянин, маючи обмаль землі, при облаштуванні свого обійстя враховував кожен сотик землі аби його максимально використати на потреби вирощування сільгоспкультур. Спільним було те, що вони з повною віддачею сил працювали на землі і намагались отримати від неї найбільшу віддачу.

80 % українських селян Східної Галичини займались сільським господарством, тому-то їх історія – це власне історія цілого краю. Приблизно таким же був рівень зайнятих в сільському господарстві і польських селян. В Польській державі існувало право приватної власності на землю, але розподіл землі між польськими і українськими селянами був нерівномірний. Серед великих землевласників українців в Тернопільському воєводстві було 0,7 %, Львівському – 0,9 %, Станіславівському – 1,2 %. На 1921 р. в Східній Галичині уже було зколонізовано осадниками 23 % всього земельного фонду [1, с. 48–49].

Земельна реформа, що фактично стала перманентною, проводилась в Польщі ще з 1919 року і здійснювалась польською владою таким чином, щоб зберегти польські великі поміщицькі господарства, правда при частковому обмеженні їх земельних володінь. Однак ті землі, що в ході парцеляції вивільнялися, за вимогами влади мали бути перерозподілені таким чином, щоб вони дістались польським, а не українським селянам, тобто належало передати їх "із польських рук в польські руки".

Відповідно до цього стратегічного завдання польська влада визначала засоби його реалізації. Найпершим, і як це здавалось тодішнім польським можновладцям, в досить сприятливих умовах повоєнного часу мав здійснюватись курс на анексію Східної Галичини шляхом колонізації, тобто мало відбуватись масштабне переселення поляків із західних і центральних воєводств у воєводства Східної Галичини: Львівське, Станіславівське, Тернопільське.

Польська влада не враховувала тієї обставини, що реальними претендентами на землі в Східній Галичині, що підлягали парцеляції, були тутешні українські і польські селяни. Уже ця

обставина робила неминучим шлях до конфліктів між українськими і польськими селянами з одного боку, і колоністами – з другого.

У ролі колоністів передусім виступали колишні військові польської армії. Польська влада таким чином намагалась, з одного боку, віддячити їм за здобуту перемогу у війні над Українською Галицькою армією, а з іншого – враховуючи їх досвід, високий рівень організації і дисциплінованості, економічний інтерес, який вони мали набути в Східній Галичині, розраховувала на те, що вони повинні стати додатковим чинником морально-психологічного тиску на галицьке селянство, стримувати його протестні дії і, якщо потрібно буде, брати участь у покаранні українських селян. У майбутньому при потребі вони могли, за дорученням влади, виконувати і більш конкретні завдання щодо підтримання в Східній Галичині порядку і спокою.

Польська влада не могла не усвідомлювати того, що в багатьох українських селян було негативне ставлення до ветеранів польської армії. Мабуть, подібна ситуація була і у багатьох польських військових колоністів. Тому уже ця обставина як би передбачала неминучість у взаєминах певної напруги. Отже, в результаті цілеспрямованої внутрішньої політики влади становище в Східній Галичині ставало досить вибухонебезпечним, через будь-який привід могло перерости у широкий конфлікт.

З усієї кількості земель, виділених владою для парцеляції, 80 % були призначені для осадників [2, с.226]. У результаті чого частка землі у Східній Галичині, що опинилася у руках поляків, не зменшилась. Впродовж 1919 – 1928 рр. у Східній Галичині було створено 27,2 тис. господарств осадників, які володіли більш ніж 600 тис. га землі.

У ході аграрної реформи українське селянство не збільшило кількість землі, залишалось малоземельним, тобто 80 % із них володіли до 2 га землі. Вони звинувачували у такій несправедливості польську владу. Конфлікт, що мав місце ще під час польсько-української війни 1918 – 1919 рр, передбачав ліквідацію новопосталою польською державою української державності у Східній Галичині, у повоєнні роки в реалізації владою політики осадництва переріс (при цілеспрямованій політиці польської влади) у конфлікт українців з польськими осадниками, підґрунтям якого залишалась проблема відродження Української держави, більш справедливого вирішення земельного питання, а на його основі покращення матеріального становища українського селянства Східної Галичини.

Попри антиукраїнський вектор внутрішньої політики у Східній Галичині польська влада не досягла своєї мети. У повсякденному житті у тих місцях, у яких компактно проживали українці і поляки, наперекір владі, відбувались зовсім інші процеси. Вони шукали шляхів для співпраці, їх життєвий досвід підказував, що можна і потрібно у стосунках проявляти толерантність. Передусім це стосувалося релігії і спільних шлюбів представників двох народів.

Релігійне життя у селах і містах Східної Галичини ґрунтувалось на певних морально-етичних нормах. Українці в переважній більшості належали до греко-католицької і православної конфесій. Поляки належали до католицької конфесії. Українці і поляки, будучи цивілізованими європейськими народами, намагались не допускати зневаги один до одного на релігійному ґрунті.

Українці греко-католики і православні могли відвідувати костел, особливо на великі релігійні свята, бути присутніми на похоронах померлих своїх рідних, чи близьких їм людей. Так само поступали поляки. Скрите протистояння в селах, містах мало місце між служителями костелу і церкви. Одні намагались утримати своїх прихожан, інші – перетягти до себе.

Католицька релігія була в Польщі державною, тому-то належні до костелу громади були в кращому стані щодо будівництва, утримання костелу. Для українців греко-католиків і православних вирішувати ці завдання було складніше. Особливо багато проблем було з виділенням (купівлею) землі під будівництво церкви, не вистачало коштів на ці потреби. У багатьох випадках меценатами в цій справі виступали українці, що емігрували до Америки. Вони надсилали грошові пожертви громаді свого села на придбання землі на спорудження церкви та її облаштування.

Не могла досягти польська влада бажаного результату у внутрішній політиці на території Східної Галичини і тому, що часто укладались шлюби між поляками і українцями. Хоч і цей процес був досить складним. Справа у тому, що в тогочасних умовах основною ознакою багатства чи бідності на селі була земля, вірніше її кількість у сільській родині. Попри почуття кохання, яке виникало між українською і польською молоддю, їх батьки при вирішенні питання про укладання шлюбу враховували "земельний фактор". Більше шансів отримати батьківське благословення на шлюб мали ті сини та дочки, батьки яких мали подарувати новоствореній сім'ї більшу частку землі. Ця ж обставина впливала на будівництво польсько-української, чи то українсько-польської сім'ї. Попри те, що вони та їхні родини ставали родичами і це вимагало певної етичної поведінки з боку обох родин, всежтаки більш заможна родина, а це, зазвичай, була польська, часто демонструвала свою зверхність над українськими, не такими багатими родичами.

Діти, що народжувались у спільному українсько-польському шлюбі, в костелі записувались католиками. Їм, зазвичай, давали польські імена і таким чином вони ставали поляками. Власне, у більшості випадків спротиву з боку українського батька чи матері такій практиці не було, адже це давало можливість їхній дитині долучитися до "панів", вони сподівались, що їхній дитині буде хоч трохи легше прожити своє життя.

Польська влада, маючи на меті здійснити прискорену анексію Східної Галичини, припустилась до різних утисків щодо галицького селянства. Зокрема, у Тернопільському воєводстві українським селянам забороняли сіяти тютюн, що був доволі ліквідною культурою. Крім того, утиски, обмеження, визискування мали місце у податковій системі. Досить обтяжливим для українських селян був поземельний податок. Він сягав 10 % усіх видатків селян. Державні збори – 25 % усіх витрат. Шарварки – примусова повинність на будівництво і ремонт доріг, регуляції рік, меліорації полів тощо забирали у селян до 50 днів щорічно [3, с.232].

На придбання такої монопольної продукції як цукор, гас, тютюн ціни були дуже високими. Польська держава мала єдину податкову систему, єдині ціни для усіх громадян. Але, оскільки українські селяни в Східній Галичині страждали від малоземелля і відповідно не могли отримувати рівнозначні прибутки з польськими селянами, які мали значно більші площі земель, то купівля, скажімо, гасу, цукру чи тютюну для українських селян була проблемою. Вони часто себе просто обмежували, або ж і зовсім не споживали продуктів першої необхідності.

Східногалицькі селяни шукали виходу із тієї ситуації. Вони ставали заробітчанами-сезонниками у господарствах польських поміщиків і заможних селян, і таких було понад 360 тис., емігрували за кордон. Уже на 1931 р. 571 тис. або 8,5 % українських селян емігрували за межі Східної Галичини [4, с. 232].

Економічний стан східногалицького селянства в результаті цілеспрямованої політики польської влади призвів до загрозливого становища фізичного здоров'я населення. У 1936 р. ¼ обстежених лікарями галичан хворіли на туберкульоз, у Львівському воєводстві 70 % селян були вражені цією хворобою [5, с. 280].

Ще одним шляхом, з допомогою якого галицькі селяни намагались здолати антиукраїнський вектор в політиці польської влади ставали кооперативи. Вони організовувались повсюдно і діяли у самих різних сферах: торгівлі, виробництві, сфері послуг тощо. Саме тоді сформувався гасло: "Свій до свого – по своє", що свідчило про намагання українців підтримати один одного, оскільки розраховувати на підтримку з боку польської влади було марною справою. Можемо констатувати, що попри усі труднощі: як-то конкуренція з польськими кооперативами, обмаль оборотних коштів, фахівців цієї справи, всежтаки чисельність українських кооперативів неухильно зростала. У 1921 р. їх було 300, а у 1939 р. – 4000 [6, с. 39].

Українці Східної Галичини вдавались і до відкритого протесту проти антиукраїнської політики польської влади. Перші кроки в спротиві галицьких українців польській владі були зроблені на політичному рівні одразу ж після поразки в польсько-українській війні. Уряд ЗУНР в екзилі не визнавав права Польщі на анексію Східної Галичини. У 1920 р. учасники державного будівництва ЗУНР покинули територію Польщі і емігрували до Чехо-Словаччини. У 1923 р. українські селяни на мітингах засуджували ухвалу Ради послів про анексію Східної Галичини як незаконний акт.

Саме під впливом цих поступок з боку галицьких політиків, польська влада з середини 1920-х років, можливо з тактичних міркувань, дещо пом'якшила свою політику відносно Східної Галичини, на рівні політичних заяв. Однак, коли у 1928 р. галицькі українці здійснили масові протестні акції з нагоди 10-ї річниці ЗУНР, польська влада відкрито відмовилась від попередніх заяв і взяла курс на "умиротворення" галицьких селян шляхом насилля і терору.

Безпосереднім приводом до пацифікації у 1930 р. стала хвиля пожеж у господарствах польських поміщиків, колоністів та осадників. Влітку 1930 р. вони прокотилися повітами Львівського, Тернопільського воєводств. Деякі історики вважали дії влади як контрзахід [7, с. 162]. На наш погляд, підпали та інші акти непокори були контрзаходом українців проти дій польської влади. Винуватцями саботажних акцій з боку українців було не українське селянство, а польська влада, здійснюючи антиукраїнську політику. Під час одного з рейдів, до в'язниці в м. Бережани польська поліція доставила 450 важко побитих та закритих людей. У селі Курівці Тернопільського повіту польські поліцаї наказували кричати "Хай живе Пилсудський!" Хто кричав не досить голосно, того жорстоко били. У ході пацифікації особливо жорстоко знищувались пам'ятки української історії та культури. 30 вересня 1930 р. польські карателі за допомогою динаміту висадили в повітря пам'ятки УСС у м. Микулинці [8, с. 163–164].

З іншого боку, польські громадські організації шовіністичного спрямування долучались до "санаційних" заходів влади, вчиняли диверсії щодо українських кооперативів, "Просвіти". Влітку 1930 р. каральні дії спецпідрозділів, створених владою, набули масового характеру. Вони були

здійснені у селах Девятчанках, Вербиці Бібрського повіту, Старому та Новому Ярчеві та Підберезцях Львівського повіту. Сільські громади обкладались контрибуцією, жовніри здійснювали обшуки в будинках селян, побиття багатьох з них, погроми в читальнях були практично повсюдно. На завершення "паціфікаційної кампанії" були арешти "підозрілих осіб". Це було не що інше як політичний терор [8, с. 164].

Звинувачення в антипольській діяльності окремих осіб, товариств ставали підґрунтям для судових процесів, закриття українських організацій. Саме в руслі цієї політики слід розглядати ліквідацію у 1930 р. 28 осередків спортивно-пожежного товариства "Луг", 21 – гімнастичного товариства "Сокіл", 21 філій "Просвіти" та ін. Чимало українських організацій не витримували погроз з боку влади і заявляли про свої саморозпуски. Усе це робилося для того, щоб повністю зламати опір українського населення асиміляційним зусиллям.

Принагідно відзначимо, що польська влада продумала час початку "паціфікації". Адже саме в 1930 р. мали відбутися вибори до сейму. Влада дуже хотіла мати бажаний для себе депутатський корпус. Отож українці мали цьому сприяти, а для цього їх потрібно було залякати, втихомирити. З цієї ж метою проводилася акція проти УНДО, яка призвела практично до припинення її діяльності.

Наслідки "паціфікації" були протилежними тим, на які розраховувала польська влада. "Паціфікація" не призвела до покори українців, а навпаки ще більше посилила готовність українців до боротьби за відродження своєї держави.

Таким чином, польська влада одразу ж після здобуття військової перемоги над Українською Галицькою армією і особливо після надання Лігою Націй права на приєднання Східної Галичини до її території, чітко визначила свою політику відносно до цього краю. Вона спрямовувалася на прискорену анексію, у ході якої мала відбутися асиміляція українців, викорінення із їх пам'яті історичного минулого. Цій же меті мала слугувати розгорнута масштабна колонізація території Східної Галичини, обмеження українських селян у придбанні землі, доступу до освіти, утиски у створенні та діяльності громадських і політичних організацій, кооперативів тощо.

Політична еліта Східної Галичини, селянство таким діям польської влади чинили спротив, хоча у 1920-ті роки він ще не набув масових і організованих форм. Отже, вибудований польською владою ще на початку 1920-х років східногалицький вектор внутрішньої політики, стержнем якого було посилення контролю за українським суспільством як економічними так і іншими репресивними методами не витримує випробувань часом.

Список використаних джерел

1. Зуляк І. Особливості польської політики на західноукраїнських землях (1919–1939) / Іван Зуляк // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 3. – Тернопіль, 2002. – С. 39–47.
2. Сливка Ю.Ю., Панфілова Т.О. Селянство західноукраїнських земель міжвоєнного періоду // Історія українського селянства. – Т.2. – К., 2006.
3. Лук'яненко С. Українське питання в національній політиці Польщі 1921–1939 рр. / Світлана Лук'яненко // Наукові записки ТДПУ ім.В.Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 3. – Тернопіль, 2003 – С. 158–162.
4. Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939) / Васюта І.К. – Львів: Вид. при Львівському держуніверситеті. – Видавниче об'єднання "Вища школа", 1978 – 245 с.
5. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація на Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. / Швагуляк М. // Записки НТШ. – Т. 222. – Львів, 1991.
6. Зашкільняк Л. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів / Зашкільняк Л., Крикун М. – Львів, 2002. – 555 с.
7. Коростіль Н. Польська влада і українські аграрії Східної Галичини міжвоєнної доби / Коростіль Н. // Наукові записки ТНПУ ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 3. – Тернопіль, 2009. – С. 106–113.
8. Шміга О. Особливості еволюції соціально-економічної структури західноукраїнського села в 20–30-і роки ХХ ст. / Шміга О. // Наукові записки ТДПУ ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 2. – Тернопіль, 2002. – С. 48–49.
9. Історія українського селянства. – К., 2006. – Т. 2. – 660 с.
10. Лановик Б. Паціфікація 1930 р. на Тернопільщині як прояв антиукраїнської політики польських властей / Лановик Б., Матейко Р., Совінська Н. // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 3. – Тернопіль. – 2003. – С. 162–167.
11. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів: Каменяр, 1991. – 200 с.
12. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавничі фірма "ОЛІП", 1995. – 368 с.
13. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
14. Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939 / С. П. Качараба. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 416 с.
15. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов.– К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
16. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с.
17. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України / З. Баран // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львівський державний університет ім. І.Франка, 1998. – Вип. 33. – С. 146–153.
18. Madajczyk Cz. Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939) / Cz. Madajczyk. – Warszawa, 1956.
19. Studnicki W. W sprawie osadnictwa żołnierskiego na

ziemiach wschodnich / W. Studnicki. – Warszawa (bez roku wyd.).

Павел Кориненко, Владимир Старка

ВОСТОЧНОГАЛИЦЬКИЙ ВЕКТОР ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИКИ ПОЛЬШИ В 1920-БЕ ГОДЫ

В статье анализируется Восточногалицкий вектор внутренней политики Польского государства в 1920-ые годы, раскрываются ее цели и средства реализации, а также неуклонный рост сопротивления колониаторской политике польской власти, со стороны украинцев.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Польша, междувоенный период, внутренняя политика, крестьянство.

Pavlo Korinenko, Volodymyr Starka

WESTINGALICKIY VECTOR OF DOMESTIC POLICY OF POLAND IN 1920TH

In the article Westingalickiy is analysed vector of domestic policy of the Polish state in 1920 th, open up it aims and facilities of realization, and also steady growth of resistance the colonialist policy of Polish power, from the side of Ukrainians.

Key words: East Galychina, Poland, interwar period, domestic policy, peasantry.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

УЧАСТЬ АГЕНТУРИ НКВС У ПІДГОТОВЦІ І ПРОВЕДЕННІ ЛЬВІВСЬКОГО СОБОРУ 1946 Р.

У статті йдеться про участь агентури НКВС у підготовці і проведенні Львівського собору 1946 р., що призвів до насильницької ліквідації греко-католицької церкви у Західній Україні. Вперше використано архівні матеріали, що перебували до останнього часу під грифом "цілком таємно", що свідчать про надзвичайно активний вплив органів НКВС СРСР як на прийняття ухвал собору, так і підготовчу роботу, розширення мережі агентури, що залучалася владою до виконання секретних директив радянської влади зі знищення греко-католицької церкви.

Ключові слова: Західна Україна, греко-католицька церква, Львівський собор, органи НКВС, агентурна мережа.

Досліджувана нами проблема є надзвичайно актуальною і необхідною для сучасного розуміння й осмислення тогочасних складних як соціальних потрясінь, так і релігійних процесів, що відбувалися упродовж січня-березня 1946 р., напередодні підготовки до проведення Львівського собору.

Суттєву роль у підготовчому процесі до Львівського собору відіграли саме органи УНКВС у Львівській, Тернопільській, Станіславській та Дрогобицькій областях, що свої агресивні наміри узгоджували безпосередньо з вищим керівництвом НКВС СРСР, на які покладалися завдання з вербування агентів, представників греко-католицької церкви як парафіяльного, так і монашого духовенства з метою пришвидшення "возз'єднання" з православною церквою.

Греко-католицька церква одна з перших відчула на собі негативний тоталітарний вплив радянської і сталінської диктаторської системи з метою ліквідації її самобутності, насильницького прилучення до лона православ'я. Керуючись вказівками радянських владних структур, органи УНКВС вербували агентуру з числа греко-католицького духовенства, охопивши розгалуженою мережею агентурно-оперативної роботи церковні структури, нагнітаючи страх, проводячи арешти, допити і катування, використовуючи різноманітні методи фізичного й психологічного впливу.

Власне досліджувана проблематика характеризується новизною, виходячи з декількох аспектів. По-перше, архівні документи і матеріали, використані автором наукової публікації, аналізуються і вводяться до наукового обігу вперше; по-друге, вивчені архівні справи дають змогу оцінити тотальний вплив насильницьких дій органів УНКВС у Львівській, Тернопільській, Станіславській та Дрогобицькій областях; по-третє, охарактеризовано моральну шкоду, завдану не лише греко-католицькій церкві в цілому, але й її конкретним представникам зокрема; по-четверте, насильницька радянська вказівка вказаних областей призвела до негативного сприйняття образу православної церкви власне через її співпрацю з радянською владою.

Мета статті – дослідити участь агентури НКВС у підготовці і проведенні Львівського собору 1946 р.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом секретних документів УНКВС у Львівській, Тернопільській, Станиславівській та Дрогобицькій областях, характеристикою механізму дій влади щодо вербування агентів, методами впливу на громадськість, використанням адміністративного тиску тоталітарної держави у боротьбі з греко-католицькою церквою.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні, національно-культурні, релігійні процеси, що відбувалися у Львівській, Тернопільській, Станиславівській та Дрогобицькій областях і пов'язані з підготовкою і проведенням Львівського собору.

Предмет дослідження – аналіз участі агентури НКВС у підготовці і проведенні Львівського собору 1946 р.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби Безпеки України.

Хронологічні рамки статті охоплюють діяльність органів УНКВС у Львівській, Тернопільській, Станиславівській та Дрогобицькій областях упродовж січня-березня 1946 р., напередодні проведення Львівського собору, що призвів до насильницької ліквідації греко-католицької церкви на вказаній території.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усіх аспектів підготовки Львівського собору 1946 р. Однак її автор вважав за необхідне зосередити увагу саме на зазначеній проблематиці, дослідити механізм репресивних дій у насильницькій ліквідації греко-католицької церкви органами НКВС у Львівській, Тернопільській, Станиславівській та Дрогобицькій областях.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, негативний вплив сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнську інтелігенцію розкрито у монографічному дослідженні О.Рубльова і Ю.Черченка [1]. Важливою у розширенні документальної бази репресивно-каральної системи служить дослідження І.Біласа [2]. У праці Б.Яроша з позицій історико-політологічного підходу проаналізовано становище, вплив і наслідки тоталітарного режиму на західноукраїнських землях у 30–50-ті рр. XX ст. [3].

Дослідженню офіційної ліквідації греко-католицької церкви присвячено монографію Б.Боцюрківа [4]. Історико-правові аспекти діяльності військ НКВС (МВС) в Україні упродовж 1939–1953 рр. вивчав О.Калюк [5].

Знаним внеском у розвиток джерельної бази дослідження є двотомник «Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946). Документи органів державної безпеки» [6].

Вплив тоталітарної системи на розвиток українського села дослідив О.Малаярчук [7]. Діяльність органів міліції Станиславівської області у 1939–1946 рр. досліджував В.Ковалик [8]. Використовуючи документальну базу архівів українських і польських спеціальних служб, І.Льошин аналізував антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939–1941 рр. [9].

Аналізуючи історіографічні праці й джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Внаслідок проведеної роботи органами НКВС СРСР з ліквідації греко-католицької церкви у Західній Україні і її насильницького «возз'єднання» з Російською православною церквою на 1 січня 1946 р. нараховувалося 1149 осіб духовного стану [10, арк. 76 зв], які погоджувалися на перехід у лоно православ'я. З них 1 генеральний вікарій, 76 деканів, 892 священники, 17 дияконів, 160 дяків, 3 монахи [10, арк. 77]. На 1 березня 1946 р. їхня кількість складала 1238 осіб, з них 1 генеральний вікарій, 98 деканів, 922 священники, 17 дияконів, 5 монахів, 195 дяків [15, арк. 244 зв].

В результаті боротьби з ворожим більшовицькій владі греко-католицьким духовенством, що проводило активну антирадянську підривну діяльність проти насильницького «возз'єднання» з православ'ям, згідно з архівними даними, на початок січня 1946 р., заарештовано з числа духовенства і членів ОУН, пов'язаних з ними – 262 особи, з них 1 митрополита, 4 єпископів, 163 священники, 11 настоятелів монастирів, 6 дияконів, 9 студентів духовної академії, 23 монахи, 20 членів ОУН, пов'язаних з церквою і 25 мирян [10, арк. 77].

Незважаючи на активні дії органів влади у якнайшвидшому вирішенні цього питання, органи НКВС намагалися заручитися підтримкою розгалуженої мережі агентури. Активного впливу з їх боку зазнали 388 осіб, з них 20 осіб вважалися завербованими агентами іноземних розвідок, 190 членів ОУН, 84 їх помічників, 94 – різноманітний антирадянський елемент [10, арк. 77].

Основне завдання органів НКВС СРСР полягало у вербуванні авторитетної агентури як серед прихильників «возз'єднання», так і противників-опозиціонерів. Виходячи з цього проводилась значна робота з морального впливу на чернечі ордени, закриття монастирів, виявлення зв'язків греко-католицького духовенства з націоналістичним підпіллям [11, арк. 254].

Ліквідація греко-католицької церкви у Львівській, Станиславівській, Дрогобицькій та Тернопільській областях у секретних донесеннях НКВС іменувалася як агентурна справа "Фініс" [12, арк. 223–253].

Після звільнення західних областей від німецької окупації, греко-католицьке духовенство продовжувало займати антирадянську позицію, що й послужило, на думку органів НКВС, основною причиною її ліквідації. Втілюючи цей план у життя, у квітні 1945 р. в обласних газетах Львова, Тернополя, Станиславова, Дрогобича і центральній "Правда України", за ініціативи НКВС УРСР, проти греко-католицької церкви надруковано статтю під назвою "З хрестом або з ножом", що відіграла значну роль в процесі ліквідації церкви [12, арк. 225].

Підготувавши таким чином громадську думку, радянська влада провела арешти вищого керівництва церкви, створивши сприятливі передумови для того, щоб ліквідувати унію з Римом і "возз'єднати" її з православною церквою [12, арк. 225].

30 травня 1945 р. утворено "Центральну Ініціативну групу по возз'єднанню греко-католицької церкви з руською православною церквою" [12, арк. 225]. До її складу увійшли авторитетні духовні особи: від Львівської єпархії, – доктор Гавриїл Костельник, від Дрогобицької єпархії, – генеральний вікарій, доктор Михайло Мельник, представник Станиславівської єпархії – Антон Пельвецький [12, арк. 226].

Утворивши Центральну ініціативну групу (далі – ЦІГ), органи НКВС вивчивши і проаналізувавши ситуацію зрозуміли, що лише об'єднавши навколо неї усе духовенство, можна швидко ліквідувати греко-католицьку церкву в цілому, а не кожну парафію зокрема [12, арк. 226].

З метою юридичної легалізації ЦІГ, її члени, за вказівкою органів НКВС, звернулися до уряду УРСР і попросили визнати їх діяльність як тимчасового церковно-адміністративного органу [12, арк. 227]. Власне з організацією і визнанням ЦІГ радянською владою й розпочалася агентурно-оперативна робота, що охоплювала таких п'ять основних напрямків [12, арк. 228].

По-перше, створення в УНКВС західних областей достатнього за чисельністю і перевіреного агентурного апарату, здатного не лише викривати антирадянські елементи, але й агентів іноземних розвідок і Ватикану серед греко-католицького духовенства, виконувати функції з ліквідації церкви. По-друге, проводити репресії серед агентів німецької та інших розвідок, членів ОУН з числа духовенства, а також елементів, що проводили антирадянську діяльність і виступали проти православ'я. По-третє, сприяти ЦІГ у возз'єднанні греко-католицької церкви з православною. По-четверте, проводити агентурну роботу серед духовенства та віруючих окремих парафій за перехід у православ'я, оминувши діяльність ЦІГ. По-п'яте, активізувати діяльність православних парафій у західних областях України, скеровану на захоплення греко-католицьких парафій і їх подальшу ліквідацію [12, арк. 228].

Розширюючи вплив ЦІГ, її представниками Г.Костельником, А.Пельвецьким і М.Мельником проводилася низка нарад греко-католицького духовенства, що відбувалася у деканатах Станиславівської єпархії [11, арк. 254, 255]. В основному засідання зі священниками у деканатах проходили відносно спокійно, однак в окремих випадках їх зривали окремі священники, рішуче виступаючи проти "возз'єднання" з православ'ям. Так, на куцовому засіданні Долинського, Перегинського і Болахівського деканатів Станиславівської єпархії, після виступу Г.Костельника, священник Дурбак Роман Теофілович запропонував, до прийняття ухвали про "возз'єднання", порадитись з парафіянами [11, арк. 255].

Декан Чорняга Михайло Прокопович наголошував на тому, що спілкуючись з парафіянами з приводу цього питання, деякі з них йому відповідати так: "Ви наш пастир і робіть так як дозволяє Вам Ваша християнська совість, а ми Вас підтримаємо" [11, арк. 255]. Як наслідок, практично усі присутні священники, за винятком одного, підписали заяву про "возз'єднання" з православною церквою.

На зібранні священників міста Калуш Станиславівської єпархії після виступу Г.Костельника, розпочалася дискусія з догматичних питань, після завершення якої священники Силінський, Підлісецький та інші різко осудили духовних осіб – зрадників Риму, які приєдналися до ЦІГ [11, арк. 255]. В результаті чого із 20 духовних осіб, присутніх на зібранні, лише 5 заявили про перехід у православ'я [11, арк. 255].

Як вважав НКВС, згідно з агентурними даними, що ними володіли також Г.Костельник і А.Пельвецький, між присутнім на зібранні кліром була проведена серйозна підготовча роботи зі зриву "возз'єднання" греко-католицької церкви з православною священником с. Брошів Перегинського району Станиславівської області, Сав'яком Ярославом, активним українським націоналістом, що підтримував зв'язок із загонами УПА [11, арк. 255].

Внаслідок заходів, скерованих на розширення впливу ЦІГ на 1 лютого 1946 р. погодилися на "возз'єднання" з православною церквою 1 генеральний вікарій, 77 деканів, 902 священники, 17 дияконів, 3 монахи, 195 дяків [11, арк. 255–256]. За нашими підрахунками, буквально за один місяць

кількість прихильників єднання з православною церквою зроста на 46 служителів культу і досягла 1195 осіб. В основному за рахунок 1 декана, 10 священників, 35 дяків.

Намагаючись заручитися прихильниками "возз'єднання" з православною церквою, органи НКВС сприяли тому, що практично в усіх західноукраїнських єпархіях греко-католицької церкви було призначено 91 декана з числа прихильників "возз'єднання" з православною церквою. Більшість з них перебувала на цих посадах попередньо, однак для скріплення їх зв'язку з ЦІГ, остання призначала їх уже від свого імені. Одночасно з проведенням агентурної роботи серед греко-католицького духовенства активно пропагувались нововідкриті православні храми єпископом Макарієм [11, арк. 256].

Радянська влада і органи НКВС, що звичайно, суперечило їхній ідеології, нав'язували думку про урочистість православного богослужіння, наголошували на тому, що саме це і є основною причиною зацікавлення греко-католиків єднанням з православ'ям. Як наслідок, щире захоплення православною вірою і сприяло збільшенню нововідкритих храмів [11, арк. 257]. Зрозуміло, що це було не так, однак для того, щоб виправдати свої насильницькі методи, пов'язані зі знищенням греко-католицької церкви, органи НКВС лицемірно спекулювали на релігійних почуттях віруючих.

Агентура доносила органам НКВС інформацію про настрої серед місцевого населення з приводу урочистості православного богослужіння і появи нововідкритих церков. Так, робітник газової станції м. Дрогобич Захарко заявляв про те, що "... дуже мені подобається служба в православній церкві, це не те, що колишні наші василіани як-небудь відслужать, тільки, щоб гроші зібрати" [11, арк. 257].

Жителі сіл Михайловичі і Нагуєвичі Дрогобицького району, які відвідали православну службу у нововідкритій церкві районного центру, звертались до православного священика цієї парафії відслужити відправу і у них. Позитивне ставлення більшості віруючих греко-католиків до православ'я знайшло своє підтвердження під час релігійних святкувань Хрещення Господнього і проведення спільної відправи єпископа Макарія і греко-католицьких священників у м. Львові за участі майже 10 тис. мирян [11, арк. 257].

Після проведення богослужінь і освячення води, єпископ Макарій зауважував, що місцеве населення доволі позитивно оцінювало дії радянської влади щодо релігії, критикувало тих, хто поширював слухи нібито комуністичний уряд переслідував церкву. Варто відзначити і той факт, що коли єпископ Макарій завершив богослужіння і повертався до храму, багато віруючих підходили до нього, просили благословення й цілували йому руку і ризу [11, арк. 257].

Незважаючи на значну пропагандистську роботу, що проводилась серед греко-католицького духовенства, ситуація, пов'язана з переходом на православ'я, була доволі непростою, позаяк не усі греко-католицькі священники погоджувалися з діями ЦІГ. Наприклад, Макаревич, священник с. Рапнево Львівської області, проводив активну роботу, намагався протидіяти тим духовним особам, які агітували за перехід у православ'я. З метою припинення його підривної діяльності, органи УНКВС Львівської області скерували до вказаного населеного пункту агента Григор'єва, котрий після розмов з місцевими селянами, заручився їх підтримкою і зібрав підписи на заяві до єпископа Макарія з проханням скерувати у село православного священика [11, арк. 256].

Однак з-за відсутності у єпископа вільного православного священика, агент Григор'єв вдруге прибувши у село, запросив православного священика з сусіднього села Петришина, який відслужив там службу і яким місцеве населення залишилось задоволене. Звичайно, що дізнавшись про прихід на парафію православного священика, якого підтримували жителі села, Макаревич виїхав у невідомому напрямку [11, арк. 256].

Аналогічні дії проводились агентом Григор'євим і у райцентрі Ново-Мілятині Львівської області, у якому він зібрав 150 підписів віруючих греко-католиків, які звернулись з проханням до єпископа Макарія щодо скерування на парафію православного священика. Такими методами збирались підписи і агентом Васильєвим у с. Смольному Немирівського району [11, арк. 256].

У зв'язку зі зростаючим авторитетом ЦІГ, що діяла під безпосереднім контролем НКВС УРСР, активізувалося націоналістичне підпілля, яке усі свої зусилля скеровувало на відмову греко-католицького духовенства від переходу в православ'я. Так, у Тернопільській області практично кожен греко-католицький священник отримав листівку, в якій від імені ОУН їм пропонувалося відмовитися від переходу в православ'я. У грудні 1945 р. активних прихильників переходу в православ'я, священників греко-католицької церкви, агентів НКВС – Вишневого і Максимова попередили про те, що вони будуть знищені разом зі своїми сім'ями, якщо не відмовляться від своїх намірів [11, арк. 258].

В окремих випадках погрози фізичної розправи приводились у виконання. Подекуди такі акції дійсно мали місце і можливо, що були провокацією з боку УНКВС Тернопільської області з метою викликати недовіру до націоналістичного підпілля й активізувати репресивні дії радянської влади. Наприклад, двоє невстановлених осіб у формі офіцерів Червоної армії вчинили самосуд над священником с. Зубрен Золотопотіського району Тернопільської області, деканом Буцацького

деканату Терещуком Іваном Юрійовичем. Покійний був активістом націоналістичного підпілля, з невідомих причин не арештований владою, можливо тому, що проводив значну роботу з агітації духовенства деканату щодо переходу в православ'я [11, арк. 258].

У деяких селах Чортківського району Тернопільської області з'явилися гасла такого змісту: "Смерть зрадникам греко-католицької церкви", "Хай живе греко-католицька і автокефальна церква", "Смерть їудам". У селах Чортківського та Борщівського району Тернопільської області націоналістичне підпілля проводило спеціальні мітинги, присвячені питанням "возз'єднання" греко-католиків з православ'ям, на яких священникам і місцевим жителям пояснювали неправомірність дій влади, що намагалася таким чином підпорядкувати собі духовенство [11, арк. 259].

Націоналісти намагалися проводити масову агітаційну роботу, пояснювали, що такими насильницькими діями радянська влада розпочала наступ на український народ, прагнучи русифікувати греко-католицьку церкву, знищити її духовну культуру. Власне цих питань стосувалася стаття під назвою "До віри батьків" [11, арк. 259]. До речі, вона потрапила до рук органів НКВС під час проведеної спецоперації з ліквідації керівника районного проводу ОУН Тараса. Повний текст статті "До віри батьків" подається у архівній справі [11, арк. 268–271].

Під час ліквідації районного проводу ОУН у Винниківському районі Львівської області органи НКВС знайшли листівку № 2/45, у якій наголошувалося на тому, що ОУН як політичну структуру ідеологічні питання католицизму і православ'я не цікавлять, однак націоналісти проти переходу греко-католицької церкви у православ'я, виходячи з того, що в цьому передусім зацікавлена Москва, насильницьке об'єднання призведе до денационалізації і русифікації, паралізує духовенство. Листівка закінчувалася такими словами: "... Необхідно проявити твердість характеру, стати на захист свободи совісті, наша пропаганда має бути скерована на роз'яснення усього цього народу і священникам. Необхідно практично вникати у цю справу, агентів-священників проганяти із села, а нашим національно свідомим священникам надавати допомогу у боротьбі з режимом" [13, арк. 16–17].

У зв'язку з активізацією пропагандистської діяльності націоналістичного підпілля щодо греко-католицького духовенства, яке під тиском радянської влади змушували переходити у православ'я, УНКВС в Західній Україні розширили мережу агентури. Зрозумілими були наміри внутрішніх органів й авторитет націоналістичного підпілля серед місцевого населення, тому влада, не бажаючи мати серйозного конкурента й авторитетного противника в особі підпілля ОУН і загонів УПА, пришвидшила процеси їхньої ліквідації за рахунок засилання агентури.

Упродовж січня-лютого 1946 р. основна увага органами НКВС приділялася вербуванню і скеровуванню агентури в середовище греко-католицької церкви, і підготовка до проведення Львівського собору [14, арк. 1].

Згідно зі спецзавданням УНКВС Дрогобицької області, агент Наримов встановив зв'язок з керівництвом УПА і референтом Самбірського округу ОУН Железняком, який діяв у Старосамбірському районі, що призвело до часткової ліквідації цього загону [11, арк. 259–260]. Агент Наримов, користуючись довірою, мав зустріч з одним із активних членів загону Железняка, Безушка, що призвело до повідомлення внутрішнім органам місцеперебування загону і відповідно його знищення. Аналогічні методи роботи використовував і агент Маяк, завербований УНКВС Дрогобицької області [11, арк. 260].

Бажаючи контролювати настрої місцевого греко-католицького духовенства щодо переходу в православ'я, органи УНКВС проводили вербування й серед кліру. Особливо активізувалася ця робота з наближенням підготовки до Львівського собору. У цьому контексті варто назвати нових чотирьох агентів внутрішніх органів. Агент Нестеренко був завербований УНКВС Дрогобицької області, Станіслав, Іоан, Стебель – УНКВС Львівської області. Так, агент Стебель доносив про те, що націоналістичне підпілля планувало вбивство керівника ЦІГ Г.Костельника.

Інший агент Іоан доповідав про переїзд К. Шептицького зі Львова до Унівського монастиря, продовжував підтримувати зв'язки з противниками переходу в православ'я, об'єднував навколо себе духовенство, негативно налаштоване щодо "возз'єднання" з православними. До речі, цього агента внутрішні органи скерували безпосередньо на слідкування за діями К.Шептицького та його найближчого оточення.

Агент Стебель проводив пропагандистську роботу серед монахинь, переконував їх в необхідності переходу в православ'я [11, арк. 260–261].

Розгалужена мережа агентури, що стосувалася контролю за діями кліру була доволі потужною. Про що свідчать наступні статистичні дані. Згідно з секретними даними УНКВС в Західній Україні на 1 лютого 1946 р. вона нараховувала 735 осіб, з них 1 резидент, 276 агентів, 458 донощиків [11, арк. 261].

Контролюючи значну більшість парафіяльного греко-католицького духовенства щодо переходу в православ'я, органи внутрішніх справ активізуються й щодо монастирів та їх керівництва,

здійснюючи активний фізичний і психологічний тиск, в основному через засилання агентів, арешт монахів, допити й катування, що негативно впливало на моральний стан монахів, які залишалися ще в монастирях.

Архівні документи цього часу фіксують відмову багатьох настоятелів монастирів від керівництва ними. Такі випадки мали місце у василіанському монастирі Голосків Великих Львівської області, коли ігумен попередив К.Шептицького про відмову від управління духовною обителлю, не дочекавшись його розпорядження, самоусунувся від керівництва. Незважаючи на розпорядження К.Шептицького про призначення духовенства на посади ігуменів, практично усі з них відмовлялися від запропонованих посад [11, арк. 261].

Завдання НКВС полягало у виявленні діючих греко-католицьких монастирів з метою їх кількісного скорочення. Радянська влада розглядала греко-католицькі монастирі як осередки з розширення унії і скріплення католицизму в західних областях УРСР, ведення антирадянської агітації, протидії «возз'єднанню» греко-католиків з православ'ям [14, арк. 44]. Якщо на парафіяльне духовенство органи НКВС знайшли методи впливу, то монахи й монахині твердо відстоювали свою рідну віру, незважаючи на репресивні дії влади. У своїх проповідях вони закликали віруючих відстоювати свою віру [13, арк. 12].

З загальної кількості монахів і монашок на середину лютого 1946 р. – 947 осіб, лише 4 з них виявили підтримку переходу в православ'я [14, арк. 45].

Згідно з секретними даними на 15 лютого 1946 р. у Львівській, Тернопільській, Станіславській та Дрогобицькій областях їх нараховувалося 94 з загальною кількістю монахів і монашок 947 осіб [14, арк. 44], з них чоловічих 28 з кількістю монахів 280 осіб, жіночих 27 – 271 особа, 45 філій жіночих монастирів – 295 осіб, неорганізованих монахів – 101 особа [14, арк. 45]. Кількість монастирів, монахів і монашок в чотирьох областях УРСР подано у наступній таблиці.

Назва областей	Чоловічих монастирів	Монахів	Жіночих монастирів	Монашок	Монашких груп	Монашок	Неорганізованих груп
Львівська	11	166	10	166	24	198	38
Станіславівська	5	42	6	136	-	-	63
Дрогобицька	4	38	1	5	-	-	-
Тернопільська	8	39	4	24	21	97	-
Всього	28	280	21	271	45	295	101

[14, арк. 45].

З метою проведення агітаційної та пропагандистської роботи серед монахів і монашок, органи УНКВС в Західній Україні намагалися вербувати агентуру саме з їх числа. Упродовж незначного часу вербування агентури мало свої наслідки. До числа чотирьох агентів-монахів належали Павло, Іоан, Крук і агент-монашка Кріскентія, завербовані УНКВС Львівської області. До речі, про завдання агента Іоана уже йшлося попередньо [11, арк. 260]. Окрім того, його вербування пов'язане з приїздом до Унівського монастиря К.Шептицького й наближеного до нього монашого оточення. Іоан свідчив про те, що у монастир він прибув з примусу, під час перебування мав зустріч з розшукуваним настоятелем студитського монастиря у Львові Дейнегою, який під приводом хвороби приїжджав у монастир й перебував там на нелегальному становищі більше двох тижнів [14, арк. 46–47].

Зокрема, агент Павло, настоятель одного з василіанських монастирів, доносив про те, що монахи-василіани збирали засідання, на яких обговорювались питання посилення роботи з метою протистояння насильницькому переходу в православ'я будь-якими методами і залишатись вірними своїй греко-католицькій церкві. Окрім того, цей агент повідомляв і про те, що Дацишин, Дуда і Мартинюк, священники-монахи Жовківського василіанського монастиря, проводили активну антирадянську діяльність щодо «возз'єднання» церков. Він також поставив органи УНКВС Львівської області до відома про те, що галицький провінціал монастирів василіанського чину Градюк незадовго до свого арешту відвідував Жовківський монастир і пропонував священнику-монаху Мартинюку, як члену ради консультантів при галицькому провінціалу монастирів василіанського чину, очолити провінцію у випадку його арешту [14, арк. 46].

Агент Крук в основному повідомляв про антирадянську діяльність монахів Жовківського монастиря у період німецької окупації з якими особисто працював у місцевій типографії. Назвав

псевдоніми монахів-авторів антирадянських націоналістичних статей, надрукованих у виданні "Місіонар", інформував органи влади про діяльність галицького провінціала монастирів василіанського чину Градюка щодо насильницького переходу в православ'я. На підставі його доносів арештовано декілька монахів-василіан за участь в антирадянській діяльності [14, арк. 47].

Агент Кріскентія до монашого постригу працювала медичною сестрою, користувалася значним авторитетом серед монашок, що дало їй змогу переконати ще п'ятьох своїх колег залишити монастир. Основне завдання вказаного агента скеровувалося на проведення підготовчої роботи серед монахів Львівського монастиря студитів щодо підпорядкування православної церкви. Діяльність трьох агентів-монахів і однієї агента-монашки мала свої негативні наслідки для греко-католицької церкви в цілому і функціонування монастирів зокрема. Органи УНКВС Львівської області арештували за їхніми доносими 24 особи, з них 10 настоятелів монастирів, 14 монахів і монашок [14, арк. 47].

В окремих випадках у монастирях органами УНКВС залишалися агенти-монахи для того, щоб заспокоїти громадську думку й переконати місцевих жителів у тому, що насправді монастирі не ліквідовують, а лише арештовують тих осіб, хто проводить антирадянську діяльність. Наприклад, у монастирі м. Борислава в якості обслуги залишилися два монахи-агенти Доа і Бувалий, які згодом, за наказом НКВС, перейшли у православ'я [14, арк. 53].

Завдяки активізації агентурної роботи, поширеної серед греко-католицького духовенства, органи УНКВС у Західній Україні провели масові арешти серед кліру, що не погоджувався з бажанням влади насильницькими методами здійснити перехід у православ'я, на оперативному обліку перебувало 403 особи, з них 28 підозрюваних у співпраці з іноземними розвідками, 190 – членів ОУН, 93 – колаборанти, 92 – антирадянські елементи [11, арк. 261].

Звичайно, що вказана статистика не відображає власне лише кількісні показники агентури, що стосувалася греко-католицької церкви, а дані в цілому, що мали відношення до діяльності внутрішніх органів в загальному. Намагаючись показати високі показники боротьби як з націоналістичним підпіллям, так і з греко-католицькою церквою, УНКВС арештовували значну кількість місцевих жителів, підозрюючи їх у діях, яких вони не здійснювали. З одного боку, це мало на меті залякати місцеве населення, служити пересторогою для інших, з іншого, показником перевиконання поставлених перед ними завдань і відповідно кар'єрного зростання.

Органи УНКВС у Західній Україні однак не обмежувалися лише статистичними даними щодо так званих "ворогів народу", а дійсно проводили арешти, в основному за доносими агентури.

Варто зауважити, що незважаючи на вербування і засилання агентів, їхні доноси, психологічний тиск, аморальну поведінку органів НКВС, певна частина греко-католицького духовенства відкрито заявляла про свою непримиренну позицію щодо переходу в православ'я, твердо відстоювала власні релігійні переконання у християнських проповідях, свідомо нехтуючи своїм фізичним здоров'ям і можливо життям, заради власної віри, фактично протиставила себе і своїх рідних тоталітарній системі.

Це яскравий і показний приклад справжнього служіння вірі Христовій, щирого патріотизму, переконаності у справедливості своїх переконань, відстоювання християнських моральних засад, незважаючи на складність ситуації, у якій опинилася греко-католицька церква у 1946 р., напередодні проведення Львівського собору.

Саме до таких священників-патріотів й належали шість арештованих осіб у агентурній справі "Ватиканці", розробленій УНКВС Львівської області [11, арк. 262, 264]. Зокрема, до неї належали священник церкви Святого Йосафата у Львові Цегельський Артем Гнатович, священники собору Святого Юра у Львові Грицай Володимир Степанович, Рудь Степан Петрович, Зофієвський Андрій Іванович, колишній викладач Львівської духовної академії Фурикевич Володимир Михайлович, священник Успенської церкви у Львові Васильєв Степан Максимович [11, арк. 262–264].

Основне звинувачення щодо А.Г. Цегельського полягало у тому, що з перших днів діяльності ЦІГ, особисто він відкрито заявляв про свою позицію у проповідях, наголошував на тому, що радянська влада використовує православну церкву в якості політичної зброї, що в Галичині ніколи не буде православ'я, оскільки влада використовує насильницькі методи, залучаючи органи НКВС, під впливом світової громадськості більшовики відмовляться від знищення греко-католицької церкви та інше [11, арк. 262].

Натомість В. Грицай, будучи секретарем митрополита А.Шептицького, а згодом і Й.Сліпого, перебував при архімандриті К.Шептицькому і відповідно входив до кола приближених осіб, проводив активну протидію "возз'єднанню" греко-католиків з православними. Окрім того, його звинувачували, що в період німецької окупації він особисто готував тексти антирадянських послань до греко-католицького духовенства [11, арк. 262].

С.П.Рудь належав до митрополичої капітули Львівської архієпархії, закликав духовенство залишатись вірними Ватикану і католицькій вірі, проводив антирадянську пропаганду, що само собою зрозуміло, суперечило планам комуністичної партії, що здійснювала прискорену радянізацію Західної України [11, арк. 263].

А.І.Зофіївський також належав до митрополичої капітули Львівської архієпархії, приймав активну участь у виданні творів на антирадянську тематику, вів непримиренну боротьбу з відступниками греко-католицької віри [11, арк. 263].

Виконуючи обов'язки судді митрополичого суду, В.М.Фуркевич, як вважали органи НКВС, був безпосередньо пов'язаний з керівництвом церкви, проводив спільні з ним антирадянські акції, входив до числа активних організаторів боротьби з відступниками від католицької віри [11, арк. 263].

Випускник Папського університету у Ватикані, С.М.Васильєв був наближеною особою митрополита А.Шептицького і Й.Сліпого, активно виступав проти "возз'єднання" з православ'ям [11, арк. 264]. Як свідчать матеріали архівної справи, конкретних звинувачень проти кожного з арештованих, органи НКВС так і не висунули, а подавали загальну інформацію, що ґрунтувалася як на дописах агентів, так і на неперевірених фактах, що звичайно, не могло бути підставою для утримання під вартою. Однак, для керівництва тоталітарної системи цих даних було достатньо для затримання і обмеження свободи вказаних осіб.

Органи НКВС у Західній Україні доволі урочисто повідомляли про те, що "...м. Львів очищено від реакційного духовенства, що організувало боротьбу проти возз'єднання з православною церквою, що дало змогу кол. традиційну резиденцію померлого митрополита Андрея ШЕПТИЦЬКОГО і кафедральний собор св. Юра передати у відання Центральної ініціативної групи і через неї призначити туди клір з прибічників переходу в православ'я" [11, арк. 264].

Саме у цій цитаті прослідковується безпосередня зацікавленість органів НКВС в усуненні активних прибічників відстоювання інтересів греко-католицької церкви у Львові, що забезпечило у подальшому нібито добровільну згоду греко-католицького духовенства, що підтримувало ЦІГ, на перехід у православ'я і безальтернативний варіант проведення Львівського собору в 1946 р.

Упродовж останніх п'яти днів, напередодні проведення собору в Львові, типографським способом друкувались запрошення для його учасників, походилися заходи для своєчасного їх вручення делегатам.

Не менш важливим завданням органів УНКВС у Тернопільській, Львівській, Станіславській та Дрогобицькій областях була детальна перевірка усіх делегатів собору щодо їх лояльності радянській владі, сумнівних і неблагонадійних, виявлених у процесі перевірки, до участі у соборі не допускали [15, арк. 146].

Усіх делегатів собору затвердили на засіданні ЦІГ. Від греко-католицького духовенства трьох єпархій обрали 225 делегатів, з них від Львівської архієпархії – 107, Дрогобицької (Перемишльської) єпархії – 59, Станіславської єпархії – 59. Кількість делегатів від духовенства Львівської області – 68 осіб, Станіславської області – 62, Дрогобицької області – 59, Тернопільської області – 46. Від мирян – 30 осіб. Кількість делегатів від віруючих греко-католиків за областями складав: від Львівської – 12, Станіславської – 11, Тернопільської – 1 особа – агент НКВС [15, арк. 147 – 148]. Після агентурних донесень список запрошених скоротили з 225 до 217 осіб. Додатково ЦІГ запросила жителів Львова, своїх прихильників, тому загальна кількість делегатів склала 227 осіб [15, арк. 342].

Радянська влада подбала й про передачу ЦІГ колишньої резиденції митрополита Й.Сліпого, кімнати якої мали використовуватися для представників обслуги собору. Архімандрит К.Шептицький, який проживав у цих палатах, під впливом агентури з числа духовенства, виїхав на постійне місцеперебування до Унівського монастиря. Як свідчили агенти, що наглядали за ним, особисто він жодних серйозних кроків щодо протидії проведенню собору не чинив [15, арк. 148].

Готуючись до проведення собору, владні структури відредагували усі документи, що їх мали ухвалити делегати: резолюції, вітальні телеграми й звернення собору до духовенства і віруючих, доповідь Г.Костельника. Окрім того, підготували приміщення для делегатів собору в готелях Львова й організували їх харчування [15, арк. 148].

Органи НКВС вважали, що члени ЦІГ – Г.Костельник, А.Пельвецький і М.Мельник напередодні проведення собору мали перебувати у Львові з тим, щоб якнайкраще підготуватися до його проведення. Термін хіротонії А.Пельвецького і М.Мельника перенесли на 24 лютого 1946 р. У зв'язку з чим вони ще 20 лютого поточного року прибули з делегатами від усіх єпархій у кількості 10 осіб до Києва. До її складу входила перевірена органами агентура з числа духовенства. Одночасно до Києва прибули львівський православний єпископ Макарій і закарпатський єпископ Нестор [15, арк. 149].

Характерно, що у зв'язку з виїздом делегації до Києва, значна частина греко-католицького духовенства, яка приєдналася до ЦІГ, висловлювала бажання також побувати на хіротонії.

Священики зі Львова – Семчишин, Козицький, Швидкий та інші, обурювалися тим, що їх не запросили на хіротонію. Наприклад, Павлосюк заявляв Г.Костельнику про те, що він "... не дочікуючи нарад в деканатах, приєднався до православної церкви. Приїхав до Львова, я зайняв парафію у монастирі "Василіан", де оголосив православ'я, невже я не заслужив, щоб мене не взяли на хіротонію у Київ" [15, арк. 149]. Під тиском священика, Г.Костельник змушений був включити його до складу делегації.

Інший делегат, священик Ваньчицький перед виїздом заявляв: "Я переконано приєднуюсь до православ'я. Добре, що мене включили до складу делегації. Будучи у Києві я ні за що не виступлю проти цього історичного заходу" [15, арк. 150].

Власне саму хіротонію проводили у Володимирському соборі за участю екзарха України, митрополита Іоана, львівського православного єпископа Макарія і єпископа Уманського, керуючого Мукачівською єпархією, Нестора [15, арк. 151].

Ще до самого собору, члени ЦІГ виступили з ініціативою надання львівському православному єпископу Макарію сану архієпископа, а керівнику ЦІГ – Г.Костельнику – протопресвітера [15, арк. 152].

Проведення собору призначили на 8 березня 1946 р., а погоджувальну нараду перенесли з 5 березня на 6 березня поточного року. Готуючи напередодні собору нараду, органи НКВС підібрали її учасників від усіх єпархій у кількості 12 деканів-авторитетів, перевірених на практиці й цінних агентів у західних областях УРСР і тексти документів, що їх мав собор затвердити [15, арк. 151, 241]. За іншими підрахунками їх було 14 [15, арк. 336] або 17 осіб [15, арк. 339].

Варто було б назвати прізвища й імена, цих перевірених на практиці й цінних агентів, як мовиться у звіті НКВС: від Львівської єпархії – Дрелих Василь, Горобач Степан, Крутяк Мирон, Козицький Петро, Павлосюк Микита, Швидкий Павло, Рокицький Микола, Палій Іван; від Дрогобицької єпархії – Давидович Михайло, Баб'як Йосип; від Станиславівської єпархії – Добрянський Костянтин, Лютий Микола, Закаляк Григорій, Середович Олексій [15, арк. 339].

Як свідчить аналіз архівних матеріалів, що члени ЦІГ, ознайомившись й обговоривши їх, цитують текст "... проредаговані нами документи (підкреслення наше, у тексті це викреслено), які повинні були прийняті на соборі, жодних зауважень і коректив не внесли" [15, арк. 241].

Це є свідченням того, що жодного впливу на ситуацію ЦІГ не мала, а керувалася у своїй роботі розпорядженнями органів НКВС, які контролювала весь хід не лише підготовки, але й проведення власне самого собору. Фактично усі ухвали й дійові особи були відомі задовго до проведення собору. Значну частку роботи з забезпечення його проведення виконувала агентура, завербована з числа греко-католицького духовенства.

5 березня 1946 р., у той час, коли ЦІГ проводила нараду з приводу "возз'єднання" з православ'ям, в ув'язненні перебувало 296 греко-католиків, що не бажали відступати від своєї віри і не погоджувалися на умови проведення собору, з них 1 митрополит, 4 єпископи, 185 священиків, 11 настоятелів монастирів, 6 дияконів, 24 монахи, 9 студентів духовної академії, 223 члени ОУН, пов'язаних з духовенством, 33 мирян [15, арк. 249].

Згідно зі статистичними даними НКВС упродовж березня 1946 р. заведено 15 агентурних справ, 105 справ-формулярів, заарештовано 90 осіб, з них 9 греко-католиків [16, арк. 2, 43].

З метою забезпечення нормальної роботи агентури на соборі, органи НКВС підготували у Львові 24 явочні конспіративні квартири, що відповідало кількості агентів-делегатів собору, закріпленими за УНКВС Тернопільської, Станиславівської та Дрогобицької областей [15, арк. 151]. З усіх вказаних областей до Львова викликали співробітників четвертих відділів обласних управлінь, яким завчасно передали конспіративні квартири [15, арк. 152]. Члени ЦІГ посилено охоронялися, а особливо її керівник – Г.Костельник [15, арк. 152]. На його адресу надходили реальні загрози фізичному існуванню. Так, Гординський Йосип Лукич, один з поширювачів антирадянської пропаганди, під час розмови попереджував агента НКВС Олену, що співпрацювала з Г.Костельником про те, що він знищить її і його. Крім того, є свідчення очевидців про те, що особисто він зустрічався з Г.Костельником, показував йому мотузку і пропонував самому повіситись, не чекаючи заслуженого покарання [15, арк. 244 зв.]. Звичайно, що після таких дій Й. Гординського арештували органи НКВС.

Згідно з даними секретних донесень агентури, майже усі майбутні делегати собору висловлювались про його проведення позитивно, за винятком окремих осіб. Наприклад, декан Станиславівської єпархії, який очолював Коломийський деканат, до складу якого входило 14 районів Станиславівської області, 80-ти річний Русин Олександр, отримавши запрошення на собор, зібрав нараду з 14 священиків-делегатів, благословив їх і готувався до участі в соборі [15, арк. 241].

Заступник декана Коршівського району Станиславівської області, Сорока Олексій, незважаючи на хворобу, прийняв запрошення. Однак не маючи змоги прибути на собор, написав листа на ім'я керівника собору, пояснивши причину неможливості бути присутнім на соборі [15, арк. 241, 242].

Священик с.Колодно Куликівського району Львівської області Крутько Семен, призначений ЦІГ деканом району і делегатом собору, відмовився брати участь у його проведенні. Священик с. Лісники Бережанського району Тернопільської області Чикало Йосип, незважаючи на запрошення, також відмовився від участі у соборі [15, арк. 242].

Звичайно, що факти відкритої відмови від участі у проведенні собору були поодинокими, однак вони яскраво свідчили про те, що не усі представники греко-католицького духовенства підтримують його і погоджуються з позицією як ЦІГ, так і органів радянської влади.

Окремо варто наголосити на тому, що й серед української інтелігенції також не усі її представники позитивно сприймали проведення собору в Львові. З цього приводу академік В.Щурат заявляв про те, що “Якщо вони хочуть знищити СЛІПОГО і єпископів, то потрібно було б багато крику про собор і нових єпископів. Більшовики як нібито щось вкрали, по-злодійськи обробляють справи” [15, арк. 242].

Доцент Львівського пединституту Дзевєрин наголошував: “Майбутнє возз’єднання – це нова унія. То була унія з Римом, тепер з Москвою. Замість однієї унії буде інша. Галичани мають право на суверенне існування, вони мають свою територію, свою історію, свою мову і релігію” [15, арк. 242]. Письменниця Дучемільська вважала, що “Більшовики багато собі нашкодили цим об’єднанням, селянство все більше від них відхиляється, арешт і суд СЛІПОГО і єпископів рівносильно тому, щоб залізти в душу і потоптати святая святих” [15, арк. 242, 243].

На думку секретаря Союзу радянських письменників у Львові Кондри Дарії, “...Все те, що написано неправда. Вина уся в тому, що вони священики українці і представники уніатської церкви. Як священики вони повинні були молитись за владу, не обговорюючи яка це влада” [15, арк. 243].

Отже, підготовка до проведення Львівського собору 1946 р. перебувала під контролем НКВС СРСР, а їх місцеві управління у Львівській, Тернопільській, Станіславській та Дрогобицькій областях виступали безпосередніми виконавцями секретних директив радянської влади. На них покладалися завдання з вербування агентів серед представників греко-католицької церкви з метою пришвидшення “возз’єднання” з православ’ям.

НКВС УРСР та їхні обласні управління у Західній Україні охопили розгалуженою мережею агентурно-оперативної роботи певну частину греко-католицького духовенства з метою тотального контролю за церквою, посилення фізичного і психологічного тиску, нагнітання страху.

Надзвичайно активний вплив НКВС позначився як на прийнятті ухвал собору, так і підготовчій роботі, пов’язаній з розширенням мережі агентури, залученої до виконання секретних директив радянської влади зі знищення греко-католицької церкви.

Ліквідація греко-католицької церкви виступала однією з форм радянської Західної України, що здійснювалася всупереч традиційним національно-історичним, культурним та релігійним особливостям українців, що зумовлювало опір новій владі у різних формах.

Список використаних джерел

1. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.) / Рубльов О.С. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали / Білас І. Г. – У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с.
3. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Ярош Б. О. – Луцьк: Надстир’я, 1995. – 176 с.
4. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950) / Боцюрків Богдан. – Л.: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – хх+268 с.
5. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.): історико-правовий аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т внутрішніх справ / Калюк Олександр Миколайович. – К., 2006. – 18 с.
6. Ліквідація УНКЦ (1939 – 1946). Документи органів державної безпеки. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. I. – 920 с.; т. II. – 804 с.
7. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / Малярчук О. М. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
8. Ковалик В. В. Діяльність органів міліції Станіславської області в 1939–1946 роках. Історико-правовий аспект. автореф. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Ковалик Володимир Васильович. – Ужгород, 2008. – 18 с.
9. Льюшин І. І. Антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939–1941 рр. (за документами з архівів українських і польських спеціальних служб). Матеріали Міжнародної наукової конференції “Западна Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы”. – Режим доступу <http://www.vostslavia.narod.ru/conference1939/ljushin1939.htm>.
10. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 4. – Т. 001. – 228 арк.
11. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 4. – Т. 004. – 273 арк.
12. Там само. – Спр. 4. – Т. 007. – 322 арк.
13. Там само. – Спр. 4. – Т. 012. – 360 арк.
14. Там само. – Спр. 4. – Т. 005. – 279 арк.
15. Там само. – Спр. 4. – Т. 006. – 345 арк.
16. Там само. – Спр. 4. – Т. 010. – 309 арк.

Иван Зуляк

УЧАСТИЕ АГЕНТУРЫ НКВД В ПОДГОТОВКЕ И ПРОВЕДЕНИИ ЛЬВОВСКОГО СОБОРА
1946 Г.

В статье анализируется участие агентуры НКВД в подготовке и проведении Львовского собора 1946 г., приведший к насильственной ликвидации греко-католической церкви в Западной Украине. Впервые использованы архивные материалы, находившиеся до последнего времени под грифом "совершенно секретно", которые свидетельствуют о чрезвычайно активное влияние органов НКВД СССР как на принятие постановлений собора, так и подготовительную работу, расширение сети агентуры, привлекалась властями к выполнению секретных директив советской власти по уничтожению греко-католической церкви.

Ключевые слова: Западная Украина, греко-католическая церковь, Львовский собор, органы НКВД, агентурная сеть.

Ivan Zuljak

PART NKVD SECRET SERVICE IN PREPARING AND HOLDING LVIV CATHEDRAL 1946

The article is part of the secret service NKVD in preparing and holding the Lviv Cathedral of 1946, which led to the violent elimination of the Greek Catholic Church in Western Ukraine. First used archival materials that were until recently under the stamp "top secret" that indicate a very active influence of the NKVD as the adoption of resolutions of the cathedral and the preparatory work, expansion agents, which has been involved in the implementation of secret government directives Soviet the destruction of the Greek Catholic Church.

Key words: Western Ukraine, Greek-Catholic Church, Lviv Cathedral authorities NKVD intelligence network.

УДК 94 (477.8)“1944/1950”

Андрій Киданюк

СЕЛЯНСЬКИЙ ОПІР РАДЯНІЗАЦІЇ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1944–1950 РР.)

У статті виокремлено основні тенденції та з'ясовано специфіку селянського опору радянській та колективізації у Дрогобицькій, Львівській, Станіславській та Тернопільській областях УРСР упродовж 1944–1950 рр.; розкрито особливості та форми соціального протистояння радянській у повоєнний період.

Ключові слова: західноукраїнське село, радянська, колективізація, селянський опір, повоєнний період.

Повоєнний розвиток західноукраїнського села став одним з найскладніших та найсуперечливіших періодів історії краю. Саме у цей час відбуваються примусова колективізація у сільському господарстві та тотальна радянська усіх сфер життя населення.

З огляду на нові тенденції, у сучасній історичній науці, пов'язані з актуалізацією досліджень регіональної проблематики та тяжінням до соціальної історії, значної актуальності набувають малодосліджені соціальні процеси, а, зокрема, селянський опір політиці радянської, її причини та форми вияву.

Доступне на сьогоднішній час широке коло джерельної бази та значний науково-пізнавальний інтерес зумовлюють потребу поглибленого вивчення цієї проблематики.

У радянській період ряд таких науковців, як М. Івасюта [13], Ф. Чернявський [31], В. Масловський [19], В. Юрчук [32] та інші у контексті "переможної ходи соціалізму" у своїх дослідженнях висвітлювати лише позитивні зміни у соціальному житті західноукраїнського селянства. Тенденційно і вибірково підібраним фактологічним матеріалом автори намагалися довести, що колективізацію та радянську підтримувала більшість селянства, а спротив її проведенню чинили лише "куркулі" та "банди буржуазно-націоналістичного підпілля". Попри те, присутня ідеологічна заангажованість абсолютно не применшує важливості їх наукових доробків, оскільки в їх працях міститься значна кількість фактологічного матеріалу.

Нове бачення проблеми селянського опору колективізації західноукраїнського села показали у своїх дослідженнях сучасні науковці М. Сеньків [22], О. Ленартович [17], П. Когут [16], Б. Ярош [33], О. Малярчук [18] та інші. Особливий акцент дослідники роблять на збройній боротьбі ОУН, УПА, котра стала апогеєм соціального невдоволення селян радянською західноукраїнського краю. Своєрідним лейтмотивом наукових досліджень науковців стали думки про те, що основними інструментами утвердження радянської влади в краї стали масові зловживання владою, політичні репресії, депортації, як одна з причин селянського опору.

Незважаючи на численні здобутки у дослідженні цієї проблематики, до сьогодення поза межами науковців залишаються ще різні аспекти соціального протистояння між сільським населенням та представниками радянської влади. Разом з тим, на наш погляд, потрібна виважена оцінка селянського опору радянській, котра базується не на виокремленні позитивних чи негативних її аспектів, а на об'єктивному аналізі різноманітних джерел, що стосуються причин, форм, суті селянського опору. Введені до наукового обігу нові архівні документи дають нам можливість зробити комплексну оцінку досліджуваної тематики.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1944–1950 рр. Нижня межа пов'язана зі звільненням території Західної України від німецьких військ, верхня – із закінченням четвертої п'ятирічки та завершенням колективізації краю.

Об'єктом дослідження є сукупність соціально-економічних явищ та процесів, характерних для західноукраїнського села у повоєнний період.

Предметом дослідження є селянський опір колективізації та радянській краї та форми його вияву.

Метою статті є аналіз загальних закономірностей та специфіка селянського опору радянській та колективізації західноукраїнського села упродовж 1944–1950 рр.

Колективізація та радянська села Дрогобицької, Львівської, Станіславівської та Тернопільської областей і зумовлені ними зміни усталеного способу життя селян, викликали значний соціальний опір населення краю, котрий проявлявся у різних формах. Серед основних його причин – наявність у селян специфічних установок і цінностей, що кардинально відрізнялися від пропонованих радянською владою.

На думку фахівців, у повоєнний період для менталітету населення краю визначальними були такі риси, як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності, консерватизм до обумовлених часом змін національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму і релігійності [24].

Несучи у собі відбиток логічно неосмислених історичних традицій, успадкованих від попередніх поколінь, стилів та типів поведінки, рис національного характеру, світогляду, менталітет галицького селянства не сприймав соціалістичних цінностей радянської влади. Утвердження колективного господарювання, формування нового класу в досліджуваному регіоні – колгоспного селянства, представляли дуже складний процес. Спільна праця в колективних господарствах входила у суперечність з індивідуалізмом селян, вносила зміни у повсякденні стосунки [25, с. 78].

У свідомості західноукраїнського селянина, який в основній масі впродовж століть не мав можливості володіти землею, було закладено прагнення бути власником, а тому він бажав отримати від нової влади землю і вільно нею розпоряджатися. З думками про працю на власних наділах селяни пов'язували надії на покращення свого економічного становища, тому були проти змін, що загрожували усталеному способу життя, передусім звичним формам господарювання та традиційним соціально-економічним зв'язкам [15, с. 146].

Радянська влада не змогла на прикладі продемонструвати переваги колгоспного ладу, оскільки селяни досліджуваних областей від близьких родичів, друзів та знайомих знали про колгоспну систему, що вже довгий час існувала в інших областях України, методи колективізації українського села 20–30-х рр. XX ст., сумні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. та голоду, що розпочався у центральних районах країни у 1946 р. Внаслідок голоду надзвичайно багато мешканців східних областей їхали до Західної України, зокрема, і до Дрогобицької, Львівської, Станіславівської та Тернопільської областей з надією купити або обміняти речі на хліб, крупу, картоплю тощо. Тамтешні колгоспники наймалися на тимчасову роботу або осідали тут назавжди. Тільки весною 1946 р. до Львівської області приїхало 3672 особи. Переселенці розповідали про голод, жахливий матеріальний стан селян, нестачу житла тощо [21, с. 342], ставши наочним прикладом «переваг» колгоспного життя. Натомість, радянський уряд використав широкий спектр репресивно-каральних заходів, що стали підтвердженням насильницького вирішення суспільних проблем і нівелювання особистості у радянському соціумі [27, арк. 7, 15; 28, арк. 13].

Відновлення пам'яті про радянську владу відбулося з самого початку приходу Червоної армії у досліджувані області. Попри вигнання німецьких загарбників червоноармійці допускали свавільство,

коли нерідко "для потреб фронту" забирали у селян худобу. Наприклад, у Старо-Самбірському районі Дрогобицької області військова частина, котра перебувала у с. Ляшки Муровані забрала в селян 7 коней, у с. Біличі – 17 коней, а у с. Шумино у 70-річного чоловіка німці забрали корову та телицю, а при проході частин Червоної армії у нього ж конфіскували останнього коня [8, арк. 1].

У відповідь на політику держави у сфері сільськогосподарського оподаткування та системи державних поставок, селянство стало все більш відверто висловлювати своє незадоволення. Насамперед, селяни досліджуваного регіону, як і під час колективізації 20–30-х рр. ХХ ст., вдавалися до такої форми спротиву, як приховування зерна. Спочатку вони ховали зерно в межах своїх господарств, але згодом, після обшуків на селянських подвір'ях, зерно почали переховувати у копицях сіна, ярах, лісах тощо. Хоча найбільшу активність тут зрозуміло проявляли заможні верстви селян, теж саме в міру своїх можливостей робили середняки й біднота, які мали "лишки" хліба.

Поряд з тим, спроби селянства протидіяти політиці режиму знайшли свій прояв в різкому скороченні господарської активності. Щоб позбавитися клейма "куркуль", заможні селяни спішно почали проводити "саморозкуркулення" своїх господарств. Вони відмовлялися від частини землі, розпродовували або забивали робочу худобу, переставали наймати робітників [3, с. 238–239]. Так, селянин с. Підбірці Винниківського району Бойко Петро Васильович, що мав у користуванні 4 га землі, 1 корову, племінного бугая та 2 коней зауважував: "Переважна більшість телят, що народжуються, селяни не виховують до дорослого віку, а забивають в 2–3 тижні. Це пояснюється тим, що з матеріального боку вирощувати теля в господарстві не вигідно, так як для цього потрібно затратити 500–550 літрів молока, яке можна продати на ринку і одержати (близько 5000 крб.) більше грошей, ніж буде вартість теляти в однорічному віці (2000 крб.)" [10, арк. 55]. Тому зменшення кількості господарств з двома та трьома коровами насамперед відбулося через те, що частина заможних господарств не витримувала політики обмеження та забивала худобу [11, арк. 2].

Значна кількість селян-бідняків, отримавши від радянської влади кредити для організації власного господарства, придбання засобів виробництва та встановлені законами пільги державних поставок та податках, перетворила власні господарства на середняцькі, тим самим повністю втратила інтерес до вступу в колгоспи [9, арк. 4]. Селянин-середняк розглядав свій вступ у колгосп передусім з точки зору економічної вигідності, що пов'язувалося з тим, що він мав землю, засоби виробництва (коні, сільськогосподарський реманент, насіння тощо) і бачив можливість господарювати одноосібно, тим паче цьому сприяла система обкладання державними поставками та грошовими податками. Крім того, селянин-середняк, вступаючи у колгосп, не був зацікавлений у суспільнювати засоби виробництва [9, арк. 4]. Селянин-бідняк, що вступав у колгосп не суспільнював нічого і не закладав грошей на створення засобів виробництва у колгоспі, натомість, досить часто до суспільненого інвентарю ставився необережно, вважаючи його не своїм, проте при однаковій участі у колгоспному виробництві прибутки отримував нарівні з іншими членами колгоспу [9, арк. 6].

У багатьох місцевостях досліджуваного регіону селяни відмовлялися підписувати заяви про вступ до колгоспу. Йдеться, зокрема про досить згуртовані виступи селян в с. Унятичі Дрогобицького району Дрогобицької області, с. Стрівка Збразького району Тернопільської області, с. Торгів Поморянського району Львівської області, с. Ямниця Тисменицького району Станіславівської області тощо. Так, житель с. Ямниця О. Шпильчук відверто сказав представникові радянської влади: "У колгосп я не буду вступати, хай мене за це хоч розстріляють на місці" [14, с. 394]. Для тих, хто вступили до колгоспів, характерними стали повсякденні форми опору: відмова від роботи, імітація праці у колгоспах, крадіжки, втеча до інших місць. Багато селян зосередились не на колгоспній праці, а на догляді за власною худобою, вирощуванні технічних сільськогосподарських культур [2, с. 146].

Тому однією з пасивних форм соціального опору впровадження нової соціально-економічної моделі господарювання стало фіктивне членство селян у колгоспах. Деякі селяни з метою уникнення сплати значних податків, що накладалися на їх господарство, вступали у колгоспи. Вони, з одного боку, декларували своє членство у колективних господарствах (хоча, по суті, не брали активної участі у колгоспному виробництві), а з іншого, – перебуваючи у статусі колгоспника лише номінально, займалися веденням особистого господарства. Так, у колгоспі ім. К. Ворошилова Судово-Вишнянського району Дрогобицької області у 1945 р. нараховувалось 18 колгоспників, а на роботу виходили лише голова колгоспу та мельник, а у колгоспі ім. Ф. Дзержинського Старо-Самбірського району з 17 членів колгоспу, 16 були зайняті одноосібним господарством [29, арк. 9–10]. У 1946 р. у колгоспі ім. М. Хрущова Радехівського району Львівської області нараховувалося 33 господарства, у яких було 57 працездатних осіб та 51 підліток. Зі вказаної кількості осіб у колгоспі на початку квітня цього ж року працювало лише 8 осіб. Частина членів формально рахувалася у колгоспі, а фактично працювали на пивному заводі – 6 осіб, у МТС – 7, у міськомунгоспі – 3, у

млині – 4, у міськраді – 2. Актів на усуспільнення майна у колгоспах не було. Усуспільнили частину майна лише голова та один колгоспник, інші ж нічого не усуспільнювали. За весь час існування колгоспу загальні збори жодного разу не скликалися [26, арк. 134].

У 1946 р. у колгоспі ім. Й. Сталіна с. Сілець Дублянського району Дрогобицької області колгоспники склали незначну частину села і дуже часто один член родини був колгоспником, а решта тієї ж родини – одноосібниками [30, арк. 15–15 зв.]. У 1947 р. у колгоспі ім. М. Хрущова Бурштинського району Станиславівської області нараховувалось 8 осіб, з яких фактично працювали лише 3. Членами колгоспу були лише господарі сім'ї, а уся сім'я представляла собою одноосібне господарство з площею не менше 2 га, котра не була усуспільнена [5, арк. 120].

У зв'язку з посиленням примусу, селянський опір колективізації наростав. Селяни своїми діями унеможлилювали роботу організаторів колгоспів та радянсько-партійних уповноважених, а в окремих селах, навіть, вбивали їх. Так, у 1946 р. у с. Велика Білина Дублянського району Дрогобицької області селяни вбили уповноваженого району із заготівлі зерна В. Мацака; у с. Романів Бібркського району Львівської області – 9-х енкаведистів; у с. Цинява Рожнятівського району Станиславівської області – оперуповноваженого МВС А. Дікуріна [20, с. 351–353].

У 1947 р. у селах Яворівського, Красненського, Радехівського районів Львівської області селяни під час жнив вчинили збройний напад на уповноважених партійно-комсомольських органів [14, с. 394]. Голова колгоспу ім. Й. Сталіна Судово-Вишнянського району Дрогобицької області у 1947 р. через погрози селян не хотів далі працювати на своїй посаді [30, арк. 17 зв.]. 8 січня 1948 р. Станиславівський драмтеатр ім. І. Франка приїхав до клубу в с. Угорники Лисецького району для показу вистави «Платон Кречет». Силами місцевого населення вдалося зірвати показ вистави, а акторів драмтеатру залякати ножами та закидати камінням [6, арк. 18].

Однією з причин негативного ставлення населення до радянської влади та комплексу нововведень стало невинувато брутальне поводження представників радянської влади, силових структур НКВС-МВС, НКДБ-МДБ до звичайних сільських мешканців. Починаючи з 1944 р., в порядок дня засідань пленумів ЦК КП(б)У постійно вносилися питання про фактичного самоуправства та порушення соціалістичної законності представниками влади. Зокрема, йшлося про терор органів НКВС у с. Красієво Коропецького району Тернопільської області, у якому опергрупа НКВС та районного активу на чолі з начальником райвідділу міліції спалила 100 будинків, розстріляла 6 осіб. У січні 1945 р. у с. Чайковичі Рудківського району Дрогобицької області працівниками райвідділу НКВС під керівництвом начальника міліції розстріляно без суду громадянина Тимковича та спалено 9 дворів [17, с. 33].

В окремих випадках зустрічі з представниками завершувалися зґвалтуваннями чи побиттями. Так, міліціонери УМВС Тернопільської області – Рябов і Корієв, 21 лютого 1946 р., будучи у відраженні в с. Обич Шумського району, напились, п'яними увірвалися у будинок селянина Шліхта і стали вимагати від нього горілки, а коли цього не отримали, то зв'язали господаря, положили на підлогу і побили його клинком. Після цього Рябов спробував зґвалтувати дружину Шліхта, але коли та намагалася утекти, то він поранив її з автомата. Потім Корієв та Рябов стягнули з печі слабоумну сестру Шліхта, затягнули її в іншу кімнату і по черзі зґвалтували [27, арк. 7]. Оперуповноважений Красненського райвідділу НКВС Львівської області Шведов Павло, кандидат у ВКП(б), 17 січня 1946 р., будучи направленим у с. Сторонибаби для виконання завдання, оперативною роботою там не займався, а напився та п'яним прилюдно побив на вулиці 5 мешканців села. Потім зайшов у квартиру Стець М. та намагався її зґвалтувати [28, арк. 13]. Оперуповноважений Комарнівського райвідділу Дрогобицької області Григор'єв, зловживаючи службовим становищем, будучи у нетверезому стані, у 1946 р., не добившись потрібних для нього показів, застрелив з револьвера громадянина с. Бірчі Комарнівського району – Заваринського Федора [27, арк. 15]. У багатьох випадках такі самочинства представниками силових структур були здійснені в нетверезому стані. Так, упродовж листопада 1945 – січня 1946 рр. по УНКВС Львівської області з 127 зафіксованих випадків такого роду самочинств, 70 % було вчинено працівниками у п'яному вигляді [28, арк. 13]. Проте, в умовах командно-адміністративної системи, фактичної відсутності контролю за роботою більшості працівників апарату МВС було практично неможливо подолати подібні зловживання влади [4, с. 27].

Зрозуміло, що така невинувато жорстока поведінка представників силових відомств радянської влади викликала у селян такі почуття, як страх, бажання помсти. Ситуація поглиблювалася ще й тим, що радянською владою була введена родинна відповідальність за дії одного з членів сім'ї. У випадках неявки до органів радянської влади одного з членів сім'ї, виселяли до Сибіру цілу родину, а майно конфісковували [17, с. 39]. Разом з тим, застосовували невинувато важкі покарання. Так, у с. Богданівці Підволочиського району Тернопільської області сесія обласного суду засудила «куркуля» Герасименка за «саботаж хлібоздачі» на 25 років

позбавлення волі. За таку ж "провину" було засуджено ряд "куркулів" в Заложницькому, Білобожницькому та інших районах області [1, с. 213].

Негативізм у відношенні радянської влади посилювався й у зв'язку з ліквідацією греко-католицької церкви та намаганням звести духовне життя під вплив радянської ідеології. Селянка Львівської області Дученінська О. у приватній розмові так характеризувала ставлення селянства до арештів греко-католицького духовенства: "Селянство в основному ще більше відмежовувалось від політики більшовиків. Арешт і суд Сліпого і його єпископів – це рівнозначно тому, що залізли в душу селянина, потоптали його свята святих, зіпсували душу йому" [17, с. 45].

Поряд з арештами та пропагандистською війною, місцеві партійно-радянські представники та представники силових структур брутально ставились до віруючого сільського населення. Так, на Великдень 1946 р. у с. Корчин Сколівського району Дрогобицької області дільничний НКВС Рудаков під час богослужіння завів коня до церкви. 19 червня 1946 р. у с. Вербіж Щирецького району Львівської області представники радянської влади вдерлися до церкви та пограбували фелони, хоругви та інші церковні речі [17, с. 41]. Така антирелігійна політика радянської влади суперечила ціннісним орієнтирам духовного світу селянства та лише загострювала соціальне протистояння.

Будь-які організовані, а тим більше легальні форми боротьби проти засилля та сваволі влади були неможливі. Навіть окремі критичні висловлювання з приводу урядових чи партійних та радянських органів, кваліфікувалися як класово-ворожі і контрреволюційні виступи, а тоді до незгодних неминуче застосовувалися репресивно-каральні акції, переважно ув'язнення та примусове виселення. З огляду на це, як стверджував відомий теоретик ОУН Петро Полтава "у терористичних умовах Совецького Союзу ми не маємо змоги вести нашу визвольну боротьбу в жодний інший спосіб, як тільки у формі збройного підпілля. Саме тому ми сьогодні примушені сидіти в лісах, у підземних криївках. Для боротьби з МВД і МГБ ми носимо зброю. Такі форми боротьби нам накинув ворог" [14, с. 394].

Через це найбільш гострою формою боротьби селянства Дрогобицької, Львівської, Станіславівської та Тернопільської областей проти колгоспного будівництва в регіоні була їх участь у збройних формуваннях ОУН, УПА, що чинили відчайдушний опір встановленню радянського режиму, в тому числі й колективізації. Високий рівень національної свідомості, з одного боку, та посилення тиску під час організації колгоспів і пов'язані з цим зловживання та беззаконня – з іншого, підштовхували частину селян до вступу в лави повстанців.

Збройні формування ОУН, УПА імпонували мешканцям села, оскільки, попри чітку націоналістичну спрямованість, їх аграрна програма відповідала інтересам селянства. Вони виступали за конфіскацію великого землеволодіння, передачі селянам землі, відстоювали трудову приватну власність, розвиток вільного підприємництва і кооперації. Селянин-одноосібник мав стати основним виробником сільськогосподарської продукції, а за майновим станом – самодостатнім й успішним господарем [22, с. 371]. У документі УПА стверджувалося, що "земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне користування землею, в залежності від волі селян" [20, с. 270; 22, с. 371].

ОУН вважала колгоспну систему "зряддям варварської економічної і фізичної експлуатації селянства з боку більшовицьких гнобителів, зряддям їх жахливого соціального гноблення і засобом політичного підкорення українських селянських мас більшовицькій імперіалістичній кліці". Через це українські повстанці, писав Петро Полтава, борються "за знищення большевицької експлуаторсько-кріпацької системи в організації селянського господарства" проти того, щоб "в колгоспах запрягати жінок до борін, заставляти їх носити на плечах гній на колгоспні поля, засуджувати колгоспників до багаторічного ув'язнення за кілька колосків, що їх відважуються зірвати, щоб врятуватися від голодної смерті" [14, с. 395].

Підтримка селянами ОУН, УПА проявлялася як у їх безпосередній участі у збройних формуваннях, так і опосередковано: в допомозі продуктами харчування, одягом, грошми, наданні цінної інформації, переховуванні бійців, приховуванні інформації від представників силових відомств радянської влади тощо. Так, у доповідній записці секретаря Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанця, датованій 1944 р., говориться "частина населення в селах Слободка, Садки до дій бандитських банд відноситься із співчуттям, мають зв'язки і надають допомогу" [17, с. 90]. Часто, не будучи причетними до збройного підпілля, селяни знищували представників НКВС та НКДБ або передавали їх повстанцям, висловлюючи тим самим невдоволення їх свавільними діями. Так, у вересні 1946 р. у с. Унятичі Підбузького району Дрогобицької області селяни звелили дільничного МВС та передали його до рук повстанців. У січні 1947 р. у с. Невочин Богородчанського району Станіславської області одна господиня отруїла спиртом "трьох військових з місцевого гарнізону МВС" [17, с. 88]. Розмірковуючи про причини невдач проти проведення операцій проти

ОУН, УПА, командувач Прикарпатським округом А. Єрмоєнко говорив про селян: "У всіх кампаніях, які ми проводили, вони нам своїми діями палки в колеса вставляють" [7, арк. 96; 17, с. 92].

За підрахунками вчених, соціальний склад загонів УПА був наступний: 77,6 % – селяни, 18,2 % – робітники, 4,2 % – інтелігенція [17, с. 83]. Наприклад, у інформації, надісланій до ЦК КП(б)У, стверджувалося, що в загонах УПА було понад 200 мешканців с. Мокротин Жовківського району, 54 – с. Бов'ятин Сокальського, 42 – Бубнів Краковецького району Львівської області. В УПА боролися 84 мешканці с. Синєвидне Верхнє Сколівського району, 40 – зі с. Старі Стрілища Новострільківського району Дрогобицької області. Це було характерно для багатьох сіл досліджуваних областей [14, с. 395]. Таким чином, можна говорити про те, що селяни були соціальною базою ОУН, УПА. За підрахунками П. Мірчука в період найбільшої активності в кінці 1944 р. чисельність загонів УПА становила 80 тис. осіб [17, с. 82].

У інструкціях провідникам ОУН, УПА говорилося про необхідність знищення книжок, списків, документів у селах. Перешкоджати в роботі головам сільських рад, не допускати створення клубів, розганяти свята, забави, мітинги, ліквідувати зрадників. Іншими словами, усіма зусиллями не допустити вкорінення радянської влади на селі [17, с. 76]. Наприклад, у кінці квітня 1946 р. збройним угрупованням ОУН, УПА в колгоспі ім. Й. Сталіна с. Сілець Дублянського району Дрогобицької області спалено колгоспні виробничі будівлі, клуб, контору, документи. Підривна робота проти колгоспу проводилася заможними селянами і у прихованій формі, що відобразилося на трудовій дисципліні [30, арк. 15 зв.].

Упродовж 1945–1946 рр. УПА здійснювала досить широкомасштабні операції проти радянських військових та репресивно-каральних структур. Упродовж 1946 р. в усіх західних областях УРСР проведено 2598 різного роду заходів, скерованих проти впровадження радянського зразка ведення сільського господарства [22, с. 375]. Усе це, з одного боку, стримувало процес примусової колективізації, а з іншого – завдавало страждань багатьом особам, які ставали жертвами протиборства. Радянська влада добре розуміла, що, не придушивши національно-визвольного руху, вона не зможе перейти до суцільної колективізації села.

Наприкінці 1945 – на початку 1946 рр. у зв'язку з підготовкою та проведенням виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. здійснено наймасштабнішу військово-чекістську репресивно-каральну акцію. Населені пункти досліджуваних областей були блоковані військами Прикарпатського та Львівського військових округів. Від 10 січня 1946 р. в усіх селах розташовувалися постійні військові гарнізони – пересічно 25–100, а в районах – 2500 бійців. Упродовж 1 листопада 1945 – січня 1946 рр. у Львівській області проведено 2204 операції, у Станіславській – упродовж 1 грудня 1945 – 10 лютого 1946 рр. – 15562 чекістсько-військових операцій, у ході яких ліквідовано 130 збройних формувань [14, с. 397–398].

Починаючи з літа 1947 р., коли посилювався курс на суцільну примусову колективізацію селянських господарств, особливого масштабного характеру набула пропагандистська діяльність ОУН, УПА. Саме тоді були опубліковані й поширювалися серед населення праці ідеологів ОУН Петра Полтави ("Про наш план боротьби за визволення в теперішній обстановці", "Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу") Романа Шухевича ("До генези Української Головної Визвольної Ради"), Осипа Дяківа Горнового ("Новий наступ сталінських вельмож на колгоспників") та ін. [14, с. 396].

Поряд з тим, масово розповсюджувалися листівки із закликами активно чинити опір утворенню колгоспів. У листівці "Геть сталінські колгоспи!", розповідалося про голод у Східній Україні та про неперспективність колгоспної системи, містився заклик до боротьби з нею. У червні 1947 р. масового розповсюдження набула листівка, що закликала селян до солідарності на антиколгоспному фронті: "Брати-селяни! Можна не сумніватися в тому, що всі намагання більшовицько-російських катів завести колгоспну панщину і на ЗУЗ закінчатися провалом, коли Ви і надалі будете рішуче протиставляти всім цим намаганням, з цілковитим недовір'ям ставитися до брехні про колгоспний "рай" і не піддаватися ніяким ворожим застрашуванням і погрозам" [22, с. 372–373].

Компартійна статистика стверджувала, що під час збройних акцій УПА та підпілля ОУН, скерованих передусім проти репресивного апарату радянської влади – військ НКВС та активістів колгоспного будівництва – загинуло близько 30 тис. партійних й радянських працівників, до 20 тис. військовослужбовців, міліціонерів, прикордонників. На думку відомого дрогобицького дослідника М. Сеньківа, частину з цих вбивств здійснили працівники НКВС, приписуючи їх воякам УПА та підпіллю ОУН з метою дискредитації національно-визвольного руху [22, с. 376].

Особливо підступні провокації щодо непокірних селян здійснювали спецгрупи МДБ, що жили по декілька місяців у лісах, видаючи себе за підрозділи УПА. Особовий склад спецгруп не відрізнявся від вояків УПА та учасників оунівського підпілля. Вони приходили на хутори чи села, провокуючи селян до налагодження зв'язків з місцевими відділами повстанців. Якщо селяни вчасно

не виявляли провокацію, то справа закінчувалася арештом та конфіскацією майна [17, с. 54–55; 23, с. 131]. Так, у с. Свидник Турківського району Дрогобицької області прибули енкаведисти у формі повстанців. Селяни, не розпізнавши провокації, стали постачати їх харчами, розповідати про учасників визвольного руху. Відтак, багатьох мешканців села заарештували [22, с. 377].

У постанові "Про поліпшення масово-політичної роботи, подальший розвиток колгоспного будівництва і ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР", ухваленій 1 червня 1948 р. політбюро ЦК КП(б)У навпаки підкреслювалося, що працівники держбезпеки не виявляли ініціативності, винахідливості, діяли одноманітно, що призводило до розкриття й ліквідації агентури. Такі випадки, зокрема траплялися у Дрогобицькій, Львівській і Тернопільській областях. Критично оцінювалася здатність МДБ проникати у керівні структури й центри визвольного руху, щоб виявити місця дислокації підрозділів УПА та підпілля ОУН, попереджувати здійснення диверсійно-терористичних актів [12, с. 417].

Внаслідок багаторічних репресивно-каральних операцій кількість учасників руху опору постійно зменшувалася. За цих обставин в керівництві ОУН та УПА наростало усвідомлення трагічного фіналу. Воно вимушене було рахуватися не тільки з внутрішньополітичними змінами в Україні, а й з міжнародною політичною ситуацією. У серпні-грудні 1948 р. повстанці здійснили лише 155 нападів на колгоспи з метою знищення сільськогосподарського реманенту, приміщень та іншого майна [12, с. 421].

На початку вересня 1949 р. Р. Шухевич ліквідував значні формування УПА і перейшов на військові дії невеликими групами. Незважаючи на спад визвольної боротьби ОУН, УПА, повстанці та підпілля повсюдно усіма силами чинили спротив заходам радянської влади у справі колективізації. До завершення четвертої п'ятирічки кількість підпільних організацій та їх чисельність суттєво зменшилася, однак навіть у 1952 р. продовжували боротьбу 71 провід ОУН (160 осіб), 84 бойові групи (252 особи), а також окремі боївки (647 осіб). Проте ця боротьба уже практично зовсім не мала ніякого значення, оскільки до кінця 1950 р. колективізовано практично усі селянські господарства західноукраїнських земель [14, с. 400].

Таким чином, одним з основних чинників впливу на формування соціального опору, викликаного зміною усталеного способу життя діяльності внаслідок колективізації та радянізації у 1944–1950 рр., був менталітет сільського населення краю. Працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності, консерватизм цінностей, висока національна свідомість та релігійність зумовлювали негативізм у відношенні до радянської влади та неприйняття насаджуваних нею форм і методів господарювання.

Серед буденних форм соціального опору поширеними були скорочення господарської активності, приховування сільськогосподарської продукції, відмова від роботи, імітація праці в колгоспах, фіктивне членство в колгоспах, побиття представників радянської влади тощо. Апогеєм соціального опору селян досліджуваного регіону стала участь у збройних формуваннях ОУН, УПА.

Основними наслідками такої форми соціального опору були з одного боку – повільні темпи утворення колгоспів на початковому етапі колективізації (1944–1947 рр.), з іншого – поламані долі багатьох тисяч селянських сімей досліджуваних областей, внаслідок репресій та каральних акцій силових структур радянської влади.

Соціальний опір сільського населення досліджуваного регіону став свідченням того, що радянські нововведення в усіх сферах життя населення були несприйнятними та мали згубний вплив на традиційний соціальний устрій селян. Колективізація та радянізація не співпадали з системою цінностей та формами життєдіяльності сільського соціуму.

Список використаних джерел

1. Веселова О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. / НАН України. Ін-т історії України. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 2008. – 273 с.
2. Васильєв В. Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / В. Ю. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – 2005. – Вип. 31. – С. 140–150.
3. Ганжа О. Опір селянства України політиці суцільної колективізації / Ганжа О. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць / НАН України. Ін-т історії України. – 2003. – № 10. – С. 235–250.
4. Гарань О. В. Індустріалізація і культурна революція в західних областях УРСР: проблеми формування національних кадрів / Гарань О. В. // Західна Україна: перше десятиріччя після війни / Інститут історії АН УРСР. – 1988. – № 3. – С. 23–32.
5. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 619. – 157 арк.
6. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 814 – 97 арк.
7. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 408. – 141 арк.
8. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 255. – 311 арк.
9. Там само. – Оп. 10. – Спр. 133. – 108 арк.
10. Там само. – Ф. Р-221. – Оп. 2. – Спр. 999. – 96 арк.
11. Там само. – Ф. Р-2022. – Оп. 1. – Спр. 416. – 18 арк.
12. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії

України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2005. – 495 с. 13. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / Івасюта Михайло Кирилович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с. 14. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / [О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2006. – 654 с. 15. Киданюк А. Вплив менталітету західноукраїнського селянства на колективізацію краю (1944–1950 рр.) / Андрій Киданюк // Дні науки історичного факультету – 2009: Матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23–24 квітня 2009 р.). – Вип. II: у 4-х част. Ч. 1. / Відпов. ред. І. В. Семеніст. – К.: б/в, 2009. – С. 145–147. 16. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / Когут Петро Володимирович. – Львів: Логос, 2000. – 80 с. 17. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович Олег Юрійович – Луцьк: б/в, 1998. – 152 с. 18. Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / Олег Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с. 19. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950. / Масловский Виталий Иванович. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – 188 с. 20. Мірчук П. Українська повстанська армія: 1942–1952. Документи і матеріали / Петро Мірчук. – Львів: Основа, 1991. – 448 с. 21. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України, НАН України, 2010. – 351 с. 22. Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. / Сеньків М. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Ін-т історії України, НАН України. – 2004. – Вип. 12. – С. 371–379. 23. Сеньків М. Західноукраїнське село: етапи та методи колективізації. 1944–1952 / Сеньків М. // Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2003. – № 9. – С. 127–133. 24. Смітюх Г. Є. Україна сакральна. Український менталітет / Смітюх Г. Є., Стрілецький В. В. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/smitstr/06.html>. 25. Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989) / М. С. Глушко, О. М. Голубець, Т. О. Гонтар та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 264 с. 26. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 6516. – 198 арк. 27. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3645. – 24 арк. 28. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 78. – 68 арк. 29. Там само. – Оп. 80. – Спр. 310. – 50 арк. 30. Там само. – Спр. 578. – 211 арк. 31. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма (Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской УССР (1939–1950) / Ф. Ф. Чернявский. – Львов: Вища школа, 1978. – 239 с. 32. Юрчук В. И. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.) / В. И. Юрчук, И. П. Кожукало. – К.: Политиздат, 1986. – 365 с. 33. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.

Андрей Киданюк

КРЕСТЬЯНСКОЕ СОПРОТИВЛЕНИЕ СОВЕТИЗАЦИИ И КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ ЗАПАДНОУКРАИНСКОГО СЕЛА (1944–1950 ГГ.)

В статье выделены основные тенденции и выяснена специфика крестьянского сопротивления советизации и коллективизации в Дрогобычской, Львовской, Станиславской и Тернопольской областях УССР на протяжении 1944–1950 гг; раскрыты особенности и формы социального противостояния советским нововведением в послевоенный период.

Ключевые слова: западноукраинское село, советизация, коллективизация, крестьянское сопротивление, послевоенный период.

Andriy Kydaniuk

PEASANT RESISTANCE TO SOVIETIZATION AND COLLECTIVIZATION OF WESTERN UKRAINIAN VILLAGES (1944–1950 YEARS).

In the article showed the main trends and found out the specifics of peasant resistance to collectivization and sovietization Drohobych, Lviv, Stanislav, Ternopil regions of the USSR during the 1944–1950 biennium, analyzed the the features and forms of social resistance to soviet innovation in the postwar period.

Key words: Western Ukrainian village, collectivization, sovietization, peasant resistance, postwar period.

УДК 94 (477. 83): 058. 232. 6

Олександр Гаврилук

НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х РОКІВ: ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ, КУЛЬТУРА ТА ДУХОВНІСТЬ

Стаття висвітлює зміни, що відбулися в соціальній та культурно-духовній сферах населення Західного Полісся впродовж чотирьох повоєнних десятиліть. Звернена увага на суперечливий характер процесів, що мали тут місце. Зроблено висновок про наявність певних здобутків та системних упущень у соціальному житті. Підкреслено, що для виховання населення в комуністичному дусі влада широко використовувала загальноосвітню школу, на діяльності якої відображалися негативні риси тоталітарної системи. Показано згубний вплив на психологію населення боротьби радянської держави з релігією та церквою.

Ключові слова: Західне Полісся, життєвий рівень, культура, духовність, тоталітарна система.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що можливості ґрунтовного й неупередженого вивчення історії в умовах незалежної України сприяють тому, що у середовищі вітчизняних учених значно посилилось зацікавлення проблемами соціального, культурного та духовного життя української нації у другій половині ХХ ст. Детальна увага звертається на період радянської тоталітарної системи, зокрема, на особливості її впливу в зазначених суспільних сферах. Адже цим пояснюється чимало сучасних негараздів у нашій державі.

Новизна наукової публікації полягає у тому, що на тлі загалом досліджених явищ соціальної, культурної та духовної політики радянської влади в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1980-х років залишається ще чимало невивчених проблем, насамперед регіонального характеру. До них можна віднести питання добробуту, культури та духовності населення Західного Полісся. Цим терміном окреслюється український регіон, що займає північні та центральні райони сучасних Волинської та Рівненської областей. Дослідження буденного життя мешканців цих територій в означений період, суперечливих аспектів політики тодішньої влади щодо нього дасть змогу сьогодні не припускати помилок, сприяти вдосконаленню діяльності органів влади незалежної України щодо виведення сучасного українського соціуму з кризового стану.

Мета наукової статті полягає у дослідженні життєвого рівня, культури та духовності населення Західного Полісся у другій половині 1940-х – першій половині 1980-х рр.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні та культурно-освітні процеси, що відбулися в Західному Поліссі впродовж досліджуваного періоду.

Предмет дослідження – аналіз життєвого рівня, культури та духовності населення Західного Полісся у другій половині 1940-х – першій половині 1980-х рр.

Якщо оцінювати рівень історіографічного вивчення проблеми, то значна частка досліджень припадає на радянський період. Типовими науковими роботами, у яких життя населення Західного Полісся подавалося, звичайно, тільки у позитивному спектрі, можуть слугувати колективні роботи [5–8], окремі монографії узагальнюючого характеру [10]. З'явилися й більш критичні дослідження сучасних українських авторів, у яких вказаному регіонові не відводиться спеціального місця [1; 9; 12; 15]. Тому існує потреба висвітлення й аналізу проблем буття населення Західного Полісся в умовах радянської тоталітарної системи, складних і суперечливих процесів, що мали тоді місце в його соціальній, культурній та духовній сферах.

Друга половина 1940-х – перша половина 1980-х років ознаменувалися непростими процесами і змінами у сфері повсякденного буття населення регіону. У повоєнний період житлові та побутові умови мешканців поліської зони Волині й Рівненщини залишилися досить складними. Через нестачу житла, спаленого окупантами або зруйнованого у ході воєнних дій, люди нерідко проживали у землянках, перенаселених, однак не завжди пристосованих для нормального життя приміщеннях, бараках. Не вистачало найнеобхіднішого: взуття, одягу, продовольства, речей повсякденного побуту. Для виживання частина робітництва і службовців у містах і містечках регіону нерідко змушені були заводити невеличке підсобне господарство, позаяк заробітна плата не давала змоги забезпечити харчуванням членів сім'ї.

Додаткових труднощів їм завдавало зростання цін на продукти, зумовлене скасуванням у 1947 році карткової системи розподілу. Досить болісною при скромних прибутках населення була грошова реформа 1947 року. Особливо відчутних втрат зазнало селянство та сільська інтелігенція, яким – в умовах відсутності на селі банківських установ та зосередженні грошей для зберігання вдома – обмін здійснювався з розрахунку 1:10.

Чимало проблем потрібно було вирішувати у сфері медичного обслуговування, що у регіоні створювалася фактично заново, однак швидко розширювалася. Необхідно віддати належне лікарям і середньому медичному персоналові, який представляли спочатку головним чином приїжджі кадри з Наддніпрянської України, інших республік СРСР, за їх самовідданий внесок у лікування і підтримання життєдіяльності місцевого населення, подолання таких захворювань та загроз епідемії як, висипний тиф, дизентерія, трахома, туберкульоз та інші. Ще одним вагомим чинником, який зміцнював авторитет радянської системи охорони здоров'я й опосередковано впливав на зростання у поліщуків довір'я до нової влади, був безкоштовний характер надання медичних послуг. Однак не варто забувати, що значній частині селянства регіону, особливо у віддалених селах, не кажучи вже про хутори, якісне медичне обслуговування на початках залишалося недоступним.

Упродовж другої половини 1940-х – на початку 1950-х років у Західному Поліссі здійснювалися перші кроки щодо налагодження торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування. Ці заходи набули широкого розмаху в середині 1950–1960-х років у контексті суттєвих змін, що спостерігалися в рівні життя населення і сприяли його покращенню. Насамперед відбулося підвищення оплати праці, яке, нарешті, не оминуло й колгоспників регіону: вводилося щомісячне грошове та натуральне авансування, стабілізувалася видача продукції на трудовні, зріс грошовий рівень оплати праці. Щоправда, остаточно на гарантовану грошову оплату праці колгоспи поліської зони перейшли лише наприкінці 1960-х років. Крім того, виплати пенсій від держави колгоспники дочекалися аж у середині 1960-х років, причому її рівень на порядок був нижчим від пенсій робітників і службовців.

Позитивний вплив, що відобразився на добробуті населення Західного Полісся мали проведені у зазначений хронологічний період неодноразові зниження податків, скасування обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів із господарств колгоспників, робітників і службовців, відміна низки інших «драконівських» постанов і указів соціально-економічного спрямування сталінської доби. Зокрема, про податок на фруктові дерева, обов'язкову здачу шкіри забитої свійської тварини, оплату навчання у школах та інше.

Певне зростання прибутків західнополіського селянства, введення й удосконалення матеріального стимулювання праці колгоспників у поєднанні з іншими заходами влади в соціально-економічній сфері зумовили розгортання в регіоні державного і більшою мірою індивідуального житлового будівництва, підвищення рівня культурно-побутового обслуговування сільського населення. Увага звертається на впорядкування міст, містечок (селищ) та сіл. Останні завдяки новобудовам – добротним будівлям із цегли, дерева, шлаку, криті шифером, із широкими вікнами – набували оновленого вигляду.

Окремі ж сільські населені пункти Західного Полісся завдяки високим темпам житлового будівництва і реалізації перспективних планів власного розвитку, схвалених тодішнім вищим партійно-державним керівництвом обласних та республіканського масштабів, перетворювалися у своєрідні агромістечка – центри соціалістичної культури і побуту. У Волинській області ними стали село Доросині – Рожницького, Любитів – Ковельського, Велика Глуша – Любешівського, Тростянець – Ківерцівського районів, у Рівненській області – Великі Цепцевичі – Володимирецького, Балашівка – Березнівського, Селець – Дубровицького, Кузьмівка та Кричильськ – Сарненського районів і низка інших.

Широкомасштабне житлове будівництво у західнополіському регіоні продовжувалося і в 1970-х – першій половині 1980-х років. Серед нових міст, що тоді постали у республіці, в 1974 році з'явився і Кузнецовськ – місто атомобудівників-енергетиків. На 1979 рік у ньому вже проживало 5,5 тис. мешканців, з яких близько 700 були школярами. За короткий період воно збагатилося на адмінбудинки, культурно-освітні і побутові заклади, крамниці, спортивні зали [11, с. 22–23, 28]. Водночас тут почали спостерігатися явища, характерні для міст і селищ як краю, так і усієї республіки загалом. Нерідко надзвичайно низькою була якість будівельних робіт, що викликало необхідність ремонту квартир відразу ж після її одержання. Хронічною проблемою стала черга на житло, що мала тенденцію до зростання. Значного поліпшення вимагало функціонування комунального господарства, фінансованого за залишковим принципом.

У незрівнянно гіршому стані в цьому відношенні перебувало поліське село, у якому комунального господарства практично не існувало. Окрім того, сільські мешканці не забезпечувалися належним побутовим обслуговуванням, не одержували достатньої кількості відповідних будівельних матеріалів (їх часто доводилося «діставати» по знайомству), транспортних послуг, газопостачання та ін. Хоча мережа шляхів із твердим покриттям у регіоні у 1985 році порівняно з початком 1960-х років зросла у декілька разів, усе ж часто-густо вони були низької якості і вимагали щорічного ремонту.

До здобутків того періоду в сфері добробуту поліщуків необхідно віднести повне завершення у другій половині 1960-х років радіофікації регіону, а на початку 1970-х років – його електрифікації, неухильне збільшення кількості телеприймачів у місцевих мешканців давало змогу розширювати мережу телемовлення. Однак і тут мали місце недоліки, пов'язані з тривалими термінами виконання відповідних робіт, рівнем обслуговування тощо.

Серйозні проблеми накопичилися й у системі медичного обслуговування та оздоровлення населення, хоча офіційно влада говорила лише про успіхи і досягнення. Дійсно, у Західному Поліссі збільшилася кількість лікарів та середнього медичного персоналу, зростала – завдяки введенню в експлуатацію нових лікарень – кількість лікарняних ліжок. У ряді місцевостей краю – на озері Свитязь, інших водоймах Волинської області, у місцевих здравницях, зокрема пансіонаті "Лісова пісня", будинку відпочинку та республіканському санаторії у Степані (Рівненщина), інших лікувально-оздоровчих закладах – могли відпочити й поправити своє здоров'я чимало жителів Західного Полісся. Разом із тим оснащеність медичних закладів була досить низькою. У районних центрах – Ківерцях, Турійську, Любомлі, Рокитно та інших забезпеченість поліклінік виробничими площами становила лише половину нормативної. Часто низькою залишалася якість медичного й оздоровчого обслуговування, що пояснювалося передусім залишковим принципом фінансування галузі – як і всієї соціальної сфери.

Спостерігалось сповільнення темпів зростання реальних прибутків населення через падіння купівельної спроможності карбованця внаслідок зростання цін на товари та різні послуги. Відставання виробництва товарів народного споживання, що нерідко були низької якості, від зростаючої грошової маси, стало причиною широкомасштабного дефіциту продовольчих і промислових товарів, що особливо гостро дало знати про себе наприкінці 1970-х – у першій половині 1980-х років. Дефіцит і спекулятивні ціни не торкалися верхівки партійного і державного апарату, яка за прикладом республіканської номенклатури користувалася закритою системою постачання.

Загалом можна констатувати, що впродовж кінця 1940-х – першої половини 1980-х років населення західнополіського краю досягло певного рівня добробуту, якому були притаманні як незаперечні здобутки, так і прикрі упущення. Однак найскладнішим і найсумнішим було те, що цей рівень базувався на спотворених комуністичним режимом процесах, посилював деградацію тодішнього господарського життя і готував падіння життєвого рівня населення в найближчому майбутньому.

Повоєнна політика партійно-державних структур у Західному Поліссі передбачала інтегрування регіону до загальносоюзної системи не тільки в соціально-економічному, а й у духовному напрямках. Основною перешкодою на цьому шляху було свосереднє духовне життя західнополіського населення: живучість народних традицій, ідеологічне багатоманіття, його висока релігійність, що спиралася на розвинуту мережу конфесій різних напрямів тощо. Таке становище аж ніяк не відповідало інтересам радянського тоталітарного режиму і, що головне – його внутрішнім засадам існування. Адже він не уявляв себе без функціонування панівної ідеології, якою для нього виступав марксизм-ленінізм у сталінській чи неосталінській інтерпретації. Тому командно-авторитарна система, органічно не сприймаючи своєрідного духовного життя західнополіського регіону, намагалася якнайшвидше підпорядкувати та перебудувати його відповідно до потреб.

Першочергові зусилля скеровувалися на ідеологічне виховання мешканців краю. Особливо багато зусиль вкладалося в боротьбу проти так званого "українського буржуазного націоналізму". "Обробка" населення краю в соціалістичному дусі здійснювалася різноманітними засобами й охоплювала все без винятку духовне життя. При цьому часто мали місце волюнтаризм, грубість, суб'єктивне ставлення до місцевих кадрів, насильство над ними, штучне відокремлення й протиставлення "східняків" і "західників" тощо.

Важливу роль у формуванні радянської особистості держава відводила навчальним закладам і насамперед загальноосвітній школі. Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю всі шкільні заклади, влада заходила розбудовувати шкільне життя у потрібному для себе напрямі. Її заходи у цій сфері викликали у сільських мешканців Західного Полісся неабияку реакцію, тому що стосувалися можливості доступу до здобуття освіти.

Значне розширення можливостей у цій сфері населення стало чи не найпопулярнішим заходом радянської влади. У цій справі переплелися між собою процеси, скеровані на українізацію освіти та вагоме зростання шкільної мережі. Українізація освітньої справи здійснювалася швидкими темпами упродовж декількох повоєнних років. Однак лінія на українізацію освіти як складова частина усєї культурної політики радянської влади у регіоні була нічим іншим, як намаганням пройти за декілька років шлях українізації і русифікації, який зайняв в інших областях республіки два десятиліття. Уже в 1946 році, порівнюючи з довоєнним часом, спостерігаються зміни щодо

мови викладання. З усіх шкіл, що функціонували тоді в поліській зоні Волині та Рівненщини, з українською мовою навчання було майже 100 % навчальних закладів.

Отже, відбулася дійсна українізація народної освіти. Враховуючи також значне зростання мережі шкіл, можна зробити висновок, що корінне населення регіону – українці – отримали можливість здобувати освіту, навчатися рідною мовою, збільшувати чисельність своєї інтелігенції. Для широких верств поліщуків, особливо вихідців із бідних родин, стала доступною перспектива здобути кар'єру, досягнути певного соціального становища.

Зрозуміло, що за абсолютної переваги українського населення, яке проживало на території регіону, така політика, абстрагуючись від певних втрат, завданих нею освіті та культурі українського й інших народів, знаходила позитивний відгук у його середовищі, насамперед серед селянства. Вона одночасно породжувала у багатьох його представників сумніви щодо доцільності опору владі, і навіть зумовлювала підтримку її курсу на радянізацію Західного Полісся.

Одночасно з українізацією школи, держава доклала зусиль для відновлення й розширення її мережі, що дуже постраждала під час війни. На Волині, зі зруйнованих фашистами 745 шкільних будинків, а також тих, що потребували капітального ремонту, майже половина припадала на поліську зону. Аналогічним цей показник був і для Рівненщини, де виявилися спаленими 212 шкільних будівель, а 600 – висаджено у повітря [10, с. 61].

Відновлення й розбудова мережі шкіл у містах, містечках і селах краю не була для радянської влади самоціллю. Вона переслідувала декілька завдань. По-перше, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами і підручниками, що мали виразне прокомуністичне ідеологічне спрямування. По-друге, ця мережа вимагала підготовки та перепідготовки учителів із місцевих жителів і, таким чином, давала змогу отримати масовий загін пропагандистів радянського способу життя. По-третє, створивши розгалужену мережу шкіл для неписьменних, влада отримувала можливість охопити ідеологічним впливом доросле населення. Нарешті, українізація таких шкіл давала змогу у майбутньому закласти основи для широкого впровадження російської мови і посилити з часом русифікаційні впливи, що яскраво продемонстрували заходи влади в освітній сфері кінця 1950-х – 1970-х років.

Для реалізації названої мети здійснювались активні заходи щодо відновлення матеріальної бази шкільної освіти і насамперед сільської. На відновлення старих і будівництво нових шкіл влада виділяла певні кошти. Але їх було вкрай мало. Наприклад, у Волинській області за дев'ять місяців 1948 року з 2 млн 900 тис. карбованців (далі – крб.), передбачених бюджетом на ремонт сільських шкіл поліської зони, профінансовано всього 1 млн 300 тис. крб. або 46 % від загальної суми. Це досить негативно позначилося на їх своєчасній підготовці до навчального року і призвело до несвоєчасної оплати праці педагогів [3, арк. 24].

Вихід зі становища держава знаходила у різноманітному заохочуванні ініціатив та починів, скерованих на масове народне будівництво, ремонт та обладнання шкільних приміщень. Непідробний ентузіазм населення давав дійсно вражаючі результати. Завдяки численним "суботникам", "недільникам", "декадникам", "місячникам" і "трирічкам" відбудовувалися школи, насамперед у сільській місцевості. У Волинській області у червні 1946 року проводився "недільник" допомоги школам. У ньому взяло участь майже 55 тис. осіб. Було відремонтовано 791 школу, 353 пришкільні будівлі, 537 квартир учителів. Вартість виконаних робіт становила понад 2 млн крб. за цінами того часу [7, с. 47]. Під час проведення аналогічного "недільника" у червні 1946 року на Рівненщині вдалося відремонтувати й відбудувати 483 школи та закінчити спорудження низки шкільних приміщень, половина з яких знаходилася у поліській зоні [14]. Рух за допомогу школі, добровільна трудова активність, висока свідомість населення були визначальними і під час будівництва нових шкіл наприкінці 40–50-х рр. ХХ ст.

Відновлення й подальша розбудова мережі шкіл давали змогу охопити навчанням на теренах Західного Полісся більший відсоток дітей шкільного віку і таким чином здійснювати у перші повоєнні десятиліття загальний всеобуч.

Прихильно у повоєнний час жителі Західного Полісся сприйняли заходи влади щодо ліквідації неписьменності й малописьменності серед дорослого населення. Однак на тлі беззаперечних успіхів, мали місце й серйозні недоліки: формалізм в охопленні навчанням і проведенні занять, цифроманія, байдужість окремих керівників до проведення цієї кампанії тощо. Негативним її явищем було й те, що робота з навчання грамоти поєднувалася з нападками "на пережитки капіталізму", особливо боротьби з так званим "українським буржуазним націоналізмом" та релігійними віруваннями. Такий підхід викликав у поліщуків своєрідну реакцію, породжуючи насамперед внутрішній психологічний опір. Адже якщо рівень національної свідомості серед населення Західного Полісся був різним, то цього не можна сказати про його релігійність. Практично все воно було віруючим і тому нападки на релігію справляли на нього гнітюче враження.

Не досить приємну реакцію у мешканців регіону в сфері освіти викликала політика початкової недовіри радянської влади до місцевих учителів, не як творчих особистостей, а додатків тоталітарного режиму, обслуги різноманітних ідейно-політичних кампаній в умовах жорсткого контролю та одноманітності. Така лінія влади знайшла своє продовження у функціонуванні освітньої сфери краю упродовж 60 – першої половини 80-х рр. XX ст. Звичайно, не можна заперечити значних успіхів у її розвитку, що проявилися у введенні в експлуатацію нових шкільних приміщень, зміцненні навчально-матеріальної бази закладів освіти, поповненні педагогічних колективів майстрами педагогічної справи та творчою молоддю. Високий професіоналізм у той час демонстрували заступник директора Торчинської середньої школи, відмінник освіти УРСР Г. Кравчук, викладач Колківського СПТУ, заслужений працівник профтехосвіти УРСР Р. Рудь (Волинська область), педагог Висоцької середньої школи на Дубровиччині, заслужена вчителька УРСР М. Каменська (Рівненська область) та багато інших учителів. Усе ж у функціонуванні освітньої сфери у Західному Поліссі все виразніше відображалися усі негаразди суспільства, згубний курс тоталітарної системи, скерований на згорання демократизації, посилення централізму і денаціоналізації місцевих мешканців.

Помітне значення у сфері культурного життя регіону другої половини XX століття займали культурно-освітні установи – будинки культури, клуби, бібліотеки тощо. Так, завдяки відбудові старих закладів культури і будівництву нових у поліській зоні Рівненщини на початок 1970-х років функціонувало близько 70 будинків культури, майже 370 клубів, близько 400 бібліотек, майже 420 кінотеатрів та кіноустановок. Не менш кількісними були ці показники і на Волині. На своїх сценах мистецькі колективи приймали палаци культури у селах Бобли Турійського, Гуца Любомльського, Кортеліси і Жиричі Ратнівського, Сереховичі Старовижівського районів (Волинська область), у містечку Висоцьке і селі Селець Дубровицького, селі Великі Межиричі Корецького, селищі Клевань Рівненського та Степань Сарненського району (Рівненська область) і низці інших населених пунктів.

У регіоні, завдяки зусиллям державних органів і краєзнавців-аматорів – шанувальників історії і пам'яток рідної землі – з'явилася низка таких важливих культурно-освітніх установ, якими є музейні заклади. 1949 року в селі Колодяжне Ковельського району урочисто відкрито літературно-меморіальний музей-садиба Лесі Українки, що на початку 1980-х років переїхав у нове приміщення. Широко відомий не лише на Волині, а й за її межами Торчинський народний музей, біля витоків якого був учитель історії місцевої школи, краєзнавець-ентузіаст Г. Гуртовий. 1960 року почав працювати історико-краєзнавчий музей у Володимирці (Рівненщина); на початку 1970-х років завдяки зусиллям Д. Остап'юка, відкрився краєзнавчий музей у Любомлі.

Ці та інші заклади проводили результативну культурно-виховну, пошукову і популяризаторську роботу, що нерідко не відповідала канонам партійно-державної ідеологічної машини. Певними здобутками ознаменувалася й пам'яткоохоронна робота. Щоправда, визначальне місце тут відводилося спорудженню монументів на історико-революційну й військову тематику (меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму в селі Кортеліси Ратнівського району Волинської області, обеліски полеглим бійцям Червоної армії та ін), аніж увічненню історичних подій, що дійсно були й залишилися свідченнями справді національної історії українського народу.

У сфері мистецького життя найпомітнішими досягненнями мешканців Західного Полісся стали розвиток художньої самодіяльності (танцювальні колективи, самодіяльні народні хорові капели) і декоративно-прикладного мистецтва та промислів. Так, відомим осередком народних умільців на Рівненщині стало село Велике Вербче Сарненського району, в якому проживали талановиті вишивальниці.

До однієї з найважливіших складових духовної сфери мешканців Західного Полісся другої половини 1940-х – початку 1980-х років належало їх самобутнє релігійне та церковне життя. Намагаючись нівелювати цю сферу до загальнокомуністичних ідеологічних вимог, тоталітарний режим розпочав проводити політику, скеровану на обмеження та якнайшвидшу ліквідацію релігійно-церковного впливу. У поліській зоні Волині і Рівненщини насильно припинено діяльність осередків Української автокефальної православної церкви, частину служителів якої було репресовано, а інших повернуто у лоно Російської (Руської) православної церкви, що розпочала посідати тут провідні позиції, зазнаючи при цьому певних гонінь від влади. Такі ж brutальні методи розправи застосовувалися й до протестантських громад. Їх молитовні будівлі закривалися або відверто знищувалися. Це, приміром, сталося зі спорудою адвентистів сьомого дня у селі Пожарки Рожищенського району Волинської області: у ніч з 12 на 13 березня 1952 року вона згоріла внаслідок підпалу [4, арк. 32–36].

У боротьбі проти релігії та церкви в регіоні використовувалися колективізація і кампанія з ліквідації хутірських господарств. Під час її практичного втілення у життя місцева влада, звинувачуючи багатьох віруючих різних конфесій нібито в протидії її заходам, перекладала на них

вину за власні економічні прорахунки та безгосподарність в аграрному секторі. Ліквідація хуторів і переїзд їх мешканців у село слугували владі зручним засобом нищення культових будівель та розпорощення членів релігійних громад, що часто ставало підставою для їх розпуску.

Дуже часто антирелігійна політика тоталітарної системи другої половини 1940-х – початку 1950-х років супроводжувалася в Західному Поліссі свавіллям у відношенні до релігії та церкви навіть без висунення будь-яких причин. У той час масовими були факти образ почуттів віруючих із боку представників партійно-державних органів, зривів ними служби у церквах і молитовних будинках тощо. Так, голова виконкому сільської ради села Нова Руда Маневицького району на Волині П. Чайко під час богослужіння закриття у церкві близько 70 мешканців села і потім відкрив по будівлі стрілянина. У селі Стugno Мізоцького і селі Глинне Рокитнянського районів та самому селищі Рокитне на Рівненщині представники місцевої влади лайливими словами ображали священнослужителів тощо. Справа дійшла до того, що у Волинській області голова колгоспу села Гірники (Ратнівський район), "турбуючись" про виконання планів сільськогосподарських робіт, надіслав місцевому священикові "директиву" наступного змісту: "Товаришу піп, пропоную закрити службу. Не час займатися цією справою" [3, арк. 13]. Такі брутальні заходи зумовили певною мірою ослаблення позицій релігії та церкви серед населення Західного Полісся, але кардинально похитнути їх не змогли.

Набагато трагічнішою для нього, як для усього населення Західної України та республіки загалом, стала наступальна державна політика "войовничого атеїзму", що започаткувалася наприкінці 1950-х років і знайшла своє продовження у першій половині 1960-х. Зняття з обліку легальних релігійних об'єднань, масове насильницьке закриття діючих церков та молитовних будинків, пристосування їх під потреби установ культури, складські приміщення тощо, брутальне знущання над віруючими – ось лише поодинокі факти тієї широкомасштабної кампанії, що супроводжувалася насамперед культурними та моральними втратами для західнополіської спільноти й наклала важкий відбиток на відносини між нею та владою.

Особливого трагізму релігійному життю населення Західного Полісся завдали масові факти нищення тоді і в наступні десятиліття церковних споруд та церковного начиння, що були унікальним уособленням української сакральної спадщини. У поліській зоні Волинської області це, зокрема, стосується храмів у селі Боровне – Камінь-Каширського району, Берестяни – Ківерцівського, у селах Велика Яблушка і Кукли – Маневицького, в селі Кобче – Рожищенського району та інших [13, с. 38, 55, 67, 120, 131]. Така ж трагічна доля спіткала чимало релігійних споруд і на теренах поліської зони Рівненщини.

Загалом заходи держави другої половини ХХ століття щодо неухильного зменшення кількості діючих громад різних релігійних конфесій в Західному Поліссі можна кваліфікувати як конкретно скеровані акції щодо послаблення, а з часом і ліквідації позицій будь-якої релігії та церкви. Все це порушувало конституційні положення про свободу совісті, права людини. Політика держави не тільки істотно підірвала матеріальні і моральні засади західнополіського церковно-політичного життя. Вона зумовила одні з найнеприємніших психологічних переживань тих часів, знизила рівень моральності суспільства, згубно відобразилася на долі підростаючих поколінь.

Отже, упродовж другої половини 1940-х – першої половини 1980-х років у соціальному, культурному та духовному житті поліської частини Волинської і Рівненської областей відбулися неоднозначні, суперечливі, а нерідко й трагічні події. Вони зумовили входження і розвиток регіону в складі комуністичної тоталітарної системи з її сильними і ще більше слабкими сторонами. У 1970-х – першій половині 1980-х років вона опинилася у стані загальної, всеохоплюючої кризи, що безпосередньо і болісно відбивалася на населенні Західного Полісся. Приходячи поступово до усвідомлення необхідності докорінних суспільних перетворень, жителі регіону надії на позитивні зміни почали пов'язувати з початком перебудови, що припала на другу половину 1980-х років.

Список використаних джерел

1. Гулай В. Проблеми охорони здоров'я населення західних областей України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) / В. Гулай // Проблеми гуманітарних наук: наук. записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – 2001. – Вип. 8. – С. 176–180.
2. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-393. – Оп. 3. – Спр. 19. – 21 арк. 3. ДАВО. – Ф. Р-605. – Оп. 1. – Спр. 7. – 48 арк. 4. Там само. – Ф. Р-605. – Оп. 1. – Спр. 32. – 56 арк. 5. За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979 / [Авт.: М. К. Івасюта та ін.]; Відп. ред. М. К. Івасюта. – К.: Наук. думка, 1979. – 210 с. 6. Історія Волині: 3 найдавніших часів до наших днів. – Л.: Вища школа, 1988. – 237 с. 7. Історія міст і сіл Української РСР: [у 26 т.] – Волинська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 746 с. 8. Історія міст і сіл Української РСР: [у 26 т.]. – Ровенська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 655 с. 9. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення в 40 – 80-ті роки / Л. В. Ковпак // Україна: друга половина ХХ століття: Нарис історії. – К.: Либідь, 1997. – С. 115–131. 10. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у воз'єднаних областях Української РСР (1939–1958 рр.) / Іван Якович Кошарний. –

Л.: Вища школа, 1975.– 280 с. 11. РАЕС – 25 років. – Рівне: Азалія, 1998. – 96 с. 12. Сеньків М. В. Деякі аспекти повсякденного життя західноукраїнського селянства (1944–1952 рр.) / М. В. Сеньків // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – Вип. 4. – С. 99–104. 13. Храми Волині. Фотозбірник.– Луцьк: Вісник і К°, 2002.– 182 с. 14. Червоний прапор.– 30 червня 1946. 15. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект) / Богдан Олексійович Ярош. – Луцьк: Надтир'я, 2000.– 202 с.

Александр Гаврилюк

НАСЕЛЕНИЕ ЗАПАДНОГО ПОЛЕСЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1940-Х – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1980-Х ГОДОВ: ЖИЗНЕННЫЙ УРОВЕНЬ, КУЛЬТУРА И ДУХОВНОСТЬ

Статья освещает изменения, произошедшие в социальной и культурно-духовной сферах населения Западного Полесья на протяжении четырех послевоенных десятилетий. Обращено внимание на противоречивый характер процессов, имевших здесь место. Сделан вывод о наличии определенных достижений и системных упущений в социальной жизни. Подчеркнуто, что для воспитания населения в коммунистическом духе власть широко использовала общеобразовательную школу, на деятельности которой отражались отрицательные черты тоталитарной системы. Показано пагубное влияние на психологию населения борьбы советского государства с религией и церковью.

Ключевые слова: Западное Полесье, жизненный уровень, культура, духовность, тоталитарная система.

Oleksandr Gavryliuk

THE POPULATION OF WESTERN POLISSYA AT THE SECOND PART OF 1940-S – THE FIRST PART OF 1980-S: STANDARD OF LIFE, CULTURE AND SPIRITUALITY.

The article views changes, occurred at social, cultural and mental domains of the population of Western Polissya during four postwar decades. Attention is paid to the contradictory way of processes, which took place in this field. The conclusion about certain achievement's presence and systematic dereliction was drawn. The article emphasizes that the authority was widely using elementary schools for the population's upbringing in a communist way, and their activity reflected the most negative features of totalitarian regime. It is shown the harmful effect of Soviet State's fight against religion and the church directed to the populations' psychology.

Key words: West Polesie, standard of living, culture, spirituality, totalitarian regime.

УДК 94 (477.83)

Ярослав Стоцький

БУЧАЦЬКИЙ ВАСИЛІАНСЬКИЙ МОНАСТІР І СТАНОВИЩЕ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА БУЧАЧЧИНІ У 1945–1989 РР.

У статті досліджено дії партійно-державної влади щодо бучацьких василіан і їхнього монастиря після Львівського собору 8–10 березня 1946 року, проаналізовано діяльність Чину св. Василія Великого і "білого" невоzz'єднаного духовенства у "катакомбний" період греко-католицької церкви у Бучачі та Бучацькому районі як одному із найактивніших релігійних осередків церковного підпілля на Тернопільщині.

Ключові слова: Бучач, Бучацький василіанський монастир, греко-католицька церква, "катакомбний період", радянська влада.

Актуальність теми зумовлена малодослідженістю проблеми діяльності підпілля греко-католицької церкви (ГКЦ) і в тому числі Чину св. Василія Великого (ЧСВВ) у вузькому регіональному контексті-зрізі. Одночасно, наукове дослідження ретроспективної історії отців-василіан зумовлює до певних рефлексійних запитань щодо тих розкольницьких процесів, що відбуваються у чині у наш час і які впливають на динаміку розвитку ЧСВВ, на його авторитет у структурі церкви.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автором вперше глибинно і полівекторно проаналізовано підпільну діяльність ченців Бучацького василіанського монастиря, "білого" духовенства, жіночого чернецтва і мирян на Бучаччині та репресивні дії проти них державних

органів й спецслужб. Варто зауважити, що цього вдалося досягнути завдяки тому, що введено в історіографію раніше невідомі дані, які автор кризь призму геуристики використав, спираючись на джерела Державного архіву Тернопільської області та Архіву Інституту історії церкви, що діє при Українському католицькому університеті у Львові.

Стан розробленості теми в науці у загальному контексті щодо підпільної діяльності ЧСВВ висвітлено як в закордонних, так і в українських науковців. Зокрема, тут можна назвати таких дослідників, як: Б. Боцюрків, М.Підлипчак-Маєрович, І. Патрило, П. Підручний, А. Василяускене, М. Гайковський, І. Паславський, А. Колодний, П. Яроцький, В. Гіщинський, П. Шкраб'юк та інші, які у своїх працях акцентують увагу й на “катакомбному” служінні отців-василіан у радянський період, аналізуючи внутрішні процеси, що проходили у ЧСВВ у ті роки (структуралізацію, духовне служіння, навчання новиків у підпільних семінаріях, зв'язок отців-василіан із так званими “домашніми церквами” як жіночих чернечих осідків, так і мирян) та розкривають деякі аспекти катакомбної діяльності церкви упродовж 1945–1989 рр.

Об'єктом дослідження є становище ЧСВВ і УГКЦ в підпільний період на Бучаччині.

Предметом дослідження – становище Бучацького василіанського монастиря, служіння його ченців та діяльність ГКЦ на Бучаччині упродовж 1945–1989 рр. й репресивний тиск проти підпілля греко-католиків у цьому районі Тернопільщини державно-партійних органів і спецслужб.

Мета статті – визначити роль василіанського чернецтва, “білого духовенства”, жіночих чернечих згромаджень і мирян у діяльності ГКЦ у підпільний період та репресивні дії у відношенні до них радянської влади. Відтак, завдання дослідження полягають у: з'ясуванні становища ченців Бучацького василіанського монастиря у 1945–1946 рр., визначенні позиції чернецтва ГКЦ, монахів ЧСВВ та державних органів влади й безпосередньо уповноваженого Ради в справах релігійних культів у Тернопільській області, дослідженні використання будівель Бучацького василіанського монастиря в радянський період, а саме – до легалізації церкви, розкритті особливостей підпільного служіння ієромонахів ЧСВВ і світського духовенства у так званих “домінуючих” греко-католицьких населених пунктах Бучацького району, аналізі методики навчання новиків ЧСВВ у підпільних василіанських семінаріях, характеристиці дій відділів КДБ і МВС Бучацького району проти чернецтва, духовенства і мирян “катакомбної” ГКЦ упродовж 1946–1989 рр.

1944 рік характерний для Західної України зміною пануючого режиму: німецько-нацистського окупанта витіснила радянська влада. З приходом Червоної армії йшла заздалегідь сформована місцева влада, у тому числі уповноважений Ради в справах релігійних культів у Тернопільській області. У останнього 1944–1945 роки пішли в основному на статистично-контролюючу діяльність різних віровизнань області, насамперед – греко-католицького.

Згідно з даними цього уповноваженого, на 1 жовтня 1945 року в Тернопільській області було 12 греко-католицьких монастирів. Із них 8 чоловічих: Зарваниця, ЧСВВ – 6 ченців; Чортків, ЧСВВ – 4; Улашківці, ЧСВВ – 6; Бучач, ЧСВВ – 7; Завалів, ЧСВВ – 3; Михайлівка, ЧСВВ – 3; Бережани, ЧСВВ – 7; Тернопіль, ЧНІ – 6. Разом – 42 ченці [1, арк. 34]. У наведеній статистиці є деякі неточності, наприклад, у Зарваниці мали осідок студити, а не василіани. Але знаходимо тут бучацьких василіан – семи ченців, і це було їхнім останнім тимчасовим осідком перед заборонаю діяльності монастиря у 1946 р.

Наприкінці 1945 року також функціонували чотири жіночі монастирі: с. Кудринець, ЧСВВ – 8–18 монахинь; с. Великі Гаї, згромаджених сестер успіння (далі – ЗСУ) – 5; м. Скалат, ЗСУ – 2; м. Тернопіль, ЧСВВ – 8. Окрім того, ГКЦ мала в області 18 монашеских груп [1, арк. 34].

Цього самого періоду в Бучацькому районі діючими були 19 греко-католицьких церков і 4 римо-католицьких костели з дев'яти, а з п'яти не діючих, 3 було занято під господарські приміщення, а 2 не використовували [1, арк. 30]. Характерно, що жодної громади і жодного храму російської православної церкви (далі – РПЦ) в Бучацькому районі на 1 жовтня 1945 року не було.

Арешти єпископату ГКЦ, що розпочалися у квітні 1945 року, свідчили про те, що над церквою нависла смертельна небезпека. Для духовенства настав час важкого і визначального вибору. Так, о. Микола Лиско зумів у 1944 році виїхати на Захід, а згодом у Бразилію. Інший чернець бучацьких василіан о. Мартин Луців, у 1946 році переїхав із Бучача до монастиря в с. Підгірці, де короткий час був ігуменом, а згодом органи НКВС заарештували його за відмову перейти в РПЦ; засуджений на 25 років ув'язнення. У 1956 році о. Луців звільнений із ув'язнення, але, не маючи права мешкати в Західній Україні, поселився у м. Горлівці, де проводив нелегальні відправи, котрі також служив у інших районах Східної України. У 1995 році о. Мартин Луців, як чернець-василіанин, перейшов на помешкання в станицю ЧСВВ у с. Покотилівка Харківської області, де разом із о. Мироном Сеньківим почав відроджувати традиції василіанського чернецтва у Східній Україні.

Ієромонах Мар'ян Шабан, також із бучацьких василіан воєнного періоду, був засуджений на 25 років ув'язнення, котре відбував у таборах Караганди. Після 1956 року звільнений, але залишився в

Караганді, де проводив спочатку підпільне душпастирське служіння, а згодом – майже легальне, серед вірних ГКЦ при парафії римо-католицької церкви (далі – РКЦ). Будучи вже дуже хворим, о. М. Шабан повернувся в своє рідне село Яблунівка, що на Стрийщині, де й помер 6 липня 1988 р.

Інші отці-василіани у 1956 році повертались в Західну Україну, де їм різними способами вдавалося отримати прописку, а згодом якусь роботу, після чого вони в глибокій конспірації відроджували Чин і проводили підпільні богослужіння.

Приклад згаданих бучацьких отців-василіан є дуже характерним, власне, для василіанського чернецтва, котре, як показав тривалий період підпільної УГКЦ, виявилось значно стійкішим щодо суспільно-політичних умов порівняно з "білим" духовенством.

У таємній доповідній записці на ім'я уповноваженого Ради в справах релігійних культів при РНК СРСР в УРСР П. Вільхового уповноважений Ради в справах релігійних культів у Тернопільській області І. Чирва давав за станом на 1 грудня 1945 року таку характеристику греко-католицькому духовенству, в тому числі отцям-василіанам: "...В період Отечественной войны священники греко-католической церкви проявляли себя особо враждебно по отношению к Советской власти и РККА, они активно выполняли все указания и распоряжения командования немецко-фашистской Армии. Организовали и возглавляли комиссии по сбору хлеба и других продуктов питания, а также и одежды для немецкой Армии.

Они были организаторами сооружений бендеровских могил, которые крестьянами буквально руками – "Без лопат" насыпаны вблизи центральных дорог, окраины почти каждого села, и их посвящали. Большинство из священников греко-католической церкви являются активными организаторами Украинско-немецких националистических банд, и посвящали их оружие в борьбе с Советской властью. В период Отечественной войны священники греко-католической церкви выступали в церквях с проповедями и проклинали большевиков и т. д. [1, арк. 41].

Греко-католические священники – васеляни в период Отечественной войны являлись агентами гестапо [...] Если на 1-е июля 1945 года священников греко-католической церкви было учтено 315 человек, то на 1/X 1945 года имеется только 270 человек, 75 священников вследствие враждебного отношения к вопросам воссоединения греко-католической церкви с православной, частично уехали в Польшу, часть уехала неизвестно куда, а часть задержано нашими органами за К-р (контрреволюційну, контррозвідувальну – Я. С.) деятельность.

С общего количества 270 человек греко-католических священников состоят членами инициативной группы по воссоединению с православной церковью на 1/XII 1945 года 188 человек, остальные 82 (человека) священника несмотря на то, что с ними проведена достаточно разъяснительная работа, вступить членами инициативной группы отказались, большая часть отказавшихся свой отказ мотивируют боязню банд украинско-немецких националистов, а часть заявляют – "мы дали присягу Папе римскому не изменять веры, и нарушить присяги мы не можем".

Подобные мотивы вполне понятные: лица, которые верно служат Папе римскому являются агентами Запада, а лица, которые боятся Украинско-немецких националистов, являются сами украинско-немецкими националистами, итак же не могут нарушить присягу, дану украинско-немецкими националистами.

С этой краткой социально-политической характеристикой греко-католических священников я прихожу к такому выводу: после собора и воссоединения греко-католической церкви с православной всех священников, которые не примут православия, необходимо с территории области убрать..." [1, арк. 42].

Витяг із цієї записки яскраво характеризує позицію органів радянської влади до греко-католицької церкви, у тому числі до отців-василіан. Тож ще в 1945 році сталінський режим заздалегідь визначив долю ГКЦ. І тому, що ця записка не має супроводжуючих документальних матеріалів до тих ярликів, навішаних на греко-католицьке духовенство разом із василіанським чернецтвом, не варто дивуватися. 1930-і репресивні роки сталінського режиму навчили владу обходитися без фактів із тими, хто їм на перешкоді, хто відмовився їм служити, хто визнавав єдину правду – правду Божого Слова і молився за волю свого народу. Тому український греко-католицизм не вписувався в ідеологію атеїзму-комунізму, відмовився їй служити, бо з часу свого народження служив лише Богові й Україні. І фундаментом твердості та вірності ГКЦ був василіанський чин.

Та водночас уже діяла, так звана "ініціативна група" під орудою колишніх священників ГКЦ Г. Костельника, М. Мельника та А. Пельвецького, яку радянські спецслужби створили для насильницького переведення греко-католицького духовенства до РПЦ.

Після Львівського собору 8–10 березня 1946 року, котрий сталінський режим і російське православ'я означили як ліквідацію ГКЦ, діяльність Бучацького монастиря св. Хреста ЧСВВ більшовицька влада заборонила. Ймовірно, що ченцям дали змогу вільно виїхати з монастиря, бо свідчень про арешти в монастирі у цей час відсутні.

У доповідній записці уповноваженого Ради в справах релігійних культів по Тернопільській області І. Чирви своєму київському начальникові П. Вільховому за III квартал 1946 року в розділі “Про монастирі” йдеться: “Уніатських монастирських в області нет по этому никаких сведений не ожидайте” [2, арк. 34]. В аналогічній записці, але вже за IV квартал 1946 року зафіксовано: “Действующих монастырей в области нет, имеются монашеские группы по 3–5 монашек, всего таких групп имеется 26, с общим количеством монашек 117. Большинство монашек работают в разных организациях, главным образом, в лечебных учреждениях...” [2, арк. 44].

Отже, ця записка підтверджує попередню, що діючих монастирів ГКЦ на другу половину 1946 року в області вже не було. З цього випливає, що після Львівського собору греко-католицької монастирі у Тернопільській області до III кварталу 1946 року припинили своє існування як такі, що не прийняли з’єднання з РПЦ і одночасно були небезпечні для комуністично-атеїстичної ідеології, а тому – заборонені.

Тернопільщину поступово втягували в російське православ’я, бо на 1 липня 1947 року православ’я прийняли 248 [3, арк. 32] колишніх священиків ГКЦ, а з ними поступово перейшли в РПЦ 696 парафій із 764. Решта, 68 релігійних громад, не зареєструвалися в РПЦ за відсутності священиків [3, арк. 32].

Незважаючи на такий кількісно масовий перехід ГКЦ в РПЦ, уповноважений Ради у справах релігійних культів у Тернопільській області все ж таки поспішив у своєму інформаційному звіті за 1947 рік констатувати: “...В результате полного перехода греко-католической церкви на православие, в настоящее время в области греко-католической церкви нет” [3, арк. 32].

Офіційно ГКЦ вже не існувала, але це ніяк не означає, що вона в Західній Україні, у тому числі на Тернопільщині, не функціонувала. Ті священики ГКЦ, котрі не перейшли в РПЦ, вибрали для себе шлях підпільного служіння.

Отже, приміщення і майно Бучацького монастиря отців-василіан було конфісковане. І до 1950 року монастирські приміщення використовували як зерносклад, а згодом – як школу механізації сільського господарства, котра з 1950 року набула статусу сільськогосподарського професійно-технічного училища № 26 (СПТУ № 26). Це училище щороку випускало 300 спеціалістів для сільського господарства. У монастирських келіях розмістили гуртожиток, навчальні класи і виробничі майстерні (з металорізальними верстатами та кузнею). У монастирській церкві стояв зернозбиральний комбайн – як наочний навчальний посібник і одночасно, як вершина атеїзації монастиря.

У 1967 році, на честь 50-річчя так званої “Великої Жовтневої соціалістичної революції”, у церкві знаходилася скульптура св. Онуфрія, за вказівкою бучацьких партфункціонерів встановлено ювілейний плакат до цієї дати із зображенням В. Леніна. У період розташування в монастирі СПТУ № 26 жодних ремонтних чи реставраційних робіт не проводилось, навпаки, щороку монастир дедалі більше знищували. Про це свідчить “Акт існуючого технічного стану пам’ятника архітектури республіканського значення Василіанської церкви з келіями (1753 р.) в м. Бучачі. Охоронний номер 652 від 24 вересня 1985 року. І коли у 1986 році училище переїхало в новозбудований навчальний корпус, монастир став занедбаною пустою-руїною. І тільки з 1989 року в монастирі, як пам’ятці архітектури (№ 652), розпочато державні реставраційні роботи.

Залишившись без приміщень і майна, опинившись поза законом та в очікуванні арештів, більшість монахів залишила свої осідки і виїхала з Бучача. Буквально через декілька місяців, після насильного приєднання ГКЦ до РПЦ, розпочалося підпільне служіння. І в ньому активну роль відігравали монахині різних згромаджень. Останні з кожним місяцем почали глибше усвідомлювати значення Львівського собору і його справжню суть, бо поступово прояснювалося, що ті греко-католицькі парахи, які залишилися на парафіях після березня 1946 року, формально вже не були греко-католиками, а перейшли у РПЦ. І хоча вони у своїх відправах нічого не змінювали упродовж 3–4, а в деяких випадках і 10 років, то все ж факт їхньої зради ГКЦ відштовхував від них парафіян.

Найактивніше діяли в підпіллі на Бучаччині та в Бучачі так звані “мандруючі монахи” та “біле” духовенство: Величковський, С. Дмитерко, Смаль, Фаль, Ридель, Розумійко, Білан, Грень, Кладочний, Когут, Коцюбинський, Монастирський. Майже усі вони за своє підпільне служіння наприкінці 1940-х – на початку 1950 років були заарештовані й ув’язнені в таборах або вислані на спецпоселення. Ті ж священики, котрі дивом залишилися неув’язненими, продовжували підпільні служіння. Повернувшись у 1956–1960 років із таборів і спецпоселень, згадані священики надали нового імпульсу підпільній ГКЦ на Бучаччині та в Бучачі.

Цього ж періоду дуже активну підпільну діяльність на Бучаччині та в Бучачі проводив о. Павло Василик (підпільне псевдо “Вуйцьо”) [4, спр. 362], а також знову наведений в ГКЦ, колишній її священик, який у 1946 році перейшов у РПЦ і був парохом церкви св. Миколая в Бучачі, о. Ярослав Богатюк [5, спр. 324].

У 1970–1980 роках до них приєдналися висвячені у підпіллі священики: Степан Легкий [6, спр. 361], Петро Прибула [7, спр. 314], Іван і Тарас Сеньків, Микола і Григорій Сімкайли, Ярослав Лесів [8, арк. 66].

Осередком підпільного життя ГКЦ був насамперед Бучач, у якому деякий час мешкали о. Йосип Кладочний, а також оо. Ярослав Богатюк і Степан Легкий, котрі проводили підпільні відправи у домашніх умовах.

Також у Бучачі мешкали монахині Тихона, Ганна, Яроніма, Соломія, Флів'яна і була понад сотня активних вірних ГКЦ, у помешканнях котрих проводили підпільні відправи священики: Білан, Василик, Дмитерко, Грень, Розумійко, Лесів, Сімкайло, Сеньків та ін.

Деякі села Бучацького району теж були осередками, з так званими "домашніми церквами", підпільної ГКЦ. Так, у с. Переволока мешкали монахині згромадження сестер Пресвятої Родина (ЗСПР) сестри: Моніка (Марія Гнишка), Ігнатія та Арсенія Меньків. У них постійно проводили відправи оо. Розумійко, Василик, Білан, Грень, Лесів [9, спр. 302].

У с. Жизномир мешкала сестра ЗСПР, в котрій священики проводили не тільки підпільні відправи, а й реколекції для сестер ЗСПР, а монахині цього ж згромадження складали вічні обіти [9, спр. 302].

У с. Дружба підпільно мешкав священик Коцюбинський, котрий удома щоранку служив Службу Божу, на котру завжди приходило кілька десятків вірних ГКЦ [9, спр. 302].

У с. Киданів мешкав о. Михайло-Зіновій Монастирський, який працював у колгоспі на різних роботах (трактористом, водієм, комбайнером тощо), а також у себе вдома проводив підпільні відправи: сповідав, давав причастя, вінчав, хрестив. На ці відправи і таїнства приходили не тільки односельці, а й вірні ГКЦ із сусідніх сіл. Загалом, у підпіллі о. Михайло обслуговував ще й такі села: Осівці, Переволока, Сапова, Зарваниця, Вишнівчик [10, спр. 300].

У с. Заривинці з 1977 року мешкав о. Климентій Тома Когут, ЧСВВ (вихованець Бучацького монастиря св. Хреста), який теж проводив удома підпільні відправи, на котрі одягав василіанський габіт, епітрахиль. Відправи були читані за присутності до десяти вірних [11, спр. 301].

У с. Звенигород мешкав о. Петро Прибула, якого владиці П. Василю рекомендував для навчання в підпільну семінарію о. С. Легкий, котрий, окрім Бучача, а також с. Грушки і смт Отинії Івано-Франківської області, обслуговував деякі села Бучаччини, Звенигород у 1975–1985 роках. Це підпільне навчання о. П. Прибули проводили в неділю і понеділок у Івано-Франківську оо. Климентій Когут, Микола і Григорій Сімкайли, Тарас Сеньків. Отець Петро Прибула, якого хіротонізував у сан священика 31 грудня 1987 року владики Павло Василик, також два роки вносив і свою частку в підпільну ГКЦ. Він служив не лише у визначених йому підпільних парафіях у селах Прибилів і Бортники Тлумацького району Івано-Франківщини, а й у своєму селі [7, спр. 314].

Хоча у селах Новоставці, Нагірянкa, Медведівці, Осівці й не мешкали священики та монахині підпільної ГКЦ, тут були міцні осередки вірних ГКЦ, у помешканнях яких відбувалися підпільні відправи. Наприклад, у с. Медведівці вони проходили в помешканнях Василя Ганкевича і Терези Горин [4, спр. 362]. Та й жителі інших сіл району з роками дедалі, активніше прилучалися до мережі підпільної ГКЦ.

Тож можна стверджувати, що підпільна ГКЦ була не тільки в Бучачі, а й чи не в кожному селі району. Підпільні відправи проходили зранку або вночі за зачиненими дверима і заштореними вікнами. Кількість вірних на них була від декількох осіб до декількох десятків. Переважали жінки, значно менше було чоловіків. Служби Божі читали здебільшого старослов'янською мовою. Священик виголошував коротку проповідь про вірність ГКЦ і надію на її визволення з "катакомб", котрі підпільні греко-католики розцінювали, як випробування, що Бог послав для церкви. Також на Службі Божій вірні мали змогу сповідатись і приступати до причастя. Крім того, священики охрещували як новонароджених, так і дорослих. Вони також вінчали молодят, котрі, у переважній більшості, не ризикували одягати для цієї події шлюбний одяг. Священики також проводили похоронну відправу в хаті померлого, але в процесії участі не брали, гріб запечатували вже після похорону і вночі.

На підпільні відправи священики одягали переважно епітрахиль, монахи – ще й габіт. Фелони одягали тільки у неділю і в святкові дні. Це пояснюється тим, що у випадку міліцейської облави епітрахиль можна було зняти і заховати легше та швидше, ніж фелон. Книги священики мали свої, так само, як і посуд. Згодом, з метою конспірації і безпеки перед облавою в дорозі, священики не завжди носили зі собою священичий посуд, а вирішували це так, щоб у кожному селі, у якому були більші осередки підпілля, вірні мали свій священичий посуд. Те саме стосувалося літургійного вина і просфори. Просфори пекли монахині зі Львова, Івано-Франківська, Тернополя й інших жіночих монастирів осередків, але й світські жінки також часто забезпечували священиків просфорами.

Не усі священики з підпілля займалися катехизацією. Цю важливу справу в більшості випадків перебрали монахині, натомість священики давали першу сповідь і причастя. Питання катехизації, починаючи з 1960-х років, стало безперервним, що підтвердилося у 1989–1990 роках.

Характерним у греко-католицькому підпіллі було те, що, не завжди маючи змогу провести підпільну відправу, священики радили вірним у таких випадках відвідувати римо-католицькі костели. У Тернопільській області у 1970–1980-х роках функціонували тільки три зареєстрованих костели: у Борщеві, Кременці й Галушчинцях Підволочиського району. Але й кафедральний костел у Львові також завжди заповнювали вірні ГКЦ. Греко-католики Бучаччини найчастіше відвідували Борщівський костел – як найближчий.

Окрім того, в підпільне життя вірних ГКЦ поступово входила українська католицька літургія, котру передавало радіо “Ватикан”. Вона не тільки заповнювала літургійну паузу, котра виникала з різних причин у “катакомбах”, а й стала чи не обов’язковою щонедільною і щосвяточною літургією.

Значну увагу священики підпільної ГКЦ приділяли пошуку та підготовці нового покоління священиків. Тому почали утворювати підпільні семінарії як для “білого” духовенства, так і для чернецтва. Наприкінці 1950-х–у середині 1960-х років почали діяти семінарії ЧСВВ у Львові та Стрию, для “білого” духовенства – у Тернополі, Яремчі. Ідея організації підпільної семінарії ЧСВВ із новіціатом та підготовкою майбутніх ієромонахів належала о. Пахомієві Борису. Згаданий священик та ієромонахи Дам’ян Богун й Ієронім Тимчук у 1959 році організували василіанський монастир-семінарію, ректором котрої став о. Ієронім Тимчук [12, с. 329].

Кандидатами для набору в підпільну семінарію та до нелегального василіанського чину були ті юнаки, котрі постійно і ревно відвідували відправи. Найчастіше навчання відбувались у Львові на вулиці Тракт Глинянський, у якому мешкав о. Методій Скраль. Окрім того, помешкання вірних ГКЦ зі Львова, підпільних семінаристів і священиків (наприклад, Антонія Масюка у с. Малехові Жовківського району Львівської області) [13, с. 231] також використовували для навчання. Догматику, моральне богослов’я, історію Церкви, “правила” василіанського чину й інші предмети викладали священики: Ієронім Тимчук, Дам’ян Богун, Макарій Грень, Яків Тимчук, Юрій та Ігнатій Янтухи, а також єпископи Софрон Дмитерко і Йосафат Федорик. Навчання тривало 5–6 років, тому вже наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років підпільні семінарії отців-василіан здійснили перший випуск. Загалом Львівську і Стрийську підпільні василіанські семінарії у 1960–1980 роках закінчили майже сорок ченців, тим самим вагомо поповнивши когорту “катакомбного” духовенства.

Стверджувати, що відділи КДБ чи МВС Бучацького району нічого не знали про діяльність греко-католицького підпілля в Бучачі й районі чи пасивно спостерігали за його діяльністю, – не можна. Спостереження, переслідування, репресивні дії проти духовенства ГКЦ, яке проводило нелегальне служіння в Бучачі й районі та проти активних вірян “катакомбної” церкви ні партійні органи, ні згадані спецслужби не припиняли впродовж усього радянського періоду.

Так, коли наприкінці 1950-х років парох церкви св. Миколая в Бучачі о. Ярослав Богатюк за порадами оо. Розумійка і Монастирського таємно повернувся до ГКЦ і почав проводити підпільні відправи, переважно у себе вдома, то про це дізналися в районному відділі КДБ, у міліції, міськраді, й працівники цих структур систематично впродовж 1960-х років навідувались у помешкання о. Ярослава на так звані “роз’яснюючі розмови” або викликали о. Богатюка у згадані структури [5, спр. 324].

Підпільного ієромонаха о. Климентія Когута, ЧСВВ, який ще з 1946 року проводив підпільні відправи на Львівщині, згодом у помешканні монахині сестри Марії у Хоросткові, а з 1977 року вдома в с. Заривинці також не обминули переслідування з боку співробітників КДБ, які часто проводили у нього обшуки та схиляли його перейти в РПЦ, обіцяючи надати добре помешкання і прибуткову парафію [11, спр. 301]. Переслідування о. Климентія не припинили навіть у день його смерті у травні 1988 року. Похорон о. К. Когута, якого хоронили в чернечому габіті та епітрахилі, провів о. Монастирський, який, до речі, відправив тільки у помешканні, а коли люди розійшлися після похорону – запечатав гріб. І того ж дня на подвір’я померлого приїхали працівники Бучацького райкому, але оскільки похорон відбувся на декілька годин раніше, їхні наміри зробити облаву і затримати підпільного священика о. Монастирського не увінчались успіхом [11, спр. 301].

Як згадувала Марія Гнитка – сестра Моніка ЗСПР, яка в 1970 році прийняла вічні обіти і мешкала у с. Переволока, – вона також не уникала переслідувань із боку співробітників районного відділу КДБ та міліції за те, що активно сприяла організації таких відправ у Бучачі та в селах району. Її декілька разів викликали в згадані відділи, намагалися залякати адміністративними покараннями [9, спр. 302].

Священик Петро Прибула, випускник Івано-Франківської підпільної семінарії, що нею керував владика Павло Василик, який і висвятив його на священика 31 грудня 1987 року, – згадував, що у 1988 року районний відділ КДБ вже знав, що він є підпільним священиком, і того ж року П. Прибула

з подачі Буцацького райвідділу КДБ був звільнений з посади методиста Буцацької районної бібліотеки. Цьому передували розмови зі співробітниками КДБ, які приходили в бібліотеку, щоб пересвідчитися безпосередньо від о. Петра, чи є він підпільним священником. Підтвердив, що є. Після цього його завезли за м. Бучач, під ліс, та хотіли вивідати, де, коли і в кого проводить відправи. Нічого не сказав. І такі "розмови" проводили декілька разів. Радили перейти в РПЦ. Обіцяли дати найкращу в районі парафію. Та о. Петро не погоджувався. Подібні розмови також проводили працівники Буцацького райкому КПУ [7, спр. 314].

Аналогічні поради та обіцянки від Буцацького райвідділу КДБ отримував й о. Михайло-Зіновій Монастирський, який, зрозуміло, ігнорував ці пропозиції. Майже щомісяця співробітники МВС і КДБ проводили у помешканні о. Михайла обшуки. Але безрезультатні, позаяк віруючі про це заздалегідь повідомляли о. Михайла [10, спр. 300].

Зазнавали переслідувань і миряни греко-католицького підпілля Бучаччини. У 1969–1970 роках наступ на ГКЦ активізували Бучацькі районні відділи КДБ і МВС, забезпечуючи "інтенсифікацію боротьби з релігією". Так, після однієї з відправ владики Павла Василика, на якій був присутній п. Петро Прастаєцький – учитель трудового навчання і креслення Пилявської середньої школи Бучацького району, його викликали у райвідділ КДБ на допит, який проводили співробітники КДБ Парфьонов і майор Хоменко. Вони розпитували його про підпільну відправу владики П. Василика, хоча з їхніх запитань було зрозуміло, що про неї вони вже багато знали. Та хотіли підтвердження від Петра Прастаєцького, але він нічого не сказав. Тоді Хоменко так сильно вдарив його, що він аж втратив свідомість. Його відлили водою і знову продовжили допит. Зранку відпустили, але, щоб про допит нікому не розповідав, – змусили дати про це розписку [7, спр. 314].

Тоді ж викликали до завідувача Бучацького райвно Василя Ганкевича, учителя трудового навчання Добропільської середньої школи, а згодом – Жизномирської середньої школи, який також був присутній на згаданій відправі П. Василика. Дорогою в райвно його перестрів співробітник КДБ і завів у райвідділ. Там В. Ганкевича майже шість годин допитував майор Хоменко. Було зрозуміло, що про ту відправу йому добре відомо, але від Василя вимагав розповісти, де вона відбувалася, у якому помешканні, хто її проводив тощо. Не отримавши конкретної відповіді, Хоменко відпустив його. Незабаром його ще раз викликали в райвідділ КДБ. Згодом до школи, у якій працював В. Ганкевич, приїжджав майор Хоменко на так звану "розмову" [7, спр. 314]. Про переслідування Василь Ганкевич розповів Петру Василику, щоб попередити його про можливу небезпеку з боку репресивних органів.

Отже, ні облави, обшуки, арешти, ні атеїстична пропаганда партійних функціонерів не змогли зупинити процес розвитку підпільної ГКЦ та ЧСВВ на Бучаччині у 1945–1989 рр.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 3239. – Оп. 2. – Спр. 1. 2. ДАТО. – Ф. 3239. – Оп. 2. – Спр. 3. 3. ДАТО. – Ф. 3239. – Оп. 2. – Спр. 5. 4. Архів Інституту Історії Церкви (далі – АІЦ). – Ф. 1. – Спр. 362. 5. АІЦ. – Ф. 1. – Спр. 324. 6. АІЦ. – Ф. 1. – Спр. 361. 7. АІЦ. – Ф. 1. – Спр. 314. 8. ДАТО. – Ф. П. 69. – Оп. 20. – Спр. 49. 9. АІЦ. – Ф. 1. – Спр. 302. 10. АІЦ. – Ф. 1. – Спр. 300. 11. АІЦ. – Ф. 1. – Спр. 301. 12. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфес. трансформації в контексті держ. політики 1944–1964 років. [Монографія] / Я. В. Стоцький. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с. 13. Гіщинський В. Тернистий шлях Василянського чину за роки панування у Західній Україні радянського комуністичного режиму (1939–1989 рр.) / Володимир Гіщинський // Добромільська реформа: відродження Української Церкви: доповіді та матеріали учасників Міжнародної наукової конференції, присвяченої 120-літній річниці початку Добромільської реформи Василянського Чину Св. Йосафата і 100-літньої річниці переселення василянського новіціату з Добромиля у Крехів. – Л.: Місіонер, 2003. – С. 217–237.

Ярослав Стоцький

БУЧАЦЬКИЙ ВАСИЛІАНСЬКИЙ МОНАСТЫРЬ И ПОЛОЖЕНИЕ ГКЦ НА БУЧАЦКОМ РЕГИОНЕ В 1945–1989 РР.

В статье исследованы действия партийно-государственной власти по бучацких василиан и монастыря после так называемого Львовского собора 8–10 марта 1946 года, проанализирована деятельность Ордена св. Василия Великого и "белого" невоззъяднаного духовенства в "катакомбный" период греко-католической церкви в Бучаче и Бучацком районе как одной из самых активных религиозных организаций греко-католического подполья на Тернопольщине.

Ключевые слова: Бучач, Бучацкий василианский монастырь, греко-католическая церковь, "катакомбный период", советская власть.

Jaroslav Stotskyy

BUCHACH MONASTERY AND THE POSITION OF THE GCC IN BUCHACH REGION IN 1945–1989 PP.

The article deals with the actions of party-and-state authorities in regard to Buchach vasylians and their abbey after so-called Lviv Council of 8-10 March 1946. The author analyzes activities of St. Vasylij the Great's Order and "white" non-reunited clergy during the catacomb period of the Ukrainian Greek-Catholic Church in Buchach and Buchach region, which was considered to be one of the most active religious centers of the Greek-catholic underground movement in the land of Ternopillya.

Key words: Buchach, Buchatskiy monastery, the Greek Catholic Church, "catacomb period", the Soviet authorities.

УДК 504:351.777(477.8) "19"

Руслан Чигур

АНАЛІЗ ПРИЧИН НЕГАТИВНОГО АНТРОПОГЕННОГО ВПЛИВУ НА СТАН НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ У 1990-Х РР.

У статті, на основі використання архівних джерел Західного регіону України, проаналізовано причини негативного антропогенного впливу на стан навколишнього природного середовища краю, заходи державних органів влади у 1990-х роках, скеровані на покращення природоохорони довкілля.

Ключові слова: негативна антропогенна діяльність, західноукраїнський регіон, забруднення навколишнього природного середовища, охорона атмосферного повітря, водойм, земельних та лісових ресурсів краю.

Невирішеність та накопиченість проблемних питань природоохорони та затягування конкретних заходів, скерованих на зменшення антропогенного впливу на довкілля призвели до того, що парламент України змушений був ще у серпні 1990 року проголосити Україну зоною екологічного лиха.

Актуальність досліджуваної теми полягає у тому, що проблема взаємодії природи і суспільства була актуальною упродовж усієї історії розвитку, оскільки життєдіяльність людини завжди пов'язана з використанням природних ресурсів та її впливом на навколишнє середовище. Існування людства і його прогрес залежить від природних ресурсів з одного боку та нормального функціонування біосфери з другого, оскільки саме непорушена біосфера була в минулому природним середовищем фізичного удосконалення людини та її розумового розвитку. Із чистим довкіллям пов'язані еволюція та існування усіх інших представників органічного світу. Тому тільки збереження природного потенціалу біосфери може гарантувати подальший економічний прогрес і оптимальний розвиток сучасного суспільства.

Суперечності між потребами суспільства і можливостями навколишнього середовища компенсували збитки, завдані йому втручанням людини в природу, що набуває у наш час усе більшої гостроти та актуальності. Природа сама по собі вже не в змозі нейтралізувати результати господарсько-економічної діяльності людини і суспільства.

У наш час стає актуальним гармонійне поєднання інтересів суспільства і природи. Для досягнення цієї мети потрібно на науковій основі цілеспрямовано скеровувати вплив техносфери на біосферу в напрямі їх гармонійного співіснування.

Метою цього дослідження є розгляд, вивчення та аналіз процесів соціально-екологічного розвитку Західного регіону України внаслідок посилення негативного антропогенного впливу суспільства на природу у 1990-х рр.

Із мети випливають конкретні завдання: вивчення регіональних екологічних проблем, соціально-екологічного розвитку краю; описати та проаналізувати проблеми, пов'язані із нераціональним використанням природних ресурсів, встановити форми, методи діяльності місцевих державних органів влади, господарських структур, щодо охорони природного довкілля краю; порівняти радянську систему управління із сучасною у підході та вирішенні екологічних проблем.

Предмет дослідження – конкретні форми техногенного впливу на довкілля у регіоні, з'ясування причин і розуміння суті соціально-екологічних процесів.

Об'єкт дослідження – процеси взаємодії суспільства із навколишнім природним середовищем краю в контексті історичного аналізу.

Аналізуючи історіографію проблеми і джерельну базу досліджуваної теми, приходимо до висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Лише з середини 1970-х рр. почалися фрагментарні розробки проблем історії розвитку охорони оточуючого природного середовища, однак ці праці були малочисельні та носили суб'єктивний характер, обслуговуючи ідеологію та соціальні інтереси владних структур тоталітарно-комуністичного суспільства.

У 1980-х рр. в Україні з'являються наукові праці, присвячені еколого-охоронній діяльності В. Маркова [8], Р.Худяка [9], Д. Проценка [10], а у 1990-ті рр. Ю.Міщенко [11], В. Шевченка [12], А.Андрієнка [13].

У 1990-х рр. з'являються праці, що мають більш чітке соціальне еколого-охоронне спрямування. Зокрема, політико-економічні протиріччя соціально-природної взаємодії досліджують Ю. Туниця [14], С.Плачинда [15], В. Масарик [16].

Над удосконаленням економії матеріально-сировинних ресурсів працюють М. Тлустяк [17], О.Лисенко [18], А.Красновский [19].

Еколого-економічні аспекти охорони ґрунтів вивчають М. Даниленко [20], Р. Іванух [21], С. Генсірук [22].

Стан лісових ресурсів досліджують М. Голубець [23], М.Попков, М.Савущик [24].

Проте аналізовані наукові праці, розробки, рекомендації, стосуються переважно південно-східної частини України, тому наукова новизна статті полягає у спробі загального, історичного дослідження стану соціально-екологічних процесів у Західному регіоні України наприкінці 1990-х рр. на основі вивчення відомчих архівів управлінь екологічної безпеки краю.

У Тернопільській області найбільшу занепокоєність викликав незадовільний стан земельних ресурсів. Із загальної площі 1382,4 тис. га на ріллю припадало у 1998 р. 883000 тис. га або 64 %. Якщо врахувати, що розораність території України складає 56 %, чого немає у жодній країні світу, то Тернопільщина є однією з найбільш розораних областей не тільки в Україні, але й у світі. Щорічно в області змивається біля 22 млн. т верхнього шару ґрунту [1, арк. 4].

Крім цього, вивезено з буряками і нагромаджено на територіях цукрозаводів понад 5 млн т високородючого ґрунту. Тернопільщина входить в число перших областей України, де найбільше проявився розвиток процесів карстоутворення. Тривожить забруднення земель промисловими, будівельними, побутовими відходами, а також засобами хімізації. У ряді господарств області виявлені перевищення гранично-допустимої концентрації (ГДК) у ґрунті залишкових кількостей пестицидів, нітратів.

Важливим питанням для Тернопільщини є нераціональне використання водних ресурсів. У 1998 р. підприємствами області у відкриті водойми скинуто 5 млн м³ недостатньо очищених і близько 1 млн м³ неочищених стоків. Враховуючи особливості геологічної будови території області, можна спрогнозувати, що при такому техногенному навантаженні на довкілля уже в недалекому майбутньому населення Тернопільщини буде відчувати водний дефіцит.

Актуальним для області є питання охорони атмосферного повітря. Незважаючи на відсутність великих промислових підприємств, стан атмосферного повітря бажає бути кращим. У 1998 році обсяг викидів забруднюючих речовин становив 49 тис. т, із яких близько 76 % припало на викиди автотранспорту. І якщо за валовим викидом в Україні на Тернопільщину припадає близько 1 %, – то на 1 км² площі області викидається в середньому 5 тонн сполук. Спостереження останніх років засвідчують стійку тенденцію росту концентрації бензапірену в атмосферному повітрі Тернополя. Причиною, на думку спеціалістів, може бути низка обставин: різке збільшення парку зношених автомобілів, низька якість бензину, незадовільний стан автодоріг, невідрегульованість схеми руху автотранспорту в обласному центрі.

Особливу стурбованість викликає стан зберігання непридатних і заборонених пестицидів, яких нагромадилося в області 173 тонни. Зокрема у Чортківському районі 26,1 т., у Бучацькому – 23,4 т, Збаразькому – 18,8 т, у Підволочиському – 17,8 т, Заліщицькому – 16,1 т. [1, арк. 4].

Гострою, незважаючи на значний спад промислового виробництва в області, залишалася проблема забруднення поверхневих вод, критичним станом каналізаційних мереж та очисних споруд у багатьох районах області. Через те, що більшість населених пунктів не забезпечувались станціями очистки стічних вод, а ті, що збудовані, належним чином не функціонували, понад 70 % стоків підприємств житлово-комунального господарства скидали неочищеними або недостатньо очищеними. Зовсім були відсутніми очисні споруди у містах Бучачі, Монастириську, Скала-Подільській, Скалаті. Збудовані, але не функціонували, очисні споруди у м. Борщів та Бережани.

Належним чином не експлуатувалися очисні споруди у Кременці, Шумську, Микулинцях, Гусятині, Ланівцях.

Нагального вирішення потребує, як і в минулі роки, питання санітарної очистки населених пунктів та організації полігонів твердих побутових відходів. Із 35 організованих сміттєзвалищ області жодне не було паспортизоване, оскільки не відповідало санітарно-гігієнічним вимогам і експлуатувалося з порушенням санітарних норм і правил. Через те, що Тернопільське міське сміттєзвалище, розташоване у другому поясі зони санітарної охорони Тернопільського водозабору, створилась реальна загроза його негативного впливу на якість питної води, якою забезпечується близько 70 % мешканців м. Тернополя.

Залишається незадовільним стан фінансування природоохоронної галузі. Практично у 1998 році фінансування природоохоронного будівництва в області за рахунок бюджетних коштів відсутнє.

Станом на 1 червня 1996 р. на Тернопільщині нараховувалося 780 кар'єрів та виробок корисних копалин. Значна кількість підприємств і організацій при видобуванні корисних копалин допускали грубі порушення кодексу України про надра. Більшість кар'єрів експлуатувалися самовільно, без належного оформлення права користування. При експлуатації родовищ корисних копалин допускалися порушення законодавства в галузі охорони і використання надр підприємствами "Облагробуду", холдингової компанії "Тернопільбудматеріали", асоціації "Агрошляхбуд" та особливо підприємствами сільського господарства. Родючий шар ґрунту не знімався, або знімався не на повну потужність, переміщувався у відвали разом з підстилаючими породами, а на родовищах цегельної сировини йшов у виробництво цегли. Відведені земельні ділянки дуже часто не відмежовані на місцевості, що створювало передумови для самовільного захоплення земель. Надрокористувачами незадовільно велася робота з повернення відпрацьованих земель до використання за попереднім призначенням [1, арк. 4–8].

Некраще становище було і у Львівській області. У 1990-ті рр. тут спостерігалось зростання кількості скидів стічних вод без очистки. До такого стану призвели вихід з ладу очисних споруд, відсутність коштів на їх будівництво, ремонт та реконструкцію. Це передусім чергу стосувалося автотранспортних та нафтопереробних підприємств. Потребувала вирішення і проблема забруднення малих річок скидами неочищених стічних вод військовими частинами. На усіх великих водозаборах підземних вод Львівщини в порушення водного законодавства не проводилися гідрорежимні спостереження, що не давало змоги чітко визначити їх вплив на поверхневі водойми. В зв'язку із відсутністю фінансування гідрорежимні спостереження на водозаборах упродовж 1997–1998 рр не проводилися.

Санітарний стан річок, їх прибережних смуг та територій населених пунктів можна вважати незадовільним. Багато річок в селах та містах Львівщини стали практично місцем для скидання сміття, відходів. Найбільше занепокоєння викликає розміщення у прибережних смугах складів пестицидів та отрутохімікатів. Забруднення поверхневих вод з наведених причин призвели до найбільш небезпечних наслідків: традиційні водозабори поверхневих вод на малих річках стають непридатними для господарських та питних потреб.

Значну кількість земель ушкоджено розробкою твердих та рідких підземних копалин, зайнято відходами гірничо-добувної промисловості.

Лісистість Львівщини є однією з найвищих в Україні. Але вікова, породна структура глибоко порушена надмірними вирубками. Рекреаційні ресурси області мають державне і навіть європейське значення. Проте їх охорона недостатня через низький рівень заповідного статусу території. Зацікавленість природоохоронною тематикою серед державних органів влади у 1990-ті рр. була вкрай низькою [2, арк. 1–3].

Закарпаття у 1990-ті рр. найбільше потерпало від паводків, що супроводжувалися зсувами і селями. За масштабами руйнувань згідно з Указом Президента України від 7 листопада 1998 року № 1223 територія області оголошувалась зоною надзвичайної екологічної ситуації. Активізувались усі види екзогенних процесів, масового характеру у гірській місцевості набрали ерозійні процеси.

Рівень забезпеченості населення Закарпаття централізованим питним водопостачанням і особливо каналізацією залишався у 1990-ті рр. низьким. В області лише міста забезпечувалися централізованим водопостачанням та водовідведенням. Ще гірше становище в сільських населених пунктах. Так, із 561 населеного пункту централізованим водопостачанням було забезпечено лише 15 сіл, тобто 3 %, а централізованим водовідведенням – лише 5 сіл, або 1 %. Сільське населення користувалося в основному шахтними колодязями і вигрібними ямами, що за несприятливих погодних умов, як показали наслідки повені, істотно ускладнює санітарно-епідеміологічну ситуацію і загрожує виникненню інфекційних і кишкових захворювань.

У 1990-х рр. на Закарпатті були відсутні підприємства, що б займалися знешкодженням, утилізацією та захороненням токсичних відходів. Непридатні та заборонені до використання отрутохімікати становили 210,6 т і зберігалися у 54 складських приміщеннях [3, арк. 3].

У лісовому господарстві Закарпаття у 1990-х рр. лісорозробки, особливо у гірській місцевості, проводилися із порушеннями діючого законодавства. Залишалися актуальними екологічні проблеми лісового комплексу, що в умовах екстенсивного розвитку лісової галузі за три десятиліття обумовлені відсутністю вітчизняних виробників природозберігаючих техніки і технологій для транспортування (спуску) деревини у гірських умовах; незадовільною мережею лісових доріг; невідповідністю діючих правил рубок і їх способів у гірських умовах Карпат. Вирішення цих проблем потребувало додаткових державних капіталовкладень [3, арк. 3].

Найбільшими забруднювачами атмосферного повітря на Закарпатті продовжували і надалі залишатися газопроводи та компресорні станції концерну "Укргазпром" (приблизно 44,4 % від загальної кількості викидів). Другими серйозними забруднювачами атмосферного повітря були організації Мінтранспорту України. Продовжували забруднювати атмосферне повітря і асфальто-бетонні заводи через застарілість технологічного обладнання. Усі токсичні відходи, що утворювалися, зберігалися на території підприємств [3, арк. 3–5].

Серед основних екологічних проблем Рівненщини у 1990-х рр. слід назвати: радіоактивне забруднення території області (і особливо її північних районів) внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС (ЧАЕС); критичний стан каналізаційного господарства у більшості населених пунктів області, особливо в містах Рівне, Дубно, Острог, Костопіль, Радивилів, смт. Березне [4, арк. 6].

Незадовільний якісний стан поверхневих водотоків області, який не відповідав нормативним вимогам до об'єктів рибогосподарського водокористування і значною мірою обумовлений неефективною роботою каналізаційних очисних споруд. Забруднення підземних вод нафтопродуктами в Рівненському та Дубенському районах, спричинене пошкодженням або розгерметизацією складів пально-мастильних матеріалів; накопичення відходів, у тому числі небезпечних, на території області, низький рівень їх утилізації; зниження родючості ґрунтів через їх збіднення на вміст поживних речовин та погіршення фізико-хімічних властивостей, що відбувалося внаслідок зменшення внесення в ґрунти мінеральних та органічних добрив, а також скорочення обсягів вапнування кислих ґрунтів. Негативний вплив осушувальних меліорацій в умовах незадовільного фінансування меліоровані системи виходили з ладу, відбувся процес поступового переведення меліорованих угідь у немеліоровані, який супроводжувався низкою негативних екологічних наслідків – виснаженням ґрунтів, їх переосушенням, розвитком ерозійних процесів, або протилежне – вторинним заболоченням, підтопленням [4, арк. 6].

У 1999 р. стаціонарними джерелами 291 підприємства в атмосферне повітря Рівненщини викинуто 17,106 тис.т шкідливих речовин, що на 0,489 тис. т (2,9 %) більше, ніж у 1998 р. Збільшення викидів забруднюючих речовин у порівнянні з 1998 р. спостерігалось в містах Рівне, Дубно, Кузнецовськ, а також у Млинівському, Березнівському, Здолбунівському та Гоцанському районах. Значна питома вага викидів забруднюючих речовин в атмосферу припадала на підприємства м. Рівне (32,8 %), Здолбунівського (19 %), Сарненського (7,9 %) та Рівненського (6,9 %) районів. В середньому одним підприємством у повітряний басейн області викинуто 58,8 т шкідливих речовин, що на 4,1 т більше, ніж у 1998 р. Вище середньообласного цей показник був у м. Рівне (84 т), Здолбунівському (125 т), Костопільському (61 т) районах. Твердих забруднюючих речовин одним підприємством в середньому було викинуто 14,7 т, газоподібних та рідких – 43,9 т. [4, арк. 6–9].

Івано-Франківщина у 1990-х рр. відзначалася насиченістю ресурсоемними та екологічно небезпечними виробництвами, високим відсотком розораності та еродованості ґрунтів, порушеною структурою лісів, екзогенними геологічними процесами.

До територій з найбільш складною екологічною ситуацією належали: Галицький район, у якому функціонував велетень енергетики Бурштинська ТЕС, Калуський – з хімічним гігантом ВАТ "Оріана", Надвірнянський – нафтопереробним ВАТ "Нафтохімік Прикарпаття". Складною екологічною ситуацією характеризувався також Тисменицький район, де зосереджувалися промислові вузли обласного центру. Кризовими зонами можна вважати території радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС у Снятинському та Верховинському районах. Неприятлива ситуація склалася на ділянках рік Бистриця, нижче м.Івано-Франківська, р.Прут – нижче м.Коломиї, внаслідок забруднення їх стічними водами, що скидали державні комбінати "Екотехпром" і Коломийське ВУВКГ, р. Дністер після скидання стічних вод найбільших промислових підприємств (ВАТ "Оріана", ВАТ "Фірма "Барва") [5, арк. 3].

Вдвоє перевищувала екологічно допустиму межу сільськогосподарська освоєність територій Івано-Франківщини. На рівнині вона сягає 80 відсотків (Снятинський, Городенківський, Тлумачький райони).

Площа сільськогосподарських угідь складала 138,7 тис. га (30 % загальної площі), з них 98,4 тис. га на ріллі.

Найнебезпечніші ділянки активізації і розвитку зсувних процесів в 1999 році спостерігались у Косівському та Надвірнянському районах в басейнах річок Безулька та Прутець Чемегівський. Активізація зсувів відмічалася також у межах Снятинського, Коломийського та Верховинського районів. Інтенсивні сельові потоки влітку 1999 року спостерігались в басейнах рр. Прутець Чемегівський, Пробійна, лівих притоках р.Прут (потоки Жонка, Явірник, Женець), де сельовими виносомися неодноразово руйнувались мости і дороги [5, арк. 3].

На правобережжі р. Дністер, у межах Городенківського, Тлумацького та частково Тисменицького і Галицького районів, поширені карстові процеси. Найбільша їх активізація зафіксована поблизу сіл Тишківці, Вікно, Чортивець, Олієво-Королівка Городенківського району та Озеряни, Жабокруки, Хотимир і Воронів Тлумацького району, де легкорозчинні сульфатні породи неогену виходять на денну поверхню. Інтенсивність активізації карсту оцінюється в 1–2 % на рік, що виражається в утворенні нових та рості вже існуючих карстових форм. В області також відмічається галогенний карст, активізація якого пов'язана з техногенними чинниками (кар'єрний та шахтний видобуток калійної солі в м.Калуш, відкачка розсолів в м.Долина) [5, арк. 4].

Для Івано-Франківщини у 1999 році, як і впродовж останніх років, найбільш гострими і актуальними проблемами, що потребували негайного вирішення, були проблеми очищення стоків та викидів в атмосферу. Недостатня потужність очисних споруд у містах Івано-Франківську, Коломиї, Тлумачі, Городенці та інших населених пунктах призводила до скидів значних об'ємів забруднених стоків у водойми. Промислові підприємства, комунальні господарства і організації області скинули у 1999 р. у водойми без будь-якої очистки 4,9 млн м³ забруднених стічних вод [5, арк. 5].

Актуальною і невирішеною проблемою є розміщення, утилізація і переробка токсичних промислових відходів.

Враховуючи надзвичайно низьку забезпеченість земельними ресурсами (0,43 га на одного жителя області), надзвичайно актуальною була проблема охорони та раціонального використання земельних ресурсів Івано-Франківщини. Таким чином, екологічна безпека в області впродовж 1999 року характеризувалася як складна [5, арк. 6 Коломийське ВУВКГ 8].

Поруч із негативними процесами слід зауважити також намагання влади у 1990-х рр. змінити державну політику країни, зробити її більш відповідальною, дієвою у порівнянні із радянським періодом історії, в галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів. Зокрема, Міністерством екологічної безпеки України в 1997 р. здійснено такі основні заходи: розроблено та внесено на розгляд Верховної Ради України проекти стратегічних документів – Концепції сталого розвитку України та Основних напрямів державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та ядерної безпеки.

Продовжувався процес удосконалення економічного механізму природокористування. Затверджені відповідними постановами Кабінету Міністрів України: нормативи плати за спеціальне використання водних ресурсів; базові нормативи плати за користування надрами для видобування корисних копалин; порядок справляння плати за користування надрами для видобування корисних копалин. Розроблено методику визначення розмірів відшкодування державі втрат, зумовлених забрудненням і засміченням земельних ресурсів при порушенні природоохоронного законодавства.

Міністерство екологічної безпеки (далі – Мінекобезпеки України) продовжило розроблення нормативно-правового забезпечення механізму реалізації державної політики щодо безпечного поводження з відходами та раціонального їх використання, організувало контроль за транскордонним перевезенням відходів. Розроблено проект Закону України "Про відходи" (затверджено постановою Верховної Ради України від 05.03.98р. № 187/98-ВР). Разом з Мінекономіки розроблено Програму використання відходів виробництва і споживання на період до 2005 р., прийняту постановою Кабінету Міністрів України від 28.06.97 р. № 668. Зроблено перші кроки у впровадженні екологічного аудиту. Для цього створено міжвідомчу робочу групу щодо вирішення проблем нормативного забезпечення та впровадження екологічних вимог під час приватизації майна державних підприємств.

Вдосконалювалась система державного управління в сфері заповідної справи. Головним управлінням національних природних парків і заповідної справи Мінекобезпеки України розроблено та реалізовано низка організаційних заходів на виконання завдань Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні, на вдосконалення системи державного управління заповідниками і національними природними парками та механізму природокористування на заповідних територіях.

Серед основних завдань на 1998 р. Мінекобезпеки ставило вирішення питань, що стосувалося удосконалення організаційно-фінансового механізму формування та цільового використання коштів

природоохоронного призначення, основним результатом яких має стати суттєве збільшення видатків на цілові заходи національної програми, пов'язані з відновленням та збереженням природних ресурсів, забезпечення їх реалізації, фінансування та контролю за виконанням [6, арк. 150–152].

Проте екологічні проблеми регіону у 1990-х рр. у порівнянні із радянським періодом в історії охорони навколишнього природного середовища Західного регіону України залишалися незмінними. Лише з кожним роком збільшувалася їх масштабність. Сучасний рівень екологічного забезпечення промисловості та соціально-побутової сфери явно недостатній для того, щоб нейтралізувати ріст шкідливого антропогенного впливу у випадку стабілізації і поступового збільшення обсягів суспільного виробництва. Аналізуючи згадані чинники, можна прогнозувати погіршення екологічної ситуації у найближчі роки, якщо паралельно із реалізацією заходів щодо стабілізації економіки не будуть робитися адекватні кроки в екологічному плані.

Аналіз історичних, політичних та соціально-економічних факторів розвитку суспільства, які безпосередньо впливають на стан навколишнього природного середовища, довів що визначальні чинники негативного антропогенного впливу у 1990-х рр. на довкілля Західного регіону України спричинені насамперед відсутністю національної екополітики, а сучасні намагання держави подолати ті негативні тенденції, що склались навколо проблем довкілля, недостатні. Держава і надалі надає пріоритет у вирішенні тільки соціально-економічних проблем. Усвідомлення екологічної небезпеки відбулось в Україні на 15–20 років пізніше, ніж у розвинених країнах. Проблеми антропогенного впливу на довкілля необхідно вирішувати в масштабах усього суспільного виробництва.

Форми та методи діяльності органів державної влади, господарських структур не сприяли покращенню стану довкілля, так як не було вдосконалено технології екстенсивного зростання виробництва. Грубі помилки розміщення виробничих об'єктів у регіоні; тяжіння до концентрації виробничих об'єктів; значна ресурсозатратність економіки; ізолюваність розгляду проблем розвитку виробництва і охорони природи; відсутність або незадовільна робота очисних споруд; необґрунтованість прийнятих рішень; недосконале природоохоронне законодавство; незадовільна матеріально-технічна база; відсутність матеріальної зацікавленості та чіткої програми екологічного оздоровлення регіону, де були б визначені цілі і пріоритети екологічної політики призвели у комплексі до кризових екологічних явищ у 1990-х рр. в Західному регіоні України, що продовжують проявлятися і на сучасному етапі [7, с. 15–16].

Передусім Україна повинна стати, окрім демократичної та правової, ще державою екологічною. В умовах екологічної кризи регіону сучасного осмислення потребують проблеми оздоровлення екологічних умов життєздатності, ефективних природоохоронних заходів, які б були поєднані з економічними, політичними реформами. Сучасний стан екологічної кризи свідчать про те, що подальше затягування цієї проблеми уже не припустимий, необхідно екологічну проблематику розглядати в органічній єдності з усіма іншими потребами державної розбудови.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області – Ф. 1. – Оп. 39. – Спр. 126. – 81 арк.
2. Державний архів Львівської області. – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 9914. – 125 арк.
3. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 2318. – Оп. 1. – Спр. 330. – 53 арк.
4. Державний архів Рівненської області. – Ф. 2275. – Оп. 1. – Спр. 326. – 203 арк.
5. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 61. – 98 арк.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2935. – 152 арк.
7. Чигур Р.Ю. Соціально-екологічні процеси в Західному регіоні України 70-80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 / Чигур Руслан Юрійович. – Львів, 2003. – 20 с.
8. Марков В.Г. Социальная экология / Марков В. Г. – Новосибирск: Наука СО, 1986. – 326 с.
9. Худяк Р.А. Охрана природы / Худяк Р.А. // История Украинской РСР у 8-ми томах, десяти книгах. – Т.8. – Кн. 2. – К.:Наук. думка, 1979. – С.441–448.
10. Проценко Д.Й. Охрана природы – всенародна справа / Проценко Д.Й. // Український історичний журнал. – 1986. – №3. – С.25–33.
11. Міщенко Ю. Екологічна криза на Україні – проблема українська чи міжнародна / Міщенко Ю. // Сучасність: література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен. – 1990 – березень. – Ч. 3. – С. 92–98.
12. Шевченко В. Знати треба все / Шевченко В. // Зелений світ. – 1990. – № 9. – С. 3.
13. Андрієнко А. Щоб охороняти природу було вигідно / Андрієнко А. // Рідна природа. – 1991. – № 4. – С. 17.
14. Туница Ю.Ю. Экологическая конституция / Туница Ю.Ю. // Рабочая газета. – 3 октября 1990. – С. 3.
15. Плачинда С. Екологія – це політика плюс економіка / Плачинда С. // Зелений світ. – 1991. – № 6. – С. 2.
16. Масарик В. Природу – під захист / Масарик В. // Робітничая газета. – 2 березня 1991. – С. 3.
17. Тлустяк М. Відходи: економіко-екологічний аспект / Тлустяк М. // Рідна природа. – 1991. – № 1. – С. 5–6.
18. Лисенко О. Хто відкопає скарб? / Лисенко О. // Голос України. – 31 січня 1998. – С. 7.
19. Красновский А. Вторичные ресурсы экономики / Красновский А. – К.: Знание, 1992. – 32 с.
20. Даниленко М. І земля віддачує добром / Даниленко М. // Робітничая газета. – 16 грудня 1992. – С. 3.
21. Іванух Р.А. Охрана і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу сільського господарства / Іванух Р. А. – К.: Урожай, 1998. – 257 с.
22. Генсирук С.А. Рациональное природопользование / Генсирук С.А. – К.: Урожай, 1996. – 285 с.
23. Голубець М. Майбутнє Українських

Карпат / Голубець М. // Вільна Україна. – 26 квітня 1998. – С.4. 24. Попов М.Ю. Завдання лісової політики / Попов М.Ю., Савушик М.П. // Лісовий журнал. – 1994. – № 1. – С. 2–5.

Руслан Чигур

АНАЛИЗ ПРИЧИН НЕУДОВЛЕТВОРИТЕЛЬНОГО АНТРОПОГЕННОГО ВЛИЯНИЯ НА СОСТОЯНИЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ ПРИРОДНОЙ СРЕДЫ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ В 1990-Х ГГ.

В статье на основании архивных источников Западного региона Украины анализируются причины неудовлетворительного антропогенного влияния на состояние окружающей природной среды края, мероприятия государственных органов власти в 1990-х гг., направленных на улучшение дела природоохраны среды.

Ключевые слова: негативная антропогенная деятельность, Западно-украинский регион, загрязнение окружающей природной среды, охрана атмосферного воздуха, водных, земельных и лесовых ресурсов края.

Ruslan Chyгур

THE ANALYSIS OF THE CAUSES OF THE NEGATIVE ANTHROPOGENIC IMPACT ON THE CONDITION OF THE ENVIRONMENT IN WESTERN REGION OF UKRAINE IN 1990 YEARS.

In the article, based on archival sources of the western Ukraine, the causes of negative anthropogenic impact on the state of environmental land, actions of public authorities in 1990s to improve the natural environment are analyzed.

Key words: the negative anthropogenic activity, western Ukrainian region, environmental pollution, air protection, protection of water, land and forest resources of the region.

УДК 94 (477)

Євген Зозуля

ДІЯЛЬНІСТЬ МВС УКРАЇНИ ЩОДО ПРОТИДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті розглянуто питання діяльності Міністерства внутрішніх справ України щодо нормативно-правового та організаційного забезпечення міжнародного співробітництва у справі протидії злочинності у сфері високих технологій. Проаналізовано формування нормативно-правової бази, особливості організаційно-правового забезпечення та форми міжнародного співробітництва спецпідрозділів МВС у боротьбі з кіберзлочинністю.

Ключові слова: злочини у сфері високих технологій, кіберзлочинність, міжнародне співробітництво, правоохоронні органи, нормативно-правова база.

Останнім часом в усьому світі спостерігається значне зростання кількості злочинів, скоєних у сфері високих технологій, а надто інформаційних систем. Цей вид злочинів становить усе більшу загрозу як окремим установам, організаціям і фізичним особам, так і економічним системам кожної держави. Широке ж запровадження в економічні процеси сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій спричиняє появу і поширення нових видів правопорушень.

В Україні, як і в інших державах світу, невпинно розвиваються якісно нові галузі економіки, що базуються, передусім, на використанні сучасних інформаційних технологій, локальних та глобальних комп'ютерних мереж, зокрема Інтернету. Темпи розвитку української складової "світової павутини" сьогодні випереджають як європейські, так і загальносвітові показники. Згідно з даними міжнародних організацій за 2010 р., Україна входить до першої десятки країн Європи за кількістю інтернет-користувачів – доступ до всесвітньої мережі мають до 15 млн українців [1].

Водночас наслідком розбудови інформаційного суспільства є те, що злочинні групи та структури усе частіше використовують у своїй діяльності новітні досягнення науки й техніки. Зокрема, комп'ютерні технології застосовують для створення систем конспіративного зв'язку, проникнення в бази даних приватних організацій та державних відомств; комп'ютери й мережеві технології стали інструментами вчинення злочинів, а інформаційні ресурси – об'єктами злочинних зазіхань.

Проблеми запобігання та протидії злочинам у сфері високих технологій розглянуто у роботах Н. Ахтирської [2], П. Біленчука [3], В. Бутузова, В. Гавловського, М. Гуцалюка, [4], В. Гвоздецького [5], В. Голубева [6] та інших.

В опублікованих доробках здійснено суто юридичний аналіз змісту, напрямків, кримінально-правових, кримінологічних аспектів протидії злочинності у сфері високих технологій. Водночас питання, пов'язані з конкретними напрямками реалізації завдань Міністерства внутрішніх справ (МВС) України, в боротьбі з міжнародним криміналітетом у цьому напрямку його діяльності залишаються малодослідженими саме в історичному аспекті.

Актуальність розглянутих у пропонованій увазі статті проблем зумовлена потребами правоохоронної практики в наукових обґрунтованих рекомендаціях щодо протидії транснаціональній комп'ютерній злочинності.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено спробу дослідження діяльності МВС України щодо протидії транснаціональній злочинності у сфері високих технологій періоду становлення та розвитку незалежної Української держави.

Розпочинаючи безпосереднє висвітлення проблеми, зазначимо, що розвиток та впровадження комп'ютерних технологій в усіх сферах суспільного життя потребує розв'язання питань забезпечення безпеки використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, у числі іншого й кримінально-правовими засобами. У багатьох країнах, серед іншого й в Україні, ці посягання одержали умовну назву "комп'ютерні злочини" [7, с. 16]. На сьогоднішні дні учені пропонують також інші назви означеної категорії злочинів – найчастіше вживаними є терміни "кіберзлочинність" чи "кіберзлочини", що вповні узгоджується з нормами міжнародних актів.

Метою статті є комплексний аналіз нормативно-правової бази, основних етапів формування, досвіду й напрямів діяльності спецпідрозділів МВС України щодо протидії транснаціональній злочинності у сфері високих технологій.

Комп'ютерна злочинність – це сукупність комп'ютерних злочинів, у яких комп'ютерна інформація становить предмет злочинних посягань. Ці діяння є замахом на безпеку сфери комп'ютерної інформації, постаючи одним із найбільш небезпечних і шкідливих явищ сучасного світу [8]. Зокрема, якщо згідно із дослідженням міжнародної компанії McAfee (МакАфі), у 2004 році прибутки від кіберзлочинності сягали 104 млрд доларів США, то відповідно до бюлетеня, опублікованого Федеральним бюро розслідувань у 2009 р., вони перевищили 1 трильйон доларів, що у десятки разів випереджає за прибутковістю торгівлю зброєю і наркобізнес [9]. Відтак боротьба з комп'ютерною злочинністю є одним із найважливіших завдань сучасності.

Зазначимо, що ефективна боротьба проти транснаціональної комп'ютерної злочинності та кібертероризму вимагає тісного, швидкого, ефективного й функціонального міжнародного співробітництва усіх державних структур (і зокрема правоохоронних органів) у розслідуванні такого роду злочинів.

Перші значущі кроки на шляху налагодження міжнародного співробітництва у протидії кіберзлочинності Україна зробила на початку XXI ст., коли 23 листопада 2001 року в Будапешті наша держава разом із 30-ма іншими державами підписала європейську конвенцію "Про кіберзлочинність". Представники країн, що підписали зазначену конвенцію, усвідомлюючи глибокі зміни, викликані переходом на цифрові технології та глобалізацією комп'ютерних мереж, стурбовані ризиком того, що комп'ютерні мережі й електронна інформація можуть бути використані для вчинення злочинів, вважаючи, що ефективна боротьба проти кіберзлочинності вимагає тісного, швидкого та ефективного, функціонального міжнародного співробітництва у розслідуванні таких злочинів, погодилися з необхідністю вжиття конкретних заходів у кожній країні.

Означеною конвенцією передбачається надання повноважень, достатніх для ефективної боротьби зі злочинами у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій як на внутрішньому, так і міжнародному рівнях. Згідно з цим документом, сторони співпрацюють шляхом застосування відповідних міжнародних угод із кримінальних питань, укладених на основі єдиного або взаємного законодавства, а також внутрішнього законодавства з метою розслідування правопорушень, пов'язаних із комп'ютерними системами та даними і збиранням доказів у електронній формі [10].

Наступним важливим кроком України на шляху до налагодження міждержавної співпраці у розглядуваній сфері є ратифікація 7 вересня 2005 року зазначеної конвенції із додатковим протоколом від 28 січня 2003 року до неї, якою передбачене надання повноважень, достатніх для ефективної боротьби зі злочинами у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій як на внутрішньодержавному, так і міжнародному рівнях; укладення домовленостей щодо дієвого міжнародного співробітництва. У зв'язку з цим одним із нагальних завдань органів державної влади

і управління нашої держави варто вважати приведення чинних механізмів міжнародної взаємодії у відповідність до положень згаданої конвенції [11].

Принагідно зазначимо, що в Україні створена і діє досить розгалужена система забезпечення безпеки інформації, її захисту. Наявна певна законодавча база, що складається із Законів України "Про інформацію", "Про захист інформації в автоматизованих інформаційних системах", "Про державну таємницю" тощо. Є чинними низка указів Президента та постанов Кабінету Міністрів України, якими врегульовано конкретні напрями діяльності в галузі захисту інформації.

Одним із останніх кроків на цьому шляху стало ухвалення Президентом України 21 вересня 2010 року закону "Про внесення змін до Закону України "Про ратифікацію Конвенції кіберзлочинності". Згідно з законом, МВС України стає єдиним органом, що має повноваження щодо створення цілодобової контактної мережі для надання невідкладної допомоги у розслідуванні справ, пов'язаних із кіберзлочинністю, а також у виявленні осіб, звинувачуваних у цьому та зборі доказів для цих справ [12].

Суттєвим внеском у справу розвитку міжнародної співпраці є діяльність міжнародних правоохоронних структур. До прикладу, генеральний секретаріат Інтерполу ще 1994 року задля того, щоб інформація з інших держав мобільно і в доступній формі (мова спілкування, специфічні терміни, коди злочинів тощо) надходила до національних спецпідрозділів, а також із метою оперативного обміну такими даними між країнами, рекомендував державам-членам цієї організації створити Національний центральний консультативний пункт із проблем комп'ютерної злочинності. В Україні такий підрозділ з'явився 1996 року на базі Національного центрального бюро Інтерполу [5, с.8].

Аналіз практики викриття та розслідування кримінальних справ у сфері високих технологій свідчить про те, що найбільш поширеними видами злочинів, пов'язаних із використанням комп'ютерних технологій на території сучасної України, є: злочини у сфері комп'ютерних та інтернет-технологій – 26 %, злочини у сфері функціонування електронних платежів чи платіжних карток – 16 %, злочини у сфері телекомунікацій – 11 %, злочини у сфері використання комп'ютерних технологій при скоєнні традиційних злочинів – 47 %. До того ж, самостійним видом злочинного промислу стало викрадення ідентифікаційних даних інших осіб, використовуючи які, правопорушники отримують доступ до чужих банківських рахунків, безкоштовно користуються послугами інтернет-провайдерів та операторів зв'язку. Такі злочини характеризуються високим рівнем технічного забезпечення, латентністю, організованістю, наявністю міжрегіональних та міжнародних зв'язків [5, с. 6].

У сучасних умовах комп'ютерна злочинність має здебільшого організований і міжнародний характер, базується на стрімкому розвитку і використанні телекомунікаційних засобів повідомлень. Близько 62 % комп'ютерних злочинів є учинюваними в складі організованих груп, часто на території декількох країн. Комп'ютерна злочинність також характеризується невпинним нарощуванням і вдосконаленням способів учинення злочинів, кожен із них має безліч способів реалізації [8, с. 49–50].

Безперечно, що розкрити такого роду злочини і викрити осіб, котрі їх скоїли, без допомоги правоохоронних органів держав-партнерів практично неможливо. З метою забезпечення ефективної протидії злочинності у сфері високих технологій МВС України впродовж усього періоду незалежного розвитку нашої держави повсякчас уживало організаційних і практичних заходів щодо забезпечення ефективної протидії цьому сучасному виду транснаціональної злочинності.

Основні зусилля скеровувалися передусім на законодавче забезпечення боротьби з комп'ютерними злочинами і створення відповідної нормативно-правової бази; профілактику, супроводження розслідування і розкриття резонансних правопорушень у сфері комп'ютерних технологій; напрацювання методик документування і розкриття злочинів означеної категорії, проведення семінарів і тренінгів для працівників спецпідрозділів; налагодження ефективної взаємодії з міжбанківськими установами, телекомунікаційними компаніями, зацікавленими центральними державними і правоохоронними органами інших країн із метою документування злочинних груп, що мають міжнародні зв'язки.

Необхідно зазначити, що перші спроби на шляху протидії цьому виду злочинності були започатковані МВС ще наприкінці 90-х років ХХ ст. У цей історичний період, коли змінювалися стереотипи та методи боротьби зі злочинністю, зародилася ідея створення підрозділу боротьби з кіберзлочинністю. Зазначений підрозділ створено в структурі головного управління боротьби з економічною злочинністю МВС України. Його діяльність зорієнтована за двома основними напрямками – захист інтелектуальної власності та боротьба з кіберзлочинністю [13].

Основною причиною зосередження зусиль у боротьбі з таким новим видом злочинності в означеному напрямку стало те, що у другій половині 90-х років ХХ ст. Україну критикували з приводу значної кількості контрафактної продукції на її території. Саме тому робота цього управління переважним чином зосереджувалася на захисті прав інтелектуальної власності та боротьбі з незаконним поширенням контрафактної продукції.

Практика діяльності новоствореного підрозділу мала результатом усвідомлення того, що необхідно приділяти більше часу, засобів та уваги справі боротьби з кіберзлочинністю. Тому, в липні 2009 року в структурі департаменту боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми створено окремих відділ боротьби з кіберзлочинністю. Обов'язками підрозділу є формування та реалізація державної політики в розглядуваній сфері правоохоронної діяльності, вироблення методичних рекомендацій щодо протидії злочинам такої категорії, організація міжнародного співробітництва у справах про комп'ютерні правопорушення, розроблення та внесення відповідних змін до чинного законодавства.

Також до переліку завдань цього відділу належить виявлення та документування організованих груп транснаціонального й регіонального характеру, учасники яких спеціалізуються на вчиненні злочинів із використанням високих технологій і телекомунікаційних систем. У перспективних планах – створення в системі МВС України самостійного підрозділу боротьби зі кіберзлочинністю [14].

Аналіз тенденцій і динаміки комп'ютерної злочинності в Україні дозволяє констатувати, що найбільш ураженими цим явищем слід вважати регіони з розвинутою інформаційною інфраструктурою, у яких населення широко застосовує телекомунікаційні технології (Автономна Республіка Крим, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Харків). Лідером у цій сфері є місто Київ, у якому перебуває майже 60 % усієї української інтернет-аудиторії [9, с. 1].

Характерною рисою злочинів, учинених за допомогою комп'ютерних систем і телекомунікаційних мереж, є їх транскордонність, тому в основі розкриття та документування таких протиправних посягань, лежить ефективне співробітництво з правоохоронними органами інших держав і міжнародними організаціями, що спеціалізуються на протидії кіберзлочинності.

У сучасних реаліях ці завдання покладені на департамент боротьби з кіберзлочинністю і торгівлею людьми, створений у липні 2010 року. Новостворений підрозділ зосередив основні зусилля на боротьбі з комп'ютерними злочинами проти конституційних прав і свобод людини й громадянина (комп'ютерне піратство, різноманітні способи порушення таємниці електронних повідомлень і неправомірний доступ до автоматизованих систем підрахунків голосів тощо); на боротьбі з комп'ютерними злочинами у сфері економіки (різні форми розкрадання шляхом неправомірного доступу до автоматизованих систем забезпечення діяльності, передусім, фінансових установ, розкрадання коштів у міжнародній міжбанківській системі електронних платежів, дії, спрямовані на виготовлення кредитних або розрахункових карток, тощо); з комп'ютерними злочинами проти державної безпеки (наприклад, такі суспільно небезпечні діяння як неправомірний доступ до державної таємниці на електронному носії, незаконний збір різного роду інформації тощо) [15].

До актуальних питань сьогодення належить і поширення шахрайських дій, пов'язаних із рекламою так званих програм-шпигунів, "телефонних сканерів", перехоплювачів коротких текстових повідомлень, програм для виявлення місцеперебування терміналів стільникового зв'язку, що набуває популярності у зловмисників завдяки відносній нескладності учинення таких посягань. Департамент, попри нетривалий час своєї діяльності, вже має позитивну практику припинення функціонування таких ресурсів у випадках причетності громадян України до використання коротких сервісних номерів із метою розповсюдження протиправного контенту. Протидія злочинам у сфері високих інформаційних технологій неможлива без забезпечення належного рівня співпраці з інтернет-провайдерами як основним витоком оперативної та доказової інформації. Отже, першочерговим завданням підрозділу боротьби з кіберзлочинністю в сучасних умовах уповні небезпідставно вважаємо залучення суб'єктів ринку телекомунікації до виявлення, документування та припинення злочинів. Із метою вдосконалення такої діяльності працівники служби беруть участь у функціонуванні робочої групи з питань взаємодії громадських організацій і державних структур у протидії кіберзлочинності, яку створено при Інтернет-асоціації України.

У перспективі досягнення згоди з суб'єктами ринку телекомунікації щодо впровадження позитивного зарубіжного досвіду, а саме створення системи добровільного обмеження доступу користувачів (абонентів) до інформаційних ресурсів із забороненим контентом, зокрема, з дитячою порнографією. У зв'язку з цим департамент провадить відповідну системну роз'яснювальну роботу з провідними операторами стільникового зв'язку, контент-провайдерами, хостінговими компаніями, реєстраторами доменних імен [9, с. 1–2].

Міжнародне співробітництво у сфері запобігання та протидії кіберзлочинності не обмежується контактами з іноземними правоохоронними органами. У напрямку впровадження міжнародних стандартів у цій сфері Департамент наразі активно розвиває співпрацю з представниками Ради Європи та Європейського Союзу, іншими державними та неурядовими організаціями.

Ще одним пріоритетним напрямком роботи департаменту є боротьба з комп'ютерними злочинами у сфері економіки. Серед основних завдань у цьому напрямку діяльності необхідно назвати протидію легалізації тінювих прибутків. Аналіз схем відмивання коштів свідчить про значну зацікавленість організованої злочинності у використанні можливостей електронних платіжних систем, що дозволяють здійснювати миттєві перекази коштів із забезпеченням практично повної анонімності контрагентів. Особливий інтерес у світлі проблеми становить і те, що електронні платіжні системи не належать до розряду суб'єктів первинного фінансового моніторингу, а відтак не зобов'язані інформувати наглядові органи про виявлення підозрілих транзакцій, зберігати відомості про транзакції, а також дані, що дозволяють ідентифікувати клієнта.

З метою протидії легалізації коштів, одержаних від злочинної діяльності, департамент налагодив співпрацю з представництвами найбільш поширених в українському інтернет-просторі електронних платіжних систем та кредитно-фінансовими установами, які надають послуги з обслуговування суб'єктів електронної комерції та мають дані про факти шахрайств, втручань у роботу комп'ютерних систем та інших протиправних посягань, учинених із використанням високих технологій.

Не менш важливим напрямком діяльності підрозділу боротьби з кіберзлочинністю є протидія обігу дитячої порнографії та сексуальному розбещенню дітей, учинюваним із використанням телекомунікаційних мереж. Доречно зазначити, що на цьому напрямку діяльності зусилля оперативного складу зосереджені не лише на виявленні осіб, причетних до вчинення злочину, але й на ідентифікації жертв сексуальної експлуатації.

Позитивним прикладом такої роботи слугує співпраця з Агентством боротьби з організованою злочинністю Великобританії (SOCA) щодо причетності підданих Об'єднаного Королівства до вчинення розпусних дій відносно українських неповнолітніх. З метою ідентифікації дітей, потерпілих від сексуальної експлуатації, поліцією Об'єднаного Королівства було надано копію вилучених у злочинців порноматеріалів. У ході аналізу отриманої інформації та подальшої перевірки вдалося встановити, що протизаконний контент виготовлено на території Київської області. У подальшому оперативні працівники ідентифікували та опитали шістьох неповнолітніх, залучених до зйомок порнографічного характеру й розпусних дій, які підтвердили факти сексуальної експлуатації, вчинені фігурантами. За цими фактами порушено кримінальну справу [9, с.3].

З метою превенції таких протиправних посягань спільно з правозахисними організаціями "Ла-Страда" та "ЕСРАТ" реалізуються ініціативи щодо просвітницької діяльності, скерованої на запобігання комерційній сексуальній експлуатації дітей в Інтернеті, створено "гарячу лінію" з питань безпеки дітей в глобальній комп'ютерній мережі. Плідна співпраця триває і в рамках меморандуму "Про взаєморозуміння", підписаного між МВС справ та компанією "Майкрософт Україна" щодо інтенсифікації заходів, скерованих на боротьбу з розповсюдженням "дитячої порнографії" в мережі Інтернет [9, с. 3].

Доречним буде зазначити, що цей відділ у складі силового відомства МВС України є надзвичайно молодим. Відтак, наразі проблема номер один, що постала перед департаментом боротьби з кіберзлочинністю і торгівлею людьми МВС України, – проблема формування кадрів. Це пов'язано з тим, що фахівці, які працюватимуть у цій сфері, повинні бути як оперативниками, так і фахівцями з комп'ютерної техніки. Вочевидь, що підготовка кваліфікованих кадрів для зазначеного підрозділу – одне з нагальних завдань вищих навчальних закладів МВС України.

Принагідно зазначимо, що ця проблема є досить ефективно вирішуваною. Позитивний досвід підготовки фахівців для підрозділів боротьби з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності та високих технологій накопичений у Донецькому юридичному інституті Луганського державного університету внутрішніх справ, у якому підготовка фахівців зазначеного профілю провадиться з 2003 року.

Безумовно, специфіка протидії таким протиправним посяганням у сучасних умовах вимагає особливого підходу до комплектування підрозділу боротьби з кіберзлочинністю. Зокрема, такі працівники, на додаток до знань у сфері високих інформаційних технологій, навичок отримання інформації та збору доказів у електронній формі, повинні достатнім чином володіти іноземними мовами.

Аналіз викладеного матеріалу дає підстави дійти висновків, що, попри певні успіхи відповідних спецпідрозділів МВС України в боротьбі з кіберзлочинністю за доволі нетривалий час їх існування, існує ціла низка проблем, вирішення яких дозволило би суттєво підвищити ефективність у цьому напрямку їх діяльності.

Основними проблемами, що існують у зазначеній сфері, є такі. Насамперед, це недосконалість нормативно-правової бази щодо окремих напрямів діяльності з боротьби з комп'ютерною злочинністю. Чинне кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство України наразі не забезпечує надійного захисту від кіберзлочинності. Його неузгодженість із міжнародно-правовими

актами, а надто в частині того, які види діянь необхідно вважати злочинами, пов'язаними з використанням комп'ютерів і яку відповідальність повинен нести винний у їх учиненні, спричиняє труднощі в притягненні відповідних осіб до кримінальної відповідальності. По-друге, потребує вдосконалення і механізм оперативного обміну інформацією стосовно громадян, затримуваних на території інших держав за скоєння злочинів, пов'язаних із використанням підроблених або викрадених платіжних пластикових карток банківських установ, за шахрайство у мережі Інтернет, незаконне проникнення до комп'ютерних баз даних різних міністерств і відомств, для перевірки на причетність до скоєння злочинів у сфері банківської діяльності й високих технологій.

Зрештою, враховуючи те, що кіберзлочинність невпинно вдосконалює способи вчинення протиправних посягань та має тенденцію до зростання організованості, нагальним завданням є систематичне підвищення кваліфікації оперативних працівників шляхом ознайомлення з передовим зарубіжним досвідом та нововведеннями щодо методології розкриття й розслідування таких злочинів.

Отже, зазначені проблеми потребують розроблення відповідної стратегії щодо боротьби з кіберзлочинністю усіма правоохоронними органами України, зважаючи на те, що боротьба з цим найсучаснішим видом злочинності повинна стати однією з найважливіших їх функцій.

Список використаних джерел

1. Top-10 країн Європи за кількістю інтернет-користувачів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.internetworldstats.com/stats4>.
2. Ахтирська Н. Форми протидії розслідуванню злочинів, вчинених у сфері комп'ютерних технологій / Наталя Ахтирська // Юридичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 26–34.
3. Портрет комп'ютерного злочинця: навч. посібник / П.Д. Біленчук. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 48 с.
4. Гавловський В.Д., Бутузов В.М., Гуцалюк М.В., Романюк Б.В., Кондратьєв Я.Ю. Виявлення та розслідування злочинів, що вчиняються у сфері інформаційних технологій: науково-практичний посібник / В.Д. Гавловський, В.М. Бутузов, М.В. Гуцалюк. – Одеса: Видавець Паливода А.В., 2004. – 144 с.
5. Гвоздецький В. Проблеми міжнародного співробітництва в протидії злочинності у сфері високих технологій / Віктор Гвоздецький // Вісник Академії управління МВС. – 2007. – № 2–3. – С. 6–12.
6. Голубев В.О. Інформаційна безпека: проблеми боротьби з кіберзлочинами: монографія / В.О. Голубев. – Запоріжжя: ГУ "ЗІДМУ", 2003. – 250 с.
7. Бабанін С.В. Комп'ютерні злочини за кримінальним законодавством України, США та Польщі / С.В. Бабанін / Співпраця поліції/міліції зі службами безпеки Інтернет-сайтів (аукціонів, соціальних мереж тощо) у боротьбі з інтернет-злочинністю на підставі національного законодавства та законодавства, яке діє у Європейському Союзі: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Хмельницький, 16–17 листопада 2010 року) / МВС України; УМВС України в Хмельницькій області. – Хмельницький: УМВС, 2010. – 100 с.
8. Стеблинська О.С. Актуальні проблеми комп'ютерної злочинності в Україні / О.С. Стеблинська / Співпраця поліції/міліції зі службами безпеки Інтернет-сайтів (аукціонів, соціальних мереж тощо) у боротьбі з інтернет-злочинністю на підставі національного законодавства та законодавства, яке діє у Європейському Союзі: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Хмельницький, 16–17 листопада 2010 року) / МВС України; УМВС України в Хмельницькій області. – Хмельницький: УМВС, 2010. – 100 с.
9. Матеріали брифінгу в МВС України щодо новітніх напрацювань органів внутрішніх справ у боротьбі з кіберзлочинністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mvs.gov.ua.
10. Конвенція про кіберзлочинність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua. – Заголовок з екрану.
11. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність: Закон України від 7.09.2005, № 2824-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 5–6. – Ст. 71.
12. Про внесення змін до Закону України "Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність": Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 5. – Ст. 32.
13. Поточний архів Донецького юридичного інституту МВС України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 13. – 151 арк.
14. У Міністерстві внутрішніх справ України створено відділ боротьби з кіберзлочинністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/243867>.
15. Поточний архів Донецького юридичного інституту МВС України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4. – 221 арк.

Евгеній Зозуля

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МВД ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ПРЕСТУПНОСТИ В СФЕРЕ ВЫСОКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье рассмотрены вопросы деятельности МВД Украины относительно нормативно-правового и организационного обеспечения международного сотрудничества в деле противодействия преступности в сфере высоких технологий. Проанализированы формирование нормативно-правовой базы, особенности организационно-правового обеспечения и формы международного сотрудничества спецподразделений МВД в борьбе с киберпреступностью.

Ключевые слова: преступления в сфере высоких технологий, киберпреступность, международное сотрудничество, правоохранительные органы, нормативно-правовая база.

INTERNATIONAL COOPERATION CONCERNING MIA COMBAT CRIME IN HIGH
TECHNOLOGIES.

In the article it is considered the question of activity the Ministry of Internal Affairs of Ukraine concerning legal and organizational support for international cooperation in combat against crime in the sphere of high technologies. It is analyzed the formation of the regulatory framework, peculiarities of organizational and legal support state policy peculiarities in the organizational and legal support and forms of MIA international cooperation in the fight against cybercrime.

Key words: crime in the sphere of high technologies, cyber crime, international cooperation, law enforcement agencies, normatively legal base.

РОЗДІЛ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 262.13+94(47)

Елла Бистрицька

ФОРМУВАННЯ ДОКТРИНИ УНІОНІЗМУ В ПЕРІОД ПОНТИФІКАТУ ЛЕВА XIII (1878–1903 РР.): ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В РОСІЇ ТА ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ГАЛИЧИНИ

У статті на основі архівних документів з'ясовуються особливості формування уніоністичної моделі об'єднання церков, її сприйняття в Росії та вплив на греко-католицьку церкву в Галичині

Ключові слова: уніонізм, католицька церква, греко-католицька церква, східний обряд, Галичина.

Від християнського розколу 1054 р. ідея відновлення християнської єдності не втратила свого значення й набувала актуалізації в періоди, коли втрата конфесійної ідентичності могла стати початком денационалізації, і навпаки, коли асиміляційні процеси підривали основи церковних інституцій.

Інструментом відновлення канонічного спілкування Римської курії зі східними православними церквами стала унія. Ліонська (1274 р.), Ферраро-Флорентійська (1439 р.), Берестейська (1596 р.) та інші унії створили модель церкви, яку православні церкви, зокрема Російська православна церква (РПЦ) не визнавали.

Унійні церкви зазнавали впливу латинізації, в їх інституалізації політичні мотиви домінували над релігійними. Критика з боку православних стимулювала прихильників об'єднання церков до пошуку нових форм діалогу. Наприкінці XIX ст. унія як метод об'єднання церков наповнюється новим змістом. Практична реалізація уніоністичного методу за підтримки Лева XIII мала місце в усіх регіонах присутності католицької церкви, проте своїм вістрям спрямовувалася в бік Росії на тлі позитивної динаміки розвитку російсько-ватиканських дипломатичних відносин.

Проблема розвитку унійних церков є предметом зацікавлення українських і зарубіжних вчених. Дослідження Л. Гентош, Б. Боцюрківа, Б. Гудзяка, С. Кияка, А. Колодного, Г. Надтоки, В. Пашценка, В. Сергійчука, Н. Стоколос, П. Яроцького та інших науковців, зазвичай, зосереджені в тематичному полі діяльності Української греко-католицької церкви в історичний період. В контексті їх праць фрагментарно досліджується вплив митрополита А. Шептицького на розвиток Російської православної церкви східного обряду.

Джерельна база цього напрямку його діяльності найбільш повно представлена у збірнику документів «Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики Росії», підготовлений співробітниками Центрального державного історичного архіву у м. Львові. Історія взаємин католицької і православної церков у контексті еволюції «російської католицької ідеї» та католицького уніонізму від XIX до першої половини XX ст. детально з'ясована відомим італійським славістом А. Тамборрою [1].

У пропонованій статті автор має на меті з'ясувати особливості формування уніоністичної моделі об'єднання церков за понтифікату Лева XIII, її оцінки з боку російських урядових структур та місце у нових проектах греко-католицької церкви Галичини.

Понтифікат Лева XIII припав на складний період глобального зіткнення інтересів у сфері міжнародних, соціально-політичних, національних, міжконфесійних відносин. Передбачаючи глибокі соціальні трансформації, Папа намагався запобігти катастрофі світової війни та революційним заворушенням, хвиля яких на початку XX ст. охопила країни Європи. З цією метою він підтримав укладення франко-російського союзу на протидію Троїстому та відновив дипломатичні відносини з Росією. Концепція соціального миру викладалася ним в енциклопедії «*Reverum Novarum*», що не втратила свого значення впродовж усього XX ст. Іншим важливим напрямом діяльності Лева XIII було формування ідеї християнського миру, що передбачало поглиблення католицько-православного діалогу.

В оточенні Лева XIII перебувала низка впливових осіб, які працювали над формування доктрини уніонізму. Серед них – Чезаре Тондіні де Кваренгі, член чину варнавітів, бенедиктинець Жерараван Калуна, Ч. Тондіні та італо-албанський священник Ніколо Франко. Значну роль у формуванні ідеології возз'єднання церков відіграли католицькі конгреси 1863–1891 рр. в Малині (сучасний Мехелен у Бельгії), завдяки яким проблема возз'єднання церков стала однією з основних для європейських католиків [1, с. 294, 371].

Наприкінці XX ст. уніоністичні проекти мали відгук серед південних слов'ян на Балканах, у Малій Азії, на Близькому Сході та в Сибіру. Потужні громади католиків латинського і східного обрядів функціонували у Боснії і Герцеговині – понад 334 тис. віруючих, що становило половину

кількості православних; у Албанії – 114 тис.; у Румунії – 152 тис.; у Чорногорії – 6350 католиків, які дотримувались слов'янської мови богослужіння; у Македонії – 15 тис.; у Болгарії – майже 27 тис. осіб [2, арк. 38–40].

У Єгипті, де Єгипетський вікаріат об'єднував 57 420 католиків латинського обряду і 17 416 віруючих іншого обряду, був заснований Коптський католицький патріархат, який налічував 20 тис. віруючих. Не менш успішними були результати в Абіссинії, де місцевим католикам дозволялося зберегти ефіопський обряд і в громадах налічувалося 30 тис. віруючих. У Малій Азії "L'Osservatore Romano" відзначала потяг до католицької церкви вірмен. Відстежуючи динаміку процесу, газета повідомляла про щотижневє зростання громад на 8–10 осіб [2, арк. 10–11].

Позитивні тенденції поширення католицизму спостерігалися на Близькому Сході. У Китаї загальна кількість католиків сягала майже 540 тис. осіб. Для ефективності здійснення духовного управління у 1840 р. громади Маньчжурії відокремленими від Монгольського вікаріату. Загалом Монгольський і Маньчжурський вікаріати налічували понад 36 тис. католиків. У Кореї та Японії – відповідно 32 тис. і 52 тис. віруючих. У цьому регіоні, яким опікувались переважно французькі ченці, щороку розширювалося будівництво культових споруд, освітніх закладів, притулків тощо. Поряд з європейськими місіонерами збільшувалась кількість місцевих священників [2, арк. 47–51].

Наприкінці XIX ст. зростала кількість католицького населення у Сибіру, що спонукало Римську курію неодноразово виходити з пропозицією до російського уряду, якщо не про створення окремої єпархії, то хоча б про можливість постійного місця проживання в одному з міст Сибіру суфрагана Могильовської єпархії [3, арк. 201].

Важливе значення для розвитку діалогу з православними у період понтифікату Лева XIII, за оцінками науковців, мав Міжнародний євхаристичний конгрес, що проходив у Єрусалимі з 3/15 – 10/22 травня 1893 р. Він став місцем зустрічі найбільш впливових представників духовенства і мирян, які працювали над проблемою возз'єднання церков. У конгресі взяли участь 32 єпископи і 350 абатів і ченців, за іншими даними – 29 латинських і 15 східних владик [4, арк. 43в.; 5, с. 208]. Головував на конгресі папський легат, архієпископ Рейнський, кардинал Бенуа-Марі Ланженъє. Особливо відвертістю характеризувалися доповіді василіанського архімандрита монастиря Гроттаферрата (Італія) Арсеніо Пеллегріні, у яких він визнавав, що місіонерська діяльність різноманітних чернечих чинів на практиці призводить до латинізації православних й викликає справедливі нарікання патріархів та неприязнь до Апостольського Престолу [4, арк. 9].

Звітуючи Папі про наслідки роботи конгресу, кардинал Б.-М. Ланженъє писав про необхідність нових підходів у діалозі з православними, посиливши позиції уніатів. У своїй доповіді від 2 липня 1893 р. він відверто вказав на ті проблеми, що викликали занепокоєння східних християн та причини, що фактично паралізували активність католиків східних обрядів. Звіт кардинала утвердив наміри Лева XIII дотримуватися унійної моделі як магістрального напрямку досягнення церковної єдності. Це був один із найголовніших наслідків конгресу в Єрусалимі [1, с. 395–397].

Переконаний у необхідності нового якісного наповнення католицько-православного діалогу, Лев XIII 20 червня 1894 р., у зв'язку зі святкуванням ювілею свого рукопокладення, звернувся до "керівників і народів світу" підтримати справу об'єднання християн. В енцикліці "Praeclaragratulationis" (20 червня 1894 р.) він високо оцінив особливий внесок Сходу в розвиток християнства. Проголошуючи вихідним положення "відмінності, які розділяють нас, не настільки великі", Папа підтвердив право на існування "первісних традицій і особливих звичаїв кожного народу". Водночас Лев XIII наполягав на канонічності вчення про першість Римського первосвященника. Повна єдність у розумінні понтифіка передбачала "не лише певний ступінь узгодження догматів віри і спілкування у братній любові", а і "єдність віри та єдність управління" [6, с. 143–150].

Звичайно, це положення не могли беззастережно прийняти православні. Однак задекларований принцип багатоманітності форм церковних організацій у межах християнства, визнання влади патріархатів, а також рівності літургійно-обрядових традицій – усе це відкривало нові можливості для розвитку православно-католицького діалогу. Енцикліка започаткувала дискусію, що виявила слабкі позиції латиністів і дала змогу східним католикам рішучіше обстоювати права. 30 листопада 1894 р., Лев XIII оприлюднив свою історичну енцикліку "Orientalium dignitas", що стала фундаментальною основою для подальших відносин зі східними церквами. Папа підкреслив апостольське походження східних церков та спільні витоки з Римською церквою, одночасно наголосивши на важливості збереження різноманітних форм обрядів та літургійних мов як відображення "живого голосу католицької істини" [6, с. 153].

Наступним важливим заходом папи стало проведення у Римі конференції патріархів східних церков у злуці з Римом. Упродовж 1984–1992 рр. відбулося п'ять таких зібрань, у яких узяли участь також кардинали та консультанти. Лев XIII через декілька місяців, після проведення першої

конференції, 19 березня 1895 р., заснував кардинальську комісію сприяння возз'єднанню зі східними церквами, що провела 22 засідання.

Саме в період проведення конференції патріархів "уніоністичні прагнення Лева XIII досягли свого апогею" [1, с. 405]. Упродовж листопада 1894 – червня 1903 рр. понтифік оприлюднив 103 документи різного статусу з питань возз'єднання, у тому числі енцикліку "Satis cognitum" про єдність церкви (29 червня 1896 р.), послання Конгрегації з обрядів "Quaeragiesimo" (7 серпня 1898 р.) про важливість слов'янської мови в літургії. Тези послання папа пізніше підтвердив у декреті "Deusilinguaeslavonicae" (14 серпня 1900 р.). Паралельно тривала розбудова церковних структур: відновлено роботу Вірменської (1883 р.) і Маронітської (1891 р.) колегій; реорганізовано Грецьку колегію св. Афанасія, передану бенедиктинцям; створено Українську колегію св. Йосафата (апостольське послання "Paternambenevolentiam" від 18 грудня 1897 р.), куди були переведені семінаристи, які до того часу навчалися у Грецькій колегії; створено колегію св. Ієроніма Іллірійського (послання "Slavorum gente" від 1 серпня 1901 р.); відкрито семінарію в Афінах (послання "Urbanitatis veteris" від 20 листопада 1901 р.). За оцінками А. Тамборри, жодна східна християнська громада, будучи у злуці з Римом чи ні, не була забута в бажанні здобути вселенську єдність [1, с. 405].

Важливим для понтифіка було врахування політичного аспекту церковного об'єднання. Аналіз міжнародних відносин, проведений кардиналом Рамполлою та іншими учасниками засідань, доводив, що виведення з-під впливу національних державних утворень релігійних інститутів і їх підпорядкування незалежній владі Апостольського Престолу неминуче викличе протидію урядів Росії, Туреччини, Австрії, Англії, Німеччини, частково Франції та Італії. У контексті європейського протистояння кінця XIX – початку XX ст. з цим необхідно було рахуватися.

Наприклад, уряд Австро-Угорщини рішуче виступав проти ініціативи укладення конкордатів з незалежними балканськими державами, що утворилися після Берлінського конгресу 1878 р., та запровадження слов'янської мови у богослужіння, яку обстоював єпископ Боснійський і Сирійський Йосиф Штроссмайєр. На думку політиків, ці практичні кроки могли сприяти об'єднанню народів, що у перспективі привело б до створення держави південних слов'ян.

Сигналом наступу на релігійні права південних слов'ян стало розпорядження австро-угорського уряду про вилучення слов'янської мови у тих парафіях Далмації, у яких вона не використовувалася упродовж останніх 25 років. Це питання стало предметом обговорення у Ватикані і було вирішено на користь віруючих. Причому рішення Святого Престолу від 14 серпня 1900 р. була надана форма декрету Конгрегації обрядів [3, арк. 150]. Одночасно відбулося повернення єпископу Далматинському церкви св. Ієроніма в самому Римі [3, арк. 152].

Активність Ватикану у справі налагодження діалогу з православними в різних регіонах світу була помічена царським урядом. Уважно спостерігали за перебігом конфлікту російські дипломати, які вважали, що з погляду інтересів православ'я перемога прихильників слов'янської мови в католицькому богослужінні більш шкідлива, ніж латинізація церков. Позитивне вирішення цього питання міністр-резидент Російської імператорської місії при Святому Престолі С. Сазонов пов'язував з позицією самого Лева XIII, який надавав справі поширення слов'янської мови важливого значення у процесі "залучення Східних церков у лоно Римської". І далі зазначав: "Можливість молитися рідною мовою складала до цього часу перевагу, притаманну Православному християнству, і тільки високий державний розум Лева XIII – побачив необхідність і для католицизму скористатися цією особливістю Східного християнства в інтересах римської пропаганди" [3, арк. 72].

Відстежуючи розвиток мовного конфлікту, міністр-резидент звернув увагу на присутність опозиції намірам понтифіка у самій курії. Вона виявлялася на різних рівнях, як серед керівників Конгрегації пропаганди віри (кардинал М. Ледоховський) і членів конгрегацій обрядів і надзвичайних духовних справ, так і нижчого рівня управлінців, які приховували богослужбову літературу слов'янською мовою і перешкоджали її поширенню на місцях [3, арк. 72–72 зв].

Через призму політичної доцільності керівництвом російського Міністерства закордонних справ (МЗС) розглядалася ще одна важлива ініціатива, якою був захоплений християнський світ – реформа календаря. У Росії навіть була створена спеціальна комісія, що мала обґрунтувати доцільність переходу на григоріанське літочислення і виробити власні рекомендації. Один із варіантів передбачав розрахунок на один день уперед на відміну від григоріанського календаря, святкування Воскресіння Господнього не за місячним, а за сонячним календарем. У Ватикані не сподівалися на швидке об'єднання календарів, але були зацікавлені в уніфікованому підході до встановлення Пасхалії. Майбутня реформа мала позитивний відгук у Румунії, Болгарії, Сербії та інших православних країнах. Планувалося навіть скликання Міжнародної конференції за участю Лева XIII.

Водночас у Ватикані розуміли, що безумовним авторитетом для східних церков залишається Росія. Російський дипломат М. Чариков повідомляв про те, що з достовірних джерел відомо про готовність кардинала Рамполли "надати Росії всю славу ініціативи". Це останнє і найбільше

непокоїло урядовців. Віддаючи належне організаційним можливостям католицької церкви, яким значно поступалися східні церкви, вони вважали реформу несвоечасною, засобом зміцнення авторитету Святого Престолу [3, арк. 192–195].

Таким чином, реформа календаря як подія релігійного значення для християн усього світу, свідчення їх єдності й чистоти намірів у політичній боротьбі могла стати інструментом для нівелювання або активізації національних рухів, посилення або послаблення сфер впливу і вирішення інших завдань міжнародного і внутрішнього характеру, які ставили перед собою уряди держав. Зважаючи на всю сукупність причин у Росії вирішили відмовитися від календарних нововведень.

Особливо заслугою Лева XIII російські дипломати вважали його зусилля, скеровані на засвоєння католицькою церквою цінностей східного християнства. Визнання папою авторитету східної християнської традиції давало змогу залучити православних до діалогу як його повноправних учасників.

На ґрунті цих ідей наприкінці XIX ст. розпочався новий етап навернення росіян у католицтво. Визнаючи папу главою Вселенської церкви, вони вважали за необхідне зберегти православну релігійну традицію. Так розуміли свою католицькість В. Соловйов, М. Толстой, О. Зерчанінов, Л. Федоров та ін. Саме з іменами М. Толстого і О. Зерчанінова історики пов'язують виникнення наприкінці XIX ст. Російської католицької церкви східного обряду, які стали католиками відповідно у 1894 і 1896 рр. У 1890 р. М. Толстой, будучи викладачем Духовної академії при Троїцько-Сергіївській лаврі, познайомився і приймав у себе відомих прихильників ідеї возз'єднання церков – Ч. Тондіні та В. Ваннутеллі, з якими потім зустрічався у Римі та листувався. Він прокоментував працю домініканця "Rossija. Studio religioso sopra la Russia" (Росія. Релігійне дослідження Росії. У 2-х частинах. – Рим, 1892) на сторінках релігійного журналу "Душе полезное чтение" у березні 1893 р.

Незабутнє враження справило на М. Толстого перебування у Римі (1894 р.), де він двічі був удостоєний аудієнції Лева XIII, особисто познайомився з кардиналом Рамполлою, ним опікувався абат А. Пеллігріні. Обопільне спілкування вселяло сподівання на об'єднання Російської церкви з католицькою і, безперечно, вплинуло на рішення М. Толстого стати католицьким священиком [7, с. 781–784, 793–795; 1, с. 388, 389].

Перші російські католицькі священики опинилися у вельми складному становищі. У Росії їх не визнавала католицька ієрархія, водночас переслідували православна церква і уряд. Перехід православного священика М. Толстого у католицизм створив, на думку урядовців, небажаний політичний прецедент, що став предметом обговорення на найвищому рівні. У листі від 13 лютого 1895 р. до Миколи II обер-прокурор К. Победоносцев писав: "У Римі нині усі голови охоплені божевільною надією, що Росія скоро визнає владу папи і прийме унію. Ці надії підтримуються різними пройдисвітами з Росії, і сам Толстой складає байки, ніби все готово до з'єднання..." [8, с. 307].

Сполучною ланкою у діалозі з РПЦ у контексті планів Лева XIII могли стати українські греко-католики. У своїй відомій енцикліці "Orientalium dignitas Ecclesiarum" Папа писав, що найкращим наслідком "було б, коли б східне католицьке духовенство стало яскравим носієм і виразником католицького віровчення, з тим, щобі могли пізніше передати цей власний досвід пізнання іншим, потягаючи до Матері-Церкви своїх інакомислячих братів" [9, с. 758].

У енцикліці до польського духовенства від 1894 р. Лев XIII окремо звернувся до греко-католиків Галичини, які "різняються походженням і обрядом", але зберігають належність до католицької церкви. Оскільки церква вважає їх "хорошими синами" і дозволила зберегти "узаконені звичаї і власні обряди", папа вказав на обов'язок католицького духовенства і віруючих "поважати і любити їх не інакше як братів". Папа підкреслив значення реорганізованого Чину св. Василя Великого (ЧСВВ), якому передбачав "блискуче майбутнє" [10, с. 38, 39]. Згідно з його розпорядженням реформа ЧСВВ відбулася у 1882 р., було структурно зміцнено Греко-католицьку церкву (ГКЦ) створенням Станіславівської єпархії (1885 р.), митрополиту Сильвестру (Сембратовичу) надано кардинальську гідність (1885 р.), проведено Провінційний синод у Львові (1891 р.). Дослідники вважають, що Лев XIII заклав нові організаційні засади розвитку, які були розвинуті його наступниками у XX ст. [11, с. XXII].

У 1886 р. папа підтримав бажання Романа Шептицького присвятити себе служінню греко-католицькій церкві [12, с. 12]. Вдруге Р. Шептицький приїхав до Риму в січні 1888 р. На спеціальній аудієнції 24 березня він отримав благословення від Лева XIII вступити до василіанського чину. У розмові понтифік підкреслив значення реформованого ним чину для місійної діяльності на Сході [13, с. 114–117]. Зустрічі Р. Шептицького з Левом XIII зміцнили переконання молодого графа присвятити себе служінню ГКЦ, на віруючих якої покладалася висока місія стати "провозвісниками і творцями святої єдності між Східними Церквами і Церквою Римською, котра є центром єдності і любови" [9, с. 759]. Невдовзі Р. Шептицький прийняв чернецтво під іменем Андрея.

Біографи Андрея Шептицького зазначають, що можливим наслідком його розмови з понтифіком був намір Лева XIII замінити Галицьку митрополію греко-католицьким патріархатом, до

якого б належали галицькі і закарпатські дієцезії: Львівська, Перемишльська, Станиславівська, Ужгородська та Пряшівська. За дорученням папи, Конгрегація поширення віри розробила детальний проект проголошення патріархату в Львові. Зміцнення еклезіальної структури церкви значно розширило б можливості її місійної роботи. Однак такі плани викликали рішучий протест у релігійних та урядових колах Австро-Угорщини, Польщі, Росії. Змушений з цим рахуватися, Папа основну увагу звернув на підготовку і виховання провідників своїх ідей [12, с. 14].

У 1889 р. кандидатура А. Шептицького була запропонована кардиналом М. Ледуховським на станиславівську кафедру. Вагання А. Шептицького спонукали кардинала від імені папи наполягти, щоб о. Андрей прийняв цю номінацію [14, с. 12]. Після смерті митрополита Ю. Куїловського (4 травня 1900 р.) митрополитом Галицьким, архієпископом Львівським і єпископом Кам'янець-Подільським був іменований А. Шептицький (17 січня 1901 р.). Від Лева XIII він отримав також титул Апостольського адміністратора України. Очоливши церкву, митрополит мав чітке усвідомлення її особливої місії. Уся його наступна діяльність пройшла під знаком ідеї всехристиянської єдності й скеровувалася на становлення церкви католиків східного обряду в Росії.

Незважаючи на зусилля Лева XIII знайти спільну мову з православними, його східна політика породила скептицизм і навіть повне нерозуміння або сувору критику як східних, так і західних християн. Вселенський патріарх Анфім VII, обраний у 1895 р., критикував папу саме за унійний шлях розвитку вселенської єдності, вбачаючи в греко-католиках небезпечний інструмент прозелітичної мети Апостольського Престолу. Його підтримали інші православні патріархи, які не визнавали католиків східного обряду сполучною ланкою між Заходом і Сходом [15].

Заходи Лева XIII виявилися недостатніми, щоб зруйнувати вікову зверхність католиків. На практиці розпорядження і заклики понтифіка щодо важливості збереження східного обряду та дисципліни східних церков, які він виклав у енцикліці "Orientalium dignitas Ecclesiarum" (1894 р.) та інших програмних документах, замовчувалися або ігнорувалися. Антилатинізаційна скерованість політики Лева XIII торкнулася, головним чином, розпоряджень, що стосувалися Римської курії і охопили незначну частину духовенства, що займалося проблемами християнської єдності. Але й цього вистачило, щоб монолітна стіна латинізму була підірвана. Справою наступників став розвиток його ідеї та скерування їх у практичне русло.

Лев XIII провів значну підготовчу роботу і низку важливих практичних заходів для реалізації цього задуму. Передусім основою нових підходів у православно-католицькому діалозі стали енцикліки папи, у яких він обґрунтував ідею рівності Східної і Західної церков. Вирішення мовного питання у богослужінні на користь національних мов, підтримка руху за реформу календаря, проведення конференцій за участю католицьких патріархів Сходу тільки підкреслювали інноваційний підхід Лева XIII у католицько-православному діалозі.

Інша справа, що унійністична програма папи була малозрозумілою католицькому духовенству. Суттєвий опір ідея збереження східної обрядово-літургійної практики викликала у європейських урядів. Загалом мовна проблема в богослужінні набирала політичного характеру. І якщо австро-угорський уряд присутність національного елементу в церкві розглядав як засіб політичного консолідації балканських народів, то в Росії, навпаки, – як один із елементів "розполячення костелу".

Ідеї Лева XIII мали сприятливий ґрунт українського та російського греко-католицизму, що помітно розвинувся у Росії в ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. Два века протестов и диалога / А. Тамборра. – М.: Библейско-богословский ин-т св. Апостола Андрея, 2007. – 631 с. 2. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АВПРИ). – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 5. 3. АВПРИ. – Ф. 136. – Оп. 890. – Д. 7. 4. АВПРИ. – Ф. 190. – Оп. 525. – Д. 1786. 5. Нагаєвський І. Історія Римських Вселенських Архієреїв / І. Нагаєвський. – Рим: [б. в.], 1979. – Ч. 3: Від Французької революції до смерті папи Пія XII. – 521 с. 6. Православие и католичество: от конфронтации к диалогу. Хрестоматия / Сост. Алексей Юдин. (Серия "Диалог"). – М.: Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 2005. – 596 с. 7. Спогади о. Миколая Толстого (1914) // Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Кн. 1: Документи і матеріали, 1899–1917. – Львів: Вид-во Укр. Католицького Ун-ту, 2004. – 924 с. 8. Победоносцев К. П. Письма Победоносцева к Александру III / К. П. Победоносцев. – М.: Новая Москва, 1926. – Т. 2 – 384 с. 9. "Orientalium dignitas Ecclesiarum" ("Гідність Східних Церков") // Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. – Кн. 1. 10. Энциклика Папы Льва XIII к польским епископам. – М.: Университет. Типография, 1894. – 71 с. 11. Авакумов Ю. Тема Росії в діяльності та богословській думці "Святоюрського Велетня" / Авакумов Ю. // Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. – Кн. 1. 12. Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький. Короткий Життєпис і Огляд Його Церковно-Народної Діяльності / Л. Цегельський. – Філадельфія: Накладом Вид-ва "Америки". – 1937. – 62 с. 13. Шептицька С. Молодість і покликання о. Романа Шептицького / Софія (Фредів) Шептицька. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу: Свічудо, 1994. – 155 с. 14. Для

інформаційного процесу беатифікації й канонізації слуги божого Андрея Шептицького архієпископа Львівського українців Митрополита Галицького єпископа Кам'янця-Подільського. Артикули для започаткування процесу. – Рим: Накладом Постуляції М. А., 1958. 15. Патриаршее и Синодальное послание епископам, клиру и пастве Святейшего Апостольского и Патриаршего Константинопольского Престола 1895 г. – Режим доступу: www.krotov.info/history/20/tsypin/page02.html

Элла Быстрицкая

ФОРМИРОВАНИЕ ДОКТРИНЫ УНИОНИЗМА В ПЕРИОД ПОНТИФИКАТА ЛЬВА XIII (1878–1903 ГГ.): ТЕНДЕНЦИИ ЕЕ ОТРАЖЕНИЯ В РОССИИ И ВЛИЯНИЕ НА ПОЛОЖЕНИЕ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ ГАЛИЧИНЫ

В статье на основе архивных документов выясняются особенности формирования унионистичной модели объединения церквей, ее восприятие в России и влияние на греко-католическую церковь в Галиции.

Ключевые слова: унионизм, Католическая церковь, Греко-католическая церковь, восточный обряд, Галичина.

Ella Bystritska

FORMATION UNIONISM DOCTRINE DURING THE PONTIFICATE OF LEO XIII (1878–1903): TRENDS IN RUSSIA SHOW ITS IMPACT ON THE SITUATION AND GREEK-CATHOLIC CHURCH IN GALICIA

The article based on archival documents peculiarities of unionist model association of churches, its acceptance in Russia and their impact on Greek-Catholic Church in Galicia.

Key words: unionism, the Catholic Church, Greek Catholic Church, Eastern Rite, Galicia.

УДК 94(100) "01/17":322

Микола Алексієвець, Вадим Ореховський

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПОМОГИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 РР.)

У статті розкрито основні аспекти діяльності Російського Товариства Червоного Хреста по організації допомоги військовополоненим у роки Першої світової війни

Ключові слова: Перша світова війна, громадські медично-санітарні організації, Російське Товариство Червоного Хреста, Гаазька конвенція про закони та звичаї війни.

Незначний хронологічний відрізок 1914–1918 рр. становить собою один із найбільш трагічних і переломних періодів світової історії. Перша світова війна за своїми масштабами і наслідками не мала собі рівних в усій попередній історії людства. Найбільш працевдатна частина населення була вилучена з матеріального виробництва і кинута у війну.

У роки Першої світової війни з усією очевидністю виявилася економічна і політична слабкість самодержавства. Існуючий лад не зумів швидко перебудуватися для успішного ведення війни. Реакцією на неповороткість уряду, його нездатність до сучасної організації військового господарства, і медично-санітарного в тому числі, було зростання ролі громадських військово-санітарних організацій.

З усіх громадських організацій діяльність Російського Товариства Червоного Хреста (РТЧХ) була найбільш дієвою, багатоплановою і результативною. Крім надання допомоги пораненим, хворим та калікам, Товариство брало активну участь у розв'язанні питання допомоги військовополоненим.

Актуальність теми визначається такими обставинами: по-перше, незважаючи на значну кількість праць [2; 9; 10; 18; 26], присвячених Першій світовій війні, історія Російського Червоного Хреста не знайшла свого достатнього відображення у спеціальних історичних наукових дослідженнях; по-друге, Перша світова війна виявилася переломним періодом історичного розвитку народів Російської імперії і не тільки її.

На різних етапах розвитку радянської історичної науки переважну розробку отримували різні аспекти цієї складної проблеми. Принципова особливість сьогоднішньої історіографічної ситуації

полягає у формуванні цілісного уявлення проблеми і підходу до її вивчення. Одним з визначальних чинників, що стосуються цієї проблеми, є практично відсутність висвітлення в історичній науці діяльності РТЧХ; по-третє, поряд із чисто науковим інтересом, вивчення діяльності благодійних громадських організацій дає змогу реалізувати їх досвід в сучасних умовах.

Метою публікації є розкриття та характеристика основних напрямків діяльності РТЧХ з надання допомоги військовополоненим у роки Першої світової війни, оцінка основних результатів його роботи.

Питання долі військовополонених у його міжнародному значенні вперше висунуто у 1899 р. на конференції у Гаазі при новому перегляді питання про міжнародну кодифікацію "законів та звичаїв війни". Тоді ж було прийнято нове положення, що стосувалося створення урядової організації зі збирання відомостей про військовополонених, а також громадської організації допомоги останнім.

З цією метою конференція встановила обов'язкове для воюючих держав відкриття з початку військових дій "Довідкового Бюро про військовополонених". У довідковому бюро повинні зосереджуватися усі необхідні відомості про особу кожного військовополоненого, місце його розміщення, пересування, хвороби і смерть. На основі цих даних на кожного полоненого ворожого солдата або офіцера заводилася особлива картка, що давала можливість бюро відповідати на запити стосовно осіб, які знаходилися у полоні. Окрім свого інформаційного значення, довідкове бюро покликано слугувати посередником для зносин з військовополоненими і для надання їм допомоги під час війни [1, с. 80–81].

Гаазьку конвенцію про закони та звичаї війни, що висунула та розв'язала принципово питання про допомогу військовополоненим, підписали 25 країн світу. Однак, положення конвенції про військовополонених мали більш теоретичне значення і виконання їх воюючими країнами залишалось на совісті урядів, що прийняли ці положення до виконання.

Подальший розвиток питання про допомогу військовополоненим одержало на Вашингтонській IX Міжнародній конференції Червоного Хреста у 1912 р. Конференція висловила побажання, щоб Товариства Червоного Хреста (ТЧХ) завчасно, ще у мирний час, піклувалися про устрій відповідних органів для надання допомоги військовополоненим. На думку конференції, Товариствам Червоного Хреста необхідно було ще до початку війни створити спеціальну комісію, "уповноважену збирати у військовий час і передавати в розпорядження Міжнародного Женевського Комітету пожертвування, які будуть передані для військовополонених" [1, с. 81–82].

Початок Першої світової війни, небувалої за своїм розмахом та жертвами, у тому числі і за кількістю полонених, вимагав більш активної діяльності громадських медично-санітарних організацій (і РТЧХ зокрема) у цьому плані.

7 жовтня 1914 р. отримує імператорське затвердження "Положення про військовополонених". Згідно з цим законом, у Петрограді при Головному управлінні (ГУ) РТЧХ почало функціонувати Центральне Довідкове Бюро (ЦДБ) про військовополонених [1, с. 84; 11, с. 800–807].

Коло обов'язків створеної установи полягало у наступному: бюро одержувало від головного управління генерального штабу та інших установ відомості стосовно пересування військовополонених для складання іменної картки на кожного з них; збирало, зберігало та пересилало речі військовополоненого у разі смерті останнього; сповіщало Міністерство закордонних справ про померлих військовополонених, а також про іноземних громадян, взятих у полон; через посередництво Міністерства закордонних справ збирало відомості та слугувало посередником для їх обміну [1, с. 84–85].

Значний потік полонених і пов'язане з цим зростання об'єму роботи бюро вимагали: з одного боку – різкого збільшення кількості службовців, а з другого – розширення самої структури. У кінці 1915 р. в ЦДБ працювало 630 осіб, та 40 добровольців [12, с. 64].

Про діяльність ЦДБ свідчать такі дані: за перші півтора роки своєї діяльності воно видало на різні запити про місцезнаходження полонених солдат та офіцерів російської армії 619005 довідок (позитивних – 117180 і негативних – 501825) [12, с. 65]. Тільки в Московське бюро за рік його діяльності (10 березня 1915 р. – 10 березня 1916 р.) надійшло 154852 запити, на які дано 168236 відповідей, з них 24888 позитивних, з вказівкою адреси військовополонених в Австрії або Німеччині та 142438 негативних з приміткою, і що за наявними даними в бюро той чи інший військовослужбовець у списках полонених не значиться [15, с. 2030].

Такого ж широкого поширення досягла діяльність бюро з інформування аналогічних організацій в Австро-Угорщині та Німеччині про місця розташування ворожих військовополонених.

В іноземному відділі бюро заводились картки на 1,3 млн австрійських, німецьких та турецьких військовополонених. За 2 роки діяльності видано 100 тис. довідок, одержано 325 тис. листів, з яких розіслано 160 тис. З одержаних переказів на суму 816149 крб. 36 коп. розіслано 728787 крб. [19].

Крім інформування родин солдат і офіцерів про місцезнаходження їх рідних, що потрапили у полон, Російський Червоний Хрест (РЧХ) надавав останнім посильну допомогу. Цим займався

Особовий комітет допомоги військовополоненим (ОКДВ), який входив на правах відділу до ЦДБ про військовополонених.

У кінці 1914 р. завідувач ЦДБ, генерал-майор І. Овчинников поставив питання про необхідність відкриття при структурі спеціальної установи, що безпосередньо надавала б допомогу військовополоненим. Повідомлення іспанського посла у Берліні, який відвідав один з таборів військовополонених у Німеччині, свідчило про те, що російські полонені відчували гостру нестачу взуття, теплого одягу та тютюну. Все це спонукало посла зробити заяву про бажаність того, щоб російський уряд, а також РТЧХ та інші подібні організації прийняли необхідні заходи щодо забезпечення російських полонених усім необхідним. З іншого боку Австрійське Товариство Червоного Хреста, сповістивши, що у Відні ним організовано комітет з надання допомоги військовополоненим і що подібний комітет виник у Будапешті, запропонувало заснувати на основах взаємності аналогічну структуру при РТЧХ [16, с. 2723; 12, с. 68]. Комітет створили 16 січня 1915 р., його очолював сенатор О. Арбузов [16, с. 2724].

Вважаючи своїм основним завданням забезпечення російських військовополонених предметами першої необхідності, ОКДВ з перших кроків своєї діяльності прагнув, використовуючи приватні пожертвування, задовольняти ці потреби, відправляючи колективні посилки, призначені для військовополонених, розміщених у тому чи іншому таборі. Незабором виявилось, що надходження пожертвувань за своїми розмірами зовсім не відповідають потребам російських полонених у Німеччині та Австро-Угорщині. Упродовж березня 1915 р. – 1 серпня 1916 р. надійшло грошми трохи більше 23 тис. крб. [16, с. 2733–2734].

Посилити надходження пожертвувань ОКДВ не зміг, позаяк був позбавлений можливості звертатися із закликом до громадськості. З огляду на це ГУ РТЧХ асигнувало у червні 1915 р. у розпорядження комітету 50 тис. крб. для купівлі білизни, хліба, цукру тощо. Ці кошти дозволили ОК збільшити розміри допомоги, причому незначні суми перераховувались іншим організаціям для більш вигідної купівлі речей першої необхідності [16, с. 2734–2735].

Багато ускладнень для ОКДВ при ЦДБ РТЧХ викликало питання, пов'язане з поліпшенням умов утримування військовополонених солдатів та офіцерів російської армії у Німеччині та Австро-Угорщині. Шляхом впливу на відповідні ТЧХ ворожих країн, ОКДВ наполягав на пом'якшенні табірної режиму, усуненні порушення правил, встановлених міжнародними угодами і взагалі дотримання принципів елементарної людяності. Величезне значення для вирішення цієї проблеми відіграло рішення ГУ РТЧХ відрядити своїх сестер милосердя для огляду німецьких, а потім австро-угорських таборів, у яких утримувалися російські військовополонені. Аналогічне рішення в свою чергу прийняли ТЧХ Австро-Угорщини та Німеччини [12, с. 67–68]. Кожна з воюючих країн вирішила виділити по три сестри милосердя [12, с. 69].

Згідно зі встановленої угоди, делегації сестер милосердя мали виконувати свою місію у супроводі представників Датського Червоного Хреста, а також офіцерів ворогуючої країни за визначеним маршрутом і вибирати місця, які б вони хотіли оглянути. Відповідні органи кожної країни мали надати делегаціям посвідчення та дозвіл на відвідування таборів. Делегації мали право розподіляти між військовополоненими гроші та речові пожертвування, фотографувати, робити записи про умови їх утримання тощо [12, с. 71–72].

Діяльність делегації була напруженою і плідною. Так, сестри милосердя, відряджені до Німеччини, упродовж кількох місяців (вересень-листопад) оглянули 155 таборів [12, с. 71].

Враження, отримані після огляду місць утримання російських військовополонених, зводилися до наступного: приміщення для полонених були холодними і не опалювалися; їжа у всіх таборах видавалася в недостатній кількості, і полонені часто голодували; одяг та взуття були в незадовільному стані, не видавалася необхідна кількість теплого одягу, і, при цьому, досить часто у полонених відбиралися особисті речі; релігійні потреби полонених не задовольнялися повною мірою, частково з вини адміністрації, а частково внаслідок відсутності достатньої кількості священників і необхідного церковного начиння; до лікарів та священників застосовувався загальний суворий режим; до полонених застосовувалися важкі та суворі покарання, що часто ображали та принижували людську гідність; обмежений розмір грошового утримання, що його одержували полонені офіцери, особливо молодші; полонені були повністю позбавлені свободи пересування, відчувалася нестача книжок для самоосвіти; лазарети для полонених у санітарно-гігієнічному плані були обладнані досить посередньо [17, с. 1576–1577]. Подібні оцінки були також у доповідях сестер, що відвідали Австро-Угорщину [25, с. 2007–2026].

Німецька та австро-угорська делегації, відвідавши Російську імперію, також висловили низку побажань щодо утримування військовополонених. Це, передусім, стосувалося збільшення норми харчових порцій; забезпечення полонених відповідним одягом, виходячи з клімату того району, в якому розташовувався табір. Делегати також наполягали на звільненні полонених від робіт у важких кліматичних районах, зокрема у Туркестані [8, с. 204].

Особливі нарікання з боку Німеччини та Австро-Угорщини викликала незадовільна робота російської пошти та військової цензури. Військовополонені іноді по декілька місяців не отримували жодних вістей від своїх рідних і близьких. У той же час, згідно з даними Головного управління пошт та телеграфів, у приміщенні Петроградської військової цензури залишалося близько 3,5 млн непереглянутих листів та поштових карток, що належало відправити за кордон або на ім'я військовополонених, що утримувалися у Росії [22, арк.128].

Частково ситуація пояснювалася нестачею перекладачів, особливо з угорської та чеської мов. Крім того, переглянута кореспонденція не могла доходити швидко до адресатів через завантаженість російських залізниць військовими перевезеннями, а також значну відстань.

Певну роль у полегшенні долі військовополонених відіграли рішення Стокгольмської міжнародної конференції, що проходила у листопаді 1915 р. У її роботі взяли участь представники Німеччини, Австро-Угорщини і Росії. Від РТЧХ на конференції були присутні; голова ОКДВ допомоги військовополоненим Червоного Хреста сенатор О. Арбузов та уповноважений Червоного Хреста В. Маркозов [7, с. 112; 20, с. 1494–1495].

Найбільш важливими рішеннями конференції було: створення комітету допомоги військовополоненим у Берліні, встановлення чітких правил щодо порядку листування, доставки в табори та контролю за розподіленням подарунків полоненим, причому основним посередником обирався Шведський Червоний Хрест, визначення порядку пересилання полоненим книжок та навчальних посібників. Також передбачалося проведення низки заходів, скерованих на поліпшення реєстрації полонених, розшуку тих, хто пропав без вісті, обміну речами, що залишилися після померлих тощо. Дозволялося задовольняти релігійні потреби полонених шляхом відправлення богослужінь відповідно до правил та догм тих чи інших віросповідань [7, с.112; 20, с. 1494–1495].

Досить плідною була діяльність РТЧХ, пов'язана з обміном військовополонених-інвалідів. Для її організації у лютому 1915 р. створено комітет Червоного Хреста для обміну та евакуації військовополонених-калік. Фактично евакуація розпочалася з 28 липня поточного року. Перші п'ять місяців роботи присвячувались переговорам з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Швецією щодо шляхів евакуації [6, с. 2789–2790].

На 4 серпня 1916 р. повернено з полону 17664 воїнів-інвалідів і відправлено до Німеччини та Австро-Угорщини 10583 осіб [6, с. 2789–2790]. Усі зазначені заходи передбачали полегшення долі військовополонених солдатів та офіцерів російської, австро-угорської та німецької армії.

Складнішим було питання щодо взаємин ЦДБ з аналогічною структурою у Стамбулі. Питання це вперше обговорювалося ще у листопаді 1914 р., однак довгий час від турецького уряду неможливо було одержати остаточної відповіді на зроблену йому пропозицію [27, с. 3496].

Між тим, Червоний Хрест Греції запропонував своє посередництво для обміну списками полонених між Росією та Туреччиною чим і вирішила скористатися російська сторона [27, с. 3497].

Крім того, американське посольство, відповідаючи на прохання ГУ РТЧХ, звернулося у Міністерство закордонних справ (МЗС) Порту, запропонувавши йому звернути серйозну увагу на становище російських військовополонених. Аналогічну заяву зроблено також турецькому військовому міністерству [22, арк. 73].

Після цих звернень відбулося покращення становища військовополонених, і американським посольством були отримані відомості, що рядові та унтер-офіцери отримують краще, порівняно з попереднім часом, харчове постачання, одягнуті та переведені у пристосовані для полонених приміщення [22, арк. 73–73 зв].

У січні 1916 р. укладено угоду між Росією та Туреччиною про допущення на засадах взаємності представників нейтральних держав до огляду таборів військовополонених армій домовлених сторін. Внаслідок цього МЗС Росії, приймаючи до уваги готовність представників Міжнародного Комітету Червоного Хреста у Женеві відвідати табори турецьких військовополонених, розміщених у межах Іркутського та Приамурського округів, погодилося з ГУГШ допустити уповноважених осіб у Красноярськ, Канськ, Нижньоудинськ, Іркутськ, Хабаровськ, Спаськ та інші місцевості [23, арк. 50].

ГУ РТЧХ зі свого боку визнало бажаним делегувати своїх представників для огляду місць розміщення російських військовополонених у Туреччині [23, арк. 50, 72].

Що стосується питання обміну списками військовополонених, то і тут відбулися певні зрушення. 25 вересня 1915 р. ЦДБ через Грецький Червоний Хрест надіслало списки турецьких військовополонених у Стамбульське довідкове бюро про військовополонених [27, с. 3497]. Однак, Товариство Турецького Червоного Півмісяця зробило заяву американському посольству в Стамбулі, що воно не отримало від Росії жодного списку, хоча ним було надіслано декілька списків російських військовополонених. Списки ці дійсно надійшли, але вони містили в собі лише імена та по батькові, без зазначення прізвищ і внаслідок цього не мали ніякого значення. Вони були повернуті Червоному Хресту Греції. Виходячи з цього, ГУ РТЧХ звернулося з проханням до

американського посла прискорити процес отримання від Турецького Червоного Півмісяця списків російських військовополонених з вказанням у них, крім імен і по батькові, прізвищ та військових звань полонених, а також військових частин, у яких вони служили [13, с. 170].

Наступний список російських військовополонених, що перебували у Туреччині, на 36 аркушах, відправлено у березні 1916 р. При цьому Турецький Червоний Півмісяць заявляв: "Ми потурбувалися як найбільш точніше вказати прізвища військовополонених, відповідно до висловленого Вами побажання, переданого Грецьким Червоним Хрестом. З огляду на це списки складені російською мовою" [24, арк. 52]. Діяльність Червоного Хреста у справі допомоги військовополоненим після лютого 1917 р. не зазнала серйозних змін.

Довгий час обговорювалося питання про об'єднання діяльності усіх організацій, що відали справою допомоги військовополоненим. Як зазначав почесний член РТЧХ, голова Державної Думи М.Родзянко, основним недоліком у справі допомоги військовополоненим виявився різнобій у діяльності різних державних установ та громадських організацій. Усе це негативно впливало на справу і викликало зайві страждання полонених. ГУ РТЧХ досить прихильно поставилося до цієї ідеї. Однак жодних кроків у цьому напрямку не було зроблено [14, с. 621–626].

Укладення Брестського миру поставило перед комітетом з реорганізації РТЧХ, створеним замість старого ГУ, завдання – не тільки допомагати сотням тисяч російських полонених у Німеччині, Австро-Угорщині та Туреччині, але і сприяти поверненню їх на батьківщину. Зазначалося, що "... ніяким державним органом це завдання у всьому його обсязі вирішено бути не може, так як взагалі політичне його вирішення неможливе.

Вирішення цього завдання може бути тільки аполітичним і тому під силу тільки Червоному Хресту або правильніше солідарній праці всіх Червоних Хрестів як аполітичної міжнародної асоціації" [3, арк. 93 зв].

Крім встановлення взаємин з країнами Троїстого союзу, потрібно було налагодити евакуацію військовополонених і через ті території колишньої Російської імперії, що у ході громадянської війни здобули державну незалежність. Так, у 1918 р. Центральна колегія про полонених та біженців відрядила в Україну спеціальний відділ на чолі з уповноваженим, завданням якого було; "... об'єднання і керівництво діяльністю всіх російських та місцевих руських організацій та установ, що мали за мету всебічно допомагати і опікувати евакуйованих та тимчасово затриманих в Україні" [4, арк. 8].

Усі турботи щодо повернених з полону покладалися на місію РТЧХ, а також на інші установи та організації. Кредити на їх діяльність відпускалися уповноваженим Центральної колегії про полонених та біженців [4, арк. 8].

Діючи на фронті та у прифронтовій зоні численні структури РТЧХ (більше 400) поряд з іншим, надавали медико-харчову допомогу солдатам та офіцерам, які повернулися з полону [5, с. 520].

Таким чином, значна кількість полонених з обох ворогуючих сторін спонукала уряди усіх держав вжити необхідних заходів для полегшення їх становища. Основну частину роботи виконували саме громадські організації й РЧХ у тому числі. Його відділи, не тільки повідомляли державні установи та приватних осіб про місцезнаходження того чи іншого військовополоненого, але й вживали конкретних заходів для полегшення умов їх утримання.

Список використаних джерел

1. Вороновский В. К участи военнопленных / Вороновский В. // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 1. – С. 78–87.
2. Вержховский Д. В. Первая мировая война 1914–1918 гг. / Вержховский Д. В., Ляхов В. Ф. – М.: Воениздат, 1964. – 306 с.
3. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.р. 3341. – Оп. 1. – Спр.112.
4. ГАРФ. – Ф.р. 3341. – Оп. 2. – Спр. 2.
5. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М.: Советская Энциклопедия, 1987. – 720 с.
6. Деятельность Комитета по обмену и эвакуации военнопленных-инвалидов // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 8. – С. 2789–2790.
7. Доклады сенаторов А. Д. Арбузова и В. В. Маркозова о Стокгольмском совещании // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 1. – С. 112–129.
8. Жизнь военнопленных в России по сообщениям германской сестры // Вестник Красного Креста. – 1917. – № 1. – С. 158–204.
9. Зайончковский А.М. Мировая война 1914–1918 гг.: В 3-х т. / Зайончковский А.М. – Москва, 1938–1939.
10. История Первой мировой войны 1914–1918 гг.: В 2-х т. – М.: Наука, 1975. – Т. 1. – 446 с.; Т. 2. – 607 с.
11. Коптев Д. А. Положение о военнопленных / Коптев Д. А. // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 3. – С. 800–807.
12. Краткий обзор деятельности Российского Общества Красного Креста по оказанию помощи больным и раненым воинам на театре войны с Австро-Венгрией, Германиею и Турциею в 1914–15 гг. Доклад общему собранию гг. членов РОКК 28 февраля 1916 г. – Петроград, 1916. – 91 с.
13. Обмен списками военнопленных между Россией и Турциею // Вестник Красного Креста. – 1916. – №1. – С. 170.
14. Объединение деятельности всех правительственных органов и частных учреждений, специально ведающих помощью военнопленным, в одном органе, действующем под флагом Красного Креста // Вестник Красного Креста. – 1917. – № 2–3. – С. 621–626.
15. Отчет о деятельности Московского Справочного Бюро о военнопленных с 10 марта 1915 г. по 10 марта 1916 г. // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 6. – С. 2027–2042.
16. Отчет Особого Комитета Помощи военнопленным при Центральном Справочном Бюро о военнопленных

Российского Общества Красного Креста // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 8. – С. 2723–2767. 17. Отчет об осмотре делегацией, состоящей из председателя Датского Красного Креста, капитана Spath и представительницы Русского Красного Креста, сестры милосердия Е. А. Самсоновой, русских военнопленных, расположенных в районе I, III части IV, XVII и XX корпусов, а также в Саксонии // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 5. – С. 1533–1577. 18. Первая мировая война 1914–1918 гг. (Сборник статей). – М.: Наука, 1968. – 375 с. 19. Правительственный вестник. – 23 сентября 1916 г. 20. Протоколы конференции делегатов австрийского, венгерского, германского и русского Обществ Красного Креста под покровительством его королевского высочества, председателя Шведского Общества Красного Креста в Стокгольме. Ноябрь 1915 г. // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 5. – С. 1494–1532. 21. Речь. – 31 августа 1916 г. 22. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 12651. – Оп. 1. – Спр. 1155.; 23. РГВИА. – Ф. 12651. – Оп. 1. – Спр. 1182. 24. РГВИА. – Ф. 12651. – Оп. 10. – Спр. 24. 25. Русские пленные в Австро-Венгрии // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 6. – С. 2007–2026. 26. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / Сидоров А. Л. – М.: Наука, 1973. – 655 с. 27. Центральное Справочное Бюро о военнопленных. (Доклад заведующего Бюро, профессора, генерал-майора И. А. Овчинникова Главному Управлению Российского Общества Красного Креста, заслушанный в заседаниях 20 июня, 29 июля и 18 сентября 1915 г.) // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 8. – С. 3473–3504.

Николай Алексиевец, Вадим Ореховский

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА КРАСНОГО КРЕСТА В ОРГАНИЗАЦИИ ПОМОЩИ ВОЕННОПЛЕННЫМ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1914–1918 ГГ.)

В статье автор раскрывает основные моменты деятельности Российского Общества Красного Креста по организации помощи военнопленным в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, Российская империя, общественные медико-санитарные организации, Российское Общество Красного Креста, Гагская конвенция о законах и обычаях войны.

Mykola Alexiyevets, Vadym Orehovskyy

ACTIVITIES OF THE RUSSIAN RED CROSS IN ORGANIZATION OF THE CARE OF WAR IN THE FIRST WORLD WAR (1914–1918 YEARS)

In the article an author reveals the main points of Russian Society of Red Cross activity for aid to war prisoner during the First world war.

Key words: First World War, the Russian empire, public medical and health organizations, and the Russian Red Cross, the Hague Convention respecting the Laws and Customs of War.

УДК 94 (438)“1918–1939”

Володимир Комар

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СХІДНОГО ІНСТИТУТУ У ВАРШАВІ (1926–1939 РР.)

Проаналізовано ідеологію, структуру й діяльність Східного інституту, створеного у Варшаві в 1926 р. Він став ідеологічною складовою міжнародного прометеївського руху, що під егідою Польщі об'єднував емігрантів з колишньої царської Росії.

Ключові слова: прометеїзм, Східний інститут, кварталник “Схід”, Орієнтальний гурток молоді, В. Бончковський.

Концепція прометеїзму стала особливо актуальною після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади режиму санації в Польщі. Своім зовнішньополітичним вектором вона скеровувалася на розпад СРСР з перспективою утворення незалежних держав під егідою Польщі.

Будучи переконаними у недовговічності існування багатонаціональної радянської держави, прихильники прометеїзму з табору Ю. Пілсудського прагнули залучити в орбіту своїх політичних впливів неросійські народи шляхом створення окремих національних держав на просторі від Балтійського до Чорного морів (України, Грузії, Азербайджану, Криму та інших) і підпорядкувати їх Польщі на основі федераційних зв'язків.

У наступні роки почали створюватися інституції, що розробляли ідеологічну складову прометеїзму й пропагували його у Польщі й за кордоном. Важливою ланкою в структурі прометеївського руху був Східний інститут (СІ). В його діяльності основну роль відводилося українському питанню, що підкреслює актуальність обраної теми для вітчизняної політики й науки.

Діяльність СІ у Варшаві продовжує привертати увагу сучасних польських дослідників [1, s. 349–391]. Цій проблемі присвятив окрему монографію І.-П. Май [2]. Окремі аспекти в розрізі згаданої проблеми висвітлені у працях українських істориків А. Портнова [3] і А. Рукаса [4, с. 83–104]. Спільним для цих праць є ґрунтовне дослідження наукової та політичної складової діяльності інституту.

СІ відновив свою роботу у Варшаві 12 березня 1926 р. [5]. Це диктувалося необхідністю зміцнення міжнародного становища Польщі та її економічними інтересами, що вимагали ґрунтовного вивчення "Сходу", починаючи від України й Білорусі [6, к. 3]. Він виник на основі об'єднання двох ранніх прометеївських організацій: "Пшимеже" (1920 р.) та Польсько-азійського товариства (1922 р.) [7, s. 2]. Офіційно вважалося, що ініціатором його створення був С. Корвін-Павловський, а членами засновниками відомі вчені й політики [8, к. 1]. Однак, справжніми ініціаторами й засновниками СІ були співробітники другого відділу генштабу й Міністерства закордонних справ (МЗС) Польщі [9, s. 157–186]. Починаючи з 1929 р., з фондів МЗС призначалася щомісячна квота на його фінансування у розмірі 10 тис. злотих (зл.) [10, к. 28–29]. Патронат над СІ доручили начальникові Східного відділу МЗС Т. Голувці. Однак, зважаючи на його переобтяженість іншими прометеївськими справами, фактичну опіку здійснював чиновник названого відділу Ян Гавронський [11].

СІ створено для вирішення двоєдиної мети: поширення у польському суспільстві знань про Схід і пропаганду концепції прометеїзму. Він мав забезпечувати розробку пропагандистських акцій для поглиблення та зміцнення політики прометеїзму. А згодом мав стати ідеологічним центром, який би розробляв найефективніші засоби для прометеївських організацій та пропагандистської діяльності на міжнародній арені. Завдання інституту полягало у формуванні молодого покоління політичних діячів [12, к. 58–59].

Керівництво держави відчувало потребу володіти об'єктивною інформацією про держави і народи, що знаходилися на сході Польщі. Зокрема, С. Седлецький, один із керівників СІ, розрізняв загарбницькі та войовничі народи, які становили потенційну загрозу польському мирному існуванню й миролюбиві, до яких відносили, насамперед, поляків. Разом з тим, перспективною виглядала економічна співпраця, завдяки якій могла розвиватися економіка Польщі.

Польське керівництво, після здобуття незалежності, було найбільше зацікавлене в стабілізації внутрішнього життя, опертого на міцні союзницькі відносини [12, к. 58–59]. Важливо було з'ясувати, з якими з народів можна мирно співіснувати і створити оборонну лігу перед нападами войовничих сусідів. Пошуком і вивченням ймовірних союзників мали займатися також і співробітники СІ.

Реалізація цих завдань проводилася одночасно з активізацією наукових досліджень. 30 вересня 1930 р., згідно з розпорядженням міністра релігійних визнань і освіти, СІ одержав ліцензію на вивчення східних мов [13, арк. 1]. У цьому ж році тут турецьку мову вивчало 14, китайську – 9, японську – 8, литовську – 1, татарську – 4 особи. Видавався "Бюлетень" інституту, друкувалися статті, присвячені орієнтальній тематиці, виступали з лекціями провідні сходознавці. Навколо інституту гуртувалися представники еміграції неросійських народів СРСР. Не увінчалися успіхом спроби керівництва СІ залучити до його діяльності науковців провідних польських університетів. Чимало польських вчених, відчуваючи політичну заангажованість цієї установи, побажали залишитися осторонь й займатися академічною наукою.

Одним із завдань в діяльності СІ було налагодження відносин між польським і східними народами шляхом політичної, економічної та культурної співпраці. Для цього створювались польсько-китайське, польсько-японське, польсько-кавказьке, польсько-тюркське товариства [14, к. 2]. Польсько-китайське товариство очолив В. Сєрошевський [15, s. 90]. За дорученням експозитури № 2 другого відділу генштабу Польщі загальне зібрання членів СІ від 13 грудня 1929 р. прийняло ухвалу про організацію згаданих товариств. Були запрошені представники грузинської, азербайджанської і північнокавказької еміграції: Й. Салакая, Р. Казбек, Й. Накашидзе, М. Векілі, Б. Хурш, С. Метсук, Б. Байтиган, М. Чукуя. Подальший напрямок діяльності цих товариств був узгоджений з Т. Голувком [16, к. 58–59].

У кінці травня 1931 р. відбулися загальні збори членів польсько-японського товариства у Варшаві. Серед членів правління товариства був видатний пілсудчик – полковник В. Єнджеєвич. Під егідою товариства відбувалися виставки японських художників. Для глибшого розуміння психології японського народу читалися лекції, зокрема на тему: "Культ дитини в Японії" [17, s. 91]. "Студентський гурток друзів Туреччини", створений влітку 1931 р., пропагував ідеї польсько-турецького порозуміння, яке, на думку його членів, диктувалося геополітичним становищем обох держав [18, s. 90].

Директором СІ був призначений С. Седлецький – колишній редактор газети "Пшимеже". Генеральним секретарем СІ став С. Корвін-Павловський, який був авторитетним спеціалістом з проблем Кавказу й культур народів Близького Сходу. Незважаючи на матеріальні труднощі й обмеженість фінансування з боку держави, С. Корвін-Павловський на належному рівні зумів налагодити роботу інституту. Однак, його ідейна орієнтація, що була близькою до націонал-демократичного табору

Польщі, не влаштовувала кураторів з другого відділу генштабу Польщі. Політичні погляди С. Корвін-Павловського відрізнялися від світоглядних орієнтирів керівництва прометеївського руху. Він вбачав розвиток інституту в суто наукових дослідженнях, не вдаючись до антирадянської політичної діяльності, зокрема щодо підтримки білоруської, української й кавказької еміграції [19, s. 51].

У листопаді 1931 р. генеральним секретарем СІ став доцент університету імені Яна Казимира у Львові О. Гурка [20, к. 68]. З його призначенням відбулася певна активізація роботи СІ. Були організовані курси східних мов і залучено до його діяльності провідних польських вчених. 27 жовтня 1933 р. О. Гурка вже був обраний титулярним професором цього ж університету [21, к. 12].

У СІ було організовано цикл публічних лекцій для широкої громадськості, яка виявляла зацікавленість східною проблематикою. Лекції читали професори: М. Гандельсман "Східне питання в політиці Польщі XIX ст.", С. Арнольд "Торгівля зі Сходом в давній Речі Посполитій", О. Гурка "Польсько-румунські відносини в сучасній історіографії" та інші [22, s. 136]. Разом з тим, СІ організував серію науково-популярних лекцій, прочитаних відомими діячами прометеївської еміграції, зокрема А. Ісхакі, М.-Е. Расул-Заде. Кожний перший четвер місяця у приміщенні СІ відбувалися товариські зустрічі за участю послів й консулів держав східної Європи й Азії.

У 1931 р. при СІ створена сходознавча школа, у якій організовано вивчення іноземних мов: російської, румунської, сербохорватської, угорської, арабської, турецької, перської, грузинської, китайської, японської. Запроваджено для вивчення новий курс "Географія та історія Далекого Сходу" [23, s. 97].

Незважаючи на деякі успіхи в роботі СІ, призначення О. Гурки, з погляду військового керівництва, виявилось невдалим. Вони звертали увагу на необхідність реформування СІ: "Організаційний стан Інституту вказує, що один з його керівників генеральний секретар О. Гурка, незважаючи на те, що великий вчений, за сім років не зумів на належному рівні поставити роботу у Сходознавчій школі, ані організації наукових досліджень в інституті й не може надалі керувати цією інституцією. Потрібна нова людина, щоб організувати наукові дослідження" [24, арк. 7–8].

На межі 1938–1939 рр. розроблявся проект реорганізації СІ. Експозитура № 2 готувалася до використання інституту в умовах підготовки до війни з СРСР, а особливо на територіях союзних і автономних республік. Пропагандистська діяльність мала відійти на другий план, поступаючись місцем диверсійним акціям, що відрізнялися специфікою в кожній республіці, зокрема. Зміни у СІ мали проводитися у контексті реорганізації товариства "Прометей". Прометеївський рух у своїй діяльності мав опиратися на установи наукового характеру, що були покликані обґрунтувати й поглибити ідеологію прометеїзму, а також напрацювати необхідний матеріал для пропагандистських й агітаційних заходів. СІ мав перетворитися в "академію прометеїзму" й проводити ефективні акції на міжнародній арені [25, к. 9].

Згідно з проектами, СІ повинен був очолити В. Бончковський, який і розробляв проект реорганізації інституту. Йому мали допомагати колишній військовий аташе у Москві, підполковник Я. Ковалевський разом з політиками, що групувалися навколо нього, а також військові публіцисти: підполковник Моссор, майор Заторський, капітан Тесляр. Однак, керівництво СІ формально мало залишатися у руках цивільних. З боку МЗС проектом реорганізації займалися директор політичного департаменту Тадеуш Кобилянський і радник Пйотр Курніцький.

Друкованим органом СІ був кварталник "Схід", тираж якого налічував всього 2000 екземплярів. Його розповсюдження створювало чималі проблеми для редакції часопису, позаяк зацікавлення з боку читачів було незначним. Експозитура № 2 і МЗС, що фінансували видання, намагалися зробити його доступним для широкого загалу, залучити до цієї справи посольства Польщі у Фінляндії, Естонії та Єгипті. Як свідчать документи, заходи, скеровані на популяризацію видання, без особливого ентузіазму сприймали польські дипломати [26, к. 34].

На базі СІ проводилася виховна робота у молодіжному середовищі. Восени 1928 р. його керівництво, за дорученням експозитури № 2, активно намагалося залучити до своєї діяльності польську молодь, насамперед, зі студентських організацій "Леґіон млодих" і "Союзу польської демократичної молоді" [27]. Так поступово визріла ідея створення молодіжної організації, яка би носила науково-дослідний характер й скеровувалася на вивчення проблем Сходу в широкому значенні цього слова. Її сформулював В. Пельц в кінці 1928 р., студент Варшавського університету й член колегії секретарів СІ. Генеральний секретар С. Корвін-Павловський підтримав цю ініціативу [28, к. 34].

5 грудня 1928 р. відбулося установчі збори організаційного комітету, що прийняв рішення про створення молодіжного товариства під назвою "Академічне коло орієнтальне". Однак вона не прижилася й тому 17 квітня 1929 р. його перейменовано на "Орієнтальний гурток молоді" (ОГМ) при СІ у Варшаві [29, к. 2].

Першим головою ОГМ став В. Бончковський, який одночасно був редактором кварталника "Схід". До правління ОГМ у 1931 р. входили: голова – В. Бончковський (залишався до 1939 р.),

заступник – К. Імнадзе (одночасно очолював Грузинський комітет у Польщі), секретар – М. Бродзіковська, скарбник – В. Хмелевська, члени – Р. Курніцький, М. Ліннер, З. Пешке, Б. Дембінський. Окрім того, активними діячами ОГМ були В. Пельц і К. Сейфрід [30, к. 7]. Новостворена молодіжна організація постійно розширювалася й незабаром налічувала вже понад 100 активних учасників.

Згідно зі статутом ОГМ з членів правління СІ вибирався куратор, який здійснював контроль за його діяльністю. Першим цю функцію виконував його тогочасний генеральний секретар С. Корвін-Павловський. Згодом кураторами були й інші відомі державні діячі Польщі: В. Дриммер – начальник персонального відділу МЗС, капітан Е. Харашкевич – начальник експозитури № 2 другого відділу генштабу Польщі, а з листопада 1932 р. – А. Кавалковський [31] – радник Міністерства віровизнань і освіти (МВРіО). У реалізації поставлених завдань керівництво ОГМ спиралося на підтримку офіційних урядових чинників, зокрема другого відділу генштабу, участь якого у діяльності й фінансуванні товариства була законспірованою.

Перед ОГМ стояли завдання: поширення антирадянської пропаганди та прометеївської ідеології у середовищі польської та еміграційної молоді в Польщі й за кордоном; дослідження суспільно-політичних відносин в СРСР; налагодження контактів з молодіжними організаціями інших країн; організація пропагандистських подорожей та екскурсій [32, арк. 161].

Робота ОГМ проводилася у секціях. Ідеологічна займалася формуванням світогляду молоді в руслі концепції прометеїзму. Кавказька секція утворилася в 1930 р. і об'єднувала у собі польську молодь з молодіжною кавказькою еміграцією [33, с. 31]. Її очолював М. Чукуя.

Українська секція створена у Львові в 1932 р. з метою інформування польського суспільства про прометеївську діяльність української еміграції, а також створення умов для налагодження польсько-української співпраці. Її очолював К. Симонолевич [34, с. 99].

Кримсько-ідель-уральська секція створена у листопаді 1934 р. з метою налагодження співпраці між польською молоддю та її ровесниками у середовищі татарської еміграції.

Секція Близького Сходу вирішувала завдання політичної й економічної співпраці з місцевими народами. З цією метою проводилися екскурсії членів ОГМ.

Радянознавча секція під керівництвом М. Яцулевича розпочала роботу на початку 1932 р. Її завдання полягало у дослідженні суспільно-політичних, економічних і культурних відносин у СРСР [35, с. 90].

Пропагандистсько-видавнича секція займалася агітаційними акціями й поширювала прометеївську ідеологію через видання часопису "Схід" [36, к. 7]. Секція Далекого Сходу поширювала серед членів ОГМ інформацію щодо політичного, економічного й культурного життя емігрантів з СРСР у цьому регіоні.

Відділення ОГМ були організовані у Кракові, Львові, Вільно, Познані, а філіали у Парижі та Празі. Зокрема, для паризького філіалу, який розпочав роботу в 1932 р., виділялася дотація у розмірі 500 франків щомісяця. Для роботи ОГМ у Варшаві розміри субвенцій становили 450 зл. Поряд із тим проводилася організаційна робота – створення філіалів у інших польських університетських містах, а також за кордоном.

Серед закордонних відділень активністю вирізнявся Харбінський філіал ОГМ. Йому підпорядковувався "Студентський гурток дослідження Китаю" у Харбіні, що у 1931 р. змінив назву на "Польський сходознавчий гурток". Робота ОГМ у Харбіні оживилася у зв'язку з приїздом туди В. Пельца. Він, як делегат "Польсько-китайського товариства", поїхав на Далекий Схід за дорученням Т. Голувка для пропаганди ідей прометеїзму серед місцевих емігрантів з Росії.

У 1932 р. головою правління ОГМ в Харбіні був інженер К. Гроховський, секретарем – А. Лижва, заступниками – Л. Влецял і Г. Садковський, скарбник – В. Копалінський. В. Пельц у списках товариства значився рядовим членом, однак як свідчать документи, йому належала основна роль у реалізації прометеївської акції на Далекому Сході. Консул Польщі в Харбіні А. Квятковський був посередником між ОГМ та експозитурою № 2. Пропаганда прометеїзму проводилася на сторінках часопису прометеївських видань на Далекому Сході, що здійснювалося виключно з бюджету експозитури № 2 і складало 450 зл. [37].

Ідейним гаслом організованої в ОГМ молоді стали слова: "Ваша свобода – наша могутність!" Зі всією силою вони звучали на міжнародних прометеївських форумах. 15–16 травня 1932 р. відбувся Перший конгрес делегатів ОГМ, матеріали якого опубліковані у останньому номері "Сходу" за серпень – вересень 1932 р. під назвою "Перший з'їзд Орієнталістичних гуртків молоді" [38, с. 107–113]. Головував на з'їзді В. Бончковський [39, к. 2]. Сюди прибули молодіжні делегації ОГМ з Вільно, Кракова, Львова, Познані та інших міст. Польська молодь висловила почуття приязні й братерства з азербайджанцями, грузинами, татарами й українцями.

22 грудня 1933 р. у Римі відбувся конгрес молоді, за участю майже 700 представників з Японії, Манджурії, Монголії, Китаю, Туреччини, Індії, Персії та Аравії. Конгрес урочисто відкрив Б. Муссоліні. Це був перший конгрес молодого "Прометей Азії" [40, к. 627].

У рамках ОГМ при СІ упродовж декількох років на канікулах організовувалися екскурсії молоді до Румунії, Болгарії, Югославії, Туреччини, Єгипту й країн Близького Сходу [41]. Метою цих подорожей було налагодження співпраці з місцевими студентськими організаціями. У 1934 р., зокрема, відбулися екскурсії до Туреччини, а в 1935 р. до Румунії. Маршрут подорожі був таким: Варшава – Бухарест – Софія – Варта – Стамбул – Констанца – Бухарест – Львів – Варшава [42, к. 1]. У 1936 р. 25 студентів з ОГМ виїхало з екскурсією до Румунії, Болгарії й Туреччини.

Начальник експозитури № 2, майор Е. Харашкевич всіляко підтримував починання молоді. Він, зокрема, звертався з проханням до міністра зв'язку полковника Ульріха надати знижки в придбання квитків студентам на час подорожі. У свою чергу, відділ національностей МВС мав забезпечити виготовлення закордонних паспортів. Так, на високому державному рівні, надавалася підтримка студентам-прометеїстам, що свідчило про важливість цієї справи для східної політики Польської держави.

Про діяльність ОГМ із журналу "Схід" довідалися представники російської еміграції. Особливо їх обурювало те, що в основу зближення народів Близького й Далекого Сходу була покладена специфічна пропаганда розчленування й знищення Росії. Увагу автора статті привернула "Карта поневоленних народів Росії", вміщена у журналі.

Від великої Росії на ній залишався лише трикутник території, один кінець якого упирився в Фінську затоку, другий у Воронежську губернію, а третій – у Карське море. На решті території колишньої Російської імперії були зображені нові держави: Україна, Білорусь (хоча й без своїх етнічних земель, що знаходилися в складі Польщі); козацькі землі, Крим, Карелія – від Ладоги до Льодовитого океану, Ідель-Урал, Зиряння; держава Сибірія, що на карті виглядала втричі більшою від Росії; Якутія і Туркестан, що дорівнювали Сибіру; Бурятія і Далекий Схід – від Маньчжурії до Аляски.

З чотирьох сторін карти польською і англійською мовою було написано "Росія – це тюрма народів", "Майбутнє – це розпад Росії на окремі національні держави", що найбільше обурило автора статті. Він протестував проти того, що ставився знак рівності між Росією дореволюційною і радянською, між російським народом і більшовиками. Російський емігрант вважав пропаганду таких ідей фатальною помилкою для Польщі [43, с. 2].

Таким чином, концепція прометеїзму скеровувалася на розпад СРСР з перспективою створення федерації держав Чорноморсько-Балтійського регіону під егідою Польщі. Під керівництвом державних структур Польщі, передусім генштабу і МЗС, розгорнув діяльність міжнародний прометеївський рух, у структурі якого функціонували наукові установи, що займалися ідеологічним забезпеченням реалізації політики прометеїзму. Серед них важливе місце займав СІ у Варшаві. Розвиток міжнародних відносин і політичної кон'юнктури в Польській державі не сприяв реалізації концепції прометеїзму. Це позначилося, передусім, на недостатньому фінансуванні і, як наслідок, неефективній діяльності прометеївських організацій.

Список використаних джерел

1. Kornat M. W kręgu ruchu prometejskiego. Związek zblżenia narodów odrodzonych (1921–1923) i Instytut Wschodni w Warszawie (1925–1939) / Kornat M. // Politeja. Pismo wydziału studjów międzynarodowych i politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 2004. – № 2. – S. 349–391. 2. Maj I.-P. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939 / Maj I.-P. – Warszawa: Instytut Studjów Politycznych PAN; Oficyna Wydawnicza Rytm; Fundacja "Historia i Kultura", 2007. – 292 s. 3. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1939) / Портнов А. В. – Харків: ХІФТ, 2008. – 256 с. 4. Руккас А. Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки / Руккас А. // Історія та історіографія в Європі. – К., 2006. – Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у ХХ столітті. – С. 83–104. 5. Korwin-Pawłowski S. Z Instytutu Wschodniego / Korwin-Pawłowski S. // Wschód-Orient. – 1930. – Lipiec. – № 1. – S. 29–31; Maj I. Instytut Wschodni w Warszawie – zarys działalności / Maj I. // Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki. – Warszawa, 2002. – Rok XI. – Z. 1–2 (21–22). – S.141. 6. Archiwum Akt Nowych (AAN). – Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ). – Sygn. 8409. – Mf. B24896. – K. 3 (Odczyt Instytutu Wschodniego w Warszawie i Towarzystwa przyjaciół Reduty.). 7. Biuletyn Instytutu Wschodniego. – № 2. – Kwiecień 1929. – R. II. – S. 2. 8. Biblioteka Polska w Paryżu (BPP). – Akta Władysława Pelca (AWP). – Sygn. 6. – K. 1 (W. Pelc. Paryż. 5.08.1985 r.). 9. Drymmer W.-T. Wspomnienia i relacje / Drymmer W.-T. // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – № 29. – S. 157–186. 10. AAN. – MSZ. – Sygn. 5272. – K. 28–29 (Nacz. WW MSZ T.Hołówko do Dyr. Departamentu Administracyjnego). 11. Gawroński J. Dyplomatyczne węgry. – Warszawa, 1965 / Gawroński J. – S.148–149; Maj I.-P. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939 / Maj I.-P. – S.55. 12. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). – Oddział II Sztabu Głównego (Od. II St. Gł.). – Sygn. 1.303.4.5406. – K. 58–59 (S. Siedlecki. Cel założenia Instytutu Wschodniego). 13. Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 461/к. – Оп. 1. – Д. 249. – л. 1 (Dr Olgierd Górka w MWR i OP. Warszawa, 15.VI.1934 r.). 14.

CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5422. – K. 2 (Odpis wyjątku z protokołu Walnego Zgromadzenia członków Instytutu Wschodniego z dn.13.XII.1929 r.). 15. Z życia Tow. Polsko-Chińskiego w Warszawie // Wschód-Orient. – Styczeń 1932. – R. III. – №. 1–2 (5–6). – S. 90. 16. CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5406. – K. 58–59 (Iwan.11.III.1930 r.). 17. Z Towarzystwa Polsko-Japońskiego w Warszawie // Wschód-Orient. – Styczeń 1932. – R.III. – №. 1–2 (5–6). – S. 91. 18. Akademickie Koło Przyjaciół Turcji // Wschód-Orient. – Styczeń 1932. – R. III. – №. 1–2 (5–6). – S. 90. 19. Korwin S. Wspomnienia. Wyścig z życiem – T. 2. – Warszawa, 1966. – S. 51. 20. AAN. – MSZ. – Sygn. 5302. – K. 68 (Radca Ambasady RP w Moskwie dr Tadeusz Jankowski do P. Wicedyrektora DP MZS Tadeusza Kobylańskiego). 21. AAN. – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Sygn. 2692. – K. 12 (Referat Komisji Historycznej w sprawie mianowanie profesorem tyt. U.J.K. Dr Olgierda Górkę, Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, dnia 27 października 1933 r.). 22. O. G. [Olgierd Górka]. Z Instytutu Wschodniego // Wschód. – Sierpień-wrzesień 1932. – R. III. – №. 3–4 (7–8). – S. 136. 23. Z Instytutu Wschodniego // Wschód-Orient. – Październik 1932 – maj 1933. – R. IV. – №. 1–2 (9–10). – S. 97. 24. ПГВА. – Ф. 308. – Оп. 1. – Д. 40. – Л. 7–8 (Dyspozycja referatu o zagadnieniu prometeuszowskim. Referat opracowuje Szef Ekspozytury 2 na Konferencji u Szefa Oddziału II Sztabu Głównego w dniu 19.11.1937 r.). 25. CAW. – Od. II. – Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5693. – K. 9 (L. Uwagi o kwestii reorganizacji pracy prometeuszowskiej w Paryżu. 1936). 26. Ibid. – Sygn. I.303.4.5539. – K. 34 (Kolportaż "Wschodu" w Estonii i informacje o Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie. 21.XI.1932 r.). 27. Ibid. – I.303.4.5701. – K. 1 (O.K.M. przy Instytucie Wschodnim w Warszawie). 28. Ibid. – Sygn. I.303.4.5516. – K. 5 (OKM przy Instytucie Wschodnim w Warszawie – charakterystyka, 2.III.1931). 29. Ibid. – Sygn. I.303.4.5554. – K. 7 (Rzut oka na historję O.K.M.). 30. Ibid. – K. 2 (Orientalistyczne Koło Młodych. IV.1931 r.). 31. BPP. – Akta Aleksandra Kawalkowskiego (AAK). – Sygn. 1156/I. – K. 72 (Notatka dla Pana Ministra Jędrzejewicza "Nastroje polityczne młodzieży akademickiej"). 32. ПГВА. – Ф. 461/к. – Оп.1. – Д. 1. – Л. 161 (Orientalistyczne Koło Młodych przy Instytucie Wschodnim w Warszawie). 33. Z życia Orientalistycznego Koła Młodych // Wschód-Orient. – 1930. – Lipiec. – № 1. – S. 31. 34. Z życia Orientalistycznego Koła Młodych w Warszawie // Wschód-Orient. – Październik 1932 – maj 1933. – R. IV. – №. 1–2 (9–10). – S. 99. 35. Z życia Orientalistycznego Koła Młodych w Warszawie // Wschód-Orient. – Styczeń 1932. – R.III. – №. 1–2 (5–6). – S. 90. 36. CAW. – Od. II Sz. Gł. – Sygn. I.303.4.5554. – K.7 (Rzut oka na historję O.K.M.). 37. Ibid., sygn. I.303.4.5701, k.2 (O.K.M. przy Instytucie Wschodnim w Warszawie). 38. Ibid. – K. 1zw. (Deklaracja O.K.M. – odpowiedź na depesze MARTINA. 17.VIII.1932 r.); Pierwszy zjazd Orientalistycznych Kół Młodych // Wschód. – 1932. – Sierpień-wrzesień. – № 3–4 (7–8). – S. 107–113. 39. Ibid. – Sygn. I.303.4.5554. – K. 2 (Prezydium Pierwszego zjazdu Orientalistycznych Kół Młodych w Warszawie. 3.VIII.1932 r.). 40. Ibid. – Sygn. I.303.4.5782. – K. 627 ("Prometeusz" – Liga uciemnionych przez Rosję narodów: Azerbajdżan, Don, Kubań, Gruzja, Idel-Urał, Ingria, Karelia, Komi, Krym, Kaukaz Północny, Turkiestan i Ukraina. Komunikat №1, styczeń 1934 r.). 41. Ibid. – Sygn. I.303.4.5701. – K. 1zw. (Wycieczka naukowa Członków O.K.M. przy Instytucie Wschodnim w lecie 1936 r. na Bliski Wschód. 15.VII.1936 r.). 42. Ibid. – K. 1 (Wycieczka O.K.Mu. do Bułgarii w czasie od 3.VIII. do 30.VIII.1936 r.). 43. Абданк-Коссовский В. Чудский передел России / Абданк-Коссовский В. // Возрождение. – Париж. – Ред. Ю. Ф. Семенов. – 1932. – 7 июля. – № 2592. – С. 2.

Владимир Комар

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВОСТОЧНОГО ИНСТИТУТА В ВАРШАВЕ (1926–1939 ГГ.).

Проанализирована идеология, структура и деятельность Восточного института, который был создан в Варшаве в 1926 г. Он стал идеологической составляющей международного prometeевского движения, которое под эгидой Польши объединяло эмигрантов из бывшей царской России.

Ключевые слова: prometeизм, Восточный институт, кварталник "Восток", Ориентальный кружок молодежи, В. Бончковский.

Volodymyr Komar

POLITICAL ACTIVITY OF THE EASTERN INSTITUTE IN WARSAW (1926–1939)

The article analyzes the ideology, structure, and political activity of the Eastern Institute, which was established in Warsaw in 1926. It became the ideological component of the international Promethean movement, which under the aegis of Poland united emigrants from the former tsarist Russia.

Key words: Prometheism, Eastern Institute, quarter's campaign "East", Oriental Youth Society, V. Bonchkovsky.

Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

КУЛЬТУРНИЦЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ 1960-Х РР. У КОНТЕКСТІ РУХУ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

У статті аналізується діяльність молодіжних культурницьких об'єднань 1960-х рр., показується їх роль у формуванні української національної свідомості.

Ключові слова: шістдесятники, культурницькі об'єднання, УРСР, клуби творчої молоді "Сучасник", "Пролісок".

Сучасна політизація інформаційного простору має суттєвий вплив на природу історичного дослідження. Історія шістдесятників і шістдесятництва не стоїть осторонь цієї тенденції. Увага дослідників зосереджена на боротьбі з владою, дисидентстві, змаганні за державну незалежність. У той же час культурницька тематика залишається маловивченою. Цікаві й насичені матеріалом роботи Г. Касьянова [4], А. Русначенка [15], Ю. Курносова [28], Ю. Зайцева [29], Б. Захарова [30], О. Обертаса [31] значною мірою відображають ці побажання.

Домен культурництва потребує серйозної науково-теоретичної розробки. Адже за професійною діяльністю інтелігенції прослідковується цілий спектр важливих проблем: культурництво як складова частина формування національної ідентичності шістдесятників; культурництво як прихована форма опозиційної діяльності; роль культурництва в розробці політичної програми; культурництво як форма комунікації між елітою та суспільством тощо. Саме цим міркуванням зумовлюється об'єкт цієї статті – культурницький рух 1960-х рр. в УРСР.

Звичайно, що охопити усі ці проблеми дуже складно. Та й існує небезпека створити "прокрустові ложа" з понятійних схем. Тому будь-якому теоретизуванню повинна передувати серйозна робота у вивченні фактичного боку явища.

Отож, предметом цього дослідження визначено молодіжні об'єднання 1960-х рр. та їх діяльність у контексті збереження та формування української національної свідомості.

Метою статті є показ діяльності молодіжних об'єднань 1960-х рр. на прикладі київського та львівського клубів творчої молоді. Метою визначено наступні завдання: визначити місце і роль культурницької діяльності в роботі молодіжних об'єднань, окреслити основні напрями діяльності й заходи, що проводилися в їх межах.

У якості робочої гіпотези пропонуються наступні твердження. Діяльність частини української інтелігенції, відомої як шістдесятники, у 1960-і рр. була спробою відтворити цілу низку пластів української культури з метою її подальшої актуалізації серед суспільства. Виступаючи проти "сталінської моделі" національних відносин, що передбачала поступове злиття націй у єдиному "радянському народі", шістдесятники запропонували власне бачення української ідентичності як основи суспільного і державного розвитку. Можна лише тискувати на скільки їх "проект" був оригінальним, або ж запозиченим з спадку попередників.

Реалізація цього задуму розпочалася у межах культурницьких організацій 1960-х рр. При цьому очевидно, що як і будь-яка широкоформатна суспільна програма, проект цього покоління інтелігенції у 1960-х рр. формувався стихійно; на нього впливала ціла низка суспільних чинників, мали місце випадковості, зміни.

Звернення до цієї тематики є не випадковим. Сьогоднішній погляд на шістдесятництво здійснюється крізь призму міфу, створеного самими шістдесятниками. Цей міф – інтелектуальний продукт 1990-х рр., часу коли "виправдилися пророцтва": розпався СРСР, Україна стала незалежною державою, розширилися контури свободи тощо. Мемуари шістдесятників зашелестіли односторонніми телеологічними формулюваннями. Так, критик М. Ільницький стверджував, що шістдесятництво починалося як культурницький рух, що приховував у собі тенденцію до переростання у рух загальнонаціональний і політичний, що в остаточному результаті скеровувалося на здобуття державної незалежності [1, с. 5]. Про це ж метафорично пише його однодумець В. Квітневий, зазначаючи, що шістдесятники "йшли на Голгофу, бо вірили, що саме звідти, з її святої вершини, побачать сонце над незалежною Україною" [2, с. 69].

Виникає доволі саркастичне зауваження: а якби дорога пройшла повз Голгофу чи сонце не зійшло? Чи не найкраще цю "ретроспективну телеологію" (Луїс Альтюсер), як завжди, виразив Є. Євтушенко: "Кто были мы, шестидесятники? // На гребне вала пенного // В двадцатом веке, как десантники // Из двадцать первого".

Значно виваженошою здається думка Р. Корогодського. Він вважав, що жодних теоретизувань навколо національного відродження у шістдесяті не було, як не було й ідеологів на кшталт

Д. Донцова. Було інше – атмосфера національного самопізнання. І в ній "палахкотіла думка, душа пробудилася й щоденно пульсувала в потужному ритмі у пошуках новітнього проявлення вчорашньої та позавчорашньої очевидності: ми – спадкоємці класики, ми – спадкоємці "розстріляного відродження". Цю потугу слід навчитися сприймати як тяглість традицій і власною творчістю підперти духовну абсиду національного відродження бодай на одній нам доступній ділянці – творити якісно нову культуру" [3, с. 51].

Отже, атмосфера 1960-х рр. продукувала певні напрямки, визначала орієнтири. Можна сказати, що не було концептуальності, були гіпотези. Було молоде покоління, яке шукало себе, випробовувало різні шляхи самоутвердження, по-різному ставилося до викликів часу. І продовжуючи: у 1960-ті не було шістдесятництва, а тільки шістдесятники.

Більше того, діяльність молодого покоління інтелігенції у 1960-ті рр. мала лише в другу чергу суспільний резонанс. Їхня інтелектуальна продукція була вузько зорієнтованою на споживача-ровесника. "Класиками" шістдесятники почали ставати дещо пізніше, коли пройшли через горнило лояльності до влади. Саме тому, значно важливішим було те, що в межах клубів творчої молоді відбувався процес власної самоосвіти, паралельно і на противагу радянській вищій освіті. Власне, у цих культурницьких об'єднаннях і народилися шістдесятники як покоління. Звідси їхня згуртованість та ідейна єдність. З іншого боку, це жодною мірою не применшує ваги неформального спілкування. Власне без нього, будь-які колективні офіційні ініціативи не мали б ефекту.

Значну роль в єднанні шістдесятників відіграв клуб творчої молоді "Сучасник" (КТМ). Його витоки сягають осені 1959 р., коли студенти київських театральних інституту та консерваторії зорганізувалися у своєрідні фольклорно-співочі групи. Наприкінці року вони ходили містом з новорічними імпрезами та колядками. Заходили також у гості до "старших" діячів української культури та мистецтва. Ця нерегламентована ініціатива викликала невдоволення міському партії. На організаторів посипалися нагінки. Ті, в свою чергу, спробували захищатися через московські "Известия". Міськком змушений був відступити [4, с. 19].

Намагаючись "легалізувати" такі ініціативи, серед учасників колядувань виникає ідея організуватися у молодіжний клуб. Як іронізував метр української сцени М. Крушельницький, "це вже справа групова, за групу більше дають". Однак, порадив своєму учневі Л. Танюку створити молодіжний театральний клуб. При цьому до нього мали увійти студенти інших київських вузів. Ця розмова відбулася 12 березня 1960 р. Ймовірно, що на ній був присутній В. Чорновіл, якого захопила ця ідея, і він також почав шукати людей [5, с. 394].

Така передісторія майбутнього КТМу. Щодо мотивів його створення думки дослідників та учасників схожі. Це був негласний компроміс між комсомолом і молоддю. Влада, знаючи про настрої у молодіжному середовищі, хотіла скеровувати їх в сприятливе для себе русло. Молодь, у свою чергу, була зацікавлена в отриманні приміщення для зустрічей і дозволу на проведення мистецьких заходів. І. Дзюба писав: після XX з'їзду "молодь шукала публічних форм виявлення своїх інтересів, стихійно виникали групи позапрофесійного – широкого культурницького характеру, з помітною схильністю до ідейних пошуків. Звичайно ж "компетентні органи" уважно стежили за цими настроями. Оскільки це був період, коли партія, відповідно до обіцянок демократизувати громадське життя, сподівалася зберегти керівність суспільства, не вдаючись до очевидних репресій, то комсомолу було доручено перехопити ініціативу й очолити рух, скеровуючи його в потрібному напрямку" [6, с. 507].

Можна стверджувати, що створення клубу стало логічним продовженням попередніх стихійних спроб до організації. Радянська молодь, яка виходила у світ із "димних курилок" вузів, бібліотек, збираючись на вечорах, а то й просто на квартирах, потребувала в рамках регламентованого суспільства певних легальних можливостей для діяльності. КТМу було виділено приміщення у Жовтневому палаці (кімната № 13). Також дозволено прийняти статут, обрати керівні органи, вести протоколи й визначати план заходів. Йдучи назустріч молоді, партійні осередки створювали для себе можливості для нагляду. Зокрема, усі дії КТМу мали погоджуватися у комсомольських та спілчанських інстанціях [7, с. 123]. Так, по лінії Київського обкому комсомолу, діяльність КТМу курувала секретар з ідеології Т. Главак, а від ЦК комсомолу – Є. Чмихало [6, с. 507].

23 березня 1960 р. остаточно затвердилася назва об'єднання. Це відбулося після складення клубівцями телеграми-вітання на адресу Президента Франції Ш. де Голля з нагоди візиту до Франції М. Хрущова й започаткування взаємин між країнами [5, с. 438]. З часом з'явилася емблема "сонце-соняшник", в основі якої – ремінісценція із вірша І. Драча "Балада про соняшник" [7, с. 123].

Наприкінці червня до діяльності КТМу долучився критик І. Світличний, який сприяв інтелектуалізації роботи [8, с. 145; 9, с. 262]. За його порадою [5, с. 729] до клубу приєдналися поети І. Драч, В. Симоненко, М. Вінграновський та інші. До вересня 1960 р. поступово викристалізувалася основна ідея клубу. В щоденнику Л. Танюка читаємо: "У нас кожен сам по собі.

Тому й потрібен Клуб Творчої Молоді, щоб їх усіх якось познайомити. Влада багато постаралася для того, щоб роз'єднати українців, особливо – мислячих. Час збирати каміння" [5, с. 714].

Вересень 1960 р. став знаковим ще й з іншого боку. На початках діяльність КТМу повністю відповідала критеріям інтернаціоналізму. Але саме тоді з'явилися перші виразні національні ознаки. Спочатку, майже непомітно перейшли на спілкування українською мовою, а згодом – заглибилися у національну культурну спадщину. Значну роль у цьому відіграв вступ у члени клубу 4 березня 1961 р. художників В. Кушніра, А. Горської, Г. Зубченко та В. Зарецького. У багатьох наукових виданнях цю подію датують 1962 р. [4, с. 20], проте, у щоденнику Леся Танюка відповідний запис зроблено саме під 4 березня 1961 р. [10, с. 120]. Художники, захоплені традиціями українського народного мистецтва 1920-х років та козацького бароко, остаточно закріпили за клубом національний характер.

Загалом вересень 1960 – березень 1961 рр. доволі цікавий у контексті національної самоідентифікації учасників КТМу. Можливо випадково, але вона пов'язана з особою архітектора І. Ткачикова. Він був одним із найактивніших від часу появи клубу. Як і багато молодих людей, він розмовляв російською. А тому дещо дивним для нього вийшло зауваження Т. Цимбал: "Леся (Танюк – Я. С.) до вас українською, а ви що, рідної мови не знаєте?". Тоді тема не отримала продовження [5, с. 709]. Усе той же І. Ткачиков, побоюючись, щоб робота клубу не "сбилась на національні проблеми, а это ни к чему", мав на меті привести архітекторів, яких підтримує комсомол. Але замість останніх до клубу прийшли художники й привнесли національну домінуючу роботу клубу [10, с. 120].

КТМ, із об'єднання переважно театралів і музикантів перетворився у широку мистецьку платформу. Плани в молодих людей, зрозуміло, були грандіозними. Чого тільки вартує проект Ж. Линьова з вирізьблення у горах гігантських скульптур на кшталт галереї американських президентів у Південній Дакоті [5, с. 601]. Існували думки з долучення учасників клубу до відбудови Луцького або Кам'янець-Подільського замку, відновлення парку "Софіївка" в Умані [10, с. 165]. Звичайно, що більшість з цих задумів не могла бути реалізованою у той час. Та головне, у межах клубу молоді люди почали обмінюватися адресами й запрошувати одне одного на вистави, виставки, концерти тощо. У клубі активно працювали секції: художня, музична, кіно, театральна, письменницька. На їх основі виник експериментальний "Другий український театр" під керівництвом Л. Танюка та В. Загоруйка, аматорський хор "Жайворонки" (керівник – Б. Рябокляч), мистецький колектив "Веснянки" (керівник – В. Нероденко), перший у Києві джазовий ансамбль [4, с. 19].

Офіційним початком художньої секції вважається 22 травня 1962 р. За виставкову роботу відповідали Л. Семикіна, В. Чеканюк, М. Попович, Л. Іванова, Ж. Линьов, В. Прядка, Г. Полевой, за лекційну – Л. Шкарапута, організацію екскурсій – Е. Биняшевський, зв'язок із областями – І. Дзюба, зв'язок із народними майстрами – Г. Зубченко та А. Горська, а відповідальним секретарем був Г. Кохан. У межах секції ставилося питання реабілітації художників-бойчуків. До участі в дискусіях запрошувалися знані фахівці. Так, мистецтвознавцю М. Раєвському, який виступав із критикою бойчуків, опонували С. Колос та І. Врона. Молодь переважно солідаризувалася саме з позицією останніх. Їх вабило народне мистецтво, при одночасному усвідомленні власної малообізнаності з ним. Саме тому популярністю користувалися лекції квартири І. Гончара, де зберігалося чимало цікавих експонатів української мистецтва. Лекції з історії одягу читав С. Колос, а А. Горська, Г. Зубченко, Л. Панченко та особливо Л. Семикіна спробували створити національну моду [11, с. 150].

У роботі театральної секції основну роль відіграв молодий режисер Л. Танюк. Під його керівництвом здійснювалися театральні постановки за творами М. Куліша ("Патетична соната", "Отак загинув Гуска"), М. Стельмаха ("Правда і кривда"), Б. Брехта ("Матінка Кураж") та І. Драча ("Ніж у сонці"). У підготовці сценічних декорацій відзначилися художники, зокрема А. Горська, яка очолювала сценографічну майстерню. Реалізувати ці задуми не вдалося ні у Києві, ні за його межами – у Львові й Одесі, куди виїжджали митці.

На базі педагогічного інституту діяв аматорський хор "Жайворонки", художнім керівником якого був Б. Рябокляч, а диригентами – М. Молдавін та В. Конощенко. Пропаганда української народної пісні здійснювалася ним як у Києві, так і за його межами. Улітку 1962 р. відбулася мандрівка В. Смогителя, Г. Халимоненка, братів-кобзарів М. та В. Литвинів та інших хористів за маршрутом Ржищів-Трахтемирів-Піі-Півці-Канів-Черкаси. Пам'ятною стала мандрівка 1963 р., насамперед через зустріч в Каневі двох знакових постатей молодіжного руху – В. Симоненка та А. Горської. У першому поході брало участь 20–25, у другому – вже 60 осіб [7, с. 124]. Схожі мандрівки-виступи у міста і села України відбувалися щоліта до 1965 р. Перша хвиля репресій зачепила і хор. Було відібрано приміщення для репетицій, і аж до 1968 р. хористи збиралися на квартирах. Ще одним відомим мистецьким колективом, що відроджував українські національні обряди були "Веснянки". Загалом, у середині 1960-х рр. у Києві колядувало понад 10 гуртів [7, с. 124].

Учасники КТМу регулярно проводили вечори нової української поезії за участю І. Драча, Б. Мамайсура, М. Вінграновського, Д. Павличка, Л. Костенко. Яскраво й колоритно відбувалися щорічні вечори пам'яті Т. Шевченка, І. Франка й Лесі Українки, на яких молодь, за висловом Є. Сверстюка, намагалася "відбронзувати" цих митців, відкрити у них щось нове, важливе для сучасників. Варто зазначити, що аналогічний вечір, присвячений пам'яті В. Маяковського, 23 грудня 1962 р. (реверанс у бік влади), за зізнанням учасників, не вдався [12, с. 77]. Резонансними через підняту проблематику злочинів сталінізму стали, проведені у травні та грудні 1962 р. відповідно, вечори пам'яті Л. Курбаса та М. Куліша. Але якщо на них викривалися злочини минулого, то грудневий вечір пам'яті В. Симоненка (помер 13 грудня 1963 р.) перетворився на гнівний осуд влади, яка намагалася прищпорити молодь, вдаючись до тиску й цькування.

Підготовкою вечорів займалися М. Мерзликін, Л. Танюк та В. Загоруйко. Молодь не замикалася у стінах Жовтневого палацу, але й організовувала вечори на заводах, фабриках, школах тощо. Пам'ятним виявився вечір пам'яті І. Франка 8 червня 1963 р. в Інституті харчової промисловості. Після його закінчення учасники із запаленими смолоскипами пройшли до пам'ятника письменнику, де влаштували невеличку поетичну імпрезу [13, с. 99].

На засіданнях КТМу обговорювалися реферати з українського мистецтва, переважно періоду "розстріляного відродження". Неодноразово на них запрошувалися відомі митці Є. Адамцевич, Л. Сердюк, П. Масоха, М. Верхацький, Д. Нарбут, В. Меллер, котрі розповідали про Л. Курбаса, О. Довженка, Г. Нарбута, Ф. Кричевського. Загалом, на думку І. Дзюби, "у своїй роботі КТМ звертав увагу на ті ланки культурного життя, які були особливо занедбані, де відчувався дефіцит знання і де потрібна була якась компенсація втрат, зумовлених державною політикою і суспільною рутинною" [6, с. 509].

Історики М. Брайчевський та О. Апанович читали лекції з історії України та Києва. Н. Світлична проводила заняття з української мови. Іншим напрямком роботи була організація екскурсій, ініціаторами котрої були Ю. Химич, Г. Логвин, В. Прядка. У 1963 р. за ініціативи Г. Логвина відбулася експедиція пам'ятними й історичними місцям Житомира, Новоград-Волинського, Острога, Кременця, Почаєва, Тернополя, Кам'янця-Подільського, Хотина, Хмельницького [14, с. 90]. За її результатами Г. Логвин спільно з М. Коцюбинською підготували меморандум із закликом до влади запобігти руйнуванню пам'яток української культури. За посередництва М. Рильського цього листа надіслали до ЦК КПУ, він був одним із аргументів на користь необхідності створення у 1966 р. "Товариства охорони пам'яток України" [11, с. 153].

Радикалізм КТМу зріс восени 1962 р., після створення комісії для перевірки чуток про масові захоронення жертв репресій у Биківні під Києвом. Л. Танюк, А. Горська, В. Симоненко, що працювали на місці були вражені побаченням і свідченнями місцевих жителів [4, с. 21]. Крім Биківні, комісія виявила місця, масових таємних поховань на київських Лук'янівському й Васильківському цвинтарях. Згідно з результатами роботи комісії складено меморандум до Київської міської ради із вимогою оприлюднити та упорядкувати ті місця [15, с. 149].

Відтоді тиск на клуб посилювався. На думку Г. Касьянова, для ідеологічних наглядачів такий напрям роботи клубу, як творча реабілітація репресованих у 30-і роки митців і вивчення історичного минулого вважався неприйнятним [4, с. 19]. Секретар ЦК КПУ з питань ідеології А. Скаба заявляв, що "ми реабілітуємо людей, а не їх ідеї", та його заступник Ю. Кондуфор уважно стежили за розвитком подій. Зі свого боку чиновники від творчих спілок О. Лопухов та Н. Ужвій посилювали критику діяльності КТМу [16, с. 161]. Тиск не вичерпувався офіційними методами, мали місце відверті провокації. Так, у приміщенні клубу невідомими людьми було пошкоджено погруддя М. Куліша. Керівництво Київського університету власноруч у ніч з 8 на 9 березня 1964 р. розбило вітраж роботи А. Горської, Л. Семикіної, Г. Севрук і О. Заливахи із зображенням Т. Шевченка, який підтримував своїм плечем жінку (символ України).

12 березня 1964 р. відбувся останній шевченківський вечір у Жовтневому палаці. Згодом Л. Танюка відсторонили від керівництва й відправлено до Москви. Офіційно новим президентом став В. Зарецький. Після остаточного розгону клубу наприкінці 1964 р., молодь збиралася на квартирах І. Світличного, А. Горської, І. Гончара, Г. Дворка та майстернях. Можливо найвідомішою була майстерня А. Горської та В. Зарецького на вулиці Філатова. У майстерні Л. Семикіної відбулося святкування "сімдесятиліття" І. Світличного й А. Горської, яким у 1964 р. виповнювалося по тридцять п'ять років. Уся атмосфера свята була пронизана іронією над радянською політичною системою, що так і не позбулася сталінського спадку. Склад Центрального Ювілейного Комітету (ЦЮК) визначався за принципом відбору людей з прізвищами, причетними до гужового транспорту (В. Чорновіл, Г. Сивокінь, Б. Рябокляч, Г. Возна), всіляко підкреслювався культ голови ЦЮКу, та й сам ЦЮК проголошувався "натхненником і організатором усіх перемог і поразок" [17, с. 83].

Арешти 1965 р. позначилися на стані молодіжного руху. Про колишню організованість не могло бути й мови. Посилення політичної течії у середовищі молоді ослабило згуртованість. Частина під дією обставин все більше дистанціювалася від культурництва на користь правозахисту. Ті ж, хто вирішив продовжувати культурницьку лінію, змушені були дослухатися до порад влади. Окремі заходи вже не мали попереднього резонансу. Можливо на загальному тлі помітнішими були щорічні святкування 22 травня – дня перепоховання в Україні тіла Т. Шевченка. Уперше в цей день до пам'ятника Т. Шевченкові у Києві прийшла невелика група молоді в 1961 р. У 1963 р. там було вже декілька сотень студентів та молоді, зокрема, з КТМу. Проте, вже з наступного року вшанування пам'яті Т. Шевченка влада заборонила. 22 травня 1967 р. відбулася найбільша маніфестація за участю декількох сотень осіб. В результаті сутичок із міліцією арештовано п'ятеро випадкових людей. Натовп, який вимагав їхнього звільнення, перейшов від пам'ятника Т. Шевченка до будинку ЦК КПУ, й домігся звільнення заарештованих [18, с. 608]. Святкування шевченківських днів 1967 р. стало апогеєм протесту, що його висловлювала українська інтелігенція політиці влади.

З-поміж інших культурницьких заходів можна згадати вечір поезії шістдесятників в Інституті ядерної фізики АН УРСР. Його учасниками навесні 1966 р. були Л. Костенко, І. Жиленко, І. Драч, М. Вінграновський, І. Дзюба, І. Калинець [19, с. 172]. У вересні 1969 р. відбувся альтернативний до офіційного святкування вечір, присвячений 75-річчю з дня народження О. Довженка. Тоді у майстерні А. Горської зібралися М. Коцюбинська, І. Жиленко, Д. Павличко, І. Драч, В. Стус, Є. Сверстюк. Захід викликав невдоволення КДБ, яке поставило категоричну вимогу не проводити більше аналогічних акцій [19, с. 177].

Функції київського КТМу на початку намагався перейняти літературно-науково-мистецький клуб імені П. Запорозця при Подільському РК ЛКСМУ. Його учасниками було близько 40 осіб: науковці, робітники, студенти, інженери. Обов'язки секретаря виконував Ю. Смирний. Клубівці цікавилися історико-культурними пам'ятками Києва, національною мистецькою спадщиною, станом української мови. На засідання клубу запрошувалися знані фахівці: історик М. Брайчевський, письменник Б. Антоненко-Давидович, мистецтвознавець М. Головащенко. Діяльність клубу викликала невдоволення влади, що врешті-решт призвело до його закриття влітку 1970 р. [20, с. 670].

Після ліквідації хору "Жайворонок" у 1965 р. багато його учасників долучилися до діяльності етнографічного ансамблю "Гомін" під керівництвом Л. Яценка. Завдання нового колективу полягало у розширенні співочого кола, ініціюванні масового руху за відродження пісенної культури народу. Молодь вивчала колядки, веснянки, купальські та інші обрядові пісні. Ансамбль часто виконував їх на природі, в органічному для таких творів середовищі. Вперше це відбулося під час травневих свят 1969 р. Потім були літні купальські свята на Трухановому острові, в Гідропарку. Взимку організовували свята у профтехучилищі заводу "Більшовик" та палаці культури "Харчовик". Ідейним натхненником і помічником організації свят любителів українських обрядів був скульптор І. Гончар. На початку 1970 р., після колядування та відзначення ювілею Лесі Українки, посилювся тиск на окремих учасників. Історія цього колективу завершилася фактичним розгоном 20 вересня 1971 р., та виключенням Л. Яценка зі Спілки композиторів України [21, с. 74].

За прикладом Києва, аналогічні за завданнями молодіжні клуби виникали в інших містах республіки: Івано-Франківську, Тернополі, Ужгороді, Луцьку, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Житомирі. З їх середовища вийшли такі знані митці, як В. Стус, О. Заливаха, В. Мороз, І. Герета, П. Скунець, Д. Іващенко, С. Караванський, О. Різниченко, Б. Нечерда, І. Сокульський, С. Шумицький, Р. Третьяков, Ю. Стадніченко, Є. Концевич. Хоча варто бути об'єктивним, за межами Києва і Львова ці клуби не мали значного резонансу й губилися серед інших. Давався ознаки загальний провінціалізм та відсутність харизматичних лідерів. Окремі яскраві представники, які там з'являлися (В. Мороз, В. Стус, В. Симоненко, О. Заливаха), все ж тяжіли до київських або львівських однодумців.

Дослідник О. Бажан подає інформацію про спроби інженера "Харківпромбудпроекту" І. Кравцова створити цілу мережу гуртків для вивчення української мови та історії України, залучивши до цієї справи викладачів учбових закладів, діячів культури тощо [14, с. 91]. А. Русначенко повідомляв ще про одну харківську неформальну групу, що об'єднувалася навколо студентів Халіматова, В. Пасічника, А. Соболева, І. Шишова та А. Балабухи [15, с. 143]. У цілому, культурне життя Харкова на початку 1960-х позначалося піднесенням. До міста приїздили М. Рильський, М. Стельмах, молоді російські поети Є. Євтушенко та Р. Рождественський. Отож, невідповідково з'явилося коло своїх митців: С. Шумицький, Р. Третьяков, О. Стадніченко [22, с. 141].

Донецька і краматорська молодь гуртувалася навколо О. Тихого, Г. Гребенюка, М. Саби та Є. Рашка [14, с. 91]. У Донецьку при педінституті склалася літературна студія "Обрій" на чолі з Т. Духовним. Найвідомішим її учасником до переїзду в Київ був В. Стус. Окрім нього до "Обрію" входили М. Расцький, А. Лазаренко, В. Міщенко, О. Орач [23, с. 227]. У Луцьку в 1963 р. діяв "Клуб

поетичного слова" (Клуб поезії), керівником якого був викладач Д. Іващенко, а учасниками – А. Панас і Л. Ковальчук. Близьким до них у цей час був В. Мороз [24, с. 49].

З-поміж інших результатами своєї роботи вирізнявся львівський клуб "Пролісок". Історія його виникнення тісно переплетена з київським КТМом, а разом ці два клуби можна вважати репрезентантами українського шістдесятництва як явища в межах національного руху цього часу. Активізація зв'язків між київською та львівською молоді розпочалася у квітні 1962 р. з візитів М. Вінграновського, І. Драча та І. Дзюби [25, с. 178]. Пам'ятними стали зустрічі з цією трійкою 9 травня 1962 р. у Спілці письменників і університеті. Згодом Л. Танюк та А. Горська мали намір показати виставу "Отак загинув Гуска". Але влада заборонила захід, негайно відкликавши організаторів до Києва.

Орієнтуючись на досвід киян, у 1963 р. у Львові виник клуб "Пролісок". Його офіційним ініціатором виступив Львівський обком комсомолу. Клуб очолив М. Косів, а до президії увійшли В. Квітневий, М. Ільницький, О. Зелінський, В. Лучук, Б. Горинь, М. Крушельницька, М. Процев'ят. Члени клубу об'єднувалися у трьох секціях – літературній, музично-театральній, образотворчого мистецтва [2, с. 60]. Як зазначав М. Косів, "діяльність проходила у вигляді різноманітних літературно-мистецьких вечорів, святкувань, обговорень, поширенні самвидавних творів, прослуховуванні магнітофонних записів поезії" [26, с. 74]. Серед близько п'ятдесяти учасників найбільшою активністю відзначалися М. Горинь, І. Калинець, Р. Лубківський, І. Стасів (Калинець), Р. Кудлик, Л. Медвідь, Б. Ступка.

З-поміж проведених заходів резонансними виявилися вечори пам'яті Лесі Українки, Т. Шевченка, О. Довженка, Б.-І. Антонича. Постає останнього з них фактично була повернута із забуття. Учасники клубу знайшли в архіві вірші поета й поширювали їх у своєму середовищі, відновили занедбану могилу митця. Чимало зроблено для пропаганди лемківської пісні в Україні, традицій Різдвяних свят тощо. Своєю творчістю молоді люди розвивали й жанри сучасного мистецтва, проводячи вечори української естради. У 1964 р. львів'яни взяли участь у канівських святкуваннях. Попри перешкоди з боку влади, їхній делегації вдалося покласти до підніжжя пам'ятника Т. Шевченку бронзовий вінок з написом "Великому синові України від вдячних галичан" [27, с. 85].

Клуб проіснував два роки, відчуваючи на собі постійний контроль з боку секретаря Львівського обкому партії В. Маланчука. Намагання проводити діяльність самостійно приводили до неминучих конфліктів, що закінчилися арештами 1965 р.

Якщо історія любить повторюватися, то, здається, шістдесятники повторили долю хлопоманів XIX ст. Усе той же молодий запал, ентузіазм відкриття забутої культури, прагнення донести її до усіх прошарків суспільства. Об'єднання 1960-х рр. виявилися хоч не тривалою, але хорошою платформою для того, аби молоді митці відкрили для себе Україну, а себе – Україні. Ще раз підкреслю, ці об'єднання поряд із неформальним спілкуванням стали справжньою коліскою тих, хто назвав себе шістдесятниками. Вони сприяли власній ідентифікації не як контркультури в межах офіційної радянської культури, а як покоління, свідоме свого покликання змінити весь офіціоз.

У межах об'єднань відбувалося гуртування людей навколо спільних культурних цінностей при збереженні різних форм їх вираження. Звідси та енциклопедичність знань і різнобічність інтересів, що відрізняє представника цього покоління з-поміж інших. В умовах поступової політизації окремих представників інтелігенції та радикалізації їх вимог, ці об'єднання могли перетворитися на фундамент опозиції, що в умовах радянського ладу було неможливо. Досвід країн Східної Європи про це переконливо свідчив. Звідси й реакція влади з їх розпуску і поступового повернення до неосталінізму виглядало логічно.

Список використаних джерел

1. Ільницький М. Літературний Львів і шістдесятництво / Ільницький М. // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Упор. В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 5–34.
2. Квітневий В. Лицарі національного відродження / Квітневий В. // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Упор. В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 56–71.
3. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко / Корогодський Р. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2009. – 656 с.
4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Касьянов Г. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
5. Танюк Л. С. Твори. В 60-и томах / Танюк Л. С. – Том 4. Щоденники 1959–1960 рр. – К.: Альтпрес, 2004. – 832 с.
6. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій / Дзюба І. / Вступ. ст. М. Г. Жулинського. – Криниця, 2008. – 928 с.
7. Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР / Зарецький О. // Сучасність. – 1995. – № 4. – С. 113–125.
8. Танюк Л. З Іваном і без Івана / Танюк Л. // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 143–172.
9. Горинь Б. Двигун шістдесятників / Горинь Б. // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 257–267.
10. Танюк Л. С. Твори. В 60-и томах / Танюк Л. С. – Том 5. Щоденники 1960–1961 рр. – К.: Альт прес, 2005. – 808 с.
11. Зубченко Г. А було це так / Зубченко Г. // Алла Горська: Червона тинь калини:

листи, спогади, статті / Ред. та упор. О. Зарецького та М. Маричевського. – К.: Спалах ЛТД, 1996. – С. 148–157. 12. Ми вибрали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 33–90. 13. Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика / Білокінь С. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2005. – 336 с. 14. Бажан О. Інтелектуальний опір в Україні (кінець 50-х – 80-ті роки) / Бажан О. // Сучасність. – 2006. – № 2. – С. 83–95. 15. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / Русначенко А. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с. 16. Танюк Л. Вбитий Талант / Танюк Л. // Алла Горська: Червона тінь калини: листи, спогади, статті / Ред. та упор. О. Зарецького та М. Маричевського. – К.: Спалах ЛТД, 1996. – С. 157–163. 17. Сивокінь Г. У невідкупному боргу / Сивокінь Г. // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 80–88. 18. Про відзначення в Києві роковин перевезення тіла Тараса Шевченка на батьківщину // Чорновіл В. Твори в десяти томах. – Т.: 3. – Український вісник. Випуски I–VI. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 608–610. 19. Корогодський Р. Душа українського шістдесятництва / Корогодський Р. // Алла Горська: Червона тінь калини: листи, спогади, статті / Ред. та упор. О. Зарецького та М. Маричевського. – К.: Спалах ЛТД, 1996. – С. 167–178. 20. Про деякі функції райкомів партії в громадському та культурному житті міста Києва // Чорновіл В. Твори в десяти томах. – Т.: 3. – Український вісник. Випуски I–VI. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 667–673. 21. Яценко Л. Нелегкий шлях народного хору / Яценко Л. // Київська весна / Упоряд. і ред. О. Шевченко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – С. 73–78. 22. Кривенчук В. Станіслав Шумицький у контексті харківського шістдесятництва / Кривенчук В. // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2005. – № 4. – С. 139–145. 23. Орач О. // Нецензурний Стус. Книга у двох частинах. – Частина 1. Упорядкування Б. Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 225–243. 24. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Мороз Р. – Львів: Свічачо, 2005. – 214 с. 25. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга перша (1955–1965) / Горинь Б. – К.: Пульсари, 2006. – 348 с. 26. Косів М. Проліски виростають з-під снігу / Косів М. // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Упор. В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 71–76. 27. Процев'ят М. Сила патріотичного піднесення шістдесятництва / Процев'ят М. // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Упор. В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 84–94. 28. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-і перша половина 80-х років ХХ століття) / Курносів Ю. – К.: Інститут історії України, 1994. – 221 с. 29. Зайцев Ю. Дисиденти (Нарис історії української опозиції 1959–1991 рр.) / Зайцев Ю. // Молодь України. – 1995. – 21, 22, 23, 24, 28, 30 березня; 4, 6, 11 квітня. 30. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Захаров Б. – Харків: Фоліо, 2003. – 138 с. 31. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / Обертас О. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.

Ярослав Секо

КУЛЬТУРНАЯ ОБЪЕДИНЕНИЕ 1960-Х ГГ. В КОНТЕКСТЕ ДВИЖЕНИЯ ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ

В статье анализируется деятельность молодежных культурных объединений 1960-х гг, показывается их роль в формировании украинского национального сознания.

Ключевые слова: шестидесятники, культурные объединения, СССР, клубы творческой молодежи "Современник", "Подснежник".

Jaroslav Seko

CULTURAL ASSOCIATION 1960-IES. SIXTIES MOVEMENT IN CONTEXT

The article analyzes the cultural activities of youth associations 1960, showing their role in the formation of Ukrainian national consciousness.

Key words: Sixties, cultural association, the USSR, clubs creative youth "contemporary", "Snowdrop".

УДК 94 (477)

Оксана Худолей

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМ ЗБЕРЕЖЕННЯ, ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Стаття присвячена актуальним проблемам у сфері охорони, збереження та дослідження культурної спадщини України.

Ключові слова: культурна спадщина, Україна, охорона, збереження, дослідження.

Здобуття Україною незалежності поставило на порядок денний проблему збереження та охорони культурної спадщини. Йдеться про належне ставлення до національного спадку. Питання культурної спадщини набули особливої уваги, стали предметом наукових дискусій. У зв'язку з цим актуальним залишається широке коло питань, що впродовж багатьох десятиліть намагаються вирішити вітчизняні науковці.

Проблеми збереження, охорони і дослідження пам'яток України аналізуються у працях В. Акуленка [1–2], В.Вечерського [3–6], В. Горбика [7–9], С. Заремби [10–13], Л. Прибєги [14–16], П. Толочка [17] та інших. Автори дали об'єктивну оцінку багатьом процесам у цій сфері. Спираючись на здобутки історіографії цієї проблеми, розглянемо найголовніші, на наш погляд, аспекти, які потребують особливої уваги.

Однією з актуальних проблем залишається налагодження ефективної роботи пам'яткоохоронних організацій на місцях. Відсутність стабільного фінансування, розпорошеність спеціалістів, слабка підтримка з боку селищних, міських і обласних рад призвели до того, що за роки незалежності нашої держави значно скоротилася мережа осередків, що раніше на належному рівні дбали про збереження та охорону нерухомих пам'яток історії та культури.

На думку С. Заремби, скорочення кількості організацій і членів Українського товариства охорони пам'яток (УТОПІК) на початку 1990-х рр., з одного боку, стало наслідком відмови від формальних підходів до масового залучення його членів, з іншого – результатом послаблення роз'яснювальної роботи серед населення про роль осередків у відродженні та збереженні національної історико-культурної спадщини [13, с. 188]. Основною причиною цього дослідник уважав те, що держава наприкінці 1980-х років почала обмежувати діяльність громадських організацій, позбавляла їх відчутної підтримки. Так, відповідно до рішення Ради Міністрів УРСР у 1988 році апарати республіканського, обласних, міських і районних організацій УТОПІК скоротили на 349 одиниць. Проведена реорганізація структури призвела до скорочення апарату республіканського правління – від 66 до 36 чоловік. На 1 січня 1991 року кількість штатних відповідальних співробітників Головної ради УТОПІК становила лише 17 осіб. На кінець 1997 року їх залишилося всього п'ять [13, с. 188].

Характерно, що на початку 1990-х років знищувались переважно українські святині. Дещо інша ситуація спостерігалася в середині 1990-х років, коли почалося масове знесення пам'яток радянського періоду, зокрема, поставленим на вшанування діячів КПРС і радянської влади [13, с. 192]. На середину 1990-х рр., за слушними спостереженнями С. Заремби, Україна жила фактично у "беззаконному пам'яткоохоронному просторі" [13, с. 205]. Загальноекономічна стагнація у державі призвела до істотних деструкцій соціальної психології українських громадян, коли будь-яка дія чи бездіяльність щодо пам'яток історії та культури не вважалася серйозною.

Безперечно, для подолання такого зневажливого ставлення у громадян до культурної спадщини минулого, пам'яткоохоронну справу забезпечили юридичною базою. Зокрема, законом України "Про охорону культурної спадщини" від 8 червня 2000 року [18]. Звичайно, що для того, щоб пам'ятки історії та культури цілеспрямовано не руйнувалися і не нищилися необхідний реальний механізм дотримання вимог законодавчих положень.

Громадськості і науковцям слід наполягати на вдосконаленні правового забезпечення збереження, охорони та використання нерухомих пам'яток у цивільному і земельному законодавстві. І хоча "Земельний кодекс України" окремо виділяє землі історико-культурного призначення, до котрих належать землі, на яких розташовуються історико-культурні заповідники, історичні або меморіальні будинки, садиби, пам'ятні місця, городища, кургани, залишки фортець, поселень тощо, архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали і площі, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів, архітектурні споруди, садово-паркові комплекси і навіть фонова забудова [19, с. 58]. Однак на об'єкти культурної спадщини посягають підприємства, організації і окремі громадяни. Наприклад, часто порушується стаття 17 Закону України "Про охорону культурної спадщини", у якій зазначається, що "усі пам'ятки археології, в тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети,

незалежно від форм власності території чи водного об'єкта, на яких вони розташовані, є державною власністю" [18, с. 12]. Згідно з неофіційними даними, в Україні на археологічних об'єктах працює більше "нелегальних археологів", ніж тих, що мають офіційний дозвіл.

У грудні 2004 року ухвалений Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про охорону культурної спадщини". У ньому вдосконалено деякі юридичні норми стосовно збереження та охорони нерухомих пам'яток в Україні, закладених уже згадуваним законом від 8 червня 2000 року. Зокрема, внесено зміни, що стосуються введення в юридичну термінологію таких понять, як "дослідження" та "пристосування" культурної спадщини, а також – розширено видову класифікацію об'єктів культурної спадщини [20, с. 72], оскільки після виходу закону фахівці помітили таку необхідність.

На наш погляд, українське законодавство забезпечує нормативно-правові підстави пам'яткоохоронної роботи в нашій країні. Однак з метою вдосконалення юридичного забезпечення збереження та охорони культурної спадщини України державним органам варто звернути увагу на розширення фінансування цієї важливої сфери. Надзвичайно слушною у цьому контексті є теза В. Горбика, який зауважує, що законодавство "не буде дієздатним без чіткої адресності, тобто зазначення того, що, де і як потрібно охороняти" [8, с. 3]. Необхідно провести чітку і ґрунтовну систематизацію та паспортизацію пам'яток, визначитися з їх фінансуванням тощо.

Зрештою необхідно, завершувати роботу зі створення "Зводу пам'яток історії та культури України". Для цього варто залучити підключити фахівців різних галузей, – причому не тільки археологів, архітекторів, мистецтвознавців, істориків і, але й окремі структури державних органів. Так само на практичній основі можна було б підключити до цієї справи університети (зокрема, молодь).

За роки незалежності віднайдено багато пам'яток архітектури і містобудування, садово-паркового мистецтва, що суттєво впливають на розвиток і функціонування історичних центрів міст і селищ, а в багатьох випадках на розвиток міст та інших населених пунктів у цілому на основі ансамблів, комплексів пам'яток архітектури і містобудування, історії і культури, історичних центрів міст, що мають особливу цінність.

Своєчасним є твердження В. Попика про те, що надання статусу заповідних не тільки окремим пам'яткам, а й оточенню – вулицям, кварталам, районам міста і навіть містам – є наслідком сучасних підходів, що "знаходять своє логічне продовження в ідеях єдності історико-культурного і природного середовища", що є також "результатом гуманізації сьогоденного суспільства, розвитку сучасного культурологічного і екологічного мислення" [22, с. 78].

Відомий фахівець із питань охорони історичного середовища Ю. Ранінський вважає ознакою розширення поняття "пам'ятка архітектури" включення в нього понять "пам'ятка містобудування", "історичне міське середовище" тощо. Натомість Б. Колосок обґрунтовано доводить, що не архітектура як діяльність включає в себе містобудівництво, а містобудівництво, як більш складна сфера, включає в себе архітектуру. Архітектурні споруди в своїй основі статичні, а урбаністичні утворення динамічні. Тому і завдання охорони містобудівної спадщини складніші, ніж завдання охорони пам'яток архітектури. Вони передбачають не консервацію, а вдосконалення на основі врахування традицій спадкового розвитку [23, с. 379–380].

Приклад роботи демонструють науковці УТОПІК. У зв'язку з цим у "Віснику" товариства ще у 1994 р. зазначалося, що "Українське товариство охорони пам'яток історії та культури приділяє увагу підготовці багатотомного Зводу пам'яток історії та культури. Активісти товариства входять до складу редколегій, здійснюють обстеження пам'яток, пишуть статті до томів Зводу. Інститути гуманітарного профілю, робоча група Головної редколегії, які здійснюють науково-методичне і організаційне забезпечення, підготували і розіслали на місця нові "Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу", розробили зразки "Типових статей" з основних видів пам'яток. Ці матеріали, а також виїзди на місця науковців дають можливість підготувати томи Зводу з нових концептуальних позицій – розбудови незалежної України" [24, с. 8–9].

Маючи на меті приведення пам'яткоохоронної справи до вимог сучасності члени УТОПІК, ґрунтуючись на доступних закордонних нововведеннях, систематично проводили науково-реставраційні дослідження, готували проектно-кошторисну документацію, здійснювали музеєфікацію пам'яток; відмовляючись від застарілих форм культурно-просвітницької роботи, організували кореспондентські пункти при осередках товариства, налагодити співпрацю з засобами масової інформації тощо [24, с. 9–12].

Безумовно необхідно розширювати коло науково-практичних проблем. Так, наприклад, у місцевих осередках УТОПІК реформуються форми і напрями пам'яткоохоронної діяльності, долаються ідеологічні стереотипи минулого, зміщуються акценти в оцінці об'єктів культурної спадщини. Усе це відображається на концепції "Вісника". У 2001 р. УТОПІК ухвалило продовжувати розробку актуальних проблем культурної спадщини, вироблення концепції використання культурної

спадщини у туристичній сфері, впровадження європейського досвіду експериментальної археології у пам'яткоохоронну роботу [25, с. 22–23].

Пріоритетними залишаються нові напрями пам'яткознавчих досліджень у застарілому предметному полі. Зокрема, недостатньо вивченими є низка археологічних культур України, їхні окремі пам'ятки, пам'ятки архітектури і містобудівництва, окремі об'єкти скульптури та іншого монументального мистецтва. На особливу увагу заслуговують пам'ятки церковної історії, адже донедавна вони були на маргінесі не тільки наукових досліджень, але й громадської думки.

Варто підтримувати також щорічні науково-практичні конференції, присвячені вивченню пам'яток козацтва, які проводить Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Доцільно було б підготувати декілька альтернативних тем пам'яткоохоронних досліджень, які б регулярно обговорювалися спеціалістами. На основі цих досліджень давалися б поради державним інституціям й уряду.

Сьогодні серед міжнародної наукової громадськості, так і українських фахівців, викликає занепокоєння проблема збереження автентичності пам'яток, визначення припустимих меж відтворення, з'ясування небезпечності фальсифікації культурних цінностей. Свідченням цього стала регіональна конференція на тему: “Культурна спадщина: автентичність і історична реконструкція”, організована ICOMOS з ініціативи ICCROM на запрошення Латвійської національної комісії UNESCO та Державної інспекції й охорони культурної спадщини Латвії у співпраці з Комітетом світової спадщини та фондом культурного надбання Латвії. Конференція відбулася у Ризі 23–24 жовтня 2000 року. У ній взяли участь делегації Естонії, Латвії, Литви, Білорусії та України, спільно з колегами з ICCROM, Канади, США й Великобританії. Результатом їх роботи стала Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини. У цьому документі виявлено цілком науковий, зважений підхід до проблеми: підкреслено абсолютну цінність автентичної пам'ятки і наголошено на обережному й обмеженому застосуванні копіювання культурної спадщини, що в принципі є підміною свідчення минулого, бо кожен архітектурний витвір має відображати той час, коли він створений [26, с. 37].

Варто зважено ставитися до в цілому продуктивних думок провідних пам'яткоохоронців. Так, В. Акуленко відзначає, що “Україні, яка визнала верховенство міжнародного права над внутрішнім, доцільно внести відповідні корективи до законодавства про порядок встановлення і зняття монументів, які мають бути гармонійним аспектом в історико-архітектурному середовищі, а не суверенним ідеологічним гранітним домінантом”. Здійснення ідеологічної конверсії монументальної пропаганди вчений пропонує зробити задля “деполітизації і ренесансу українського мистецтва і культури, необхідно для утвердження незалежності держави” [27, с. 324–325]. На наш погляд, така робота повинна здійснюватися за диференційованим підходом у різних регіонах України, позаяк кожна місцевість має специфічні культурні цінності. Необхідно ґрунтовно вивчати кожен випадок ліквідації або встановлення монументів та інших пам'яток.

Пильна увага влади, вітчизняних пам'яткознавців, допомога країн-сусідів і міжнародної спільноти послужать непоганим підґрунтям для налагодження ефективної системи збереження, охорони, відтворення, дослідження, використання і популяризації пам'яток культури України. Водночас необхідно провести низку постійних теоретичних семінарів, колоквиумів, а можливо, і конференцій, на яких учені різних регіонів зможуть обмінятися досвідом, запропонувати зміни до підходів щодо охорони культурного надбання. До охорони пам'яток перманентно слід залучати молоде покоління. Необхідно проводити пропагандистську роботу серед громадськості, наголошуючи на корисності збереження історико-культурних пам'яток минулого.

Список використаних джерел

1. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1991 рр.) / Акуленко В. – К., 1991. – 274 с.
2. Акуленко В. “Пам'ятка”, “пам'ятка історії та культури”, “культурна спадщина”, “культурна цінність” – у міжнародному праві та законодавстві України (термінологічний аспект) / Акуленко В. // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 3–18.
3. Вечерський В. Реституція культурних цінностей / Вечерський В. // Пам'ятки України. – 1994. – Ч. 1–2. – С. 2–9.
4. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури / Вечерський В. // Пам'ятки України. – 1997. – Ч. 1. – С. 10–14.
5. Від редактора Державного реєстру національного культурного надбання / Вечерський В. // Пам'ятки України. – 1999. – № 2–3. – С. 1–2.
6. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / Вечерський В. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
7. Горбик В. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / Горбик В. – К., 1998. – 400 с.
8. Горбик В. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах зводу пам'яток історії та культури України): НАН України, Інститут історії України / Горбик В. – К., 1999. – Ч. 1. – 304 с.
9. Горбик В. Про підготовку багатотомного “Зводу пам'яток історії та культури України” / Горбик В. // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2002. – № 1–2. – С. 10–18.
10. Заремба С. Виникнення українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Перші кроки діяльності / Заремба С. // Вісник

Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1998. – № 1. – С. 14–20. 11. Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / Заремба С. – К.: Логос, 1995. – 447 с. 12. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Іст. нарис / Заремба С. – К.: Логос, 1998. – 244 с. 13. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства / Заремба С. – К.: Аранта, 2002. – 204 с. 14. Прибега Л.В. Реставраційні реконструкції в пам'яткоохоронній практиці України / Прибега Л.В. // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 84–93. 15. Прибега Л. Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини / Прибега Л. // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 6. – К., 2004. – С. 3–15. 16. Прибега Л. Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: зб. документів / Прибега Л. – К.: Інститут культурології Академії мистецтв України, 2009. – 416 с. 17. Толочко П. Пристрасті навколо проекту закону "Про охорону археологічної спадщини" / Толочко П. // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2003. – № 1. – С. 18–22. 18. Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Урядовий кур'єр. – 2000. – 12 липня. – С. 9–16. 19. Вечерський В. Актуальні проблеми нормативного й організаційного забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини України / Вечерський В. // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження пам'яток культурної спадщини: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – К.: Музична Україна, 2004. – С. 47–64. 20. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про охорону культурної спадщини" // Пам'ятки України. – 2004. – № 4. – С. 71–81. 21. Кравчук О. Регіональні особливості архітектурно-містобудівної спадщини України / Кравчук О. // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: Матеріали Четвертої науково-практичної конференції. – Глухів, 2005. – С. 56–64. 22. Попик В. Історико-культурне середовище: роздуми над проблемою / Попик В. // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 78–90. 23. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Верменич Я. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с. 24. Матеріали V Пленуму Головної ради Товариства від 12 січня 1994 року // Вісник УТОПШ. – 1994. – № 1. – С. 3–44. 25. Ухвала VIII з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Вісник УТОПШ. – 2001. – № 2. – С. 21–24. 26. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / Вечерський В. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с. 27. На перехресті закону і совісті: нариси, памфлети, спогади / Акуленко В. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – 456 с. 28. Левада М.Є. Правова охорона культурної спадщини: збірник документів / Левада М.Є. – К., 2006. – 230 с.

Оксана Худoley

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ, ЗАЩИТЫ, ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЛЕ ВОЗРОЖДЕНИЯ ЕЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

Статья посвящена актуальным проблемам в области сохранения, защиты, исследования и культурного наследия Украины.

Ключевые слова: культурное наследие, Украина, охрана, сохранение, исследование.

Oksana Khudolei

CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE: CONSERVATION, PROTECTION, STUDY AFTER REVIVAL OF ITS NATIONAL INDEPENDENCE

The article is devoted happened in the industry of protection, restoration, research of immobile sights of Ukraine after our country became independent.

Key words: cultural heritage, Ukraine, protection, preservation, research.

**РОЗДІЛ 4 . ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА
ІСТОРИОГРАФІЯ**

УДК 94 (477)

Валерія Цубенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ В УКРАЇНІ В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена дослідженню проблем військових поселень кавалерії в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. Основна увага приділена працям російських і українських вчених, що побачили світ на межі ХХ–ХХІ ст. і в останні роки. Констатується, що в сучасній історіографії відбувався пошук і відпрацювання нових методичних прийомів у вивченні історії військово-поселенської системи, дослідники звертаються до проблеми соціальної, адміністративної і господарської структури військових поселень.

Ключові слова: військові поселення, кавалерія, сучасна історіографія, Російська імперія, Херсонське поселення.

Актуальність обраної теми визначається внутрішніми потребами історичної науки, її постійним прагненням рухатися уперед на основі аналізу і узагальнення уже досягнутого.

Особливого значення цей чинник набуває на сучасному етапі розвитку Української держави, по-перше, зростає інтерес до історичного минулого, по-друге, – здійснюється процес переосмислення місця і ролі України в світовій історії. Він якраз і супроводжується підвищенням зацікавленості щодо поглядів, позицій та концепцій істориків, особливостей функціонування вітчизняної та зарубіжної історичної науки в посткомуністичну добу.

Донедавна історія військових поселень кавалерії на території України у першій половині ХІХ ст. практично не мала перспектив наукового дослідження. Розпорошеність архівних матеріалів, стійкі установлені стереотипи, сформовані десятиріччями радянською пропагандою, що постійно перекопувала співвітчизників та іноземців у тому, що військово-поселенська система утримання армії була невідгідна для Російської імперії, що військові поселення не покращили фінансового становища країни в першій половині ХІХ ст., а витрати на їхню організацію не виправдали себе.

Цілком очевидно, що в силу об'єктивних причин науковий пріоритет у висвітленні проблеми виникнення і функціонування військових поселень кавалерії належить зарубіжним дослідникам. Зокрема, за їх ініціативи опрацьовано і введено до наукового обігу цінні документальні матеріали з Російського державного військово-історичного архіву, що послужили основою для серйозних самостійних монографічних досліджень, спричинили появу нових розвідок енциклопедичного характеру.

Метою цієї публікації є аналіз досягнень сучасної зарубіжної та вітчизняної історіографії в дослідженні проблем військових поселень кавалерії в Україні.

Початок 1990-х років відзначився у пострадянській історичній науці кризою марксистської парадигми, теоретичними та методологічними пошуками, руйнуванням старих міфологем та створенням нових.

Майже одночасно, але над різними аспектами історії військових поселень, розпочали роботу два науковці Російської Федерації – Т. Кандаурова та Б. Давидов. Вони залучили до наукового обігу нові архівні матеріали, поглибили наукове розуміння інституту військових поселень як цілісної і динамічної системи.

Т. Кандаурова вперше в історичній літературі розглянула економічну та соціальну організацію військових поселень, дослідила адміністративну та господарську структуру Херсонського військового поселення [3–5]. Хронологічні межі її праці з історії Херсонського поселення обмежені 1817–1832 рр., тобто становленням системи поселень. Слід відзначити, що автор ввела у науковий обіг значну кількість нових статистичних джерел і опрацювала їх за допомогою методів дескриптивної статистики, кореляційного і кількісного аналізу.

Внаслідок проведеного дослідження, Т. Кандаурова робить висновок про те, що господарство поселенців у Херсонській губернії розвивалося збалансовано і краще, ніж у поселених округах інших регіонів, воно було забезпечене усіма необхідними засобами виробництва і робочою силою за рахунок більш раціональної, ніж у інших, її організації. Основу економічної структури округів складали лише міцні господарства і їхній потенціал зростав внаслідок об'єднання господарств.

Т. Кандаурова обґрунтовує незвичний для попередніх історичних досліджень висновок про те, що економічний розвиток округів Херсонських військових поселень давав бюджету мільйонні прибутки, і це на певний час полегшило становище з фінансами країни, вирішило питання утримання окремих частин армії без додаткових витрат.

З таким висновком Т. Кандаурової можна цілком погодитись, але разом з тим виникає додаткове питання про те, чому в разі прибутковості військових поселень їх існування припинилося. На це запитання автор не дає вичерпної відповіді, оскільки дослідження обмежене лише 1832 р. Зауважимо відразу, що у цей же час зовсім протилежну оцінку військовим поселенням дав молдавський дослідник І. Анцулов. На його думку, створення військових поселень не виправдало мети російського уряду перевести війська на самозабезпечення і завдяки цьому зберегти боєздатність армії, позбутися рекрутчини [1, с. 258–259].

Б. Давидов зосередив свою увагу на досить цікавому, джерелознавчому аспекті теми, пов'язаному зі ставленням сучасників у Росії та за її межами до військових поселень. Він вперше, на основі широкого кола опублікованих та архівних джерел, визначив різноманітні підходи і погляди авторів записок, листів, мемуарів, що обумовлено ступенем їх інформованості, про систему військових поселень та їх призначення.

Б. Давидов підтвердив тезу про те, що російська і західна громадськість по-різному ставилися як до ідеї створення військових поселень, так і самої системи поселень взагалі. Єдиної оцінки не існувало, вони складали широку низку від найкращих позитивних похвал системи поселень до повного її неприйняття. Це, здебільшого, залежало від того, представником якої соціальної групи, суспільної організації чи владної структури був дослідник, який давав оцінку, а також від того, яких суспільно-політичних поглядів він дотримувався. Б. Давидов навів і деякі, до того не відомі, повідомлення та ставлення сучасників до існування Новоросійського військового поселення [2].

Вчений-історик швейцарського походження А. Каппелер у праці "Росія – багатонаціональна імперія: виникнення, історія, розпад" [6], сформував концептуальні основи інтерпретації російської історії в європейській історичній науці. Ця книга являє винятково важливу за значенням, науковою новизною й актуальністю спробу показати процес формування багатонаціональної Російської імперії, виявити специфіку російського колоніалізму й дослідити еволюцію російської імперської національної політики упродовж декількох століть.

Серед найпомітніших праць, присвячених не лише окремим поселенням, але які ще й мають авторську концепцію щодо виникнення і функціонування, ролі системи військових поселень у Російській імперії в цілому, слід назвати праці українського дослідника К. Ячменіхіна [19–26]. Він зробив значний внесок у вивчення історії Новгородських військових поселень та поселеної системи в цілому [23].

Вчений вперше розробив періодизацію вивчення історії військових поселень в історичній літературі XIX–XX ст. [22]. Автор виділив у дореволюційній історіографії два основних періоди: перший – з 70-х рр. XIX ст.; другий – з кінця 90-х рр. XIX ст. – початку XX ст. (до 1917 р.). Початок дослідницької роботи досліджуваної проблеми у радянській історіографії К. Ячменіхін відносив до періоду 20–30-х рр. XX ст. Також у працях К. Ячменіхіна розглянуто питання формування найвищої ланки системи управління поселених військ, досліджувався механізм його взаємодії з місцевими органами управління.

У монографії "Військові поселення в Росії: історія соціально-економічного експерименту" автор проаналізував адміністративно-господарську структуру військових поселень на різних етапах їхнього існування [21]. На основі архівних джерел він зробив висновок про те, що "можливо, військові поселення і округи орних солдатів змогли б проіснувати ще певний час. Їхня ліквідація на той момент не була гострою необхідністю. Приступаючи до широкомасштабних буржуазних реформ, самодержавство розпочало з більш простих реформ у військових поселеннях, тим самим готуючи підґрунтя для радикальних реформ 60–70-х рр. XIX ст." [21, с. 116–117].

Упродовж наступних років К. Ячменіхін підготував нові публікації, надруковані у вітчизняних і зарубіжних наукових виданнях [26]. Він значно розширив і доповнив працю "Військові поселення в Росії: історія соціально-економічного експерименту" від 1994 р., що з'явилася у світі під іншою назвою "Армія і реформи: військові поселення в політиці російського самодержавства" (2006 р.) [20].

К. Ячменіхін проаналізував причини створення військових поселень у Росії, особливості їхнього функціонування. Особливу увагу він приділив соціальній, адміністративній і господарській структурі військових поселень, розміщених на території України. Видання містить 75 статистичних таблиць. Високий ступінь обґрунтованості наукових положень та висновків обумовлюється використанням серйозної джерельної, історіографічної бази. Вивчення документів та аналітичних матеріалів, зокрема нормативно-правових документів, публікацій періодичних видань, наукової літератури дозволило сформувати повну та об'єктивну історію військових поселень у Російській імперії. Потрібно зазначити, що основні положення монографії переконливо підтверджені численним фактичним матеріалом.

Цю тематику своєю кандидатською дисертацією продовжив також В. Ячменіхін. Безумовно заслугою праць В. Ячменіхіна є ретельне вивчення інституту військових кантоністів (солдатських

дітей) у системі комплектування російської армії [17], побуту військових кантоністів [16]. Він дійшов висновку про те, що кантоністи перебували у кращому становищі, порівняно з іншими категоріями населення військового поселення, оскільки отримували освіту і підготовку [16, с. 84], а реформи (1826 р. і 1832 р.), проведені урядом Миколи I, що стосувалися утримання і навчання кантоністів, свідчили про те, що держава стала розглядати дітей військових поселенців не лише як армійський резерв, а й частину загального господарського механізму, покликаного скоротити значні витрати на утримання армії [18, с. 161].

Учні К. Ячменіхіна, зокрема Т. Соломенна [13], О. Козинець [7], О. Колєватов [8], під його керівництвом підготували й захистили свої дисертації.

Важливе наукове дослідження особистості графа О. Аракчєєва провела Т. Соломенна [13]. Вона спробувала комплексно реконструювати основні етапи його біографії, риси характеру, господарської діяльності, естетичних поглядів та особистого життя. Її робота заповнила певну інформаційно-концептуальну прогалину, що існувала у науковій літературі з цієї проблеми, в результаті залучення до наукового обігу нових архівних матеріалів та переосмислення основної частини джерел.

Т. Соломенна вважає, що аналіз державної діяльності, особистого життя О. Аракчєєва свідчить про те, що в цілому він вписувався в ментальний образ суспільства своєї епохи. Однак, можна стверджувати, що його особистий образ дещо роздвоювався: з одного боку, він був справжнім росіянином, а з іншого – у ставленні до службових обов'язків і в побуті – мав риси типового європейця. Дослідниця вважає, що потрібно зняти з О. Аракчєєва несправедливі звинувачення у реакційності, ретроградстві й обскурантизмі [13, с. 12].

О. Козинець на основі переважно наративних джерел, узагальнення вітчизняної та зарубіжної історіографії з нової точки зору обґрунтувала низку проблем та концептуальних положень підготовки офіцерських кадрів і методів комплектування російської армії у другій чверті XIX ст. [7].

Помітний внесок у розробку низки проблем, пов'язаних з епохою царювання Олександра I, зробив О. Колєватов [8]. Він вперше дослідив адміністративно-господарську структуру Слобідсько-Українських військових поселень російської армії у 1817–1832 рр. Дослідник проаналізував зміну правового і майнового становища окремих категорій поселенців у процесі розвитку військових поселень, дослідив економічний розвиток поселених округів, виділив основні етапи формування і розвитку Слобідсько-Українських військових поселень. На основі аналізу статистичних джерел, що характеризують розвиток галузей сільськогосподарського виробництва в округах військових поселень кавалерії у Слобідсько-Українській губернії, автор робить висновок про тенденцію зростання деяких показників (посівів, врожайності, поголів'я худоби тощо) і заперечує регресивні тенденції або занепад округів [8, с. 16].

До дослідників вітчизняної минувшини з історії військових поселень кавалерії можна віднести Б. Лугового. Він зупинився на вивченні історії військових поселень на Правобережній Україні (1836–1866 рр.). Дослідник вважав що військові поселення відіграли особливу роль у політиці інкорпорації Правобережної України. Крім того, Б. Луговий дійшов висновків про низьке економічне забезпечення та невисоку ефективність господарської системи військових поселень [11]. Однак є тут і незначні упущення, наприклад, детально не розглянуто питання про реорганізацію військового поселення на території Київської і Подільської губерній.

Варто виокремити історичні дослідження сучасних українських науковців І. Лимана та В. Шандри, які побіжно торкаються історії Новоросійського і Києво-Подільського військових поселень кавалерії. Перший опублікував дисертаційне дослідження та дві наукові монографії [9–10], а друга – численні статті та фундаментальне видання, присвячені дослідженню еволюції Малоросійського, Новоросійського та Бессарабського, Київського генерал-губернаторств у складі Російської імперії, у зміні парадигми історичного вивчення російських управлінських структур на українських землях у XIX ст.

Зокрема, І. Лиман у монографії "Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття", написаній на основі значної джерельної бази, приділив увагу питанням розбудови єпархіальної влади у регіоні, церковного будівництва у військових поселеннях, показав специфіку статусу духовенства, яке задовольняло релігійні потреби військових поселень, проаналізував систему духовної освіти і релігійне виховання у навчальних закладах Новоросійського військового поселення кавалерії, участь у цьому православного духовенства, а також суттєві відмінності від козацького релігійного життя мешканців військових поселень. У додатках, на основі архівних джерел і звітів відомства духовних справ православного віросповідання, ануються таблиці про кількість вихованців духовних навчальних закладів і чисельність парафіяльного духовенства Катеринославської і Херсонської губерній, причини розривання шлюбів у південноукраїнських єпархіях, кількість осіб, приєднаних до офіційної церкви з інших конфесій.

Важливу інформацію стосовно окремої територіально-адміністративної і політичної одиниці – Київського генерал-губернаторства містять статті В. Шандри, надруковані у щоденній газеті "День" [14–15]. Автору вдалося передати атмосферу буття суспільства Правобережної України після польського повстання 1830 р. в часи правління київського генерал-губернатора Д. Бібікова.

В. Шандра проаналізувала основні причини зміни політики імперського уряду в ставленні до шляхти, зокрема подолання корпоративності і регіоналізму польської еліти, показала історичні умови формування Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Отже, праці І. Лимана і В. Шандри, що стосувалися Південної і Правобережної України, надзвичайно важливі для розуміння умов, у яких розвивалося життя військових поселенців.

Розглядаючи дослідження проблем військових поселень в Україні, не можна залишити поза увагою монографію В. Орлика "Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період" [12]. Досліджуючи історію податкової політики Російської імперії в українських губерніях з кінця XVIII ст. до 1861 р., автор комплексно досліджує військові поселення кавалерії як засіб зменшення державних видатків. Учений справедливо зазначає, що система заходів державного регулювання у військових поселеннях мала значні позитивні наслідки для економіки держави, адже казна заощадила значні кошти на утримання поселених військ.

У той же час автор вказує на негативну практику використання капіталів військових поселень: "Від акумуляції значних грошових коштів на рахунок поселень не було користі ані державі, ані, власне, поселенням, адже вони не спрямовувалися для їхнього господарчого й військового розвитку, а лише збільшувалися за рахунок поточних процентів і позик державному казначейству, тобто кошти існували заради коштів" [12, с. 131].

Підводячи підсумки, варто відмітити, що сучасний етап дослідження проблеми військових поселень кавалерії в Україні розпочинається у 1991 р. та триває до сьогодні. Він відзначається науковою активністю різних поколінь зарубіжних та вітчизняних дослідників (Т. Кандаурова, Б. Давидова, К. і В. Ячменіхін, О. Колєватова, Т. Соломенної, О. Козинець та інших), з'являються нові історичні праці.

Особливістю цього етапу є й той факт, що накопичення фактичного матеріалу в попередній період дозволило вийти на новий рівень. Відбувався пошук і відпрацювання нових методичних прийомів у вивченні історії військово-поселенської системи, переглянуто значення цієї системи для економічного, військового і фінансового розвитку Російської імперії, продовжилися дослідження регіональних військових поселень. З'явилася низка робіт, у яких розглядалося питання адміністративної і господарської структури Українського та Новоросійського військових поселень у контексті всієї системи поселень.

Список використаних джерел

1. Анцупов И. А. Бугские и украинские казаки как "поселенная кавалерия" / И. А. Анцупов // Казачество российское между Бугом и Дунаем: исторический очерк. – Кишинев, 2000. – С. 247–259.
2. Давыдов Б. Б. Военные поселения в России первой половины XIX века в оценках современников: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02 "Отечественная история" / Б. Б. Давыдов. – М., 1994. – 23 с.
3. Кандаурова Т. Н. Система образования в военных поселениях России в XIX в. / Т. Н. Кандаурова // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 73–78.
4. Кандаурова Т. Н. Социальная организация военных поселений в России / Т. Н. Кандаурова // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1997. – № 4. – С. 56–71.
5. Кандаурова Т. Н. Херсонские военные поселения. 1817–1832 гг. (административно-хозяйственная структура): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02 "История СССР" / Т. Н. Кандаурова. – М., 1990. – 25 с.
6. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / Андреас Каппелер; [пер. с нем. С. Червонная]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
7. Козинець О. Г. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / О. Г. Козинець. – Х., 2005. – 18 с.
8. Колєватов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська структура: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / О. О. Колєватов. – Чернівці, 2007. – 20 с.
9. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861) / І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. – 400 с.
10. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. – 488 с.
11. Луговий В. Б. Військові поселення на Правобережній Україні (1836–1866): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. Б. Луговий. – Л., 2009. – 20 с.
12. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик [відпов. ред. член-кореспондент НАН України О. П. Рєнт]. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
13. Соломенна Т. В. О. А. Аракчєєв – політик і людина: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / Т. В. Соломенна. – Х., 2004. – 18 с.
14. Шандра В. С. "Капрал Гаврилович Безрукий" Д. Г. Бібіков як уособлення імперської практики [Електронний ресурс] / В. С. Шандра // Щоденна всеукраїнська газета "День". – № 63. – 13 квітня 2007. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/180276/>
15. Шандра В. С. "Капрал Гаврилович Безрукий" Д. Г. Бібіков як уособлення

імперської практики [Електронний ресурс] / В. С. Шандра // Щоденна всеукраїнська газета "День". – № 68. – 20 квітня 2007. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/180703/> 16. Ячменихин В. К. Быт кантонистов военных поселений / В. К. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 1997. – № 4. – С. 72–84. 17. Ячменихин В. К. Институт военных кантонистов в структуре русской армии / В. К. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 2000. – № 1. – С. 55–68. 18. Ячменихин К. М. "Во внимании к пользам государственным" (Записка графа Аракчеева Александру I о реформе армии. 1815 г.) / К. М. Ячменихин // Исторический архив. – 2000. – № 6. – С. 4–20. 19. Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчеев / К. М. Ячменихин // Вопросы истории. – 1991. – № 12. – С. 37–50. 20. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с. 21. Ячменихин К. М. Военные поселения в России: История социально-экономического эксперимента / К. М. Ячменихин. – Уфа, 1994. – 118 с. 22. Ячменихин К. М. Военные поселения в русской дореволюционной и советской историографии / К. М. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1985. – № 3. – С. 63–71. 23. Ячменихин К. М. Новгородские военные поселения в 1816–1831 гг. (Административно-хозяйственная структура): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора. ист. наук: 07.00.02 "История СССР" / Константин Михайлович Ячменихин. – М., 1990. – 33 с. 24. Ячменихин К. М. Финансирование и бюджет военных поселений в России / К. М. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 1993. – № 8. – С. 41. 25. Ячменихин К. М. Экономический потенциал военных поселений в России / К. М. Ячменихин // Вопросы истории. – 1997. – № 2. – С. 34–48. 26. Ячменихин В. Утворення військових поселень на Лівобережній Україні у 50-х рр. XIX ст. / В. Ячменихин, К. Ячменихин // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 50–54.

Валерия Цубенко

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ ВОЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЙ КАВАЛЕРИИ В УКРАИНЕ В СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена исследованию проблем военных поселений кавалерии в Украине в современной зарубежной и отечественной историографии. Основное внимание уделено работам российских и украинских ученых, которые увидели свет на рубеже XX–XXI вв. и в последние годы. Констатируется, что в современной историографии происходил поиск и отработка новых методических приемов в изучении истории военно-поселенческой системы, исследователи обращаются к проблеме социальной, административной и хозяйственной структуры военных поселений.

Ключевые слова: военные поселения, кавалерия, современная историография, Российская империя, Херсонское поселения, слободско-украинские поселения.

Valeriya Tsubenko

RESEARCH OF PROBLEMS OF MILITARY SETTLEMENTS OF A CAVALRY IN UKRAINE IN A MODERN FOREIGN AND UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Article is devoted research of problems of military settlements of a cavalry in Ukraine in a modern foreign and Ukrainian historiography. The basic attention is given works of the Russian and Ukrainian scientists which have seen the world on boundary XX–XXI centuries and last years. It is ascertained that in a modern historiography there was a search new methodical receptions in history studying military-settlements systems, researchers address to a problem of social, administrative and economic structure of military settlements.

Key words: military settlement, cavalry, modern historiography, the Russian Empire, Kherson settlement Slobodian-Ukrainian settlements.

УДК 94 (477)

Ірина Федорів

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ У ПЕРЦЕПЦІІ МИРОНА КОРДУБИ

У статті аналізуються праці Мирона Кордуби, присвячені видатному українському історику й громадсько-політичному діячу – Володимирі Антоновичу. Окрему увагу автор звертає на проблему соборності Галичини й Наддніпрянщини та роль у цих процесах В. Антоновича.

Ключові слова: В. Антонович, М. Кордуба, Галичина, Наддніпрянщина, наукова та громадсько-політична діяльність.

Постгердерівське "відкриття народу" дало змогу побачити "народ" не лише в політично та культурно успішних націях, а й у бездержавних етнічних спільнотах носіїв "народної культури" – у їхній мові, звичаях, традиціях й, особливо, пісенній творчості ("народній поезії"), що, згідно з переконаннями інтелектуалів романтичної доби, уособлювала "душу народу". Саме так, зокрема, належало "вбудувати себе заново" слов'янським етносам – шляхом творення власних культурних ідентичностей без таких підмурків цивілізації, як університетська наука чи розвинута філософія та мистецтво. Першими цим шляхом пішли чехи й словаки, перейнявши від сусідів-німців інтерес до фольклору та мови. Інтелектуалів, котрі цим займалися – "батька" славістики Й. Добровського, історика Ф. Палацького, філолога В. Ганку та інших, – згодом назвуть "будителями".

Постульований М. Костомаровим волелюбний демократичний дух, як уроджено притаманний українському "народному началу", а також наголошування на першорядності "народного життя" в історії справили величезний вплив на той напрям української історіографії, який прийнято називати "народницьким" (мова йде про так зване "культурне народництво", що ставило своїм завданням просвітню працю серед українських низів – "народу") [1, с. 143].

Власне усі сильні, й разом з тим усі слабкі аспекти народницького напрямку найвиразніше проявились в українській історіографії, коли з початком 60-их років XIX ст. на її горизонті з'явився один із найвизначніших представників цього напрямку – Володимир Антонович (1834–1908 рр.) – видатний історик і археолог, багатолітній професор Київського університету ім. Святого Володимира, наставник видатних істориків (досить назвати Михайла Грушевського, Митрофана Довнар-Запольського чи Дмитра Багалія).

Діяльність В. Антоновича має особливе значення в розвитку нашої національної самосвідомості ще в одному аспекті. Наскільки до того часу провідну роль в українському національному житті відігравали представники дрібної й середньої шляхти Лівобережжя, настільки в особі В. Антоновича, і разом з ним низки його найближчих земляків та однодумців, виступає на публічну арену група нащадків полонізованої української шляхти з Правобережної України. Це українофільство полонізованих шляхтичів з Правобережжя має однакові коріння з українофільством зросійщених лівобережців. Вроджена прив'язаність до своєї ближчої батьківщини – України, враження від її розкішної природи й багатой народної поезії, усе це під впливом ідей романтизму витворило, як ми знаємо, з кінця 20-х років XIX ст. так звану "українську школу в польській літературі": Мальчевський, Чайковський, Залеський, Гоцинський – її типові представники. Любов до української природи, ідеалізація колишньої козаччини, переспівування мотивів народної поезії "української школи" разом з шляхетними традиціями й патріотизмом історичної Польщі – те, що їх єдило.

Володимир Антонович, вихований на ідеях французької філософії XVIII ст., сам усвідомивши свій "борг" перед народом, зробив рішучий крок і переступив через ту глибоку прірву, що розділяла польську історичну ідеологію й український демократичний народницький рух. Він просто перейшов до українського табору. Його славнозвісна "Сповідь", видрукувана в органі українських народовців, у петербургському місячнику "Основа" (1862 р., I), стала громадським і національним credo для групи осіб, які одночасно з ним із польсько-шляхетського перейшли до народно-українського табору. Цей знаменний історичний рух не поширився на усю спольщену шляхту українських провінцій історичної Польщі – Київщини, Волині й Поділля, але він притягнув до себе ряд ідеалістично налаштованих і високо талановитих осіб, які внесли коштовний вклад у скарбницю української культури і котрі знаходили собі послідовників у кожній наступній генерації шляхетського суспільства на Правобережжі [2, с. 215].

З огляду на сказане, викликає інтерес сприйняття відомим українським істориком кінця XIX – першої половини XX ст. – Мироном Кордубою, багатогранної постаті Володимира Антоновича як учителя свого вчителя (маємо на увазі Михайла Грушевського).

Відтак, метою цієї наукової статті є аналіз наукової спадщини М. Кордуби з проблем історичної біографістики, зокрема праць, присвячених В. Антоновичу.

Метою продиктовані наступні завдання: з'ясувати передумови виникнення інтересу у вченого до життя й діяльності В. Антоновича, прослідкувати еволюцію наукового світогляду історика в інтерпретації М. Кордуби, проаналізувати важливі аспекти наукової й громадсько-політичної діяльності В. Антоновича, на які звернув особливу увагу М. Кордуба.

Об'єктом статті є постать В. Антоновича на тлі історичних подій XIX – початку XX ст.

Предметом – наукова та громадсько-політична діяльність видатного вченого у науковій спадщині М. Кордуби.

Зауважимо, що донедавна в українській історіографії М. Кордуба найчастіше згадувався як видатний дослідник давньої й середньовічної історії та доби Хмельниччини. Так називали його відомі історики – Л. Винар [3], Я. Серкіз [4], О. Пріцак та інші. [5]. Практично невідомим залишався доробок ученого з проблем наукової біографістики, недостатньо уваги приділялося його аналізу. Мова йде про праці, присвячені видатним українським письменникам, історикам, громадським діячам: Т. Шевченку [6], М. Максимовичу [7], П. Кулішу [8], Б. Грінченку [9], М. Грушевському [10], зокрема, й В. Антоновичу [11–12]. Це власне ті знакові постаті, яких, незважаючи на складність їхньої особистої ідентифікації та неоднозначність громадської позиції й інтелектуального обличчя, М. Кордуба зарахував до національного пантеону інтелігенції.

Творча спадщина М. Кордуби, в тому числі й праці про В. Антоновича, досі не перевидавалися й залишаються маловідомими серед наукового загалу та громадськості України. Хоча окремих аспектів досліджуваної проблеми в теоретико-методологічному плані торкалися у своїх працях В. Масненко [13], Н. Яковенко [1], Д. Дорошенко [2]. Частково згадані питання порушувала автор цієї статті у працях "Феномен інтелігенції у науковій концепції Мирона Кордуби в контексті української історіографії початку XX ст." [14], "Наукова спадщина Мирона Кордуба в контексті розвитку української історіографії першої половини XX ст." [15].

Характерною рисою досліджень нами названих історичних постатей громадського життя – діячів науки і культури – стало визначення їхнього місця у процесі українського національного відродження, пошук неперервності між їхніми ідеями та сучасним українством. У цьому, мабуть, була ознака часу: молода українська нація й історична думка потребувала авторитетів.

Сьогодні, ми можемо констатувати, що у пореволюційний період в Україні сформувався позитивний досвід студювання націотворчої ролі інтелігенції на науковому рівні. Зазначимо, що тут особливу увагу до дослідження участі інтелігенції у національно-визвольному русі виявляли у період 1920-х років наукові установи, очолювані М. Грушевським. Зокрема, важлива програма була реалізована шляхом оприлюднення в окремому постійному розділі журналу "Україна" – "Матеріали з громадського і літературного життя України XIX – і початку XX ст." – мемуарів, епістолярної спадщини, документів передреволюційної доби. Крім того, окремі випуски цього журналу присвячувались видатним постатям українського національно-культурного руху – Т. Шевченку, М. Драгоманову, М. Костомарову, І. Франку, В. Антоновичу, П. Кулішу та іншим.

Заслугує на увагу та обставина, що власне М. Грушевський намагався відшукати витоки національного відродження XIX ст. у попередніх епохах, виявити спадкоємність ідей, продукованих інтелігентським середовищем. Тож не дивно, що і його учні працювали у такому ж напрямі [13, с. 325].

Роль націотворчої діяльності інтелігенції у XIX ст., а саме так подає М. Кордуба життя видатного вченого, історик проілюстрував у статті "Володимир Антонович", приуроченій 20-літтю від дня його смерті [11]. У ній проаналізовано історичні, історіософські, археологічні, етнографічні праці науковця, його громадську діяльність. При цьому вчений зауважив, що він не ставить перед собою надто широкої мети, оскільки ще за життя В. Антоновича, з нагоди його ювілею на сторінках "Літературно-наукового вістника" вийшла доволі детальна й сумлінна праця С. Томашівського про наукову діяльність історика, "безперечно найосновніша студія про В. Антоновича, яку досі написано" (С. Томашівський. Володимир Антонович, його діяльність на полі історичної науки // "Літературно-науковий вістник". – Кн. I–III. – Львів, 1906.) [11, с. 156].

У згаданій статті М. Кордуба підкреслив вагому роль, яку мало тоді видання В. Антоновичем джерельного матеріалу з історії України для формування національної свідомості українського народу. Це особисто зредагований дев'ятитомний "Архів Юго-Западной России", що подавав дослідникам минулого українського народу неocenенну скарбницю першорядних джерел з історії Козаччини, українських міст, українського селянства, церковних відносин та колонізації в Україні; збірник літописів з історії України; матеріали з історичної топографії Києва і Київщини; четвертий том літопису Самійла Величка; збірка литовських княжих грамот, а також чимало мемуарів, дрібніших документів, грамот, надрукованих у "Київській старовині" [11, с. 157].

Досліджуючи польсько-українські взаємини, у серії праць В. Антонович розвінчав теорії про культурну місію, яку польська шляхта ніби-то виконувала в Україні [11, с. 158–159].

Наслідком археологічної діяльності вченого (М. Кордуба зауважив, що до В. Антоновича української археології як науки зовсім не було) стали: праця про культуру древлян, загальні археологічні карти давньої Київщини і Волині, декілька розвідок про старий Київ [11, с. 161].

У контексті розгляду питання про роль інтелігенції, зокрема наукової, у суспільному житті країни – студії про зв'язки наддніпрянських громадсько-політичних та культурних діячів з Галичиною та іншими західноукраїнськими землями. Ця, актуальна з багатьох аспектів тематика, пов'язана з проектом М. Грушевського, який з початком виходу часопису "Україна" звертався до галицьких учених, щоб вони надсилали українознавчу інформацію про наукове життя у Галичині. Так, окрема книга часопису № 27 за 1928 р. була повністю присвячена українсько-галицьким взаєминам [13, с. 293]. Зрозуміло, що розгляд спільної наукової діяльності українських учених сприяв нейтралізації певних галицько-наддніпрянських суперечностей у науковій сфері, що мали місце у 20-х рр. ХХ ст.

Тут важливо нагадати, що подібні непорозуміння вперше виявилися ще під час революційних подій 1905–1907 рр., коли відбулася своєрідна зустріч наддніпрянської та наддніпрянської наукових традицій в умовах підросійської України. Тодішні суперечності, ґрунтовані на гурткових та особистих амбіціях, вилилися у суперництві навколо друкованих видань – "України", "Нової громади", "Літературно-наукового вістника", перенесеного М. Грушевським до Києва. В особистому плані протистояння розгорталось між М. Грушевським, з одного боку, та С. Єфремовим і Б. Грінченком, з іншого. Власне М. Грушевський вважав шкідливим для української справи поширення здогадів про те, "що все, що появилось в Галичині на полі науки, літератури, російським українцям не придатне, і що вони мають чекати, поки "власні Платони" приготують власну українську науку в усіх сферах і галузях, не заражену впливами "галичанщини" [13, с. 294]. Особиста неприязнь частини науковців до М. Грушевського переносилася і на західноукраїнських учених й НТШ, з якими той намагався підтримувати найтісніші контакти.

У свою чергу, дослідники Галичини приділяли належну увагу досягненням історичної науки у Наддніпрянщині. Можна стверджувати навіть, що соборницький напрямок М. Грушевського і його учнів тоді переміг партикуляристські тенденції наддніпрянської течії С. Єфремова [13, с. 294].

Доказом цього є праця М. Кордуби "Зв'язки В. Антоновича з Галичиною", опублікована у п'ятій книзі "України" за 1928 р. [12]. Описуючи ситуацію, що склалася між Галичиною і рештою українських земель у ХІХ ст. у зв'язку з пануванням там двох різних імперій, автор підкреслював, наскільки призупинились будь-якого роду зв'язки між населенням цих країв. Наддніпрянець, приїхавши в Галичину, попадав в іншу державу, і навпаки [12, с. 33].

До одних з перших, хто працював над проблемою духовного єднання галичан з наддніпрянцями, М. Кордуба зарахував і В. Антоновича.

У 1885 р. В. Антонович здобув популярність серед галицької української громади своєю критикою відомого історичного роману польського письменника Г. Сенкевича "Вогнем і мечем". Як добрий учитель, інтелігенція знала, що цнотливому народові не годиться слухати. Іншими словами, її увага була вибірковою, а рецепція – тенденційною. Але роман "Вогнем і мечем" неможливо було замовчати, і він став об'єктом гострого осуду. Критична розвідка В. Антоновича, вміщена в часописі "Киевская старина" за 1885 рік (№ 12) називалася "Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича "Огнем и мечем")" [16, с. 133], – найповніше і найґрунтовніше висловлена українська позиція свого часу.

Її схвально оцінив М. Кордуба у вже згаданій студії [12]. Історик відзначив, що у своїй "різкій, хоча й супокійній тоном критиці" учений професор осудив історичну концепцію Г. Сенкевича, вказавши на його незнання локального колориту, грубі етнографічні та лінгвістичні промахи і звернув увагу на етичний бік справи, на прославлення жорстокості та кровожадності виведених у повісті представників польської шляхти, возвеличених автором як національних героїв, зазначаючи своє здивування, яким чином в голові письменника ХІХ ст. могли зародитися такі садистські інстинкти, що личили б хіба що оточенню Нерона, або сподвижникам Чингісхана, а не сучасному представнику культурного народу [12, с. 52].

До речі, пристрасті навколо історичного роману Г. Сенкевича "Вогнем і мечем", що декілька десятків років після його появи вирували в колах польських критиків, літературознавців, істориків відродилися вже у наш час завдяки майстерній кінопостановці Єжи Гофмана: вона не тільки оголила проблеми літературного оригіналу, але й стала лакмусовим папірцем сучасного стану польсько-українських стосунків. Знаменно, що саме польсько-українські взаємини у подачі Г. Сенкевича стали об'єктом найзапекліших суперечок, хоча у його трилогії описано також і боротьбу поляків зі шведами, росіянами, татарами тощо. Причина тут вочевидь у тому, що повстання Б. Хмельницького, за влучним висловом М. Грушевського, мало для українців те саме

значення, що Реформація для німців чи Французька революція для усїєї Європи, воно стало наріжним каменем ідентичності українців – від гетьманових панеґристів XVII ст. до письменників та істориків нинішнього століття. Взятись спроекувати польську національну міфологію на той історичний період, Г. Сенкевич немичуче мусив вступити у непримиренний конфлікт із національною міфологією українців [16, с. 132].

Загалом М. Кордуба вважав, що вплив В. Антоновича на галицьку громаду проявився передусім у двох напрямках: як ученого дослідника української історії і як громадянина та національного діяча. Саме В. Антонович став поштовхом для галицької молоді, що прагнула займатися наукою [12, с. 42]. А видання збірника українських історичних пісень (Историческія песни малорусскаго народа съ объясненіями. – Київ. – Т. I. – 1874. – Т. II. – 1875) разом із М. Драгомановим та М. Бучинським, котрий надіслав В. Антоновичу 170 підгірських пісень і 22 казки з Галичини, стало не тільки першою спробою систематичного збору народної творчості, а й першим врожаєм спільної праці українців з обидвох сторін кордону [11, с. 161].

Інтерпретаторами та популяризаторами історичних поглядів В. Антоновича у Галичині були І. Нечуй-Левицький та О. Барвінський. Вони, вважав М. Кордуба, перші познайомили ширші верстви галицького громадянства з доробком наукових праць історика [12, с. 49]. Зрештою, саме В. Антонович і М. Драгоманов взяли на себе роль посередників між Наддніпрянщиною і Галичиною [12, с. 56]. За ініціативи першого у Львові засновано "Товариство імені Шевченка", він мав чималий вплив на Літературне товариство ім. Т. Шевченка і спричинився до подальшої реорганізації його в Наукове товариство ім. Т. Шевченка [12, с. 60].

У 1872 р. В. Антонович доклав зусилля до збору фондів на оновлення львівської "Правди", котра, після свого третього оновлення (1888 р.) мала поширювати та поглиблювати серед освічених людей австрійської та підросійської України національну свідомість, почуття єдності, незважаючи на кордони і партійні різниці [12, с. 74]. Історик збирав гроші на видавництво та брав участь у редакційній колегії книжкової серії "Руська Історична Бібліотека". До нього не раз зверталися за посередництвом в організації грошової та літературної допомоги визначні галицькі діячі, він давав поради з різних наукових справ [12, с. 53]. Наприклад, як згадував М. Кордуба, для фахової консультації до нього неодноразово зверталися О. Огоновський, О. Барвінський [12, с. 53]. Саме В. Антоновичем і М. Драгомановим у 1870-х рр. було запропоновано "Просвіті" план надсилання книжок між Києвом і Львовом, створення низки українських книгарень з метою обміну та усунення відчуження, вирівняння тієї різниці культур і світоглядів, які упродовж десятиліть утворилися між українцями з обидвох сторін Збруча [12, с. 56]. Як зазначав М. Кордуба, тоді цей план не було зреалізовано через фінансові й технічні труднощі [12, с. 56].

В. Антонович приділяв увагу науковому обґрунтуванню та висвітленню української проблеми перед західноєвропейським культурним світом, поширенню національної свідомості серед українського населення. Концептуально важливим стало обґрунтування ним у серії статей принципу українства [12, с. 63]. Свої погляди про народність В. Антонович підсумував у праці "Виклади про козацькі часи на Україні" (Чернівці, 1912 р.).

М. Кордуба звернув увагу на те, що трактуючи поняття "нація", він займає не західноєвропейську державну позицію, а етнографічну, вважаючи за народність будь-яку групу людей, що складає один тип. Як колишній лікар і природознавець, він підходить до національної справи з фізіологічної точки і підкреслює, що національність витворюється самою природою, а не державою. Вона не залежить від мови, але охоплює всі функції душі людини [12, с. 63].

Безумовно, що М. Кордуба як історик-державник не розділяв таких поглядів В. Антоновича, чого не скажеш стосовно інших думок вченого, наприклад про національне відродження пригноблених слов'янських народів у XVIII–XIX ст. В. Антонович стверджував, що воно відбувалося у всіх народів більш-менш однаково. Спочатку з'являються окремі люди – організатори, далі коло їх зростає, вони починають гуртуватися, до них долучається народ, після чого вони добиваються прав на самостійне культурне життя [12, с. 63]. М. Кордубі імponує те, що В. Антонович виділяє з-поміж народної маси – еліту, інтелігенцію. Як бачимо, – пише історик, – для Антоновича національність це не витворений собі ідол, це річ наскрізь реальна і серйозна. У нього зовсім нема сумнівів, "які ми руські, чи ми різновидність обшого, чи окреме зовсім". А щоб розсіяти сумніви в інших, щоб народовцям в Галичині дати зброю в руки до боротьби з "обєдинителями", Антонович під іменем Низенко написав для "Правди" статтю про: "Три національні типи народні" [12, с. 64]. У ній історик розвиває ідеї М. Костомарова про особливе "народне начало українців". Костомаровські "начала" подеколи дістають під пером В. Антоновича назву "народного характеру", що нібито визначає історію та культуру росіян, українців і поляків. Для росіян ідеалом є авторитет сили, для українців – "громадська рівноправність", найповніше втілена в "стародавнім вічі" та в козацькому народоправстві "однакових і рівних", для поляків – схиляння перед аристократизмом. Щойно

наведений приклад ставить під сумнів ту впевненість, з якою Й. Гермайзе в 1928 р. оцінював творчість В. Антоновича як розрив із романтичною традицією в українському історіописанні (часто таку думку зустрічаємо і сьогодні). Насправді ж В. Антонович був, як здається, людиною "двох вір" – романтичної та позитивістської. Позитивістський пієтет перед "фактами" в його творах підпорядковано романтичній концепції особливого "духу народу", що нібито детермінує все історичне буття українців [1, с. 143–144].

Звичайно, М. Кордуба, як історик-позитивіст, не міг оминати таких концептуальних думок В. Антоновича, підкресливши також, що вчений з великою ерудицією та знанням предмету вказує риси, що відрізняють українців, росіян і поляків між собою: антропологічні, вдачі за темпераментом, родинні відносини, політичні ідеали, ставлення до віри, мистецтва, танців, літературних та наукових заходів тощо [12, с. 64]. Зрештою, в основі наукового пошуку М. Кордуби збереглась методологія історичного дослідження, започаткована В. Антоновичем і М. Грушевським, маємо на увазі джерельний документалізм та критику історичних джерел на основі аналізу та синтезу.

Якщо вже вести мову про концептуально важливі питання в українській історіографії й політиці кінця XIX ст. у трактуванні В. Антоновича, у згаданій статті М. Кордуба підкреслив ще один важливий момент. В. Антонович інакше сприймав галицьких москвофілів, ніж М. Драгоманов. І наводить такий цікавий приклад: у лютому 1888 р. на нараді членів "Старої громади" під проводом В. Антоновича ухвалено як політичну директиву для галицьких народолюбів, не вводити у ніякі компроміси з москвофілами, бо це принесе шкоду народній справі й на підросійській Україні. У боротьбі з галицькими радикалами у 1890 р. В. Антонович називав їх головною виною братання з москвофілами, підкреслюючи, що вони через це працюють на користь царському деспотизму, а в період свого перебування на початку січня 1891 р. у Львові пояснив О. Барвінському, що до І. Франка і М. Павлика не заходить часто тому, що не хоче застати у них москвофілів [12, с. 65].

Підсумовуючи, М. Кордуба зазначав, що наукова і громадська діяльність В. Антоновича зробила його центральною фігурою українського суспільства XIX ст., "як людина досвідчена і з яким розумом, В. Антонович був тим осередком, до якого горнулися всі верстви українського громадянства, і старші, й молодші покоління, для всіх він був щирим порадиником" [11, с. 167].

Отже, на початку XX ст. в українській історіографії склалася ситуація, коли осмислення націотворчої діяльності інтелігенції відбувалося у персоніфікований спосіб. М. Кордуба яскраво продемонстрував це. Праці вченого з історичної біографістики, зокрема про В. Антоновича складають вагомий частку його наукового доробку і є позитивним явищем у розвитку національної історіографії першої половини XX ст. Вивчаючи життя і діяльність найбільш показових постатей, зрештою, визначаючи такі особи, він хотів довести, що саме вони уособлювали українство на основних етапах його розвитку.

Список використаних джерел

1. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України. У 2 т. – Т. II (від половини XVII ст.) / Д. Дорошенко. – Мюнхен-Київ: Дніпрова хвиля-Глобус, 1966. – 356 с.
3. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини / Л. Винар // Український історик. – 1965. – № 3–4. – С. 17–39; Винар Л. Галицька доба М. Грушевського (1894–1914) / Л. Винар // Український історик. – 1967. – № 1. – 2. – С. 5–23; Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський (у 50-ліття смерті: 1934–1984) / Л. Винар // Сучасність. – 1985. – лютий. – Ч. 2. – С. 73–92.
4. Серкіз Я. Плугатар національної історії / Я. Серкіз // За вільну Україну. – 1994. – 10 лютого; Серкіз Я. Науково-педагогічні засади М. Грушевського (за листами до М. Кордуби) / Я. Серкіз // М. Грушевський і Західна Україна. – Львів, 1995. – С. 74–75; Серкіз Я. Професор Мирон Кордуба / Я. Серкіз // Просвіта. – 3 березня 1996; Серкіз Я. Учений з європейським іменем / Я. Серкіз // Молода Галичина. – 5 березня 1996.
5. Прицак О. Мирон Кордуба і його життя / О. Прицак // Дзвін. – Львів, 1990. – № 7. – С. 144–146; Прицак О. Мирон Кордуба – історик, публіцист / О. Прицак // Основа. – 15 лютого 1992.
6. Державний архів Чернівецької області. – Ф. 216. – Оп. 2. – Спр. 125. – 144 арк.
7. Кордуба М. М. Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами / М. Кордуба // Записки НТШ. – Т. 149. – Львів, 1927. – С. 1–8.
8. Кордуба М. Причинки до урядничої служби П. Куліша / М. Кордуба // Записки НТШ. – Т. 100. – Львів, 1930. – С. 1–51.
9. Кордуба М. Народно-просвітня діяльність Б. Грінченка / М. Кордуба // На могилу Бориса Грінченка. – Чернівці: Руска Рада, 1910. – 26 с.
10. Державний архів Львівської області. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 8. – 9 арк.; Кордуба М. Михайло Грушевський (з нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності) / М. Кордуба // Каменярі. – Ч. 13–14. – 1910. – 15 травня. – С. 2–3; Кордуба М. Приїзд проф. М. Грушевського до Львова / М. Кордуба // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 128. – С. 795–796; Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик / М. Кордуба // Літературно-науковий вістник. – Кн. 12. – Т. 96. – 1926. – С. 346–357; Кордуба М. М. Грушевський як учений / М. Кордуба // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 33–47.
11. Кордуба М. Володимир Антонович / М. Кордуба // Літературно-науковий вістник. – Кн. 6. – Т. 96. – 1922. – С. 156–167.
12. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною / М. Кордуба // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 33–78.
13. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. Масненко. – Київ, Черкаси:

Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с. 14. Федорів І. Феномен інтелігенції у науковій концепції Мирона Кордуби в контексті української історіографії початку ХХ ст. / І. Федорів // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2002. – Т. 9. – С. 325–335. 15. Федорів І. Наукова спадщина Мирона Кордуби в контексті розвитку української історіографії першої половини ХХ ст. / І. Федорів // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2008. – Вип. 2 // Українська історична біографістика: забуте і невідоме. Ч. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2008. – С. 74–85. 16. Радишевський Р. Література та історія в романі "Вогнем і мечем" Генрика Сенкевича / Р. Радишевський // Українська полоністика. – Під ред. Герасимчук А. – Вип. 2. – Філологічні дослідження. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – С. 132–148.

Ірина Федорів

ВЛАДИМИР АНТОНОВИЧ В ПЕРЦЕПЦІИ МИРОНА КОРДУБЫ

В статье анализируются работы Мирона Кордубы, посвященные выдающемуся украинскому историку и общественно-политическому деятелю – Владимиру Антоновичу. Отдельное внимание автор обращает на проблему соборности Галиции и Надднепрянщины и роль в этих процессах В. Антоновича.

Ключевые слова: В. Антонович, М. Кордуба, Галиция, Надднепрянщина, научная и общественно-политическая деятельность.

Iryna Fedoriv

VOLODYMYR ANTONOVYCH IN PERCEPTION OF MYRON KORDUBA

The article analyzes the works of Myron Korduba devoted to the famous Ukrainian historian and social and political figure – Volodymyr Antonovych. The author draws special attention to the problem of collegiality in Galicia and Naddniproshchyna and the role of V. Antonovych in these processes.

Key words: V. Antonovych, M. Korduba, Galicia, Naddniproshchyna, scientific and social and political activity.

УДК 94 (477)

Ігор Ніколаєв

ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ МОНОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УСРР У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

У статті проаналізовані ключові аспекти наукової розробки теми становлення тоталітарної системи в Україні в 20-роки ХХ ст. Автором показані основні етапи вивчення поставленого питання в вітчизняній та закордонній історіографії.

Ключові слова: ранній тоталітаризм, політичні партії, більшовизм, моно партійна система, політична опозиція.

У період розбудови української державності особливої актуальності набирає питання знаходження дієвого механізму функціонування та співіснування суспільства та держави. Історичний досвід показав, що саме система партій пропонує альтернативи та варіанти, що виражають волю та інтереси населення.

На сьогоднішній день, незважаючи на актуалізацію у вітчизняній історичній науці досліджень питань становлення тоталітарної системи, його історіографічне опрацювання залишається недостатнім.

Переважає більшість праць вітчизняних дослідників, присвячених встановленню гегемонії більшовицької партії у 1920-ті роки не розкривають проблему повною мірою. Не викликає сумнівів актуальність вироблення українською історичною наукою системного бачення проблем окресленого періоду, на основі чого можна простежити взаємодію різних історичних шкіл та напрямків.

Наукова новизна дослідження полягає в спробі здійснення системного аналізу здобутків історичної науки з поставленої проблеми, аналізу найновіших публікацій, що ще не підлягали історіографічній розробці для переосмислення історії подій періоду раннього тоталітаризму.

Об'єктом дослідження є сучасна українська та зарубіжна історіографія становлення тоталітарної системи в УСРР в 1920-х роках.

Предметом є сучасний історіографічний процес, що включає в себе розвиток концепцій, ідей та поглядів вітчизняних і зарубіжних істориків на проблему ліквідації опозиційних більшовикам партій у 1920-х роках в УСРР.

Мета дослідження полягає в комплексному вивченні становлення та розвитку сучасної української і зарубіжної історіографії поставленої проблеми з їх подальшим системним аналізом.

Довгий час у історіографічній науці питання альтернативності встановлення однопартійної системи не піднімалося, а перемога більшовиків розглядалася, як історично обумовлена.

За переконанням радянської історіографії, крах опозиційних партій зумовлювався не переслідуванням їх більшовицькою державою, а втратою довіри з боку трудящих. Саме так охарактеризував крах есерівського руху нарком освіти, академік АН СРСР А. Луначарський [1]

Згідно з цією концепцією, органи ВНК-ДПУ зупиняли діяльність опозиціонерів тільки тоді, коли вони виступали проти радянської влади, підтримували різноманітні антирадянські сили, організовували змови, терористичні акти і збройні повстання [2, с. 205–225].

В історичній літературі цього часу вкорінилася теза, що "небільшовицькі партії" припинили своє існування відразу після громадянської війни, а також були оголошені буржуазно-націоналістичними та антинародними. З таких позицій виголошував свої звинувачення в українському шовінізмі, відносно колишніх боротьбистів харківський автор І. Фалькевич у 1930 р. [3].

У період ескалації терору, представників небільшовицьких партій обвинувачували в шпигунстві, створенні антирадянських організацій, троцькізмі та іншому [4].

Кардинально іншою була позиція партійних лідерів, що перебували в еміграції. Історії діяльності махновського руху та анархістських організацій присвятив своє дослідження керівник махновського "Культпросвіту" П. Аршинов, опубліковане в 1923 році в Берліні [5].

Хрущовська відлига та послаблення репресивно-карального механізму призвели до розробки багатьох раніше нерозглянутих тем. Новим явищем стало дослідження останнього етапу існування опозиційних більшовикам партій. Це, передусім, праці М. Мамаєва [6], Т. Овчарова та І. Трифонова [7, с. 143–172].

За кордоном в кінці 50-х рр. XX ст. теж похвалилася дослідницька діяльність істориків, котрі займалися вивченням політичної історії УСРР. Втім, розробки українських науковців були частиною загального історіографічного процесу, який розвивався на методологічній марксистсько-ленінській основі. Ілюстрацією такого підходу стали наукові праці К.Гусєва [8–9], П.Рубана [10].

В українській діаспорі виходили розвідки з історії української революції та діяльності політичних партій України. Серед інших слід відзначити роботи з історії націонал-комунізму І.Майстренка та Ю.Бориса [11].

Якісно новий рівень вивчення та аналізу матеріалів, пов'язаних з тоталітарним минулим нашої країни, розпочався у період перебудови – другої кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст.

Після здобуття Україною незалежності, та зі зміною її політичного курсу, відбувся перегляд істориками питань, що раніше вивчалися в межах партійної ідеології. В Україні опубліковані праці, у яких з сучасних методологічних позицій комплексно досліджуються різноманітні питання історії політичних партій. Так, питанню посилення державного тиску на українське селянство з використанням громадських і політичних організацій присвятили свої статті О. Ганжа [12, с. 74–79] та І. Рибалко [13, с. 12–37].

Проблему діяльності анархістських угруповань України в контексті вивчення історії махновського руху підняв у своєму дослідженні В. Верстюк [14].

Серед багатьох слід виділити праці В.Даниленка, Г.Касянова, С.Кульчицького [15] Ю.Шаповала [16]. У них розкриваються причини виникнення сталінського тоталітарного режиму, побіжно розглядаються питання встановлення однопартійності та ліквідації політичних партій в Україні.

Значним внеском в розробку питань, пов'язаних з темою статті в Україні в 90-х роках стали праці О.Мовчана, О.Реєнта, С.Кокіна [17–19]. Так, колективна робота С.Кокіна та О.Мовчана безпосередньо присвячена зникненню загальноросійських партій есерів та меншовиків в Україні. Автори вважали початком систематичних репресій більшовиків проти правих есерів та меншовиків саме 1920 рік [19, с. 13–17].

Помітним явищем в історії меншовизму стало видання збірки статей та спогадів провідних діячів партії меншовиків, дослідників меншовизму Б.Ніколаєвського, С. Воліна та інших – "Меншовики після Жовтневої революції" [21]. Останній окремо видав монографію, у якій дослідив розвиток та діяльність РСДРП в Україні, починаючи з 1918 р. та підкреслив, що ті труднощі, яких зазнала партія, виникли як через особливості самої Української революції, так й через значне розпорощення сил партії, обумовлене наявністю течій [22].

Нові підходи до вивчення історичної спадщини російського меншовизму запропонували на межі 80–90-х рр. XX ст. В. Міллер, М. Капустін, С. Тютюкін, В. Шелохаєв, Г.Йоффе, О. Волобуєв,

Г. Ільяшук, В. Крилов та ін. [23–25]. Характерною рисою історіографії меншовизму другої половини 90-х років став перехід істориків від висвітлення окремих питань з історичного минулого РСДРП до узагальнення історичного досвіду російської соціал-демократії [26–27].

Продовжив дослідження на засадах нової методології, що розроблялася в Україні істориками політичних партій, Р.Ветров, який дав характеристику безпосередньо процесу зникнення політичних опозиційних партій в Україні [28, с. 120–130].

Однією зі спроб відтворення процесу встановлення однопартійної системи в Україні є дослідження О.Бриндака. Автор приділив увагу з'ясуванню теоретичних передумов цього процесу, навів дані, що стосувалися діяльності карних сил влади проти політичних опонентів більшовиків. Однак, слід зазначити, що у цій праці недостатньо висвітлена історія та механізм ліквідації кожної окремої партії, що діяли в Україні на початку 20-х років XX ст. [29].

У 1997 році вийшло в світ ще одне колективне дослідження за авторством одеських істориків О. Бриндака та І. Калмакана "Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX столітті", у якому науковцями, на основі переважно архівних джерел проаналізовано еволюцію українських національних партій, особливості їх утворення на межі століть, їхнє становлення та боротьбу за владу в 1917–1912 роках [30].

Проблемі терору проти представників політичних партій на Півдні України в період становлення тоталітарної системи присвятив один з розділів своєї монографії доктор історичних наук, професор М. Шитюк. Автором проаналізовано процес встановлення диктатури однієї партії на регіональному рівні [31, с. 183–195].

У період незалежності з'явилися статті, автори яких дослідили події Української революції, окремі аспекти політичних партій у 20-х рр. XX ст. Передусім, ці роботи друкувались в збірнику "Наукові праці з питань політичної історії" та в "Українському історичному журналі", а також в збірках наукових праць у регіонах України. Зокрема, у роботі Ю.Шаповала широко представлені різні методи боротьби більшовиків з боротьбистами, висвітлені причини утвердження сталінського режиму в Україні [32–33].

Українські історики звернулися до вивчення діяльності лідерів українських політичних партій, як наприклад, І.Курас та П.Овдієнко [34, с. 105–116] розглянули ставлення О.Шумського до процесу об'єднання боротьбистів з КП(б)У, та висвітлили процес над партією боротьбистів у 1936 р. Діяльність та політичні погляди Л.Коваліва та О. Шумського знайшли відображення в статтях О.Юренка [35, с. 94–104] та М. Панчука [36].

Знищенню конкурентних партій, під час державного терору в добу НЕПу присвячено історичний нарис В. Ченцова та Д. Архієрейського, що ввійшов до книги авторського колективу Інституту історії України НАН України, що досліджує історію політичного терору і тероризму в Україні [37, с. 268–269].

До проблеми репресивних методів становлення монополії більшовизму звертається в своїй монографії В. Ченцов [38]. Автор аналізує механізм розправи правлячої партії з членами опозиційних партій соціалістичної і комуністичної орієнтації та опозиційно настроєними комуністами, з'ясовує роль і місце політичних репресій у цьому процесі. Доводить, що основні передумови політичних процесів 30-х рр. XX ст. зародились і розвивались ще у 20-ті роки. Нетерпимість лідерів комуністичної партії щодо своїх політичних та ідеологічних опонентів виявлялась у намаганні покінчити з конкурентами й інакходумцями всіма засобами.

Дослідниками В. Греченко та О. Ярмишем, розглянуто питання генезису політичної системи в період формування тоталітарного режиму в Україні [39]. Авторами слушно зазначено, що політична система України початку 20-х рр. XX ст. може бути охарактеризована формально як багатопартійна, оскільки на її території діяли понад 20 політичних партій та організацій. Однак усі партії, окрім КП(б)У – філіалу РКП(б), в Україні реальної влади не мали і користувались незначним впливом. Проте, під тиском правлячої партії у 1925 р. КП(б)У залишилась єдиною політичною партією в республіці.

Політичній історії Української партії соціалістів-революціонерів присвячена монографія Т. Бевз. Дослідниця аналізує передумови виникнення, діяльність партії в добу Центральної Ради та Гетьманату. Окремий розділ присвячений закордонній діяльності УПСР. Посилює наукову цінність роботи оприлюднені авторкою документальні матеріали, що розкривають концептуальні засади діяльності як УПСР, так і інших тогочасних політичних партій [40].

Останнім часом питання ліквідації більшовиками опозиційних політичних партій в Україні, становлення і утвердження тоталітарного режиму стало предметом обговорення на наукових конференціях, темою дисертаційних досліджень, що розкривають проблему як у всеукраїнському масштабі, так і на локальному рівні.

Слід виокремити дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Я. Остапенко [41]. Дисертант проаналізувала внутріпартійне становище та взаємовідносини з владою опозиційних партій, методи встановлення більшовиками монопартійної диктатури упродовж 1920–1925 рр. Автором висвітлена діяльність українських націонал-комуністичних та російських соціалістичних партій, разом з цим відсутній аналіз ліквідаційної політики щодо анархістських партійних угруповань, та інших національних партій, що діяли в УСРР, наприклад єврейської «Поалей-Ціон» та інших.

Діяльності громадських і політичних об'єднань радянської України в контексті соціальної політики більшовицького режиму 1920-х років присвячено дисертаційне дослідження Ю. Степанчука [42].

Отже, аналізуючи історіографічні праці, присвячені питанням ліквідації більшовиками партійно-політичної опозиції упродовж 1920–1925 рр., слід визнати достатньо широкий доробок істориків, який поповнювався упродовж тривалого часу. Втім, через певні історичні умови, та через вплив ідеології на історичні розвідки, дослідження взаємовідносин між більшовиками та їх політичними опонентами виявилось недостатнім. Існують роботи, у яких розглядалися окремі аспекти історії політичних партій, або такі, що охоплювали лише територію Росії, чи охоплювали періоди історії, що не охоплюють до хронологічних рамок цієї публікації.

Список використаних джерел

1. Луначарский А.В. Бывшие люди: Очерк истории партии эсэров / Анатолий Васильевич Луначарский – М.: Госиздат, 1922. – 81 с.
2. Маймескулов Л. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Маймескулов Л. В., Рогожин А.С., Сташис В.М. [Под ред.: Голушко Н.] – 2-е изд., перераб. и доп. – Х.: Основа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1990. – С. 205–225.
3. Фалькевич І. М. Про великодержавницький і український шовінізм / Іван Михайлович Фалькевич. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 97 с.
4. О некоторых коварных методах и приемах иностранных разведок и их троцкистско-бухаринской агентуры: Сб. материалов. Упоряд. Уранов С.Л. / Вышинский А.Я., Заковский Л.М., К. М. Кирилович та інші – Горький, ОГИЗ, 1937. – 168 с.
5. Аршинов П. А. История махновского движения / Петр Андреевич Аршинов. – М.: Терра, 2003. – 115 с.
6. Мамай Н. С. Коммунистическая партия в борьбе за идейно-политическое воспитание масс в первые годы НЕПа / Николай Сергеевич Мамай. – М.: Госполитиздат, 1954. – 89 с.
7. Трифанов И. Н. Конец мелкобуржуазных партий меньшевиков и эсеров / Иван Николаевич Трифанов // Ученые Записки Ленинградского университета. – 1959. – № 258. – Вып. 30 – С. 143–172.
8. Гусев К.В. Крах мелкобуржуазных партий в СССР / Константин Васильевич Гусев. – М.: Госполитиздат, 1966. – 64 с.
9. Гусев К. В. От соглашательства к контрреволюции: (Очерки истории революции политического банкротства и гибели партии социалистов-революционеров) / Гусев К. В, Ерцинян Х. С. – М.: Госполитиздат, 1968. – 164 с.
10. Рубан Н.В. Октябрьская революция и крах меньшевизма (март 1917–1918 гг.) / Николай Васильевич Рубан. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 314 с.
11. Borys Jurij. The Sovietization of Ukraine 1917–1923. The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. / Jurij Borys – Edmonton: CIUS Press, 1980. – 488 p.
12. Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах Непу / Оксана Іванівна Ганжа // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С 74–79.
13. Рибалка І. К. Сталінщина й розселення країни / Іван Климентійович Рибалка // Український історичний журнал. – 1989. – № 11. – С. 12–37.
14. Верстюк В.Ф. Історичні зошити: Комбриг Нестор Махно. З історії першого союзу махновців з Радянською владою / Владислав Федорович Верстюк. – К.: Академія наук Української РСР. Інститут історії. – 1990. – 36 с.
15. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький – К.: «Либідь», 1991. – 341 с.
16. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні / Юрій Іванович Шаповал. – Інститут політичних досліджень. – К.: Політвидав України, 1990. – 142 с.
17. Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920–1924 рр.) / Ольга Миколаївна Мовчан // Український історичний журнал. – 1995. – №5. – С. 8–27.
18. Мовчан О.М. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917–1922) / Мовчан О.М., Реєнт О. П. // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 8–24.
19. Кокін С.А. Ліквідація більшовиками право есерівської і меншовицької опозиції в Україні 1920–1924 рр. / Кокін С.А., Мовчан О.М. – К.: Наукова думка. – 1993. – 58 с.
20. Кокін С.А. Політичні репресії проти есерів та меншовиків в Україні 1920–1924 рр. / Сергій Анатолійович Кокін // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвузівський збірник наукових праць. – К., 1994. – Вип. 3. – С.10–19.
21. Меншевики после Октябрьской революции: Сб. документов, статей и воспоминаний / Б. Николаевский, С. Волін. – Benson: Chalidze, 1990. – 292 с.
22. Волин С. Ю. Меншевики на Украине (1917–1921) / Сергей Юрьевич Волин. – Benson Chalidze, 1990. – 245 с.
23. Йоффе Г.З. Меншевики / Йоффе Г. З., Тютюкин С. В. // Наука и жизнь. – 1990. – №11. – С. 18–27.
24. Тютюкин С.В. РСДРП на демократическом этапе революции (1905–1917 гг.) / Тютюкин С.В., Шелухаев В.В. // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 1. – С. 35–46.
25. Волобуев О.В. Послеоктябрьский меньшевизм / Волобуев О.В., Ильяшук Г.И. // История СССР. – 1991. – №2. – С. 75–87.
26. Тумаринсон В. Х. Меншевики / В. Х. Тумаринсон // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: 1996. – С. 65–79.
27. Павлов Д.Б. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов 1917 – середина 1950-х годов / Дмитрий Борисович Павлов. – М.: РОССПЭН, 1999. – 231 с.
28. Ветров Р. И. О политической гибели меньшевиков на Украине в начале 20-х годов / Роман Иванович Ветров // Политические партии и движения Украины XIX–XX вв. Сборник научных

трудова. – Днепропетровск: Изд. ДГУ, 1993. – С.120–130. 29. Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. / Олег Борисович Бриндак – Одеса: Астропринт, 1998. – 182 с. 30. Бриндак О.Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті / Бриндак О., Калмакан І. – Одеса: Астропринт, 1997. – 82 с. 31. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ ст. / Микола Миколайович Шитюк. – К.: Геліон 2001. – С. 183–195. 32. Шаповал Ю.І. "Всеми мерами стремиться к исчезновению этой партии..." / Юрій Іванович Шаповал // Віче. – 1994. – № 4. – С.145–157. 33. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна / Юрій Іванович Шаповал // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 45–55. 34. Курас І.Ф. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність / Іван Федорович Курас, Овдієнко Генадій Олександрович // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 105–116. 35. Юренко О. П. Левко Борисович Ковалів / Олександр Петрович Юренко // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С. 94–104. 36. Панчук М. І. Життя і смерть О.Шумського / Микола Іванович Панчук // Літературна Україна. – 26 січня 1989. 37. Ченцов В. В. Винищення конкурентних партій / Ченцов В.В., Архієрейський Д.В. // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. / [Архієрейський Д., Бажан О., Бикова Т., та ін.]; під ред. В. А. Смоля. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 268–269. 38. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / Віктор Васильович Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с. 39. Греченко В.А. Україна у добу "раннього" тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) / Греченко В.А. Ярмиш О.Н. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с. 40. Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР) / Тетяна Анатоліївна Бевз. – Київ: ТОВ "Видавництво Дельта", 2008. – 586 с. 41. Остапенко Я.М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920–1925 роки): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 "Історія України" / Яна Михайлівна Остапенко – Харків, 2000. – 20 с. 42. Степанчук Ю. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х-на початку 30-х рр.. ХХ ст.: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Юрій Степанович Степанчук. – Черкаси, 2006. – 20 с.

Ігорь Николаев

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ УСТАНОВЛЕНИЯ МОНОПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ В УССР В 20-Х ГОДАХ ХХ ВЕКА

В статье проанализированы ключевые аспекты научной разработки вопроса становления тоталитарной системы в Украине в 20-е года ХХ столетия. Автором показаны основные этапы изучения поставленной проблемы в отечественной и зарубежной историографии.

Ключевые слова: ранний тоталитаризм, политические партии, большевизм, политическая оппозиция.

Igor Nikolaev

HISTORIOGRAPHICAL ASPECTS OF THE PROBLEM SETTING MONOPARTY SYSTEM IN USSR IN 20TH OF XX CENTURY

In the articles analysed Key aspects of scientific development of theme of becoming of the totalitarian system are in Ukraine in 20th of XX century item An author is rotin the basic stages of study of the put question in domestic and oversea historiography.

Key words: early totalitarianism, political parties, bolshevism, political opposition.

УДК 930: 26/28: 322 "1939/1945"

Тарас Пшеничний

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І СПРОБИ ЇЇ ЛІКВІДАЦІЇ У 1939–1945 РР.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Крізь призму вітчизняної історіографії у статті висвітлюються спроби ліквідації греко-католицької церкви у 1939–1945 рр.

Ключові слова: історіографія, ліквідація, греко-католицька церква, радянська влада, репресії.

Характеризуючи церковне життя в Україні відомий історик і громадський діяч Д. Дорошенко у 1940 р. писав: "Українська політична думка на початку ХХ ст. вплинула на формування новітнього українського руху" [4, с. 49]. А саме, автор мав на увазі не що інше, як націотворчу позицію, яку посіла греко-католицька церква (ГКЦ) у Західній Україні. Хоча політичні лідери того часу питанню церкви не

надавали значної ваги, часто свідомо, виходячи із власних переконань, однак наслідки революційних подій 1905 р. пригадали суспільству про існування українського монументу у церковній справі.

Звісно якихось кардинальних перетворень через це не відбулося, за винятком широкого відголосу серед української громади проти так званого "обрусительства" на Холмщині і Волині. І зрештою це не церковна реакція була, а швидше політична, або ж національна. Та коли вибухнула Перша світова війна 1914 р., відразу виплили на поверхню наміри Росії щодо "українського П'ємонту". А тут головним каменем спотикання стала для неї не лише політична опозиція, а церковна, творцем якої стала ГКЦ, як носій української національної свідомості у Галичині. Саме такий хід подій і викликав відповідну реакцію з російського боку, що набув рис ланцюгової реакції, передусім у церковному питанні: "Чорне гайвороння російського шовінізму й московське православ'я з Євлогієм на чолі заходилося знищувати греко-католицьку церкву" [4, с. 49]. Наслідки цього явища призвели до того, що митрополія, її духовенство, а особливо митрополит Андрей Шептицький, справили глибоке враження на українське громадянство Росії "... й може не одному розкрила очі на вагу церкви в житті українського народу" [4, с. 49].

Ключовою фазою у боротьбі з українським національним рухом став 1939 р., коли до УРСР відійшли західноукраїнські землі, а отже розпочався масштабний наступ на греко-католицьку церкву як духовний осередок цього руху. Запровадження атеїзму, а відтак перехід до нової ідеологічної доктрини призвів до розшарування національної свідомості.

Нацькування українця проти українця через різноманітну агітаційну літературу, освіту, наукове середовище призвело до викривлення власного сприйняття світу. Через атеїстичну агітпропаганду в таких важливих суспільних інститутах, що школа та університет, молоде покоління позбавляло правди, історії. На фундаменті такої неприязні до церкви базувалася програма, яка нищила на рівні свідомості, зокрема у молодого покоління, відчуття власної національної приналежності.

Метою державного тиску була реформація структури суспільства, тобто соціальна інженерія. Провідні інтелектуали, у цьому випадку греко-католицьке духовенство, увійшло до списку "неблагополучного прошарку суспільства". Таким чином, уся система намагалася звести соціокультурні надбання українців до рівня економічної одиниці, на якому мало постати нове суспільство. Усе це заперечувало традиційний шлях розвитку української нації, що зростала не на засадах ринкової економіки, а на діаметрально-протилежних до цього явищах – духовних традиціях і церковно-релігійній моралі. Тому руйнування цього фундаменту породило прірву у вітчизняній історії ХХ ст., зокрема в радянську добу [2, с. 78–79].

Отже, мета дослідження полягає у висвітленні одного з малодосліджених явищ у вітчизняній історіографії – процесу підготовки до ліквідації однієї з найчисельніших українських церков – Української греко-католицької церкви. Так званого "передсоборового" періоду в історії української католицької церкви.

У контексті зазначеної мети визначаються основні завдання: спираючись на дані вітчизняної історіографії дослідити механізм тиску проти ГКЦ та її духовенства; розкрити основні напрямки діяльності більшовицької, а частково й німецької влади проти українських греко-католиків у 1939–1945 рр., а також охарактеризувати форми роботи партійних органів влади та Російської православної церкви у підготовці до ліквідації греко-католицької церкви.

Об'єктом дослідження є греко-католицька церква в 1939–1945 рр. у вітчизняній історіографії.

Предметом дослідження виступають політичні чинники, що призвели до змін у релігійно-церковному житті населення Західної України.

Наукова новизна дослідження полягає, передусім, у висвітленні механізму підготовки ліквідації ГКЦ, репресій, депортацій її духовенства і вірних до віддалених районів СРСР у вітчизняній історичній літературі.

Цим проблемам, зокрема собору 1946 р. у Львові, історики приділяли значну увагу, однак подіям, що до нього вели у вітчизняній історіографії посвячено невелику кількість публікацій. У різні часи над цією проблемою працювали О. Ортинський [8], Й. Тереля [15], Д. Блажейовський [1], І. Поїздник [11] та інші. Хоча узагальнюючої праці з цього питання так і не створено. Проте, з цих численних наукових робіт впливає, що зв'язок населення з греко-католицькою церквою, і навпаки, церкви з народом, був найтіснішим. З одного боку, духовенство забезпечувало їх духовні потреби і було засобом збереження їх національної ідентичності, а з іншого – воно отримувало підтримку, матеріальну допомогу, особливо в майбутньому, у період свого "катакомбного" існування.

28 вересня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький договір про дружбу і кордони. Переважна більшість території Західної України увійшла до складу УРСР. Проте бажаючи домогтися контролю над Литвою, Сталін не наполягав на приєднанні до УРСР Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя. Тому ці українські етнічні території опинилися під німецькою окупацією.

Модель суспільно-економічних перетворень у новостворених західних областях України була майже однаковою і виходила загалом із загальносоюзних реформ. Її суттю була активна радянська. Проте зміни, що відбувалися, мали на західноукраїнських землях свої особливості, а відтак носили суперечливий характер. З одного боку, експропріація маєтків польських землевласників, перерозподіл їхньої землі між українськими селянами; українізація системи народної освіти, державних установ, судочинства; поліпшення медичного обслуговування, особливо на селі; націоналізація промислових підприємств; ліквідація безробіття тощо. З іншого – руйнація політичної та культурної інфраструктури, створеної місцевою українською інтелігенцією, у тому числі масові депортації населення, греко-католицького духовенства.

Набираючи силу, тоталітарна держава не була зацікавлена в докорінному перевороті свідомості суспільства, підвищенні його культурного рівня. Системі, що формувалася, потрібні були виконавці, здатні відігравати активну роль в історичному процесі. Водночас реалізація сталінського "великого стрибка" вимагала певного освітнього і культурного рівня учасників цього процесу. Цим зумовлюється неоднозначний і суперечливий характер культурних перетворень ще у 1920–1930-х рр. Характерними рисами духовного життя суспільства у цей час стали, з одного боку, новаторство і пошук, ламання стереотипів, залучення широких народних мас до надбань і продукування культури, а з іншого – форсованими темпами наростали уніфікація, централізація, тотальна ідеологізація, ліквідація церкви тощо. Зокрема щодо останнього, зазначають вчені І. Крип'якевич та М. Дольницький, на державному рівні до цієї церкви відносилися з особливою пересторогою. Пам'ятаючи про її близькість з Римом, а також авторитетність серед населення митрополита А. Шептицького, уряд змушений був діяти обережно і зважено [7, с. 142–143].

Саме з цього приводу влучно зауважив офіцер німецької розвідки Ганс Кох, який, висловлюючись з приводу теорії Москви, як III Риму, писав, що визрівання могутньої російської церкви загалом, як і держави, почалося саме з міжвоєнних часів. З того, що римська церква, після захоплення влади більшовиками втратила у СРСР свій біологічний і канонічний стан посідання. Після декількох показових судових процесів з ліквідації найвидатніших прелатів і обмеження католицького релігійного життя самими лише нечисленими місцями богослужби при амбасадах у столиці її було обмежено у правах. Після чого римська курія закріпилася лише у Західній Україні [6, с. 32]. Сьогодні такі явища необхідно сприймати дещо ширше, оскільки у ліквідації, або ж применшенні авторитету римо-католицької церкви (РКЦ) в Україні вбачалося перервати її зв'язок з Папською столицею, а відтак приборкати центр національного руху, що вбачався у греко-католиках. Тому у вирішенні питання з РКЦ, передбачалося вирішення питання з ГКЦ.

Аналізуючи хід подій, автор чітко вказував на спробу політизувати і радянлізувати церковне життя на нових приєднаних до СРСР землях. Так, у ході німецько-радянської війни авторитет апостольської візитатури в Україні, зокрема у західних її областях, було підірвано і тим, що конкордати й місійні заклади зникли, а це відкрило шлях наступу поновленого Московського патріархату на унію. "Тому у двох однаково зорганізованих та одночасних акціях обидві Церкви були роз'єднані" [6, с. 32].

Так, в історичній науці вже давно зверталася увага на цей аспект католицької церкви, тобто, коли її державотворчі ініціативи йшли всупереч політичним режимам. Так, у 1940 р. О. Терлецький у своїх рефлексіях до причин національного відродження зауважував, що справа будівництва держави є однією з найважливіших справ, що наповнюють життя кожного народу. А тому основна мета – це протистояти руйнуванню і занепаду [14, с. 23]. Саме таку загрозу для українського суспільства вбачав вчений в окупаційній політиці більшовиків, що у 1939 р. проникли у західні її області і розпочали курс на ліквідацію національного осередку – ГКЦ.

У вітчизняній історичній літературі цим процесам активно дали характеристику згадуваний вже І. Крип'якевич, Д. Дорошенко та Я. Пастернак. Аналізуючи другу більшовицьку окупацію західноукраїнських земель, вони акцентують увагу на антицерковній політиці влади, що із самого початку зосереджувалася на арештах греко-католицьких єпископів: "... Було заарештовано митрополита Й. Сліпого, Львівського єпископа-помічника Н. Будку, Станіславського єп., д-ра Г. Хомишина і його помічника єп., д-ра Й. Лятишевського, єп. М. Чернецького, Перемишльського єп. Й. Коциловського та його помічника Г. Лакоту" [3, с. 886].

Загалом у підготовці до ліквідації ГКЦ у Західній Україні можна простежити певний алгоритм дій влади, які у глибині свого продумування носили чіткий, послідовний і цілеспрямований характер. Починаючи з приходом на західноукраїнські землі радянської влади, ГКЦ стала основною опозиційною силою до різновекторної русифікаційної політики.

Історик з Тернопільщини, а згодом емігрант у Канаді, Т. Коструба з цього приводу вдається до більш категоричніших висновків, зазначаючи, що гостра критика греко-католицької церкви, її духовенства очевидна ще й тому, що вона являлася найсерйознішою загрозою на шляху реалізації

планів СРСР в українському напрямку, тобто стояла на заваді здійснення споконвічних ідей – так званої "кінцевої формули" під назвою "єдинство Росії". Отже, "було зрозуміло що Москві треба знищити греко-католицьку церкву і галичан ..." [5, с. 81].

Проти окупаційної політики і її агресії щодо греко-католиків виступали українські владики. У своїх зверненнях вони неодноразово констатували перед світовою спільнотою, що українці знаходяться у важкому становищі: "Московсько-більшовицький уряд чинить безчинства проти суспільства, закриває школи, забороняє мову, руйнує культуру і традиції, виховуючи нове покоління у бездуховності та аморальності. Нова влада заарештовує владик наших, засилаючи їх у тюрми. ... Ми гостро засуджуємо те все, що там діється на шкоду Церкви і нашого народу" [10, с. 12–13].

Показовим, зокрема, став собор єпископів ГКЦ, що відбувся у лютому 1940 р. Історик Л. Хоптюк, даючи характеристику ситуації, що виникла на початку Другої світової війни, особливо політичній ситуації, у якій опинилися західноукраїнські землі зазначав, що саме він продемонстрував позицію церкви у відношенні до тоталітарної радянської політики. Вчений звертає увагу й на опубліковане послання митрополита Андрея Шептицького від 1 квітня 1940 р. "Про безбожництво", у якому в різкій формі засуджувався атеїзм, як офіційна ідеологія більшовицької системи. Також на зустрічі обговорювались методи діяльності ГКЦ в умовах більшовицької окупації [16, с. 124–125]. А загалом на цьому складному етапі життя, як і до цього, а зрештою і після, єпископат греко-католицької церкви вкотре закликав суспільство до єдності, як основної зауваги в часі складних суспільно-політичних змін.

З листопада 1944 р., після смерті глави ГКЦ Андрея Шептицького, розпочинається нова антицерковна хвиля політичної боротьби проти греко-католиків Західної України. Видатний український історик І. Крип'якевич назвав цей час "плановим і безпощадним нищенням української католицької Церкви" [7, с. 170]. Вчений також зазначав, що ув'язнивши всіх українських католицьких єпископів, державно-партійний апарат робив насильні спроби ліквідувати Берестейську унію 1596 р. і підпорядкувати церковне життя західноукраїнських земель РПЦ. Усе духовенство і значну частину віруючих ув'язнили, а частину притягнули до найвищої форми відповідальності [7, с. 170]. Таким чином, ГКЦ, що завжди була виразником національних почувань українського населення, вже у 1945 р. входить у свій "передкатакомбний" період в життя.

Поштовхом до нового вивчення передсоборового періоду життя ГКЦ упродовж 1939–1945 рр. стало відродження вітчизняної історичної науки з проголошенням Української держави. Однак праці, присвячені історії церкви, церковним питанням, зокрема проблемам Берестейської унії тощо, почали з'являтися у другій половині 1980-х рр. Вони були сповнені новими дослідженнями та фактами, що більш чітко вказували на цілеспрямований тиск влади щодо ліквідації ГКЦ з самого початку проникнення її на західноукраїнські землі у 1939 р. Так, у "Записках Українського Вільного Університету" у 1984 р. український дослідник церкви А. Жуковський дає характеристику періодам релігійно-церковної політики СРСР, зокрема діям державної влади у відношенні ГКЦ у Західній Україні. Автор зазначав, що підготовкою до встановлення контролю над релігійним життям населення став 1943 р., який прийнято називати "періодом церковного НЕПу". У цей час постали окремі "ляльні церкви", що отримали від влади певні права і гостро виступали проти "іноземних церков". Зокрема, автор вказував на РПЦ, позиція якої значно зміцніла і вона стала інструментом в руках уряду в ліквідації унії 1596 р. [17, с. 72].

Про наміри ліквідувати ГКЦ під час війни писав учений, церковний діяч А. Пекар. Аналізуючи політику більшовиків на Закарпатті він вказував на декілька аспектів, що чітко вказували на намагання влади приборкати релігійно-церковне життя краю, тобто взяти його під контроль. Для цього у 1943 р. відновлено Московський патріархат, який очолив митрополит Сергій Старгородський. Того ж року влада створила "Совіт для справ Православної Церкви", що чітко вказувало на співпрацю церкви з більшовиками. Та після лютого 1945 р., коли Московським патріархом став Алексій Симанський основне завдання нового церковного уряду ще більше сконцентрувалося навколо ГКЦ.

Вчений, висвітлюючи передсоборовий процес 1946 р., вказував на певні особливості антиунійної роботи влади у Західній Україні. Так, на відміну від Галичини, на Закарпатті більшовикам не вдалося зорганізувати "ініціативну групу" для ліквідації ГКЦ через чітку антидержавну позицію, що її зайняло практично усе населення краю.

Ініціатором створення такої опозиційної сили став з вересня 1944 р. мукачівський єпископ Т. Ромжа. Лише у грудні цього ж року через делегацію православної церкви на чолі з ігуменом Ф. Сабовим розпочався наступ на ліквідацію з'єднаної Мукачівської єпархії ГКЦ. Основним координатором цієї роботи став професор П. Лінтур, а з боку православного духовенства І. Кополович, який був посередником між православним єпархіальним правлінням та Головною Народною Радою [9, с. 149–150].

Таким чином, готувався ґрунт для абсолютного підпорядкування ГКЦ Московському патріархату. Спроби вийти на діалог з представниками як місцевого, так і вищого партійного керівництва закінчувалися практично невдачами і ув'язненнями народної опозиції. У скорому часі було заарештовано і єпископа Т. Ромжу.

Однак для більш глибокого розуміння проблеми варто зазначити, що до ліквідації ГКЦ, можливо не настільки відверто, призвела й німецька окупація західноукраїнських земель. Так, аналізуючи політику Німеччини в Україні, О. Сурмач вказував на відмінності у політиці радянської влади і німецько-фашистських окупантів у відношенні до греко-католиків. Суть таких відмінностей не полягала в тому, що ця церква виступала як прибічник і пошановувач політики рейху в Україні, як і до сьогодні вважає частина суспільства. Навпаки, такою була політика Німеччини на окупованих територіях: "Політика німецько-фашистських окупантів стосовно греко-католицької церкви ґрунтувалася на цілому ряді суперечливих дозволів та обмежень. Нацисти намагалися показати себе у ролі захисника церкви, розгорнули в пресі активну кампанію за віру. Але, по суті, фашизм підірвав єдність суспільства і його християнські засади" [13, с. 15].

Про сказане йшлося, зокрема на соборі Російської православної церкви (РПЦ). Так, у масштабній праці "Русское православие" йдеться про події 8 вересня 1943 р. у Москві, а саме про собор єпископів РПЦ, на якому заслуховувалася доповідь митрополита Сергія про патріотичну роботу церкви в роки Великої Вітчизняної війни. Саме на ньому було піддано гострій критиці ворогів народу, які співпрацювали з німецько-фашистськими окупантами, а особливо не останнє місце посідала критика греко-католицької церкви. Хоч і цей собор не прийняв якихось чітких норм і рішень у відношенні до інших конфесій та церков, однак став вагомим чинником організації наступу на ГКЦ. Йдеться про смерть двох осіб, від яких багато залежало. З одного боку, згадувалося що, 1 листопада 1944 р. помер митрополит А. Шептицький, після чого церква до певної міри осиротіла, тобто позбулися особи, до якої з обережністю відносилось радянське керівництво. З іншого боку, це ротації керівництва РПЦ, що відбулися у тому ж році, після смерті митрополита Сергія і приходом на його місце у 1945 р. Алексія Симанського. Тому останній, враховуючи ситуацію, у якій опинилася греко-католицька церква скликав 31 січня 1945 р. собор, на якому остаточно виробив технологію ліквідації унії в Західній Україні. Тобто, березень 1946 р. став завершальним у діяльності ГКЦ: "... Собор 1945 р. стимулював процес відбудови традиційних форм релігійного життя Московської патріархії" [12, с. 649–650]. Це стосується появи нових структурних підрозділів – відділів зовнішніх церковних відносин, завдання яких полягало у проведенні акції зміцнення РПЦ в УРСР, а відтак ліквідувати одну з найчисленніших українських церков, і на той час єдину українську – ГКЦ.

Таким чином, ґрунтовний аналіз історичних праць за проблеми підготовки ліквідації Берестейської унії в Західній Україні, а з нею й ГКЦ вказував на програмну, цілеспрямовану і комплексну підготовку тоталітарної більшовицької влади щодо українського народу, а відтак релігії і церкви.

У березні 1946 р. на псевдособрі у Львові було досягнуто мети, шлях до якої був тривалим. Саме після нього, РПЦ повноцінно перетвориться на сателіта влади та її інструмент у формуванні нового церковного життя.

Список використаних джерел

1. Блажейовський Д. Берестейська унія та українська доля і недоля. У 2-х т. / Дмитро Блажейовський. – Львів: Каменяр, 1995. – 1335 с.
2. Великий А. Українське християнство: причинки до історії української церковної думки / Атанасій Великий. – Рим: Вид-во ОО. Василян, 1969. – 221 с.
3. Велика історія України / Упоряд. І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, Я. Пастернак. – Львів-Вінніпег: б.м., 1948. – 967 с.
4. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін: б.м., 1940. – 69 с.
5. Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву. 2-е вид. / Теофіл Коструба. – Торонто: Добра книжка, 1961. – 96 с.
6. Кох Ганс. Теорія III Риму в історії відновлення Московського Патріархату (1917–1952) // Ганс Кох. – Мюнхен: Церковно-Археографічна Комісія Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі., 1953. – 40 с.
7. Крип'якевич І., Дольницький М. Нова історія України / І. Крип'якевич, М. Дольницький. – Детройт: Вид-во "Батьківщина", 1954. – 180 с.
8. Ортинський І. Хрещення, Хрест та харизма України / Іван Ортинський. – Рим-Мюнхен-Фрайбург, б.м., 1988. – 197 с.
9. Пекар А. Нариси історії Церкви на Закарпатті. У 2-х т. / Атанасій Пекар. – Рим-Львів: Вид-во ОО. Василян "Місіонер", 1997. – Т. 1. – 232 с.
10. Пастирське послання українських владик до українського народу з нагоди чергової єпископської конференції відбутої в Римі у днях 12 – 16 жовтня 1959 р. – Вінніпег: Укр. катол. митроп. Канади, 1959. – 40 с.
11. Поїздник І. Відносини між греко-католицькими та римо-католицькими церквами на українському порубіжжі (1939–1946 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / І. Поїздник. К., 2007. – 20 с.
12. Русское православие: вехи истории / Ред. А.И. Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
13. Сурмач О.І. Греко-католицька церква в період німецької окупації в Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / Оксана Іванівна Сурмач. – Львів, 2001. – 20 с.
14. Терлецький О. Як будував і як руйнував український народ. 2-е вид. / О. Терлецький – Львів: Укр. вид-во, 1941 р. – 24 с.
15. Тереля Й. Гладіатори в катакомбах / Й. Тереля. – Торонто: б.м., 1988. – 61 с.
16. Хоптюк Л. Життя та діяльність митрополита Андрея

Шептицького (1865–1944) / Любомир Хоптюк // Католицький щорічник / Упоряд. Н. Климчук. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1998. – С. 9–130. 17. Церква і релігія в Україні: 50 літ після жовтневої революції (1917–1967): збірник доповідей наукової конференції Українського Вільного Університету в Мюнхені (5–7 липня 1968 р.) / Заг. ред. В. Янів // Наукові записки Український Вільний Університет. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1984. – Т. 11 – 12. – 253 с.

Тарас Пшеничний

ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ И ПОПЫТКИ ЕЕ ЛИКВИДАЦИИ В 1939–1945 ГГ.: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

На основани достижений отечественной исторической литературы в статье рассматриваются попытки ликвидации Украинской Греко-Католической Церкви в 1939–1945 гг.

Ключевые слова: историография, ликвидация, греко-католическая церковь, советская власть, репрессии.

Ключові слова: історіографія, ліквідація, греко-католицька церква, радянська влада, репресії.

Taras Pshenychnyy

GRECO-CATHOLIC CHURCH AND ATTEMPT HER LIQUIDATIONS IN 1939–1945: HISTORIOGRAPHY PROBLEM

The article describes historiography's attempt liquidations Ukrainian Greco-Catholic Church in 1939–1945.

Key words: historiography, liquidation, Greco-Catholic Church, education, Soviets power, repressions.

УДК 94 (477) “1919/1939”

Василь Футаля

ГОСПОДАРСЬКО-КООПЕРАТИВНИЙ РУХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ХХ СТ.: СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті проаналізовано праці сучасних українських і польських дослідників, що розкривають соціальну роль західноукраїнської кооперації міжвоєнного двадцятиліття. Автор підсумував вивчення теми та накреслив шляхи подальших наукових пошуків.

Ключові слова: історіографія, історико-економічні студії, українська кооперація, громадсько-господарське життя, Західна Україна.

Актуальність задекларованої теми зумовлена, по-перше, інтересом вітчизняних, а також і польських дослідників до суспільно-політичних процесів в Західній Україні у міжвоєнний період ХХ ст., у тому числі й до громадсько-господарського життя, свідченням чого є значна кількість наукових праць – статей, монографій, дисертацій і, по-друге, необхідністю аналітичного огляду фахової літератури, що, власне, впливає з ідентифікаційної та експертної функції історіографії.

Тому метою статті є проаналізувати історіографічні джерела, присвячені господарсько-кооперативному рухові Західної України у 1920–1930-х рр., виявити основні тенденції розвитку теми в сучасних умовах, визначити малодосліджені і не вивчені аспекти.

Об'єкт дослідження – господарсько-економічні процеси, що відбувалися в Західній Україні міжвоєнного періоду.

Предмет дослідження – господарсько-кооперативний Західної України міжвоєнного періоду в контексті сучасних досліджень та інтерпретацій.

В Україні історія західноукраїнського кооперативного руху почала інтенсивно вивчатися на зламі ХХ–ХХІ ст. Лідерство у цьому напрямку наукових студій належить ученим Львівської комерційної академії. Уже 1995 р. С.Бабенко, Я.Гончарук, С.Гелей та інші опублікували підручник з історії кооперативного руху, один із параграфів якого висвітлює розвиток національної кооперації на західних землях України у міжвоєнний період [6]. В основу видання покладені концептуальні засади монографії діаспорного вченого І.Витановича “Історія українського кооперативного руху” (Нью-Йорк, 1964 р.). Невдовзі цей же колектив авторів підготував і видав двотомну працю [12], у якій міститься близько 40 коротких розповідей про життєвий шлях і творчу діяльність відомих громадсько-політичних діячів – учених, правників, священників, які були подвижниками

кооперативної ідеї на західних землях України міжвоєнного періоду ХХ ст., аналізується їхній науковий та практичний доробок. Автори переконані, що досвід кооперативного руху дорадянської епохи може бути використаний в сучасних умовах державотворення, становлення ринкової економіки, розв'язання соціальних проблем загалом. Заслугує на увагу й збірник статей "Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти" [11], у якому опубліковані вартісні розвідки С.Гелея та Я.Шабали про кооперативний рух на Волині і Л.Пинди про періодичні видання товариства "Сільський господар".

Поступово почала розширюватися географія історико-економічних студій. Предметом дослідження науковця з Тернополя Л.Рево-Родіонової стала діяльність товариства "Сільський господар" з індустріального, організаційного та технологічного реформування селянських господарств, піднесення національної аграрної культури та розвитку аграрного ринку; аналіз теорії, практики і досвіду агрономічної допомоги суб'єктам господарювання як складової державно-громадської діяльності, що скеровувалися на зростання масового сільськогосподарського виробництва і формування агроринкової економіки. Автор висвітлює концептуальні засадничі складові діяльності "Сільського господаря", обґрунтовує зв'язок форм і методів агрономічної допомоги селянству з панівними політичними і соціально-економічними умовами [9].

Узагальнення, сформульовані Л.Ревою-Родіоною у висновках, мають конкретний, синтетичний характер і практичну скерованість [9, с. 261–278]. Зокрема, стверджено, що у 1920–1930-х рр. громадсько-агрономічна діяльність "Сільського господаря" розвивалася в умовах національного господарства та колоніальної політики на українських землях унітарної Польської держави. У 1919–1924 рр. ставилися і частково розв'язувалися питання української кооперативної агрономії. Кооперативи, крім організації збуту, переробки і постачання сільськогосподарської продукції, мали займатися агрономічною допомогою селянству. Наступне десятиліття було періодом відродження і розширення організаційної мережі "Сільського господаря", у тому числі на територію волинських земель, удосконалення методів і засобів агрономічної праці, налагодження тісного зв'язку з місцевими господарствами. Переломним став 1927 р., коли українські агрономи очолили товариство, створивши власну агрономічну організацію і громадські колегіальні органи сприяння розвитку сільського господарства, організували масову агрономічну допомогу українському селянству, розробили і почали впроваджувати програму технічної і соціальної реконструкції села.

Друга половина 1930-х рр. характеризувалася піднесенням громадсько-агрономічної діяльності "Сільського господаря", кількісним і якісним зростанням агроперсоналу, залученням усе більшого числа селян до поліпшення власних господарств.

Автор обстоює думку про те, що товариство "Сільський господар" було школою громадсько-господарського життя галицьких українців. Після програної боротьби за політичну незалежність, його діяльність у міжвоєнний період стала проявом боротьби за економічне визволення і самовизначення українських земель у межах Польської держави, спільно з українською кооперацією – економічним підґрунтям національно-визвольного руху, формувала національні ідеали, свідомість і характер, а також ідеологію, практику та традиції самоорганізації українського селянства, набула значення національного чинника.

Вивченням процесу розвитку кооперативних структур займається З.Струк. Підсумком її наукового пошуку стала кандидатська дисертація і монографія, що вийшла друком 2000 р. [10]. Автор зосередила основну увагу на виробничо-збутовій діяльності кооперативів. Зокрема, показано роль "Маслосоюзу" в економічному відродженні села. З'ясовано, що вже у другій половині 1920-х рр. 86 % господарств були членами української молочарсько-споживчої кооперації [10, с. 21]. Вагомою була участь західноукраїнських кооператорів в ефективному веденні сільського господарства й виробництві та збуті іншої сільськогосподарської продукції. Спираючись на центральні управління – "Центросоюз" як споживчу кооперацію та "Маслосоюз" як молочарський центр – під керівництвом Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК) і у співпраці з товариством "Сільський господар" сільськогосподарська кооперація економічно відродила галицьке село та українські села на північних західноукраїнських землях. У 1930-х рр. українська міська кооперація перетворюється у консолідуючий центр, ядро української промисловості. На кооперативних промислових підприємствах працювало майже 25 % міського населення краю [10, с. 104].

У монографії належне місце відведено й культурно-освітній діяльності української кооперації. Показано, що основними напрямками її роботи були: організація загальних культурно-освітніх курсів та фахових господарських шкіл, фінансова підтримка українського шкільництва, участь в антиалкогольній кампанії, видавнича діяльність тощо. У підсумку автор дійшла важливого висновку про те, що: "Західноукраїнська кооперація – це не тільки суто господарський, може навіть не стільки господарський, як політико-державницький рух. Кооперативний рух у міжвоєнній Польщі створив

своєрідну кооперативну республіку, немов державу в державі, допоміг зміцнити здоровий патріотизм населення, вивершити її національний організм" [10, с. 150–151].

Тривалий час кооперативний рух на Волині висвітлювався фрагментарно і без урахування основних джерел. Цю тенденцію порушила луцька дослідниця Т.Вісіна. У кандидатській дисертації якої [2] охарактеризовано стан кооперації в краї після Першої світової війни, політичні та соціально-економічні умови функціонування, шляхи її структурної відбудови та основні напрями організаційного розвитку. Доведено, що найбільш розвиненою в кількісному і господарському відношеннях була кредитна кооперація. У Волинському воєводстві наприкінці 1926 р. діяло 95 кооперативів. Вони переважно обслуговували торгівлю і промисловість, сільське господарство і так звані "каси Стефчика", що кредитували дрібного сільгоспвиробника, а у містечках – дрібного промисловця. Кредитні кооперативи, з огляду на приналежність до ревізійних союзів, були дуже різномірними. Серед них українських діяло п'ять. Волиняни брали участь в кооперативах, створених представниками різних національностей. Наступним, за ступенем розвитку, видом кооперації була споживча. У 1926 р. із 103 споживчих товариств 50 були українськими [2, с. 7].

Т.Вісіна показала також особливості функціонування української кооперації у 1930-х рр. Після прийняття нового кооперативного закону Польщею у 1934 р., відбулася реорганізація кооперативної мережі усєї держави, внаслідок чого найбільше потерпіла українська кооперація на Волині. Кооперативи, що належали до РСУК, було насильно приєднані до трьох союзів, що діяли на терені воєводства, в основному до українсько-польського "Гурту" та польського "Союзу рільничих і зарібково-господарських кооперативів". Якщо до середини 1937 р. кооперативи Волині ще функціонували, то з кінця 1937 р. наступив застій. Український кооперативний рух на Волині був ліквідований, розчинений у польських кооперативних центрах. Автор, як і її попередники, слушно констатує, що у міжвоєнний період волинська кооперація була не лише господарським, а й політико-державницьким рухом. Вона стала школою громадського життя, поглиблювала суспільно-економічний та національний світогляд українців, рятувала їх від денаціоналізації, формувала національну еліту [2, с. 13].

На новій археографічній базі вивчається розвиток українського кооперативного молочарства Галичини. О.Шміло у кандидатській дисертації [13] показала, що українська молочарська кооперація у міжвоєнній Польщі стала невід'ємною частиною національного суспільно-політичного, економічного і культурного життя та розвивалася з іншими формами кооперативної організації. У міжвоєнний період сформовано ефективну організаційну структуру кооперативного молочарства. В її основу закладено двоступеневу систему: районні молочарні та "Маслосоюз". Така структура забезпечувала злагоджену співпрацю між усіма ланками.

У 1926 р. "Маслосоюз" вийшов на закордонний ринок, експортуючи масло в європейські країни. Молочарська кооперація залучала селян до новітніх технологій та передових європейських методів господарювання, сприяла внутрішньому згуртуванню українського селянства, а відтак ставала важливою передумовою піднесення його господарської культури і підвищення рівня життя. Налагоджена система молочарського кооперативного просвітництва забезпечувала підготовку патріотично налаштованих фахівців для господарської роботи, внаслідок чого з'явилася чимала група кооперативних працівників, що наперекір польській владі докладала зусиль для розвитку українського національного життя [13, с. 14–15].

В епіцентрі дослідницької уваги опинилася постать Є.Храпливого. Його економічні погляди, наукові здобутки, творча спадщина й організаційно-громадська діяльність найповніше розкриті у монографії С.Злупка [5]. Автор переконливо довів, що постійним прагненням Є.Храпливого було виведення українського сільського господарства, зокрема молочарства, на високий цивілізаційний рівень. У кооперативній молочарні вчений-агроном убачав одну з важливих клітинок великого господарського організму української нації. За короткий час наукової творчості та організаційної діяльності Є.Храпливий продемонстрував відданість справі розбудови сільськогосподарської кооперації на засадах використання новітніх технологій, зміцнення економічних і морально-ціннісних основ модерного перетворення українського селянства і села. У своїх задумах він не відривав економіку від освіти і культури, виходив з їх органічної єдності та генетично-еволюційної поступовості. На думку С.Злупка, Є.Храпливого можна вважати засновником українського хліборобського менеджменту [5, с. 41].

До 100-річчя від дня народження Є.Храпливого шанувальники його ідей і творчості видали 1997 р. у Львові збірник матеріалів [3]. Цінними у книзі є спогади Л.Храпливої-Щур про батька та стаття А.Качора – скорочений варіант його біографічної праці, що вийшла друком 1980 р. у Вінніпезі. Аналогічний збірник вийшов на пошану А.Палія [1]. Його укладач Р.Матейко подав короткий нарис життя і діяльності керівника "Маслосоюзу" та вмістив спогади про нього діаспорних

авторів – Т.Котика, М.Яновича та І.Витановича. Деякі упущені дослідниками аспекти наукової і громадської діяльності Є.Храпливого досліджені тернопільським істориком Н.Заяць (Лубкович) [4; 7].

Власне бачення діяльності кооперативного союзу "Гурт" на Волині та його провідника Й.Волошиновського дослідив вінницький дослідник В.Подолян [8]. Автор намагався абстрагуватися від політизації українського кооперативного руху. На його думку, засновники "Гурту" наслідували світові кооперативні принципи, закладені у "рочдельській кооперативній доктрині". Запровадження європейської моделі обслуговування членів кооперації позитивно вплинуло на економічний стан громадян усіх національностей, котрі брали участь у діяльності товариств. Інтернаціональний підхід до членства у Союзі, що було заслугою Й.Волошиновського, дозволив зберегти українські кооперативні традиції, мову, діловодство і залучити до співпраці та спілкування українців і поляків у кооперативному середовищі [8, с. 108].

Зарубіжна історіографія українського кооперативного руху представлена доробком польських українців. Окремі фрагменти проблеми знайшли відображення в узагальнюючій роботі К.Грінберга і Б.Шпренгеля [15, с. 361–370], проте набагато більше значення мають спеціальні праці. Так, Р.Домбровський на основі статистичних даних висвітлює діяльність окремих фахових підрозділів кооперації, що підпорядковувалися ревізійному союзу (товарообіг, обсяги збуту і заготівель на місцях, експортні операції тощо).

Констатуючи сталу тенденцію до кількісного та якісного росту української кооперації, він зазначав, що це було б неможливим, якби польська влада чинила перешкоди на шляху розвитку української кооперації [14, с. 126]. Тобто, дослідник став на шлях апології внутрішньої політики урядів Другої Речі Посполитої.

Р.Домбровський виділив в українському кооперативному русі два напрями: поміркований та екстремістський. Останній, на його думку, розглядав кооперацію як засіб політичної боротьби [14, с. 135]. Очевидно, що й ця теза є не коректною. Назагал окремі судження автора мають суперечливий характер, але зібраний ним фактичний матеріал заслуговує на увагу. Крім того, масштаби українського кооперативного руху стають більш зрозумілими на тлі розвитку польської, німецької і єврейської кооперації.

Інший автор – М.Сич – перший розділ своєї монографії [17] присвятив безпосередньо розвитку українського кооперативного руху в Галичині у міжвоєнний період. Дослідник коротко висвітлив основні етапи формування кооперації, подав її організаційну структуру у вигляді схеми, яка показує основні ступені та ланки кооперативних спілок у рамках РСУК. Заслуговують на увагу стислий огляд кожної галузі кооперації – господарсько-торговельної, молочарської, споживчої та ощадно-кредитної, – аналіз кількісних та якісних показників їх діяльності, що для більшої наочності зведені у таблиці.

Предметом розгляду цієї та іншої праці М.Сича [16] є також політика польської влади щодо українського кооперативного руху. Автор вказував на те, що кооперація на західноукраїнських землях була однією з найважливіших форм посилення економічних і політичних позицій українців, тому польська влада, як центральна, так і на місцях, із самого початку старалася підпорядкувати її своєму впливу. Цій меті слугували затверджені польським парламентом у 1934 р. зміни до закону про кооперацію. У результаті РСУК утратив 423 кооперативи. Проте набагато більшими, слухно стверджує автор, були втрати політичні: у 1934 р. польська влада "знищила єдиний український інституційний міст, який з'єднував українців Східної Галичини з рештою українських етнічних земель у Польщі, серед яких ключове місце посідала Волинь" [17, с. 42; 16, с. 43–44].

Отже, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилося немало фахових робіт з історії західноукраїнського кооперативного руху. На основі значної кількості історичних джерел висвітлено різнобічну діяльність "Сільського господаря", "Маслосоюзу" та інших кооперативів. Уперше створено цілісну картину організаційного становлення та функціонування української кооперації на Волині, показано її специфічні риси та регіональні особливості за умов дискримінаційної політики польських урядів.

Вітчизняні дослідники розглядають кооперацію не тільки як господарський, а й як суспільно-політичний або політико-державницький рух. У їхніх працях є чимало новаторських думок щодо ролі кооперативів у виробничій і соціальній сферах, культурно-освітньому житті, розвитку громадянського суспільства західних українців.

Вагомим є внесок польської історіографії у дослідження проблеми. Та попри значні здобутки низка аспектів потребує поглибленого вивчення. Це стосується функцій кооперативів низової ланки, розвитку українського кооперативного руху на Холмщині і Поліссі, діяльності "Центросоюзу", "Народної торгівлі", "Центробанку". У літературі зустрічаємо лише окремі згадки про "Руський ревізійний союз". На порядку денному – створення більшого числа наукових розвідок про людей кооперації, а також про умови життя та працю українського хлібороба.

Список використаних джерел

1. Андрій Палій – будівничий та керманіч "Маслосоюзу". Статті, спогади, листи / [Укл. Р.Матейко]. – Тернопіль: Вид-во "Економічна думка", 2001. – 293 с.
2. Вісіна Т.М. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві в 20–30-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Т.М.Вісіна. – Львів, 2002. – 18 с.
3. Євген Храпливий: Збірник науково-популярних статей / [Ред. І.Гургула]. – Львів: РВО "Основа", 1997. – 101 с.
4. Заяць Н. Наукова та громадська діяльність Євгена Храпливого (1898–1949 рр.) / Наталя Заяць // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія Історія / [За заг. ред. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2007. – Вип. 2. – С. 53–59.
5. Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот / Степан Злупко. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 1999. – 184 с.
6. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / [С.Г.Бабенко, С.Д.Гелей, Я.А.Гончарук та ін.]. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 410 с.
7. Лубкович Н. Участь Євгена Храпливого в діяльності товариства "Сільський господар" / Наталя Лубкович // Матеріали Міжнародної наукової конференції "Просвіта" в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування) / [за заг. ред. проф. І.С.Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 242–246.
8. Подолян В.В. Кооперативна діяльність Й.А.Волошиновського на Волині у 1929–1939 рр. / В.В.Подолян // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць / [За заг. ред. П.С.Григорчука]. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 104–109.
9. Рева-Родіонова Л. Українське товариство "Сільський господар". 1899–1944 рр. Історія. Досвід / Лариса Рева-Родіонова. – Тернопіль: "Підручники і посібники", 2000. – 368 с.
10. Струк З.І. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.) / Зоряна Ігорівна Струк. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. – 152 с.
11. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. (Збірник статей). – Том I. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівська комерційна академія, 1998. – 240 с.
12. Українські кооператори. Історичні нариси. – Львів: Вид-во "Укоопосвіта" Львівської комерційної академії, 1999. – Кн. 1. – 456 с.; 2001. – Кн. 2. – 338 с.
13. Шміло О.П. Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01.04 "Історія України" / О.П.Шміло. – Львів, 2006. – 19 с.
14. Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939) / Roman Dąbrowski. – Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. – 287 s.
15. Grünberg K. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / Karol Grünberg, Bolesław Sprengel. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. – 832 s.
16. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w II Rzeczypospolitej a nowelizacja ustawy o spółdzielniach (1934 r) / Mirosław Sycz // Dzieje Najnowsze. – 1992. – № 4. – S. 37–44.
17. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej / Mirosław Sycz. – Warszawa: Druk: KOLDRUK, 1997. – 323 s.

Васи́лий Фу́тала

**ХОЗЯЙСТВЕННО-КООПЕРАТИВНОЕ ДВИЖЕНИЕ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В
МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД XX В.: СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И
ИНТЕРПРЕТАЦИИ**

В статье проанализированы работы современных украинских и польских исследователей, освещающие социальную роль западноукраинской кооперации в междувоенное двадцатилетие. Автор подвел итог изучения темы и определил пути дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: историография, историко-экономические исследования, украинская кооперация, общественно-хозяйственная жизнь, Западная Украина.

Vasyl' Futala

**THE ECONOMIC-CO-OPERATION MOVEMENT OF THE WESTERN UKRAINE IN INTERWAR
PERIOD OF XX C.: RESEARCH AND INTERPRETATION**

The works of contemporary Ukrainian and Polish historians are analyzed. These works are devoted to the social part co-operation of the Western Ukraine (the period between wars of the XXc.). The autor has brought the result studying the theme by the foreign scientists and drew the ways of subsequent.

Key words: historiography, historical-economic research, Ukrainian co-operation, social-economic life, Western Ukraine.

УДК 94 (427)

Оксана Муц

**УКРАЇНОМОВНА ПЕРІОДИКА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1920–1939 РР.):
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

У статті проаналізовано наукові дослідження, присвячені проблемам становлення, існуванню та розвитку україномовної періодики міжвоєнного періоду. Зроблено класифікацію історіографії досліджуваної проблеми, охарактеризовано найцінніші її здобутки.

Ключові слова: україномовна періодика, Західна Україна, міжвоєнний період, історіографія, національна свідомість.

Культурно-освітній розвиток Західної України у міжвоєнний період залишається актуальною темою історичних досліджень. Адже охоплює широкий спектр культурних та освітніх практик того часу. Так, одним із них можемо називати розвиток україномовної періодики, зокрема у міжвоєнний період.

Українська преса виступала не лише історичним джерелом, але й досягненням суспільно-політичного та національно-культурного розвитку. Вивчення історичного минулого не може відбуватися без аналізу україномовної періодики того часу. Дослідники звертаються до преси не лише як додаткового джерела, але й як окремого історичного, культурного, суспільного факту. Преса не тільки підтверджує ті чи інші події, але й передає суспільний настрій того часу.

Багатогранність періодики вимагає аналізу досліджень різних наукових напрямів, враховуючи хронологічні рамки.

Мета дослідження – проаналізувати історіографію україномовної періодики Західної України у міжвоєнний період, виходячи з журналістикознавчого, джерелознавчого та історичного аспектів.

За останні десятиліття дослідження україномовної преси значно активізувалася. Особливою увагою дослідників користуються друковані видання 20–30-х рр. ХХ ст., що до 1990 р. фактично були не доступними. До того часу про україномовну періодика Західної України україномовної періодики міжвоєнного періоду дізнавалися з фрагментарних відомостей сучасників.

Першим, хто подав статистичні відомості про українську пресу був І.Калинович, який у покажчику української культури помістив реєстр української періодики. Так, згідно з даними І. Калиновича, на території Західної України, що знаходилася під владою Польщі, українською мовою виходило у 1923 р. – 50, у 1924 р. – 54, у 1925 р. – 73 часописів. У 1925 р. нараховувалося 315 україномовних періодичних видань, що видавалися у світі [1]. Крім того, І. Калинович структурував україномовну періодика за змістом, виділивши 15 категорій [2].

Насамперед зауважимо, що важливе місце в структурі досліджень україномовної преси займають нариси І. Кревецького [3], І. Брика [4], М. Возняка [5], у яких висвітлено передумови виникнення періодики та її подальший розвиток, наголошується на чинники, що сприяли її поступу.

Одним із перших здійснив спробу періодизації української преси В. Ігнатієнко, використавши комбінований територіально-етнографічний принцип. Відтак до української преси належали усі часописи, що видавалися на території українських земель та заселених українцями. Початок 20-х рр. ХХ ст. В. Ігнатієнко назвав періодом відродження преси [6].

До числа перших праць присвячених досліджуваній проблемі, зокрема визначення ролі україномовної періодики у суспільному розвитку українців, відносимо науково-популярну публікацію П. Сагайдачного "Вага і сила преси". Автор стверджував, що "здорова, непідкупна, ідеологічно однородна національна преса – це сила й могутня зброя нації в її боротьбі за долю й майбутнє", відзначаючи, що для недержавного народу вона є "куди важніша". Адже коли бездержавний нарід має змогу мати свою національну пресу – це його скарб, що його повинен берегти, збільшувати і ним багатіти [7, с. 3].

Дослідження історії україномовної преси проводив С. Наріжний, зумівши об'єктивно відобразити цей процес. Автор наголошував на тому, що україномовна періодика кількісно домінувала у Наддніпрянщині, хоч і відзначав, що ситуація змінилася зі встановленням радянської влади. Саме тоді україномовна періодика на сході України почала виконувати соціальне замовлення влади і зростає кількісно. Крім того збільшилась кількість російськомовних часописів: зі 151 у 1920 р. 287 у 1922 р. Натомість на Західній Україні в той час з'явилися нові часописи, що охоплювали політичне, громадське, культурне життя, а також спеціалізовані видання. Відзначимо, що одним із чинників поступу україномовної періодики міжвоєнного часу, С. Наріжний вважав заснування пресових бюро у Берліні, Брюсселі, Женеві, Лондоні, Празі та поширення україномовних часописів в осередках української еміграції, зокрема США, Канаді, Аргентині та країнах Європи [8, арк. 24].

В еміграції також розвивалася україномовна періодика, а відтак і її наукові дослідження. Так, основою для досліджень стають праці А. Животка та Ю. Тернопільського, які першими розпочали вивчення історії української преси, з'ясування проблеми її періодизації тощо. Діаспорні дослідники ґрунтували періодизацію української преси на хронологічному розвитку суспільно-політичного життя краю.

Досягнення А. Животка полягають у тому, що проаналізовано не лише умови існування українського друкованого слова у міжвоєнний період, але й класифіковано тогочасні періодичні видання за профілем: літературно-наукові та наукові часописи; краєзнавчі; книгознавчі; музеєзнавчі; правничі; педагогічні; видання для дітей й молоді, жіноцтва, українського мистецтва, збройної боротьби; релігійно-наукові та релігійно церковні часописи; станові.

Дослідник приділяв увагу видавничій справі, про що свідчать його розвідки щодо рукописної спадщини молоді, а також нарис "Нездійснені пляни видання українських часописів" [9–10]. З урахуванням цих досліджень у 80–90-х рр. ХХ ст. з'явилося фундаментальна праця з історії української преси під назвою "Історія української преси" [11].

Ю. Тернопільський відзначав, що на території етнографічних українських земель, преса розвивалася у різних політичних і соціальних та економічних умовах. На основі цього виділив 11 періодів її існування. Варто відзначити, що розвиток західноукраїнської періодики автор пов'язував з 1922–1930 рр. і охарактеризував їх як початкову добу боротьби української преси за своє існування, що пізніше перейшла в фазу українізації та відродження [12].

Зауважимо, що з приходом польської влади, у Західній Україні ліквідовано українські друкарні, зокрема припинила вихід щоденна газета "Діло", відновившись лише у 1922 р. Вважаємо 1922 р. початком україномовної періодики цілком вмотивованим.

Вивченням україномовної журналістики в діаспорі займалися також О. Бочковський та С. Сірополко, які видали курс лекцій, присвячений історії преси, її функціям та ролі у суспільному житті. Автори висвітлили діяльність редакційного апарату "Діла" і "Ради" у міжвоєнний час, порівнюючи зі світовими прикладами щоденної преси. Виділяючи завдання української преси того часу, вони відзначали, що вона повинна "дбайливо реєструвати кожний дорібок української культури" [13, арк. 28].

У радянський період дослідження україномовної періодики Західної України не було актуальним і взагалі закритим. Відтак, наукові праці того часу відзначаються тенденційністю і вірністю партійній позиції, позбавлені об'єктивності, хоч і багаті фактологічним матеріалом.

Першою спробою дослідження західноукраїнської міжвоєнної преси стала стаття Я. Дашкевича "Комуністична та радянська преса в Західній Україні у 1919–1920 рр.", опублікована у 1958 р. на сторінках Українського історичного журналу. Причиною для порушення цієї теми на той час, став посилений інтерес до революційного руху в Західній Україні [14].

Надбаннями радянської науки є праці, присвячені виданням КПЗУ та інших політичних партій, що діяли в Західній Україні. Комуністичну пропаганду КПЗУ упродовж 1919–1939 рр. висвітлив Й. Цьох, скориставшись загальною періодизацією комуністичного руху в Західній Україні. Автор аналізував легальні та нелегальні радянсько-факційні партійні видання. Усі видавничі процеси Й. Цьох відображав як результат становлення та поширення радянської ідеології, висвітлюючи суспільно-політичну ситуацію в краї з партійного погляду. Автор зазначав, що перші легальні часописи комуністичної партії у Галичині виходили польською мовою і жодним словом не вказували на приналежність до неї. Читкіше про свою позицію могли заявити газети і журнали, що виходили за межами України і мали статус нелегальних. Висвітлюючи історію комуністичної періодики Західної України, автор зупиняється на критиці національно-демократичних видань і тим, напевне, показує факт визнання їхньої популярності та впливу. Крім того, у дослідженні можна відстежити думку автора про пріоритетність пропагандистських завдань, що покладалися на пресу [15].

Дослідження періодичних видань КПЗУ та "Сельробу" проводив М. Олексюк, висвітлюючи їх як метод боротьби щодо захисту інтересів СРСР. Відтак обґрунтовував появу нових радянськочасових видань активним розвитком цих ідей в суспільстві, оминаючи їх пропагандистські завдання [16].

Основні тези радянських дослідників щодо розвитку преси формулювалися так: масова преса українською мовою – це дітище радянської влади; від заборон і переслідувань друковане слово звільнила соціалістична революція [17, с. 48]. Відтак, західноукраїнські періодичні видання національно-демократичного чи націоналістичного спрямування міжвоєнного часу були закритою темою, адже вони такі висновки могли б дискредитувати.

Зі здобуттям незалежності робота в напрямку дослідження україномовної періодики міжвоєнного часу поживалася. У перший рік незалежності України з'явилося бібліографічне дослідження, що відкрили невідомі сторінки історії україномовної української преси. Одним із перших спробував сформулювати бібліографію україномовних часописів Є. Місило. Він класифікував

періодики Західної України за партійно-політичною приналежністю, а також легальністю чи нелегальністю функціонування. Так, згідно його даних найчисельнішу легальну пресу мало Українське національно-демократичне об'єднання, видання якого концентрувались у Львові [18].

У числі перших незалежних дослідників української преси був І. Крупський, який в журналістикознавчих працях зумів підняти проблему вивчення історії україномовної періодики, стверджуючи, що, незважаючи на усі старання тоталітарного режиму знищити українську національну періодики, вона залишається невід'ємною сторінкою суспільно-політичного та національно-культурного розвитку. Згодом науковець опублікував дослідження, присвячене національно-патріотичній журналістиці України кінця XIX ст. – початку XX ст., зрівнявши галицьку пресу із наддніпрянською [19]. А вже до того часу вважалося, що розвиток журналістики відбувався тільки на Великій Україні.

Західноукраїнська періодика стала об'єктом дослідження для С. Костя, який вивчав проблеми функціонування, тематики публікацій преси краю на початку XX ст., а також її роль в суспільно-політичному житті. Останній аспект повною мірою висвітлений у монографії "Західноукраїнська преса першої половини XX ст. у всеукраїнському контексті", приділивши особливу увагу аналізу структурних елементів західноукраїнської преси, серед яких виділяється преса політичних рухів, громадських товариств та організацій. Крім того, висвітлено основні ідеї тематичності західноукраїнської преси викликані часом та їх значення для збереження української національної свідомості [20].

Повномасштабне вивчення історії україномовної періодики розпочалося у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка, там у 1993 р. засновано відділення "Науково-дослідний центр періодики". Результатом роботи науковців центру стали матеріали до бібліографії, видані під редакцією М. Мартинюка [21], М. Романюка [22], М. Галушко [23–24].

Вагомим доробком науковців центру стала колективна праця "Українські часописи Львова 1848–1939 рр." [25] Названі дослідження стають дороговказом для дослідників української преси, оскільки містять інформацію про часописи із зазначенням місця збереження на сьогодні.

Чільне місце у дослідженні історії української преси посідає монографія Л. Сніцарчук "Українська преса Галичини (1919–1939 рр.) і журналістикознавчий дискурс". Автор аналізує політико-правові умови існування української преси у міжвоєнний період. У дослідженні акцентовано увагу на висвітленні розвитку та функціонування журналістики в цілому [26].

Вагомим внеском в історію українського пресознавства стало глибоке дослідження нормативно-правового забезпечення існування періодики, визначено тематичну типологізацію часописів. Відзначимо, що автор звернула увагу на особливості роботи та професійну підготовку журналістів краю у міжвоєнний період, що до цього часу не мало висвітлення. Л. Сніцарчук відтворила журналістський процес, становище преси в умовах польської влади в Галичині у 20–30-х рр. XX ст., відтак практично не проаналізувала окремі тематичні публікації тогочасної періодики, присвячені культурно-освітньому розвитку краю.

Грунтовне дослідження часописів "Діло" та "Літературно-наукового вісника" провів Ю. Шаповал. Автор особливий акцент зробив на змістовому аналізі часописів і висвітлив газету, як трибуну вільного слова, охопивши своїм дослідженням журналістський, тематичний, громадсько-політичний та культурний аспекти названих видань, а також на прикладі них визначав їх роль [27].

Історію українського друкованого слова доповнюють праці, присвячені його творцям. Так, колективна монографія "Іван Тиктор: талант і талант" дає відповідь на низку актуальних питань пресовидавничої діяльності Львова і певною мірою західноукраїнського краю загалом [28]. Про творців української преси знаходимо відомості у матеріалах до енциклопедичного словника "Українська журналістика в іменах", зокрема можемо познайомитися з біографічними довідками та їх діяльністю як репортерів чи редакторів М. Голубця, Д. Донцова, О. Кузьми, Д. Паліїва, В. Целевича, С. Барана, К. Пелехатого, С. Вітика та ін. [29].

Відзначимо, що вивчення західноукраїнської преси є актуальним серед польських дослідників, зокрема Є. Яровецького і Б. Гора [30]. Автори висвітлювали умови розвитку як польської, так і української періодики міжвоєнного часу, визначаючи чинники, що впливали на цей процес з боку офіційної влади.

Таким чином, названі праці характеризують журналістський процес Західної України у міжвоєнний період.

Основними завданнями історичної науки у дослідженні фактологічного матеріалу, що міститься на сторінках україномовної періодики, враховуючи умови функціонування, специфіку видання та об'єктивність інформації про ту чи іншу подію, визначення ролі преси не лише як засобу масової інформації чи історичного джерела, але як елемента культурного розвитку народу, є суспільно-політичне життя Західної України у міжвоєнний період.

Одним із перших, хто намагався дослідити історію україномовної періодики Західної України у міжвоєнний період був Ю. Сливка. Автор зумів відтворити основні події суспільно-політичного життя, ґрунтуючи своє дослідження на значному пласті документальних архівних матеріалів [31].

Від часу здобуття незалежності до сьогодення значно доповнилися історіографія наукових досліджень, присвячених історії Західної України у міжвоєнний період. Серед них ми виділяємо праці Л. Зашкільняка, М. Крикуна [32], О. Красівського [33], Л. Алексієвець [34], що значною мірою висвітлюють українсько-польські взаємини 20–30-х рр. XX ст.

Нарис суспільно-політичного руху Галичини зробив М. Кугутяк. Дослідник визначив особливості політичного структурування громадськості краю у міжвоєнний період, а також висвітлив відносини між різними політичними організаціями [35]. Згодом науковець окрему працю присвятив українській націонал-демократії початку XX ст, зупинившись на детальному аналізі УНДО. Так, автор відзначив, що одним із способів розбудови партії та основою організаційно-партійної діяльності була преса [36].

Політичну історію Західної України міжвоєнного періоду досліджував І. Васюта, проаналізувавши основні чинники, що сприяли популяризації тогочасних політичних ідей [37]. Відзначимо, що оскільки значна частина періодичних видань Західної України міжвоєнного часу були пресовими органами політичних партій чи організацій, відтак зацікавлення становлять історичні праці присвячені аналізу політично-партійного життя краю.

Політичні процеси міжвоєнного часу, що відбувалися у Західній Україні стали предметом дослідження для М. Швагуляка [38–39], О.Зайцева [40], І. Дробота [41], Р. Демчишака [42], О. Федоріва [43] та інших.

Варто відзначити праці, присвячені окремим західноукраїнським політичним партіям. Так, І. Соляра [44], І. Федика [45–46], які досліджували діяльність Українського національно-демократичного об'єднання, І. Райківського – Української соціал-демократичної партії [47], Ю. Сливку – Комуністичної партії Західної України [48]. Характерною рисою для них є висвітлення діяльності цих політичних структур через їх пресові органи.

Значної уваги заслуговують праці, присвячені історії УВО та ОУН, зокрема про діяльність першої насамперед дізнаємося із видання пропагандивного відділу організації, що упорядкував у 2007 р. Є. Філь [49].

Дослідженню націоналістичного руху в Західній Україні присвятив історичний нарис В. Мартинець "Українське підпілля від УВО до ОУН", що базується на документах і спогадах. Автор обґрунтував важливість пропагандистської роботи для ОУН, зупинився на характеристиці ідеологічної та організаційної проблематики "Національній думці", а також розкрив основні причини заснування та діяльності часописів "Сурма", "Розбудова нації" [50].

Крім того, ця тема була актуальною для З. Книша [51]. П. Мірчука [52] "Нарис історії ОУН". Так, П. Мірчук не лише розкриває діяльність УВО та ОУН у Західній Україні, але й знайомить нас із іншими політичними партіями того часу, визначаючи відношення націоналістичних організацій до них. у контексті політичної діяльності УВО та ОУН, автор визначає місце і роль україномовної періодики, зокрема часописів, що були їх пресовими органами. Основна мета часописів полягала у ідеологічно-політичній і психологічній підготовці для створення ОУН.

Варто відзначити, що історія ОУН є актуальною не лише в Україні, але й за її межами. Так, Р. Висоцький опублікував польський погляд на цю тему, окресливши діяльність організації у Другій Речі Посполитій, а відтак намагався розкрити цю тематику в загальноєвропейському контексті. Автор зазначає, що надзвичайно важливою складовою у діяльності ОУН була агітаційно-пропагандистська і виховна робота. Одним із засобів чого була періодична преса. Варто зауважити, що, на думку дослідника, видавнича діяльність організації базувалася на успадкованих від попередніх структур принципах.

Культурно-освітня діяльність ОУН стала предметом окремого дослідження В. Ухача [53]. Автор стверджував, що українська революція мала відбутися одночасно в духовно-культурному, внутрішньо-суспільному та зовнішньо-політичному сферах життєдіяльності народу.

Збереження української культури та освіти були пріоритетними програмними пунктами ОУН, відтак автор аналізував та висвітлював їх реалізацію. Він наголошував на створенні осередку видавничої допомоги масової освіти (ОВДМО). Варто відзначити, що В. Ухач більше уваги приділив висвітленню саме планам націоналістів і менше – методам і засобам їх втілення. У цій праці часописи виступили лише джерелом, а не основою розкриття їх потенціалу як методу культурно-освітньої роботи.

В. Ухач проаналізував культурно-освітню діяльність ОУН і не оминув увагою пресовидавничу діяльність організації.

Варто зауважити, що пропагандистську діяльність УВО та ОУН, присвячені окремі публікації М. Посівнич [54], Б. Галайко [55], Б. Ревера [56].

Фрагментарні відомості про журналістську діяльність громадсько-політичних діячів, зокрема соціал-демократичної партії подавав О.Жерноклеєв та І.Райківський, зокрема про видавця газети "Земля і воля" – М.Ганкевича [57].

З метою аналізу окремих аспектів культурно-освітнього розвитку Західної України у міжвоєнний період аналізуємо праці, присвячені цим аспектам. Історію діяльності товариства "Просвіта" на Західній Україні висвітлив І.Зуляк [58]. Ґрунтовно дослідивши усі складові культурно-освітньої роботи товариства, зокрема і видавничої. Роль шкільництва та освіти і вплив преси на ці процеси аналізував Б. Ступарик [59]. Роль і місце західноукраїнської інтелігенції у розвитку загальнополітичних процесах, а також і української культури визначив О. Рубльов [60]. Відзначимо, що дослідник висвітлив наукові та культурні зв'язки інтелігенції УСРР та Західної України у сфері видавництва. О. Рубльов наголошує на про особливостях цензури радянського уряду 20–30-х рр. ХХ ст. щодо західноукраїнських видань.

Отже, україномовна періодика Західної України у міжвоєнний період виступала засобом та формою культурно-освітнього розвитку. Автори публікацій намагалися всебічно проаналізувати суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Західній Україні, приділяючи основну увагу пресі як історичному джерелу, її аналізу через призму журналістики. Взаємозв'язок журналістських та історичних аспектів дослідження дає можливість повноцінно визначити місце та роль україномовної періодики у національно-культурних процесах, що відбувалися у Західній Україні в міжвоєнний період.

Список використаних джерел

1. Калинович І. Показчик української культури за 1925 рік / Калинович І. – Львів-Київ: З друкарні видавничої спілки "Діло", 1926. – 20 с. 2. Калинович І. Українська преса у 1924 р. / І. Калинович // Діло. – 21 вересня 1924. – С. 2. 3. Кривецький І. Початки преси на Україні 1776–1850 рр. / Кривецький І. // Записки НТШ. – 1926. – Т. CXLIV – CXLV. – С. 185–208. 4. Брик І. Початки української преси в Галичині і Львівська ставропігія / Брик І. // Збірник Львівської Ставропігії: Минуле і сучасне: Студії, замітки, матеріали. – Т.1 / За ред. д-ра К. Студинського. – Львів, 1921. – Т. 1. 5. Возняк М. З зарання української преси в Галичині / Возняк М. // Записки НТШ. – 1912. – Т.61. – С. 140–159. 6. Ігнатієнко В. Українська преса (1816 – 1923 рр.): Історико-бібліографічний етюд / Ігнатієнко В. – К.: Держвидав України, 1926. – 38 с. 7. Сагайдачний П. Вага і сила преси / Сагайдачний П. – Краків: Українське видавництво, 1941. – 30 с. 8. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 309. – Оп.1. – Спр. 1669. 9. Животок А. Нездійснені пляни видання українських часописів / Животок А. – Авсбург: Накладом Товариства прихильників УВАН, 1949. – 23 с. 10. Животок А. Рукописні часописи української молоді / Животок А. – Львів: Накладом Тов-а "Взаємна поміч українського вчительства", 1938. – 27 с. 11. Животко А. Історія української преси / Животко А. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1990. – 334 с. 12. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття / Тернопільський Ю. – Джерзі Ситі: М. П. Коць, 1974. – 230 с. 13. Бочковський О., Сірополко С. Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання) / Бочковський О., Сірополко С. – Мюнхен: Український-технічно господарський інститут, 1993. – 204 с. 14. Дашкевич Я. Комуністична та радянська преса в Західній Україні у 1919–1920 рр. / Дашкевич Я. // Український історичний журнал. – 1958. – № 1. – С. 117–125. 15. Цьох Й. Т. Комуністична преса Західної України (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ) 1919–1939 рр. / Цьох Й. Т. – Л.: Видавництво Львівського університету, 1986. – 269 с. 16. Олексюк М. М. Прогресивна преса Західної України в боротьбі на захист СРСР (20–30-ті роки) / Олексюк М. М. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 227. 17. Історія української літератури початку ХХ ст. / Відповідальний редактор: П. Колесник. В 5 т. – Т. 5. – Київ, 1968. – 323 с. 18. Місило Є. Бібліографія української преси в Польщі (1918–1939 рр.) і Західноукраїнської народної республіки (1918–1919 рр.) / Місило Є. – Едмонт-Альберта: Вид-во Канадського інституту українських студій Альбертського університету, 1991 – 250 с. 19. Крупський І. Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) / Крупський І. – Львів: Світ, 1995. – 184 с. 20. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті: (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування) / Кость С. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 510 с. 21. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.). Матеріали до бібліографії / Мартинюк М. – Львів, 1998. – 298 с. 22. Періодика Західної України 20–30-х рр. ХХ ст. матеріали до бібліографії. – Львів: Видавничий центр "Фенікс", 1998. – 328 с. 23. Галушко М. Українські часописи Станіслава (1879–1944 рр.) / Галушко М. – Львів, 2001. – 301 с. 24. Галушко М. Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886–1944 рр.) / Галушко М. – Львів, 2008. – 352 с. 25. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження У 3-х т. – Т. 3; Кн. 1, 2 – Львів: Світ, 2003. 26. Сніцарчук Л. Українська преса Галичини (1919–1939 рр.) і журналістикознавчий дискурс / Сніцарчук Л. – Львів, 2009. – 416 с. 27. Шаповал Ю. Г. Національна журналістика: наукові праці. В 2 т. / Шаповал Ю. Г. – Львів, 2006. 28. Іван Тиктор: талан і талант /Н. Зелінська, Л. Сніцарчук, Є. Огар та ін., кер. авт. Колективу О. Думанська. – Львів: Українська академія друкарства, 2007. – 240 с. 29. Українська журналістика і іменах: матеріали до енциклопедичного словника / за редакцією М. Романюка. Львів, 2002. 30. Jarowiecki J., Góra B. Prasa Lwowska

w dwudziestoleciu międzywojennym. Proba bibliografii / Jerzy Jarowiecki, Barbara Góra. – Krakow: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1994. – 241 s. 31. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Сливка Ю. – К: Наукова думка, 1985. – 272 с. 32. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752 с. 33. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків / Орест Красівський. – Львів: Вид-во ЛФУАДЦ, 2000 – 416 с. 34. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави. 1918–1926 / Леся Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 35. Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с. 36. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) В 2-х т. – Т. 1 / Микола Кугутяк. – Київ-Івано-Франківськ: Плай, 2002 – 536 с. 37. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / Васюта І. – Львів: Каменяр, 2006 – 335 с. 38. Швагалюк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. / Швагалюк М. // Записки НТШ. – 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 111–145. 39. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини. 1919–1939 рр. / Швагуляк М. // Другий міжнародний конгрес українців / Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія ч. І. – Львів: Атлас, 1994. – С. 92–98. 40. Зайцев О. Націоналізм і національна демократія в Західній Україні у 1920–30-х роках / Зайцев О. // Другий міжнародний конгрес українців / Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія ч. І. – Львів: Атлас, 1994. – С. 85–90. 41. Дробот І. Протистояння польській владі у Східній Галичині в 1920 – 1930-ті рр. / Дробот І. // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 66–75. 42. Демчишак Р. Міжпартійне порозуміння в програмах та діяльності легальних українських політичних партій Західній Україні у 1920–1930-х рр. / Демчишак Р. // Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/soc_gum/Unir/2007_19/14.pdf. 43. Федорів О. Радянське втручання в Західній Україні в контексті політики СРСР (1923–1928 рр.) / Федорів О. // Галичина. – 2008. – Вип. 14 – С. 24–29. 44. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання перший період діяльності (1925–1928 рр.) / Ігор Соляр. – Львів, 1995. – 68 с. 45. Федик І. І. Українські політичні середовища Галичини у ставленні до Польщі: автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. іст. наук: 07 00 01 "Історія України" / Федик І. – Л., 1999. – 19 с. 46. Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі / Федик І. – Львів, 1998. – 80 с. 47. Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939 рр.) / Ігор Райківський. – Івано-Франківськ, 1995. – 66 с. 48. Сливка Ю. Історія КПЗУ / Сливка Ю. – Львів: Каменяр, 1989. – 123 с. 49. УВО: Видання пропагандивного відділу Української Військової Організації 1929. / Упорядник Є. Філь. – 2007. – 67 с. 50. Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / Мартинець В. – Вінніпег, 1949. – 425 с. 51. Книш З. Становлення ОУН / Книш З. – К.: Вид-во. ім. О. Теліги, 1994. – 128 с. 52. Мірчук П. Нарис історії ОУН / Мірчук П. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968 – 639 с. 53. Ухач В. ОУН: культурно-освітня діяльність (1929–1944 рр.) / Василь Ухач. – Тернопіль: Джура, 2005. – 152 с. 54. Посівнич М. Форми та методи агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН у 1929–1939 рр. / Микола Посівнич М. // Український визвольний рух. – 2007. – №9. – С. 61–78. 55. Галайко Б. Часопис "Сурма" – пресовий орган пропаганди Української військової організації / Галайко Б. // Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/VNULP/Armiya/2008_612/18.pdf. 56. Ревера Б. Часопис "Заграда" (1923–1924 рр.): історико-тематичне дослідження / Ревера Б. // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – 2000. – Вип. 8. – С. 118–121. 57. Жерноклеєв О., Райківський І. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії / Жерноклеєв О., Райківський І. – К.: Основні цінності, 2004. – 233 с. 58. Зуляк І. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / Іван Зуляк. – Тернопіль: Воля, 2005. – 946 с. 59. Ступарик Б. М., Моцюк В. Д. Ідея національної школи і національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772 – 1939 роки) / Ступарик Б. М., Моцюк В. Д. – Коломия: Вік, 1995. – 173 с. 60. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / Рубльов О. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 348 с.

Оксана Муц

УКРАИНОЯЗЫЧНАЯ ПЕРИОДИКА ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ (1920–1930 ГГ.): ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ

В статье проанализированы научные исследования, посвященные проблемам становлению, существованию и развитию межвоенной прессы. Предпринята попытка классификации историографии данной проблемы.

Ключевые слова: украиноязычная периодика, Западная Украина, межвоенный период, историография, национальное сознание.

Oksana Muts

UKRANIAN LANGUAGE PERIODICALS IN WESTERN UKRAINE (1920–1939):
HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM

The article analyzes the research devoted to problems of formation, existence and development of the interwar press. An attempt of classification of the historiography of the problem.

Key words: Ukrainian language periodicals, Western Ukraine, the interwar period, historiography, national consciousness.

УДК 94 (477.8):930.1

Тетяна Гуменюк

**СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
60-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті проаналізовано сучасні українські дослідження історії розвитку історичної науки в другій половині 40-х – першій половині 60-х років ХХ століття, впливу суспільно-політичної ситуації в західних областях УРСР країни на становище історичної науки. Автор висвітлює наукові здобутки сучасників з історії розвитку історичної науки у повоєнний період.

Ключові слова: повоєнний період, західні області УРСР, історична наука, історіографія, радянський тоталітарний режим.

Історіографія незалежної України характерна появою когорти політично незааганжованих істориків, які формують нові підходи у виробленні сучасної концепції вітчизняної історіографії, а також якісною зміною наукових поглядів науковців старшого покоління. Сьогодні значно активізувався інтерес до вивчення питань, пов'язаних із розвитком історичної науки в УРСР у другій половині 40-х – початку 60-х років ХХ століття.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що специфічною ознакою сучасної української історіографії є також й те, що на початку 90-х років відбувалось нагромадження історичних знань, пов'язане із відкриттям для дослідників нових архівних фондосховищ і заборонених раніше праць істориків. Львівський історик Л. Зашкільняк справедливо зазначає, що після десятиліть панування у вітчизняній (радянській) історіографії офіційної методологічної доктрини (марксистсько-ленінського вчення) виникли сприятливі перспективи вільного вибору кожним дослідником відповідної його знанням, досвіду та ідеологічним чи політичним поглядам, методологічної орієнтації [1, с. 7].

Метою цієї статті є комплексний аналіз досліджень сучасних українських істориків щодо питань розвитку історичної науки в західних областях УРСР у повоєнне двадцятиріччя.

Тоталітарний режим докорінно змінив призначення української історіографії, перетворивши її у послушну ідеологічну служанку, засіб боротьби з так званою "буржуазною історіографією", її школами та представниками [2, с. 121]. У повоєнний період відбулось поновлення та різке посилення ідеологічного диктату партійно-радянських органів на українську історичну науку, передусім, на академічну, задля остаточного її одержавлення та перетворення на допоміжний засіб в утвердженні ідеології сталінізму.

Справедливо зазначав М. Коваль, що серед інших гуманітарних наук і предметів історичним дисциплінам в СРСР було визначено особливе місце та роль [3, с. 3]. Наслідки нещадної, замішаної на страху, непримиренності і примусі "марксистсько-ленінської" переорієнтації радянської історичної науки дорого обійшлися українській історіографії. Було остаточно обірвані наукові традиції та надбання [3, с. 24].

Історики Я. Ісаєвич, Я. Калакура, М. Коваль, С. Кульчицький досліджували розвиток української історичної науки у післявоєнний період, її методологічні засади, принципи формування, вплив суспільно-політичної ситуації, ідеологічних чинників на діяльність істориків, репресивні кампанії сталінського режиму [3–6]. М. Коваль зазначав, що у 30–40-і рр. ХХ ст. цікавили важливі проблеми української історії, що виходили далеко за рамки історіографії, набуваючи значного суспільно-політичного резонансу. Передусім це проблеми історичного поступу УРСР, її політичного становища і курсу, взаємин зі слов'янським світом, особливо з Росією [3, с. 18].

Ситуацію у західноукраїнському регіоні, зокрема діяльність львівських істориків у другій половині 40-х – початку 50-х років висвітлював М. Коваль. Оскільки у львівських істориків, на його

думку, "міцно вкоренилися антинаукові погляди на характер історичного процесу, запозичені у Грушевського" (так у партійних документах характеризувався їхній світогляд), то львів'ян, звичайно, не залишили поза увагою. Особливому тискові було піддано провідного західноукраїнського історика І. Крип'якевича, котрий марно намагався помирити "буржуазно-націоналістичну теорію з радянською історіографією" [3, с. 22–23].

Організаційну структуру української історичної науки у другій половині ХХ століття досліджував львівський науковець Я. Ісаєвич. Історик підкреслював, що, на відміну від більшості держав світу, в СРСР основні дослідження резервувались за Академією наук та республіканськими академіями з цієї проблематики, а університетські кафедри, архіви, музеї відігравали підпорядковану роль [5, с. 8]. Історик висвітлює діяльність АН УРСР, Інституту суспільних наук (заснований у м. Львові 1951 р., з 1993 р. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича).

У останні роки українські історики значну увагу приділяють дослідженню діяльності прогресивної української інтелігенції. У 1990 році О. Рубльов та Ю. Черченко підготували монографію "Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина", у якій одні з перших підняли питання боротьби зі школою М. Грушевського у Західній Україні, зокрема розкрили політику цькування таких учених-істориків-працівників Львівського філіалу АН УРСР, як І. Крип'якевич, М. Кордуба, О. Терлецький та інші. Дослідники вперше об'єктивно розкрили причини ліквідації Львівського відділу історії України в 1946 році – структурного підрозділу Інституту історії України [7].

Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми здійснив Г. Касьянов [8]. Історик зосередився в основному на висвітленні багаторічної боротьби неконформістської інтелігенції за ідеали, які на сьогодні стали буденністю. У монографії ним вперше проаналізовано рух опору 60–80-х рр. ХХ ст., як завершення майже вікової духовно-політичної еволюції української інтелігенції, підсумок розвитку її ідейної традиції. Г. Касьянов відзначає, що в 60-ті роки ХХ століття доводилося повертатися до тих проблем, що турбували українську інтелігенцію у 60-ті роки ХІХ століття, на початку ХХ і у 1920-ті роки: захисту рідної мови і культури, їх популяризації, відновлення національної історії, етнографії [8, с. 18].

Сучасний етап дослідження діяльності української інтелігенції характеризується появою робіт Т. Марусик [9], Ж. Шевчук [10]. У праці Т. Марусик досліджується процес формування і розвитку західноукраїнської гуманітарної інтелігенції у другій половині 40-х – на початку 60-х років ХХ століття у контексті суспільно-політичного життя регіону. Чернівецька дослідниця окреслила поняття "гуманітарна інтелігенція", простежила шляхи формування і підготовку гуманітарної інтелігенції.

Слід звернути увагу на працю Ж. Шевчук "Інтелігенція України у формуванні національної самосвідомості, духовності, розвитку української мови: Історичний нарис" (Кам'янець-Подільський, 2006 р.), у якій аналізується національна політика КПРС, репресивні заходи щодо представників української інтелігенції.

Важливим у вивченні цього питання є дисертаційні дослідження, зокрема, Р. Попп у дисертації "Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках" (Львів, 2003 р.) поряд із загальною характеристикою діяльності інтелігенції Львова в умовах поневолення і функціонування сталінського тоталітарного режиму впродовж 1944–1953 роках, значну увагу приділяє соціально-професійній структурі інтелігенції Львова, радянським методам її формування, формам участі працівників розумової праці у культурному та господарському житті [11]. Форми і методи політико-ідеологічного контролю сталінського режиму за літературою, мистецтвом і наукою, діяльністю творчої і наукової інтелігенції досліджував Н. Сірук [12].

Нашої уваги заслуговує праця О. Бажана та О. Данилюка. Історики висвітлюють роль української інтелігенції в опозиційному русі України другої половини 50–60-х років ХХ ст. Цілком очевидно, на думку дослідників, що критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних і невластивих явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій великого талановитого народу [13, с. 20].

Водночас починають виходити у світ наукові дослідження, присвячені розвитку академічної історичної науки. Львівський дослідник О. Луцький висвітлює напрямки розвитку академічної науки у західних областях України 1940–1951 років, з'ясував умови діяльності окремих наукових інституцій і вчених в один з найсуперечливіших періодів історії регіону – час встановлення і утвердження тут радянського тоталітарного режиму [14].

Відтворення на підставі вивчених архівних документів історичних установ та Президії АН УРСР (1944–1956 рр.), особових фондів видатних українських вчених, директивних документів вищих партійних та урядових органів влади УРСР історії розвитку української академічної історичної науки в повоєнний період розкриває монографія О. Кондратенка "Українська академічна наука (1944–1956 рр.)" (Київ, 2009 р.) [15].

Слід виділити наукові дослідження, присвячені розвитку академічних історичних установ на кшталт колективної праці "Інститут українознавства імені І. Крип'якевича Національної академії наук. Наукова діяльність, структура, працівники" (Львів, 2001 р.). Це дослідження є стислим оглядом наукової діяльності цієї інституції в цілому, відділів історії України на археології зокрема [16].

У 2006 році, у зв'язку з 70-річним ювілеєм Інституту історії України науковій громадськості, представлена колективна праця "Інститут історії України НАН України. 1939–2006" (Київ, 2006), у якій вже більш детально проаналізовано розвиток та діяльність провідної історичної установи держави за 70-річний період її існування.

Це питання знайшло своє висвітлення й у низці наукових публікацій. Такими є роботи М. Ковалю, О. Рубльова, Н. Завалко, В. Матях, О. Ситника [17–21].

Інформативно цінною є публікація О. Рубльова та О. Юркової, у якій автори характеризують історіографічний здобуток науковців упродовж 1936–2006 років, виділяють основні напрями досліджень учених, не оминають і трагічних сторінок історії установи, зокрема репресій проти наукових співробітників. Історики відмічають, що академічний історичний інститут сприймався не лише як суто науково-дослідна установа історичного профілю республіканського масштабу, а і як провідний ідеологічний центр, що зумовлювало відповідну й переважно-набридливу перманентну увагу до нього з боку партійних органів. Це знайшло відображення у призначенні керівників інституту, які мали неабиякий досвід саме партійної роботи, хоча й були істориками за освітою, значній кількості постанов та нарад "з приводу" його діяльності, пильній увазі до праць співробітників тощо [22, с. 23].

Питання науково-дослідної роботи Інституту історії АН УРСР висвітлені у монографії О. Кондратенка [15]. Історик відмітив, що, починаючи з 1947 р., внаслідок постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 року "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР" відбулося остаточне згортання досліджень з історії України як самостійного наукового напрямку. Наукова робота академічних установ історичного профілю концентрувалася на виконанні тем з історії суспільних та політичних рухів, спільного походження трьох братніх слов'янських народів, утворення СРСР тощо [15, с. 210]. Аналізуючи фонди особового походження відомих учених істориків та археологів НАН України, науковець відмічає, що, незважаючи на кадрові та фінансові проблеми, що гостро відчувались у 1940-х роках, обсяг наукового доробку історичних установ упродовж досліджуваного періоду був значним [15, с. 210].

Нашої уваги заслуговує монографія волинського дослідника В. Яремчука "Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби" (Острого, 2009 р.). Історик досліджує українську радянську історіографію післясталінської доби в аспекті опрацювання нею історії України. Досить детально автор проаналізував ідеї, інтерпретації, концепції, що складала зміст уявлень про історію України в історичній науці УРСР середини 1950-х – середини 1980-х років. На його думку, у кінці 1950-х – на початку 1960-х років здійснено конкретні кроки, що скеровували істориків УРСР на дослідження насамперед "досвіду соціалістичного і комуністичного духівництва". На тлі хрущовських суспільно-політичних трансформацій, пов'язаних із відкритим, хоча й поверховим засудженням сталінізму, відбувалася ревізія офіційної версії історії України, визнаної у середині 1950-х років за поміркованість й суперечливість. Ідеологічні зрушення хрущовської доби не похитнули схеми національної минувшини, втіленої у "Тезах" 1954 року [23, с. 70, 86].

Чимало публікацій присвячено розвитку історичної науки у другій половині 40 – першій половині 60-х років. Серед них можна виділити наукові статті В. Голубка, В. Даниленка, Н. Юсової, О. Булгакової [24–27]. Молодий науковець Н. Юсова намагалася більш поглиблено вивчити і з'ясувати вплив Й. Сталіна на розвиток радянської етногенетики на початку 1950-х років і, зокрема, на процес легітимації концепції давньоруської народності. Вона досить ґрунтовно висвітлювала значення постулатів Й. Сталіна у сфері націоналізму як спроби радянських науковців створити загальноприйнятну офіційну теорію етногенезу. Слід зазначити, що ця тема зовсім не розроблена в науковій літературі.

Як відомо, складовою частиною процесу формування національної історичної науки є становлення національної школи археології та краєзнавства. З цього приводу нашої уваги заслуговують регіональні дослідження С. Терського "Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині" (Львів, 2010 р.) [28] та С. Гальчака "Краєзнавство Східного Поділля" (Вінниця, 2005 р.) [29].

На думку С. Терського, радянська епоха у розвитку археології та історичного краєзнавства Волині за етапами суспільного та культурного розвитку виразно поділяється на два періоди. На першому – тоталітарному (1945–1970 рр.), за підтримки держави активно розвивалася тільки фундаментальна археологія, на другому – до неї додалося формоване державними чинниками історичне краєзнавство [28, с. 92].

У 1999 році вийшла у світ книга історика Л. Зашкільняка "Методологія історії від давнини до сучасності", у якій, зокрема, йдеться про еволюцію марксистської методології в історичній науці СРСР у другій половині XX століття. Л. Зашкільняк відмічає, що з другої половини 50-х років історична наука СРСР частково звільнилася від "квазімарксистської ідеології", включила у свій обіг нові західні трактування історії. Проте, більшість методологічної літератури, що з'явилась у 60–80-х роках у СРСР, продовжувала трактувати марксистську соціологію як останнє слово в науці, а спроби розширити її тлумачення зустрічали негативну реакцію партійних органів [1].

Нашої уваги заслуговують колективні монографії "Історична і політична наука та суспільна практика в Україні" (Київ, 2009 р.) та "Українська історіографія на зламі XX і XXI століть" (Львів, 2004 р.), де значну частину праць складають статті фахівців гуманітарної сфери знання, що досліджують важливі тенденції і напрями розвитку історичної науки у післявоєнний період [30–31].

Слід виділити серію біобібліографічних довідників щодо персоналій відомих українських істориків та серійне видання "Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник" (Київ, 1998 р.), які містять науково-довідкову інформацію щодо вчених-істориків, у тому числі й тих, які працювали в історичних установах АН УРСР [32–35].

Таким чином, у рамках сталінського тоталітарного режиму історична наука розглядалася як придатний засіб політико-ідеологічного впливу на формування народної свідомості у напрямку, необхідному партійному керівництву. Долаючи стереотипи й інертність впливів попередніх періодів, сучасні історики, використовуючи справжній науковий доробок, витворений у радянську добу, пропонують нові методологічні підходи й теоретичні моделі інтерпретації емпіричного матеріалу.

Пріоритетними напрями сучасної історичної науки залишаються питання, пов'язані із розвитком і формуванням гуманітарних наук у післявоєнний період. У центрі уваги дослідників залишаються напрями розвитку академічної науки у західних областях України, вплив суспільно-політичної ситуації на розвиток української історичної науки, діяльність західноукраїнської інтелігенції у другій половині 40 – першій половині 60-х років XX століття.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Зашкільняк Л. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 227 с.
2. Калакура Я. Історичні засади українознавства / Калакура Я. – К., 2007. – 381 с.
3. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – №1. – С. 3–26.
4. Ісаєвич Я.Д. Сторінки історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ / Я.Д. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 2002. – Вип. 4. – С. 3–26.
5. Ісаєвич Я. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти / Я. Ісаєвич // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [Колективна монографія за ред. Л.Зашкільняка] / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2004. – С. 7–24.
6. Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К., 1990. – 58 с.
7. Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
8. Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
9. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя й діяльності(40–50-ті рр. XX ст.). – [Монографія] / Т.В. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 464 с.
10. Шевчук Ж.А. Інтелігенція України у формуванні національної самосвідомості, духовності, розвитку української мови: Історичний нарис / Ж.А. Шевчук. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2006. – 248 с.
11. Попп Р.П. Інтелігенція Львова у 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 "Історія України" / Р.П. Попп. – Львів, 2003. – 18 с.
12. Сірук Н.М. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 "Історія України" / Н.М. Сірук. – Львів, 2004. – 13 с.
13. Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / О.Г. Бажан, О.З. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
14. Луцький О. Радянська академічна наука в західних областях України 1940–1951 рр.: від відділів до інститутів / О. Луцький // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України. – 2009. – Вип.15 (2). – С. 11–25.
15. Кондратенко О. Українська академічна історична наука (1944–1956 рр.) / [Відп. ред. О.С. Рубльов] / Кондратенко О. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 284 с.
16. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної Академії Наук України. Наукова діяльність, структура, працівники / [Відп. ред. Я.Ісаєвич]. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – 336 с.
17. Коваль М.В. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) / М.В. Коваль, О.С. Рубльов // Український історичний журнал. – 1996. – № 6.
18. Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) / О. Рубльов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2007. – Вип.16 (1). – С. 166–199.
19. Завалко Н. Діяльність Інституту історії в 1947 р. в контексті репресивних заходів тоталітарної сталінської політики / Н. Завалко // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С.201–206.
20. Матях В. Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу (1936–2006 роки) / В. Матях // Україна в Центрально-Східній

Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – № 6. – С. 17–64. 21. Ситник О. Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (1940-1950) / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету ім. І. Франка. – 2007. – Вип.10. – С. 254–286. 22. Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.) / О.С. Рубльов, О.В. Юркова // Український історичний журнал. – 2006. – №6. – С.4–35. 23. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Яремчук В. – Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2009. – 526 с. 24. Голубко В. Проблеми історії України другої половини XX століття / В. Голубко // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [Колективна монографія за ред. Л.Зашкільняка] / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2004. – С.184–202. 25. Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної системи сталінського режиму в повоєнний період (1946-1953 рр.) / В. Даниленко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2002. – Вип. 7. – С. 406–420. 26. Юсова Н.М. "У світлі сталінських творів із питань мовознавства": актуалізація етногенетичних досліджень у СРСР на початку 1950-х рр. / Н.М. Юсова // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.113–138. 27. Булгакова О. З історії розвитку історичної науки в Україні (кінець 1940-х – 1950-ті рр.) / О. Булгакова // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України. – 2009. – Вип.15 (2). – С.322–331. 28. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: [Монографія] / Терський С. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка". – 2010. – 380 с. 29. Гальчак С.Д. Краєзнавство Східного Поділля / Гальчак С.Д. – Вінниця: "Книга-Вега" ВАТ "Вінооблдрукарня", 2005. – 144 с. 30. Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І.Ф. Кураса; [редкол.: Патон Б.Є. (голова), Геєць В.М. (заст. голови), Левенець Ю.А. (заст. голови), Солдатенко В.Ф. (секретар) та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 624 с. 31. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: / [Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка]. – Львів, Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, 2004. – 405 с. 32. Гальчак С.Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Книга – Вега, 2005. – 224 с. 33. Олашин М.В. Історичний факультет Ужгородського національного університету: [Бібліографічний довідник] / Держ. вищий навч. заклад "Ужгород. нац. ун-т"; [Бібліогр. ред. О.Д. Закривидорога; Відп. за вип. І.О. Мандрик] / М.В. Олашин – Ужгород: Гражда, 2010. – 440 с. 34. Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаніка; [Уклад. М. Кривенко; Авт. вступ ст. А. Содомора; Наук. ред. Л. Ільницька] / Ярослав Дашкевич. – Львів, 2006. – 263 с. 35. Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Київ: Інститут історії України, 1998. – Вип. 1. – 424 с.

Тетяна Гуменюк

СОВРЕМЕННЫЕ УКРАИНСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О РАЗВИТИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 40-Х – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 60-Х ГОДОВ XX ВЕКА

В статті проаналізовані сучасні українські дослідження історії розвитку історичної науки во второй половині 40-х – першої половині 60-х років XX століття, вплив громадсько-політичної ситуації в західних областях України на положення історичної науки. Автор освітила научні досягнення сучасних творів по історії розвитку історичної науки в післявоєнний період.

Ключевые слова: послевоенный период, западные области Украины, историческая наука, историография, советский тоталитарный режим.

Tetyana Gumeniuk

CONTEMPORARY UKRAINIAN INVESTIGATIONS ABOUT THE DEVELOPMENT OF HISTORICAL SCIENCE IN THE WESTERN REGIONS OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF 40-S – THE BEGINNING OF XX CENTURY

The article analyses contemporary Ukrainian investigations of historical science development in the second half of 40-s – the first half of 60-s of XX century, influence of social and political situation in the western regions of Ukraine on the state of historical science. The author elucidates scientific gains of contemporary works in the history of historical science development at post-war period

Key words: post-war period, Ukrainian western regions, historical science, historiography, soviet totalitarian regime.

УДК 330 [84+86]:336.1.001

Костянтин Нікітенко

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ АВТОРІВ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ НА ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКУ СИСТЕМУ: ВІД УТОПІЇ ДО ПОВНОГО ОДЕРЖАВЛЕННЯ "ПО-СТАЛІНСЬКИ"

У статті досліджується еволюція соціалістичних утопічних ідей, трансформація поглядів авторів соціалістичних економічних вчень, як кабінетних філософів-теоретиків, так і практиків-революціонерів ХХ ст., на функціонування фінансово-банківської системи.

Ключові слова: банківська система, фінансово-кредитна політика, утопія, соціалістична економіка.

Економіку можна назвати однією із найдавніших наук. Торгівля, податки, фінанси тощо – усі ці питання цікавили людей вже у сиву давнину. Йшов час, людство крокувало вперед, удосконалювалися економічні механізми. Виникли гроші – як загальний еквівалент, сформувалися банківські інститути. Фінансово-банківську систему фахівці досить часто порівнюють із кровоносною системою. Дійсно, важко переоцінити її роль та значення в економічному житті суспільства. Принципи та основоположні механізми роботи фінансово-банківських регуляторів склалися і відточувалися упродовж усього періоду існування людської цивілізації. І, разом із тим, весь цей час тривав пошук "ідеальної" економічної моделі – основи функціонування суспільства. Створення щасливого світу (або країни), де вдалося б поєднати несумісне – раз і назавжди подолати експлуатацію і гноблення, економічну і соціальну нерівність. Над проблемою побудови такого "ідеального" суспільства ламали голови мислителі усіх часів.

Існує значна кількість праць, присвячених як загалом еволюції економічної думки людства [1], так і аналізу певних історичних періодів, упродовж яких відбувався докорінний перегляд поглядів на фінансово-банківську систему, її місце та роль й взагалі самої сутності та необхідності існування. Так, міжвоєнна доба з її докорінними революційними перетвореннями (від одержавлення і згодом повної ліквідації в умовах "воєнного комунізму", через більш-менш ринкове існування за часів НЕПу і до повного підпорядкування державній тоталітарній машині у 1930-х рр.) вже має своїх знаних дослідників [2]. Втім, узагальнюючої роботи, присвяченої пошуку шляхів створення "ідеальних" фінансово-банківських механізмів, не існує.

Мета статті – аналіз еволюції соціалістичних утопічних ідей, трансформації поглядів авторів соціалістичних економічних вчень, як кабінетних філософів-теоретиків так і практиків-революціонерів ХХ століття, на функціонування фінансово-банківської системи.

Однією із перших характерних утопічних ідей була модель ідеальної держави Платона [3]. На думку давньогрецького автора, лише строгий поділ праці та натуральне господарство при категоричному засудженні грошей, торгівлі, кредитних відносин – могли стати запорукою побудови "щасливого" суспільства. Саме через це свідоме ігнорування основоположних ринкових механізмів ідеї Платона можна віднести до класичних утопій.

Інший античний мислитель – Аристотель, теж у своїх численних працях присвятив увагу і питанням побудови "ідеального суспільства". Втім, хоча автор і аналізував сутність та дії економічних законів, але для його висновків більш характерним стало прагнення видавати бажане за дійсне. Так, безапеляційне несхвалення торгівлі, а також "найганебнішого заняття" – лихварства, багато в чому співзвучне ідеям Платона, а тому теж більшою мірою підійшло для поповнення скарбниці абстрактних філософських теорій, ніж для практичної реалізації економічної моделі [4].

Найбільшого розквіту побудова утопічних конструкцій набувала на межі епох. Так, період розкладання феодалізму і зародження нових капіталістичних відносин, що супроводжувався масштабними соціальними перетвореннями і потрясіннями: масовим розоренням селянства, стрімким майновим розшаруванням суспільства, загостренням соціальних суперечностей тощо, спричинив появу цілої низки праць з гострою критикою капіталізму і, натомість, наповнених пропозиціями свого бачення ідеального суспільства. Класичним твором стала "Утопія" Т.Мора [5]. "Ідеальне суспільство" було побудоване на принципах відсутності приватної власності, прямому продуктообміні, зрівняльному розподілі й строгій регламентації усіх сфер як суспільного, так і особистого життя. Зрозуміло, що таке суспільство ігнорувало економічні закони, що було характерною рисою авторів праць соціалістичних утопічних вчень. Фінансово-банківські механізми просто викреслювалися із цієї суспільної моделі. Гроші, торгівля проголошувались зайвими і шкідливими.

XIX століття разом із промисловим переворотом і притаманними йому соціальними потрясіннями: зубожінням робітничого класу, безробіттям тощо, дало цілу плеяду економічних реформаторів соціалістів-утопістів: Р.Оуен, П.Прудон, Ш.Фур'є та ін. Повністю ігнорувати роботу настільки принципового ринкового регулятора як фінансово-банківська система автори ідеальних соціальних моделей нового часу вже не могли, тому висунули цілу низку проектів "справедливої організації обміну", здійсненню яких повинні були сприяти так звані "трудові гроші" й створені "мінові банки". Ці банки повинні були визначати кількість суспільної праці, затраченої на різноманітні вироби, і, зібравши ці товари в себе на складах, видавати натомість виробникам "трудові бони" або "трудові гроші". Таким чином, намагалися встановити "трудова вартість" продукції і, відповідно, кожен трудівник міг одержати з банківських складів будь-які товари на отримані "трудові гроші", на яких було вказано й кількість годин праці, затрачених на вироблення товарів.

Одразу ж були зроблені спроби реалізувати на практиці побудову таких "мінових банків". Яскравим може бути приклад Роберта Оуена, який заснував у 1832 р. "Інститут справедливого обміну трудящих класів" в Англії. У Лондоні, а також і в декількох інших містах були відкриті склади для товарів, так звані "базари", на які виробники приносили продукти своєї праці, натомість отримуючи "трудова бона", яку могли обміняти на цьому ж складі на інші товари. Зрозуміло, що ідея одразу ж набула популярності, однак так само зрозуміло, що її крах теж був неминучим і не забарився. Склади досить швидко виявилися забитими непотрібними неходовими товарами. Продукти ж, на які був попит, виробники відносили на ринок і отримували там реальні гроші, а не "трудові бони". "Інститут справедливого обміну" припинив свою діяльність.

Однак і надалі, розуміючи важливість фінансово-банківських механізмів для суспільства, здійснювалися спроби змінити світ з їх допомогою. Так, у 1849 р. економіст, теоретик, соціаліст, анархіст П. Ж. Прудон відкрив "Товариство народного банку", сподіваючись за допомогою "громадського і дармового кредиту" побудувати більш справедливе суспільство. Економіст-реформатор бачив надзвичайно широкі перспективи для функціонування свого проекту в майбутньому, адже новий банк, на його думку, повинен був стати "водночас дороговказною зіркою і зброєю визволення: він створював політичну і економічну свободу" [6, с.68]. Втім, забезпечити видачу свого "дармового кредиту" Прудон збирався коштом так званих "знаків банку" (нічим не підкріплених банкнот). Як наслідок, банк Прудона проіснував всього три місяці.

Разом із тим, це були перші спроби наблизити утопічну ідеальну модель до життя. Поєднати економічну теорію і практику. Принципово також, що автори цих моделей повністю розуміли важливість фінансово-кредитних механізмів для розвитку суспільства. На відміну від, скажімо, іншого представника реформаторів-революціонерів, одного із основоположників анархізму – князя П.Кропоткіна, який торкаючись питання фінансово-банківської системи, взагалі одразу втрачав самовладання і рівновагу. Вбачаючи саме в її наявності, у банкірах і фінансистах головне зло у світі – ключову причину виникнення експлуатації, становлення всіх тиранів і розпалювання війн, князь слів не добирає: "згряя", "сумнівний люд", "пірати фінансів" тощо [7, с. 383–387]. Таким чином, для праць П.Кропоткіна стало характерним свідоме і принципове ігнорування економічних реалій та законів.

Про кредит і банки К.Маркс писав упродовж усіх томів "Капіталу" [8]. Не можна не визнати, що автором проведено глибокий аналіз грошового обігу, суті грошей і грошових функцій. Науково-теоретичне дослідження місця і ролі кредитової системи в суспільстві проводилося також із урахуванням попереднього практичного досвіду розвитку кредитно-фінансових відносин, супроводжувалося прискіпливою препарацією досягнень і помилок попередників. Так, К.Маркс і Ф.Енгельс гостро критикували Прудона за його "жахливу фантазію дарового кредиту", а також і підкреслювали, що однією з найпринциповіших помилок лідерів Паризької комуни стала фатальна недооцінка значення Французького емісійного банку. У роботі "Принципи комунізму" Ф.Енгельс не тільки виділяв необхідність централізації кредитової системи у руках держави, а й підкреслював важливість повної ліквідації всіх приватних банківських інституцій [9, с.321]. У "Комуністичному маніфесті" К.Маркс і Ф.Енгельс наголошували, що одним із першочергових завдань пролетаріату, після перемоги революції буде "централізація кредиту в руках держави через національний банк з державним капіталом і виключною монополією" [10, с. 430].

Хоча автори і були переконані, що у щасливому ідеальному комуністичному майбутньому і гроші, і інші ринкові механізми приречені на відмирання. Саме це щире і безкомпромисне переконання німецьких філософів-економістів у неминучості загибелі капіталізму і встановлення нового устрою – комунізму, призвело до того, що у працях і К.Маркса, і Ф.Енгельса не була сформульована чітка модель майбутнього суспільства. І це на думку авторів було цілком логічним, адже новий лад сам візьме своє згідно невідворотних законів еволюції суспільного розвитку, а людям майбутнього залишиться лише трішки корегувати, а скоріше навіть просто підлаштуватися

під ці процеси. Саме відсутність конкретики, розробки механізмів реалізації дозволяє зарахувати ідеї майбутнього комунізму Маркса-Енгельса до типової утопії.

Наступне XX століття стало часом не лише яскравих теоретиків-мислителів, а й активних практиків. Жовтневі події 1917 р. дали можливість більшовикам здійснювати соціальні експерименти з нечуваним розмахом, на величезній території, з використанням усієї потужності державної машини. Звісно, такі можливості були абсолютно недосяжними для мрійників-ідеалістів XIX століття з їх наївними спробами відкриття банків "громадського і дармового кредиту".

Лідер більшовиків – В.Ленін ще на етапі підготовки жовтневого перевороту наголошував на надзвичайній важливості банківської системи: "Без великих банків соціалізм був би нездійсненим..." [11, с.79]. Принциповим моментом було одержавлення всієї банківської системи, строге підпорядкування її вказівкам партії-переможниці: "... негайна націоналізація банків..." [12, с.42]. Однак, налагодити функціонування банківських інститутів в умовах політики "воєнного комунізму" виявилось неможливим – всі банки були зліквідовані.

Загалом, і сам В.Ленін, і більшість більшовицьких лідерів, і навіть деякі економісти були переконані, що суспільство майбутнього можна побудувати у декретно-наказному порядку. Втім, буквально побудова утопічної економічної моделі закінчилася нечуваною катастрофою. Так, глибокою кризою закінчилося і переконання, що при комунізмі гроші "будуть зайвими" – всі товарно-грошові операції були скасовані. Влада намагалася вирішити всі питання лише у рамках "обміну" та централізованого розподілу продуктів і товарів. Як наслідок, в країні вирувала глибока економічна криза, і, за підрахунками дослідника Р.Тхоржевського, в Україні в обігу знаходилися грошові знаки близько 7 тис. найменувань: царські банкноти, "керенки" Тимчасового уряду, гроші УНР, численних отаманів – Махна, Зеленого та ін., радянські знаки, іноземна валюта тощо [13, с.152], які вже не мали практично жодної цінності. Населення відмовлялося брати ці грошові сурогати, віддаючи переваги звичайним товарообмінним операціям. Приміром, у 1919 році на одному з ринків мінові пропорції були такими: 1 фунт мила = 2 фунта пшона, 3 фунти солі = 30 фунтів вівса, 1 пара чобіт = 30 фунтів гречаної крупи, ½ фунту махорки = 1 фунт свинячого сала тощо (загального ж еквіваленту взагалі не існувало) [14, с.210].

Фактично така система розрахунків повертала людство знов у первісні часи й була абсолютно неприйнятною для XX століття. У цей же час, щодо ставлення В.Леніна до загального еквіваленту, то тут у лідера жовтневого заколоту виявилось своєрідне почуття гумору, а також і беззаперечний вплив класичної утопії. Так, у статті "Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму" у "Правді" від 5 листопада 1921 року він наголошував: "Коли ми перемаємо в світовому масштабі, ми, на мою думку, зробимо із золота громадські відхожі місця на вулицях кількох найбільших міст світу". (Хоча й зазначав, що до того треба ще попрацювати "десяток-другий" років) [15, с.215]. Нагадаємо, у творі Т.Мора саме із золота робилися "нічні горщики". Мабуть, закарбувалася вождю ця ідея.

Заради збереження влади більшовики пішли на докорінну зміну економічної політики. В умовах НЕПу фінансово-банківська система відновила своє функціонування у практично первісному вигляді. Була проведена грошова реформа – в обіг ведена нова грошова одиниця – червінець. Відновилася і банківська мережа: почав працювати Державний банк, спеціальні банки, запрацював принцип багатокладності – створювалися приватні кредитні інститути (товариства взаємного кредиту – ТВК) тощо.

Проте, проголошена політика індустріалізації і "наступу на приватні елементи" поклатала край існуванню багатьох ринкових елементів. Були ліквідовані як приватні торговці-промисловці, так і приватні банкіри – ТВК припинили своє існування. Держава прагнула взяти під свій контроль усю фінансово-банківську систему. Разом із тим, зазначені тенденції знову відродили здавалося б вже назавжди віджилі ідеї повернення до утопії. Гарячі голови знов почали активно відстоювати тезу необхідності повної ліквідації банківської системи. Приміром, І.Трахтенберг у своїй праці "Сучасний кредит і його організація" був категоричним: "При соціалізмі банкам місця немає" і передрікав швидку "атрофію" та "вимирання" банківської системи [16, с. 280]. Так само гостра дискусія спалахнула і щодо неминучої швидкої "атрофії" або "переродження-трансформації" грошей взагалі [17].

Але чергового повернення до "воєнного комунізму" не відбулося. Крапки над "і" розставила кредитна реформа 1930–1931 рр., що, зрозуміло, не зліквідувала фінансово-банківську систему, але наповнила багато колишніх економічних понять новим змістом. Разом із ліквідацією комерційного кредиту, держава перетворилася на монополіста фінансового ринку, підпорядкував собі абсолютно усі фінансово-кредитні грошові потоки країни. Усі операції, пов'язані із короткотерміновим кредитуванням і проведенням безготівкових розрахунків були зосереджені у Держбанку. Принцип будь-якої банківської ринкової конкуренції був знищений. Командно-адміністративне регулювання, тиск та примус стали характерними ознаками оновленої банківської системи. Усім опонентам з цього

питання, які виступали категорично проти спотворення самої суті банківської системи, перетворення банків лише на ще один гвинтик тоталітарної машини, відповів особисто Й.Сталін.

Так, ще на XIV з'їзді РКП(б), звинувачуючи Г.Сокольнікова у правому опортунізмі, Й.Сталін підкреслив: "...він (Сокольников – автор) не розуміє діалектики розвитку в обставинах диктатури пролетаріату, в обставинах переходового періоду, коли методи й зброю буржуазії використовують соціалістичні елементи, щоб перемогти та зліквідувати елементи капіталістичні. Річ зовсім не у тому, що торгівля та грошова система є метода "капіталістичної економіки". Річ у тому, що соціалістичні елементи нашого господарства, борючись з елементами капіталістичними, опановують ці методи та зброю буржуазії, щоб подолати капіталістичні елементи, що вони їх успішно використовують їх проти капіталізму... Річ у тому, отже, що завдяки діалектиці нашого розвитку, функції та призначення цих інструментів буржуазії змінюються принципіально, ґрунтовно, змінюються на користь соціалізму та на шкоду капіталізму" [18, с.14].

Отже, на найвищому державному рівні було визнано і наголошено, що певні економічні поняття та механізми в радянському суспільстві набувають іншого значення і змісту, іноді практично вже не маючи нічого спільного зі своєю початковою оригінальною природою. Така доля спіткала і фінансово-банківську систему СРСР. Ті ж економісти, погляди яких на функціонування банківських інституцій відрізнялися від проголошеного сталінського курсу, були спочатку відсторонені від економічних процесів у країні, пізніше репресовані, а потім знищені фізично. Так, у 1938 році у чекістських катівнях було вбито видатного фахівця-фінансиста, члена колегії Наркомфіна професора Л.Юровського, у 1939 році загинув колишній нарком фінансів СРСР Г.Сокольніков тощо. У новосформованій парадигмі сталінського суспільства чекістська куля стала останнім і найвагомішим аргументом економічних суперечок.

Таким чином, на відміну від ідеалістів минулого, правляча комуністична партія розуміла важливість фінансово-банківської системи і не планувала її знищити у буквальному розумінні, але радянські банки вже на початок 1930-х років перетворилися на підвладні, несамостійні установи, які начисто ігнорували і спотворювали в своїй роботі ринкові економічні принципи, натомість цілком і повністю залежали у своїх рішеннях від суто політичної кон'юнктури.

Список використаних джерел

1. Блауг М. Економічна теорія у ретроспективі / Блауг М. – К.: Дело ЛТД, 1994. – 687 с.; Ковальчук В. Економічна думка в історичному аспекті / Ковальчук В., Сарай М. – Тернопіль: Тернопільська академія народного господарства, 1999. – 268 с.; Утопический социализм. Хрестоматия. – М.: Политиздат, 1982. – 511 с. та ін.
2. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / Кульчицький С.В. – К.: Вид-во НАН України, 1995. – 203 с.; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / Кульчицький С.В. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Кульчицький С.В. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу / Волосник Ю.П. – Харків: НМЦ "СД", 2002. – 383 с.; Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації / Пиріг О.А. – К.: Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2001. – 274 с. та ін.
3. Платон. Государство. Законы. Политик. / Платон. – М.: Мысль, 1998. – 798 с.
4. Аристотель. Сочинения. / Аристотель. – М.: Мысль, 1976–1983. – Т. 1–4.
5. Томас Мор Утопия / Мор Т. – М.: Наука, 1978. – 415 с.
6. Цит. за: Эльцбахер П. Сущность анархизма / Эльцбахер П. – Минск: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 272 с.
7. Кропоткин П. А. Анархия / Кропоткин П. А. – М.: Айрис-пресс, 2002. – 446 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 23. – 848 с.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 4 // Принципу комунізму. – С. 311–327.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 4 // Маніфест комуністичної партії. – С. 405–441.
11. Ленін В.І. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – Т. 26 // Чи вдержать більшовики державну владу? – С. 61–107.
12. Ленін В.І. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – Т. 26 // Завдання революції. – С. 37–45.
13. Пиріг О. А. Неп: більшовицька політика імпровізації / Пиріг О. А. – К.: Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2001. – 274 с.
14. Атлас З. В. Гроші та кредит (за капіталізму і в СРСР) / Атлас З. В. – Харків: Партвидав "Пролетар", 1932. – 624 с.
15. Ленін В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму // Ленін В. І. – Твори. – К.: Політвидав, 1974. – Т. 44. – С. 211–219.
16. Трахтенберг И.А. Современный кредит и его организация / Трахтенберг И. А. – М.: Изд. Коммунистической академии, 1929. – 310 с.
17. Хайцер П. К вопросу о природе денег и о характере их трансформации в СССР / Хайцер П. // Государство Украины. – 1930. – № 2–3.
18. XIV съезд российской коммунистической партии (большевиков) / Бюллетень № 10. – М., Л.: Госиздат, 1925. – 48 с.

Костянтин Никитенко

ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ АВТОРОВ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ
НА ФИНАНСОВО-БАНКОВСКУЮ СИСТЕМУ: ОТ УТОПИИ ДО ПОЛНОГО
ОГОСУДАРСТВЛЕНИЯ "ПО-СТАЛИНСКИ"

В статье исследуется эволюция социалистических утопичных идей, трансформация взглядов авторов социалистических экономических учений (как кабинетных философов-теоретиков так и практиков-революционеров XX ст.) на функционирование финансово-банковской системы.

Ключевые слова: банковская система, финансово-кредитная политика, утопия, социалистическая экономика.

Kostyantyn Nikitenko

THE EVOLUTION OF THE AUTHORS OPINIONS OF SOCIALISTIC AND ECONOMICAL
STUDIES: FROM THE UTOPIA TO THE TOTAL GOVERNMENTALISATION STALIN'S STYLE

The article gives an analysis of the evolution of socialistic utopian ideas, it's the transformation of the opinion authors socialistic economical teaching (as the studies of the theoretical philosophers and practical-revolutionist's of XX century) of functioning financial-banking system.

Key words: banking system, financial-crediting politics, utopian, socialist economics.

РОЗДІЛ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94 (477 + 438) "1921–1939"

Марія Ярмоленко

**ФУТАЛА В. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ
УКРАЇНЦІВ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ (1921–1939). – ДРОГОБИЧ:
"КОЛО", 2010. – 456 С.**

У статті проаналізовано монографію В.Футали, присвячену історіографії суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі.

Ключові слова: суспільно-політичне життя, українство, міжвоєнна Польща, історіографія, Західна Україна.

Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі вже багато десятиліть перебуває у полі зору істориків та представників інших гуманітарних наук, причому не тільки українських, але й зарубіжних. Ця проблема стала особливо привабливою для вітчизняних дослідників після 1991 р., коли в академічному полі України на перший план висунулися питання, пов'язані з визвольною боротьбою українського народу за свою національну незалежність і державність.

Від 1920-х рр. до сьогодні нагромадилася значна кількість різноманітної за жанром літератури з політичної і соціальної історії Західної України міжвоєнного двадцятиліття, що потребує адекватного історіографічного аналізу. Проте, на сьогоднішній день відсутнє комплексне історіографічне дослідження, яке б враховувало усі аспекти багатогранної проблеми. Тому монографія В.Футали, поза сумнівом, відповідає вимогам часу.

Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона містить вступ, чотири розділи, поділені на дванадцять підрозділів, висновки, список використаних джерел (1258 позицій, із яких понад 200 – праці зарубіжних (переважно польських) авторів), перелік умовних скорочень та іменний покажчик. Розділи органічно доповнюють один одного і в комплексі дають цілісне уявлення процесу дослідження українською й зарубіжною історіографіями питань, пов'язаних із діяльністю українських політичних партій, рухів, громадських об'єднань, військово-політичної еміграції у Другій Речі Посполитій.

В історіографії досліджуваної проблеми автор виділив три основні періоди – 1920–1930-ті, 1940–1980-ті і 90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст., – із яких найпродуктивнішим слушно вважає останній. Це пов'язано, зокрема, з тим, що після проголошення державної незалежності України, почалася нова епоха в історичній науці, змінилися пріоритети, підходи і методи досліджень, утвердився дух плюралізму в науковій творчості. Вперше за багато десятиліть вчені отримали доступ до заборонених архівних матеріалів. Стверджено, що сьогодні на монографічному рівні вивчаються майже усі аспекти досліджуваної теми.

Ретельний аналіз історіографічних джерел про функціонування українського легального політичного табору у міжвоєнній Польщі дозволив авторові показати, що у своїй сукупності вони витворюють окремий тематичний напрям історіографії. Основні контури цієї проблеми окреслені у 1920–1930-х рр.

У повоєнні десятиліття окремих питань партійно-політичної розбудови Західної України торкалися представники зарубіжного українства. Тоді ще не було створено глибоких наукових праць, переважали публікації, побудовані на спогадах авторів. Особливо цінними у цьому відношенні, вважає В.Футала, є праці І.Кедрина-Рудницького та І.Макуха. Певних успіхів досягнуто у вивченні клерикального консерватизму, зокрема соціальних функцій ГКЦ, діяльності митрополита А.Шептицького (С.Баран, В.Дорошенко, В.Лаба), національно-церковного руху у православній церкві в Польщі (І.Власовський, О.Купранець).

Доля петлюрівської еміграції відображена переважно в історико-мемуарних працях, хоча зроблено перші кроки у питанні наукового узагальнення культурно-освітнього життя інтернованого українського вояцтва (С.Наріжний).

Радянські вчені через ідеологічні заборони не вивчали історію українських національних партій, про них лише згадувалося (звісно, з позицій елементарного остракізму) у контексті висвітлення революційної тактики КПЗУ. Вони так само не подали жодного позитивного факту із суспільної діяльності греко-католицької церкви. До табуованих тем належала проблема петлюрівської еміграції.

Історики народної Польщі, на відміну від радянських дослідників, мали можливість об'єктивніше висвітлювати суспільно-політичні процеси на західних землях України. Багатством фактологічного матеріалу та зваженими оцінками відзначаються праці М.Папезинської-Турек, Р.Тожецького, Є.Томашевського, Т.Сліви, А.Земби.

Автор довів, що після 1991 р. предметом підвищеної уваги вчених – М.Кугутяка, І.Федика, Л.Зашкільняка, І.Соляра, М.Швагуляка та інших – стали організаційно-політична діяльність націонал-демократів, вироблення стратегії і тактики УНТП-УНДО, масово-політична робота партії та її боротьба за згуртування українського політикуму. Вперше на науковому рівні порушено проблему "радянськості" представників українського національно-демократичного табору (О.Павлюк, О.Зайцев). О.Жерноклєєв та І.Райківський доволі ґрунтовно вивчили основні віхи історії української соціал-демократії.

До числа пріоритетних напрямів висунулася історична біографістика (Я.Комарницький, І.Скакальська, Л.Шептицька). Незаперечною заслугою польських учених – Р.Томчика, З.Запоровського, Я.Мокляка, М.Шумила та інших – є предметне вивчення історії УНДО, УРП та діяльності Української парламентської репрезентації.

У сучасних умовах розширилося коло дослідників консервативного руху на західних землях України міжвоєнної доби. Вперше чітко окреслено організаційну структуру консервативного руху (М.Швагуляк), усебічно розкрито основні напрями діяльності християнських суспільників (М.Москалюк, О.Єгрешій).

Із нових методологічних позицій вивчається суспільна місія ГКЦ та особиста роль А.Шептицького у справі збереження національно-культурної та релігійної ідентичності галицьких українців (В.Марчук, В.Сергійчук, У.Кошетар, Г.Гладка, Л.Крупа, В.Перевезій).

В окремий напрям дослідження виділилася проблема відродження Української православної церкви у міжвоєнній Польщі (В.Борщевич, Н.Стоколос, Б.Савчук). Сталася зрушення у вивченні історії партій консервативного спрямування. Новими історіографічними фактами поповнилася петлюріана. Найбільший внесок у вивчення цієї проблематики зробили представники київської школи істориків В.Трошинський, І.Срібняк, М.Павленко, В.Сідак, В.Сергійчук, С.Литвин. Значних результатів досягли і польські дослідники О.Вішка, З.Карпус, Я.Бруський, О.Колянчук.

Не можна не погодитися з висновком автора, що серед конкретно-історичних питань найбільшим розмаїттям оцінок і суперечливістю трактувань позначений пласт літератури з історії українських радикальних рухів. Це зумовлювалося не тільки складними суспільними реаліями, але й відмінними ідейними поглядами авторів. З'ясовано, що у міжвоєнне двадцятиліття означена проблематика перебувала на первинному етапі нагромадження історичних фактів.

У 1940–1980-х рр. праворадикальний рух інтенсивно вивчався лише в українських зарубіжних центрах. Саме там було виявлено значну кількість історіографічних фактів, що розкривають процес організаційного становлення і розвитку УВО та ОУН, основні елементи націоналістичного світогляду, вплив ідеології "чинного націоналізму" на формування програмних та ідеологічних засад націоналістичного руху, містять численні приклади антипольської боротьби українського підпілля, порушують питання зовнішньої політики ОУН тощо.

Проте дослідження діаспорних істориків (В.Мартинця, П.Мірчука, З.Книша та ін.), як справедливо зауважив автор, побудовані значною мірою на спогадах учасників подій, тому у них багато суб'єктивного, ідеалізація націоналістичних організацій, окремих дійових осіб, применшення ролі інших політичних сил.

Радянські історики, присутні, не вивчали цієї проблеми, їхні праці мали суто ідеологічне спрямування. Впадаючи у крайність негативізму, вони подавали спотворену картину подій на західних землях України міжвоєнної доби ХХ ст. Натомість окремі історики народної Польщі (Р.Тожецький, Б.Цибульський) зробили спробу з'ясувати об'єктивні причини виникнення "інтегрального націоналізму", поширення його впливу серед української громадськості.

Історія ліворадикального руху Західної України була прерогативою радянських істориків, причому досліджувалася нерівномірно за періодами. Констатовано, що з огляду на фактографічні напрацювання не втратили свого значення і тепер праці М.Кравця, Є.Галушки, С.Макаруча, М.Панчука, Ю.Сливи та інших авторів, присвячені соціальній історії західноукраїнських земель, етносоціальним процесам у національному регіоні, історії КПЗУ.

До позитиву монографії слід віднести й те, що у ній виокремлено цілі напрями досліджень українського праворадикального руху на сучасному етапі розвитку історичної науки: політичні та інтелектуальні чинники формування ідеології і практики руху українських націоналістів (Г.Касьянов, С.Кульчицький, В.Лісовий, О.Зайцев, М.Мандрик, С.Квіт), революційно-визвольна боротьба УВО та ОУН (А.Кентій, І.Гаврилів, О.Дарованець, М.Посівнич, В.Ковальчук), культурно-освітня діяльність ОУН (В.Ухач), історія спеціальних підрозділів націоналістичного руху (Д.Веденєєв, Г.Биструхін, О.Кучерук), зовнішньополітична діяльність ОУН (В.Косик, В.В'ятрович, Ю.Щур), політичні портрети діячів національно-визвольної боротьби (П.Дужий, Г.Гордасевич, Я.Сватко, О.Сич, В.Мороз, М.Литвин, Л.Онишко). Кожен із вказаних напрямів позначений суттєвим зростанням наукових знань.

Уперше на науковому рівні почала вивчатися діяльність Фронту національної єдності (М.Швагуляк, Н.Іщук-Пазуняк). Певний внесок у дослідження проблеми зробили представники зарубіжних історіографій, передовсім польської (Р.Висоцький). Має рацію автор, стверджуючи, що після 1991 р. фактично не вивчається історія ліворадикального руху. Якщо брати до уваги фактологічний бік проблеми, то вона залишається на рівні 1989–1990 рр.

Своєрідне місце в українській та зарубіжній історіографії посідає науковий доробок з історії масових самоврядних об'єднань. Це зумовлюється як суспільним феноменом самих асоціацій, так й особливостями його осмислення представниками різних наукових шкіл, напрямів та ідейних течій. При цьому, на думку В.Футали, відправними, визначальними залишаються історико-мемуарні праці відомих учасників культурно-освітнього, молодіжного, жіночого та господарсько-громадського рухів – С.Шаха (С. Перського), Л.Ясінчука, В.Федорчака, М.Рудницької, Є.Храпливого та ін.

У другій половині ХХ ст. помітний поступ у вивченні проблеми спостерігався серед української діаспори. Новими фактичними даними збагатилася історія "Просвіти" і "Пласту" (праці В.Яніва, С.Левицького, Ю.Старосольського). Та найбільших успіхів досягнуто у вивченні історії українського жіночого руху (М.Богачевська-Хом'як). Представникам діаспори також належить провідна роль у вивченні історії західноукраїнської кооперації (І.Витанович). В УРСР історія українських національних громадських організацій належала до заборонених тем.

Зусилля істориків скеровувались на дослідження руху ліворадикальної молоді (В.Маланчук, В.Твердохліб). На переконання автора, прикметною рисою сьогодення є розширення тематичного поля аналізованої проблеми, наповнення її архівними матеріалами, використання набуток представників української діаспори, критичне осмислення спадщини радянської історіографії. Все це разом із застосуванням сучасних методик дослідження дало колосальні результати. Зокрема, рельєфніше висвітлено націєтворчу функцію західноукраїнських самоврядних організацій, показано значення їхнього досвіду для формування нової системи цінностей в умовах незалежності України.

На професійному рівні написані роботи з історії "Просвіти" (І.Зуляк), УПТ "Рідна школа" (Г.Білавич і Б.Савчук), молодіжних організацій "Сокіл", "Січ", "Пласт", "Луг" (Б.Трофим'як, Б.Савчук, В.Окаринський), жіночого (Б.Савчук, О.Маланчук-Рибак) і кооперативного рухів (Л.Рева-Родіонова, З.Струк, О.Шміло).

Корисною для читача стане інформація про внесок польських авторів – М.Сирника, Г.Купріяновича, Є.Дорошевського, Я.Мокляка, С.Заборняка, М.Сича – у вивчення різних аспектів, фрагментів і проблем культурно-освітнього життя, гімнастично-спортивного і кооперативного рухів українців у міжвоєнній Польщі.

Слушними є загальні рекомендації автора. Серед них виділимо такі: 1) потребує подальших наукових пошуків низка питань, пов'язаних із діяльністю провідних українських легальних партій, як-от: організаційна структура, мережа, чисельність, соціальний склад, функціонування їх низових ланок; 2) необхідно продовжити вивчення революційної діяльності націоналістичних організацій, різних аспектів їх організаційного розвитку, зовнішньої політики ОУН, взаємин крайової організації із закордонним Проводом; 3) детальної реконструкції вимагає історія ліворадикального руху; 4) не можна вважати вивченою до кінця історію громадських об'єднань, зокрема діяльність Пласту у 1930-х рр., студентських організацій, українських професійних спілок тощо.

Відзначаючи належний рівень наукової праці, варто висловити деякі зауваження і побажання. Зокрема, більшої уваги заслуговують збірники документальних матеріалів, у вступних статтях яких нерідко містяться важливі оцінки історичних подій, фактів, дійових осіб. Автор мав би проаналізувати й ті аспекти у науковій та мемуарній літературі, що висвітлюють діяльність невеликих політичних партій (Української партії праці, Української партії національної роботи, Української хліборобської партії та інших) і станових організацій ("Союзу українських службовців", "Учительської громади", "Товариства літераторів і журналістів ім. І.Франка", "Українського лікарського товариства" та інших), що діяли на теренах Західної України у міжвоєнний період ХХ ст. Очевидним є й те, що до наукового обігу залучено недостатню кількість рецензій на наукові та науково-популярні видання. Та попри це вважаємо, що з виходом у світ монографії В.Футали усунуто одну із суттєвих прогалин у сучасній українистиці.

Мария Ярмоленко

ФУТАЛА В. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ
УКРАИНЦЕВ В МЕЖВОЕННОЙ ПОЛЬШЕ (1921–1939). – ДРОГОБИЧ: "КОЛО", 2010. – 456 С.

В статье проанализирована работа В.Футалы, посвященная историографии общественно-политической жизни украинцев в междувоенной Польше.

Ключевые слова: общественно-политическая жизнь, украинство, междувоенная Польша, историография, Западная Украина.

Mariya Yarmolenko

FUTALA V. HISTORY STUDY OF SOCIAL AND POLITICAL LIFE THE UKRAINIANS IN INTER-
WAR POLAND (1921–1939). – DROHOBYCH: "KOLO", 2010. – 456 P.

The article gives an analysis of the research work of Futala which dedicated historiography to the social and political life the Ukrainians in Inter-War Poland.

Key words: social and political life, the Ukrainians, interwar Poland, Jewish history, western Ukraine.

РОЗДІЛ 6. ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ

МИКОЛІ МИРОНОВИЧУ АЛЕКСІЄВЦЮ – 70

У лютому 2011 р. виповнилося 70 років відомому українському історику Миколі Мироновичу Алексієвцю. Ювіляр народився 10 лютого 1941 р. у містечку Дубровиця Рівненської області. Навчався на історико-філософському факультеті Київського державного університету (сьогодні – Київський національний університет ім. Т. Шевченка), який закінчив з відзнакою. У 1968–1971 рр. Микола Миронович продовжив навчання в аспірантурі, завершивши його успішним захистом кандидатської дисертації.

У 70-х рр. М. Алексієвць працював старшим викладачем, згодом доцентом Тернопільської академії народного господарства (сьогодні – Тернопільський національний економічний університет). У 1977 р. Микола Миронович перейшов на роботу в Тернопільський державний педагогічний інститут (сьогодні – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка), де працював доцентом, завідувачем кафедри, проректором з навчальної роботи.

У 1987 р. Микола Миронович успішно захистив докторську дисертацію.

У 1993–2006 рр. М. Алексієвць – декан новоутвореного історичного факультету.

Ювіляр – Заслужений працівник освіти України (2000 р.), член Всеукраїнської спілки краєзнавців (2001 р.), голова Асоціації істориків Тернопільщини, Дійсний член центру дослідження Поділля (2005 р.).

Здібності М. Алексієвця-науковця і досвідченого педагога особливо яскраво демонструє його діяльність як засновника, організатора й керівника тернопільської наукової школи з проблем історичної біографістики.

У межах роботи тернопільської наукової школи з української історичної біографістики проведено низку конференцій, присвячених життю українських видатних діячів, учених політиків, видано спеціальні видання, опубліковано понад 300 наукових праць. 25–26 травня 2005 р. на базі історичного факультету нашого університету проведено всеукраїнську конференцію "Українська історична біографістика: забуте і невідоме" за участю провідних науковців України з цієї проблематики. Значним досягненням школи з біографістики стало видання "Українська історична біографістика: забуте і невідоме" (За ред. проф. Алексієвця М. М. – Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 352 с.). Означена праця присвячена дослідженню історії України в особах, науковій і творчій спадщині вітчизняних учених, громадсько-політичних, культурних і державних діячів XVII–XX ст., які зробили значний внесок у розвиток і становлення української державності. Увагу авторів привернули такі славетні національні постаті, як П. Могила, Д. Зубрицький, Г. Квітка-Основ'яненко, І. Горбачевський, А. Шептицький, М. Грушевський, К. Студинський, В. Гнатюк, Б. Лепкий, М. Кордуба, М. Чубатий, Й. Сліпий, О. Кандиба-Ольжич, Д. Донцов, М. Брайчевський, В. Чорновіл, М. Рудницька та ін.

Ця спеціальна тематична монографія стала внеском в українську національну історіографію, є корисною для викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України, хоче пізнати життя і творчість її визначних державних, громадсько-політичних і культурних діячів. Адже аналіз і розвиток біографічних досліджень в історичному контексті – надзвичайно важливий напрямок історичної науки з огляду на сучасні завдання розбудови Української держави. Нагальним завданням українських істориків, на нашу думку, є дальший розвиток національної історичної біографістики як пріоритету, що покликаний створити нову українську історію в особах, науково-пізнавальне та виховне значення якої просто неоціненне.

У своїй науковій роботі ювіляр керується насамперед засадами наукової етики, фаховості, ініціативності та відповідальності. Микола Миронович вирізняється доброзичливим ставленням до колег і наукової молоді, з якими працює поруч, тактовністю і повагою у взаєминах із зарубіжними ученими. Свій ювілей історик зустрічає в доброму здоров'ї і з амбітними планами щодо подальшого оновлення української історичної науки, виховання нових поколінь істориків-фахівців.

Редколегія

ОЛЕКСАНДРУ МИКОЛАЙОВИЧУ ПЕТРОВСЬКОМУ – 50

Олександр Миколайович Петровському – відомому в регіоні історику, археологу, краєзнавцю, доценту кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка виповнилося 50 років.

Народився ювіляр у сім'ї військовослужбовця та учительки 24.02.1961 р. в селищі Навабадське Ленінського району Таджикистану. У 1978 році закінчив Тернопільську середню школу № 10. Вищу освіту здобув на історичному факультеті Симферопольського державного університету ім. М.В. Фрунзе, у якому навчався у 1978–1983 рр.

Трудову діяльність розпочав у квітні 1983 р. учителем історії та суспільствознавства у середній школі № 20 м. Симферополя (Крим). У серпні того ж року перейшов на викладацьку роботу в ПТУ № 1, а потім – у ПТУ № 4 м. Тернополя.

Упродовж травня 1984 – листопада 1985 рр. проходив строкову службу в армії. Після неї повернувся на роботу в Тернопільське ПТУ № 4, і до серпня 1986 року працював майстром виробничого навчання та викладачем історії.

З серпня 1986 року – на викладацькій роботі в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка. Тут пройшов усі сходинки становлення викладача вищої школи: асистент, старший викладач, доцент. У 1997 р. захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю "Теорія та історія культури". 2004–2007 рр. – навчання в докторантурі Національної академії державного управління при Президентові України.

Має багатий досвід роботи на керівних посадах та в організації навчального процесу: в 1988–1990 рр. працював заступником, а потім і деканом факультету громадських професій, 1991–1992 рр. – заступником декана географічного факультету з соціально-гуманітарних питань, 1992–2004 рр. – заступником декана історичного факультету з навчально-методичної роботи. У 1999–2002 рр. – заступник голови науково-методичної комісії університету.

Та найбільше таланти і неординарні здібності Олександра Миколайовича проявилися у науково-педагогічній діяльності. З запровадженням в університеті спеціальності "Історія" О. Петровський започаткував читання фундаментальних навчальних курсів, зокрема "Загальна археологія" та "Археологія України", "Допоміжні історичні дисципліни", викладав спеціальні курси "Історичне краєзнавство", "Археологія та стародавня історія краю", "Методика археологічних досліджень" та інші. Як людина, що любить свою справу, створив навчально-методичний кабінет археології та допоміжних історичних дисциплін, на основі якого згодом виріс навчально-освітній археологічно-краєзнавчий музе "Джерела". Науково-педагогічний досвід викладання "Допоміжних історичних дисциплін" О. Петровський представляв на Всеукраїнській науково-методичній конференції "Інноваційні технології у викладанні історичних дисциплін у вищій школі".

Усі 25 років своєї праці в університеті вчений дбає про формування та функціонування археологічної та історико-краєзнавчої школи на Тернопільщині. З цією метою в 1990 р. створив археологічний гурток, який згодом виріс у добре знаний археологічний клуб "АГУСТІС". У рамках якого студенти проходять справжній гарт науково-пошукової роботи. Сотні курсових, близько 100 дипломних і магістерських робіт з археології, краєзнавства та спеціальних історичних дисциплін виконали студенти історичного факультету під науковим керівництвом О. Петровського. Багато випускників пов'язали свою професійну діяльність з археологією, краєзнавством та справою охорони пам'яток історії та культури. Близько десятка з них виконують дисертаційні дослідження на відповідну тематику. Свій науковий та методичний досвід доцент О. Петровський передає й своїм аспірантам, двоє з яких вже отримали ступінь кандидата історичних наук.

О. Петровський активно співпрацює з Тернопільським обласним комунальним інститутом післядипломної освіти, неодноразово залучався до роботи обласного журі конкурсу "Вчитель року" в номінації "Історія" в якості його голови. Він є головою секції та викладачем історії Тернопільського обласного відділення Малої академії наук України, його підопічні багато разів виборювали призові місця на II-му та III-му етапах Всеукраїнського конкурсу наукових робіт.

О. Петровський уболіває за збереження культурної спадщини України. Особисто відкрив понад 70 нових пунктів місцезнаходження археологічних пам'яток, деякі з них досліджував розкопками. Щороку бере участь в організації та проведенні археологічних досліджень на території Тернопільської області та за її межами. Налагодив наукові зв'язки з фахівцями археології, пам'яткознавства, спеціальних історичних дисциплін Києва, Львова, Чернівців, Івано-Франківська, АР Крим, Донецька, Санкт-Петербурга та інших наукових центрів. Організатор та співголова щорічного регіонального науково-практичного семінару "Актуальні питання вивчення та збереження

пам'яток історії та культури Галичини і Волині". Співголова періодичної Всеукраїнської наукової конференції "Актуальні питання охорони культурної спадщини в Україні: теорія, історія, практика". Член Головної Ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури України. Голова міського товариства "Культурна спадщина". Член Наукового товариства імені Т. Шевченка, Спілки краєзнавців України.

У науковому доробку ювіляра декілька десятків наукових статей та науково-методичних розробок, два випуски навчальних "Словників-довідників з археології", 2 власні і 4 у співавторстві монографії на археологічну, краєзнавчу та пам'яткознавчу тематику.

О. Петровський бере активну участь у громадсько-політичному житті міста Тернополя і краю.

При усіх своїх досягненнях і талантах ювіляр залишається людиною скромною в побуті, надійним у стосунках з друзями та колегами, добрим радником і консультантом для молоді. Продовжує дивувати широкою палітрою наукових і творчих зацікавлень.

Редколегія

ОКСАНІ ВАСИЛІВНІ ЯТИЩУК – 50

У травні 2011 р. виповнилося 50 років кандидату історичних наук, доценту Оксані Василівні Ятищук.

Ювілярка народилася 3 травня 1961 р. у м. Тернополі у родині службовців.

Її шлях до історичної науки не був визначеним. Захоплення літературою та мовознавством привело Оксану Василівну на філологічний факультет Тернопільського державного педагогічного інституту імені Я. Галана, котрий з відзнакою закінчила у 1985 р.

Упродовж 1985–1993 рр. вона обіймає посаду асистента кафедри російської філології даного вузу.

Упродовж 90-х рр. ХХ ст. працює на кафедрі культурології Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

У 1999 р. – закінчила аспірантуру за спеціальністю "Етнологія".

Упродовж 1999–2010 – асистент, а з 2010 р. – доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимир Гнатюка. Викладає курси "Етнологія", "Історія української культури", "Релігієзнавство", керує студентами на музейній та етнографічній практиках.

Оксана Василівна стала ініціатором створення "Етнологічного молодіжного об'єднання" – студентського науково-пошукового гуртка, що діє при історичному факультеті.

Саме у цей період ювілярка працює над дослідженням життя та творчої спадщини відомого українського письменника та громадського діяча Слобожанщини першої половини ХІХ ст. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.

О. Ятищук активно популяризує творчість Г. Квітки-Основ'яненка, беручи участь у Міжнародних та Всеукраїнських наукових конференціях у Києві, Львові, Донецьку, Тернополі, Вінниці, Дрогобичі та інших містах України.

Результатом наукових пошуків у 2003 р. стала її монографія "Григорій Квітка-Основ'яненко в духовній історії України", у котрій на основі використання значної джерельної бази цілісно розкрито його місце та роль в українській культурі.

У 2009 р. О. В. Ятищук у спішно захистила кандидатську дисертацію на тему: "Побут та звичаї українського народу у творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка". У роботі на основі аналізу художньої та епістолярної спадщини Г. Квітки-Основ'яненка детально охарактеризована культурно-просвітницька та фольклорно-етнографічна діяльність письменника та його роль в громадському житті Слобідської України. Зокрема, у своїх працях він детально описав український народний костюм, головні убори чоловіків та жінок, традиційні зачіски та прикраси різних верств населення, а також визначив характерні ознаки звичаїв, пов'язаних з приготуванням повсякденних і ритуальних страв.

Особливо унікальним є опис письменником обряду першого гоління юнака. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко зробив вагомий внесок у нагромадження та популяризацію знань про культурно-побутові особливості українців та у пробудження суспільного інтересу до традиційного способу життя українського населення Слобожанщини.

З-під пера О. Ятищук вийшло понад 25 наукових праць, присвячених проблемам української історії, етнології, етнографії.

Оксана Василівна відзначається толерантністю, високим рівнем свідомості, є патріотом України. Бере значну участь у громадському житті факультету і університету, користується заслуженою повагою колег, громадськості міста та області.

Сьогодні Оксана Василівна сповнена новаторських ідей і далекосяжних наукових планів, випромінює бадьорість і творчу наснагу. Тож побажаємо їй подальших здобутків на науковій ниві.

Редколегія

ВАСИЛЮ ДМИТРОВИЧУ ШЕПЕТЮКУ – 60

Василь Дмитрович Шепетюк – історик, політолог, людина надзвичайної ерудиції, кандидат філософських наук, доцент кафедри історії України. Народився науковець 13 липня 1951 року в селі Слобода Коломийського району Івано-Франківської області в селянській сім'ї. 1968 року він закінчив зі срібною медаллю Печеніжинську середню школу того ж району. До 1973 року навчався на історичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка. Після закінчення університету вчителював на Львівщині у Сколівському та Перемишлянському районах. Деякий час навіть працював інспектором Перемишлянського районного відділу народної освіти. Упродовж 1978–1981 рр. – аспірант Львівського державного університету імені Івана Франка. З 1981 по 2009 рр. – на викладацькій роботі в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, де на історичному факультеті викладав політологію, історію української політичної думки, філософію історії, історію країн Азії та Африки.

Василь Дмитрович відомий в регіоні вчений-науковець, політолог-аналітик, який завжди відслідкував та аналізував актуальні політичні та суспільні події у місті, регіоні, державі та світі. Його публікації та виступи з приводу поточних політичних подій і ювілейних історичних дат регулярно з'являлися в регіональній та загальноукраїнській пресі, радіо та телебаченні.

В інтелектуальному середовищі ювіляр заслужено користується репутацією авторитетного дослідника-науковця. Його наукові та публіцистичні праці і статті завжди розкривали найактуальніші питання українського державотворення, національно-визвольного руху, актуальних проблем українського суспільства тощо. Під науковим керівництвом Василя Дмитровича відбулося фахово-професійне становлення багатьох поколінь істориків, правознавців, державних управлінців та представників інших соціогуманітарних спеціальностей. Його студентами у різні роки були М. Цимбалюк, В. Хомінець, В. Шафранський, М. Щепний, М. Гром'як, Л. Алексієвець, Я. Секо, І. Куций, М. Окаринський, Б. Буяк та ін.

Своїм вмінням стимулювати наукову діяльність, вдало вибрати тематику дослідження, надати кваліфіковані фахові поради, толерантно і професійно-грамотно вести наукову полеміку, завжди створював навколо себе дослідницько-інтелектуальну, по-справжньому академічну атмосферу. Своєю надзвичайно глибокою та всебічною ерудицією Василь Дмитрович заслужив повагу і визнання як з боку колег-науковців, так і громадськості. До його порад, міркувань і суджень завжди прислухалися як студенти, так і колеги по роботі.

Крім наукової, Василь Дмитрович активно займався й громадською діяльністю. Він є членом проводу Конгресу української інтелігенції Тернопільської області.

2009 року науковець переніс інсульт, а пізніше гангрену і ампутацію обох ніг. Важка недуга, не зламала його, і хоча Василь Дмитрович зараз обмежений у пересуванні через хворобу, та все ще живе викладацькою роботою, мріє знову повернутись на факультет й навчати студентів. Хвороба тільки зробила його сильнішим. Такий же привітний і веселий, як і колись, зустрічає він нас кожного разу у себе вдома. Ця доброзичливість, щирість, сила духу дає нам наснагу працювати далі і віру в те, ще немає непоборних проблем у житті, а лише тимчасові труднощі.

З нагоди 60-літнього ювілею колектив кафедри історії України та історичного факультету щиро бажає Василю Дмитровичу Шепетюку здоров'я, сили духу, творчого натхнення, взаєморозуміння у сім'ї та серед оточуючих, нових інтелектуальних здобутків та життєвих успіхів!

Редколегія

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Абразимова Олена** – аспірантка кафедри теорії та історії держави і права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
- Андрухів Ігор** – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ, полковник міліції.
- Арзуманова Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури.
- Байкєніч Дмитро** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Бармак Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бармак Олена** – вчитель вищої кагорії, старший вчитель загальноосвітньої школи № 9 м. Тернополя.
- Бистрицька Елла** – доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Боднарчук Юлія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Брославський Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гавліч Ірина** – кандидат історичних наук, викладач кафедри документознавства інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Галай Микола** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ганчин Роман** – здобувач Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України.
- Гладун Маріанна** – здобувач Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Грабар Микола** – асистент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.
- Гуменюк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та теорії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.
- Давидович Світлана** – старший викладач кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування.
- Дзісяк Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Чортківський інститут підприємництва і бізнесу Тернопільського національного економічного університету.
- Древніцький Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Жулканич Неля** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ужгородського національного університету.
- Зозуля Євген** – кандидат історичних наук, доцент Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Едуарда Дідоренка.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Киданюк Андрій** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Комар Володимир** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії слов'ян, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Коріненко Павло** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Котовський Ростислав** – здобувач кафедри гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.
- Кравець Данило** – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.

- Лубкович Наталія** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мартинів Юрій** – пошукувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Москалюк Микола** – доктор історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Муц Оксана** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ніколаєв Ігор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Науково-дослідного інституту історії та права Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.
- Окаринський Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Пилипів Ігор** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.
- Півень Андрій** – аспірант Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної Академії Наук України.
- Пшеничний Тарас** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Савенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Скакальська Ірина** – кандидат історичних наук, доцент завідувач кафедри історії України і соціальних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Старка Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Федорів Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Футала Василь** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Чигур Руслан** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету.
- Чорнописька Вікторія** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Чуйко Інна** – кандидат історичних наук, викладач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Худолей Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Цубенко Валерія** – доктор історичних наук, професор кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.
- Ярмоленко Марія** – кандидат історичних наук, докторантка Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Микола Бармак, Олена Бармак ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІЦІЙНИХ ОРГАНІВ У ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	4
Володимир Брославський СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТ.....	12
Володимир Окаринський ПУРИСТИ ЯК МОЛОДІЖНА НОНКОНФОРМІСТСЬКА ТЕЧІЯ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ 1850-Х РОКІВ	17
Юрій Мартинів ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	22
Тетяна Арзуманова РОСІЯНИ В ЕТНІЧНІЙ СТРУКТУРІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.....	26
	У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. 26
Микола Грабар МАГНАТСЬКИЙ МАЄТОК У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ЯГІЛЬНИЦЬКОГО КЛЮЧА ЛЯНЦКОРОНСЬКИХ)	34
Микола Москалюк КАПІТАЛІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	41
Вікторія Чернописька ОСНОВНІ ЕТАПИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ЗРОСТАННЯ К.ШЕПТИЦЬКОГО (1869–1910 РР.)	47
Віктор Савенко НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЛЕНІВ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ СЕКЦІЇ НТШ У СФЕРІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1892–1914 РР.)	53
Наталія Лубкович ГРОМАДСЬКА ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Є. ХРАПЛИВОГО.....	58
Андрій Кліш ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ХРИСТІЯНСЬКО-КОНСЕРВАТИВНОЇ ТЕЧІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	63
Ірина Гавліч ІДЕЇ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ У ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКО- ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	68
Неля Жулканич АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В РЕГІОНІ КАРПАТ (СЕРЕДИНА ХІХ – 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.)	72
Інна Чуйко РОЛЬ Є. ОЛЕСНИЦЬКОГО У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ.	76
Юрій Древницький НАУКОВА СПАДЩИНА ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО У СФЕРІ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ	81
Ярослав Дзісяк ЧОРТКІВЩИНА В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ У 1914–1917 РР.....	89
Ігор Дацків ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНОГО КОРПУСУ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО ЗА КОРДОНОМ.....	93
Роман Ганчин ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ ЗУНР НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ	99
Маріанна Гладун ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ЗОУНР	103
Андрій Півень ДЕРЖАВОТВОРЧА ПРАЦЯ ВОЛОДИМИРА ЗАГАЙКЕВИЧА	110

Микола Галай	
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ШКІЛЬНИЦТВА В ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ У КОНТЕКСТІ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: 1919–1923 РОКИ ...	115
Данило Кравець	
СТАВЛЕННЯ ЛЕГАЛЬНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ ГАЛИЧИНИ ДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1920-х рр.	118
Ірина Скакальська	
ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ЕЛІТИ ВОЛИНИ У РОЗВИТОК ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НАРОДУ	125
Ігор Андрухів, Ігор Пилипів	
КАТОЛИЦЬКА АКЦІЯ 30-Х РР. ХХ СТ. ТА ЇЇ ВИХОВНИЙ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКУ МОЛОДЬ ГАЛИЧИНИ	130
Ростислав Котовський	
ЗМІНИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА У 1939–1941 рр.	136
Олексій Гончаренко	
МАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА": ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО СТАТУСУ ТА АНАЛІЗ НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	141
Світлана Давидович	
РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА СТАНИСЛАВІВЩИНІ	146
Дмитро Байкеніч	
УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З ПОЛЬЩІ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР У 1944–1946 РР.: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.	153
Юлія Боднарчук	
МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ УКРАЇНЦІВ, ДЕПОРТОВАНИХ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ У 1944–1946 РР.	158
Павло Коріненко, Володимир Старка	
СХІДНОГАЛИЦЬКИЙ ВЕКТОР ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ У 1920-і РОКИ....	163
Іван Зуляк	
УЧАСТЬ АГЕНТУРИ НКВС У ПІДГОТОВЦІ І ПРОВЕДЕННІ ЛЬВІВСЬКОГО СОБОРУ 1946 Р.	168
Андрій Киданюк	
СЕЛЯНСЬКИЙ ОПІР РАДЯНИЗАЦІЇ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1944–1950 РР.)	178
Олександр Гаврилюк	
НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х РОКІВ: ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ, КУЛЬТУРА ТА ДУХОВНІСТЬ.....	186
Ярослав Стоцький	
БУЧАЦЬКИЙ ВАСИЛІАНСЬКИЙ МОНАСТІР І СТАНОВИЩЕ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА БУЧАЧЧИНІ У 1945–1989 РР.	192
Руслан Чигур	
АНАЛІЗ ПРИЧИН НЕГАТИВНОГО АНТРОПОГЕННОГО ВПЛИВУ НА СТАН НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ У 1990-Х РР.	199
Євген Зозуля	
ДІЯЛЬНІСТЬ МВС УКРАЇНИ ЩОДО ПРОТИДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГІЙ	205
Розділ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	212
Елла Бистрицька	
ФОРМУВАННЯ ДОКТРИНИ УНІОНІЗМУ В ПЕРІОД ПОНТИФІКАТУ ЛЕВА ХІІ (1878–1903 РР.): ТЕНДЕНЦІ ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В РОСІЇ ТА ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ГАЛИЧИНИ	213
Микола Алексієвець, Вадим Ореховський	
ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПОМОГИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 РР.)	218

Володимир Комар ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СХІДНОГО ІНСТИТУТУ У ВАРШАВІ (1926–1939 РР.)	223
Розділ 3. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	229
Ярослав Секо КУЛЬТУРНИЦЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ 1960-Х РР. У КОНТЕКСТІ РУХУ ШІСТДЕСЯТНИКІВ	230
Оксана Худoley КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМ ЗБЕРЕЖЕННЯ, ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	237
Розділ 4. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	241
Валерія Цубенко ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ В УКРАЇНІ В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	242
Ірина Федорів ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ У ПЕРЦЕПЦІЇ МИРОНА КОРДУБИ.....	247
Ігор Николаєв ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ МОНОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УСРР У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.	252
Тарас Пшеничний ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І СПРОБИ ЇЇ ЛІКВІДАЦІЇ У 1939–1945 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	256
Василь Футала ГОСПОДАРСЬКО-КООПЕРАТИВНИЙ РУХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ХХ СТ.: СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....	261
Оксана Муц УКРАЇНОМОВНА ПЕРІОДИКА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1920–1939 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	266
Тетяна Гуменюк СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....	272
Костянтин Нікітенко ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ АВТОРІВ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ НА ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКУ СИСТЕМУ: ВІД УТОПІЇ ДО ПОВНОГО ОДЕРЖАВЛЕННЯ “ПО-СТАЛІНСЬКИ”	277
Розділ 5. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	282
Марія Ярмоленко ФУТАЛА В. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ (1921–1939). – ДРОГОБИЧ:.....	283
“КОЛО”, 2010. – 456 С.....	283
Розділ 6. ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ.....	287
МИКОЛИ МИРОНОВИЧУ АЛЕКСІЄВЦЮ – 70	288
ОЛЕКСАНДРУ МИКОЛАЙОВИЧУ ПЕТРОВСЬКОМУ – 50	289
ОКСАНІ ВАСИЛІВНІ ЯТИЩУК – 50	291
ВАСИЛЮ ДМИТРОВИЧУ ШЕПЕТЮКУ – 60	292
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	293

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – 299 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древніцький, Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 20.05.2011 р. Підписано до друку 14.06.2011 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 34,28. Обліково-видавничих аркушів 37,75.
Замовлення 131. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1,25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"